

T.C.
İZMİR DEMOKRASİ ÜNİVERSİTESİ

ÜÇÜNCÜ İKTİSAT TARİHİ KONGRESİ

BİLDİRİLERİ-3

İZMİR/25-27 NİSAN 2019

**T. C.
İZMİR DEMOKRASİ ÜNİVERSİTESİ
FEN EDEBİYAT FAKÜLTESİ**

**ÜÇÜNCÜ İKTİSAT TARİHİ
KONGRESİ BİLDİRİLERİ-3**

(İZMİR, 25-27 NİSAN 2019)

**EDİTÖR KURULU
MUSTAFA ÖZTÜRK
AYŞE DEĞERLİ**

İZMİR-2019

T. C.
İzmir Demokrasi Üniversitesi Yayınları-1
Fen Edebiyat Fakültesi Yayınları-1

ÜÇÜNCÜ İKTİSAT TARİHİ
KONGRESİ BİLDİRİLERİ-3

(İZMİR, 25-27 NİSAN 2019)

EDİTÖR KURULU
MUSTAFA ÖZTÜRK
AYŞE DEĞERLİ

İZMİR-2019

- Eserin Adı : Üçüncü İktisat Tarihi Kongresi Bildirileri 3
(İzmir, 25-27 Nisan 2019)
- Yayımlayan Kurum : İzmir Demokrasi Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi – İZMİR
- Basım Yeri : Ege Üniversitesi Rektörlüğü Basımevi Müdürlüğü
No: 172/134 Kampüsü Bornova, İZMİR
- Basım Tarihi : Aralık, 2019
- Baskı Adeti : 200
- ISBN : 978-605-84503-1-8 (Tk)
- Editörler : Prof. Dr. Mustafa Öztürk, Doç. Dr. Ayşe Değerli
- Editör Yardımcıları : Dr. Funda Adıtatar, Dr. Beral Alacı
- Baskı-Dizgi : Prof. Dr. Enver Çakar, Doç. Dr. Ayşe Değerli,
Arş. Gör. Fatih Özçelik
- Kapak Tasarım : Emine Çakır- Türk Tarih Kurumu- ANKARA

Her hakkı mahfuzdur. İzmir Demokrasi Üniversitesi ve yazarlarının izni olmadan kısmen veya tamamen çoğaltılamaz; yayımlanamaz.

Yayımlanan bildirimlerde ileri sürülen görüşler, yazarlarına aittir.

İÇİNDEKİLER

İçindekiler..... V

**Mustafa Akdağ Salonunda
Sunulan Bildiriler
(İsim Alfabetik Sırasına Göre)**

Ahmet Aksın

Osmanlı Devletinde Muhamminlik Kurumu ve Muhamminler (1876-1922) 1

Beral Alacı

İzmir İktisat Kongresinden İzmir Enternasyonal Fuarına Giden Süreç: “1935 Dokuz Eylül Panayırı” 13

Engin Çağman

1910-1911 Yıllarında İstanbul’da Odun ve Kömür Fiyatlarının Düşürülmesi İçin Alınan Tedbirler 35

Ensar Köse

Acem Ermeni Tüccarın Osmanlı Ülkesindeki Faaliyetleri (18. Yüzyılın İlk Yarısında) 43

Fatma Aysel Dıngıl Ilgın

İskandinavya Ticareti ve Avrupa Hunları..... 63

Fusun Çoban Döşkaya

Amerikan Board Heyeti Misyoneri Cornelia (Nelhe) S. Bartlett: Huntington Anaokulu ve Öğretmen Okulu’nun İzmir İstasyonuna İktisadi Etkileri 75

Halid Abdulkadir el-Cuneydi

Beyrut Vilayetinin İktisat Tarihi (1887-1918)

تاريخ الإقتصادي لولاية بيروت ١٨٨٧-١٩١٨ 109

İbrahim Muhammed Saadaoui

Cerbe Savaşı’na Göre Modern Dönemde Tunus Eyaletinin Bab-ı Âli ve Küçük Asya Limanları ile İlişkileri

علاقات إيالة تونس مع الباب العالي ومرافئ آسيا قطيع جربة“ في العصر الحديث من خلال قطيع جربة” في العصر الحديث من خلال الصغرى 131

İbrahim Solak

Osmanlı İmparatorluğunda Değirmenler 165

Khawla Saadaoui

Tunus Niyabetinde 1830'lu Yıllarda Zeytinyağı Üreticilerinin Buhranı
 أزمة منتجي زيت الزيتون في تونس خلال سنوات 1830م.....179

Masoumeh Daei

İran- Türkiye Ticari Münasebetlerinde, Tebriz- Erzurum-Trabzon Transit
 Ticari Yolunda Sorunlar (1920-1926)211

Mehmet Çetin

1873 Krizi'nin Osmanlı Dış Ticaretine Etkisi217

Mualla Uydu Yücel

Hazar Kağanlığındaki Hoşgörünün Ticarete Yansıması.....237

Muhammed Emin

İzmir ve Cezayir Kentleri Arasında İkili Ticari İlişkiler (18. Asrın Sonları ile
 19.Asrın Başlarında)

مدينة إزمير والجزائر: مؤشرات عن علاقات تجارية بينية.....251

Murat Öztürk

İslam Öncesi Dönemde Din Değişikliğinin Türk Bozkır Toplumlarının
 Ekonomisi Üzerindeki Etkileri ve Sonuçları261

Mustafa Erhan Bilman

Osmanlı İmparatorluğunda İkiz Açık Hipotezinin Araştırılması: Nedensellik
 Analizlerinden Kanıtlar.....279

Münevver Ebru Zeren

Türkler Arasında Budizmin Yayılmasında İpek Yolu'nun Rolü291

Nevin Coşar-Ali Birvural

20.YY'ın İlk Yarısında Batı Avrupa ve ABD'de Faiz Oranlarının Gelişimi
309

Nurhan Aydın

Basında I. İzmir İktisat Kongresi.....325

Nuri Yavuz

Anadolu Beylikleri Döneminde Anadolu'nun Ticaret Yolları ve Pazarları
343

Sevda Özkaya Sofu

Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre Mısır'da Tütün Ticareti: İthalat, Gelir,
 Rekabet363

Süheyl Sapan

Hicaz'ın Yıllık Bütçesi Hakkında Bazı Düşünceler379

Talal al-Rumaydi

Osmanlı Döneminde Arap Körfezinde İnci Ticareti

تجارة اللؤلؤ في مياه الخليج العربي بالعهد العثماني389

Yücel Yiğit

Seka'nın Alman Ustaları.....397

Kapanış Oturumu409**Katılımcı Listesi**419

BİLDİRİLER

3. Cilt

**MUSTAFA AKDAĞ SALONUNDA
SUNULAN BİLDİRİLER
(İsim Alfabetik Sırasına Göre)**

OSMANLI DEVLETİNDE MUHAMMİNLİK KURUMU VE MUHAMMİNLER (1876-1922)

(1876-1922) The Institutions of “Muhamminlik” and “Muhammin”s
in the Ottoman State

AHMET AKSİN*

Özet

Muhammin kelime manası olarak, tahmin eden, karar veren, değer biçen, exper demektir. Osmanlı Devleti’nde muhamminlere ilk olarak 16. Yüzyıl mühimme kayıtlarında rastlamaktayız. Bu kayıtlar incelendiğinde muhamminlerin özellikle kalelerin tamirleri yapılmadan önce maliyet fiyatlarının tespit edilmesinde hizmet verdikleri dikkat çekmektedir. 19. yüzyıla kadar özellikle Devletin, kaleler köprüler veya diğer kamu hizmeti gören yapılarının tamiri veya inşası öncesinde fiyatlandırma konusunda vazife aldıkları görülmektedir. 19. yüzyılın son çeyreğinde Düyun-ı Umumiye ‘ye bağlı olarak kurulan Reji idaresi ile birlikte yeni bir muhamminlik görevi çıkacaktır ki bu da bütün muhamminleridir. Daha sonraki yıllarda Osmanlı Devleti’nde muhamminlerin uzmanlık alanlarına göre sınıflandırıldıkları görülmektedir. Emlak, arazi, vergi, yapı, bütün muhamminlikleri gibi alanlarda uzmanlaşmış muhamminler dikkat çekmektedir.

Biz tebliğimizde özellikle muhamminlerin çeşitlilik arz etmeye başladığı 1870’ler sonrasını ağırlıklı olarak ele alacağız. Muhamminlerin hangi alanlarda hizmet verdikleri, ücretlerinin ne kadar olduğu, ücretlerinin hangi kurumlar tarafından nasıl ödendiğini inceleyip değerlendireceğiz.

Çalışmamızda kullanacağımız kaynakların neredeyse tamamı Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivindeki belgelerden oluşacaktır.

Anahtar Kelimeler: Muhammin, muhamminlik ücreti,

Abstract

Muhammin as the word meaning, is exper means, guessing, enactor, appraising. In the Ottoman State Muhammins firstly we encounter in the 16th Century Mühimme records. When this records are examined, highlights that Muhammins serve to determine the cost prices especially before the repairs of fortresses. Especially state’s castles, bridges or construction or repair of the structure that the other public service they assigned about pricing, it is seen until the 19th century. Will come out Muhammins post a new associated with regie management founded based on Public debts in the last quarter of the 19th century, that this is Muhammins tobacco. In the Ottoman State, it is seen that Muhammins they are classified according to their areas

* Prof. Dr., Fırat Üniversitesi İnsani ve Sosyal Bilimler Fakültesi Tarih Bölümü, Elazığ, aksin23@hotmail.com

expertise in the later years. Muhammins highlight that expert in areas as Muhammins tobacco, construction, tax, terrain, property.

In our communique, especially will tackle post-1870s mainly began to show diversity Muhammins. We will examine and evaluate, they serve which areas of Muhammins, how much that costs of how they are paid by which he institutions.

We will use in our study almost all of the resources that will consist of documents from in the Presidency Ottoman Archive.

Key Words: Muhammin, Price,

Giriş

Muhammin kelime manası olarak “tahmin eden, değer biçen, karar veren” anlamlarına gelmektedir. Osmanlı arşiv belgelerinde rastladığımız muhammin tabiri de hemen hemen bu anlamları içeren bir görevi ifade etmekte kullanılmıştır. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde yaptığımız incelemeler sonucunda “muhammin” olarak görevlendirilen kişilerden bahsedildiğini görebiliyoruz. Muhammin adlı görevlinin adının geçtiği en eski belgenin tarihinin ise 27 Mayıs 1544 olduğunu tespit ettik. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivinde Kamil Kepeci Tasnifinde bulunan 62 Numaralı Ruznamçe Defterinin 230. Sayfasındaki İzdin ve Badracık Kadılarına yazılan hüküm, bölgede olan depremle ilgili bir hükümdür. Bu hükümde yörede işletilen tuz ocakları ile ilgili yapılması gerekenler söylendikten sonra Kale ilgili çeşitli hususlarda talimatlar verilmektedir. Buna göre önce Mimar, Muhamminler ve ehl-i vukuf ile birlikte Kalenin harap olan kısımlarının iyice incelenerek hasar tespitinin yapılması ve devamında bu hasarların giderilip yenilenmesi için ne kadar akçeye ihtiyaç duyuluyorsa belirlenmesi istenmektedir. Bu belgede muhammin görev alanı ile ilgili yer alan şu ifadeler dikkat çekmektedir.

“...badehu ol yerlerde bulunan yarar mimarlar ve muhamminler ile ve ehl-i vukuf kimesneler ile kal'anın üzerine varub harab olan yerler nasıl? Yerlerdir ve teccide muhtaç olan kaç zira' ve meremmete Muhtaç olan kaç zira'dır ve ne mikdar akçe kifayet ider tahmin-i sahih ile tahmin ettirib tehir ve terahi eylemeyüb vuku' üzere mufassal yazub dergah-ı mu'allada arz eylemeyesiniz? Amma hin-i tahminde ber vech-i ikdam ve ihtimam ede siz ki ziyade akçe harç gösterilüb malım babında israf ve itlak olunmaktan ziyade hazer edesiz ve kal'a tamiri ve meremmeti hususı için taştan ve kireçten ve ağaç esbabından vesair mühimmatdan ner ne hacet ve lazım ise hacet ve lazım olanın bulunan yerlerden tedarik idüb buldurub getirdüb”¹

Görüldüğü gibi bu satırlarda dönem itibariyle muhammin adlı görevlinin aslında görev alanıyla ilgili bir açıklama yapılmaktadır. Bu ifadelere göre muhammin kaleye gidecek, deprem dolayısıyla kalenin yıkılan kısımlarını inceleyecek, yapılacak onarıma ne kadar masraf yapılabileceğini tahmini olarak belirleyecektir.

3 Numaralı mühimme defterinde yer alan 9 Eylül 1559 tarihli bir hükümde de aynı şekilde yaşanan bir depremden dolayı Kirmastı'da harap olan bir mescit'in

¹ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir) Kamil Kepeci, 62 Numaralı Rumeli Ahkam Defteri, sayfa 230, belge 1 (5 Ra. 951)

onarımıyla ilgilidir. Mihaliç kadısı mescit'in miriye tarafından onarımını istediğinden bu hükümde mescidi incelemek için muhammin gönderilip yapılacak onarımın maliyetinin çıkarılması istenmektedir². Bu iki örnek deprem dolayısıyla yıkılan binalar ile ilgili olduğundan muhamminlerin yalnızca onarım işleriyle ilgili görev yaptığı anlaşılmalıdır. Nitekim 16. yüzyıla ait arşiv belgelerinde farklı alanlarla ilgili görev yapan muhamminlere de rastlıyoruz. Mesela 15 Şubat 1565 tarihli bir hükümde Çorum'da yapılan bir hisar içerisinde sakin olanların, içme suyu sıkıntısı çektiklerinden yakınlarda bulunan bir kaynak suyunun hisarın içine çekilmesi istenmişti. Bunun üzerine kaynak suyunun hisara çekilmesi için kadı ve ehl-i vukuf ile birlikte bir muhamminin inceleme yaparak, hisar ile su kaynağı arasındaki mesafenin dikkatlice ölçülerek ne kadar harcamayla bu suyun oraya çekileceğinin tahminen hesaplanması istenmektedir³.

16 yüzyıla ait Osmanlı Arşiv belgelerini incelediğinde muhamminler ile ilgili yukarıda verdiğimiz belgelerin dışında diğer belgelerin içeriklerine baktığımızda muhamminlerin yerine getirdikleri belli başlı görev alanları şu şekildedir.

1. Vakıflara ait olup onarım görmesi gereken yapılar⁴
2. Yerleşim birimlerine su getirmek amacıyla yapılmış kanalların onarımı⁵,
3. Kalelerin veya hisarların tamiri⁶

18. yüzyıla ait arşiv belgelerini değerlendirdiğimizde muhamminlerin sadece onarım alanında değil gümrüklerde ve zecriye rüsumu ile ilgili görevler aldıklarını görmekteyiz.

Elimizde mevcut belgelere göre Niş gümrüğü (1792)⁷, Anadolu gümrüğü (1743)⁸ ve İstanbul Yalı gümrüklerinde (1795)⁹ görevli muhamminler bulunmaktadır. 5 Mart 1799 tarihli belgede ise Çekmece, Silivri ve Tekfurdağı köylülerinin ürettikleri rakı ve şarapların tartılıp değerinin belirlenmesi ve bu verilen değere göre zecriye rüsumunun alınması istenmektedir¹⁰.

19. yüzyıla gelindiğinde muhamminlerin görev alanlarının fazlaştığı göze çarpmaktadır. Mesela 1851 yılında Trabzon tütün gümrüğü mülteziminin haksızlıkla

² 3 Numaralı Mühimme Defteri; Hüküm No:195 (5 Za 966)

³ 6 Numaralı Mühimme Defteri; Hüküm No: 726 (14 Receb 972) *Çorum dizdârına hüküm ki: Mektûb gönderüp; "Hâliyâ nefsi-i Çorum'da binâ olunan hisârda sâkin olan kimesnelerin ağız suyuna ihtiyâcları olup cüz'î harc ile su gelmesi mümkündür." diyü i'lâm eylemişsin. İmdi; buyurdum ki:*

Hükm-i şerîfüm varıcak göresin; fi'l-vâkı' kal'a-i mezbûre müstahfizlarınun suya ihtiyâcları var ise kâdî ile ve ba'zı ehl-i vukûf ve mu'amedün-aleyh ve muhammin ile zikrolunan suyun üzerine varılıp kal'a-i mezbûre ile ol suyun mâ-beyni bennâ zirâ'ıyla kaç zirâ'dur ve ne mikdâr akça ile gelmesi mümkündür ve ağıstosda ne mikdâr kalur, tahmîn-i sahîh ile tahmîn idüp dahı sıhhati ve vukû'ı üzre mufassal ü meşrûh yazup bildüresin.

⁴ 18 Numaralı Mühimme Defteri; Hüküm No: 242 (15. 10. 979)

⁵ 27 Numaralı Mühimme Defteri; Hüküm No: 287 (25.08. 983)

⁶ 39 Numaralı Mühimme Defteri; Hüküm No: 622 (29. 02. 988)

⁷ C.ML; 583/23979 (14 Kasım 1792)

⁸ E. SMHD.İ; 107/7619 (6 Haziran 1743)

⁹ C.ML; 118/5281 (16 Haziran 1795)

¹⁰ C.ML; 145/6125

para kazanabilmek için tütün ekilen arazilerin dönümlerini fazla yazdırması üzerine muhamminler görevlendirilerek arazilerin yeniden ölçülmesi istenmiştir¹¹. Yine 1853 yılında Kıbrıs'ta yapılan emlak tahririnde muhamminlerin görev yaptıklarını görmekteyiz¹². 1860 yılından itibaren muhamminlerin sayısının arttığı dikkat çekmektedir. Bunun sebebi 1275 (1859-60) yılından itibaren ancemaatin vergi kaldırılarak yerine emlak ve temettü vergileri getirilmiş olmasıdır. Zira yeni konulacak vergiler yapılacak yeni sayım ve değer belirlemelerle olacak ve bu değerlere göre vergi alınacaktı¹³. Böyle olunca özellikle emlak değerlerini belirlemede muhamminlerin görev alması kaçınılmaz olacaktır. Bu kanuna uygun olarak 1859 yılında Selanik deki dört nahiyenin emval ve emlakının tahriri için memurlar, Kâtipler grametikler ölçücüler ile birlikte muhamminlerin görev aldığını görmekteyiz¹⁴. Burada belgelerden anlaşıldığı kadarıyla görevlendirilecek muhamminler Eyalet Meclisi tarafından seçilip Hükümetten onay alındıktan sonra görevlerine başlamaktadırlar. Nitekim Hükümetin, Yanya Eyaletinin nüfus ve emlakının tahriri için seçilecek muhamminlerin isim, şöhret ve istihdam tarihlerinin istemesi bu hususu doğrulamaktadır. Yine diğer bir örnek, 1865 yılında ise Kepsut ve Gönen kazalarında arazi tahririnde muhammin olarak iki ismin çalıştırılması için Maliye Nezaretinden görüş istenmektedir¹⁵.

Emlak ve Arzi Muhamminleri

Diğer taraftan 3 Ağustos 1886 tarihinde yayımlanıp yürürlüğe giren “*Emlak ve temettü vergisi hakkında nizamname*”si¹⁶ ile birlikte muhamminlerin sayısında ciddi bir artış gözlemlenmektedir. Nizamnamenin birinci maddesinde verginin iki kısım olduğu ve bunların ilkinin emlak, arazi ve temettü, ikincisinin ise tahriri yapılmamış yerlerde komşuca alınan vergiler olduğu belirtilir. 2.,3. ve 4. maddelerde emlak vergisinin arazinin değerine göre belirlenmesi gerekliliğinden bahseder. Bu nizamnamenin daha sonraki 5. ve 6. maddelerinde şöyle denilmektedir:

Madde 5: Bir mülkün kıymetinin ve bir tacir ve san'atkarın temettüünün takdiri her mahalde bigaraz ve ehil ve yeminli muhamminler marifetile icra olunur. Bu muhamminler dört kişiden ibaret olup bunun ikisi beledi ve teşkil olunacak nahiye meclisleri tarafından ve diğer ikisi hükümet-i mahalliye canibinden intihab olunacak ve bir mülkün kıymetince muhamminler beyinde tesavi'-i âra vuku'unda istinaf hakkı baki olmak üzere o işe mahsus olarak istihsalî ekseriyet için beledi veya nevahi meclisler ile hükümet tarafından mütefikkan bir beşinci muhammin tayin kılınacaktır. Beledi ve nahiye meclisleri teşekkül etmiyen yerlerde mecalisi mezkûre tarafından intihab olunacak muhamminler kemakân emlak komisyonları canibinden intihab ve tayin olunur ve tacir ve sanatkâr ve esnaf temettü'ünün takdiri için her sınıftan kendi içinden iki muhammin tayin ve ilâve olunur.

¹¹ C.ML; 47/2195 (10 Ağustos 1851)

¹² C.ML.; 548/22518 (17 Ağustos 1853)

¹³ Abdüllatif Şener; “Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları”, 150. Yılında Tanzimat, TTK. Yay. Ankara 1992, s.261.

¹⁴ Cevdet Maliye 53/2491, (30 Temmuz 1859)

¹⁵ C.ML.;712/86 (11 Eylül 1865)

¹⁶ Düstur; 1. Tertip, 5. Cilt, sayfa 503

Madde 6: *Arazi ve müsakkafat vergilerince beş senede; bir kerre tadili umumî icra olunacaktır. Beş senede icra olunacak yoklamaya dördüncü senenin iptidasından bed ile nihayet altı ay zarfında arkası alınıp beşinci seneye tadil olunmuş halde girilecek ve zamaim ve tenzilâtın hükmü beşinci senede cari olacaktır. Ancak yoklama tadilâtı bazı avarız ve tahavvîlat ve ferağ vukuundan dolayı o müddet zarfında ashabının ve tahrir memurlarının talebleriyle tadil edilmiş olan, müsakkafat ve araziye şamil olamaz. Fakat bazı avarızdan dolayı hal ve heyetleri tebeddül eden müsakkafat ve arazinin kıymetleri avarızın vukuu akibinde ve verginin fahiş olduğu iddia ve tenzili istida olunduğunda, **muhammin** marifetile yeniden takdir olunup, vergileri tahminat-ı cedideye tevfikân tadil olunur. Ancak bir sene içinde vuku bulacak tadilât sene-ii atıye iptidasından muteber olup tahminatın vaki olduğu tarihlere itibar olunmaz.*

Görüldüğü üzere mükelleflerin arazi ve emlakinden alınacak verginin oranını yapılacak kıymetlendirmeden sonra belirleneceği söylenmektedir. Bu kıymetin veya değer tespiti ise muhamminler görev alacaklardır. Yine 5. Maddede görev yapacak muhamminlerin her yerleşim biriminde 4'er kişi olacakları ve bunların ikisinin hükümet dairesi diğer ikisinin ise belediye tarafından seçilip görevlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir. 6. Maddede bu sayımların her beş yılda bir yeniden yapılması gerekliliğinin belirtilmesi ise emlak ve arazi tahrirlerinde görev yapacak olan muhamminlerin görevlerinin tek bir sayım veya kıymet takdiri ile bitmeyeceğini, yaptıkları işin bir süreklilik göstereceği anlaşılmaktadır. Nitekim dönem ile ilgili arşiv belgelerinde muhamminler ile ilgili belgelerdeki sayısal artış bunun en önemli göstergesidir.

Bu nizamnamenin 9. Maddesi ise yine muhamminlerin sürekli görev almalarını gerektirecek bir hususu içermektedir. Bu maddede muhamminin koyduğu değeri yüksek bulanların, değeri konulduğu tarihten itibaren altı ay¹⁷ içerisinde emlakın olduğu mahallin belediye meclisine itiraz dilekçesi vereceğini ve meclisin de 15 günde bu itirazı karara bağlayacağı belirtilmektedir. Bu karar verilirken gerekirse başka bir muhamminin görüşü de alınabilirdi¹⁸. Böylelikle muhamminler vergi dairelerinde veya belediyelerde artık istihdam edilmek zorunluluğu olan bir memuriyet haline gelmekteydi. Muhamminler arazi ve Emlakların kıymetini belirleyecekleri yerlere gittiklerinde yanlarında kendilerine refakat edecek en az bir idare meclisi üyesinin de bulunması zorunluydu. Ancak meclis üyesi bulunması zorunluluğu kısa süre sonra kaldırılmış ve "lüzumlu görülmesi halinde" bulunmaları istenmiştir¹⁹. Muhamminlerin, kasti olarak değeri düşük gösterdikleri anlaşıldığı takdirde mahkemeye verilip yargılanmaları da söz konusuydu.

Arazi veya emlak tahrirleri yukarıda da zikredildiği üzere artık sık sık yapılacakları. Bu sayımlarla ilgili 24 Şubat 1900 tarihinde yayımlanan talimatnamede göreve kabul edilecek muhamminlerin hangi vasıflara sahip olmaları gerektiği açık açık belirtilmektedir. Bu talimatnamenin 3. Maddesinde "*Emlak ve araziye kıymet ve*

¹⁷ Altı aylık itiraz süresi 4 Temmuz 1901 (17 Ra 1319) tarihinde on beş güne düşürülecektir. Bkz *Düster* 1. Tertib 7. Cilt, s. 699

¹⁸ *MV.* 47/69 (3 Ekim 1889)

¹⁹ *DH. MKT.* 1431/57

erbab-ı san'at ve ticarete temettü takdiri için vergi nizamnamesi icabınca taraf-ı hükümetten ve belediyeden firkalar refakatinde bulundurulacak yeminli muhamminlerin erbab-ı namus ve vukuf ve iffetten olmaları ile beraber hükümet ve ahalice vüsuk ve itimada şayan takımından olmasına dikkat ve itina edilecektir” denilmektedir²⁰.

Emlak ve arazi tahrirlerinde son derece kritik görevler alacak muhamminler kendilerinden istenilen değerlendirmeleri yaparlarken arazi veya Emlaklarının yüksek fiyatlandırıldığı konusunda itirazlarla karşılaşmaktaydılar. Bu itirazlar her zaman kanun çerçevesinde olmuyor, bazen de şiddete kadar varıyordu. Nitekim 19 Zilhicce 1304 tarihinde Akhisar Kazasının kıymet-i emlak muhamminliğini yapmakta olan Süleyman Efendi bir gece kadın kılığında kimliği meçhul kişilerce öldürülmüştü²¹. Yapılan soruşturmada katilin Ömer Derviş adlı bir şahıs olduğu anlaşılmış ve kısa sürede yakalanmıştı²².

Emlak ve Arazi Sayımlarında Görev Yapan Muhamminlerin Ücretleri

3 Ağustos 1886 da yayımlanıp yürürlüğe giren Emlak ve temettü vergisi hakkındaki nizamnameye göre sayımlarda görev yapacak **muhamminler dört kişiden ibaret olup bunun ikisi beledi ve teşkil olunacak nahiye meclisleri tarafından ve diğer ikisi hükümet-i mahalliyeye canibinden intihab olunacak**, denilmekteydi. Konu ile ilgili arşiv belgeleri incelendiğinde bu hususun harfiyen uygulandığı ve her sayım komisyonuna Belediyelerce ikişer muhammin görevlendirilmekte olduğu anlaşılmaktadır.

Mesela 4 Nisan 1901 tarihli bir irade kaydından, Sivas Vilayeti Merkez Kazası için oluşturulan üç ayrı sayım fırkasına toplam 6 muhammin görevlendirildiğini ve her birinin aylık maaşlarının 300 kuruş olup toplam 1800 kuruş aylık ödenmesi gerektiği söylenmektedir. Devamında muhamminlere ödenmesi gereken bir yıllık maaşlarının toplamının 21.600 kuruş olduğunu ve bu paranın Sivas Belediye bütçesinden ödenmesinin mümkün olmadığını ve ahalinin vergilerine zammiyen ilave edilerek ödenmesi için irade istenmiş ve bu doğrultuda irade çıkmıştır²³. Muhamminlerin maaşlarını ödemedeki zorluk çeken sadece Sivas Belediyesi değildir. Bu maaşların ödenmesinde birçok sancak ve vilayetin ödeme güçlüğü çektiği arşiv belgelerine yansımaktadır. Nitekim 6 Aralık 1900 tarihli bir irade belgesinde sayımlarda görev yapmaları için Belediyeler tarafından bulundurulacak muhamminlerinin aylık maaşlarının 300 kuruş olduğu ve bu maaşların varidat-ı belediyeden karşılanması gerekliliğinden bahsedilmektedir. Devamında ise bu muhammin ücretlerinin Ankara ve Edirne vilayetleri ile İzmit Sancağı ve Kartal Kazası gibi yerlerde imkansızlıklardan ötürü belediyelerce ödenemediği belirtilmektedir. Sorunun çözümü olarak da verilmesi gereken maaşların bir sene

²⁰ *Düstur* 1. Tertip, 7. Cilt, s. 369 (Bazı mahallerde icra olunacak vergi tadilat-ı umumiyesine dair tanzim olunup mer'iyeti ahkamina irade-i seniyye şerefmüteallik buyrulan Talimatname)

²¹ *DH.MKT. 1445/38* (9 Eylül 1887); *DH.ŞFR. 134/6*

²² *DH.MKT. 1446/68* (13 Eylül 1887)

²³ *İ.ML, 43/58*

sonraki bütçeye dahil edilmesi teklif edilmektedir²⁴. Aynı şekilde Bingazi, Zor, Derne sancakları ile Aşara ve Tedmur Nahiyeleri sayımlarında görev yapan muhamminlerin maaşları da ödenememiş ve Maliye Nezaretinden ödenmesi için tahsisat istenmiştir²⁵.

Gerek bu belgelerden gerekse burada tekrara düşmemek için zikretmeyeceğimiz diğer belgelerden vilayetlerin belediye bütçelerinden muhammin ücretlerini ödemede zorlandıklarını görmekteyiz. Anlaşılacağı üzere muhamminler daimi kadrolarda çalışmadıklarından sayımlarda görev aldıklarında ücretlerinin ödenmesinde belediyeler zorluk çekmektedir. Hatta bazı vilayetlerde bütçe sıkıntısından dolayı sayımlar için muhammin tayin edilmemeye başlanması üzerine Dahiliye Nezareti Müsteşarlığından bir tebliğ yayınlanmıştır. Bu tebliğde Bazı belediyelerin kanun gereği tayin etmesi gereken muhamminleri tayin etmediklerini ancak bunun bir kanuni zorunluluk olduğu tekrar edilerek ücretlerinin de belediyeler tarafından verilmesi gerektiği hatırlatılıyordu²⁶.

Belediye gelirlerinin bu maaşları ödeme gücü çekmesi anlaşıldığı üzere büyük bir sıkıntı yaratıyordu. Nitekim 5 Ekim 1908 tarihli Manastır Vilayetine yazılan bir yazıdan, Vilayetin belediye bütçesinde muhamminlere ödenmesi gereken 1321,1322, 1323 yıllarına ait doksan yedi bin küsur kuruşun ödenemediği ve bu paranın Maliye Nezaretinden ödenmesini istendiğini görmekteyiz²⁷. Aynı şekilde İzmit Mutasarrıflığı da Maliye Nezaretine bir yazı yazarak muhamminlere ödenecek ücretin belediyelerce ödenmesi konusunda bir açıklık olmadığından bahisle bu ücretlerin Maliye Nezareti tarafından ödenmesini talep etmektedir. Maliye Nezareti ise Konu Şurâ-yı Devlete intikal etmiştir. Şurâ-yı Devlet ise 8 Nisan 1912 tarihinde bu konuda bir karar almıştır. Bu kararda Vergi Nizamnamesinin yukarıda zikrettiğimiz 5. Maddesine atfen belediyeler tarafından seçilen 2 muhamminin maaşının verilmesini de üsleneceklerinden bahsedilerek, maaşların belediyelerce verilmesini uygun bulmuştur. Ancak yine bu kararda istimlak edilecek arazi veya emlaklar hususunda görev alacak muhamminlerin ücretlerinin maliye Nezaretince verilmesi gerektiği de karara bağlanmıştır²⁸.

Bahsi geçen muhamminlerin 1890-1900 yılları arasında aylık maaşlarının 300 kuruş olduğu anlaşılmaktadır²⁹. Ancak aynı dönemler içerisinde Düyun-ı Umumiyenin Reji idaresi kadrolarında istihdam edilen tütün muhamminlerinin maaş aylık 10 lira yani 1000 kuruş olduğu düşünülürse³⁰, 300 kuruş maaşın yüksek olduğu

²⁴ *İ.ML*, 41/18 (18 Şaban 1318)

²⁵ *İ.ML*, 19/17 (3 Eylül 1896)

²⁶ *D. MB.HPS.M*, 2/105 (6 K. Evvel 1327) “...*tadilat-ı vakiada istihdam edilecek muhamminlerden ber- mucbe-i nizam ikisinin belediyelerce intihab ve tayiniyle ücretlerinin belediye varidatından tesviye ettirilerek ahkam-ı kanununin muhafazası esbabının istikmalî lüzumu maliye nezaret-i celilesinin iş'arı üzerine tamimen tebliğ olunur.*”

²⁷ *TFR.LMN.*, 184/18387 (9 Ramazan 1326)

²⁸ *DH. İD*, 14/27 (20 R.ahir 1330)

²⁹ *İ. ML*, 43/58 (4 Nisan 1901), *İ.ML*, 41/18 (6 Aralık 1900),; *İ.ML*, 19/17 (3 Eylül 1896), *İ.ML*, 33/50 (15 Ağustos 1899), *TFR.I. ŞKT.*, 168/16771 (30 Temmuz 1909)

³⁰ Lui Ramber; *Gizli Notlar*, Tercüman Yay. 1001 Temel Eser, Tarihsiz, s. 84

da söylenemez. 1907 tarihli bazı arşiv belgelerinde ise muhamminlerin maaşlarının 600 kuruşa yükseldiğini görmekteyiz³¹.

Tütün Muhamminliği

Osmanlı Devleti'nde Muhamminlerin önemli bir faaliyet alanı olarak dikkat çeken görevleri de tütün ziraatıyla ilgilidir. 1881 yılında Düyun-ı Umumiyenin kurulmasıyla birlikte bu kuruma bağlı olarak Reji idaresi kuruldu. Bu kurum Osmanlı coğrafyasında ekilen tütünlerinden alınacak vergileri tahsil edecekti. Reji şirketinin yönetmeliğinde tütün kaçakçılığının engellenmesi ve bu amaçla memur atayabilme maddeleri de konulmuştu. Tütün üretimini de kontrol altına alan şirket satın alacağı tütünün fiyatını üreticilerle anlaşarak belirleyecekti. Fiyatta anlaşma sağlanamazsa muhamminler vasıtasıyla fiyat belirlenecekti. Üretici muhamminlerin belirlediği fiyattan tütünlerini reji idaresine satmaya mecburdu. Aynı şekilde reji de belirlenen fiyattan almakla mecburdu. Kısacası tarafların muhamminlerin takdir edeceği fiyata itiraz etme hakkı yoktu³². Görüldüğü üzere ülkedeki bütün tütün ziraatında muhamminler önemli bir fonksiyon ifa edecekti. Nitekim Reji idarelerinin bulunduğu vilayetlerdeki kadrolarına baktığımızda Müdür, muhasebeci, sandık emini, ambar memuru gibi görevlilerle beraber muhamminlerin de istihdam edildiklerini görmekteyiz³³.

Tütün üreticisinin Rejiye, Reji İdarecisinin de üreticiye karşı olan vazife ve sorumluluklarını içeren bir nizamname 27 Aralık 1888 tarihinde yayımlanmış ve yürürlüğe girmişti³⁴. Bu nizamnamede tütün muhamminleri ile ilgili maddeler şunlardı.

16. Madde: *..Bir mahsulün tahmin-i miktarında veyahut vezin ve ayar olunacak sırığın intihabında muhamminler beyninde ihtilaf vuku bulacak olur ise iki muhammin tarafından diğer bir muhammin intihab olunarak anın kararı kabul kılınacaktır....*³⁵

25. madde: *....Eğer müşteri bulunamaz veyahut müzayedede verilen fiyata sahibi razı olmaz ise biri reji idaresi tarafından ve diğeri tütünün sahibi veya kendisi gaib ise mahalli hükümet canibinden müntehab iki muhammin marifetiyle müttefikan ve muhamminler ittifak edemedikleri halde tarafeynden bir üçüncü muhammin tayin ile takdir olunacak fiyat ile reji idaresi o tütünü iştira etmeğe ve ambar ücretini bittenzil kusur esmanını sahibine tediyeye mecburdur...*³⁶

28. madde: *....yirmi altıncı maddede beyan olduğu veçhile muhamminler vasıtasıyla duhanlarının takdir-i kıymetini talep eylemeye zürrain salahiyeti*

³¹ TFR.I.ŞKT., 104/10308 (11 Ocak 1907) Bu belge bir şikayet dilekçesi olup Manastır'da görevli muhamminlerin zamlı maaşları olan 600 kuruşu alamadıkları ve kendilerine halen 300 kuruş ödeme yapılmaya devam edildiği ile ilgilidir. ; TFR.I. MN., 125/12459 (25 Mayıs 1907) Bu belgede ise muhammin maaşlarının 600 kuruşa yükseltildiğinden Ali ve Petro isimli ve muhamminlere de bu rakam üzerinden maaş verilmesi gerektiğinden bahsedilmektedir.

³² Filiz Dıġırođlu; *Trabzon Reji İdaresi 1883-1914*, İstanbul 2007, s. 37

³³ Filiz Dıġırođlu; *a.g.e.* s. 49

³⁴ *Düster* 1. Tertip, 5. Cilt, s.696

³⁵ *Düster* 1. Tertip, 5. Cilt, s.700

³⁶ *Düster* 1. Tertip, 5. Cilt, s.703

*vardır ve bu halde tütünlerini muhamminlerin takdir eylediği fiyat üzere reji idaresine satmağa ve reji idaresi dahi mezkur tütünleri o fiyat ile iştirâ eylemeğe mecburdur.*³⁷

Bu maddelerden anlaşıldığı üzere tütün üreticilerinin mahsullerinin değerinin belirlenmesi tamamıyla muhamminlerin yetkisindeydi. Böyle olunca Reji İdaresi altında istihdam edilen muhamminler büyük bir sorumluluk altına giriyorlardı. Konu ile ilgili arşiv belgelerini değerlendirdiğimizde en fazla dikkat çeken husus, üreticilerin tütünlerine düşük fiyat takdir edilerek alınmak istenmesi hususundan şikâyetçi olmalarıdır. Reji idaresi tütünü piyasa fiyatının altında alma düşüncesini adeta bir politika haline dönüştürmüştür. Diğer taraftan her ne kadar Reji İdarelerinin kadrolarında muhammin bulunması gerekli idiyse de bazı bölgelerde Reji idaresi muhammin istihdam etmemekte ve fiyatları muhammin olmadan belirlemekteydiler. Bu durum da çiftçiyi hayli zor duruma düşürmekte ve çiftçiler hükümete şikâyetlerde bulunmaktaydılar³⁸.

Mesela Bitlis tütün çiftçileri de Rejinin tütünlerini düşük fiyatla satın alarak kendilerini düşürdüğü zor durumdan kurtulmak amacıyla şikâyetle bulunmuşlardır. 17 Şubat 1888 tarihli belgede Bitlis Vilayet Reji İdaresi memurlarının duhan mahsulü satın alma şartnamesindeki koşullara uymayarak tütünleri düşük fiyatla aldıklarından dolayı adı geçen vilayetçe şikâyet edildiği ve çiftçilerin bu duruma muhalefet ettikleri buna karşılık Rejiden çiftçilerin tütünleri zamanında ambarlara teslim etmediklerine dair gelen cevaba göre gerek hükümetin gerek çiftçilerin tütün mamulâtı hakkında yayınlanan en son nizamnameye göre hareket etmelerine gayret ve itina göstermeleri istenmiştir. Merkezce verilen cevaba göre tütün satın alımı meselesine rejinin mümkün mertebe uyduğu ve tütün mahsulünün yüz bin kıyyeye ulaşmış olduğu ve bu sebeple idarece buraya münasip bir ambar inşa edilmesine teşebbüs edildiği bildirilmiştir. Böylece şikâyet edilen konuların çözüme kavuşturulduğu ve gerekli tebligatların yapıldığı belirtilmiştir³⁹.

Bu konuyla alakalı olarak yine 23 Nisan 1887 tarihli belgede Tütün mahsulünün Reji İdaresine satılması konusunda fiyat belirlenmesi için ahali, hükümet ve reji idaresi taraflarından muhammin tayini reji şartnamesinin on sekizinci maddesinde bulunmasına rağmen Bitlis Rejisinin bunu kabul etmeyerek tütün mahsulünü düşük bir fiyatla almasından dolayı çiftçiler mağduriyetlerini bildirmişlerdir. Bu konunun 19 Şubat 1886 tarihli tahrirat ile bildirilmesi üzerine alınan cevapta tütün fiyatının belirlenmesi için hükümet ile çiftçi taraflarından muhammin tayinine Bitlis Reji memurları tarafından muhalefet edildiğinin doğru olduğu bildirilmiştir. Bunun üzerine Bitlis ve Muş taraflarında ambara teslim etmeden rejinin tütünü satın alımını hasat mevsimi arkasından yapacağı, çiftçinin tütünleri ambara teslim ettikten sonra Rejiye satın alımı için teklif ederlerse hükümetle kendi taraflarından muhammin bulundurulacağı bildirilmişti. Bununla birlikte tütünlerin düşük fiyatıyla alındığı ortada olduğundan bu ahkâm çerçevesinde hareket edilmesi ve bunun dışında ne

³⁷ *Düstur* 1. Tertip, 5. Cilt, s.704

³⁸ Oktay Gökdemir, *Aydın Vilayetinde Tütün Rejisi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 40, İzmir 1994

³⁹ *DH. MKT.1486/48*. (H. 4 Cemaziyel-ahir 1305)

olursa olsun hareket edilmemesine dikkat çekilmiştir. Ayrıca tütünler hakkında fiyat tahmini edilirken çiftçi ve hükümet tarafından muhamminler bulundurulması istenmiş ve reji memurlarının kanun gereği olduğundan bu duruma muhalefette bulunmamasını tembih etmiştir. Bu şartname ve nizamnameye muhalefet edecek gerek reji memurları gerekse çiftçilerin şiddetle men edilmesi istenmiştir⁴⁰. Bu belgede Rejinin tütün satın alırken fiyat belirlemede rol oynayan muhamminlere karşı çıktıkları ve bunları kabul etmeyerek piyasadan daha düşük fiyatlarla çiftçilerden tütün aldıkları ve bu durumun çiftçiyi zor duruma düşürdüğünü bildirilmektedir. Bu durumun tespiti üzere hem üretici hem de satın alma işleminde karşımıza çıkan Reji için belirli şartlar belirlenmiş ve bu şartlar doğrultusunda hareket edilmesi istenmiştir. Fakat belgelerden anlaşıldığı gibi reji memurları şartname kurallarını kendi çıkarları doğrultusunda çığneyerek kar amacı doğrultusunda hareket etmişlerdir.

Reji İdaresinin bazı bölgelerde muhammin istihdam etmemesi dolayısıyla yaşanan sıkıntı ile ilgili 27 Aralık 1890 tarihli diğer bir belgede Reji idaresinin muhammin tayin etmemesinden dolayı çiftçinin Bitlis idaresine teslim ettikleri tütünleri reji düşük fiyatla almak istemesinden dolayı çiftçinin zor duruma düşeceği belirtilmiştir. Bunun üzerine Maliye Nezaret-i Celilesi'nden alınan cevapta idarece tütünlerin değerini fiyatlandırmak için vaktiyle muhammin tayin edildiği ve tütünlerin satılmasına izin verilmeyerek bunlara verilen fiyat doğrultusunda hareket edilmesi istenmiştir⁴¹. Tütün üreticisinin mağdur edildiği diğer bir husus ise bazı şehirlerde Reji İdaresinin muhammin masrafi akçası adı altında kanunsuz para toplanmasıydı. Bu konuda da üretici mağduriyetini içeren şikayetler mevcuttur. Nitekim İzmit Reji idaresinin muhammin masrafi akçası adında para toplaması üzerine İzmitli üreticiler şikâyetinde bulunmuşlardı⁴².

Kadrolarında muhammin olup olmasının belirlenen tütün fiyatlarından memnun olmayan üreticiler de yanlarında muhammin buldurmaya başlamışlardı. Nitekim 23 Nisan 1887 tarihli bir belgede Bitlis havalisinden alınacak olan tütün fiyatının belirlenmesi için hükümet ve tütün üreticileri tarafından muhammin bulundurulmasına Reji memuru tarafından karşı çıkıldığı bu sebeple üreticiler de reji şartnamesine karşı çıkarak tütünlerini ambarlara nakil ve teslim etmemişlerdi. Her iki tarafın şartname kurallarına uymadıkları ve bu durumu merkezi idare caiz görmediği ve bu durumun ortadan kaldırılarak her iki tarafın şartname uyarınca davranması istenmiştir.⁴³ Tütün üreticisi ile Reji idaresi arasındaki bu fiyat anlaşmazlıklarına çözüm sağlayabilmek adına 2 Eylül 1892 tarihinde Meclis-i Vala'dan anlaşmazlık takdirinde üçüncü bir muhammin tayin edilmesi gerekliliği kararı çıkmıştır⁴⁴. Nitekim bu karara uygun olarak Mayadağı karyesi muhtarı ve ahalisi⁴⁵ ile Tekfurdağı⁴⁶ tütün üreticileri de Reji idaresiyle aralarında ortaya çıkan fiyat anlaşmazlığı konusundaki

⁴⁰ *DH.MKT.1415/17*. (H. 29 Receb 1304)

⁴¹ *DH.MKT.1795/99*. (H. 15 Cemaziyel-Evvel 1308).

⁴² *DH.MKT., 1951/114* (22 Mayıs 1892)

⁴³ *DH.MKT.1415/14*. (H. 29 Receb 1304)

⁴⁴ *MV. 71/22; BEO 69/5121*

⁴⁵ *BEO. 265/19844* (27 Ağustos 1893)

⁴⁶ *ŞD, 325/14* (27 Haziran 1890)

hususları dile getirip şikayette bulunmuş ve üçüncü bir muhammin tayini istemişlerdir. Aynı şekilde Trabzon'da da 1894 yılında Reji ile tütün üreticileri arasında fiyat ihtilafı meydana gelmiş ve Maliye Nezareti tarafından üçüncü bir tarafsız muhammin Trabzon'a görevlendirilmiştir⁴⁷.

Reji İdaresi kadrolarında çalışan muhamminler işlerini ne kadar iyi yapsalar bile baskı altında oldukları tahmin edilebilir. Hatta muhamminlerin Rejiden zarar görebilecekleri düşüncesinin hâkim olmasından ötürü *tütün muhamminliği* mesleğinin itibar görmemesinin sebebi olarak da görülmektedir. Nitekim Bafra çiftçilerin şikayetlerinde *muhamminlerin Rejinin baskısından dolayı tütünlerine değerinde fiyat verilmediğinden* bahsetmeleri bu hususu teyit eder mahiyettedir⁴⁸.

Muhamminlerin görev yaptığı alanlar elbette sadece yukarıda zikrettiğimiz alanlar değildir. Özellikle sanayi ve teknolojinin gelişmesi ile birlikte Osmanlı Devletinin son elli yılında yapılan yatırımlarda muhamminlerin her alanda faaliyet gösterdiğini görmekteyiz. Bu alanların bazılarını bakılacak olursa: Taşocakları Nizamnamesinde⁴⁹, Demiryolları ve Tramvay işletmelerinde⁵⁰, Aşar Nizamnamesinde⁵¹, Emniyet Sandığı Nizamnamesinde⁵², Ziraat Bankası Nizamnamesinde⁵³ hep muhamminlerin görev yaptığı görülecektir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Kâmil Kepeci, *62 Numaralı Rumeli Ahkam Defteri*

3 Numaralı Mühimme Defteri

6 Numaralı Mühimme Defteri

18 Numaralı Mühimme Defteri

27 Numaralı Mühimme Defteri

39 Numaralı Mühimme Defteri

AE. SMHD.İ; 107/7619

BEO; 69/5121; 265/19844; 379/28387; 379/28388

C:ML. 118/5281; 583/23979; 145/6125; 47/2195; 548/22518; 53/2491; 712/86

D. MB. HPS. M, 2/105

DH. İD, 14/27

DH. MKT.1486/48; 1431/57; 1445/38; 1446/68; 1415/17; 1795/99; 1951/114; 1415/14.

MV. 47/69; 71/22

⁴⁷ BEO.,379/28387-28388 (1 Nisan 1894)

⁴⁸ Filiz Dıġıroġlu; *a.g.e.* s. 75

⁴⁹ *Düstur* 1. Tertip, 5. Cilt, s. 971

⁵⁰ *Düstur* 1. Tertip, 6. Cilt, s. 425

⁵¹ *Düstur* 1. Tertip, 8. Cilt, s. 264; 5. Cilt, s.779; 6. Cilt, s. 365

⁵² *Düstur* 1. Tertip, 5. Cilt, s. 525

⁵³ *Düstur* 1. Tertip, 6. Cilt, s. 142

İ.ML. 43/58

İ.ML. 41/18

İ.ML. 19/17

İ.ML. 33/50

TFR. I.ŞKT. 104/10308

TFR. I. ŞKT.168/16771

TFR. I.MN. 184/18387

TFR. I. MN. 125/12459

ŞD, 325/14

Düstur 1. Tertip, c. 5, 6, 7, 8

Şener Abdüllatif, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Reformları”, *150. Yılında Tanzimat*, TTK. Yay. Ankara 1992

Diğiroğlu Filiz, *Trabzon Reji İdaresi 1883-1914*, İstanbul 2007

Ramber Lui, *Gizli Notlar*, Tercüman Yay. 1001 Temel Eser, Tarihsiz

Gökdemir Oktay, *Aydın Vilayetinde Tütün Rejisi*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 1994

İZMİR İKTİSAT KONGRESİNDEN İZMİR ENTERNASYONAL FUARINA GİDEN SÜREÇ: “1935 DOKUZ EYLÜL PANAYIRI”

“The Street Fair of 1935 Dokuz Eylül” in the Time Course From İzmir Economy Congress to İzmir International Fair

BERAL ALACI*

Özet

İzmir Enternasyonal Fuarı'nın doğuşu, 17 Şubat 1923'te İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'nde açılan sergiye kadar uzanır. Bu sergiyi 1927 yılında Mithat Paşa Sanat Merkezi'nde açılan “Dokuz Eylül Sergisi” takip etmiştir. Yüzlerce firmanın katıldığı bu sergi İzmir'deki iktisadi faaliyetler açısından büyük önem taşımıştır. Bir yıl sonra aynı yerde yine büyük bir sergi düzenlenmiştir. İzmir'deki bu sergi geleneği 1929 Dünya Ekonomik Buhranı ile kesintiye uğramış, 1933 yılına kadar açılmamıştır. 1933 ve 1934 yıllarında ise açılan sergilerle çalışmalar yeniden başlamıştır. 1936 tarihinde fuar alanında açılan Büyük İzmir Fuarı'ndan önceki son sergi ise “1935 Dokuz Eylül Panayırı”dır. Uluslararası olarak hazırlanan bu serginin toplanması aşamasında yapılan çalışmalar konumuz bakımından önemlidir. Ayrıca sergi sırasında yaşananlar, serginin İzmir'deki iktisadi hayata katkıları araştırmamızın temelini oluşturmaktadır.

Bu çalışmada İzmir Enternasyonal Fuarı'na giden süreçteki en önemli aşamalardan biri olan “1935 Dokuz Eylül Panayırı” arşiv belgeleri, dönemin gazeteleri, araştırma eserler ışığında ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İzmir, panayır, ekonomi.

Abstract

The nascence of the İzmir International Fair backed to the exhibition in İzmir Economy Congress, on 17 February 1923, in İzmir. “The Dokuz Eylül Exhibition” came after this fair, which was opened in Mithat Paşa Art Center, in 1927. Hundereds of firms took place in this exhibition and for this reason, it had a very big importance for the economic activities in İzmir. After one year, in the same place, again, a big exhibition was organized. This exhibition tradition in İzmir was interrupted by the 1929 Economic Depression, it wasn't reopened until 1933. In the yeas 1933 and 1934, with the newly opened exhibitions, the efforts started again. The last exhibition before the 1936 Grand İzmir Fair which took place in the fairground was “The Street Fair of 1935 Dokuz Eylül”. The activities carried out during the collection of this international exhibition are important for our subject. Also, what happened during the exhibition, the contribution of the exhibition to the economic life in İzmir constitute the basis of our research.

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, İZMİR, beral.alaci@idu.edu.tr

This study will be based on the archive records, the newspapers of that period, the researches of “The Street Fair of 1935 Dokuz Eylül” which is the most important stage of the existence of the İzmir International Fair.

Key Words: İzmir, street fair, economy.

Giriş

Panayırlar “*belli zamanlarda ve genellikle küçük yerleşim birimlerinde kurulan, sergi niteliğini taşıyan büyük Pazar*” olarak literatürde yer alırken; fuar ise “*Belli zamanlarda, belli yerlerde ticari mal sergilemek amacıyla açılan büyük sergi*” olarak tanımlanmaktadır¹. Panayırlarda genellikle daha küçük bir bölgenin malları veya hayvanları teşhir edilip satılırken; fuarlarda daha kapsamlı alanlara dair -örneğin bir bölge /ülke hatta ülkelerin- ürünleri teşhir edilir. Panayırlarda satış ve alışveriş ön planda tutulurken; fuarda ise “teşhir” ve ürün tanıtımı öne çıkarılır. Kısacası fuar panayıra göre daha kapsamlı organizasyonlara verilen isim olarak karşımıza çıkmaktadır².

Sanayi Devrimi sonrasında değişen koşullar ile ortaya çıkan Pazar ihtiyacı beraberinde tanıtım ve tüketim alanında pek çok yeni unsurun gelişmesine yol açmıştır. “Fuar” da bu süreçte kurgulanmış en önemli olgulardan biri olmuştur. Böylece modern fuarcılık 19. Yüzyılın II. Yarısından itibaren öncelikle Batı Avrupa’da daha sonra ise tüm dünyada yayılmaya başlamıştır.

Dünya tarihinde ilk kez 1851 tarihinde İngiltere’de açılan modern sergi olan Crystal Palace Sergisi’ni, 1855 yılında Fransa’daki Paris Sergisi ve 1893 tarihli Amerika’daki Chicago Sergisi takip etmiş zaman içerisinde fuar anlayışı gelişim göstermiştir³.

Osmanlı Devleti’nde ise panayır geleneği çok daha eskilere dayanırken modern anlamda sergi/fuar faaliyetleri 1863 tarihinde “*Sergi-i Umumi-i Osmani*”⁴ adı ile açılan sergi ile başlamıştır⁵. Önceleri yurtdışındaki fuarlara katılım göstererek konuya uzak olmadığını bir anlamda gösteren Osmanlı Devleti 1863 yılındaki bu

¹ TDK Sözlük. <http://sozluk.gov.tr/>

² Vedat Çalışkan, “Modern Fuarlar ve Festivaller Arasında Giderek Kaybolan Organizasyonlar: Geleneksel İlçe ve Köy Panayırları”, *Milli Folklor*, C. 16, S. 121, Bahar 2019, s. 66; Erman Şener, “Fuarların Tarihi ve İzmir Fuarı”, *Hayat Tarih Mecmuası*, C.2, S.7, 1 Ağustos 1971, s. 54-59

³ Şener, *a.g.m.*, s. 54. Amerika’da açılan ve Türklerin de katıldığı sergiye dair izlenimlerin aktarıldığı bir hatırat örneği olarak bkz. “XIX. Yüzyıl Amerika’sında Bir Türk Ubeydullah Efendi’nin Amerika Hatıraları” III, Sadeleştiren: Kudret Sinan, *Hayat Tarih Mecmuası*, C.2, S.8, 1 Eylül 1971, s. 26-33

⁴ Serginin amacı Takvim-i Vekayi’de yayınlanan bir beyanname ile duyurulmuştur. Serginin açılma amacı şöyle sıralanmıştır: “1. Memleketimizde unutulmaya mahkûm olan sanat eşyasını, halka tanıtmak ve bu gibi sanatları tekrar canlandırmak lazımdır. 2. Sergiyi, her şeyden evvel, bir imtihan meydanı olarak kabul etmeliyiz. Bu bakımdan, sanat ehli, malını elden geldiği kadar özenerek imal etmelidir. 3. Her kim ki, sanatında akranına nispetle üstün olursa veyahut bir şey icat ederse, kendisine mükafat verilecektir. Bu mükafatı, eşyadan anlayan bir heyet tayin edecektir. 4. Her eyalet ve sancak tarafından tayin edilecek bir kimse, eşyayı sergiye getirecek, bunun bütün masraflarını mal sandıkları ödeyecektir.” Hüseyin Avni Şanda, “Bizde İlk Sergi”, *Hayat Tarih Mecmuası*, C.2, S.9, 1 Ekim 1965, s. 75-76

⁵ Osmanlı Devleti’ndeki panayır geleneğine örnek olarak bkz. Özer Küpeli, “Osmanlı Devleti’nde Panayır Organizasyonları ve Gönen Hacı İsa Panayırının Tarihine Dair”, *Osmanlı 3 İktisat*, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye yay., s.490-497

organizasyon ile unutulmaya yüz tutmuş olan sanat eşyalarını halka tanıtmak ve unutulmaya yüz tutmuş bazı geleneksel sanat faaliyetlerini tekrar canlandırmak gibi pek çok amaca hizmet etmiştir. Serginin açılışına Sultan Abdülaziz Han'ın ve devlet yönetiminin ileri gelen üyelerinin katılması sergiye verilen önemi gözler önüne sermiştir. Ayrıca Abdülaziz Paris'teki 1867 Paris Fuarı'na katılarak da fuarcılığın geliştirilmesi konusundaki hassasiyetini göstermiştir. Nitekim fuarcılıkta esas yükseliş II. Abdülhamit döneminde yaşanmıştır. Ülkenin pek çok ilinde büyük sergiler düzenlenmesi için çalışmaların başlatılmış, düzenlenen panayır ve sergiler ile Osmanlı ekonomisine can verilmeye çalışılmıştır.

Sergilerin bu kadar önemsendiği Osmanlı Devleti'nde ülkenin en önemli liman ve ticaret şehirlerinden biri olan İzmir'de bir sergi düzenlenmesi fikri de 1900'lü yılların ilk günlerinden beri dile getirilmiş ancak yaşanan savaşlar ve ülkenin düştüğü bunalım bu fikrin hayata geçmesine mâni olmuştur. Ta ki İzmir İktisat Kongresi günlerine kadar.

15 Mayıs 1919 tarihinde Mondros Mütarekesi hükümlerine dayanılarak Yunanlılar tarafından işgal edilen İzmir, Millî Mücadele döneminin tüm ağırlığını üzerinde hissetmiş ve savaş sonrasında zaferin sembolü haline gelmiştir. Şehrin işgalden kurtulmasından hemen sonra büyük bir yangın ile tahrip edilmesi yeşeren umutların üzerine kara bir bulut halinde çökse de İzmir'in yeniden eski canlı günlerine kavuşması için çalışmalar başlatılmıştır.

Kurtuluş Savaşı'nı sonlandıran Mudanya Mütarekesi ardından Lozan'da barış görüşmelerinde savunulan tam bağımsızlık anlayışına karşın, Türklere dayatılmaya çalışılan ekonomik yetersizlik söylemlerinin üzerine -görüşmelerin kesildiği sırada- önceden yapılması görüşülmüş bir iktisat kongresi düzenlenmiştir⁶. Şüphesiz ki bu kongrenin kurtuluşun sembol şehri olan İzmir'de yapılması tesadüf değildir. Düşman işgalinden son kurtulan yer olan İzmir'de savaşın bitişinden yaklaşık altı ay sonra, toplanan kongrede savaşın yorgunluğunu omuzlarında taşıyan Türk milletinin ekonomik anlamda nasıl bir çizgide yürüyeceğinin ve yine savaşın etkisi ile harap olan yurdun nasıl kalkınacağına, mamur hale getirileceğinin ilk anlatımları yapılmıştır⁷. Bunu yaparken de “*Numune Meşheri*” olarak anılan bir sergiyle yepyeni bir geleneğin ilk adımı atılmıştır⁸. İzmir İktisat Kongresi süresince bir sergi açılarak,

⁶ Dönemin İktisat Vekili Mahmut Esat'ın (Bozkurt) TBMM'de İktisat Kongresi'nin toplanmasına dair fikrin 21 Teşrinisani 1338 tarihinde Başkumandan Mustafa Kemal Paşa'ya bildirildiğini ve olumlu yanıt alınca çalışmalara başlanıldığını belirten konuşması için bkz. *TBMMZC*, D.1, C.27, İ.187, (5.2.1339), s. 170-171

⁷ Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, TTK, Ankara, 1989, s. 12

⁸ “Numune Meşheri” ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara, 1997, s. 179-192

ülkenin zirai ve sınai ürünlerinin tanıtılması hedeflenmiştir⁹. Kongre sürecinde açık kalan bu sergi İzmir Enternasyonal Fuarı'na giden sürecin ilk adımı olmuştur¹⁰.

İzmir İktisat Kongresi bünyesinde açılan “Numune Meşheri”nden sonra, İzmir’de açılan ilk sergi 1927 yılındadır. İzmir’in işgalden kurtulduğu 9 Eylül tarihinin önemine binaen “9 Eylül Sergisi” olarak adlandırılan sergi bir anlamda Millî Mücadele günlerinin ardından verilen iktisadi mücadelenin de simgelerinden biri oluyordu. Egeli tüccarların kendi aralarında organize olarak yeniden canlandırdıkları İzmir Ticaret Odası ekonominin hareketlenmesi için çalışmalarına başlamıştır¹¹. İzmir’de bu çalışmalar sürerken 1926 yılında İzmir Valiliğine atanan Kazım (Dirik) Paşa “*kenti iktisaden kalkındırmak, özellikle dönemin siyasal tercihleri çerçevesinde, korumasız, desteksiz halkı ve küçük esnafı ekonomik olarak güçlendirmek*” için bazı arayışlar içerisine girmiştir¹². Vali Kazım Paşa tarafından İzmir’in kurtuluş gününde İzmir’de “9 Eylül Sergisi” açılması fikri ortaya atılır. Fikir kabul görür ve kısa süre içerisinde hazırlıklara başlanır. İzmir İktisat Kongresi’nden sonra İzmir’de iktisadi

⁹ İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt kongrenin amacını şöyle açıklar: “*Harpten yorgun çıkan ekonomimiz oldu, halkımız oldu. Bu yüzden ekonomi ile ilgili kişileri dinlemek istiyoruz. Bakalım ihtiyaçları nelerdir. Ne istiyorlar. Hükümetten neler bekliyorlar. Biz de bunları öğrendikten sonra önerilerde bulunacağız. Onların tavsiye edecekleri çok şeyler vardır. Kongre ile beraber bir de sanayi sergisi açılacak ve burada memleketin sanayi ve tarım üretimi sergilenecektir. Sergiye katılım için gerekli yerlere duyurular yaptık. Burada özellikle halılar, kumaşlar, Anadolu’nun diğer üretimi tarım ürünleri sergilenecektir. Diğer taraftan Avrupa sanayi ve sanat eserlerinin de sergiye gönderilmesi için batı sanayicilerine bilgi ilettik. Avrupa basınına da kongreye davet ettik.*” Nazmi Kal, “*Ekonomik Kalkınma Savaşının Temelini Atan Kongre: İzmir İktisat Kongresi*”, Ekonomik Forum, 2017, s. 107

¹⁰ “...Kongre yeri olarak, İkinci Kordon’da, Osmanlı Bankası deposu olan Hamparsumyan binası seçildi. Binanın dışı ve içi “İktisat Sergisi” ile süslendi. Kurtuluş Savaşı’ndan yeni çıkmış, yorgun ama onurlu, özgürlüğe aşık Türk halkının, basit ama kendi emeği ile özene bezene hazırladığı çeşitli el tezgâhu ve küçük sanayi ürünleri kongreye giden yolların kaldırımlarını ve duvarlarını tıklım tıklım doldurdu. Isparta, Kula, Gördes, Uşak kilimleri ve halıları, yağ ürünleri, sabunlar, makarna ve un yiyecekleri, Ferit mistahzarları, kolonyalar, helvalar, ihraçlık pamuklar, top top kumaşlar, incir ve üzüm dolu ihraçlık kutular, ayakkabı, çeşitli balık ve yumurtası konserveleri, mobilyalar, deri ürünleri, tarım araçları, kiremit, tuğla, maden örnekleri, tütün, sigara, şarap örnekleri, kereste çeşitleri ve saracıye çeşitleri, giyim ve ayakkabı malzemeleri... Bütün bunlar, belki basit ürünlerdi. Yeni devlet, yüzlerce delegenin katıldığı İktisat Kongresi’ni dahi, uzun yıllar boyunca tütün, incir, zeytinyağı depolanmış, bunaltıcı bir koku içindeki binada yapmak zorunda kalmıştı. Birinci İktisat Kongresi’nde düzenlenen ve Milas’tan Adana’ya, Keşan’dan İstanbul’a kadar milli ürünlerimizi teşhir eden sergi, yepyeni bir ekonominin ilk kalp atışlarını yansıtmaya açıksından önemliydi.” 70 Yıllık Seva İzmir Fuarı, Derleme: Yaşar Aksoy, Neşe Yurdkoru Özgünel, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir, 2001, s. 9-10

¹¹ 1885 tarihinde kurulan İzmir Ticaret Odası, Osmanlı Devleti’nin son döneminde faaliyet göstermiş, I. Dünya Savaşı sırasında ordunun işeşi için önemli çalışmalar yapmıştır. 1919-1922 yılları arasındaki işgal döneminin ardından yaşanan büyük yangında tahrip olan İzmir Ticaret Odası’na ait günümüze ulaşan en eski kayıtlar 1 Kasım 1922 tarihlidir. “*İzmir Ticaret Odası hemen toparlanma çalışmalarına başlamış ve Kemeralında Halımağa Çarşısı’nda bir hizmet binası kiralayarak faaliyetlerini devam ettirmiştir. Siciller yandığı için üyelerinin kim olduğu belli olmayan Oda, Meclis üyeleriyle toplanmış ve yeni bir Meclis Riyaset seçerek tekrar üye kaydetmeye başlamıştır. Yangından sonra 1 Kasım 1922 günü yeniden faaliyetine başladığı için bu tarih Oda’nın kuruluş tarihi olarak benimsenmiş ve kuruluş yıldönümü olarak kutlanmaya başlanmıştır.*” İzmir Ticaret Odası Meclis ve Meslek Komiteleri Albümü 2013-2018, İzmir Ticaret Odası, İzmir, 2018, s. 9

¹² Erkan Serçe, Fikret Yılmaz, Sabri Yetkin, Küllerinden Doğan Şehir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür yay., İzmir, 2003, s.154’den aktaran: Kazım Doğan Dirik, Atatürk’ün İzinde Vali Paşa Kazım Dirik-Bandırma Vapuru’ndan Halkın Kalbine, Güner yay., İstanbul, 2008, s. 217

anlamda atılan önemli bir adım olmuştur. 4 Eylül 1927 günü İzmir Sanatlar Mektebi (günümüz Mithat Paşa Endüstri Meslek Lisesi) binasında 9 Eylül Sergisi açılır. 4-25 Eylül 1927 tarihleri arasında açık kalan yüz doksan beş Türk firmanın katıldığı sergi o sene “*milli hüviyet taşımasına rağmen*” Polonya, Almanya, Rusya, ABD, İngiltere, İtalya, Fransa, İsviçre ve Macaristan’dan gelen yetmiş iki yabancı firmaya da ev sahipliği yapmıştır¹³.

İzmir’de yaşanan bu başarılı sergi deneyimi 1928 yılında bu kez uluslararası boyutta sergi düzenlenmesinin kapısını aralamıştır. Yapılan hazırlıkların ardından 4-20 Eylül 1928 tarihleri arasında bir önceki sergi ile aynı olarak İzmir Sanatlar Mektebi’nde bir önceki sergiden daha da geniş katılımıla “*1928 Sergisi*” açılmıştır. Beş yüz on beş kuruluşun iştirak ettiği sergiye yurtdışından gelen katılımcı sayısı yüz elli beşe yükselmiştir¹⁴.

1928 tarihli sergi başarılı bir şekilde gerçekleşince ülke genelinde olumlu karşılınmış, benzer organizasyonların farklı illerde yapılması yönünde fikirler ortaya atılmıştır. Serginin bir diğer cephesini ise organizasyon öncesi ve sonrasında yaşanan zorluklar, maddi külfetler oluşturuyordu. Serginin her yıl yapılıp yapılmaması noktasında fikri tartışmalar devam ederken, 1929 yılında tüm dünyayı etkisi altına alan ekonomik buhran sergi açma fikrinin 1933’e kadar rafa kaldırılmasına yol açmıştır.

Dünya ekonomik buhranı karşısında alınan tedbirlerle iktisadi hayatını yeniden şekillendiren Türkiye’de 1933 yılına gelindiğinde yurt içinde ve yurt dışında sergilerin/panayırın düzenlendiği ve bu organizasyonların kamuoyunda önemli bir etki yarattığı görülmüştür. Dönemin İzmir Belediye Başkanı Dr. Behçet Bey (Uz) bu gelişmeler karşısında İzmir’de öncekilere oranla daha da geniş çaplı bir panayır açma fikrini ortaya atmış ve fikrin kabul görmesi ile birlikte hemen çalışmalara başlanmıştır. Çalışmalar sonucunda o dönem yeni açılan Gazi Heykeli’nin¹⁵ arkasında kalan “*molozlarla dolu yangın sahasının panayır yeri olarak*” hazırlanması kararı alınmıştır¹⁶.

Tüm çalışmaların nihayetinde 9 Eylül 1933 tarihinde “9 Eylül Panayırı” açılır. 30 Eylül 1933 tarihine kadar açık kalan panayıra yirmi üç yabancı, yüz otuz yerli

¹³ Dirik, *a.g.e.*, s. 219

¹⁴ 1928 yılında düzenlenecek olan serginin uluslararası olması yolunda alınan kararın peşinden hazırlanan “*sergi talimatnamesi, Ticaret Odası’nda kurulan sergi bürosu aracılığıyla yurtiçindeki firma ve resmi kuruluşlara, yurtdışındaki ticari mümessilliklere, yabancı ticaret odaları ile resmi kuruluşlara duyurulmuş ve bu çabalar olumlu sonuçlar vermiştir.*” Dirik, *a.g.e.*, s. 219

¹⁵ İzmir Gazi Heykeli, 27 Temmuz 1932 tarihinde açılmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mevlüt Çelebi, *İzmir Gazi Heykeli*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2014, s. 120

¹⁶ Vali Kazım Paşa’nın da onayı alındıktan sonra panayır için “*ticari ve iktisadi kuruluşların temsilcileriyle 29 Mayıs 1933’te bir toplantı yapılmıştır. Toplantıda sergi düşüncesi kabul görmüş; düzenleme komitesi kurulması kararlaştırılmıştır. 3 Temmuz 1933’te toplanan düzenleme komitesinde Vali Kazım Paşa, Belediye Reisi Behçet Bey, Ticaret Odası Reisi Balcızade Hakkı Bey, Belediye Encümeninden Reşat (Leblebicioğlu) Bey, Ticaret Odası Genel Kâtibi Zeki (Doğan) Bey ve İzmir’deki banka müdürleri yer almışlardır.*” Dirik, *a.g.e.*, s. 221

firma, yirmi ticaret ve sanayi odası katılmıştır¹⁷. Yabancı katılımcılar olmasına rağmen ulusal olarak açılan panayır 1934 yılında uluslararası hale getirilmiştir.

İzmir Belediye Başkanı Dr. Behçet Bey'in yoğun çalışmaları ile 1934 yılında İzmir "Uluslararası" bir panayıra ev sahipliği yapmıştır. 26 Ağustos 1934 tarihinde Başbakan İsmet Paşa tarafından açılan panayır 15 Eylül 1934 tarihine kadar açık kalmıştır. İzmir'de resmi olarak düzenlenen ilk uluslararası panayır olan 9 Eylül Panayırı'na gösterilen ilgi bir sonraki sene de tekrarlanmış, İzmir Enternasyonal Fuarı'na giden süreçte bu panayırlar büyük önem taşımıştır.

1935 Dokuz Eylül Panayırı

Panayır Hazırlıkları

1934 yılındaki uluslararası panayırdan hemen sonra ikincisini düzenlemek için çalışmalara başlanılmıştır. İzmir Belediye Başkanı Dr. Behçet Bey'in girişimleri ile 1934 yılı içerisinde bir sonraki panayır için adımlar atıldı. Öncelikle İzmir'e gelmek için yurda gelen konukların rahatça ulaşımı için limanlara yolcu vapuru girişlerini sağlanması, uluslararası panayırlarla irtibata geçilerek tanıtımın yapılması, İzmir Panayırı tanıtıcı afişlerin, broşürlerin bastırılması gibi bazı çalışmalar yapılmıştır¹⁸.

Panayırın yapılacağı yerin fiziki şartlarını iyileştirmek için de hazırlıklar başlar, katılımın geniş olacağı düşüncesi ile panayır yerinin genişletilmesi planlanır. Ayrıca panayır alanı ağaçlandırılacak, bu mevkiye yeni parklar yapılacaktır¹⁹.

22 Ağustos'ta açılıp, 11 Eylül tarihine kadar açık kalması kararlaştırılan İzmir Panayırının hazırlıklarına 1935 yılının ilk günlerinden itibaren hız verilir. İzmir Belediye Başkanı Dr. Behçet Uz Leipzig ve Viyana'daki uluslararası panayırlara katılarak çeşitli incelemelerde bulunur. İzmir fuarının Avrupa'daki örneklerle eşit seviyede hatta daha da iyi olması için uğraşmaktadır²⁰. Konu ile ilgili Ankara'da da bir komisyon kurulmuştur. 1935 yılının ilk günlerinde yurt dışındaki sergi ve panayırlara iştirak için çalışacak olan bir komisyon kurulma faaliyetleri başlamıştır. Basında Milli Komite olarak adlandırılan bu komitenin görevi "*evrensel panayır ve sergilere iştirak işi*" ile ilgili çalışmalar olarak tanımlanmış, komitenin kurulması için Ticaret Odasında bir komisyon ayrılmıştır. Komitenin esasları ve programı hemen belirlenecek ve ilk olarak Brüksel olmak üzere yurtdışı sergilerine iştirak işini organize etmek için çalışmalara başlayacaktır²¹.

İzmir'de de "*Arsulusal İzmir Panayırı Genel Komitesi*" oluşturulmuş, komite Başbakan İsmet İnönü'yü komitenin başkanlığına ve Ekonomi Bakanı Celal Bayar'ı da ikinci fahri başkanlığa seçmiştir. Basında bu seçimlerin sevinç ile kabul edildiği,

¹⁷ Dirik, *a.g.e.*, s. 221

¹⁸ İzmir Panayırını tanıtıcı broşürler yabancı dillerde de hazırlanmış, konsololar aracılığıyla yurt dışında tanıtım ve davet faaliyetleri yapılması kararlaştırılmıştır. Anadolu, 23 Teşrinisani 1934

¹⁹ Anadolu, 16 Teşrinisani 1934; Anadolu, 15 Kânunusani 1935

²⁰ Anadolu, 4 Mart 1935

²¹ Milliyet, 6 Ocak 1935

başarı temennilerinin yer aldığı cevapların komiteye ulaştırıldığı yer alır. Faal komite bu süreçte İzmir’de hazırlık çalışmalarına devam etmektedir²².

Ekonomi Bakanlığı İzmir panayırı ile ilgili bir büro açarak panayır ile ilgili işlerin bu büro üzerinden yapılmasını kararlaştırdı. Müracaatlar, panayıra katılım şartları ve buna benzer tüm konular ile bu Ekonomi Bakanlığı bünyesinde kurulan büro ilgilenecekti. Ayrıca maddi olarak panayır için bakanlıktan ve İzmir Belediyesi’nden on beş biner liranın verileceği hazırlıkların bu paraya mukabil alınacak olan bir banka kredisi ile “*Arsulusal İzmir Panayırı Genel Komitesi*” tarafından yürütüleceği belirtiliyordu²³.

Sovyetler Birliği panayıra katılacağını bildiren ilk ülkelerden olmuştur. Diğer ülkelerde panayıra iştirak edeceğini peyderpey bildirmiştir. 1935’in temmuz ayı içerisinde Yunanistan hükümeti İzmir panayırına resmen iştirak edeceğini bildirmiştir²⁴.

Panayır tarihine yaklaşıldıkça basında panayıra dair daha net detaylar yer almaya başlamıştır. Örneğin temmuz ayı içerisinde İş Bankası, Sümerbank ve Ziraat Bankaları geçen senelere nazaran daha büyük pavyonlar kuracaklarını belirtmişlerdir. Şehir tiyatrosu heyeti panayır boyunca operetler oynamak üzere angajmanlara girmiştir²⁵. İzmir panayır alanında açık ve kapalı olarak bulunan 277 pavyonun, büyük bir kısmı henüz panayır başlamadan bir ay önce tutulmuştur²⁶.

Panayırın sorunsuz geçmesi için Hükümet tarafından da bazı kararlar alındığı görülmektedir. 29 Temmuz 1934 tarihinde 1934 Panayır için çıkarılan 2/1075 sayılı kararnameye ek olarak 20 Haziran 1935 de yeni bir kararname çıkarılır. Kararnamede 1935 yılında açılacak olan Uluslararası İzmir Panayırına geleceklere “*934 senesinde olduğu gibi parasız pasaport verilmesi ve bu pasaporta hamil bulunanların panayırın devamı müddetince Türkiye’ye girmelerine ve oturmalarına izin verilmesi*”nin Hariciye Vekaletinin 20 Haziran 1935 teklifi ile görüşüldüğü, İcra Vekilleri Heyeti’nce de onandığı belirtilmektedir²⁷. Bu kararın yanı sıra ağustos ayının başında İzmir Panayırına gelecek olanlar ile ilgili İçişleri Bakanlığı’ndan bazı izinlerin çıkarıldığı bildirilir. Çıkan izinlerden en önemlisi Türkiye’den mübadele sureti ile ayrılmış olan Rumların panayır günlerinde İzmir’e serbestçe gelebilecek olması ile ilgilidir²⁸. Buna mukabil Yunan Hükümeti de İzmir Panayıra katılacak olanlara bazı kolaylıklar göstermiştir. Türkiye’nin Atina elçiliği kanalı ile Yunan Hükümetinin İzmir panayırına iştirak edecek olan “*ekspozan*”²⁹, *ziyaretçi ve beraberlerinde getirecekleri emteaya büyük kolaylıklar*” gösterdiği öğrenilmiştir. Ayrıca Yunanistan’dan İzmir’e panayır için geleceklere deniz yollarında yüzde elli indirim yapılacağı ve bu indirimin 7 Ağustos’tan 26 Eylül’e kadar devam edeceği de

²² *Milliyet*, 19 Nisan 1935; *Milliyet*, 20 Nisan 1935

²³ *Anadolu*, 24 Mart 1935

²⁴ *Tan*, 18 Temmuz 1935; *Cumhuriyet*, 26 Temmuz 1935

²⁵ *Tan*, 18 Temmuz 1935

²⁶ *Cumhuriyet*, 26 Temmuz 1935

²⁷ *BCA, Fon Kodu: 030.0.18.01.02.56.54.005* (20 Haziran 1935)

²⁸ *Anadolu*, 9 Ağustos 1935

²⁹ *Ekspozan*: Panayıra mal getiren kişi.

belirtilmiştir³⁰. Türkiye ile Yunanistan arasındaki dostane hava İzmir panayırına da yansımıştır.

Panayıra katılanların bütün sergi müddetince mallarını toptan ya da perakende olarak satabilecekleri, Belediye'nin hiçbir resim almayacağı ve sergiye girenle hiçbir tekalife tabi tutulmayacağı ayrıca panayırdaki bulunan firmaların hariç ve dahilde yapacakları her nevi reklam ve matbuaların damga ve matbu resimden muaf tutulacağı kamuoyuna duyurulmuştur³¹.

Panayırın açılışından yaklaşık on gün önce dönemin gazetelerinde panayır için yapılan hummalı çalışmaların devam etmekte olduğu belirtilmektedir. Belediye Başkanı ve Panayır Komitesi Başkanı Dr. Behçet Uz hazırlıkları yakinen takip etmiş, panayır alanında sık sık teftişlerde bulunmuştur. 1935 yılı panayırının daha önceki yıllara nazaran Anadolu'dan daha fazla ilgi göreceği, otellerdeki doluluk oranından tahmin edilmiş; bu konuda da panayır komitesi tarafından bazı önlemler alınmıştır. Panayır zamanında İzmir'de fazla ziyaretçi olacağı için otel ve hanlarda yer kalmayacağı ihtimalini göz önünde bulunduran yetkililer bazı evlerin pansiyon gibi kullanılabilmesi için girişimlerde bulunmuşlardır. Karşıyaka ve Göztepe'de bazı evlerin ihtiyaç halinde bu amaçla kullanılabilceği ev sahiplerince Panayır Komitesi'ne bildirilmiştir³².

Panayırın açılış günü yaklaştıkça hazırlıklara hız verilmiştir. Daha önceki panayırlardan farklı olarak 1935 yılı panayırında dekorasyon konusu daha önceden panayır işinde çalışmış olan mühendisler tarafından hususiyetle ele alınmıştır. Güzel Sanatlar Akademisi Profesörlerinden İsmail Hakkı Bey "*tecim ve endüstri odası pavyonu*" hazırlamış, Batı Anadolu bölgesinde yetişen ihracat ürünlerini grafiklerle ve kabartma şekillerle tanıtmaya daha önceden eşine rastlanmayan bir çalışma olarak ön plana çıkmıştır³³. 1934 yılında panayırın en güzel köşelerinden biri olan Sovyet pavyonu açılıştan on gün önce büyük oranda hazırlanmış, teşhir edilecek ürünler parça parça İzmir'e gelmeye başlamıştır. Panayıra resmi olarak katılma kararı veren İtalya, Yunanistan ve Yugoslavya pavyonları da hızla inşaatlarını ilerletmektedirler³⁴.

Yabancı misafirlerin çalışmalarının yanı sıra panayırın anayollarının asfaltlanması çalışmaları sürdürülmektedir. Bu tip çevre düzenlemelerinin yanı sıra panayırın güzel ve sorunsuz geçmesi için bazı adımlar atılmıştır. Panayır komitesi ödül ve ceza uygulamaları ile panayırın kusursuz hale getirmeye çalışmıştır. Örneğin panayıra iştirak edenlerin pavyonlarının iyi dekore edilmesi, teşhir edilecek malların kaliteli olması durumunda verilmek üzere altın/gümüş madalyalar, takdimnameler hazırlanmıştır³⁵. Bu tip özendirici adımların yanı sıra panayıra gölge düşürecek her türlü hatayı engellemek adına bazı önlemler alınmış, herhangi bir suiistimal olursa

³⁰ *Anadolu*, 13 Ağustos 1935

³¹ *Cumhuriyet*, 26 Temmuz 1935

³² *Anadolu*, 11 Ağustos 1935

³³ *Anadolu*, 13 Ağustos 1935

³⁴ *Anadolu*, 13 Ağustos 1935

³⁵ "Ekspozanlara verilmesi kararlaştırılan altın ve gümüş madalyaların numuneleri İstanbul'dan getirilmiştir." *Anadolu*, 18 Ağustos 1935

cezai işlem yapılacağı duyurulmuştur. Örneğin lokantalarda yiyecek ücretlerini gösteren, otellerde gecelik konaklama ücretlerini belirten ve altında zabıta baş amirliğinin telefon numarasının yer aldığı listelerin hazırlanıp işletmelere asılması belediye başkanlığı tarafından işletme sahiplerine bildirilmiş, bildirimden iki gün sonra konuya dair kontroller yapılacağı ilan edilmiştir. Bu uyarıları dikkate almayan işletme sahiplerine para cezası uygulanacağı, her müşterinin zabıta baş amirliğine şikâyetle bulunabileceği duyurulmuştur³⁶. Panayırda en çok önem verilen pavyonlardan biri posta, telgraf ve telefon pavyonu olmuştur. Bu pavyonda telefonla şehirlerarası rahatça konuşulması, kart ve mektup yazmak için tertibat yapılması öngörülmüştür. Ziyaretçilerin hatıra olarak alabilecekleri 1935 yılı Arslulusal İzmir 9 Eylül Panayırına özel rozetler de satışa sunulmak üzere hazırlanmıştır³⁷.

Panayırın açılış günü yaklaştıkça panayır komitesinin çalışmalarının da yoğunlaştığı görülmektedir. Belediye Başkanı Dr. Behçet Uz'un başkanlığında sık sık toplanan komite işleyiş ile ilgili önemli kararlar almıştır. Açılışa yaklaşık bir haftalık bir zaman kaldığı sırada panayırdaki tüm pavyonlar satılmıştır. Bu durum karşısında komite, başkaca pavyon isteyecek olan olursa dışarıda hazırlattırılmak ve yaptırılmak suretiyle takma ve seyyar pavyonlar yaptırmayı kararlaştırmıştır. Ancak panayıra talep oldukça fazladır ve kısa sürede panayır yerinin arka tarafındaki boş sahada özel olarak yaptırılan pavyonlarda da boş yer neredeyse kalmamıştır. Komitenin aldığı bir diğer önemli karar da pasaport dairesinin karşısında panayır işleri ile ilgilenecek bir büro açılması yönünde olmuştur. Panayır ile ilgili bilgi almak isteyenlerle ilgilenmek üzere görevlendirilmiş, yabancı dil bilen memurlar çalışacaktır. Böylece panayır için gelen yabancı misafirler zorluk yaşamamasının önüne geçilmiş olacaktır. Panayıra ürün tanıtımının yanı sıra özel gezilerle birçok ziyaretçinin de katılacağı hatta Yunanistan'da bunun için özel gezilerin tertip edildiği bilgisi de edinilmiştir. Tüm bu ziyaretçiler için oluşturulacak olan büro büyük kolaylık sağlamıştır³⁸.

Panayıra iki gün kala gazetelerde hazırlıkların son aşamalarına dair bilgiler yer almaktadır. Panayır yerinde pavyon inşaatları bitmiş, asfalt yolların inşaatı tamamlanmış, panayır gazinosunun üst kısmında bir Amerikan bar ve asmabahçe yapılmıştır. Atatürk heykelinin panayır gecelerinde aydınlatılması için elektrik tesisatı döşenmiştir. İstanbul'dan ve İzmir'in fidanlıklarından getirilen birçok ağaç ve çiçek ile panayır alanının peyzaj düzenlemesi yapılmıştır. Panayır alanındaki radyo ve hoparlör tertibatı en iyi hale getirilmiştir. Denemesi yapılan hoparlörlerle panayırın devam ettiği günlerde akşamları ziyaretçilere Anadolu Ajansı'nın haberlerinin okunacağı, hava kurumuna yardım hakkında bilgiler verileceği duyurulmuştur.³⁹ Otellerde yer kalmamış, lokantalarda görülmedik kalabalıklar yaşanmaya başlamıştır. Şehirde yaşanan muazzam kalabalık ve hareketlilik karşısında Belediye Başkanı Dr. Behçet Uz, esnaf ve işçiler bürosu salonunda esnaflarla bir toplantı düzenlemiştir. Toplantının konusu İzmir'e gelecek olan ziyaretçilere karşı gösterilecek

³⁶ *Anadolu*, 14 Ağustos 1935

³⁷ *Anadolu*, 14 Ağustos 1935

³⁸ *Anadolu*, 16 Ağustos 1935

³⁹ *Anadolu*, 18 Ağustos 1935

misafirperverlikle ilgilidir. Uz, İzmir esnafına panayır için şehre gelecek olan ziyaretçilere karşı konuksever ve samimi bir tavır sergilemelerini söyleyerek; “*bir şehri sevdiiren, şehrin tabii güzelliklerinden ziyade o şehirde oturan halkın konukseverliği ve dışardan gelenleri samimiyetle*” karşılamalarıdır demiştir. Ziyaretçilere karşı en ufak bir kötü hareketin İzmir’in tüm sakinleri için kötü bir propaganda olacağını söylemiş ve “*İzmir eski İzmir değil, bir panayır şehridir*” diyerek uyarıda bulunmuştur⁴⁰.

Panayırın açılışından bir gün önce panayırın son haline ve açılış törenine dair detaylı bilgiler basında yer almaktadır. Buna göre; Arslulusal Beşinci İzmir 9 Eylül Panayırı 22 Ağustos 1935 tarihinde akşam üstü 18.30’da panayırın Onursal Asbaşkanı olan Ekonomi Bakanı Celal Bayar tarafından açılacaktır. Açılışın ardından davetliler panayırı gezecek, saat 20.00’de panayır halka açılacaktır. Panayır davetiyelerinin herkese iletmeye çalışıldığı ancak eline davetiye ulaşmayan kişiler varsa panayır “*ranseyman*” bürosuna veya belediye baş sekreterliğine telefon etmeleri halinde derhal ulaştırılacağı ilan edilmiştir.⁴¹

Açılış töreni için hazırlanan alanda milletvekilleri, askerler, mülki idareciler, parti mensupları, belediye üyeleri, gazeteciler ve diğer davetliler için özel yerler ayrılmıştır. Panayır alanında ise ekspozanlar son hazırlıklarını tamamlamıştır. Sovyet Rusya, Yunanistan, İtalya, Yugoslavya pavyonları ile İran pavyonu zengin içeriğine dikkat çekilmiş, İnhisarları İdaresi’nin, Sümerbank’ın, İzmir Tecim Odası’nın, Aydın Tecim, Evkaf ve Uray pavyonlarının da “*mükemmel bir tarzda*” hazırlandığı duyurulmuştur⁴².

Panayıra yurtdışından ve yurtiçinde pek çok misafir gelmiştir. Panayırın açılışından bir gün önce İstanbul’dan deniz yolları işletme idaresinin İzmir vapuru ile gelenlerin sayısı o derece fazladır ki vapur memurları ve kamarotların kamaraları dahi panayıra gelen yolculara verilmiştir. İzmir’e civar il ve ilçelerden de “*tıka basa dolu*” sözleri ile tarif edilen trenlerle gelen ziyaretçiler İzmir otellerinin tamamını doldurmuştur.⁴³

Panayır alanında açılıştan önce ekspozanlardan başka kimsenin bulundurulmamaktadır. Böylece olası karışıklıkların önüne geçilmiştir. Panayırın açılışından sonra davetlilerin panayır alanına alınacağı aynı davetiye ile isterlerse eşlerini de yanlarında getirebilecekleri duyurulmuştur⁴⁴. Panayırın açılış töreni şöyle planlanmıştır: İstiklal Marşı’nın okunması, Belediye Başkanı Dr. Behçet Uz’un söylevi, Ekonomi Bakanı Celal Bayar’ın söylevi, Onuncu Yıl Marşı eşliğinde Celal Bayar’ın panayır kapısındaki kurdelayı keserek panayırı açması. Ayrıca Panayırın

⁴⁰ *Anadolu*, 20 Ağustos 1935

⁴¹ *Yeni Asır*, 22 Ağustos 1935

⁴² *Yeni Asır*, 22 Ağustos 1935

⁴³ Uşak’tan İzmir’e giden trenlerin buradan yolcu alamayacak kadar dolu olması nedeni ile iki yüz kişilik bir grup için ayrı bir tren gelmiştir. Aydın ve Kasaba’dan da trenlerle İzmir’e gelen ziyaretçiler vardır. *Yeni Asır*, 22 Ağustos 1935

⁴⁴ *Yeni Asır*, 22 Ağustos 1935

gezilmesinin ardından akşam panayır gazinosunda Celal Bayar'ın şerefine bir ziyafet verilmesi de planlanmıştır⁴⁵.

Tüm bu hazırlık faaliyetlerinin ve toplantıların sonunda Belediye Başkanı Dr. Behçet Uz'un son kontrol gezisinin ardından panayırın açılış tarihine ulaşılır.

Panayırın Açılışı

Panayırın açılışını Başbakan İsmet İnönü'nün yapacağı bildirilmiş, panayırın açılışından önce gazetelerde İzmir'in sevinç ve heyecanla Başbakanın gelişini beklediği haberleri yer almıştır⁴⁶. Panayır Komitesi tarafından İzmir'e gelecek olan Başbakan İsmet İnönü şerefine bir "*garden parti*" verilmesini kararlaştırdı. Yanı sıra panayırın açılışı için Ekonomi Bakanı Celal Bayar'ın da İzmir'e geleceği açılış öncesi basında yer alan haberler arasındaydı. 18 Ağustos 1935 Pazar günkü gazetelerde Başbakan İsmet İnönü'nün panayırını açmak üzere salı günü (21 Ağustos) İzmir'e geleceği ilan ediliyordu⁴⁷. Ancak 21 Ağustos tarihli gazetelere bakıldığında İsmet İnönü'nün İzmir'e panayır açılışına gelemeyeceğine dair haberler edinildiği aktarılmaktadır. Kesin haber 22 Ağustos tarihinde verilir. Başbakan'ın "*İstanbul'da önemli toplantılarına devam etmekte olan Bakanlar Kurulu toplantıları*" nedeni ile İzmir'e gelemeyeceği duyurulur⁴⁸.

Panayırın açılışını yapmak üzere Ekonomi Bakanı Celal Bayar beraberlerindeki heyet ile birlikte İzmir'e gelir⁴⁹. Dört bir yanı bayraklarla süslenmiş olan İzmir sokaklarına panayırın heyecanı yansımaktadır. 22 Ağustos 1935 tarihinde saat 18.00 sularında Gazi Meydanı hıncahınç dolmuş, Kordon'dan ve İsmet Paşa Bulvarı'ndan meydana doğru geçebilmek güç bir hal almıştır. Zabıtalara aldığı önlemler sayesinde kalabalık arasında herhangi bir sorun yaşanmaksızın davetliler tören alanındaki yerlerine ulaşabilmişlerdir.

Kısa bir süre önce General Kazım Dirik'ten İzmir Valiliğini devralan Fazlı Güleç, İzmir'de bulunan milletvekilleri, Ordu Komutanı General İzzettin, General Ali Rıza, Müstahkem Mevki As Komutanı Miralay Rasim, mülki ve askerî erkân, banka müdürleri, yabancı devlet temsilcileri ve yüzlerce ekonomik ve sosyal kurumların yöneticileri panayırın kapısında gerçekleştirilecek olan açılış töreninde hazır bulunmuşlardır⁵⁰.

Panayırın açılışını yapmak üzere Gazi Meydanına gelen Ekonomi Bakanı ve Panayır Onursal As Başkanı Celal Bayar, General Kazım Dirik ve beraberindekiler ile birlikte halkı selamladıktan sonra İplik fabrikası işçilerinin bandosu İstiklal

⁴⁵ *Yeni Asır*, 22 Ağustos 1935

⁴⁶ *Anadolu*, 11 Ağustos 1935. Başbakan İsmet İnönü'nün önce Kayseri'ye giderek yeni bez fabrikasının açılışını yapacağı ve sonrasında İzmir'e geleceği duyurulmuştu. 12 Ağustos tarihli habere göre Kayseri Mensucat Fabrikasının açılışının ardından İsmet İnönü İzmir panayırını açmak üzere İzmir'e gelecekti. *Anadolu*, 13 Ağustos 1935

⁴⁷ *Anadolu*, 18 Ağustos 1935

⁴⁸ *Anadolu*, 22 Ağustos 1935

⁴⁹ Ertuğrul yatı ile yola çıkan Celal Bayar, beraberindeki heyet ve İstanbul gazetecileri önce Bandırma'ya gelecek, orada hazır bulunan özel bir tren binerek İzmir'e hareket edecektir. *Yeni Asır*, 22 Ağustos 1935; *Kurun*, 22 Ağustos 1935

⁵⁰ *Yeni Asır*, 22 Ağustos 1935

Marşı'nı çalmıştır. İstiklal Marşı'nın peşi sıra Belediye Başkanı Dr. Behçet Uz konuşmasını yapmıştır.

Açılış Töreninden bir Fotoğraf⁵¹

Uz, Celal Bayar'a hitaben başladığı konuşmasında ekonomi alanındaki verimli ve başarılı çalışmaların yeni bir sonucu olarak nitelendirdiği Arsulusal Beşinci İzmir 9 Eylül Panayırının Ekonomi Bakanı tarafından açılmasından duyduğu mutluluğu belirtmiştir. Sözlerine cumhuriyetin yükselme adımları olarak bahsettiği ekonomik adımlar ve bu adımların önemine vurgu yaparak devam etmiş, şunları söylemiştir:

“Hiçbir devirde yurdumuza nasip olmayan tatlı bir baysallık içinde yapılan yükselme adımlarının bugünkü gür sonuçlarını, bu açılış dolayısıyla bir kere daha göz önüne getirerek gurur duyuyoruz. İşte bunun için bütün Egeliler, ulusa bu ulusal gururu tattıran devrim partisinin büyük başarılarına ve o partinin yükseltici, ilerletici prensiplerine olan bağlılıklarını şu vesile ile de berkitmekle bahtiyardırlar. Saltanat devrinde yok bahasına hedredilen Türk emeğini, ürünün ve o günkü durumu düşünmek bile tüylerimizi ürpertiyor. En küçük ihtiyaçları için yabancılara el avuç açan ve buna karşılık ağır borçlar yüklenen Osmanlı Türkiyesini ne kadar geride bıraktığımızı biraz sonra gezeceğimiz bu panayırda da bütün açıklığıyla göreceğiz”⁵².

Dr. Behçet Uz dışa bağımlı bir ekonomi geçmişinden tam bağımsız bir ekonomik hayata geçişin sağlandığını vurguladığı konuşmasında sözü 1929 yılında baş gösteren dünya ekonomik bunalımına getirir. Bir yandan bu bunalıma karşı göğüs gerilirken, bir yandan da endüstri alanında yeni adımlar atıldığını anlatır. Yükselen bacaların, işletilen madenlerin, döşenen rayların, yapılan yolların, kurutulan

⁵¹ “İktisat Vekili Celal Bayar Beşinci Arsulusal İzmir Panayırının açılış nutkunu irad ederken çekilmiş bir fotoğraf. Fotoğrafta ayrıca, sağdan ikinci İzmir Valisi Fazlı Güleç, sağdan üçüncü olarak Trakya müfettişi Kazım Dirik ve “Philips” yazısının hemen arkasındaki açık renk takım elbiseli Belediye Başkanı Behçet Uz ve beraberindeki topluluk görülmektedir.” İzmir Fuarçılık Hizmetleri Kültür ve Sanat İşleri Tic. A.Ş. Fonu, 02-1, APİKAM (Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi) Arşivi.

⁵² Yeni Asır, 23 Ağustos 1935

bataklıkların, açılan okulların, içte ve dışta faaliyete geçen finans kurumlarının yalnızca ulusal varlığa dayanılarak yapıldığını ve bu başarının izlenen ekonomi politikasının eseri olduğunu belirtir. Bu eseri ortaya koymada ise “*Atatürk’ün erişilmez dehasından fıskıran yaltırlıklı enerjisi ve direktifiyle, onun yapıcı, yorulmaz arkadaşı İsmet İnönü ve muvaffak Ekonomi Bakanımız Celal Bayar’ın mühim rüknünü teşkil ettiği*” hükümetin başarısını anlatmıştır⁵³. Konuşmanın devamında Arsulusal Panayırın öneminden bahseden Behçet Uz, İzmir panayırı ile Türkiye’ye gelecek olan kişilerin Cumhuriyet Türkiye’sini sadece tecim hayatı ile değil, birçok anlamda da tanıyacağını; uluslararası mal alıp verme etkileşimi kadar, tanışma ve dostluk için panayırın önemli bir araç olduğunu belirtmiştir. Konuşmanın devamında panayır ile ilgili bilgiler vermiştir. Öncelikle panayıra geniş ve zengin bir varlıkla katılan “*Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri İttihadi*” hükümetine ve İran, Yunanistan, Yugoslavya, İtalya hükümetlerine teşekkür etmiştir. Ayrıca diğer ulusların firmalarına; resmi, özel ve ulusal Türk kurumlarına; panayırının gerçekleşmesi için emek sarfeden tüm yetkililere de teşekkürlerini bildirmiştir. Behçet Uz “*Atatürk devrinin ve İsmet İnönü hükümetinin çok güzel bir eseri olarak*” nitelediği İzmir Arsulusal Panayırının açılış konuşmasını “*Türk ulusuna, her gün yeni bir ufuk ve yeni bir heyecan yaratan Atatürk’e ve kurduğu rejime*” bağlılığını bildirerek bitirmiştir⁵⁴.

Peşi sıra Ekonomi Bakanı ve Arsulusal İzmir Panayırının As Onursal Başkanı Celal Bayar bir konuşma yapmıştır. Celal Bayar panayıra katılanlara teşekkürlerini ileterek sözlerine başlamış, panayıra katılmalarının sadece ekonomik anlamda işbirliğini yüceltmekle kalmadığını aynı zamanda ülkeler arasında da dostluk fikrini yükselttiğini belirtmiştir. Panayırın asıl amacının daha önceden de olduğu gibi bu sene de “*arsulusal ekonomi bağlarının doğmasına gelişmesine ve genişlemesine yardım etmek*” olarak tanımlayan Celal Bayar, “*Türkiye ekonomisinde ve Türk ihracatçılığında özel yeri olan İzmir’de, her yıl açılan bu panayırın kendisine bağlanan umutları ve kendisinden beklenen ödevleri yerine getirmeye*” başladığı söylemiştir.⁵⁵ İzmir panayırı üzerinden ülkenin genel ekonomik durumu ile ilgili ayrıntılı bilgiler veren Bayar, Türkiye Cumhuriyeti’nin izlediği devletçilik politikasına dair açıklamalarda bulunarak şunları söylemiştir:

“...Biz ulusal ekonomi içinde menfaat tezadları tanımıyoruz. Başlıca kaygımız ulusal ekonominin korunması ve sağ kalmasıdır. Arkadaşlar, bu seneki panayır size Türk ekonomisinin dinamik bir seyrini de yakından takip etmek imkanlarını vermektedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin beş şiarı, Türk ekonomisini iki ana temel üzerine müvazelenelendirmektedir. Bu müvazene Türk tarımının, Türk endüstrisile tamamlanmasından sonra sağlam olarak kurulmuş olacaktır. Atatürk İnkılabının dayandığı temel Türkiye’nin siyasal ve ekonomik bütünlüğüdür. Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin tatbik etmekte olduğu devletçilik prensibi memleketi en kısa yoldan ve en ileri hızla bu amaca varmaktır”⁵⁶.

⁵³Yeni Asır, 23 Ağustos 1935

⁵⁴Yeni Asır, 23 Ağustos 1935

⁵⁵Yeni Asır, 23 Ağustos 1935

⁵⁶Yeni Asır, 23 Ağustos 1935

Celal Bayar sözlerine Mustafa Kemal Atatürk'ün konu hakkında kendisine ilettiği emir ve direktiflerini okuyarak devam etmiştir.

“Büyük ve yaratıcı önderimizin ekonomideki ana umdemiz hakkında bana verdiği emir ve direktiflerini burada, size kelime olduğu gibi okuyorum. “Türkiye'nin tatbik ettiği devletçilik sistemi on dokuzuncu asırdan beri sosyalizm nazariyatçılarının ileri sürdüğü fikirlerden alınarak tercüce edilmiş bir sistem değildir. Bu Türkiye'nin ihtiyaçlarından doğmuş, Türkiye'ye has bir sistemdir. Devletçiliğin bizce manası şudur: Fertlerin hususi teşebbüslerini ve şahsi faaliyetlerini esas tutmak. Fakat büyük bir milletin ve geniş bir memleketin bütün ihtiyaçlarını ve birçok şeylerin yapılmadığını göz önünde tutarak memleket iktisadiyatını devletin eline alması. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Türkiye vatanında asırlardan beri ferdî ve hususi teşebbüslerle yapılmamış olan şeyleri bir an evvel yapmak istedi ve görüldüğü gibi kısa zamanda yapmağa muvaffak oldu. Bizim takip ettiğimiz bu yol, Liberalizmden başka bir sistemdir.”⁵⁷

Mustafa Kemal Atatürk'ün bu sözleri ile İzmir panayırı açılışına katılanlara Celal Bayar tarafından aktarılan ekonomik anlayış devrim ideolojisine temel olan ve kendi tedbirlerini kendi içinde taşıyan bir prensip olarak tanımlanmış, tüm ulusu ulaşmak istediği yüksek refah seviyesine ulaştıracak tek ve en emin yol olduğu anlatılmıştır⁵⁸. Celal Bayar bu açıklamasının ardından konuşmasına teşekkür kısmı ile devam etmiş ve ardından Bayar tarafından “medeniyet anıtı” olarak sıfatlandırılan panayırın kurdelaşmasıdır. Kordela töreninin ardından panayıra giriş yapan Celal Bayar ve beraberindekiler bütün pavyonları tek tek gezerek incelemelerde bulunmuşlardır. Panayıra resmen katılan yabancı devletlerden Sovyetler, Yugoslavlar, Yunanlılar, İranlılar pavyonlarında daha uzun süreli kalınan devletler olarak basında yer almışlardır⁵⁹.

Panayırın açılışı nedeni ile Ekonomi Bakanı Celal Bayar'ın şerefine akşam Panayır gazinosunda iki yüz kişilik bir ziyafet verilmiştir. Ziyafette milletvekilleri, hükümet yetkilileri, kumandanlar, konsoloslar, yabancı katılımcılar, gazeteciler, panayırda yer alan kurumların temsilcileri katılmışlardır.

Katılımcılar- Panayır Süreci

Panayırın ilk günü olan 23 Ağustos 1935 tarihinde 5000'i davetli, 8129'u ise biletli olmak üzere 13129 kişi panayırı ziyaret etmiştir⁶⁰. Yoğunluk ikinci günde de

⁵⁷ *Yeni Asır*, 23 Ağustos 1935; *Anadolu*, 23 Ağustos 1935

⁵⁸ Dönemin basınında Behçet Uz'un ve Celal Bayar'ın konuşmalarının yanı sıra panayır açılışını gelemediği için gönderdiği telgraf ile kutlayan Başbakan İsmet İnönü'nün telgrafına da yer verilmiştir. Telgraf metni şöyledir: “Doktor Behçet Uz İzmir Şarbayı – Değerli Şarbayım, Güzel İzmir'in hayırlı ve önemli teşebbüsü olan panayırı bu sene de açmağa ne kadar arzu ettiğimi bilirsiniz. Ancak geciktirilmesi kabil olmayan bazı işlerim mâni olmaktadır. Ekonomi Bakanı arkadaşım bu zevkli açışı hepimiz namına yapacaktır. Size her zamanki gibi verimli başarılar diler, hepinizi yürekten selamlarım, sevgili doktorum. Başvekil İsmet İnönü” İzmir Arslulusal Panayır açılışı için gelen telgraflar arasında dönemin TBMM Reisi Abdulhalik Renda'nın, Nafia Vekili Ali Çetinkaya'nın telgrafları da gazetelerde yayınlanmıştır. *Yeni Asır*, 23 Ağustos 1935

⁵⁹ *Yeni Asır*, 23 Ağustos 1935

⁶⁰ *Yeni Asır*, 23 Ağustos 1935

artarak devam etmiştir. Satılan biletler üzerinden belirlenen sayıya göre; iki günde panayırı gezen insan sayısı 30.000'i bulmuştur. Panayır özellikle öğleden sonraları ve akşam saatlerinde ziyaretçi akınına uğramıştır. İzmir'e civar illerden de akın akın insanlar gelmiş, oteller hanlar dolmuştur⁶¹. Panayırın açılışını yaptıktan sonra Nazilli Basma fabrikasının açılışını yapmak üzere Aydın'a giden Ekonomi Bakanı Celal Bayar, panayırın ikinci günü tekrar İzmir'e dönerek Belediye Başkanlığı tarafından O'nun şerefine Şehir gazinosunda verilen "garden parti" ye katılmıştır.

Eylül ayının ilk gününde panayır gişelerinden 114.794 bilet satılmıştır. Bu veri panayıra gelen kişi sayısını vermektedir, öte yandan panayırı "serbest duhuliye" ile girip gezenlerin sayısı da az değildir. Basında bu şekilde panayırı gezenlerin sayısı da 25.000 civarında hesaplanmaktadır. Panayırının açılışından Eylül ayına kadar geçen sekiz günlük süreçte panayırı 140.000'e yakın kişi ziyaret etmiştir. İzmir'in düşman işgalinden kurtulduğu tarih olan 9 Eylül'e yaklaşıldıkça sayı daha da artmıştır⁶². 11 Eylül 1935 günü kapanan panayırı toplamda 311.009 kişi ziyaret etmiştir⁶³.

Panayırdaki toplamda 174 pavyon açılmıştır. 38 yabancı, 208 yerli firma katılmıştır. Yerli yabancı pek çok firmanın yer aldığı panayırın bölümleri şöyle sıralanabilir⁶⁴:

1-Kültür, maarif, basın.

2-Tarım

- a) Çeşitli Tarım ürünleri
- b) Toprak ürünleri
- c) Kuru, yaş sebze ve meyveler

3-Maden ve maden kömürleri

4-Endüstri

- a) Ağır endüstri
- b) Küçük endüstri
- c) Dokuma endüstrisi
- d) Yiyecek endüstrisi
- e) Kimya endüstrisi
- f) Motor, makine ve elektrik, ısıtma ve ısıtma endüstrisi

5-Genel Taşıma

⁶¹ "...Devlet Demiryolları 7. İşletme Müfettişliği trenlerle 626, 8. İşletme Müfettişliği trenile Aydın havalisinden 470, Sakarya vapuruile denizden 235 yolcu gelmiştir. Kamyon ve otomobillerle gelenler de çoktur. Ecnebi bazı seyehalar da gelerek panayırımızı gezmiş ve beğenmişlerdir." *Anadolu*, 24 Ağustos 1935

⁶² "Panayır ve 9 Eylül bayramı münasebetiyle Aydın, Nazilli ve Denizli Kızılay kurumları tarafından 9 Eylül günü İzmir'de bulunmak ve tekrar dönmek isteyenler için özel bir tren hazırlanmakta olduğu duyulmuştur. Tren gece yarısı saat ikide İzmir'den ayrılacaktır. Konuklar 9 Eylül günü Alsancak istasyonuna gelince doğru Atatürk heykeline gelerek törenle çelenk koyacaklardır. Bu geziye pek çok halkın iştirak edeceği oranlanmaktadır." *Anadolu*, 3 Eylül 1935

⁶³ *Yeni Asır*, 12 Eylül 1935.

⁶⁴ Refik Halit Sevensil, "Beş Gün İçin Beş Yazı: 2 – Arslusal İzmir Panayırı Anadolu Kıyılarında Bir Avrupa Manzarasıdır", *Kurun*, 28 Ağustos 1935

- a) Kara taşıması (Şimendifer, otomobil ve yollar)
- b) Deniz taşıması (başlıca limanlara seferler, tarifeler, vapur kumpanyaları)
- c) Hava taşıması (başlıca istasyonlar, hatlar, muntazam seferler ve tarifeler)

6-Bezек (Tezyinat)

- a) Başlıca bezek ve dekorasyon eşya
- b) Mobilya
- c) Halı, kilim, şal ve benzerleri

7-Giyinecek eşya

- a) Hazır elbise ve kumaşlar
- b) Çamaşır ve ayırınları

8-Lüks eşya ve Kuyumculuk

Bu başlıklar altına toplanabilecek olan ürün çeşitliliği İzmir panayırına gelen ziyaretçiler için zengin bir içerik sunmuştur. Türk pavyonlarında büyük endüstri ürünleri olarak kömür, kükürt, dokumalar, kumaşlar deri mamuller, Paşabahçe cam fabrikasının şişeler (ki o tarihte henüz Paşabahçe'nin açılış töreni yapılmamıştı) görülmüştür. Yabancı firmalar ise makine sanayii ürünlerini panayıra getirmişlerdir.

Sümerbank Pavyonu⁶⁵

Yerli ve yabancı katılımcılar tarafından açılan bu pavyonlarda alışverişlerin yapılmış, siparişlerin alınmıştır⁶⁶. Yerli ürünlerin satıldığı pavyonlara örnek olarak; Sümerbank (Yerli Mallar Pazarının Büyük Pavyonunda); Hilal Kereste Fabrikası (29 Numaralı Pavyonda); Sağlık ve Güzellik Ürünleri (84 Numaralı Pavyonda); İzmir Dekor (Pavyon numarası belirtilmemiş); Turan Yağ ve Mamulâtı Sanayii Fabrikaları (4 Numaralı Pavyonlar) gösterilebilir. Panayırda en dikkat çeken pavyonlardan biri Sümerbank pavyonudur. Yerli mallar pazarının büyük pavyonunda yer alan

⁶⁵ İzmir Fuarçılık Hizmetleri Kültür ve Sanat İşleri Tic. A.Ş. Fonu, 02-54, APİKAM (Ahmet Priştina Kent Arşivi ve Müzesi) Arşivi.

⁶⁶ Anadolu, 1 Eylül 1935

Sümerbank, ulusal endüstrinin en önemli temsilcilerinden biri olmuştur. Bu pavyonda sergilenen eserler beş yıllık sanayi programı ile ortaya konan amaçların gerçekleştirilmesi noktasında kat edilen yolu göstermektedir. Sümerbank pavyonunda yer alan grafik ve istatistik salonu eserler hakkında ziyaretçilere detaylı veriler sunmuştur⁶⁷. Pavyonun geneline tarım ürünleri, bankacılık faaliyetleri, endüstrileşme yolunda atılan adımları gösteren canlı levhalar da yerleştirilmiştir⁶⁸.

Sovyet Rusya, Yugoslavya, Yunanistan, İran panayıra resmi olarak iştirak etmiştir⁶⁹. Bunun yanı sıra Arslulusal Beşinci İzmir 9 Eylül Panayırında İngiliz, Fransız, İtalyan, Amerikan, Alman, Romen ve Leh firmalarının da pavyonları vardır.⁷⁰ Panayır başladıktan sonra da Sovyet Rusya, Yunanistan, İran, Yugoslavya ve İtalya devletlerinin pavyonlarında teşhir edilmek üzere pek çok ürün İzmir'e gelmiş bu ürünlerin ivedilikle panayır alanına tahliyesi yapılmıştır⁷¹.

Panayırda Yunan pavyonu dikkat çeken pavyonlardan olmuştur. Helen mimari tarzı ile kurulan pavyon Yunanistan'da istihlal ve imal edilen tüm ürünlerin görülebilmesi için titizlikle inşa edilmiştir⁷². Yunanistan ile Türkiye arasındaki dostane ilişkilerin ekonomi alanına da bir yansımaları olarak kabul edilebilecek olan pavyonu Yunanistan General Konsolosu M.E. Virisakis de ziyaret etmiş ve iki ülke arasındaki ticari ilişkileri ile ilgili olarak şu sözleri söylemiştir:

“İki komşu devlet arasında karşılıklı dürüstlük ve samimiyet esaslarına dayanan siyasi rabitalar konulduktan sonra her iki memleketin mukadderatını idare edenlerin düşünceleri tecimel münasebetleri de artırmak ve kuvvetlendirmek olmuştur. (...) Arslulusal panayırlar milletleri tanımak, saymak, ekonomik ve sosyal sahalarda beraber çalışmak için mühim ve büyük rol oynuyorlar. Bunun da canlı ve güzel bir eseri her cihetten tamam ve güzel hazırlanmış olan İzmir'in Sinci Arslulusal panayırdır. (...) Karşılıklı menfaatlerimizin husulüne hizmet edebilmek ve kuvvetle arzu edilen ekonomik münasebatımızı kuvvetlendirmek için hepimiz samimiyetle ve beraber çalışmalı ve her iki komşu memleketin hakiki ihtiyaçlarını takdir etmeliyiz. Bu da her iki tarafın müşterek şiarı olmalıdır ve olmuştur.”⁷³

⁶⁷ Anadolu, 30 Ağustos 1935

⁶⁸ Şeref Nuri, “Ekonomi Bahisleri-İzmir Panayırı”, Anadolu, 3 Eylül 1935

⁶⁹ Sovyetlerin pavyonu sunulan eşyalar ve düzen açısından enteresan olarak değerlendirilmiştir. Yunanlılar onlara nispeten daha küçük bir pavyonda makine, cam ve dokuma endüstrisine ait ürünler sergilemişlerdir. İranlılar panayırın açılış gününe yetiştiremedikleri için pavyonlarını ertesi gün açmışlardır. Refik Halit Sevengil, “Beş Gün İçin Beş Yazı: 2 – Arslulusal İzmir Panayırını Anadolu Kıyılarında Bir Avrupa Manzarasıdır”, Kurun, 28 Ağustos 1935

⁷⁰ Kurun, 23 Ağustos 1935

⁷¹ “...teşhir edilmek üzere vapurlarla limanımıza getirilen birçok eşya gümrükte muamelesi acele yapılarak pavyonlarına gönderilmektedir. Gümrük memurlarımızdan Cemal, Namık, Ziya, Mazhar ve Fuad'ın gösterdikleri kolaylıklardan ötürü Sovyet Rusya ve Yunan konsolosluklarınca takdir edildikleri duyulmuştur.” Anadolu, 3 Eylül 1935

⁷² Cumhuriyet, 6 Eylül 1935

⁷³ Anadolu, 1 Eylül 1935

Yunanistan Pavyonu⁷⁴

Yunan Konsolos uluslararası kriz nedeni ile Türkiye-Yunanistan ticaretinin istenilen seviyeye henüz gelmediğini, iki ülke arasındaki ticari dengenin Yunanistan aleyhine 800 bin liralık bir açık gösterdiğini, bunun için de Yunanistan'ın Türkiye'ye olan ihracatının artmasının gerektiğini belirtmiştir. Konsolos bu noktada Türk sanayi planının yurtdışından ihracat yapmaya engel maddeler içerdiğini vurgulamış ve iki ülke endüstrisinin birbirini tamamlayacak bir şekilde konulmasının gerekliliğinden bahsetmiştir⁷⁵.

Panayır sürecinde bir de yarışma düzenlenmiştir. Panayıra katılmış olan ekspozanlardan iyi vitrin hazırlayanlara ve iyi mal teşhir edenlere altın ve gümüş madalyalar, takdirnameler verilmiştir. Panayır komitesi tarafından oluşturulan jüri heyetinde Türkofis direktörü Ziya Bey, İş Bankası direktörü Firoz Bey, Ziraat Bankası direktörü Aşki Eren Bey ve Panayır Direktörü Nezih Bey yer almıştır⁷⁶. Jüri heyeti panayırdaki pavyonları tek tek gezerek çeşitli değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Bu müsabakanın yanı sıra panayıra iştirak etmiş beş radyo fabrikasının radyoları arasında da bir yarışma yapılması kararlaştırılmıştır. Radyo yarışmasında Pazar (8 Eylül) günü panayıra gizecek olanların oylarına başvurulur. Halkın akın akın geldiği Pazar günü giriş biletlerinin yanına bir de “oy kağıdı” iştirilmiş, o gece beş farklı radyo fabrikası ayrı ayrı eserler çalarak halkın oylarını almaya çalışmıştır⁷⁷.

Basında İzmir Panayırı ile ilgili reklamlar da yer almaktadır. Sümerbank Fabrikalarının “yeni mevsimlik kumaşları yerli mallar pazarının büyük pavyonunda teşhir ve satılmakta” olduğu “güzel sağlam ve ucuz” olarak sıfatlandırılan kumaşların

⁷⁴ İzmir Fuarçılık Hizmetleri Kültür ve Sanat İşleri Tic. A.Ş. Fonu, 02-26, *APIKAM (Ahmet Prishtina Kent Arşivi ve Müzesi) Arşivi*.

⁷⁵ *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1935

⁷⁶ *Anadolu*, 4 Eylül 1935

⁷⁷ *Anadolu*, 4 Eylül 1935

paviyonda kredi ile satışa sunulduğu basında yer alan ilk reklamlardan biri olmuştur⁷⁸. Panayır Gazinosunda “*Mükemmel Büyük Orkestra*” eşliğinde “*her gün saat 23’te varyeterler*”in olduğu tabldot yemeğin verildiğine dair reklam “*fiyatlar çok ehven ve hiçbir zam yok. Bu fevkalade vaziyetten istifade ediniz*” sözleri ile bitirilmiştir⁷⁹. Bir başka reklam örneği ise İzmir Paviyonunda numara 84’de sağlık ve güzellik için satılan “*Bronz Dış Furçası*” ve “*Kohinor Dış Macunları*” adlı ürünlere dair detaylardır⁸⁰.

Panayırın ön kısmını ekonomi hayatını yönlendiren paviyonlar doldururken panayır arka kısmında halkın gönlünce eğlenebileceği aktiviteler yapılmış, mekanlar açılmıştır. Büyük, küçük her yaştan insanın eğleneceği oyuncaklar, çeşitli müsabakalar, panayır gazinosundaki dans organizasyonları İzmir’deki panayır günlerini bayrama çevirmeye yetmiştir. Tabii ki kalabalık yüzünden bazı müessif hadiseler de yaşanmıştır. Örneğin panayır en kalabalık olduğu Pazar gecesinde 54 çocuğun kaybolduğu haberi basında yer almıştır. Kayıp vakalarında panayırın etrafının korunaklı olması nedeni ile kısa süreli paniklerin dışında mutlu sona ulaşılmıştır. Çocukların bulunmasında panayır radyosunun anonsları etkin olarak kullanılmıştır⁸¹.

Panayır 11 Eylül 1935 tarihinde kapanır. Panayıra üç yüz bini aşkın ziyaretçi gelmiştir. Panayır komitesi kapanışın ardından panayıra iştirak edenlere üç yüz kişilik bir ziyafet vermiştir⁸².

Panayırın Önemi

Arsulusal Beşinci İzmir 9 Eylül Panayırı, Türkiye’nin ekonomik gelişimi için çok önemli olan diğer ülkelerle ticari bağlar kurulmasında büyük rol oynamıştır. “*Arsulusal*” anlamda hem üretilen malların satılması hem de ihtiyaçlar çerçevesinde dış alımlar yapılması dış ticareti genişletme amacıyla olan Türkiye Cumhuriyeti için hayati önem taşıyordu. Bu bağlamda İzmir’de düzenlenen panayır ile ticari canlılık yaşanmış ve devletlerin tanışması noktasında da panayır önemli bir vasıta olmuştur. Panayırın açılışını yapan Ekonomi Bakanı Celal Bayar da bu husus üzerinde durmuştur.

Panayır bir memleketin ekonomik üretimlerini, özel ürünlerini yansıtan bir ayna olarak kabul edilmiştir. Bu noktada İzmir panayırını ile memleketin ulusal ekonomisinin karakteri, o günkü durumu ve ne şekilde gelişme gösterdiği bu ayna sayesinde gözler

⁷⁸ *Yeni Asır*, 23 Ağustos 1935

⁷⁹ *Yeni Asır*, 24 Ağustos 1935

⁸⁰ *Yeni Asır*, 24 Ağustos 1935

⁸¹ *Anadolu*, 4 Eylül 1935. Panayırda kaybolma vakalarına dair gazeteci Şahap Göksel “*Çocukların kayboluşu; panayırın çok zengin ve göz çekici oluşundandır. Kalabalıkta nereye bakacağımı şaşırın ziyaretçiler, beraberlerindeki çocuklarını unutarak kaybediyorlar, sonra da telaş ve endişe içinde onları aramağa kalkıyorlar...*” yorumunu yaparak bu vakaların sebebini panayırın zenginliğine bağlamıştır. Şahap Göksel, “Panayırda Bir Saat: Panayırda Otomobil Yarışına İştirak Ettiniz Mi?” *Anadolu*, 4 Eylül 1935

⁸² *Tan*, 12 Eylül 1935

önüne serilmiştir. Genel olarak panayırlardan elde edilmesi amaçlanan faydalar şu şekilde sıralanmıştır⁸³:

- a) “İç ve dış pazarlardaki alış ve satış imkanlarını çoğaltmak
- b) Panayıra kendi üretim ve yapımlarını koyanların aralarındaki rekabeti daha canlı surette göstermeyi sağlamak ve onları planlı hareket etmeye sevk etmek.
- c) Fiyatlar arasında bir denklik getirerek, araya giren simsarların hilelerinden korunmak.
- d) Üretim ve yapımla Pazar arasındaki ilgililiğin ne şekilde olduğunu göstererek üretim faktörlerini ona göre kullanmayı sağlamak.”

Beklenen bu faydalar ışığında değerlendirildiğinde Beşinci İzmir Arsiulusal Panayırı ulusal ekonominin gelişmesi noktasında önemli bir rol oynamıştır. Türk ekonomisini meydana getiren tüm unsurlar İzmir panayırında temsil edilmiş dünya kamuoyuna sunulmuştur. On iki yıllık genç cumhuriyetin nasıl sağlam ekonomik unsurlar temelinde şekillendiği panayır süresince gözler önüne serilmiştir. Panayırın bir başka önemi de sadece ekonomi alanında değil, halkı birlik ve beraberliğe sevk eden eğlence alanında da etkili olmasıdır.

Panayırın modernleşen Türkiye için örnek teşkil etme noktasında da büyük bir önem taşıdığı aşikardır. Tüm dünyaya sadece on iki yıl önce yanmış haldeki bir şehrin nasıl yeniden inşa edildiği, ticari anlamda canlı bir hale getirildiği gösterilmiştir. Gece yaralarına kadar kadın erkek, köylü şehirli her kesimden her yaşta insan panayırın asfalt döşenmiş yollarında, ışıklarla renklendirilmiş havuz kenarlarında, modern müziklerin yükseldiği gazinosunda, son teknoloji ile panayırın her alanında duyulan radyo seslerini dinleyerek, gezmek eğlenmek fırsatını bulmuştur. Yerli yabancı pek çok gözlemcinin dikkatini çeken önemli noktalardan biri şüphesiz ki “*İzmir’in Anadolu’nun kıyısında aydınlık, artistik ve bilhassa muvmanlı, canlı, heyecanlı bir Avrupa manzarası*” arz etmesidir.⁸⁴

Kaynakça

Devlet Arşivleri Başkanlığı (BCA)

APİKAM (Ahmet Piriştina Kent Arşivi ve Müzesi) Arşivi.

Milliyet

Anadolu

Yeni Asır

Tan

Ulus

Cumhuriyet

Kurun

⁸³ Şeref Nuri, “Ekonomi Bahisleri-İzmir Panayırı”, *Anadolu*, 3 Eylül 1935

⁸⁴ Refik Halit Sevengil, “Beş Gün İçin Beş Yazı: 2 – Arsiulusal İzmir Panayırı Anadolu Kıyılarında Bir Avrupa Manzarasıdır”, *Kurun*, 28 Ağustos 1935.

“XIX. Yüzyıl Amerika’sında Bir Türk Ubeydullah Efendi’nin Amerika Hatıraları” III, Sadeleştiren: Kudret Sinan, *Hayat Tarih Mecmuası*, C. 2, S.8, 1 Eylül 1971, s. 26-33

70 Yıllık Sevda İzmir Fuarı, Derleme: Yaşar Aksoy, Neşe Yurdkoru Özgünel, İzmir Büyükşehir Belediyesi, İzmir 2001

ÇALIŞKAN, Vedat, “Modern Fuarlar ve Festivaller Arasında Giderek Kaybolan Organizasyonlar: Geleneksel İlçe ve Köy Panayırıları”, *Milli Folklor*, C.16, S.121, Bahar 2019, s. 65-81

ÇELEBİ, Mevlüt, *İzmir Gazi Heykeli*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2014.

DİRİK, Kazım Doğan, *Atatürk’ün İzinde Vali Paşa Kazım Dirik-Bandırma Yapuru’ndan Halkın Kalbine*, Güner yay., İstanbul 2008

GÖKSEL, Şahap, “Panayırda Bir Saat: Panayırda Otomobil Yarışına İştirak Ettiniz Mi?”, *Anadolu*, 4 Eylül 1935

İNAN, Afet, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, TTK, Ankara 1989

İzmir Ticaret Odası Meclis ve Meslek Komiteleri Albümü 2013-2018, İzmir Ticaret Odası, İzmir 2018

KAL, Nazmi, “Ekonomik Kalkınma Savaşının Temelini Atan Kongre: İzmir İktisat Kongresi”, *Ekonomik Forum*, 2017, ss.106-112. (Erişim Tarihi: 02.07.2019 https://haber.tobb.org.tr/ekonomikforum/2017/270/106_112.pdf)

KÜPELİ, Özer, “Osmanlı Devleti’nde Panayır Organizasyonları ve Gönen Hacı İsa Panayırının Tarihine Dair”, *Osmanlı 3 İktisat*, Editör: Güler Eren, Yeni Türkiye yay., s. 490-497

NURİ Şeref, “Ekonomi Bahisleri-İzmir Panayırı”, *Anadolu*, 3 Eylül 1935.

ÖKÇÜN, A. Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara 1997

SERÇE, Erkan, YILMAZ, Fikret, YETKİN, Sabri, Küllerinden Doğan Şehir, İzmir Büyük Şehir Belediyesi Kültür yay., İzmir, 2003.

SEVENGİL Refik Halit, “Beş Gün İçin Beş Yazı: 2 – Arslulusal İzmir Panayırı Anadolu Kıyılarında Bir Avrupa Manzarasıdır”, *Kurun*, 28 Ağustos 1935

ŞANDA, Hüseyin Avni “Bizde İlk Sergi”, *Hayat Tarih Mecmuası*, C. 2, S. 9, 1 Ekim 1965, s. 74-77

ŞENER, Erman, “Fuarların Tarihi ve İzmir Fuarı”, *Hayat Tarih Mecmuası*, C.2, S.7, 1 Ağustos 1971, s. 54-59

TBMMZC, D.1, C. 27, İ.187, (5.2.1339)

TDK Sözlük. <http://sozluk.gov.tr>

1910-1911 YILLARINDA İSTANBUL'DA ODUN VE KÖMÜR FİYATLARININ DÜŞÜRÜLMESİ İÇİN ALINAN TEDBİRLER

Government Attempts to Reduce Fuelwood and Coal Prices in Istanbul in 1910-1911

ENGİN ÇAĞMAN*

Özet

Osmanlı Devleti döneminde, temel gıda maddelerinin dışında İstanbul halkının en önemli ihtiyacının mahrukat (odun ve kömür) olduğu söylenebilir. Odun ve kömür genellikle İstanbul'a yakın bölgelerden deniz yoluyla getirilirdi. Söz konusu maddelerin temini için yaz aylarında başlayan çalışmalar çok sıkı bir şekilde takip edilirdi. Devletin diğer nezaret ve birimlerini de yakından ilgilendiren bu faaliyetler ciddi bir koordinasyonu gerektirirdi. Fakat İstanbul'un mahrukat ihtiyacının karşılanması için çok önemli organizasyonlar kurulmasına ve birçok tedbir alınmasına rağmen zaman zaman problemler yaşandığı görülmüştür.

Tebliğin konusunu 1910-1911 yıllarında İstanbul'da mahrukat arzının düşmesi ve fiyatların yükselmesi karşısında yaşanan problemler ve ortaya koyulan çözüm önerileri teşkil etmektedir. Konuyla ilgili bilgi ve belgeler Osmanlı Arşivlerinden temin edilmiş olup bu sayede devletin ve ilgili kurumların meseleye bakış açısı ve yaklaşımı birinci el kaynaklardan takip edilebilmektedir. Belgelerden edinilen bilgilere göre fiyat artışlarının nedenleri ve buna karşın çözüm bulunması için bir komisyon kurulmuştur. Çalışmalarını tamamlayan komisyon, görüşlerini geçici ve temel çözümler olarak iki ana başlık altında toplamıştır. Dahiliye Nezareti, komisyonun önerilerini beğenerek gereğinin yapılması için ilgili nezaretlere göndermiştir.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, odun ve kömür, ihtikâr, fiyat artışı

Abstract

Along with basic staple food, fuelwood and coal (*mahrûkat*) constituted the most essential need of Istanbul's population during the Ottoman period. Fuelwood and coal were usually brought by sea from nearby regions. Starting the attempts early in the summer to this end, the meticulously followed up on the works for the procurement of the stuff in question. Closely involving other ministries and departments of the government as well, these activities required massive coordination. However, despite all government attempts and measures to create various important organizations so as to meet the fuelwood and coal needs of Istanbul, certain problems still arose from time to time.

* Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi, e-mail: ecagman@bandirma.edu.tr

This paper deals with the recommendations and measures adopted by the Ottoman government in the face of diminishing supply and rising prices of fuelwood and coal in Istanbul during the years 1910-1911. The relevant information and documents were retrieved from the Ottoman Archives, which allow us to follow the standpoint of the government and relevant institutions through first-hand sources. The said documents provide evidence about the causes of price increases and the creation of a commission to find necessary solutions. Following research and deliberation, the Commission proposed its suggestions under two categories, i.e. short-term and fundamental solutions. For the implementation of the decisions adopted by the commission, the Ministry of the Interior informed the concerned ministries for further action.

Key Words: Istanbul, fuelwood and coal, profiteering, price increase

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu döneminde İstanbul'un iâşesi ve temel ihtiyaçlarının karşılanması devletin öncelikli görevlerindendi. Devletin konuya verdiği önem provizyonist yaklaşımdan kaynaklanmakla birlikte ortaya çıkabilecek herhangi bir problemin siyasi ve sosyal huzursuzluklar doğurma riski de bu yöndeki hassasiyeti artıran önemli bir etkendi. Gıda maddelerinde olduğu gibi mahrukatın (odun ve kömür) temininde de büyük hassasiyet gösteriliyordu. Mahrukat, sarayın, kamu kurumlarının ve geniş halk kitlelerinin temel ihtiyaç maddesi olmasının yanı sıra hamam ve fırın işletmeleriyle tuğla ve kireç imalatı gibi sektörlerde temel girdi maddelerindendi. Ayrıca odun ve odun kömürü, barutun imalinde kullanılması nedeniyle silah sanayi açısından da çok önemliydi¹.

Odun ve kömürün İstanbul'a yakın bölgelerde istihsali, satın alınması, iskelelere (veya demiryolu hatları kurulduktan sonra istasyonlara) getirilmesi, denizyoluyla İstanbul'a taşınması, sermaye temini ve piyasaların sağlıklı işleyebilmesi için geniş çaplı organizasyonlar teşekkül etmişti. 20. yüzyıl başlarında özellikle Şehremaneti ile birlikte birçok nazırlık bu konuda önemli görevler üstlenmişlerdi.

Devletin bütün hassasiyetine rağmen sistemin kusursuz işlediğini söylemek pek mümkün değildir. En çok karşılaşılan problemler arasında ihtikâr, fiyat hareketleri, paranın değerinin düşmesi, yangınlar, eşkıyalık hareketleri, savaşlar, mevsim şartları, gemi ve kayıkların sayı ve hacim olarak yetersiz olması, narh ve iltizam sisteminin olumsuzlukları sayılabilir².

Tebliğde 1910-1911 yıllarında İstanbul'da mahrukat arzında yaşanan sıkıntılar ele alınmıştır. Devletin mahrukat problemine yaklaşımı ve çözüm için kurulan komisyonların aldığı kararlar Osmanlı arşiv belgelerinden hareketle ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Her ne kadar ihtikâr temel problemlerden biri olarak

¹ Muharrem Öztel, "Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İstanbul'un Temel İhtiyaçlarından Odun Ve Kömürün (Mahrukat) Üretim Sürecinde ve Arz Piyasasında Yaşanan Problemler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Cilt: 6 Sayı: 24, Kış 2013, s. 283-287

² Öztel, a.g.e., s. 286

görülmüşse de kurulan komisyonların önerilerinde mesele çok daha geniş boyutlarda incelenmiştir.

1910-1911 yıllarında cereyan eden ihtikârdan dolayı İstanbul'da hem fiyatlar artmış hem de mahrukat tedarikinde zorluk çekilmiştir. Bu nedenle Şehremaneti ve ilgili nezaretler seferber olmuş, konuyla ilgili komisyonlar kurulmuş ve problemin giderilmesi için çeşitli öneriler sunulmuştur. Geçici ve esas olmak üzere iki çözüm yolu benimsenerek bir yandan geçici tedbirlerle mal arzının bollaşmasına çalışılırken öte yandan esas çözümler uygulanmadan meselenin halledilemeyeceği vurgulanmıştır. Sonuçta Dahiliye Nezareti, komisyonda alınan kararların uygulanması için ilgili nazırlıklar arasında görev dağılımı yaparak bilgilendirmede bulunmuştur.

Şehremaneti ve Sadaretin İhtikârın Önlenmesine Dair Önerileri

Şehremaneti, 18 Ekim 1910 tarihinde Dahiliye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, dönemin 20 Eylül 1910 tarihli Sabah gazetesinde yer alan bir habere dikkat çekmiştir. Söz konusu haberde İstanbul halkının asli ihtiyaçlarından (*havaic-i zaruriye*) olan mahrukat Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında iskelelerden tedarik edilmekte ve bunlar hakiki değeri üzerinden satın alınmakta iken bir aydan beri Karadeniz ve diğer bölgelerden İstanbul'a kayıklarla gelen mahrukatın muhtekirler tarafından toptan ve ucuza alınıp yüksek fiyata satılması nedeniyle sıkıntı yaşandığı ifade edilmektedir. Şehremaneti Meclisi bu hususta hile ve ihtikâra meydan verilmemesi gerektiğini ve vukuu halinde muhtekirlerin yetkili mercilere teslim edilerek kanuni işlem yapılacağını, esasında odun ve kömürle ilgili ihtikâr, inhisar ve kanun dışı işlerin mahrukatın temin edildiği yerlerde meydana geldiğini, usulsüzlüklerin önüne geçilmesi için söz konusu bölge vilayetleriyle daha önce gereken muhaberat ve yazışmaların yapıldığını belirtmiştir.³ Konunun önemine binaen Dahiliye Nezareti, Edirne ve Hüdavendigâr vilayetleriyle İzmit, Kala-i Sultaniye, Karesi ve Çatalca Mutasarrıflıklarına gönderdiği yazıda İstanbul'a getirilmekte olan odun ve kömür üzerindeki inhisarın engellenmesini istemiştir⁴.

Bu teşebbüslerin üzerinden bir seneden fazla bir zaman geçtikten sonra bayilerin, kışın şiddetinden istifade ederek odun ve kömürü pahalıya sattığını ve ahalinin yine zor durumda olduğunu belirten Şehremaneti, belediye dairelerinin, problemin halledilmesine ilişkin önerilerini paylaşmıştır. Buna göre Birinci Belediye Dairesi Riyaseti, İzmit ve civarında sıra kömürü ve Rumeli kömürüyle gürgen ve meşenin satış fiyatlarına narh konulup ilan edilmesini ve bunun üzerinde fiyatla satış yapanların cezalandırılmasını önermiştir. On sekizinci Belediye Dairesi Riyaseti'nin tavsiyesi ise orman bulunan civar liva ve kazalardan İstanbul'a odun ve kömür getirilerek ucuz fiyata satılması, bunun için ilgili mutasarrıf ve kaymakamlıklara yazı yazılmasıdır⁵.

³ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir), DH.İD. 137.4.2.1, 5 Teşrin-i Evvel 1326/18 Ekim 1910

⁴ DH.İD. 137.4.1.1, 9 Teşrin-i Evvel 1326/22 Ekim 1910

⁵ DH.İD. 137.4.4.1, 31 Kânun-ı Sâni 1326/13 Şubat 1911

Bu önerilerden ikincisinin uygulamaya konularak, Edirne, Selanik, Çatalca, Gümülcine, Midye, Yalova, Kala-i Sultaniye, Bolu, Karesi, İzmit, Gebze, Lapseki gibi bölgelerden odun ve kömür temin edilmesi kararlaştırılmıştır. Söz konusu bölgelerin orman müdürlükleriyle muhaberede bulunmuş ve hazırlanan odun ve kömürlerin miktarları Şehremaneti'ne bildirilmiştir. Fakat Şehremaneti, çok fazla miktardaki mahrukatın kendileri adına alınmasının imkânsız olduğunu, bu nedenle İstanbul'a sevkiyat için toplandığı mahaller tarafından teşvik ve kolaylık sağlanmasının gerekliliğini ifade etmiştir. Bunun yanı sıra Şehremaneti, Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti ile Selanik Bankası arasındaki anlaşmanın yenilenerek bir sonraki sene yapılacak anlaşmayla Şehremaneti adına hazır bulundurulacak kömür miktarının artırılmasını istemiştir⁶.

Kömür ve odun fiyatlarının çok fazla yükselmesine karşı Sadaretin getirdiği öneri ise miri ormanlardan kesim yapılmasının serbest bırakılmasıdır. Sadarettten Dahiliye Nezareti'ne gönderilen yazıya göre halkın zor durumda kalmaması için uygun görülecek ormanlardan gerek civar köyler ahalisinin gerek ticari amaçla hareket edenlerin kömür ve odun elde etmek için kesim yapmalarına izin verilmesine dair ayandan Ali Galib Bey tarafından kanun maddesi hazırlanmıştır. Mecliste umumi heyet huzurunda okunan mazbatada miri ormanlardan kömür ve odun istihsaline dair herhangi bir engel bulunmadığı ve fiyat artışlarının muhtekirlerden kaynaklandığı ifade edilmiştir. Alem Dağı'nda evkafa ait ormanlardan odun elde etmek amacıyla ağaç kesmenin Evkaf Nezareti tarafından yasaklandığı, fakat bu durumun da fiyatların yükselmesine etki ettiği belirtilmiştir. Sadaret, yazının sonunda evkafa ait ormanlardan belirli bir süreliğine odun kesimine izin verilmesine dair meclis kararının ilgili nezaretlere tebliğ edildiğini bildirmiştir⁷.

Komisyonların Kurulması ve Alınan Kararlar

Dahiliye Nezareti, Sadarettten gelen yazının muhtevasını Şehremanetine göndermiş ve gerek odun ve kömür gerek et ve sebze gibi temel ihtiyaç maddelerinin halka uygun fiyatla satılmasını sağlamak amacıyla alınacak tedbirlerin tespiti için bir komisyon kurulacağını haber vermiştir. Bunun haricinde başka bir komisyonun kurulmasına gerek olmadığını, fakat Şehremaneti Meclisi'nin gerektiğinde Dersaadet Ticaret Odası ve azalarıyla uzmanların görüşlerini alarak kendilerine iletmesini istemiştir⁸.

Komisyonun bir buçuk ayda tamamlayarak sunduğu raporda Anadolu tarafından gelecek gürgen odunları ve meşeyle Çirmen, İzmit ve Rumeli muhacir kömürü için narh tespit edildiği bilgisi verilerek fiyatların İzmit sancağı ile vilayete bağlı köylerde halka ilan edileceği söylenmiştir. Rapora göre, liva idare meclisi ve kazalar tarafından orman mutasarrıflarının bir defteri tanzim edilmeli, miri ve şahıslar uhdesindeki ormanlar ayrılmalı, odun temin edecek şahıslara kolaylık sağlanmalıdır. Kömür çıkarılan yerler olan Kırkkilisa, Çatalca ve İzmit mutasarrıflıklarıyla civarlarındaki iskele ve istasyonlarda mevcut bulunan kömür ve odun miktarı hakkında telgraf

⁶ DH.İD. 137.4.6.1, 19 Şubat 1326/4 Mart 1911

⁷ DH.İD. 137.4.10.1, 19 Mayıs 1327/1 Haziran 1911

⁸ DH.İD. 137.4.8.1, 31 Mayıs 1327/13 Haziran 1911

vasıtasıyla bilgi alınmalıdır. Köyler adına yapılan kesimler sınırlandırılmalı, içinde bulunulan senenin (1327/1911) Şubat ayı sonuna kadar belirli süreliğine İstanbul ve civarındaki miri ve vakıf ormanlarından kesilecek odunların müzayede yoluyla tüccara verilmeyip perakende olarak ahaliye sattırılması için kolaylık gösterilmeli, bu iş için Evkaf-ı Hümayun görevlendirilmelidir. Mahrukata temininde tüccarın gevşeklik göstermesi ihtimaline karşı ivedilikle yeterli miktarda odun ve kömür getirilerek ahaliye narh üzere satılmalıdır. Bu ihtiyaçlar için kullanılmak ve peyder pey devredilmek üzere Şehremaneti'ne otuz bin liralık kredi tahsis edilmelidir.

Raporda, bir buçuk milyon nüfusa sahip İstanbul ahalisinin ihtiyacı olan yetmiş beş milyon kıyve kömür ve yedi yüz bin çeki odun tedarikinin otuz bin liralık krediyle mümkün olmayacağı ve mahrukata narh konulmasının çok zor ve sıkıntılı olduğu ifade edilmektedir. Rapora göre mahrukata fiyatının yüksekliği sadece İstanbul'a münhasır olmayıp fiyatlar diğer vilayetlerde de artış gösterdiğinden bu konudaki tedbirler genel ve kapsayıcı nitelikte olmazsa faydalı bir netice vermeyecektir. Mahrukata narh konulması için Ticaret ve Nafia Nezareti ile Dersaadet Ticaret Odası'nın görüşleri alınmalıdır. Bazı istisnai durumlarda mesela hububatta olduğu gibi mahrukata da belirli süreliğine yabancı ülkelere ihracatı yasaklanmalıdır. Resmi daire ve müesseselerin ısıtılmasında odun sarfiyatını ciddi ölçüde düşüreceğinden kalorifer sistemine geçilmeli; fırın ve hamam ocaklarının maden kömürü kullanımına müsait hale getirilmesi için karar alınmalıdır. Kesim işinde Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti tarafından köylülere kolaylık gösterilmelidir. Çok sayıda ormana sahip olan Rusya'dan odun ithaline yönelik olarak ilgililerin bilgilendirilmesi ve teşvik edilmesi için şebhenderlere talimat verilmelidir. Gerektiğinde fiyatları kırabilmek için Şehremaneti tarafından mümkün olduğunca odun ve kömür tedarik edilerek uygun mahallerde stoklanmalıdır⁹.

Şehremaneti, Dahiliye Nezareti'nin komisyon raporuna gönderdiği cevabi yazısında fiyat artışlarına temel faktör olarak muhtekirleri görmektedir. Özellikle odun fiyatının artışında iktisadi ve tabii etkenlerin rolünü kabul etmekle birlikte muhtekirlerin biraz daha para kazanmak uğruna fakir halkın ızdırabına rağmen faaliyetlerinden vazgeçemediklerini belirtmiştir. Netice itibarıyla şayet fiyat artışına karşı hızlı bir şekilde tedbir alınmaz ve özellikle muhtekirler hakkında kanuni takibat yapılmazsa gelecekte daha büyük zorluklarla karşı karşıya kalınacağını ifade etmiştir¹⁰.

Dahiliye Nezareti her ne kadar daha önce İstanbul'da fiyat artışlarına karşı alınması gereken tedbirlerle ilgili bir komisyon kurulacağı için bunun haricinde ayrıca bir komisyon kurulmasına gerek olmadığını söylemiş olsa da Şehremaneti'nin de bir komisyon kurduğu anlaşılmaktadır. Fakat komisyonun çalışmalarından memnun kalan Dahiliye Nezareti, Şehremaneti'nin yanısıra Orman ve Maadin ve Ziraat Nezareti'yle Ticaret ve Nafia Nezareti'ne gönderdiği ortak yazıda Şehremaneti'ndeki hususi komisyonun gayet titiz bir şekilde çalıştığını, bu üç kurumdan birer azanın katılımıyla yeni bir komisyon teşkil edilerek alınan kararların uygulanması gerektiğini

⁹ DH.İD. 137.4.22.1, 27 Temmuz 1327/9 Ağustos 1911

¹⁰ DH.İD. 137.4.34.1, 22 Ağustos 1327/4 Eylül 1911

bildirmiştir¹¹. Bunun üzerine kurulan komisyon, icra edilecek tedbirleri geçici ve esas olmak üzere iki grupta toplamıştır. Geçici tedbir olarak, içinde bulunulan 1911 yılının kış mevsiminde İstanbul ahalisinin odun ve kömür ihtiyacının hafifletilmesi hedeflenirken, her sene rutin olarak karşılaşılan fiyat artışının kaynağı ve mahiyetinin araştırılarak uygun çözümler bulunması ise esas tedbir olarak kabul edilmiştir.

Şehremaneti, İstanbul'un ihtiyacının karşılanması için geçici tedbirler çerçevesinde daha önce kışın şiddetli zamanlarında ahaliye maliyet fiyatına satılmak üzere kömür tedarik ederek depolanmasına teşebbüs ettiklerini, bu uygulamanın tekrar edilmesi halinde ihtiyaç sahiplerinin kömür bayilerine müracaatlarının kısmen azaltılabileceğini ve piyasanın dengeye gelmesinin sağlanabileceğini ifade etmiştir.

Şehremaneti geçici tedbirlerin ikincisi olarak Amasra'dan başlayıp İstanbul'a kadar olan Karadeniz sahilinden ecnebi memleketlere odun ve kömür ihracının acilen men edilmesinin piyasanın mutedil hale gelmesine katkıda bulunacağını ileri sürmüştür. İhracatın geçici olarak men edilmesiyle ilgili Meclis-i Vükela'da daha önce alınan ve tebliğ edilen kararın, önemine binaen ilgililere tekrar gönderilmesinin faydalı olacağını bildirmiştir.

Umumi tedbirler* bağlamında ise mahrukat fiyatının pahalı olmasının sadece İstanbul'a has olmayıp sair vilayetlerde de bazı tabii etkenler nedeniyle yükselmeye meylettğini söyleyen Şehremanetine göre, sözü edilen tedbirlerin birçok defalar tekrar uygulanması ve hemen sonuç vermesi aslında pek mümkün değildir. Bunun için mahrukat alış-verişinin iktisat ilminin tabii kaidelerine göre gerçekleşmesini ve ağaç kesiminin de bilimsel olarak yapılmasını sağlamak, mahrukat işinde çalışanları maddeten desteklemek, onları selemcilerin** elinden kurtarmak ve hasıl edilen mahrukatı kolayca nakledebilmek için deniz, nehir ve kara yollarını ıslah etmek gibi sonuçları zamanla görülebilecek faaliyetler sahada tatbik edilmelidir. Bu hususta en önemli etken olan ihtikâr faaliyeti İstanbul'dan ziyade mahrukatın elde edildiği mahallerde meydana geldiği için alınacak tedbirlerde buna dikkat edilmeli, vilayetlerde kanuni tedbirler alınmalıdır. Orman ve Evkaf Nezaretlerince kesim işinde çalışanlara önceden her türlü kolaylık sağlanmalı; Nafia Nezaretince ormanlarda

¹¹ *DH.İD. 137.4.33.1*, 3 Teşrin-i Evvel 1327/16 Ekim 1911

* Komisyonun aldığı tedbirler, öncesinde geçici ve esas olarak ikiye ayrılmışken burada esas tedbirler yerine umumi tedbirler ifadesi kullanılmıştır. Esas veya umumi tedbirleri, sonuçları zamanla görülebilecek yapısal tedbirler olarak yorumlamak mümkündür.

** “Sözlükte teslim etmek, teslim olmak, peşin bedelle vadeli mahsul almak gibi anlamlara gelen selem kelimesi, fıkıh terimi olarak nitelikleri belirlenen vadeli malın peşin bedelle satımını ifade eder.” Bilal Aybakan, “Selem”,

<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/36/C36011968.pdf>, Erişim tarihi 3 Nisan.2019, s.402; Osmanlı Devleti döneminde tüccarlar, hasat edilmeden önce ürünü kendilerine piyasa fiyatının altında satmaları karşılığında üreticiye kredi vermişlerdir. Ürünü tarlada satmak anlamına gelen bu usul de selem olarak adlandırılıyordu. Bu uygulamayla üretici, olumsuz mevsim şartlarının getireceği riski üstlenmemiş oluyordu. Kredinin hasat mevsiminden altı ay önce verilmesi halinde alınan faiz %200 idi. Ferhat Güngör, “Osmanlı Devletinde Faiz ve Tefeciliğe Karşı Zirai Kredi Teşkilatı” https://www.academia.edu/35526337/OSMANLI_DEVLET%C4%B0_NDE_FA%C4%B0Z_ve_TEFEC%C4%B0L%C4%B0M%C4%9EE_KAR%C5%9EI_Z%C4%B0R%C3%82%C3%8E_KRED%C4%B0_T%C5%9EK%C4%B0LATLARI, Erişim tarihi 3 Nisan 2019, s. 89

yollar yapılmalı, dereler temizlenmeli ve ulaşım vasıtaları temin edilmelidir. Köylüler Ziraat Bankası vasıtasıyla desteklenmeli ve murabahacıların* elinden kurtarılmalıdır¹².

Dahiliye Nezareti, ilgili nazırlıklara ve mahrukat tedarik edilen vilayet ve mutasarrıflıklara meseleyi başlangıcından itibaren özetleyerek komisyonlarca alınan kararların acilen uygulamaya geçilmesi gerektiğini tebliğ etmiştir. Buna göre yukarıda bahsi geçen faaliyetlerin hangi nezaretler tarafından yapılacağını ayrı ayrı belirtmiştir. İlave olarak Nafia Nezareti'nden özellikle nakliyatın çoğunlukla gerçekleştiği İrva (Riva), Ağva, Sakarya, Meylan (Melen), Akkaya, Filyos ve Bartın nehirleri boğazlarının temizlenmesiyle nakliyatın kolaylaştırılması hususunun icrasını istemiştir. Bahriye Nezareti'nden de İğneada, Ahtapoli, Midye ve Vasilikoz taraflarına özellikle kış mevsiminde yelken gemileriyle nakliyat mümkün olamayacağı için Osmanlı Seyr ü Sefain İdaresince düzenli olarak haftada bir vapur seferi yapılması gerektiğini bildirmiştir¹³.

Sonuç ve Değerlendirme

İstanbul'un asli ihtiyaçlarından olan mahrukatın tedarik edilmesinde 1910-1911 yıllarında özellikle ihtikârdan kaynaklanan problemler nedeniyle halk büyük sıkıntılar çekmiştir. Mahrukatın muhtekirler tarafından piyasaya arz edilmeyerek stoklanması nedeniyle fiyatlar yükselmiştir. Şehremaneti meseleyi gündeme getirerek halledilmesi için önerilerde bulunmuş, ardından konu Dahiliye Nezaretine iletilmiştir.

Şehremaneti ve Sadaretin önerilerinde öncelikle problemin mahrukatın elde edildiği yerlerde giderilerek herhangi bir engelle karşılaşmadan İstanbul'a nakledilebilmesi düşüncesi hâkimdir. Bu nedenle istihsalin bol olması, mahrukatla ilgili faaliyetlerin tüccar ve muhtekirlerin inisiyatifine bırakılmaması ve kanuni tedbirlerin alınmasının yanı sıra gerekirse geçici süreliğine vakıf ormanlarından kesim işlerine izin verilmesi ve devletin bizatihi kendisinin mahrukat bölgelerinden satın alma yapması gerektiği vurgulanmıştır.

Mahrukat teminindeki problemlerin giderilmesi için komisyonlar kurulmuş, geçici ve esas olmak üzere iki farklı çözüm yolu çıkmıştır. Geçici tedbir olarak maliyet fiyatına halka satılmak üzere mahrukat satın alınarak depolanması ve belirli bir süre ülke dışına ihracının yasaklanması önerilmiştir. Esas tedbir olarak sunulan öneriler ise mahrukat alış-verişinde iktisadi kurallara uyulması, ağaç kesiminin bilimsel yapılması, mahrukatın kolay nakledilmesi için deniz, nehir ve kara yollarının ıslah edilmesi, problemlerin öncelikle temin edilen yerlerde çözülmesi ve köylülerin Ziraat Bankası vasıtasıyla desteklenmesidir. Dahiliye Nezareti, önerilerin

* “Murabaha İslam hukukunda terim olarak bir malın alış fiyatı veya maliyeti üzerine belirli bir kâr konularak satılmasını ifade ederken, Osmanlılarda faizle para vermeye, özellikle kanunî sınırdan üstünde faiz şartı içeren borç mukavelesine ve aşırı kârla satış yapmaya murâbaha; faizle para verenlere murabahacı deniyordu. İbrahim Kafi Dönmez, “Murabaha” <https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/31/C31010090.pdf>, Erişim tarihi 3 Nisan 2019. s. 148-151

¹² DH.İD. 137.4.40.1, 16 Teşrin-i Evvel 1327/29 Ekim 1911

¹³ DH.İD. 137.4.42.1, 3 Kanun-ı Evvel 1327/16 Aralık 1911

uygulamaya geçilmesi için ilgili nezaretler arasında görev dağılımı yaparak gereğinin icrası için kendilerine bilgilendirmede bulunmuştur.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

DH.İD. 137.4.2.1, 5 Teşrîn-i Evvel 1326/18 Ekim 1910

DH.İD..00137. 4.1.1, 9 Teşrîn-i Evvel 1326/22 Ekim 1910

DH.İD. 137.4.4.1, 21 Kânun-ı Sâni 1326/3 Şubat 1911

DH.İD. 137.4.6.1, 19 Şubat 1326/4 Mart 1911

DH.İD. 137.4.10.1, 19 Mayıs 1327/1 Haziran 1911

DH.İD. 137.4.8.1, 31 Mayıs 1327/13 Haziran 1911

DH.İD. 137.4.22.1, 27 Temmuz 1327/9 Ağustos 1911

DH.İD. 137.4.34.1, 22 Ağustos 1327/4 Eylül 1911

DH.İD. 137.4.33.1, 3 Teşrîn-i Evvel 1327/16 Ekim 1911

DH.İD. 137.4.40.1, 16 Teşrîn-i Evvel 1327/29 Ekim 1911

DH.İD. 137.4.42.1, 3 Kânun-ı Evvel 1327/16 Aralık 1911

Tetkik Eserler

Aybakan Bilal, “Selem”,

<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/36/C36011968.pdf>, Erişim tarihi 3 Nisan.2019, ss.402-405

Dönmez İbrahim Kâfi, “Murabaha”,

<https://cdn.islamansiklopedisi.org.tr/dosya/31/C31010090.pdf>, Erişim tarihi 3 Nisan 2019, s. 148-152

Güngör Ferhat. “Osmanlı Devleti’nde Faiz ve Tefeciliğe Karşı Zirai Kredi Teşkilatı”,https://www.academia.edu/35526337/OSMANLI_DEVLET%C4%B0_NDE_FA%C4%B0Z_ve_TEFEC%C4%B0L%C4%B0%C4%B0%C4%9EE_KAR%C5%9EI_Z%C4%B0R%C3%82%C3%8E_KRED%C4%B0_TE%C5%9EK%C4%B0LATLAR_I, Erişim tarihi 3 Nisan 2019. s. 87-94

Öznel Muharrem. “Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İstanbul’un Temel İhtiyaçlarından Odun ve Kömürün (Mahrukut) Üretim Sürecinde ve Arz Piyasasında Yaşanan Problemler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Cilt: 6 Sayı: 24 Kış 2013, s. 282-305

ACEM ERMENİ TÜCCARIN OSMANLI ÜLKESİNDEKİ FAALİYETLERİ (18. YÜZYILIN İLK YARISINDA)

The Traffics of the Persian Armenian Merchants in the Ottoman Lands (In the First Half of the 18th Century)

ENSAR KÖSE*

Özet

İran Safevî Devleti tebaası olan ve dönemin kaynaklarında *Acem Ermeni tüccarı* adıyla zikredilen grubun, 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti topraklarında yaptıkları ticarî faaliyetlerle alakalı hususlar, bu çalışmanın genel muhtevasını oluşturmaktadır.

Osmanlı Devleti'ndeki ticaretin vasfına bakıldığında, doğu-batı yönündeki mal sevkياتının önemli bir yere sahip olduğu görülür. Özellikle İran'dan Halep ve Bursa gibi büyük şehirlere getirilen ipekli kumaşlar, buralardan Anadolu ve Rumeli'deki kent ve köylere dağıtılıyordu. İran tebaası Culfalı Ermeni tüccarın, bu ticarete aktif şekilde rol aldıkları bilinmektedir. Dönemin arşiv kaynaklarında, Acem Ermeni tüccarın bu nevi faaliyetleri hakkında kayıtlara rastlanmaktadır. Özellikle söz konusu tüccarın, ticarî faaliyetleri sırasında karşılaştıkları çeşitli problemler ve halkla aralarındaki ihtilaflar hususunda *Divân-ı Hümayun*'a sundukları *arzuhâller* dikkat çekici boyutlardadır. Arşiv vesikaları tahlil edildiğinde, Acem tüccarın Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine dair genel bir çerçeve çizmek mümkün olabilmektedir. Bu bağlamda, ticarî ağlarını imparatorluğun hangi bölgelerine kadar yaydıkları, neler alıp-sattıkları, mahallî idareciler ve halkla ne gibi sorunlar yaşadıkları, davalarının çözümü için hangi hukukî yolları kullandıkları ve Osmanlı merkezî yönetiminin bu zümreye karşı tutumunun nasıl olduğu gibi hususlar öne çıkmaktadır.

Acem Ermeni tüccarı daha önce birkaç çalışmaya konu edilmekle birlikte, Osmanlı arşiv kaynaklarına dayanan bütüncül bir araştırma henüz yapılmamıştır. Bu çalışmanın amacıysa, erken modern dönem Osmanlı ticaret tarihinin dikkat çekici bu tüccar zümresinin faaliyetleri hakkında, yapılacak daha geniş kapsamlı araştırmalar için genel bir çerçeve oluşturmaktan ibarettir.

Çalışmanın birincil kaynakları, büyük oranda Osmanlı Arşivi belgelerinden oluşmaktadır. Dönemin kroniklerindeki sınırlı bilgiler ve ikincil kaynaklar da belgeleri destekleyici mahiyette kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Acem Ermeni Tüccarı, Ticaret, 18. Yüzyıl.

* Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Âli Yücel Eğitim Fakültesi; ensarkose@gmail.com

Abstract:

The general content of this research is related to the commercial activities of the Persian merchants -known as *Ajam Armenian merchants* in the sources- in the Ottoman lands during the first half of the 18th century.

Considering the general characteristics of the trade in the Ottoman State, it is seen that the shipment of goods in the east-west direction has an important place. Especially the silk fabrics, which were brought from Iran to the major cities such as Aleppo and Bursa, were distributed to cities and villages in Anatolia and Rumelia. It is known that the Armenian merchants who were Iranian citizens and from New Julfa, played an important role in this trade. There are many archival records of this kind of activities of the Ajem Armenian merchants. Their petitions (*arzuhal*), which submitted by them to the Ottoman Court (*Divân-ı Hümayun*) on various issues related to their commercial activities, are particularly noteworthy. By examining archive documents like this, it is possible to draw a general framework about the activities of the Persian merchants in the Ottoman lands. In this context, such issues that they spread their commercial networks in which regions of the empire, what they buy-sell, what kind of problems they had with the local administrators and the public, which legal processes are used to solve their cases, and the Ottoman central administration's policy against them stand out.

Although this topic has been treated in several studies before, a detailed research based on Ottoman archival sources has not been done, yet. Therefore, our aim is to create a general framework for the broader research on the activities of the Persian Armenian merchants, which a remarkable figure in the early modern Ottoman trade history.

The primary sources of the study consist mainly of Ottoman archival documents. Limited informations in the chronicles of the period and secondary sources were also used to support to the study.

Key Words: Ottoman State, Persian Armenian Merchants, Trade, 18th Century.

Giriş

Osmanlı iktisat tarihi üzerine yapılan çalışmalarda, doğu-batı istikametinde mal sevkıyatı ve Acem diyarından getirilen ipek ve ipekli kumaş ticaretinin önemli yeri vardır. Bu bağlamda özellikle Şah Abbas (saltanatı: 1587-1629) döneminde İran'ın batısındaki Culfa şehrinde, münhasıran Ermeni tâcirler için oluşturulan yapının, Acem dünyası ile Anadolu arasındaki ticarî münasebetleri hızlandırdığı yapılan araştırmalarla ortaya konmuştur. Bu çalışmalardan anlaşıldığına göre, yüklü kervanlarla Culfa'dan hareket eden Acem tüccarı, Tokat ve Halep'e mal boşaltıyorlardı. Buradan İskenderun, Konya, İzmir ve Bursa gibi merkezlere taşınan ipeklilerin önemli bir kısmı ihraç ediliyor, kalanlarsa imparatorluğun Anadolu ve Rumeli vilayetlerine dağıtılıyordu.¹ Bu genel

¹ İran'dan Osmanlı ülkesine gelen ticaret yolları ve genel olarak ipek ticareti hakkında şu kapsamlı esere bakılabilir: Rudolph P. Matthee, *The Politics of Trade in Safavid Iran, Silk for Silver 1600-1730*, Cambridge University Press, Cambridge 1999, s. 15 vd. Özellikle Şah Abbas'ın Safevî ticaret politikasında yaptığı değişiklikler hakkında s. 61 vd. Yeni Culfa'da oluşturulan yapı hakkında s. 84 vd. Yazar her ne

çerçeve içinde, kuzeyde Erzurum üzerinden gelen yolları kullanan Rum ve Culfalı Ermeni tüccarın, Osmanlı ülkesinde daha çok iç pazara yönelik yaygın satış ağına sahip olduğu bilinmektedir.² Osmanlı ve Safevî devletleri arasındaki savaşlar ve diğer başka konjonktürel şartlar, zaman zaman bu ticareti menfi yönde etkilemiş olsa da tamamen inktaya uğramadan 18. yüzyıla kadar gelinmiştir.

Doğu-batı ticareti içinde Acem Ermeni tüccarın rolü hakkındaki araştırmalar sınırlıdır. Bununla birlikte daha önce, söz konusu tüccar grubunun İçel ve Antalya sahillerindeki faaliyetleri çerçevesinde, özellikle şikâyet defterlerinde gördüğümüz kayıtlardan hareketle kısa bir değerlendirme yapmıştık. Bu çerçevede İran ipeklilerinin, Doğu Akdeniz'deki ana dağıtım merkezi olan Halep'ten, Adana ve Tarsus yoluyla İçel sancağındaki ufak iskelelere ulaştırıldığı ve yine karayoluyla Silifke'ye getirildikleri; ayrıca Acem tüccarın köylere kadar gidip satış yaptıkları göz önünde tutulursa, bu malların sadece ipekli kumaşlar olmadığı; sahillerdeki limanlara ve pazarlara çeşitli yollarla gelen ve yöre insanının ihtiyacı olan her nevi emtiayı da alıp-sattıkları tahmininde bulunmuştuk. Acem Ermeni tüccarın bu bölgede oluşturduğu ticarî ağda, malların iç kesimlere doğru dağıtımında bir istasyon görevi üstlenen Silifke şehrinin önemli bir yeri olduğu, hatta burada *Acem Hanı* adıyla bir de hanın bulunduğunu tespit etmiştik. Keza Acem tüccarın buradan kuzeye Karaman ve batıya Alaiye-Antalya taraflarına doğru uzanan dağıtım ağları olduğunu gösteren bazı arşiv kayıtlarına rastlamıştık.³ Sözünü ettiğimiz bu çalışmanın dışında, arşiv belgeleri ve şer'îye sicili kaynaklarına dayandırılan birkaç makalede, Anadolu'da faaliyet gösteren Acem Ermeni tüccarın *tereke*si ve karşılaştıkları sorunlara dair bilgiler verilmiştir.⁴

Gümrük veya vergi kayıtları gibi kesin sayısal veriler sunan kaynaklardan mahrum olduğumuz için, Acem tüccarın 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca Osmanlı ülkesindeki faaliyetlerinin nicelik boyutu hakkında yargıya varmak güçtür. Ancak yine de bu araştırma için gözden geçirilen arşiv belgelerinde ve özellikle de söz konusu tüccar grubu tarafından Divân-ı Hümayun'a sunulan arzuhâllerin sayısında, 1719'dan itibaren belirgin artışın olduğu görülmektedir. Bu durumu, dönemin konjonktürel şartlarıyla açıklamak yanlış olmasa gerektir. Zira Osmanlı Devleti batıda Avusturya ve Venedik ile savaş

kadar İran ipeğinin 18. yüzyıl başlarından 1720'lere kadar İran'dan Halep'e gelmeye devam ettiğini söylese de (s. 224), buradan iç pazara dağıtımının nasıl olduğuna dair konulara girmemektedir. Faruk Sümer, "Abbas I", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 1 (Ankara 1988), s. 17-19. Culfalı Ermeni tüccarın faaliyetleri hakkında yarıca şu kaynaklara da müracaat edilebilir: Henry Edwards, *The Armenian Maecenats of New Julfa, Isfahan*, Oxford 1991; Vahan Baibourtian, *International Trade and the Armenian Merchants in the Seventeenth Century*, New Delhi 2004.

² Edhem Eldem, "Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti", *Türkiye Tarihi 1603-1839, Geç Osmanlı İmparatorluğu*, Kitap Yayınları, İstanbul 2011, s. 361.

³ Ensar Köse, "18. Yüzyılın İlk Yarısında İçel ve Antalya Sahillerinde Ticaret", *CEDRUS, Akdeniz Uygarlıkları Araştırma Dergisi*, Cilt: 1 (Antalya 2013) s. 299-328.

⁴ Culfalı Acem Ermeni tüccarı olup 1724'te İzmir'de ölen Mâlar'ın tereke listesinin neşredildiği şu çalışma, özellikle tüccarın alıp-sattığı başlıca malların neler olduğunun anlaşılmasında önemli bilgileri muhtevîdir: Serap Yılmaz, "İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler", *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1 (İzmir 1992), s. 191-215. Konya şer'îye sicillerine istinaden, bu şehirde ticaret yapan birkaç Acem tüccarı hakkında: Rümeyza Kars, "XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Konya'ya Gelen Tüccarların Ticari Faaliyetleri", *Social Sciences Studies Journal*, Vol: 4, Issue: 13 (2018), s. 310-316.

halindeydi. Doğuda ise Safevîler'e karşı Afganlar'ın başlattığı isyan, Fars ülkesini siyasi bir kaosa sürüklemişti. Batıdaki savaşların 21 Temmuz 1718 tarihinde imzalanan Pasarofça Antlaşması'yla sona ermesiyle, ticaretin önündeki en önemli mâni ortadan kalkmış oluyordu. İran'da ise karışıklık birkaç yıl daha sürecektir. Ancak muhtemelen bu durum, Osmanlı Devleti'ne ipeklî ürün sevkiyatını dramatik ölçüde engellememiştir.

Askerî ve siyasî maddeler içeren Pasarofça'dan birkaç gün sonra 27 Temmuz'da, Osmanlı ve Avusturya arasında yirmi maddeden oluşan bir de ticaret antlaşması imzalandı ki, bu antlaşmanın 19. maddesi Acem tüccar hakkındadır. Buna göre, Avusturya tarafındaki Acem tâcirler Tuna nehri üzerinden Osmanlı tarafına gelirlerse, %5 gümrük ve *reftiye*⁵ vergilerini ödeyerek gümrük görevlilerinden *edâ tezkiresi* aldıktan sonra, gümrük talebiyle bir daha rencide edilmeyeceklerdir. Acem diyarından emtialarıyla gelip, Osmanlı hududundan Avusturya tarafına geçmek isteyen tüccar ise Karadeniz'de yahut Tuna'da bir defaya mahsus olmak üzere yine %5 oranında gümrüklerini ödeyeceklerdir.⁶ Daha sonra 1739 Belgrad Antlaşması'nda da aynen korunan bu ticaret maddesinin, aslında Acem tüccarın Osmanlı toprakları üzerinden geçişleri ve dolayısıyla da dış ticaretle alakalı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak 1720'lerden itibaren ülkedeki Acem Ermeni tüccarın faaliyetinde gözlenen dikkat çekici artış, bir yandan sağlanan barış ortamıyla açıklanırken, öte yandan bu antlaşmayla oluşturulan yeni düzenlemeden yararlanmak isteyen daha fazla sayıda Acem tüccarın Osmanlı ülkesine mal sokmuş olabileceklerini de hatıra getirmektedir. Dönemin vak'anüvisti Râşid'in bu mesele münasebetiyle işaret ettiği hususlar manidardır. Onun yazdıklarına bakılırsa, daha önce Nemçe (Avusturya) memleketine geçişlerine Osmanlı Devleti tarafından izin verilmeyen Acem tüccarı, mecburen başka yollar kullanmak zorunda kalıyordu. Bu durum hem masraflıydı hem de yolda can ve mal telefine sebep oluyordu. Bundan ötürü Nemçe memleketine yeteri kadar Acem emtiasının ulaştırılamaması, onlar açısından gümrük gelirinin azalması ve ayrıca Acem mallarının fiyatının artması sonucunu doğuruyordu. Hâlbuki Osmanlı Devleti'nin, Acem tüccarın Belgrad üzerinden güvenli bir şekilde Avusturya ülkesine gitmelerine izin vermesi, sözü edilen mahzurları ortadan kaldırıyordu.⁷

Bu genel çerçeve ve konjonktür dâhilinde, Acem Ermeni tüccarın 18. yüzyılın ilk yarısı boyunca Osmanlı vilâyetlerindeki ticarî faaliyetlerine dair başlıca hususlar, arşiv kaynaklarına istinaden gözden geçirilecektir. Bu bağlamda öncelikle, söz konusu tüccar sınıfının kaynaklarda nasıl isimlendirildiği ve bunların hukukî statülerinin ne olduğuna bakılacaktır. Ardından Osmanlı ülkesinde ticarî amaçla seyahatleri, Anadolu ve Rumeli coğrafyasında hangi şehirlerde görüldükleri, kent ve kasabalardaki hanlarda ikâmetleri, dolaşarak satış yapmalarından kaynaklanan problemler, bazı önemli şehirlerde oluşturulan *şehbenderlik* kurumu, tüccarın karşılaştığı başlıca güvenlik sorunları ve nihayet, bu ticaret sırasında kullanılan paralar, vergilendirme ve ticarî emtia hususlarında ulaşılan tespitler paylaşılacaktır.

⁵ Reftiye: Osmanlı Devleti'nde ülkeden çıkarılan mallardan alınan gümrük (çıkış) vergisi.

⁶ Râşid Mehmed Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli*, Cilt: II, Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan – Yunus Uğur – Baki Çakır – Ahmet Zeki İzgöer, Klasik, İstanbul 2013, s. 1127.

⁷ *Târih-i Râşid*, Cilt: II, s. 1165.

İsimlendirme, Hukukî Statü ve İkâmet Durumları

Ticarî gayelerle Osmanlı ülkesinde bulunan Acem Ermeni tüccarı, Osmanlı tebaası gayrimüslim ahali gibi *zimmî*⁸ statüsündeydi. Bu durum, çeşitli vesilelerle Divân-ı Hümayun'a sunulan arzuhâllerde hem lafzî olarak belirtilmiş hem de muhteva bakımından talepler, zimmet hukuka çerçevesinde muamele görmüştür. Bunların kendilerini genellikle şu misallerde olduğu biçimde adlandırdıkları görülmektedir: “Bu zimmî kulları Acem tüccarlarından olup”⁹, “bu fukarâ kulları Acem Ermenilerinden olup”¹⁰, “bu zimmî kulları İstanbul'da sâkin tüccâr-ı Acem tâifesinden olup”¹¹ ya da “zimmî Acem fukarâları”¹² gibi. Bunun yanında, “Acem tüccarından ehl-i İslâmdan olup”¹³ örneğinde olduğu gibi, nadiren de olsa müslüman Acem tüccarına da rastlanmaktadır. *Zimmî* statüsünde kabul edilmelerine rağmen, bunların Osmanlı ülkesindeki ikâmet izin ve süreleriyle ticarî amaçlı seyahatlerine dair, *müste'men* tüccara uygulandığı şekilde herhangi bir kısıtlama ve sınırlamanın olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim yine arşiv kayıtlarında, Acem Ermeni tüccarın ikâmet durumları ve süreleri hakkında dikkat çekici ifadelerle rastlanmaktadır. Genel bir fikir vermesi açısından, bunlardan bazılarını belgelerde geçtiği şekliyle aktarmak yararlı olacaktır:

“Bu kulları şerikim ve ammim-zâde Acem Krikor zimmî Filibe muzâfatından Göpsi nâhiyesinde Ömerbobası nâm karyede ticâreten sâkin olup...”¹⁴;

“Bu kulları Lârende kasabasında ticaret ile sâkin Acem fukarâsından olup...”¹⁵;

“Medîne-i Üsküdar muzâfatından Taşköprü nâhiyesinde ticâretle mütemekkin Acem Ermeni tâifelerinden Bedros...”¹⁶;

“Bu zimmî kulları Ereğli-i Karaman sâkinlerinden ve Acem tüccarından olup...”¹⁷;

“Medîne-i Lârende kazâsında misâfireten ticaret için sâkin Ermeni Acem tâifesinden Bedros nam zimmî...”¹⁸;

⁸ Osmanlı Devleti'nde *zimmî* statüdeki gayrimüslimlerin genel hukukî durumu ve bunlara tanınan haklar için şu kaynaklara bakılabilir: M. Âkif Aydın, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Basım Yayım Dağıtım, 8. Baskı, İstanbul 2010, s. 145-156; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek*, Klasik, İstanbul 2004.

⁹ Acem tüccarı Civan'ın arzuhâli: BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir), Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümayun Kalemî (A.DNV.), Dosya no: 61, Gömlek no: 39 (1669-70).

¹⁰ Acem tüccarın müşterek arzuhâli: A.DNV., nr. 312/50 (1705-6)

¹¹ Acem Takan'ın arzuhâli: A.DNV., nr. 792/54 (1718-19).

¹² Acem tüccarın müşterek arzuhâli: A.DNV., nr. 813/85 (Ağustos 1720).

¹³ Acem tüccarı Hasan'ın arzuhâli: A.DNV., nr. 1023/90 (1722-23).

¹⁴ Ermeni tüccar Şahin'in arzuhâli: A.DNV., nr. 826/52 (1719-20).

¹⁵ Tüccar Murat zimmînin arzuhâli: A.DNV., nr. 831/95 (1719-20).

¹⁶ Taşköprü Nâibi Şehrî İbrahim Efendi'nin ilâmı: A.DNV., nr. 866/48 (1 Mayıs 1721).

¹⁷ Acem tüccarı Nursir'in arzuhâli: A.DNV., nr. 902/98 (1720-21).

¹⁸ Lârende Kadısı Ahmed Emin Efendi'nin ilâmı: A.DNV., nr. 912/25 (Mart 1722).

“Bu zimmî kullarının İsmail kasabasında misâfireten sâkin Parsenç Acem zimmetinde...”¹⁹;

“Bu kulları Erâmine-i Acem ve Edirne’de ticaret vechi ile sâkin...”²⁰;

“Medîne-i Lârende kazâsında misâfireten ticâret için sâkin Ermeni Acem tâifesinden Bedros nâm zimmî...”²¹

Bu kayıtlarda geçen “misâfireten sâkin, ticâret ile sâkin” gibi ifadelerden, bunların geçici ve sınırlı bir süreyle Osmanlı ülkesinde buldukları anlamı çıkarılabilir. Ancak ikâmet sürelerine dair durumun, tam olarak böyle olmadığını gösteren şu örnekler dikkat çekicidir:

“Bu zimmî kulları Acem tüccarlarından olup on altı seneden ziyâde bu kulunuz nefsi-i Kütahya’da ticaretle mutavattın olup...”²²;

“Bu zimmî Acem fukaraları eben-ceddin Kütahya’da sâkin ve kazâsında ticaret üzere kendi hallerimizde gezip...”²³.

İlkinde Acem zimmî tüccar Murat, 16 seneden beri Kütahya’da “ticaretle mutavattın” (ticaret amacıyla burayı yurt edinen) olduklarını; diğerinde ise yine Kütahya’daki umum Acem tüccarı “eben-ceddin” (babadan oğula, atalardan beri) burada bulduklarını söylemektedirler. Şu hâlde açıktır ki, bunların ikâmet izinlerinde herhangi bir süre sınırlaması bulunmuyordu.

Ancak hanlarda ikâmet eden tüccarın kalma süreleri muhtemelen farklı olabilir. Belgelere yansıyan ifadelerden, Acem tüccarın şehir ve kasabalardaki hanlarda iki şekilde kaldıkları anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki, tüccarın handa bir oda kiralayıp uzun süreli kalarak ticarî faaliyetini buradan idare etmesidir. Aşağıdaki örnekler bu bağlamda değerlendirilebilir:

“Medîne-i Uşak’da Acem Hanı’nda sâkin ve mütemekkin Acem tüccarı tâifesinden Çalık Hamza-veledi Çamık nâm zimmî...”²⁴;

“Medîne-i İzmir’de vâki’ Derviş Ağa Hanı demekle mâruf handa sâkin Acem Ermeni tüccarlarından Karabet...”²⁵

Acem tüccarın hanlarda kalması hususunda ikinci durum, ticaret maksadıyla geldiği bir şehir ya da kasabada, geçici ve kısa sürelerle konaklamadır. Bu şekilde kalanların arzuhâllerde, “ticâret tarikiyle” ya da “misâfireten” ifadeleriyle belirtildiği görülmektedir:

“Bu kulları Acem tüccarı tâifesinden olup Kütahya sancağında Denizli Kalesi dâhilinde tüccar hanında ticâret tarikiyle sâkin iken...”²⁶;

¹⁹ Acem Aslan’ın arzuhâli: A.DNV., nr. 999/55 (1722-23).

²⁰ Acem Ermeni tüccar İstefan’ın arzuhâli: A.DNV., nr. 1016/57 (1722-23).

²¹ A.DNV., nr. 912/25 (Mart 1722).

²² Acem Murat zimmînin arzuhâli: A.DNV., nr. 935/84 (1721-22).

²³ Kütahya’da sâkin Acem tüccarın müşterek arzuhâli: A.DNV., nr. 1014/32 (1722-23).

²⁴ Uşak Kadısı Süleyman Efendi’nin ilâmı: A.DNV., nr. 589/59 (16 Aralık 1720).

²⁵ İzmir Kadısı Sunullah Efendi’nin ilâmı: A.DNV., nr. 869/31 (16 Haziran 1721).

²⁶ Karakaş Acem zimmînin arzuhâli: A.DNV., nr. 851/21 (1719-20).

“İsmail kasabasında Ahmed Ağa Hanı’nda misâfireten sâkin iken mürd olan karındaşım Simon Acem tüccarlarından olmakla...”²⁷

Bunlara ilaveten Acem tüccarın, nadiren de olsa halka ait özel evde misâfir olarak kaldıklarını gösteren örnekler de vardır. 1721’de Acem zimmî tüccar Aydın, Bursa’nın Göynük kasabasında İbrahim Ağa’nın evinde kalırken, odasına giren hırsızlar tarafından soyulmuştur.²⁸

Osmanlı ülkesine gelen Acem tüccarın, Anadolu ve Rumeli şehir ve kasabalarında kaldıkları hanlara dair arşiv kaynaklarında bazı bilgiler vardır. Acem diyarından, Bağdad ve Basra taraflarından Haleb şehrine kervanlarla ipek getiren tüccar için bu şehirde 1681’de Sadrazam Kara Mustafa Paşa tarafından *Hân-ı Cedid* (Yeni Han) adıyla bir han inşa edilmiş ve vakıf haline getirilmiştir. Sonraki tarihlerde Acem tüccarı, bu handan başka yerlerde kalmaları için zaman zaman tacize uğramışlardır. Bu hususta Haleb valisi ve kadısına Kasım 1720’de yazılan emirde, tüccarın han hâricinde başka yerlerde kalmaları için tâciz edilmemesi istenmiştir. Ancak bundan birkaç yıl sonra Haleb Kadısı Mehmed Râşid Efendi’nin bir arzında, bu konuya dair yeni emir talep edildiğine bakılırsa, benzer sorunların yaşandığı anlaşılmaktadır.²⁹

Acem tüccarı İstanbul’da *Vezir Hanı* ve *Vâlîde Hanı* odalarında kalıyorlardı.³⁰ Bunların kesin sayısına dair bir şey söylemek güçtür. Bununla birlikte, Vezir Hanı’nda kalan Acem zimmî tüccarı Mirak’ın, sâbık Erzurum Gümrükçüsü Mustafa Ağa’dan alacak iddiasına dair 1723-24 tarihinde Divân-ı Hümâyün’a sunduğu bir arzuhâldeki şu ifadeler dikkat çekicidir: “Âsitâne’de Vezir Hanı’nda sâkin bunca bezirgânın mâlûmu olmağın...”³¹ Acem Ermeni tüccarın kaldığı hanlar arasında Denizli Kalesi dâhilinde *Tüccar Hanı*,³² Uşak’ta *Acem Hanı*,³³ Bursa’da Çelebi Sultan Mehmed Han Vakfı’na bağlı *Mîzan Hanı*,³⁴ Silifke merkezinde *Acem Hanı*³⁵ ve Karahisar-ı Sâhib kasabasında *Abdî Ağa Hanı* bulunuyordu. Hatta 1722’de müslüman Acem tüccarından olup bu handa kalan Hasan, yine burada kalan Acem zimmî tüccardan Yazıcı Minas ve Ağcehan tarafından, “biz aramızda müslüman tüccar istemeyiz” diyerek bazı kötülüğe maruz kaldığına dair Divân-ı Hümâyün’a arzuhâl sunmuştur.³⁶ Rumeli topraklarındaysa Acem tüccarın kaldığı hanlar arasında Siroz’da *Hân-ı Kebir* (Büyük Han) diye meşhur olan han³⁷ ile İsmail kasabasında *Ahmed Ağa Hanı*’nın olduğu bilinmektedir.³⁸ Bunlara ilaveten bir arşiv belgesinden Midilli adasında, *Acemler Hanı* adıyla bir hanın varlığını da öğrenmekteyiz.³⁹

²⁷ Acem Manol’un arzuhâli: A.DNV., nr. 878/21 (1720-21).

²⁸ Aydın Acem zimmînin arzuhâli: A.DNV., nr. 946/91 (1721-22).

²⁹ A.DNV., nr. 1034/18 (Mart 1724).

³⁰ Vâlîde Hanı’nda kalan Acem tüccar Voskan’ın arzuhâli: A.DNV., nr. 929/63 (1721-22).

³¹ A.DNV., nr. 1072/98 (1723-24).

³² Karakaş Acem zimmînin arzuhâli: A.DNV., nr. 932/111 (1721-22).

³³ Acem zimmî tüccar Çalık Hamza’nın arzuhâli: A.DNV., nr. 995/39 (1722-23).

³⁴ A.DNV., nr. 1114/79 (1724-25)

³⁵ AŞD, nr. 148, s. 289, hkm. 977.

³⁶ A.DNV., nr. 1023/90 (1722-23).

³⁷ A.DNV., nr. 982/10 (1722-23).

³⁸ A.DNV., nr. 878/21 (1720-21).

³⁹ A.DNV., nr. 1079/1 (1723-24).

Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren Acem tüccarın sayısının tam olarak ne kadar olduğunu bildiren bir kayda rastlamadık. Nadiren de olsa arşiv belgelerine yansıyan rakamlar, sadece bir fikir vermesi açısından değerlendirilebilir. Örneğin 1722 senesine ait bir belgede, Lârende kasabasında 15 nefer Acem tüccarın olduğu yazılıdır.⁴⁰

Dolaşım, Satış İzni ve Mekânsal Yaygınlık

Acem Ermeni tüccarın alışverişlerini hangi şartlara göre yapacaklarına dair, *ahidnâmelerle müste'men tüccara* tanınan haklara benzer bir kurallar manzumesi olmamakla birlikte, adli mercilere intikal ederek davaya dönüşmüş vak'a kayıtları, mesele hakkında bazı ipuçları vermektedir. Öyle anlaşılıyor ki, Acem tüccarın yalnızca sabit bir dükkânda oturup alışverişlerini bu şekilde yapmak zorunda olduklarına dair bir kural yoktur. Şüphesiz ticarî faaliyetlerini sabit mekânlarda yürütün ve belki de bazıları "toptancı" hüviyetinde olanların bulunması tabiidir. Ancak şehir, kasaba, köy ve mahalleleri dolaşan, hatta ahalinin evlerine girerek satış yapan tüccarın varlığını da Divân-ı Hümâyün'a kadar ulaşan şikâyetlerden öğreniyoruz. Aşağıda, bu neviden olaylara birkaç örnek verilecektir.

Acem Ermeni tâcirler 1705'te Divân-ı Hümâyün'a sundukları müşterek bir arzuhâlde İçel, Adana, Karaman ve Tarsus taraflarında ticaret için gelip geçtikleri mahallerde, kasaba ve köy zâbitlerinin *ispençe* talep ettiklerinden şikâyetçi olmakta ve bu şekilde rencide edilmemeleri için adı geçen yerlerin idarecisi olan paşalara emir yazılmasını talep etmektedirler. Buna karşılık "hilâf-ı kânun u defter rencide olunmayalar" diye *buyuruldu* sâdır olmuştur.⁴¹ Acem tüccarın dolaşarak mal sattıklarına dair başka örnekler de vardır. 1719'da tüccar Acı Yani, ticaret maksadıyla Selanik, İzmir, Bozcaada, Midilli, Sakız, Rodos, İstanköy ve sâir kazalarda gezdiğini söylemektedir.⁴²

Bu gibi örneklerden, aslında Acem tüccarın dolaşarak satış yapmasının önünde kanunî bir engelin olmadığı anlaşılmaktadır. Öte yandan gezgin satıcıların adeta sınırsızca dolaşması, sabit dükkân sahipleri ve yerleşik ahali arasında nâhoş birçok probleme sebep olmuştur. Silifke ve Karataş kazaları halkının 1707'deki şikâyetlerine bakılırsa, bunlar için kasaba ve köylerde uygun han ve dükkânlar varken, Acem tüccarından bazıları köy köy gezerek rızası olmadan halkın evlerinin önüne gelerek satış yapmaları hoş karşılanmamıştır.⁴³ Temmuz 1714 tarihli bir kayıta ise, Ermenek ve Nevâhî-i Ermenek kazalarında Acem tüccarın, satışlarını han ve dükkânlarda yapmayarak köylerde gezmek suretiyle halkı rahatsız ettiklerinden şikâyetçi olunmaktadır.⁴⁴

Benzer şikâyetler, Rumeli vilâyetlerinden de gelmiştir. 1715'te Hotaliç kazası ahali Divân-ı Hümâyün'a sundukları müşterek arzuhâlde, kasabalarda Acem tüccara mahsus hanlar bulunduğu halde, Tırnova ve Lofça'da Ermeni Acem tüccarı ve Rum zimmî topluluğundan bazılarının alışveriş yapmak bahanesiyle halkın evlerine girdiklerini, hatta kadınların ırzına geçmek gibi kötü fiillere tevessül ettiklerini ileri

⁴⁰ A.DNV., nr. 912/25.

⁴¹ A.DNV., nr. 312/50.

⁴² Tüccar Acı Yani'nin arzuhâli: A.DNV., nr. 832/18 (1719-20).

⁴³ AŞD, nr. 48, s. 205 (Temmuz 1707 sonu).

⁴⁴ AŞD, nr. 65, s. 446 (Temmuz 1714 ortası).

sürmüşlerdir. Halkın rahatsızlığına sebep olan bu duruma son verilmesi için zimmî tüccarın, “kasabalarda kadimî hanlarda oturup” köy köy gezmelerinin men’i hususunda ferman talep etmişlerdir.⁴⁵

1720’de Gölhisar-ı Hamid kazası halkı, Kadı Mustafa Efendi’nin huzuruna benzer şikâyetle çıkmışlardır. Kazalarındaki Acem tüccarı eskiden beri “bâzar olduğu yerde” oturup, alışverişlerini yaparlarken, son zamanlarda bunların köy köy gezerek “nice fesad ve hıyânetler” işlediklerini haber vermişlerdir. Oysa bunların eskiden olageldiği üzere pazar mekânlarında oturarak satış yapmalarına kimsenin mâni olmadığını söyleyerek, köylerde dolaşarak satış yapmalarının men’i için ferman talep etmişlerdir. Buna karşılık Divan’dan çıkan *buyuruldu* kaydında, sadece ahalinin “hilâf-ı şer’-i şerif” rahatsız edilmesinin men’i istenmesi, buna karşılık halkın asıl şikâyet konusu olan tüccarın köy köy dolaşarak satış yapması hususuna hiç temas edilmemiş olması dikkat çekicidir.⁴⁶ Aynı tarihlerde Adana halkı da benzer şikâyetle Divân-ı Hümayun’a arzuhâl sunmuştur. Şikâyet konusu husus, Adana’daki Acem *koltukçu* tâifesinin kendilerine tahsis edilen han ve dükkânlarda oturmayıp, köşe başlarında ve mahalle aralarında alışveriş yapmaları ve bu bahaneyle ahaliyi rahatsız etmeleridir. Yine bu şikâyete verilen cevapta da sadece halkın kanunsuz şekilde rencide edilmemesi istenmekle yetinilmiştir.⁴⁷

Arşiv kaynaklarına bakıldığında, Acem Ermeni tüccarın gerek Anadolu ve gerekse Rumeli vilayetlerinde oldukça geniş bir alanda ticarî ağlar kurdukları görülmektedir. Ayrıca bazı Akdeniz adalarını da buna dâhil edebiliriz. Doğuda İran sınırına yakın Revan ve Nahçıvan’dan başlayarak Anadolu’da Acem Ermeni tüccarın faaliyet gösterdiği yerler şuralardır: Erzurum, Sivas, Tokat, Taşköprü, Ankara, Beypazarı, Halep, Antep, Adana, Tarsus, İçel, Gülnar, Karataş, Ereğli, Lârende (Karaman), Konya, Ilgın, Karahisar-ı Sâhib, Çal, Ankara, Kütahya, Uşak, Denizli, Alaiye, Elmalı, Kaş, Hamid, Aydın, Tire, Güzelhisar, İzmir, Manisa, Gördes, Turgut, Bursa, Göynük, Gölhisar, Edremit, Kirmastı, İznik, İznikmid (İzmit), Bolu, Gerece, Gebze ve Üsküdar.

Yukarıda ifade edildiği üzere, Acem tüccarın İstanbul’daki çeşitli hanlarda ticarî faaliyet yürüttükleri görülmektedir. Ancak Galata (Pera) tarafında bulduklarına dair herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Azımsanmayacak ölçüde Acem Ermeni nüfusun bulunduğunu tahmin ettiğimiz Edirne’den itibaren, Rumeli topraklarında izlerine rastlanan yerler ise şöyledir: Siroz, Vidin, Osmanpazarı, Selanik, Tırnova, Lofça, Hotaliç, Hotin, Kili, Akkirman, Babadağı, Kuşan, Bucak, İbrail, Filibe, Göpsin, Rusçuk, Prevadi, Plevne, Silistre, Hacıoğlupazarı, Balçık, Karasu, Mangaliye, Varna ve Varadin. Bunlara ilaveten Bozcaada, Midilli, Sakız, Rodos, Girit, İstanköy adalarıyla Mora taraflarında ticaret yaptıkları da görülmektedir. Nisan 1724 tarihli bir şikâyet kaydından, Antalya’da yaşayan zimmî Acem halkından bazılarının, şehir surları dışında mülk seralıklara sahip oldukları anlaşılmaktadır.⁴⁸

İmparatorluğun merkezden uzak vilayetlerinde bulunan Acem tüccarın, İstanbul’daki çeşitli işlerini yürütmek ve alacak-verecek takibi için hususî adamlar

⁴⁵ A.DNV., nr. 714/14 (1715).

⁴⁶ A.DNV., nr. 808/59 (17 Mayıs 1720).

⁴⁷ A.DNV., nr. 823/38 (1719-20).

⁴⁸ AŞD, nr. 101, s. 158.

istihdam ettikleri görülmektedir. 1705'te Tokat'taki bir Acem tüccarı, yine buralı bir adamını nakit parayla İstanbul'a göndererek parayı yerli yerine ödemesini tembihlemiş, bunun dışında yapacağı masrafı ise karşılayacağına söz vermiştir. Ne var ki bu Acem iddiasına göre, vazifesini ifa ettiği halde masrafı için tüccar tarafından söz verilen ödeme yapılmamıştır.⁴⁹ Daha önce İran elçilerine de hizmet ettiğini söyleyen Bağar zimmî, 1715'te para karşılığı dört beş Acem tüccarın bazı işlerini gördüğü, buna karşılık alacağını bir kısmını tahsil ettiği, fakat bakiyeyi tahsil edemeden borçluların Bursa ve İzmir taraflarına gittiğini söylemektedir.⁵⁰

İran Şehbenderlikleri

Bazı vilayetlerde, ticarî faaliyetleri sırasında karşılaşacakları sorunlarda Acem tüccara yardımcı olmak amacıyla, *berat* ile tâyin edilmiş bir *şehbender*⁵¹ bulunuyordu. Osmanlı ülkesinde İran şehbenderlikleri, 19. yüzyıldan itibaren yaygın olarak kurulmuşsa da daha önceki tarihlerde mevcut oldukları arşiv kayıtlarından anlaşılmaktadır.⁵² Bazı belgelerde *Şah vekili*⁵³ olarak da adlandırıldığı görülen şehbenderler, yaptıkları işlerin bedeli olarak temsil ettikleri zimmî tüccardan muayyen bir miktar para alırlardı.⁵⁴ Bunların seçilmeleri, cemaat mensuplarıyla münasebetleri ve yaptıkları görevler gibi hususlarda genel bir fikir sahibi olmamıza sağlayacak bazı arşiv kayıtları vardır. Örneğin Lârende kasabasındaki Acem tüccarın Divân-ı Hümâyün'a sundukları müşterek bir arzuhâlde, “kasaba-i mezbûrde şehbender tâbir olunur Acem Bedros nam zimmî” ifadelerine rastlanmaktadır. Bunların iddiasına bakılırsa Şehbender Bedros, Acem tüccarın işlerine yardımcı olmak bir yana, Lârende Voyvodası Abdurrahman Ağa ile birlikte harekete ederek, suçsuz ve kanunsuz şekilde bunların her birinden para koparmak suretiyle zulmetmiştir. Mağduriyetlerinin giderilmesi için, taleplerine uygun şekilde adı geçen kişilerin Karaman Valisi tarafından Konya'da mahkemeye çıkarılarak, davalarının görülmesi hususunda emir yazılmıştır.⁵⁵ Bunun üzerine Lârende'de yerleşik olan Acem zimmî tüccar, yeni bir *şehbender vekili* seçmişlerdir. Bunlar topluca Konya Nâibi Seyyid Hasan Efendi'ye giderek, Şehbender Vekili Bedros veledi Navasard hakkında şunları söylemişlerdir: “Bedros üç beş seneden beri bizim bâzi umûrümüzü görmeye şehbender vekilimiz olup medîne-i Lârende'de bazı kimselere istinad ile zâbit voyvoda ve hâkimlere bizleri tecrim ve malımızı ahz ettirip ve kendisi dahi tecrim ve ahz eder.” Bundan ötürü Bedros'un görevden alınarak, kendi aralarında seçtikleri Kalos veledi Yazıcı adlı zimmînin şehbender vekili tayin edilmesini istemişlerdir. Acem zimmîlerin bu istekleri merkez tarafından da uygun görülmüştür. Böylece

⁴⁹ A.DNV., nr. 309/20 (1705-6).

⁵⁰ A.DNV., nr. 707/84 (1715).

⁵¹ Şehbender, esas itibarıyla konsolos yerine de kullanılmaktadır. Ancak burada ticarî işlere bakan ve tüccar arasındaki ihtilafları gidermekle görevli kişiler olarak düşünülmesi daha doğru olacaktır.

⁵² M. Sadık Akdemir, “Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Dönemi Anadolu'da İran Şehbenderlikleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 39 (2017/2), s. 40-67. Meseleyi 19. yüzyıldan itibaren ele alan bu araştırmada, İran tarafından Anadolu'da ilk şehbenderliğin 1847'de Tarsus'ta tesis edildiği ileri sürülse de, İranlıların Anadolu'da şehbenderlik ağının çok daha önceleri mevcut olduğu, bazıları burada aktardığımız belgelerden anlaşılmaktadır.

⁵³ A.DNV., nr. 878/21.

⁵⁴ A.DNV., nr. 912/25 (Mart 1722).

⁵⁵ A.DNV., nr. 838/50 (1710-20).

Kasım 1721 tarihinde Bedros'un sürgün, yerine ahaliye zulmetmemesi şartıyla Kalos'un şehbender vekili tayini hususunda mahallî idarecilere ferman yazılmıştır.⁵⁶ Ne var ki bir müddet sonra Bedros, Lârende Kadısı Ahmed Emin Efendi vastasıyla duruma itiraz etmiştir. İddiasına göre yirmi seneden fazla zamandır Acem zimmi halkın, "hüccet-i şer'îye ile iktizâ eden umûr ve husûslarını ruyete vekilleri ve berât-ı âlî-şân ile şehbenderleri olup bu ana değin vâki' olan umûrlarıyla gereği gibi istikâmet ve sadâkat" ile hizmet etmiştir. Buna karşılık, kendilerinin de müsaadeleriyle yaptığı harcamayı talep ettiğinde vermedikleri gibi, Acem zimmîlerden 15 kişi, bunun ticaret için başka bir diyarda olmasından istifadeyle, Konya Nâibi'ne giderek asılsız suç isnadıyla şikâyetçi olmuşlardır. Asıl amaçları ise, söz konusu parayı ödemekten kaçmaktır. İşte böylece kendisinin sürgünü, buna karşılık Kalos veledi Yazıcı'nın şehbender (Şah vekili) tayinine dair ferman çıkmıştır. Bu iddiaları sıralayan Bedros, netice olarak sürgün cezasının affını talep etmiş ve Mart 1722 sonu itibarıyla bu talebine uygun şekilde ferman yazılmıştır.⁵⁷

Rumeli şehirlerinde de şehbenderliklerin olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim İstefan adlı zimmi Divân-ı Hümâyün'a sunduğu arzuhâlde, Kili'de Acem Şehbenderi olan Ovannes Bağya adlı kişiyi bir miras meselesi nedeniyle suçlamıştır. İddiasına göre Kili sâkinlerinden olup ölen Acem Boğoz'dan kalan miras irsen kendisinin hakkı olmasına rağmen, Şehbender Ovannes ile yine burada ikâmet eden Kozyar ve Haçador birlikte hareket ederek, hakkı olan verese malına el koymuşlardır.⁵⁸

Vergiye Dair Meseleler

Acem Ermeni tüccarı, *zimmî* statüsündeki tebaanın vergi kurallarına tâbi idi. Ancak arşiv belgelerine akseden bazı hadiselerden, olağan vergilerin hâricinde değişik adlar altında zaman zaman kendilerinden para istendiği anlaşılmaktadır. Yazışmalara konu olan bu neviden taleplerin başında *ispence*⁵⁹ meselesi gelmektedir. İçel, Adana ve Tarsus dolaylarında faaliyet gösteren Acem Ermeni tüccarı, kanunsuz vergi talebiyle rencide edildikleri iddiasıyla 1706'da Divân-ı Hümâyün'a şu arzuhâli sunmuşlardır:

"Devletlü ve merhametlü Sultânım hazretleri sağ olsun.

Bu fukarâ kulları Acem Ermenileri'nden olup İçel, Adana, Tarsus sancaklarından ticaret tarikiyle murûr u 'ubûr eylediğimiz mahâllerde livâ-i mezbûrların raiyyet ve raiyyeti oğullarından değil iken kasabât ve kurâ zâbitleri celb-i mâl için bu fukarâlardan ispence nâmıyla akçaların alup bu fukarâlara rencide ve ta'addî olunmağla merhametlü Sultânımın merhamet-i aliyyelerinden mercûdur ki livâ-i mezbûrların kasabât ve kurâ zâbitleri bu fukarâlara ispence nâmıyla rencide ve ta'addî olunmamak bâbında çavuş kulları ile İçel ve Adana ve Karaman ve Tarsus Paşalarına hitâben fermân-ı şerîfleri recâ olunur.

⁵⁶ A.DNV., nr. 872/22 (3 Eylül 1721).

⁵⁷ A.DNV., nr. 912/25.

⁵⁸ A.DNV., nr. 890/35 (1720-21).

⁵⁹ Osmanlı Devleti'nde bir örfî vergi çeşidi olan *ispence*, gayrimüslim erkek ve kadınlardan bir nevi baş vergisi olarak almırdı. Halil İnalçık, "İspence", *DİA*, Cilt: 23 (Ankara 2001), s. 177.

Bende dâileri Acem tüccarı tâifeleri."⁶⁰

Bundan yaklaşık beş yıl sonra Acem Ermenileri'nden Safer zimmî, İçel sancağında Gölgeli-oğlu Mahmud'un, yine *ispençe* adıyla paralarını almak suretiyle kendilerine zulmettiğinden şikâyetçi olmuştur.⁶¹ Şikâyete muhatap olan Gölgeli-oğlu Mahmud Ağa, İçel'in Silifke kazasının nüfuzlu âyan ailesindedir. Vergi meselesine dair şikâyetlerde Osmanlı idaresinin tavrı daima, "hilâf-ı kânûn u defter" rencide olunmaması ve kanuna göre hareket edilmesi şeklindedir.

Bununla birlikte daha sonra *ispençe* vergisi konusunun yeniden gündeme geldiği, hatta normalde Osmanlı tebaası olan gayrimüslimlerden alınan bu verginin, gelip-geçici Acem Ermeni tüccara da teşmil edildiği anlaşılmaktadır. Zira Adana sahillerindeki limanlardan giriş yapan gayrimüslim Acem tüccarı, bu neviden vergi ödemeye itiraz ederek bir arzuhâl sunmuşlardır. Fakat Adana Beylerbeyi Hasan Paşa, şâyet bunlardan vergi alınmazsa yerli gayrimüslimlere haksızlık olacağı; ayrıca yıllık 4.500 kuruşa Hacı Salih'e *mâlikâne* olarak verilmiş olan Adana ve Tevâbii İспенçe Mukâtaası'nın gelirlerinin de düşmesine sebebiyet vereceği gerekçesiyle, Acem tüccarın bu isteğinin reddine dair görüş bildirmiştir. Bunun üzerine 6 Mart 1718 tarihinde çıkan bir fermanla, Adana'ya bağlı Tarsus, Sis, İçel ve Alaiye sancaklarında ticaret yapan Acem tüccarından da *ispençe* vergisi alınmasına karar verilmiştir.⁶²

Divân-ı Hümâyûn'a sunulan arzuhâllerdeki ifadelerden anlaşıldığına göre zimmî Acem Ermeni tüccarı, "emr-i şerifle vâki' olan tekâlîf'den hisselerine düşeni ödemeye itiraz etmemekte, ancak bunun hâricinde mahallî idareciler ve *ehl-i örf* tarafından çeşitli bahanelerle para koparmak istenmesinden yakınmaktadırlar. Nitekim 1719'da David, Andon, Avanes ve Bedros adlı zimmî tüccarın müşterek arzuhâlinde, İbrail taraflarında emtiaları olup, ticaret amacıyla gelip geçtikleri yerlerde *ehl-i örf* tâifesinden bazı kişilerin, eskiye ve kanuna mugayir şekilde *salyâne* adıyla kendilerinden para talep etmesinden şikâyetçi olunmuştur.⁶³ Aynı tarihlerde Lârende kazasında sâkin Acem tüccarından Murat zimmî de benzer şikâyetine *ehl-i örf* kesimini konu etmiştir. Ancak onun mağduriyetine sebep olanlar, kendisini *ehl-i örf*e gammazlayan Bedros ve Perez adlı zimmîlerdir. Haksız yere hapse atıldığı, zulme uğradığı ve kanunsuz şekilde 900 kuruş parasının alındığını söylemiş ve mağduriyetine dair Şeyhülislâm'dan fetva almıştır.⁶⁴ Rusçuk'tan Acem Arakel de benzer şikâyette bulunmuştur. İddiasına göre, ticaret amacıyla Rusçuk'un bir mahallesindeki handa kalan bu kişinin, vergi alınmasını icap eden emlakî olmadığı halde, kaza ahalisi "siz bizim mahallemizde olan handa ticaret edersiniz" diyerek, vergi ödemesi hususunda bunu taciz etmişlerdir. Tüccar Arakel'in bu arzuhâline

⁶⁰ A.DVN., nr. 312/50.

⁶¹ A.DNV., nr. 502/81 (1710-11).

⁶² Fakat bu hususta itirazlar devam etmiş olacak ki, 28 Mart 1721'de yeni bir ferman çıkarılmıştır (C.ML, nr. 482/19691).

⁶³ A.DNV., nr. 826/41 (1719-20).

⁶⁴ A.DNV., nr. 831/95 (1719-20).

cevaben, kanun ve emirlere aykırı şekilde *tekâlif-i şâkka* talebiyle sıkıştırılmaması hususunda Divan'dan hüküm yazılmasına karar verilmiştir.⁶⁵

Veresiye Satış

Acem Ermeni tüccarın karşılaştığı en önemli sorunların başında, veresiye sattıkları mallar karşılığında aldıkları *temessükün* tahsilatındaki zorluklardır. Bununla alakalı Divân-ı Hümayun'a sunulmuş birçok şikâyet kaydına rastlanmaktadır.

1715'te Acem zimmî tüccar Murathan, Bolu sancağında birtakım alacağı olduğu iddiasıyla arzuhâl sunmuştur.⁶⁶ İstanbul'daki Acem zimmî tüccar Navasard ise 1719'da Beypazarı'nda temessük karşılığı alacağının kaldığını iddia etmiştir.⁶⁷ Arşivde buna benzer onlarca belge mevcuttur. İçel'in Karataş kazasında sâkin olan Makdis adlı Acem zimmî tüccar, kazanın birçok köyüne borç parayla mal sattığından, zamanla köylü üzerinde alacağı birikmiştir.⁶⁸ Arslan adlı Acem tüccarınsa, Karataş kazasında farklı kişiler zimmetinde olan toplam 6.000 akçe alacağının tahsil edilmesi için, daha önce defalarca emir gönderildiği halde mümkün olmadığından, Eylül 1720'de bu alacağın tahsili için yeni emir yazılmıştır.⁶⁹ Yasef Yazıcı adlı Acem tüccar ise 1721'de Mut kazasında senet karşılığı 650 kuruş alacağı olduğu Abdülmü'min Paşa-oğlu İbrahim Bey'in, söz konusu borcu ödemediğinden şikâyetçi olmuştur.⁷⁰ Benzer şekilde Acem zimmî tüccardan Murat Yazıcı Gülnar kazasında bazı kişilerden, Araz ise yine Gülnar'da ve diğer başka yerlerde alacak iddiasında bulunmuştur.⁷¹ Yakob ve tüccardan diğer bazı kişilerin, Karataş kazası köylerinden alacakları olduğuna, fakat tahsilatta muhalefete karşılaştıklarına dair 1728'deki şikâyet kaydına bakılırsa, gayrimüslim tüccarın İçel sahillerinde ticarete devam ettiği, buna karşılık yöre insanının borca alışveriş yapıp, sonra da ödememeyi alışkanlık haline getirdikleri anlaşılmaktadır.⁷² Sinanlı kazasından Seyyid Veli ve Seyyid Mehmed, 1729'da Silifke'de sâkin Acem tüccarından Bircan ve Yarazir adlı kişilerin, bunların eniştesi olan Seyyid Abdurrahman Efendi'den 500 kuruş alacakları olduğunu, fakat henüz ödemediğinden, Acem tüccarın kendilerinden bu parayı tahsil etmek için baskı yaptığını şikâyetçi olmuşlardır.⁷³ Lârende'de oturan tüccardan Bedros ve amcaoğlunun, Silifke'de Gölgeli-oğlu İbrahim ve diğer bazı kişilerden alacakları olup, bu parayı bir türlü tahsil edememişlerdir.⁷⁴ Bu yıllarda bölgenin önde gelen tüccarından biri olduğu anlaşılan Bedros'un, ticarî emtiasını saklamak için Gülnar'ın Kosunlu köyünde deposu olduğu gibi, aynı zamanda işlerini takip etmek için Bogos adlı bir de kölesi vardır. Fakat yörede eşkıya gruplarının saldırısından bir türlü yakasını alamadığından şikâyetçidir.⁷⁵

⁶⁵ A.DNV., nr. 829/88 (1719-20).

⁶⁶ A.DNV., nr. 705/54.

⁶⁷ A.DNV., nr. 833/54.

⁶⁸ AŞD, nr. 78, s. 208; nr. 79, s. 44 (Aralık 1718 sonu).

⁶⁹ AŞD, nr. 87, s. 119.

⁷⁰ AŞD, nr. 88, s. 334.

⁷¹ AŞD, nr. 88, s. 478, 519 (Kasım 1721).

⁷² AŞD, nr. 116, s. 72 (Nisan 1728 başı).

⁷³ AŞD, nr. 121, s. 513 (Ekim 1729 başı).

⁷⁴ AŞD, nr. 142, s. 390 (Ekim 1733 sonu).

⁷⁵ AŞD, nr. 152, s. 62, hkm. 213 (Temmuz 1736 başı).

Acem Ermeni tâcirler, karşılaştıkları her türlü sorunu yerel mahkemeye götürmekte, buradan netice alamaması halindeyse davayı bir arzuhâlle İstanbul'da Divân-ı Hümâyun'a taşımakta herhangi bir engellemeyle karşılaşmıyorlardı. Bu dava sürecini, sadece Osmanlı tebaası olan kişilerle aralarındaki ticarî meselelerde değil, aynı zamanda kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda da rahatça işletiyorlardı. Nitekim 1729'da İçel ve Karaman dolaylarında ticaret yapan Todor adlı Acem tüccarı, ortağı olan Tarzir'le aralarındaki borç davasının halli için doğrudan Divân-ı Hümâyun'a müracaat etmiştir.⁷⁶ Aynı şekilde yine yörenin önde gelen Acem tüccarından olan Bedros'un, Konya'da bir başka Acem tüccar Bünyad ile aralarındaki borç davası da Divân-ı Hümâyun'a sunduğu arzuhâle konu olmuştur.⁷⁷ 1723'te Elmalı kazasının Mortana köyü halkı, Acem Ermenileri'nden Yazıcı Bozoğlan ve diğer bir kişiden, ihtiyaçlarını görmek üzere aldıkları borcun bir kısmını ödemişler, fakat kalanı da ödemeye razılar iken Acem, borçlarını ödemedikleri iddiasıyla bunları Anadolu Valisi'ne şikâyet etmiştir. Bunun üzerine Vali tarafından gönderilen Mübaşir Mahmud, bu defa da kanunsuz şekilde ahalden *mübâşiriye* adıyla zorla para tahsiline kalkışmıştır.⁷⁸

Güvenlik Sorunu (Eşkıyahlık, Cinayet, Gasp)

Anadolu ve Rumeli'de şehir, kasaba ve köylerde dolaşarak ticarî faaliyet yürüten Acem Ermeni tüccarın karşılaştığı en ciddi sorunların başında güvenlik meselesi geliyordu. Cinayet, gasp ve hırsızlık gibi hadiselerle mağduriyete uğramış tüccarın Divân-ı Hümâyun'a sundukları arzuhâllerin sayısı az değildir. Aslında Acem tüccarın, yolculuk sırasında kendilerini savunmak amacıyla kılıç, tüfek ve nacak gibi silâhlar taşıdıkları görülmektedir.⁷⁹ Ama yine de bunların işe yaramadığı birçok hadise kayda geçmiştir.

1646'da Murat ve kardeşi Avs adlı zimmîler, Tarsus'tan İçel tarafına doğru giderlerken Karataş sahiline geldiklerinde, birkaç eşkıyâ tarafından yolları kesilerek öldürülmüşler ve sahip oldukları malları yağmalanmıştır.⁸⁰ Silifke ve Karataş kazaları halkının 1707'deki şikâyetlerine bakılırsa, yörede eksik olmayan eşkıya grupları, tüccarın yoluna inerek cinayet ve gasp yapmaktan geri durmamıştır.⁸¹ Tüccar Uruma 1719'daki şikâyetinde, ticaret için giderken bazı kişiler tarafından yolu kesilip, "sen mal budun" denilerek tacize uğradığından, sonra da Karaman Valisi'ne şikâyet edilerek tutuklatılıp mağdur edildiğinden yakınmıştır.⁸² Bunun yanı sıra Silifke'de mütemekkin olan Ermeniler'in can ve mallarına ise Karataş kazasından bazı kişilerin saldırısı kayda geçmiştir.⁸³

⁷⁶ AŞD, nr. 122, s. 156 (Ağustos 1729 ortası).

⁷⁷ AŞD, nr. 152, s. 62, hkm. 214 (Temmuz 1736).

⁷⁸ AŞD, nr. 80, s. 71 (Eylül 1723 başı).

⁷⁹ A.DNV., nr. 983/41.

⁸⁰ Olay hakkında Karaman Beylerbeyi'ne yazılan Mart 1646 tarihli hüküm: MD, nr. 90, s. 94, hkm. 296.

⁸¹ AŞD, nr. 48, s. 205 (Temmuz 1707 sonu).

⁸² İçel Mutasarrıfı'na ve kaza kadılarına Haziran 1719'da yazılan emirde, Acem tüccara bu kötülükleri yapan kişilerin derhal İstanbul'a gönderilmesi istenmişti (AŞD, nr. 81, s. 226).

⁸³ AŞD, nr. 115, s. 558.

Aynı tarihlerde Anadolu'nun başka vilâyetlerinde yaşanmış bazı güvenlik vak'alarına da rastlanmaktadır. Acem Tomas adlı tüccar, 1719'da Tokat'tan İnebazarı adlı yere varıp konakladığında, gece yarısı hırsızlar tarafından soyguna uğramıştır. Divân-ı Hümâyün'a sunduğu arzuhâlde yazdıklarına bakılırsa, bir katırdaki "Acem metâr" gasp edilmiştir. Daha sonra yaptığı araştırmada, çalınan eşyasının bazı yerlerde olduğunu öğrenerek almak istediğinde, hırsızların *âyân-ı vilâyet* tarafından korunduğunu iddia etmiştir.⁸⁴ Acem tüccarından Panos, ticaret maksadıyla gittiği Göynük kazası kırsalında 1721'de, oğlunun iddiasına göre parası ve malına göz diken eşkıyalar tarafından öldürülmüştür. Katiller, değeri 50.365 kuruşu bulan *Halebî kumaş, sim raht kuşak* ve nakit parasını gasp etmişlerdir. Salıverdikleri yük hayvanını (*bargir*) Veli adlı bir adam bularak, maktulün oğluna teslim etmiştir.⁸⁵ Denizli'de ise Tüccar Hanı'nda kalan Acem zimmî tüccardan Karakaş'ın nakit parası ve borç temessükleri çalınmıştır. Divân-ı Hümâyün'a sunduğu arzuhâlde Karakaş, odasını kilitleyip ticaret için dışarıda bulunduğu bir sırada odanın duvarı delinerek içeri girilip, 923 kuruş nakit parasına ilaveten borç temessüklerinin çalındığını ifade etmiştir. Mağduriyetinin giderilmesi hususundaki talebine istinaden Aydın Muhassılı Abdullah Paşa'ya emir yazılmıştır.⁸⁶ Bu tarihlerde bir cinayet vak'ası daha yaşanmıştır. Hadiseyi Acem zimmî tüccar maktul Yassıbaş'ın kardeşi Kirkor, hükümete sunduğu arzuhâlde haber vermiştir. Onun belirttiğine göre Yassıbaş, ticaret için Taşköprü ve Gebze kazalarında Değirmen Çayırı adlı mahalde öldürülüp eşyası ve nakit parası gasp edilmiştir.⁸⁷ Yine Acem zimmî tüccar Aydın da soyguna mâruz kalmıştır. Ticaret maksadıyla bulunduğu Bursa'nın Göynük kasabasında İbrahim Ağa adlı adamın evinde gecelerken, odasından 1.125 kuruşluk mal ve eşyası çalınmıştır.⁸⁸ 1723'te Acem tüccarı Ayvaz ise Kirmastı'ya giderken, yolunu kesen eşkıya tarafından nakit parası ve eşyası gasp edilmiştir.⁸⁹ 1722'de Acem tüccarından Kamras veledi Serkis, yanında hizmetkârları olduğu halde ticaret maksadıyla Osmanpazarı kasabasına giderken Çatak, Hamzalar, Topuzlar ve Yeşiloğlu köyleri arasında bir grup tarafından yolu kesilmiştir. Maktulün mirasçısı Fâris veledi Karagöz'ün yazdıklarına göre, yola inenler Papas-oğlu ve kardeşiyle sayılan köylerden bazı kişilerdir. Bunlar tüccar Kamras ve hizmetkârlarını öldürmüşler iki yük hayvanıyla mallarını yağmalamışlardır. Ayrıca üzerlerine bulunan kılıç, tüfek, nacak ve diğer eşyalarını da gasp etmişlerdir.⁹⁰

Tüccarın canına ve malına karşı vuku bulan saldırılar neticesinde uğradıkları zararın tazmini hususunda devlet tarafından verilmiş herhangi bir güvencenin olup olmadığı, üzerinde durulmaya değer önemli bir meseledir. Bu konuda fikir verebilecek birkaç vak'a örneğini incelemekte yarar vardır. Edirne'de sâkin Miram veledi Balgarım adlı Acem Ermenisi, 1722'de Divân-ı Hümâyün'a bir arzuhâl sunmuştur. Burada yazdıklarına göre, ticaret için Dolyanpazarı'na giderek kendi malına ilaveten Filibeli

⁸⁴ A.DNV., nr. 835/7 (1719-20).

⁸⁵ A.DNV., nr. 930/4 (1721-22).

⁸⁶ A.DNV., nr. 932/111 (1721-22).

⁸⁷ A.DNV., nr. 944/62 (1721-22).

⁸⁸ A.DNV., nr. 946/91 (1721-22).

⁸⁹ A.DNV., nr. 970/41.

⁹⁰ A.DNV., nr. 983/41 (1722-23).

Maverdi-oğlu'ndan 1.332 kuruşluk, Goncu adlı zimmîden 842, Acem Ohan'dan 565 ve diğer bir kişiden de bir miktar olmak üzere toplam 3.381 kuruşluk *metâ* satın almıştır. Bu malları satmak üzere Siroz'a gelip burada tüccara mahsus Han-ı Kebir (Büyük Han) denilen hana yükünü indirmiştir. Ne var ki ifadesine göre, “han-ı mezkûr kapısından ateş isâbet” etmesiyle bütün mal ve eşyası yanmıştır. Bu durumda kendisine borca mal vermiş olan kişiler, ödemeyi hemen yapması hususunda tüccarı sıkıştırmaktadırlar. Borcunu ödeyeceğini ama bunun için zamana ihtiyacı olduğuna dair fetva almış ve bu hususta Edirne ve Filibe kadılarıyla Edirne bostancıbaşısına hitaben ferman talep etmiştir. Talebine uygun şekilde ferman yazılmıştır.⁹¹ Bu yangında zarar gören Acem Ermeni tüccardan biri de İstefan'dır. Yine hükümete sunduğu arzuhâlde belirttiğine göre, bu da Dolyanpazarı'na giderek bazı Acem zimmî ve Yahudi tüccardan toplam değeri 5.575 akçe tutarında mal satın almıştır. Bunların az bir kısmını pazarda sattıktan sonra, diğer tüccarla birlikte Siroz'a giderek Han-ı Kebir'e yerleşmiştir. Ancak o gece hanın kapısından ateş isabet etmesiyle tüm eşyası yanmıştır. Bu durumda mal satın aldığı kişiler, hemen ödeme yapması hususunda bunu sıkıştırmışlardır. Bu hadisede de Osmanlı idaresinin kararı, elindeki fetvaya göre hüküm yazılması şeklinde olmuştur.⁹² Görüleceği üzere bu hadiselerde, zarar gören malların tazminine dair ne tüccar tarafından bir talepte bulunmuş ne de hükümetin bu yönde bir emri vaki olmuştur.

Ticarî Emtia ve Paralar

Acem Ermeni tüccarın Osmanlı ülkesinde ticaretini yaptığı malların toplu bir listesine rastlamadık. Bu nedenle, diğer birçok meselede olduğu gibi bu hususta da arşiv belgelerine müracaat edilecektir. Bu bağlamda ilk akla gelen, ölen bir tüccarın geride bıraktığı malları ihtiva eden *tereke* kayıtlarıdır. Nitekim, tam da bu araştırmanın zaman sınırlarına tesadüf eden bir tarihte 1724'te, ticaret amacıyla bulunduğu İzmir'de Kassab Hızır Mahallesi'ndeki bir handa ölen Culfalı Acem Ermeni tüccar Mâlar'ın, devlet hazinesi namına kabzedilen terekesi kıymetli bilgiler vermektedir.⁹³ Aslında Osmanlı Devleti'nde genel bir hukukî kural olarak, müslim ya da gayrimüslim fark etmeksizin, ölen kişilerin geride bıraktığı mallar, şayet devlete veya şahıslara borcu yoksa, miras hukuku çerçevesinde vârislerine bırakılırdı. Bu genel prensip, Sultan I. Mahmud'un 16 Ekim 1736 tarihli fermanıyla Acem zimmî tüccara da teşmil edilmiştir. Bu fermanında, II. Mustafa ve III. Ahmed dönemlerinde de olageldiği üzere, “ölen Acemlerin mallarının yanlarındaki tüccarlara teslim ettirilmesi, beylerbeyi, mütesellimler, voyvodalar, eminler, amiller, gümrükçüler ve diğer ehl-i örf tarafından asla müdahale olunmaması” emredilmiştir.⁹⁴ O halde burada sözü edilen Tüccar Mâlar'ın terekesinin hazine adına kabzedilip satılması, bu tarihlerde Osmanlı Devleti ile İran'ın savaş halinde bulunmasıyla açıklanabilir.

Tekstil Ürünleri. Acem tüccarı Mâlar'ın terekesindeki tekstil ürünleri şunlardır: *Geremsüd*; *alaca*; bir çeşit pamuklu dokuma olan *kutnu* (*kutnî*); *alaca kutnu*; üzerine baskı yoluyla renkli şekiller yapılmış pamuklu kumaş olan *basma*;

⁹¹ A.DNV., nr. 982/10 (1722-23).

⁹² A.DNV., nr. 1016/57 (1722-23).

⁹³ Bu tereke kaydının bulunduğu yer: Cevdet Maliye, nr. 246/10221 (25 Şaban 1136).

⁹⁴ Serap Yılmaz, “İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi”, s. 192.

üzerine kalıpla desen basılan ve elle boyanan kadınlar tarafından başa bağlanan tülbent olan *yemeni* (peştamal ve bohça); ipekten sık dokunmuş yüzeyi parlak makbul bir kumaş olan *atlas*; İran’da dokunan bir kumaş çeşidi olan *dârâyî*; *hassa*; astarlık ince bez olan *boğası*; Osmanlı ülkesinde yaygın kullanımı olan ipekli kumaş çeşidi *hatâyî*; *bez*; *peşmî*; *üskülî*; *kayyimhâne*; *evrehşâî*; *ağabani* ve *balfa* gibi kumaşlar. Ayrıca bele bağlanan ince kumaş olan *kuşak*; elbise üstüne giyilen uzun giyecek olan *üstlük*; yere serilen yün yaygı ve beyaz yün çarşaf anlamına gelen *ehram*; *çarşaf*; *yastık*; *telli mule* gibi tekstil ürünleri vardır. Kullanılmış (köhne) tekstil ürünleri ise şunlardır: *çamaşır*; *entari* (3 adet); *kuşak* (3 adet); *gömlek* (7 adet); *hamam gömleği*; *kaftan* (8 adet); *kalpak*; *kürk* (2 adet); *yağmurluk*; *çarşaf* (6 adet), *yorgan* (2 adet), *yatak* (2 adet), *yastık* ve *kilim*.⁹⁵ Bunlara ilaveten Acem tüccarın sattığı tekstil ürünleri arasında *Halebî kumaş* ve *sim raht kuşak* olduğu da anlaşılmaktadır.⁹⁶

Ev Eşyası. *İbrik* ve *leğen* (2 adet); *fener* (2 adet); *maşrapa*; *havan*; *sandık* (4 adet); *nargile*; *ayna* (3 adet); *mangal*; *içki ve kahve ibriği*; *kandil*; *saat*; *tabanca* (3 adet); *tüfek* (3 adet); *kaytan* (?), *deri*. Her biri gümüşten olmak üzere *kahve ve bardak kılıfı-zarf* (12 adet), *bakraç*, *na’l-beki* (3 adet), *kandil* ve *kılıç*. Ayrıca “bir miktar” *kitap*, *boncuk*, *çakı* ve *hırdavat* mevcuttur.⁹⁷

Ziynet Eşyası. *Altın zincir* (5 adet), *altın düğmeler*, *altın bilezik*, *mercan dizileri* (131 adet).⁹⁸

1724’te İzmir’de ölen Acem Ermeni tüccar Mâlar’ın çeşitli kalemlerden oluşan mallarının satışından, bazı hesaplama hatası ihmal edilmek kaydıyla toplam 357.117 akçe veya 2.976 kuruş 19 para gelir elde edilmiştir. Ayrıca değişik cinslerde toplam değeri 23.838,5 kuruş 14 para tutarında nakit ile piyasadan 26.920 kuruş alacak temessükü vardır.⁹⁹

Daha önce saf gümüşün (*sim-i hâlis*) her bir dirhemi 21’er akçeye alınıp satılmak üzere düzenleme yapıldıysa da sonradan 20’şer akçe için ferman çıkmıştı. Ancak 22’şer akçeye alınıp satılmaya başlayınca halk bu fiyattan alamadığından, sarraflar ve madenci (*kâlcı*) esnafından başka kimse Darbhâne-i Âmire’ye gümüş getirmez olmuştur. Bundan dolayı bir müddetten beri *zolota*, *pâre* ve *çil akçe* kesilememiştir. Daha önce kesilen ve halkın eline bulunan *zolota-i cedid* ise fazla kazanç peşinde olan Acem tüccarı tarafından toplanarak, *Abbâsî akçe* kestirilmek üzere İran’a götürülmüştür. Böylece Osmanlı memleketlerinde, söz konusu para zor bulunur olmuştur. Özellikle halk arasında “birer akçe baş ile geçmeye” başlayan *zolota*, nadir bulunur olmuş ve müverrih Râşid’in ifadesiyle “nice zamandan beri Hazine-i Âmire’ye bir dâne zolota gelmeyüp ve kimesne yedinde zolota bulunmamağla” bu durum alışverişin aksamasına ve önemli devlet işlerinin

⁹⁵ S. Yılmaz, “İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi”, s. 195-196.

⁹⁶ A.DNV., nr. 930/4.

⁹⁷ S. Yılmaz, “İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi”, s. 195-197.

⁹⁸ S. Yılmaz, “İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi”, s. 197.

⁹⁹ S. Yılmaz, “İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi”, s. 195-197.

görülememesine neden olmuştur. Bu durumda 1719'da bir dizi ayarlama yapılarak *zolota-i cedid* adıyla yeni para tedavüle çıkarılmıştır.¹⁰⁰

Tebriz, Revan ve Tiflis taraflarının alınmasından sonra, burada tedavülde olan Acem sikkelerinden *Abbâsî* toplatılarak, resimlerin kaybolması için üzerine *sikke-i hümayun* darp ettirilmiştir. Daha sonra bunlar ve *zincirli altınlar* İstanbul'a gönderilmiştir. Sadrazam tarafından incelenmiş ve Darbhâne'de yeniden numune para basılarak Tebriz Seraskeri Abdullah Paşa, Revan Muhafızı Receb Paşa ve Tiflis Muhafızı İshak Paşa'ya gönderilmiştir (1725).¹⁰¹

Acem Ermeni tüccar Mâlar'ın metrukâtı arasında nakit para olarak kaydedilenler şunlardır: *Cedid zolota* (30.033 adet), *fındık altın* (173 adet), *yıldız altını* (132 adet), *Mısır zincirlisi* (118 adet), *tuğralı altın* (4 adet).¹⁰²

Sonuç

Bu tebliğ, aslında halen sürdürmekte olduğumuz daha geniş kapsamlı araştırmanın bir bakıma ilk bulgularından ibarettir. Dolayısıyla burada, arşiv kayıtlarına ve özellikle Divân-ı Hümayun'a sunulmuş arzuhâllere istinaden, Acem Ermeni tüccarın Osmanlı ülkesindeki faaliyetlerinin, 18. yüzyılın ilk yarısındaki görünümüne dair genel bir çerçeve sunulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda ulaşılan bazı tespitleri kısaca şöyle sıralayabiliriz: Öncelikle araştırmanın öznesini teşkil eden Acem Ermeni tüccarın, Osmanlı Devleti'nde *zimmî* statüsünde ve dolayısıyla zimmet hukukuna tâbi oldukları anlaşılmaktadır. Bu nedenle bunların oturma izinleri, süreleri ve ülke içinde ticarî gayelerle dolaşmalarının önünde herhangi bir engel bulunmamaktadır. Ancak Osmanlı tebaası yerleşik tüccar ve ahaliyle aralarında zaman zaman bazı sorunların yaşandığı görülmektedir. Acem Ermeni tüccarın faaliyetlerinde, Pasarofça Barışı'nın sağladığı sükûnet ikliminde, 1720'lerden itibaren belirgin artışın olduğu dikkati çekmektedir. Burada ele alınan arşiv belgelerine konu tüccarın bütün ticarî faaliyeti, iç ticaret kapsamındadır. Ticaret amacıyla İstanbul'da buldukları veya Anadolu ve Rumeli vilayetlerinde dolaştıkları sırada, bazılarının adı *Acem Hanı* olan hanlarda kaldıkları anlaşılmaktadır. Aslında devir genel olarak barış dönemi olmasına rağmen, yollarda ve hanlarda cinayet ve soyguna maruz kaldıklarına gösteren birçok örnek vardır. Ticarî meta olarak Acem diyarından başta ipek ve ipekliler olmak üzere çeşitli tür kumaş getirdikleri, bunların satışından elde ettikleri kazancı *cedid zolota* gibi kıymetli paralara dönüştürerek, Osmanlı ülkesinden Acem diyarına nakit parayla döndükleri tahmin edilmektedir.

Kaynakça

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Atik Şikâyet Defteri (AŞD), nr. 48, 65, 78, 80, 81, 87, 88, 101, 115, 116, 118, 121, 122, 142, 152.

¹⁰⁰ *Târîh-i Râşid*, Cilt: II, s. 1168-1169.

¹⁰¹ *Târîh-i Çelebizâde*, Cilt: III, s. 1469-1470.

¹⁰² S. Yılmaz, "İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi", s. 196. Bu dönemde tedavülde olan Osmanlı paraları hakkında tafsilat için şuraya bakılabilir: Şevket Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s. 174 vd; Ayrıca zolota için bkz: İbrahim Artuk, "Zolota", *DİA*, Cilt: 44 (Ankara 2013), s. 500-501.

Kamil Kepeci (KK), nr. 2496.

Mühimme Defteri (MD), nr. 90.

Bâb-1 Âsafî Divân-ı Hümâyün Kalemi (A.DVN). Bu tasnifteki belgelerin dosya ve gömlek numaraları dipnotlarda gösterilmiştir.

Cevdet Maliye (C.ML), nr. 246/10221, 482/19691.

Kitap ve Makaleler

Akdemir, M. Sadık, “Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Dönemi Anadolu’da İran Şehbenderlikleri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 39 (2017/2), s. 40-67.

Artuk, İbrahim, “Zolota”, *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt: 44 (Ankara 2013), s. 500-501.

Aydın, M. Âkif, *Türk Hukuk Tarihi*, Beta Basım Yayım Dağıtım, 8. Baskı, İstanbul 2010.

Edwards, Henry, *The Armenian Maecenats of New Julfa, Isfahan*, Oxford 1991.

Baibourtian, Vahan, *International Trade and the Armenian Merchants in the Seventeenth Century*, New Delhi 2004.

Eldem, Edhem, “Kapitülasyonlar ve Batı Ticareti”, *Türkiye Tarihi 1603-1839, Geç Osmanlı İmparatorluğu*, Kitap Yayınları, İstanbul 2011, s. 341-396.

İnalçık, Halil, “İspence”, *DİA*, Cilt: 23 (Ankara 2001), s. 177.

Kars, Rümeyza, “XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında Konya’ya Gelen Tüccarların Ticarî Faaliyetleri”, *Social Sciences Studies Journal*, Vol: 4, Issue: 13 (2018), s. 310-316.

Kenanoğlu, M. Macit, *Osmanlı Millet Sistemi, Mit ve Gerçek*, Klasik, İstanbul 2004.

Köse, Ensar, “18. Yüzyılın İlk Yarısında İçel ve Antalya Sahillerinde Ticaret”, *CEDRUS, Akdeniz Uygurlukları Araştırma Dergisi*, Cilt: 1 (Antalya 2013) s. 299-328.

Matthee, Rudolph P., *The Politics of Trade in Safavid Iran, Silk for Silver 1600-1730*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.

Pamuk, Şevket, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Paranın Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999.

Râşid Mehmed Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli*, Cilt: II, Hazırlayanlar: Abdülkadir Özcan – Yunus Uğur – Baki Çakır – Ahmet Zeki İzgöer, Klasik, İstanbul 2013.

Sümer, Faruk, “Abbas I”, *DİA*, Cilt: 1 (Ankara 1988), s. 17-19.

Yılmaz, Serap, “İranlı Ermeni Bir Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler”, *Ege Üniversitesi Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1 (İzmir 1992), s. 191-215.

İSKANDİNAVYA TİCARETİ VE AVRUPA HUNLARI

Scandinavian Trade and the European Huns

FATMA AYSEL DINGİL ILGIN*

Özet

Avrupa Hun Devletinin ekonomisinin temeli, bozkır kültürüne sahip olmalarından dolayı hayvan yetiştiriciliğine dayanmaktadır. Yetiştirdikleri hayvanları ve bunlardan elde ettikleri ürünleri değerli taşlar, kendi ülkelerinde bulunmayan yiyecekler, bazen de kumaşlar karşılığında ihraç etmişlerdir. Ticaret yolları aracılığıyla ihracat yaptıkları, arkeolojik bakıylerden elde edilen bilgiler neticesinde, özellikle buluntular arasından çıkarılan madenî paralar ile anlaşılmaktadır. Avrupa Hunlarının en güçlü oldukları dönemde Karpatlardan Kuzey Kafkasya'ya oradan da İskandinavya'ya kadar olan bölgelerde hâkim olduklarını ve bütün nüfusun da Hunlardan oluşmadığını göz önüne alırsak, zaten yalnızca hayvancılık yaparak bu kadar geniş bir coğrafyaya egemen olmanın mümkün olmadığını, başka gelir kaynaklarına da sahip olmaları gerektiğini anlayabiliriz. Kaynaklar, biri milattan önce ikinci yüzyıla tarihlendirilen ve Pontus'un (Karadeniz) kuzeyinden geçerek Çin ve Hindistan'a uzanan, bir diğeri de özellikle klasik dönem tarihçilerinin önemle üzerinde durdukları Hazar Denizi kıyılarından başlayarak Azak Denizi, Ermenistan, Med ülkesi ve Hindistan'a giden iki önemli ticaret yolundan söz etmektedirler. Hunların yurt edindikleri bu bölgelerde Hindistan Kralı Kumaragupta, Sasani Kralı Behram gibi değişik medeniyetlere ait altın paraların da arkeolojik olarak gün yüzüne çıkarılmış olması ve bunların V. yüzyıla tarihlendirilmeleri, Avrupa Hunlarının Türkistan içlerine dek uzanan geniş ticarî bağlantılarının da kanıtı niteliğindedir. Hunların ticaret yollarının kesiştiği bölgede yurt tutmuş olmaları ve altından yapılmış objeleri ekonomik hayatta çok fazla kullanmaları da ticarî yönlerinin oldukça gelişmiş olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Avrupa Hunlarının ticaret mallarından vergi almış olabilecekleri ihtimali de göz önüne alındığında ticarettten oldukça fazla gelir elde etmiş olabileceklerini söylemek güç değildir.

İskandinavya'da bulunan ticaret yolunun adı kehribar (sarı amber) yoludur. Nesli tükenmiş bir tür çam ağacının reçinesi olan bu madde, özellikle taş süslemelerinde Avrupa Hunları tarafından da sıklıkla kullanılmıştır. Yüzyıllar önce ormanlarla kaplı olan Baltık Denizi'nin eşsiz bir kehribar kaynağı olması ve bu değerli taşın süslemelerin yanında Romalılar tarafından tıbbî tedavi amacıyla da kullanılması bölgeye olan ticarî ilgiyi oldukça arttırmıştır.

Hunların İskandinavya'daki varlıkları, burada yapılan arkeolojik kazılardan çıkarılan küpelerin nitelikleri, altın eşyalar ve paralar, erkek kıyafetleri ve eyerler, hayvan üslubu sanatı, dinî inançlardaki benzerlikler ile kanıtlanmaya çalışılmış ve

* Arş. Gör. Dr. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, fatma.aysel@istanbul.edu.tr.

neredeyse egemen kültür haline gelmiş olan Hun kültürünün bölgeye ticaret yolu ile geldiği vurgulanmıştır.

İskandinavya ticaret yolu aynı zamanda kültürel mirasa da büyük katkı sağlamıştır. Özellikle Gotlar ve diğer Doğu Germen kavimleri İskandinavya'dan Karadeniz'in kuzeyine göç etmişler- ki bunda Kavimler Göçü'nün büyük etkisi vardır- ve burada ticarî ilişkiler neticesinde Avrupa Hunları ile iletişime geçmişler ve daha sonra yine aynı göç yolu ile İskandinavya'ya döndüklerinde Attila ve Avrupa Hun kültürü ile kendi kültürlerini birleştirmişler; dile getirdikleri hikayeler her iki milletin de öğelerini içinde barındırmıştır. XIII. yüzyılda yazıldığı kabul edilen ve bir İskandinavya destanı olan Edda Destanında kendisinden Atli olarak bahsedilen Attila, servet düşkününü biri olarak gösterilmiştir.

Çalışmamızda İskandinavya'daki Türk varlığının buradan geçen ticaret yolu ile şekillendiğini Avrupa Hunlarının getirdikleri kültürün daha sonra yine ticaret yolu ile bu bölgede İdil Bulgarları ve Hazarlar ile de devam ettiğini bir süreklilik içinde inceleyeceğiz. Ayrıca bu bölgeden elde edilen kehribarın Avrupa Hunlarında nasıl kullanıldığını arkeolojik veriler ışığında incelemeye; İskandinavya ve Hun menşeli kültürlerin nasıl bir sentez oluşturduklarını yine arkeolojik ve sözlü kaynaklara dayanarak açıklamaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Avrupa Hunları, İskandinavya, Ticaret, Göç, Kültür.

Abstract

The foundation of the European Hun State's economy is based on livestock raising because of its steppe culture. The Huns exported their animals and the products they obtained from them in exchange for precious stones, food not found in their own country, and sometimes for fabrics. It is understood by the information obtained from the archaeological remains that they export through trade routes, especially with the coins that are extracted from the finds. Considering that the European Huns were the most powerful in the region from the Carpathians to the North Caucasus and from there to Scandinavia, and considering that the whole population is not made up of Huns, it is not possible to dominate such a vast geography by making only animal husbandry, we can understand that they need to have other sources of income. The sources mention two important trade routes, one dating back to the second century BC and extending north of Pontus (Black Sea) to China and India, and the other which is especially the period in which the historians of the classical period emphasized, starting from the shores of the Caspian Sea to the Azov Sea, Armenia, the Med country and India. In these regions where the Huns acquired their homeland, the fact that the gold coins of various civilizations, such as the King of India Kumaragupta, the Sassanid King Behram, were uncovered archeologically and their dating back to the V. century, are proof of the wide commercial links of the European Huns to Turkestan. The fact that the Huns settled in the intersection of trade routes and the fact that they used the gold objects in economic life too much indicates that their commercial aspects were highly developed. Moreover, it is not difficult to say that the European Huns may have received a lot of income from trade, given the possibility that they may have taken taxes from trade goods.

The trade route in Scandinavia is called amber road. This substance, which is the resin of an extinct pine tree, was frequently used by also European Huns especially in stone ornaments. The fact that the Baltic Sea, which was covered with forests centuries ago, was a unique source of amber and the use of this precious stone by the Romans for medical treatment increased the commercial interest to the region.

The presence of the Huns in Scandinavia, the qualities of the earrings extracted from the archaeological excavations, the gold objects and coins, the men's clothes and the saddles, the art of animal style, the similarities in religious beliefs have been tried to be proved and it has been emphasized that the Hun culture, which had become an almost dominant culture, came to the region through trade.

The Scandinavian trade route also contributed to the cultural heritage. In particular, the Goths and other East German tribes migrated from Scandinavia to the north of the Black Sea, where they communicated with the European Huns as a result of commercial relations, and then, when they returned to Scandinavia through the same migration route, they combined the culture of Attila and European Huns and their culture; the stories they voiced have contained elements of both nations.

In the epic of Edda, which is considered to have been written in the 13th century, a Scandinavian epic, Attila, referred as Atli was portrayed as a fortune hunter. In our study, we will examine in a continuity that the Turkish presence in Scandinavia is shaped by the trade route passing from here, and the culture brought by the European Huns continues with the trade of Idil Bulgarians and Khazars in this region. We will also try to examine how the amber from this region is used in the European Huns in the light of archaeological data and to explain how the Scandinavian and Hun cultures form a synthesis based on archaeological and verbal sources.

Key Words: European Huns, Scandinavia, Trade, Migration, Culture.

Giriş

Devletlerin ve toplumların hayatlarında yaşadıkları coğrafya son derece mühimdir. Coğrafyanın da etkilediği en önemli unsur iktisadî özelliklerdir. Bu nedenle bir milletin siyasi ve sosyal faaliyetlerini anlamak için iktisadî faaliyetlerini göz önünde bulundurmamak gerekir. Türklerin tarihleri boyunca ticarî meta olarak kullandıkları malzemeler rastgele seçilmiş malzemeler değildir; aksine ekonomileri temelde hayvancılığa dayanan Türkler, ayrılmaz parçaları olan, değer verdikleri malların ticaretini yapmışlardır. Avrupa Hunlarının da iktisadî hayatlarında özellikle Asya'dan Avrupa'ya Avrupa'dan da Asya'ya giden ticaret yollarının geçiş güzergâhında bulunan Kafkasya ve Karadeniz önemli bir yer tutmaktadır. Bu coğrafya üzerinde kurulan, ticarî faaliyetlerin son derece canlı olduğu bugün Kırım'da bulunan Kerç gibi şehirler de coğrafyanın iktisadî imkân ve özelliklerin, gözler önüne sermektedir. Yine Kırım Yarımadasında bulunan Kerson (Akyar, Sivastopol) şehri İskandinavya'dan İstanbul'a dek uzanan ticaret yolu üzerindeki en önemli noktalardan

biri olduğu için Hunların hayatlarında önemli bir yere sahip olmuş ve burada Hun ileri gelenlerine ait mezar buluntularına rastlanmıştır¹.

IV. Yüzyılın sonunda doğuya ve batıya inanılmaz akınlar yapan Hunlar karşısındaki şaşkınlığını gizleyemeyen dönemin en güçlü devleti Roma İmparatorluğu, bu tarihten itibaren Hunlar hakkında efsaneler üretmeye başlamıştır. Bu sırada batıdaki Hunların başına Balamir'in oğlu Uldız (Yıldız) geçmiş ve Roma İmparatorluğu üzerine ilerlemiş imparatorluğun her iki tarafı ile de barış yapmıştır. Onun zamanında devletin sınırları Tuna Irmağı'ndan Macaristan'a kadar genişlemiştir. Uldız'ın uyguladığı dış politika kendisinden sonraki Hun dış politikasının da temelini oluşturmuştur. Doğu Roma (İstanbul) üzerinde hâkimiyet kurabilmek için Trakya'yı ele geçirmiştir. Akabinde Hun karargâhını Macaristan bölgesinde taşımak istemiş güvenli topraklar oluşturabilmek için de Karpatlara ordu göndermiştir. Burada meskûn Vizigotlar (Batı Gotları)'ı yerlerinden edince de bu olay tarihe "II. Kavimler Göçü" olarak geçmiştir².

"Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her yeri idarem altına alacağım" sözünü kendisine şiar edinmiş olan Uldız 409 yılında İstanbul'a bir akın düzenlemiş ve bunun üzerine İmparator I. Theodosius 413 yılında Hun akınlarına karşı İstanbul'un en sağlam surlarını yaptırmıştır. Böylece tıpkı ataları Asya Hunlarının Çin Seddi'nin inşa edilmesine sebep olduğu gibi Roma'da sınırlarını korumak üzere Avrupa Hunları'na karşı surlarını sağlamlaştırmıştır.

Uldız zamanından sonra Türk devletlerindeki ikili yönetim gereği başa geçen Karaton ve Rua zamanında ise Hunlar güçlerini iyice hissettirmişler ve Doğu Roma'yı 350 librelik³ yıllık vergiye bağlamışlardır.

Rua'nın ölümü üzerine Bizans dualarla büyük bir tehlikeden kurtulduğunu düşünürken Hun sınırına geldiklerinde çok daha güçlü bir hükümdar ile karşılaşmışlardır: Attila. Amcası Rua'nın yanında yetişen Attila ondan devletin tüm siyasetini öğrenme fırsatını yakalamıştır. Başa geçtiğinde hükümdarlığını büyük kardeşi Bleda ile paylaşmıştır. Ordu ve dış ilişkilerin düzenlenmesinden sorumlu olan Attila 434 yılında gelen Bizans elçilerini Konstantia surlarında karşılamış ve bu olay tarihe Konstantia Barışı olarak geçmiştir. Attila anlaşma şartlarını konuşmalarına bile izin vermeden Bizans elçilerine kabul ettirmiştir. Bu anlaşmaya göre, Bizans bundan sonra Hunlara bağlı kavimler ile müzakere yapmayacak, Hunlardan kaçanlara sığınma hakkı tanımayacak, ticarî faaliyetlerine belli sınır kasabalarında devam edecek ve ödediği vergiyi iki katına çıkaracaktı. Bu anlaşma ile Attila'nın ünü iyice artmış, 441 yılında güneydoğu Avrupa'yı Yugoslavya'ya kadar ele geçirmiştir⁴.

Attila ve Bleda'nın kazandıkları ilk diplomatik zafer Margus Barışı'dır. Rua'nın ölümünden sonra Doğu Roma Hunlarla görüşmek üzere bir elçilik heyeti

¹ Nandor Fettich, "Hunların Arkeolojik Hatıraları", *Attila ve Hunları*, 'Ed: Gyula Nemeth- Çev: Şerif Baştav), Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982, s. 200

² İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, 27. Bsk., İstanbul, Boğaziçi Yay., 2007, s. 72

³ Yaklaşık 450 grama denk gelen ağırlık ölçü birimidir. Bkz. Edward Arthur Thompson, *Hunlar*, (Çev. Sibel Dinçel), Phoenix Yayınevi, Ankara 2012, s. 100

⁴ Paul K. Davis, "Châlons", *100 Decisive Battles*, Oxford, p. 87

göndermişler ve bu heyet Margus'a⁵ varınca Hunların at üzerinde yaptıkları bir pazarlık gerçekleşmiştir. Bu görüşmeler sonucunda;

- 1- Hun kaçaklarının Roma'ya kabul edilmemesi,
- 2- Romalı tutsakların her birinin kurtarma karşılığı olarak 8 altının verilmesi ve esirlerin ancak bu şekilde geri dönebilmeleri,
- 3- Romalıların Hunların hâkimiyeti altında olan hiçbir kabileyle ittifak yapmamaları,
- 4- Tuna bölgesinin serbest ticaret sahası olması,
- 5- Rua döneminde 350 librelik verginin iki katına yani 700 libreye çıkarılması kararları alınmıştır.

440 yılına kadar devam eden barış şartları 440 yılında İmparator II. Tehodosius'un⁶ Margus Barışı'nın şartlarını yerine getirmekte tereddüte düşmesi üzerine ilişkiler bozulmaya başlamıştır. Romalıların Vandallar ile uğraştıkları bir dönemi fırsat bilen Hunlar Tuna havalisine saldırmışlar ve buradaki kaleleri tahrip etmişlerdir. Margus Barışı'nın şartlarına uyulmadığı konusunda suçlanan Hunlar, aynı suçlamayı Roma'ya da yöneltmişler ve kaçakların derhal teslim edilerek soygun yapan Margus psikoposunun kendilerine verilmesini istemişlerdir. Ancak isteklerinin geçiştirilmeye çalışılması savaş nedeni olmuştur. Hunlar Margus şehrini ve Sırbistan'ın sair yerlerini de yağmalamışlardır. 441 yılında Bleda'nın Pannonia Secunda'yı⁷ de ele geçirmesi Balkan coğrafyasını Hun akınlarına açık hale getirmiştir. Doğu Roma'nın Konstantinia anlaşmasını bozmasını fırsat bilen Attila I. Balkan Seferi'ni bunun üzerine gerçekleştirmiştir. Bu durum kumandan Aetius tarafından iyi analiz edilmiş, Hunlarla da arası iyi olan Aetius yeni bir barış için görüşme talep etmiştir. Bu talep üzerine bir süre daha barış dönemi yaşanmış, ancak kaçakların iadesi ve Margus Barışı'nın şartlarının yerine getirilmesi konusundaki Attila'nın baskısı bu barış döneminin de sonunu getirmiştir. Zira şartlar yerine getirilmemiş, üstelik bu durum sözlü bir şekilde imparator tarafından da ifade edilmiştir.

445 yılında Bleda'nın ölümü üzerine Attila tek başına hükümdar olmuştur. Bu esnada 447 yılında İstanbul, tarihin en büyük depremlerinden birini yaşamış, şehrin surları büyük zarara uğrayarak halk perişan olmuştur. Attila, tam da bu dönemde 'Tanrı'nın Kılıcı'nmı almış ve II. Balkan Seferi neticesinde Doğu Roma topraklarına saldırmıştır. Öncelikle Tuna havalisinin güvenliğini sağlayacak bölgeleri ele geçirmiştir. Bunun ardından Attila ve kuvvetlerinin İstanbul'a yöneleceğini anlayan İmparator II. Theodosius, dünyanın dört bir yanına dağılmış olan birliklerini toplayarak Hunlara karşı koymaya çalışmıştır. İki ordunun Chersonese⁸'de karşı karşıya gelmeleri sonucu Hunların atalarından, Türkistan bozkırlarından gelen savaş

⁵ Bugün Sırbistan'da bulunan Dubravica.

⁶ 408 yılında Doğu Roma İmparatoru olmasından 428 yılına kadar kız kardeşi Pulcheria'nın vesayeti altında imparatorluk görevini yürütmüştür. Sanatkarlığı ile tanınmış bir imparatordur. Şöhretini biraz da İstanbul surlarını yaptıran kişi olmasından kazanmıştır. Ayrıca Konstantin'den itibaren süregelen imparatorluk kanunlarını "Codex Theodosianus adı ile birleştirmesi de ününe ün katmıştır. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret İşiltan), TTK, 1981, s. 51

⁷ Günümüzde Macaristan, Hırvatistan, Sırbistan ve Bosna-Hersek'in bir bölümü.

⁸ Günümüzdeki Korsun şehridir.

taktikleri meyvesini vermiş, daha önce bu tür bir savaş sistemi görmemiş olan Roma orduları büyük bir bozguna uğramışlardır. Attila aslında İstanbul gibi sağlam surlarla çevrili bir şehri alamayacağını bilmesine rağmen şehrin önlerine kadar gelerek tehditkâr bir şekilde büyük bir korku yaratınca, İmparator barış istemek zorunda kalmış ve Doğu Roma'ya karşı son diplomatik zafer olan Anatolius Barışı Athyra'da⁹ gerçekleşmiştir.

Bu anlaşma sonucunda;

- 1- Kaçaklar, Hunlara geri verilecek
- 2- Bugüne kadar ödenmemiş borçların karşılığı olarak 6000 libre altın ödenecek.
- 3- Yıllık vergi için 3 katına 2100 libreye çıkarılacak
- 4- Fidyeye vermeden ülkesine kaçıp gelen her Romalı kaçak için 12 altın ödenecek, eğer bu miktar ödenmezse kaçaklar geri dönecek.
- 5- Romalılar kendilerine kaçan hiçbir kaçağı kabul etmeyecek şekilde kararlar alınmıştır.
- 6- İki devlet arasında ticaret merkezi olarak bir pazar yeri belirlenmiştir.

Bu anlaşma sonucu da gösteriyor ki diplomatik bir kaygının yanı sıra gitgide genişlemekte olan Hun Devleti ekonomiye dayalı bir düşünce ile ganimete ve vergilere önem vermiştir. Bu durumun önemli bir göstergesi de bu anlaşma şartları içinde yer alan iki devlet arasındaki ticaret merkezi olarak bir pazar yerinin belirlenmiş olmasıdır.

Attila'nın ölümünden sonra üç oğlu İlek, Dengizik ve İrnek yönetime geçmişler ancak devlet bir daha asla eski parlak günlerine dönememiştir. İlek, yalnızca bir sene sonra 454 yılında Germenlerle yapılan bir savaş sonucu ölmüştür. Dengizik ve İrnek devletin merkezini Karadenizin kuzeyine çekilmiş, Dengizik 468 yılında Gotların kendisine ihanet etmesi sonucu öldürülmüştür. İrnek idaresindeki Hunlar ise Bulgarların esas nüvesini teşkil etmişler ve Türk-Bulgar Devleti'nin kurulmasına ön ayak olmuşlardır. Bir başka düşünce de Hunların dağılmalarından sonra Macaristan onların halefleri Avarların ülkesi olduğu ve aslında Hunların dağılma süreçlerinin Attila'dan itibaren oğulları gücünü koruyamadığı için gerçekleştiği yönündedir¹⁰.

Ammianus Marcellinus, Priskos ve Jordanes gibi Romalı tarihçiler Hunların iktisadî hayatları ile ilgili kısa bilgiler vermişler ve verdikleri bilgiler Avrupa Hunlarının iktisadî hayatlarını aydınlatmada yeterli olmamıştır. Genel manada bu kaynaklardan çıkarılabilecek kanı, Hunların konar-göçer oldukları için yalnızca hayvancılıkla geçindikleri ve üretim yapmadıkları için ihtiyaçlarını yerleşik yaşayan köylülerden karşıladıkları yönündedir. Ancak son çalışmalar göstermiştir ki durum hiç te böyle değildir. Özellikle arkeolojik bakıyelerin varlığı Avrupa Hunlarının Balkanlarda Belgrad, Karadeniz'in Kuzeyi ve Kafkaslarda buldukları ve ticaret yollarının geçiş noktasında kalan bu bölgelerde faaliyet gösterdiklerinin kanıtıdır.

⁹ Bugünkü Büyükçekmece.

¹⁰ J. Harmatta, "The Dissolution of the Hun Empire", *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Tom: II, Budapest, 1952, s. 282

Kaynaklar, biri milattan önce ikinci yüzyıla tarihlendirilen ve Pontus'un (Karadeniz) kuzeyinden geçerek Çin ve Hindistan'a uzanan, bir diğeri de özellikle klasik dönem tarihçilerinin önemle üzerinde durdukları Hazar Denizi kıyılarından başlayarak Azak Denizi, Ermenistan, Med ülkesi ve Hindistan'a giden iki önemli ticaret yolundan söz etmektedirler. Hunların yurt edindikleri bu bölgelerde Hindistan Kralı Kumaragupta, Sasani Kralı Behram gibi değişik medeniyetlere ait altın paraların da arkeolojik olarak gün yüzüne çıkarılmış olması ve bunların V. yüzyıla tarihlendirilmeleri, Avrupa Hunlarının Türkistan içlerine dek uzanan geniş ticarî bağlantılarının da kanıtı niteliğindedir¹¹. Hunların ticaret yollarının keştiği bölgede yurt tutmuş olmaları ve altından yapılmış objeleri ekonomik hayatta çok fazla kullanmaları da ticarî yönlerinin oldukça gelişmiş olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Avrupa Hunlarının ticaret mallarından vergi almış olabilecekleri ihtimali de göz önüne alındığında ticarettten oldukça fazla gelir elde ettikleri söylemek güç değildir¹².

Hunların ticaret yaptıkları ülkeler arasında Soğdlular aracılığıyla Çin, Sasani ve Doğu Roma gelmekte ancak coğrafi yakınlıktan dolayı özellikle Doğu Roma ilk sırada yer almaktadır¹³.

Hunların ihraç ettikleri malların başında hayvancılıkla uğraşmalarının bir gereği olarak at ve sığır gelmektedir. Bunun yanında et, et konservesi, süt ürünleri, hayvansal gıdalar, yün ve kürk de ihraç edilen mallar arasında yer almaktadır. Aynı zamanda hâkimiyet altına aldıkları bölgelerde buralarda yaşayan halkın üretim temin ettiği tarım ürünleri de ticarî mallar arasındadır. Bunlara karşılık olarak ipek, deri, kendi ülkelerinde yetişmeyen yiyecekler, süs eşyaları ve silahlar ithal etmişlerdir.

Hunlar aynı zamanda Avrupa'da çıkır açan çeşitli el sanatlarındaki ustalıklarının da ticarî olarak sergilemişlerdir. Bunların en başında ustalıkla işlenen oklar ve ok uçları gelmektedir. Eyer yapımındaki sanatkârlıkları da aynı şekilde takdire şayandır. Aynı zamanda at koşum takımları da imal etmişlerdir. Ürettikleri bu eserlerin üzerine zaman zaman değerli taşlarla da süslemişler ve bu da kuyumculuğun gelişmesine katkıda bulunmuştur¹⁴. Bu durum arkeolojik verilerle de desteklenmiştir. Ayrıca arkeolojik bakıyeler arasında önemli bir yer edinmiş olan bakır kazanlar ve kâselere de bakılırsa metal işlemeciliğinin de ön planda olduğunu söylemek mümkündür.

Bir başka iktisadî faaliyet örneğine de savaştıkları ülkelerden gelen esirlerin geri verilmesi için fidye alınmasında rastlanabilir. Nitekim Avrupa Hunlarının anlaşmalarında esirler ve faaliyetleri ile ilgili maddeler göze çarpmaktadır.

İskandinavya ticaret yolu ise son yıllarda bu yol üzerinde Türk ve İskandinav araştırmacılar tarafından yapılmış bir araştırmaya göre uzun yıllardır kullanılan ve İpek Yolu olarak bildiğimiz Çin'den İzlanda'ya uzanan yolun kuzey kısmına verilen

¹¹ Alessandra Giunliá-Mair, "Metallurgy and Technology of the Hunnic Gold Hoard From Nagyszéksós", *The Silk Road*, Vol. XI, 2013, s. 13

¹² Franz Altheim, *Geschichte Der Hunnen*, Erster Band, Berlin De Gruyter.Co, 1969, s. 318, Ayr. Bkz: Otto Maenchen- Helfen, *Die Welt der Hunnen*, Ed. Robert Göbl, 1997, s. 142- 143

¹³ Ali Ahmetbeyoğlu, *Atlı Şehirliler Buluntular ve Kalemin Dilinden Avrupa'da Hun Kültürü*, Yeditepe Yay., İstanbul 2016, s. 95

¹⁴ Altheim, *a.g.e.*, s. 371

isimdir. İskandinavya ticaret yolunun tarihi tarih öncesi çağlara kadar uzansa da bu yolun tarihini en canlı olduğu dönem olan Roma İmparatorluğu dönemi ile ilişkilendirmek yerinde olacaktır. İskandinavya bölgesindeki ticaret Roma İmparatorluğu ile Germen kabileleri arasındaki münasebet ile daha da kamçılanmıştır. Bu ticaret Hunların 375 yılından sonra bölgeye gelmeleri ve Roma İmparatorluğunu zorlamalarından dolayı Roma için durmuştur. Hatta Roma İmparatorluğu, Hunların yıkılışından sonra bile bu bölgede eski ticarî canlılığını kazanamamıştır. 449 yılında diplomatik bir amaçla Avrupa Hunlarına elçi olarak giden Priskos, Roma Dünyasının coğrafi özellikleri hakkında bilgi verebilecek en yetkili ağız olarak görülmüş ve Baltık Denizi çevresinin adalardan oluşan bir okyanus olduğunu ve Attila'nın burada son derece güçlü olduğunu vurgulamıştır. Bunun kesin bir sonucu olarak ta Vistül Bölgesi'nde yaşayan Got kabileleri üzerinde egemenlik kurmuş olan Attila Priskos'un verdiği bilgilere göre aynı zamanda İskandinavya'nın önemli bir kısmında da egemenlik kurmuştur¹⁵. Batı Roma adına Attila'ya elçi olarak giden Romulus Attila'nın okyanus bölgesindeki adaları da yönettiğini ifade etmektedir¹⁶. Araştırmalar bu bölgeye ticaret mallarının üç ayrı yoldan geldiğini göstermektedir. Birinci yol, Ren Nehri'nin aşağı kıyısından Karadeniz boyunca Danimarka'nın Jutland bölgesine uzanan yoldur. İkincisi, sınırları en keskin şekilde belirlenmiş olan ve Roma tarafından tahkim edilmiş Panonya bölgesinden Baltık Denizi'ni geçerek İskandinavya'ya giden yoldur. Üçüncüsü ise, Karadeniz'in kıyı kesiminden Rusya bozkırlarını geçerek Polonya'nın Vistül Bölgesine uzanan yoldur. İskandinavya'da bulunan ticaret yolunun adı bazı kaynaklarda kehribar (sarı amber) yolu olarak da geçmektedir. Nesli tükenmiş bir tür çam ağacının reçinesi olan bu madde, özellikle taş süslemelerinde Avrupa Hunları tarafından da sıklıkla kullanılmıştır. Mesela Polonya Jakuszowice'de Avrupa Hunlarına ait bir arkeolojik kazıda buluntular arasında bir adet kabzasında çapraz demir siperler olan demir bir kılıç, büyük bir kehribar ve seylan taşları ile süslenmiş bir başka altın kılıç bulunmuştur. Ancak altın plakaların kullanıldığı en önemli yerler, yay kabzasının "sal" adı verilen alt ve üst kısımlarıdır. Ancak bu tür yaylar sürekli gerilmiş durumda bulduklarından, şekil olarak kullanışsız durumda olduklarından savaşta kullanılamazlar. Çünkü bu altın plaklar salları boylu boyunca kaplarlar ve atış yaparken kalıcı bir hasar bırakabilirler dahası, bu plaklar yayın titreşimini takip etmeye elverişli değildirler, üstelik yapısı yay kirişini çıkarmayı da zorlaştırmaktadır, ayrıca yaklaşık 80 cm boyunda olan bu yaylar Hunların savaşlarda kullandıkları yaylardan çok daha küçüktürler. Çeşitli ilim adamlarınca bu altın yayların Hunlar arasında bir güç sembolü olabileceği vurgulanmış, bölgenin de Hun etkisi altında olmasından dolayı bölgede bu yayların

¹⁵ Lotte Hedeager, "Scandinavia and the Huns: An Interdisciplinary Approach to the Migration Era", *Norwegian Archaeological Review*, 2007, pp. 3

¹⁶ Bu durum hakkında elimizde başka bir kanıt yoktur. Zaten o dönemde Romulus gibi Roma tarihçilerinin coğrafi bilgilerinden de şüphe etmek gerekir. Ancak bu durumda dahi coğrafi olarak olmasa da sosyal olarak Attila'nın Baltık ülkelerini etki altına aldığı söylemek yerinde olacaktır. Bkz: Ulf Näsman, "Scandinavia and the huns: a source-critical approach to an old question", *Fornvännen Jpurnal of Swedish Antiquarian Research*, No: 103-2, 2008, p. 111

bulunduğu belirtilmiştir¹⁷. Yüzyıllar önce ormanlarla kaplı olan Baltık Denizi'nin eşsiz bir kehribar kaynağı olması ve bu değerli taşın süslemelerin yanında Romalılar tarafından tıbbi tedavi amacıyla da kullanılması bölgeye olan ticarî ilgiyi oldukça arttırmıştır.

İskandinavya ticaret yolu aynı zamanda kültürel mirasa da büyük katkı sağlamıştır. Özellikle Gotlar ve diğer Doğu Germen kavimleri İskandinavya'dan Karadeniz'in kuzeyine göç etmişler- ki bunda Kavimler Göçünün büyük etkisi vardır- ve burada ticarî ilişkiler neticesinde Avrupa Hunları ile iletişime geçmişler ve daha sonra yine aynı göç yolu ile İskandinavya'ya döndüklerinde Attila ve Avrupa Hun kültürü ile kendi kültürlerini birleştirmişler; dile getirdikleri hikâyeler her iki milletin de öğelerini içinde barındırmıştır. XIII. yüzyılda yazıldığı kabul edilen ve bir İskandinavya destanı olan Edda Destanı'nda kendisinden Atli olarak bahsedilen Attila, servet düşkününü biri olarak gösterilmiştir. Ayrıca İskandinav destanlarının Türk mitolojisinden esintiler taşıdığı ve kültürün hatta yazının da bu yolla İskitler ve Avrupa Hunları vasıtası ile İskandinavya'ya geçtiği de belirtilmiştir. Efsaneye göre Kırım'ı yurt edinmiş ve Avrupa Hunlarının uzun süre hasmı olmuş Got Karalı Ermanarik Hıristiyan olmuş ancak İskandinav mitoloji kahramanı Odin bunu kabul etmeyerek pagan inancını devam ettirmekte ısrarcı olmuştur. Bunun sonucunda da Hırsitiyanlığın öngördüğü inançları ve Latin yazısını benimsememiş Hunlardan öğrendiği Hun yazısını benimsemiştir. Dolayısıyla bu ticaret yolu kültür ve yazının yayılmasına da katkı sunmuştur. Ayrıca Avrupa Hun Hakanı Uldız (Uldin) ile İskandinav destan lideri Odin'in isim benzerliği olabileceği ileri sürülmüş, her ikisinin de zafer kazandırarak milletini birleştiren birer lider olma özellikleri ifade edilmiştir¹⁸. İskandinav destan yazarı Sturluson da bu görüşleri desteklemekte ve destanlardaki Tanrıların Tın Nehrinden gelmiş olabileceklerini söylemektedir¹⁹.

Ayrıca Hunlar Avrupa'ya geldikleri zaman İskandinavların ticaret ile birlikte Türk sanat anlayışının mihenk noktası olan hayvan stilini kendi sanat anlayışları ile birleştirdikleri görülmektedir. Araştırmacılar tarafından İskandinavya'da oluşan bu yeni sanat anlayışının öncüleri kendilerinde bulunamamış ve bunun dışardan bir etki ile oluştuğu sonucuna varılarak Hunların bu etkiyi sağlamış yegâne topluluk olabilecekleri kanısına ulaşılmıştır²⁰. Ticaret ile birlikte kültürün de yayılma alanı bulması ve ticaretin kültürel etkileşim noktasında en verimli kaynağı oluşturduğu da böylece bir kez daha gözler önüne serilmiştir. Bu etki, arkeolojik buluntularla da kanıtlanmış Hunların karakteristik arkeolojik buluntuları arasında yer alan açık uçlu altın veya gümüşten yapılmış küpeler, dokuz adet Danimarka'da, bir adet te güney

¹⁷ Bartosz Kontny, "Horse and its Use in the Przeworsk Culture in the Light of Archaeological Evidence", *Archaeologica Baltica*, No: 11, 2009, s. 95-97. (93- 114)

¹⁸ David K. Faux, "The Genetic Link of the Viking – Era Norse to Central Asia: An Assessment of the Y Chromosome DNA, Archaeological, Historical and Linguistic Evidence", <http://www.davidkfaux.org/CentralAsiaRootsofScandinavia-Y-DNAEvidence.pdf>, Erişim Tarihi: 30.03.2019, p. 17

¹⁹ Snorri Sturluson, *Edda Prologue and Gylfaginning*, Ed: Anthony Faulkes, Second Edition, Oxford University Press, 2005, pp. xi.

²⁰ Hedeager, *a.g.m.*, pp. 4

Norveç'te bulunmuştur²¹. İsveç'in Sösdala, Fulltofta ve Danimarka'nın Vennebo bölgelerinde bulunan deforme edilmiş (şekli değiştirilmiş) kafatasları, mezarlardan çıkan gümüş veya bronzdan yapılmış at koşum takımları ile eyerler bu bölgeye tıpkı Hunlar gibi ölüm hakkında fikir sahibi, cenaze gelenekleri olan ve ölümden sonra da yaşamın var olacağına inanan bir topluluğun geldiğini düşündürmektedir²².

Roma İmparatorluğu bu ticaret yolu vasıtası ile Helenistik geleneğin dekoratif sanat anlayışını da ticarî mallar ile birlikte sergileme imkânı bulmuştur. Akdeniz coğrafyasının o dönemdeki hayranlık uyandıran şehirleşme kültürü de Kuzey Avrupa'ya gelmiştir. Burada şunu da belirtmek gerekir ki Avrupa'da Orta ve Hristiyanlık dönemi şehirleşme faaliyetlerinin gelişimi Hunların etkisiyle gerçekleşmiştir. Zaten Hunlar eğer bu faaliyetlerin gerçekleşmesinde başarılı olamamış olsalardı bile aynı etki 193 yıl sonra Avarlar tarafından gerçekleştirilirdi²³. V. yüzyıl kaynakları Germen kavmi olan Gepidlerin Akdeniz'in doğusunda rağbet gören gösterişli kürk ticaretini İskandinavya'da yaptıklarını ifade etmektedirler. Ayrıca *solidi* adı verilen madenî paraların da Roma İmparatorluğu döneminde bölgeye geldiğinden de bahsetmektedirler²⁴. Çünkü Dinyeper (Özü) Nehri kıyılarında yaşayan Gotlar ve İskandinavlar Bizans ordusu için paralı askerlik yapmışlar ve Hunlara karşı bu bölgede direniş göstermişlerdir. Karşılığında da altın paralar almışlardır. Hunların gelmesiyle birlikte Karadeniz'in kıyı kesiminden başlayarak Rusya bozkırlarından geçen ve İskandinavya'ya ulaşan yol etkisini kaybetmiş; ancak *solidi* adlı paraların kuzeye taşınması siyasî münasebetlerden dolayı Hunlar ile birlikte büyük artış göstermiştir. Altın taşınabilirlik açısından kolay olduğu için Hunlar tarafından her zaman tercih edilen bir kaynak olmuştur²⁵. Margus Barış Anlaşmasında Hunlara 700 libre altın ödenmesi kararlaştırılırken bu miktarın Anatolius Barışında 2100 libreye çıkarılması da buna örnek olarak gösterilebilir.

Avrupa Hunlarının İskandinavya ticaret yolunu özellikle Tuna Havzasına hâkim olduktan sonra kullanmaya başladıkları ve bu ticareti soylarından gelen Avarlar²⁶ ve Hazarlar miras bıraktıkları bilinmektedir. Hazarların İskandinavya- İtil- Hazar Denizi güzergâhında ticaret yaptıkları ve bu ticaret yolunun İskandinavya'dan başlayarak Fin Körfezi üzerinden Neva'ya, Volkhov Nehri, Msta Nehri üzerinden de kara yolu ile Hazar Denizi'ne ulaştığı ifade edilmektedir²⁷.

²¹ Hedeager, *a.g.m.*, pp. 4

²² Marianne Görman, "Influences from the Huns on Scandinavian Sacrificial Customs during 300-500 AD", *The Problem of Ritual: Based on Papers Read at the Symposium on Religious Rites*, Ed:

T. Ahlbäck, Finland, 1993, p. 279- 285

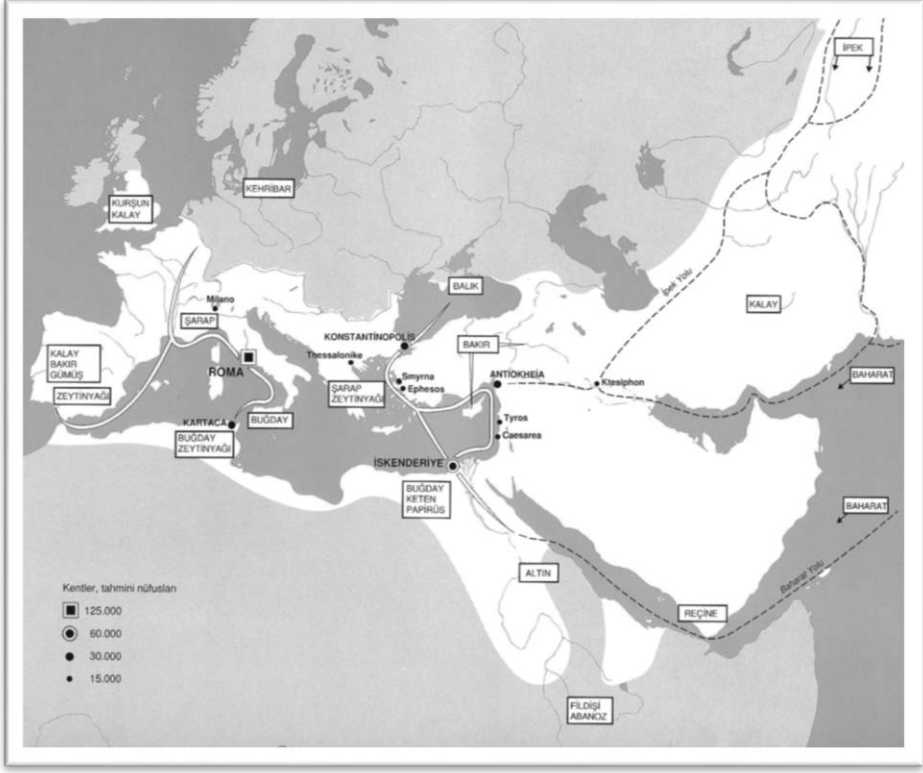
²³ Näsman, *a.g.m.*, p. 116

²⁴ Bu altınların dökme veya eritilmiş altından yapılan paralar oldukları bilinmektedir. Bu paralar tributus (haraç) olarak Hunlara verilmektedir. Bkz.: Giumlia-Mair, "*a.g.m.*", s. 16

²⁵ Hedeager, *a.g.m.*, s. 45

²⁶ Herbert Jankuhn, "Trade and Settlement in Central and Northern Europe up to and during the Viking Period", *The Journal of the Royal Society on Antiquaries of Ireland*, Vol: 112, 1982, p. 20

²⁷ Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, 5. Bsk., TTK, 2010, s 14

Harita-1: Doğu Avrupa ticaret yollarını ve şehirlerini gösteren harita²⁸

Kaynakça

Ahmetbeyoğlu Ali, *Atlı Şehirliler Buluntular ve Kalemin Dilinden Avrupa'da Hun Kültürü*, Yeditepe Yay., İstanbul 2016

Altheim Franz, *Geschichte Der Hunnen*, Erster Band, Berlin De Gruyter.Co, 1969

Otto Maenchen- Helfen, *Die Welt der Hunnen*, (Ed. Robert Göbl), 1997

Davis Paul K., "Châlons", *100 Decisive Battles*, Oxford

Faux David K., "The Genetic Link of the Viking – Era Norse to Central Asia: An Assessment of the Y Chromosome DNA, Archaeological, Historical and Linguistic Evidence", <http://www.davidkfaux.org/CentralAsiaRootsofScandinavia-Y-DNAEvidence.pdf>, Erişim Tarihi: 30.03.2019

²⁸ Colin McEvedy, *İlkçağ Tarih Atlası*, Terc. A. Anadolu, Sabancı Üniversitesi Yayınları. İstanbul 2004, s. 107.

Fettich Nandor, “Hunların Arkeolojik Hatıraları”, *Attila ve Hunları*, (Ed: Gyula Nemeth, Çev: Şerif Baştav), Ankara Üniversitesi Basımevi, 1982

Giumlíá-Mair Alessandra, “Metallurgy and Technology of the Hunnic Gold Hoard From Nagyszéksós”, *The Silk Road*, Vol. XI, 2013

Görman Marianne, “Influences from the Huns on Scandinavian Sacrificial Customs during 300-500 AD”, *The Problem of Ritual: Based on Papers Read at the Symposium on Religious Rites*, (Ed: T. Ahlbäck), Finland 1993, p. 279- 285

Hedeager Lotte, “Scandinavia and the Huns: An Interdisciplinary Approach to the Migration Era”, *Norwegian Archaeological Review*, 2007

J. Harmatta, “The Dissolution of the Hun Empire”, *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Tom: II*, Budapest 1952

Jankuhn Herbert, “Trade and Settlement in Central and Northern Europe up to and during the Viking Period”, *The Journal of the Royal Society on Antiquaries of Ireland*, Vol: 112, 1982.

Kafesoğlu İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, 27. Bsk., Boğaziçi Yay., İstanbul 2007

Kontny Bartosz, “Horse and its Use in the Przeworsk Culture in the Light of Archaeological Evidence”, *Archaeologica Baltica*, No: 11, 2009, s. 93- 114.

Kurat Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar*, 5. Bsk., TTK, 2010

McEvedy Colin, *İlkçağ Tarih Atlası*, (Terc. A. Anadol), Sabancı Üniversitesi Yayınları. İstanbul 2004

Näsman Ulf, “Scandinavia and the Huns: a Source-Critical Approach to an Old Question”, *Fornvännen Jpurnal of Swedish Antiquarian Research*, No: 103-2, 2008

Ostrogorsky Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 1981

Sturluson Snorri, *Edda Prologue and Gylfaginning*, (Ed: Anthony Faulkes), Second Edition, Oxford University Press, 2005.

Thompson Edward Arthur, *Hunlar*, (Çev. Sibel Dinçel), Phoenix Yayınevi, Ankara 2012

AMERİKAN BOARD HEYETİ MİSYONERİ CORNELIA (NELLIE) S. BARTLETT: HUNTINGTON ANAOKULU VE ÖĞRETMEN OKULU'NUN İZMİR İSTASYONUNA İKTİSADİ ETKİLERİ

American Board Missionary Cornelia (Nellie) S. Bartlett: the
Huntington Kindergarten and Training School's Economic Impacts to
Izmir (Smyrna) Station

FÜSUN ÇOBAN DÖŞKAYA*

Özet

Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği (ABCFM), (kısaca Amerikan Board Heyeti olarak adlandırılmaktadır) 1810 yılında kurulmuş ve 1812 yılında Massachusetts eyaleti tarafından yurtdışına misyoner gönderme imtiyazına sahip olmuş bir Protestan misyonerlik teşkilatıdır. 1844 yılında Amerikan Board misyonerlerinin Anadolu'daki çalışmaları genel olarak Ermeni misyonu olarak ifade edilmiş ve bu misyon 1856'da Kuzey ve Güney Ermeni Misyonu olarak ikiye ayrılmıştır. Board misyonerleri özellikle 19. yüzyılın ikici yarısında Ermeni Meselesinin ortaya çıkmasında Ermeniler arasındaki eğitim faaliyetleri ile büyük rol oynamış ve Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüne tehdit oluşturmuşlardır. Kendi inandıkları din ve mezhebin taraftarı bir topluluk yaratmak amacıyla, çocukluktan başlayarak, açmış oldukları okullarda ileri seviyede araç gereç ve eğitim yöntemleri kullanmışlardır. Özellikle açtıkları anaokullarına daha ileri düzeydeki okullarının "ana besleyicisi" olarak bakmışlardır. Anaokulunda eğitim alan kimi öğrenciler mezun olduktan sonra yine Amerikan Board misyonerlerinin idaresinde olan kız veya erkek okullarına kaydolmuşlardır. 1895 yılına gelindiğinde Osmanlı'da 27 anaokulu bulunmaktadır ve okullar dolaylı veya dolaysız olarak İzmir'deki Huntington Anaokulu ve Öğretmen Okulu'nun bir sonucudur. Bu okulun kurucusu Amerikan Board Misyonerleri rahip Lyman Bartlett ve Cornelia C. Barrows Bartlett'in kızları Cornelia (Nellie) Storrs Bartlett'tir.

Cornelia (Nellie) S. Bartlett, 1860 yılında Columbus New York'ta doğmuş, çocukluk ve gençlik yıllarının bir bölümünü Türkiye'de anne ve babasının görevli olduğu Kayseri istasyonunda geçirmiştir. 1875'te yükseköğrenim için Amerika Birleşik Devletleri'ne geri dönmüş, Mount Holyoke Kız İlahiyat Okulu'nda ardından da Wellesley Koleji'nde eğitim görmüştür. Sonrasında Minnesota eyaletinin Minneapolis şehrinde anaokulu öğretmenliği üzerine eğitim aldıktan sonra 1884 yılında bu okuldan mezun olmuştur. Aynı yıl, 1878'den beri İzmir'de görevli olan anne ve babasının yanına gelmiş ve bir yıl sonra 1885'te İzmir'in Basmane semtinde

* Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Amerikan Kültürü ve Edebiyatı, İZMİR, fusun.doskaya@deu.edu.tr

anaokulunu, açmıştır. Nellie Bartlett'in anaokulu Amerikan Board misyonerlerinin kayıtlarında Türkiye'de açılan ilk anaokulu ve anaokulu öğretmeni yetiştiren okul olarak geçmektedir.

Bayan Nellie, kısa bir dönem Board misyoneri olarak görev yapmış olsa da Board'ın önemli kadın misyonerlerinden birisidir çünkü İzmir'de altmış beş yıl boyunca pekte başarılı olmayan Board'ın misyonerlik faaliyetlerinin gidişatını açtığı anaokulu ile değiştirmiştir. Huntington Anaokulu sistemi başta Ermenilerin, ardından ise Rumların ilgisini çekmiş ve misyonerler bu sistem sayesinde bu toplumların güvenini elde ederek, şehirdeki birçok eve girebilme imkânına kavuşmuşlardır. Ayrıca Bayan Nellie'nin anaokulu çalışması bir başarı hikâyesi olarak bölgedeki Board misyonerlerine motivasyon sağlamıştır.

Huntington Anaokulu, sadece İzmir'de değil tüm Osmanlı Devleti'nde beklenmedik bir etki yaratmış olması bakımından son derece önemlidir. Yetiştirdiği anaokul öğretmenleri ile okul, diğer büyük şehirlerde de çok sayıda anaokulunun temelini atılmasının öncülüğünü yapmış, Osmanlı'da erken çocukluk dönemi eğitiminin oluşturulmasında rol model olmuştur. Bu anaokul sistemi ile İzmir'deki ailelerin çocukları üç yaşından itibaren Amerikan okulları bünyesine dâhil edilmiş, aileleri ile yakın temasa geçilmiş ve kurulmuş olan Amerikan eğitim sistemi içerisinde öğrenciler on altı veya on sekiz yaşına kadar verilen eğitim ve öğretim ile Amerikalıların her açıdan etkileyip nüfuz edebildikleri bireylere dönüştürülmüşlerdir. Modern eğitim alma fırsatı bulan bu öğrenciler ilerleyen yıllarda bunu avantaja çevirmiş, önemli konumlara gelmişlerdir.

Amerikan Board Heyeti ilk başta her ne kadar dini faaliyetlere önem vermiş olsa da zamanla bu durum değişmiştir. İş eğitimi dindarlaştırmanın bir aracı olarak kullanılmaya başlanmış, atölye çalışmaları ile öğrencilerin para kazanmalarının önü açılmış, okullarda iktisadi faaliyetler sürdürülmüştür. Bu amaçla bu çalışmada, Amerikan Board misyoner örgütünün arşiv belgeleri esas alınarak, Board misyonerleri Cornelia S. Bartlett'in İzmir istasyonunda açmış olduğu, Huntington Anaokulu ve Öğretmen Okulu ve bu okulun İzmir istasyonuna iktisadi etkileri incelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Cornelia (Nellie) S. Bartlett, Huntington Anaokulu ve Öğretmen Okulu, İzmir İstasyonu, ABCFM, Özel İzmir Amerikan Koleji (ACI)

Abstract

The American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) (Briefly known as American Board) was a Protestant missionary agency founded in 1810 and chartered by the state of Massachusetts in 1812 to send missionaries abroad. In 1844, the work of the American Board missionaries in Anatolia was generally expressed as the Armenian mission, and this mission was divided into the Northern and Southern Armenian Missions in 1856. Especially in the second half of the 19th century, using educational activities among the Armenians, Board missionaries played an essential role in the emergence of the Armenian Question and became a threat to the integrity of the Ottoman State. They used advanced tools and training methods in the schools they had opened since childhood in order to create a

community that adheres to their religion and sect. They have assumed kindergartens as the “chief feeder” to their higher schools. Some children who graduated from kindergarten were enrolled in girls’ or boys’ schools under the management of American Board missionaries after completing their education.

In 1895, there were twenty-seven kindergartens scattered through the Ottoman State and all of them directly or indirectly were the results of the *Huntington Kindergarten and Training School* in Izmir. This teacher training school and the kindergarten was founded by Cornelia (Nellie) Storrs Bartlett who was the daughter of American Board Missionaries Rev. Lyman Bartlett and Cornelia C. Barrows Bartlett.

Nellie Bartlett was born in Columbus New York in 1860, and she spent a part of her childhood and teenage years in Cesarea station of Turkey. In 1875 she returned to the United States for higher education and studied at Mount Holyoke Seminary and Wellesley College. Miss Bartlett then attended “Minneapolis Kindergarten Association Normal Training School” and graduated in 1884. In that year, she came to Smyrna to join her parents who had been transferred there in 1878. One year later, in 1885, she opened the kindergarten in the Basmane district of Izmir. In Board archives, Nellie Bartlett’s kindergarten is presented as the first kindergarten in the Ottoman State.

Although Miss Nellie worked for a short period as a Board missionary, she can be considered as one of the important women missionaries of the American Board, because she altered the sixty-five years of unsuccessful Board work in Izmir with her kindergarten. The Huntington Kindergarten system attracted the attention of the Armenians and then the Greeks, and the missionaries after gaining the confidence of these societies easily entered their houses. Her kindergarten work, as a success story, also motivated Board missionaries in the region.

Huntington Kindergarten is extremely important in that it has had an unexpected effect not only in Izmir but also in the whole Ottoman Empire. Kindergarten teachers and the school have pioneered the foundation of many kindergartens in other big cities and became a role model in the formation of early childhood education in the Ottoman Empire. With this kindergarten system, children of families in Izmir became a part of American schools from the age of three, and their families were contacted closely. These students, who had the opportunity to get higher education from the Board schools, came to important positions.

Although the American Board has paid attention to religious activities at first, this situation has changed over time. For this purpose, this study aims to examine the economic impacts of the Huntington Kindergarten and Training School to Izmir Station.

Key Words: Cornelia (Nellie) S. Bartlett, Huntington Kindergarten and Training School, Smyrna Station, ABCFM, American Collegiate Institute (ACI)

Giriş

Amerika Yabancı Misyon Temsilcileri Birliği (ABCFM), (kısaca Amerikan Board Heyeti, Amerikan Board veya Amerikan Bord olarak adlandırılmaktadır)¹ 1810 yılında kurulmuş ve 1812 yılında Massachusetts eyaleti tarafından yurtdışına misyoner gönderme imtiyazına sahip olmuş bir Protestan misyonerlik teşkilatıdır. Osmanlı topraklarına gönderilen ilk Amerikan Board misyonerleri 1820 yılında İzmir'e gelen Levi Parsons ve Pliny Fisk'dir. Bu iki misyoner ve onlardan sonra gelenler Osmanlı topraklarında demografik, kültürel, coğrafi ve sosyal incelemeler yaptıktan sonra çalışma ve faaliyetlerine başlamışlardır. Parsons ve Fisk'in Osmanlıya gelişinden seksen sene sonra Amerikan Board Misyoneri Elizabeth B. Huntington *Türkiye'nin Çocukları* başlıklı yazısında Türkiye'de² yaşayan çocuklar içerisinde “*en hatırlanası olanlar parlak gözlü, hareketli Ermeni kız ve erkek çocuklarıydı*” diye yazar. “*Eğitilmeye en hazır ve en hevesli*” grup oldukları için “*Amerikan misyonerlerinin diğerlerinden daha çok bu Ermeni çocukları için okullar ve anaokulları açtıklarını*” aktarır ve bu anaokullarının ayakta durabilmesi için Amerikalı çocuklardan bol yardım gelmesi gerektiğini belirtir.³ Bayan Huntington'un bu açıklaması elbette Osmanlı Devleti'nin azınlıklara sunduğu “*kendi okulunu kendin yap; öğretmenini, öğretim programını, metodunu kendin tayin et; okullarını devlet adına yine kendin denetle yönündeki uygulamaları*”⁴ sayesinde mümkün olmuştur ve Board'un asıl amacını yansıtmamaktadır⁵.

¹ Çalışmada bu kuruma “Amerikan Board” veya sadece “Board” şeklinde atıf yapılmaktadır.

² “Türkiye” ifadesi ile Osmanlı Devleti toprakları kastedilmektedir. Çalışma içerisinde arşiv belgelerinden yapılan çevirilerde misyonerlerin Osmanlı Devleti'ne atıfta bulunurken kullandıkları “Türkiye” ifadeleri aynen bırakılmıştır. Çalışmadaki tüm çeviriler bana aittir.

³ Elizabeth B. Huntington, “The Children of Turkey”, *Turkey: A Course of Twelve Lessons*, Arranged by Mrs. L. S. Crawford, Printed for the Board, Boston 1899, s. 14

⁴ Abdülkadir Yuvalı, “Sunuş”, içinde *Amerikan Board'ın Merzifon'daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, Gülbadi Alan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. xi

⁵ Osmanlı Devleti'nin güçlü dönemlerinde sorun yaratmayan azınlık okulları XIX. yüzyıldan itibaren devlet denetiminden uzaklaşmıştır. Bu okulları kendi çıkarları için kullanmak isteyen yabancı devletler, onları maddi ve manevi olarak desteklemiş veya kendi okullarını açma yoluna gitmişlerdir. Denetimden uzak ve yasal dayanağı olmayan bu okulların sayısı Tanzimat'ın ilanı ile artmış, Islahat Fermanı ile gayrimüslimlere okul açma yetkisi verilmiş ve devlet okullarında okuyarak memur ve asker olmalarının yolu açılmıştır. Bu okulların zararları Osmanlı Devleti tarafından fark edince ilk olarak 1841 yılında *Meclis-i Maarif-i Umûmiye* kurulmuş, arkasından 1868 yılında *Gümrük Nizamnamesi* yayımlanmıştır. 1869 yılında hazırlanan *Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi* ile okullar “Mekati-i Umumiye” ve “MeKâtib-i Hususiye” olarak adlandırılmış eğitim siteminde köklü bir değişikliğe gidilmiştir. Bunların dışında 1886 ve 1896 yıllarında da çeşitli düzenlemeler yapılmış ancak bu okulların kontrolü sağlanamamıştır. Osmanlı Devleti 1914 yılında savaşa girince savaştığı devletlere ait okulları kapatmış, 1915 yılında çıkarılan *Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi* ile yabancı ve misyoner okulları ile ilgili kısıtlayıcı kanun yürürlüğe girmiştir. Detaylı bilgi için bkz.: T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, “Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü: Tarihçe” 27 Ekim 2014. <http://oogkm.meb.gov.tr/www/tarihce/icerik/6>; Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, 2. Baskı, Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul 2005

Amerikan Board'ın kendi belgelerinin incelenmesi Ermeni meselesinin araştırılmasında son derece önemlidir ve bu belgeler Board misyonerlerinin gerçek hedeflerini ortaya koymaktadır. Board'ın Osmanlı'da yaşayan Ermeniler üzerindeki çalışmalarının önemi 1844 yılında Amerikan Board misyonerlerinin Anadolu'daki çalışmalarını genel olarak *Ermeni Misyonu* olarak ifade etmesinde ve bu misyonun 1856'da *Kuzey ve Güney Ermeni Misyonu* olarak ikiye ayrılmasında açıkça görülmektedir. Board misyonerleri özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısında Ermeni meselesinin ortaya çıkmasında Ermeniler arasındaki eğitim faaliyetleri ile büyük rol oynamış ve Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüne tehdit oluşturmuşlardır. Kendi inandıkları din ve mezhebin taraftarı bir topluluk yaratmak amacıyla, çocukluktan başlayarak, açmış oldukları okullarda ileri seviyede eğitim teknikleri kullanmışlardır. Okullarında “*modern bir eğitim için hiçbir fedakârlıktan kaçınmamışlardır [ve] o dönemdeki Müslüman ve azınlık okullarına göre kullandıkları araç-gereç ve öğretim yöntemleri açısından çok ileri seviyede oldukları bilinmektedir.*”⁶ Özellikle açtıkları anaokullarına daha ileri düzeydeki okullarının “*ana besleyicisi*”⁷ olarak bakmışlar ve anaokulundan mezun olan öğrencilerin mezun olduktan sonra yine Board misyonerlerinin idaresi altında olan kız veya erkek okullarına devam etmeleri için çalışmışlardır.

Bu çerçeveden bakıldığında İzmir'de 1885 yılında Cornelia (Nellie) Storrs Bartlett⁸ tarafından kurulan İzmir Anaokulu ve Öğretmen Okulu (Smyrna Kindergarten) son derece önemlidir. Bu okul 1894 yılından sonra *Huntington Anaokulu ve Öğretmen Okulu (Huntington Kindergarten and Training School)* olarak adlandırılmıştır⁹. Özü din olan misyonerliğin bir aracı olarak açılan bu anaokulu Amerikan Board belgelerinde, Osmanlı Devleti'nde “*Ermeniler için açılmış ilk anaokulu*” olarak anılmakta ve 1895 yılına gelindiğinde Osmanlı'da faaliyet gösteren “*27 anaokulunun dolaylı veya dolaysız olarak ortaya çıkma sebebi*” olarak gösterilmektedir¹⁰.

“*1890'lardan sonra misyonerlerin din eğitimi çalışmaları, eskiden açılan yüksekokul ve kolejlerin bünyesinde kurulan yetimhanelere, anaokullarına ve endüstri okullarına, ilaveten müstakil olarak açılan kör ve sağırılar okullarına, hemşirelik*

⁶ Gülbadi Alan, “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri”, *Journal of Islamic Research*, c. 20, S. 4, 2007, s. 466

⁷ James P. McNaughton, “Smyrna Station Annual Report 1888-1889”, SALT Research, ABA000600539, s. 7

⁸ Çalışma içerisinde Cornelia (Nellie) Storrs Bartlett'in adının annesi Cornelia C. Barrows Bartlett ile karışmaması için misyonerin tam adının kullanılmadığı zamanlarda kendisine “Bayan Nellie Bartlett” veya “Bayan Bartlett” olarak atıfta bulunmaktadır. Board'ın arşiv belgelerinde adı “Miss Nellie”, “Nellie Bartlett” veya “C.S.B.” olarak geçen misyonerin yazıları çalışmanın kaynakçasında arşiv belgelerinde kullandığı isim üzerinden gösterilmiştir.

⁹ Çalışmada anaokuluna yapılan atıflarda hem “İzmir Anaokulu” hem de “Huntington Anaokulu” ifadesi kullanılmaktadır.

¹⁰ Lyman Bartlett “Report, Kindergarten Work of Cornelia S. Bartlett”, Haz. Anna C. Edwards, Mt. Holyoke College Arşivi, https://www.archives.saltresearch.org/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=3841793&silolibrary=GEN01 s. 1

kurslarına, yardım cemiyetlerine kaydırılmıştır."¹¹ İzmir Anaokulu'nun kuruluşu da bu dönemin hemen öncesine ve Board okullarında başlarda var olan öğrencileri dini alana yönlendirmek gibi açık temel önceliklerin değişmeye başladığı zamana denk gelmektedir. "*Para kazanmayı öğretmek*" ve "*öğrencilerini belirli mesleklerde uzmanlaştırmak*" olarak kısaca tanımlayabileceğimiz bu değişim, Robert Kolej'in kurucusu Cyrus Hamlin'in (1811-1900) Board'a rağmen okulunda uygulamaya koyduğu ve Board ile yollarını ayırmasına sebep olmuş olan bir sistemdir¹². Ancak süreç içerisinde, ülkemizde yabancı okulların sembolü statüsünde olan Robert Koleji, dini eğitimi geri plana alan, her kesimden ve dinden öğrenci kabul ederek başka dinlere mensup öğrencilerin okula ilgisini çeken felsefesi ile Amerikan Board'ı yumuşatmış ve Board okullarında aynı metodun uygulanmasının önünü açmıştır. Din ve ahlak eğitimi beşerî bilimlerin arasına yerleştiren "*Sessiz Hıristiyanlaştırma*" modeli¹³ tüm Board okullarında uygulanmaya başlamıştır. Okullarda atölyelerin açılarak öğrencilerin zanaat öğrenmesi ve ürettiklerinden para kazanmaları metodu ile (self-help) üretime katılmaları için verilen iş eğitimi, çocuk ve gençlerin dindarlaşmalarında bir araç olarak kullanılmıştır. Dini derslerin dışında atölye çalışmalarında vaazlar ve nasihatler verilerek öğrenciler yönlendirilmiş, ayrıca çocuklarının para kazandığını gören öğrenci velileri bu durumdan mutlu olmuşlardır. Amerikan Board'ın başlardaki yapılanması ve kuruluş prensiplerine göre okullarda formel ders ve eğitimlerin dışında başka çalışmaların yapılmaması, din eğitiminin, İsa'nın anlatımıyla sınırlı kalması gerekiyordu. Board'a göre misyonerlik sadece İsa'yı anlatmak ve İncil'i insanlara ulaştırmakla sınırlı olmalıydı. Aksi takdirde öğrenciler din adamlığı yerine dünyevi mesleklere yönelebilerlerdi. Cyrus Hamlin'in amacı ise öğrencilerinin Protestanlığı öğrenirken Batı dünyasının bilim anlayışına sahip olmaları ve Protestan ilahiyat eğitimine paralel zanaat eğitimi de görmeleriydi¹⁴.

Yaşanan bu gelişmelerin Bayan Nellie Bartlett açmış olduğu anaokulunda da gözlemlendiğini söylemek mümkündür. Miss Bartlett, Cyrus Hamlin zihniyetine benzer bir yaklaşımla öğrencilerini atölye çalışmalarına benzer faaliyet içine sokmuş ve onları yardım ve hayırseverlik vurgusu üzerinden eğitmeye çalışmıştır.

Bayan Bartlett'in açmış olduğu anaokul, ülkemizde günümüzde eğitim vermeye devam eden İzmir Amerikan Koleji'nin temelinde yatan okulun bir parçasıdır. Board okullarından biri olarak kurulan ve 1968 yılından beri Sağlık ve Eğitim Vakfı'nın (SEV) çatısı altında olan İzmir Amerikan Koleji'nin (ACI) web sitesinde "*okulumuz, 1878 tarihinde Amerikalı eğitimciler tarafından kentimizin Basmane semtinde, bir*

¹¹ Ayşe Aksu, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolusu'ndaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı, Din Eğitimi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010, s. 12-13

¹² Dini faaliyetlerin yanında siyasi ve ekonomik açıdan önde gelen öğrenciler yetiştirmeyi amaçlayan Hamlin, bu görüşü yüzünden sadece Board ile değil aynı zamanda Ermeni Patrikliği, Rusya ve Katolik misyonerlerle de sorunlar yaşamıştır.

¹³ Ayşe Aksu, "Çevirmenin Sunuşu", *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, Cyrus Hamlin, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 14

¹⁴ Bu konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz.: Cyrus Hamlin, *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, [My Life and Times, 1893] çev. Ayşe Aksu, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012

“çocuk yuvası” olarak kurulur”¹⁵ denilmektedir. Burada adı geçen 1878 yılında açılan okul Board misyoneri Maria Abegail West’in “kentin Ermeni nüfusunun oturduğu bölgede kiralanmış bir evde... hem kızlar hem de erkekler için açtığı gündüz”¹⁶ okuludur. Ekim 1879’da Bayan West İzmir’den ayrılınca okulun sorumluluğu Rahip¹⁷ Marcellus Bowen’e geçmiş¹⁸ o da kız ve erkek öğrenciler için ayrı ayrı eğitim kurumları¹⁹ kurmuştur. Papaz Bowen’den sonra kız okulunun başına Mary Lyon Page geçmiş ancak onun zamanında da bu kız okulu çocuk yuvası olarak işlev görmemiştir. Gerçek anlamda anaokulu olarak eğitim veren okul 1885 yılının hemen başında bu kız okulunun içerisinde Bayan Nellie Bartlett tarafından kurulan okuldur.

Bu çalışmada, misyoner Bayan Nellie Bartlett özelinde ve Amerikan Board misyoner örgütünün belgeleri ışığında Osmanlı Devleti’nin ilk anaokulu olarak takdim edilen *Huntington Anaokulu ve Öğretmen Okulu* ve bu okulun İzmir istasyonuna iktisadi etkileri incelenmektedir. Çalışmada kullanılan arşiv belgeleri, anaokulu ve öğretmen okulu hakkında Bayan Bartlett’in kadın misyonerlerin yayın bülteni olan *Life and Light for Woman* isimli dergisinde yayınlanmış olan mektup ve yazıları ile sınırlı tutulmuştur. Bu sayede birinci ağızdan verilerin değerlendirilmesi ile konunun tarihi akışı içerisinde sunulması amaçlanmıştır. Ayrıca konuyla ilgili ABCFM belgelerinden İzmir Anaokulunun açıldığı tarih olan 1885 yılı ile Nellie Bartlett’in ülkesine döndüğü tarih olan 1904 yılları arasındaki yıllık İzmir istasyonu raporları tespit edilmiş, araştırmacılara kolaylık sağlaması için çalışma içinde

¹⁵ Özel İzmir Amerikan Koleji Web Sitesi, “Hakkımızda- Okulumuzun Tarihçesi”, <https://www.aci.k12.tr/Icerik/okulumuzun-tarihcesi/391/> s. 1

¹⁶ Brian, Johnson, *Paths of Learning: A Chronicle of the American Collegiate Institute and Associated Schools in Izmir*, Amerikan Board Heyeti, İstanbul 2004, s. 6. 2004 yılında İzmir Amerikan Koleji’nin 125. Kuruluş yılı anısına Brian Johnson’ın okul arşivlerinden yararlanarak yazdığı ve SEV Vakfı’nın sağladığı finansal destek ile basılan eserin Türkçesi için bkz.: Brian, Johnson, *Bilgiye Uzanan Patikalar: American Collegiate Institute (ACI) ve İzmir’deki Bağlı Okulların Tarihçesi*, çev. Handan Cingi, Amerikan Board Heyeti ve Sağlık ve Eğitim Yayınları, Ofset Yapımevi, İstanbul 2004. Bu eserin okulun internet sitesinde (<http://www.aci.k12.tr/>) 2003 yılında yayınlanan ve şimdi siteden erişilemeyen uzun versiyonunu benimle paylaştığı için Sayın Mehmet Emin Elmacı’ya teşekkürlerimi sunarım.

¹⁷ Reverend (Rev.) Protestanlığa ait din adamı rütbesi. Çalışmada içinde “Rahip” olarak kullanılmıştır.

¹⁸ Dilşen İnce, Erdoğan, “Amerikalı Protestan Misyonerlerinin Raporlarında İzmir İstasyonu’nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1820-1900)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 33, Bahar 2012, s. 106

¹⁹ Bu okullardan kızlar için olanı başlarda Amerikan Kız Okulu (American School for Girls) (Izmir Girls’ School), 1898’den sonra Amerikan Kız Kolej Enstitüsü (American Collegiate Institute for Girls) (ACI) olarak bilinen okulun temelidir. Erkek okulu ise başlarda Amerikan Erkek Okulu (American School for Boys) olarak bilinen, sonradan 1898’de lise üstü düzeye sahip olduğunu bildiren “Collegiate Intitute” ünvanını alan ve en sonunda 1903 yılında Uluslararası Kolej (International College) (IC) adını alan okulun temelini teşkil eden okuldur. Bu okul 1934 yılında İzmir’deki faaliyetleri sonlandırmış ve Lübnan’a taşınmıştır. IC hakkında detaylı bilgi için bkz: Mehmet Emin, Elmacı, *Bir Semt Bir Bina: NATO Binası Amerikan Koleji’nden Kızılçullu Köy Enstitüsü’ne*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir 2013; Mehmet Emin, Elmacı, “Lozan Antlaşması’nda Kapitülasyonların Kaldırılması ve Yeni Türkiye’de Yabancı Okulların Durumuna Etkisi”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları-I: 90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu, 13-15 Kasım 2013 Bildiriler Kitabı* (Ed. Duygu Türker-Murat Saygın), Cilt 1, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2015. s. 367-448

sunulmuş²⁰ ancak kapsamın çok genişlemesi nedeniyle bir başka çalışmanın konusu edilmiştir.

Cornelia (Nellie) Storrs Bartlett (1860-1940)

Cornelia (Nellie) S. Bartlett, Amerikan Board misyonerleri rahip Lyman Bartlett (1831-1912) ve Cornelia C. Barrows Bartlett'in (1835-1892) kızlarıdır. Amerikan Board'ın kayıtlarında 1860 yılında Columbus, New York'ta²¹ annesinin doğduğu yerde dünyaya geldiği yazmaktadır²². Annesinin Eylül 1884 tarihli pasaport başvurusunda Nellie'nin doğum yeri "*New York'un Chenango ilçesinin Columbus kasabası, doğum tarihi ise 27 Haziran 1859 olarak geçmektedir*"²³. Annesinin ölüm raporunda ise doğum tarihi 22 Haziran 1860 diye yazmaktadır²⁴.

Babası 20 Şubat 1831 tarihinde North Hadley, Massachusetts'te doğmuş, Amherst Koleji ve East Windsor İlahiyattan mezun olmuştur. Annesinin 3 Ocak 1835 tarihinde doğduğu ve Mount Holyoke Kız İlahiyat Okulu'ndan mezun olduğu bilinmekte, Vermont eyaletinin Morrisville köyünde doğduğu bilgisinden ise Board kaynaklarında emin olunamamaktadır. Çift 30 Ekim 1857 tarihinde evlenmiştir.

Lyman Bartlett 1861 yılında ilahiyat okulundan mezun olunca Vermont'ta Morrisville²⁵ köyünde papaz olarak görevlendirilmiştir. Burada 1861-1867 yılları

²⁰ Huntington Anaokulunu konu alan İzmir istasyonu yıllık raporlarından tespit edilen PABCFM belgeleri şöyledir: Reel 505, No: 80-87, "Historical Sketch of Mission Work in the Smyrna Field 1820-1884" Rev. Marcellus Bowen; Reel 505, No: 88-116, "Historical Sketch of Mission Work in the Smyrna Field 1884-1904" Rev. Lyman Bartlett; Reel 597, No: 400-411, "Report of Smyrna Station 1884-1885" Rev. Lyman Bartlett; Reel 597, No: 421-422, 438-440; Reel 597, No: 455-465, "Report of Smyrna Station presented May 1888" Rev. Lyman Bartlett; Reel 606, No: 70-78, "Smyrna Station Annual Report 1889-1890" James P. McNaughton; Reel 606, No: 179-188, "Smyrna Station Annual Report 1890-1891" Rev. Lyman Bartlett; Reel 606, No: 269-278, "Report of Smyrna Station 1891-1892"; Reel 606, No: 396-410, "Report of Smyrna Station 1892-1893" Rev. Lyman Bartlett; Reel 606, No: 493-500, "Smyrna Station Annual Report 1893-1894" James P. McNaughton; Reel 606, No: 578- 584, "Smyrna Station Annual Report 1894-1895" Rev. Lyman Bartlett; Reel 606, No: 930-936, "Smyrna Station Annual Report 1898-1899" Rev. Lyman Bartlett; Reel 618, No: 430-438, "Smyrna Station Annual Report 1900-1901" James P. McNaughton; Reel 618, No: 443-451, "Smyrna Station Annual Report 1901-1902" Rev. Lyman Bartlett; Reel 618, No: 453-466, "Annual Report Smyrna Station 1902-1903" Rev. Lyman Bartlett; Reel 618, No: 476-483, "Annual Report Smyrna Station 1903-1904"; Reel 618, No: 497-509, "Smyrna Annual Report 1904-1905"

²¹ New York eyaletinin Chenango ilçesinin Columbus kasabası.

²² Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Memorial records for Cornelia S. Bartlett," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16693, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16693> (accessed June 8, 2019). s.1.

²³ Find a Grave Web sitesi, Rev. Lyman Bartlett, Erişim: 21.03.2019. <https://www.findagrave.com/memorial/126243594/lyman-bartlett>

²⁴ Find a Grave Web sitesi, Cornelia Storrs "Nellie" Bartlett, Erişim: 21.03.2019. <https://www.findagrave.com/memorial/196388558/cornelia-storrs-bartlett>

²⁵ Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel records for Lyman Bartlett," American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #11673, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11673> (accessed April 1, 2019).

arasında “*altı mutlu ve verimli yıl geçirmişlerdir*”²⁶. 11 Eylül 1867 tarihinde yanında tek çocukları olan kızları Nellie ile Board misyoneri olarak Boston’dan Osmanlı Devleti’ne doğru yola çıkmış ve 8 Kasım 1867 tarihinde görev yerleri olan Kayseri’ye varmışlardır. Nellie, anne ve babası ile birlikte yedi yaşından on beş yaşına kadar yaklaşık sekiz yıl burada kalmıştır. Çocukluk ve gençlik yıllarının bir bölümünü misyoner anne ve babanın çocuğu olarak geçirmesi onun da ileride Board misyoneri olmasında etkili olacaktır.

Resim 1: Bayan Cornelia S. Bartlett²⁷

Bayan Nellie Bartlett “*1875 yılında yükseköğrenim almak için*” ABD’ye geri gider²⁸. Nellie oradayken 1878-1879 yılları arasında anne ve babası da sıra izni (furlough) için Birleşik Devletlere giderler. Bartlett ailesinin birbirine ne kadar yakın olduğu ve birbirinden neredeyse kısıtlı süreler dışında hiç ayrılmadığı, bu olayla da görülmektedir. Anne, baba ve kızları arasındaki bu güçlü bağ ileriki yıllarda da kendisini gösterecek, annesinin ölümünden sonra baba kız hayatları boyunca birbirinden hiç ayrılmayacaklardır.

ABD’ye döndüğünde Bayan Nellie Bartlett, “*annesinin ayak izlerini takip ederek onun mezun olduğu (1893 yılında Kolej olan) Mount Holyoke Kız İlahiyat*

²⁶ Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Memorial records for Lyman Bartlett,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16694, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16694> (accessed March 29, 2019)

²⁷ Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Personnel records for Cornelia S. Bartlett,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #11672, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11672> (accessed April 1, 2019)

²⁸ Frank A. Stone, *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi: Anadolu’da Amerikan Misyoner Okulları*, 1. Baskı, çev. Ayşe Aksu, Dergâh Yayınları, İstanbul 2011, s. 163

*Okuluna” gider*²⁹. Bu okul Osmanlıda açılan birçok okulun kurucusu olan kadın misyonerlerin de yetiştirildiği misyonerlik çalışmaları için simge niteliğinde olan bir kurumdur. Bu okulun yüzüncü yılında basılan biyografik dizinine göre Bayan Nellie, 1880 yılında Mount Holyoke okulundan mezun olmuş olarak gözükmekte, 1878-1881 yılları arasında bu okulun kardeş kuruluşu olan Wellesley Kolej’de öğrenci olduğu belirtilmektedir³⁰. Board kayıtlarına göre ise 1880-1881 öğretim döneminde yani eğitiminin son yılını Wellesley Koleji’nde geçirmiştir³¹.

Resim 2: *Cornelia Bartlett, Annesi ve Babası*³²

²⁹ Amerikan Bord Heyeti “Memorial records for Cornelia S. Bartlett,” s. 1

³⁰ Mary C. J. Higley, (Ed.), *One Hundred Year Biographical Directory of Mount Holyoke College 1837-1937*, Bulletin Series 30, no. 5; published and compiled by the Alumnae Association of Mount Holyoke College, South Hadley, Massachusetts 1937. <http://www.mtholyoke.edu/~dalbino/autographs/willis/women/cbartlett.html>

³¹ Amerikan Bord Heyeti “Memorial records for Cornelia S. Bartlett,” s. 1

³² Johnson, *Paths*, s. 13

Kadın misyonerlerin yetiştirilmesinde önemli kurumlarından olan bu iki okula devam ettikten sonra Minnesota eyaletinin Minneapolis şehrinde anaokulu öğretmenliği üzerine eğitim almış (Minneapolis Kindergarten Association Normal Training School) ve 1884 yılında bu okuldan mezun olmuştur. Aynı yılın Kasım ayında, 1878 yılının Eylül ayından beri İzmir’de görevli olan anne ve babasının yanına İzmir’e gelmiş ve 1885’te İzmir’in Basmane semtinde anaokulunu açmıştır. Bazı arşiv belgeleri okulun açılış tarihini Ocak³³ bazısı da Şubat³⁴ ayı olarak göstermektedir. Okulunda yedi Ermeni öğrenci ile eğitime başladığı sırada altı anaokulu öğretmeni yetiştirmeye de başlar. Ayrıca 1885 yılında Nellie’nin babası Rahip Lyman Bartlett, Marcellus Bowen’dan İzmir istasyonunun müdürlüğünü devralır.

7 Ağustos 1889 tarihinde ABD’ye giden Nellie Bartlett anaokulunun yönetimini kendisi gibi anaokulu öğretmenliği eğitimi almış olan Edith Blacker’a bırakır. Onun hemen arkasından 15 Eylül 1889’da anne ve babası sıla izni için ABD’ye giderler ve yaklaşık on dört ay sonra 11 Ekim 1890’da New York’tan kızları ile beraber İzmir için yola çıkarlar. Annesinin İzmir’e 13 Kasım 1890’da Nellie ve babasının ise 22 Kasım 1890’da geldikleri personel kartlarında belirtilmektedir. Annesi ABD’den sağlık durumu imkân vermeyeceğinden artık misyonerlik faaliyetleri işine dâhil olmaması yönünde bir talimatla döner³⁵.

Anaokulunu açtığı sırada resmi Board misyoneri olmayan Bayan Nellie, okulunu açtıktan beş sene sonra 1890 yılında Amerikan Board tarafından tam zamanlı misyoner (APM)³⁶ olarak görevlendirilir. Ancak bundan iki yıl sonra uzun süredir hasta olan annesi “*iki ay boyunca sessizce ıstırap çektikten sonra 2 Ocak 1892’de*”³⁷ İzmir’de vefat edecek ve Nellie bu durumdan çok etkilenecektir.

Bu sırada Bayan Nellie’nin yaptığı işin önemi anlaşılınca ona yardımcı olması için birkaç anaokulu öğretmeni daha İzmir’e gönderilmiştir.

“Bu öğretmenlerden biri olan Bayan Isabel Saunders, bir yıl Bayan Bartlett’in yanında hizmet ettikten sonra İstanbul’a gitmiş ve orada anaokulu öğretmeni yetiştirme sınıfı açmış ve başka yerlerdeki bazı anaokullarına çalışma planlarını göndererek onları denetlemiştir. Benzer tarzda muhteşem işler Kayseri’de Bayan Burrage, Mardin’de Bayan Graf, Van’da Bayan Huntington, ve Trabzon’da Bayan Halsey tarafından yapılmıştır”³⁸.

Bayan Bartlett Kasım 1895’te anaokulundaki çalışmalarına sağlık sorunları nedeniyle ara verir ve bu sefer anaokulu yönetimini misyoner Isabel Saunders üstlenir.

³³ PABCFM, Reel 597, No: 410

³⁴ PABCFM Reel 505, No: 90

³⁵ Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Personnel records for Cornelia C. Barrows Bartlett,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #11671, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11671> (accessed April 1, 2019). s. 1

³⁶ Appointed Missionaries (APM): Yaşamları boyunca atanmış misyonerler anlamındadır. Tam zamanlı misyoner olarak da kullanılmaktadır.

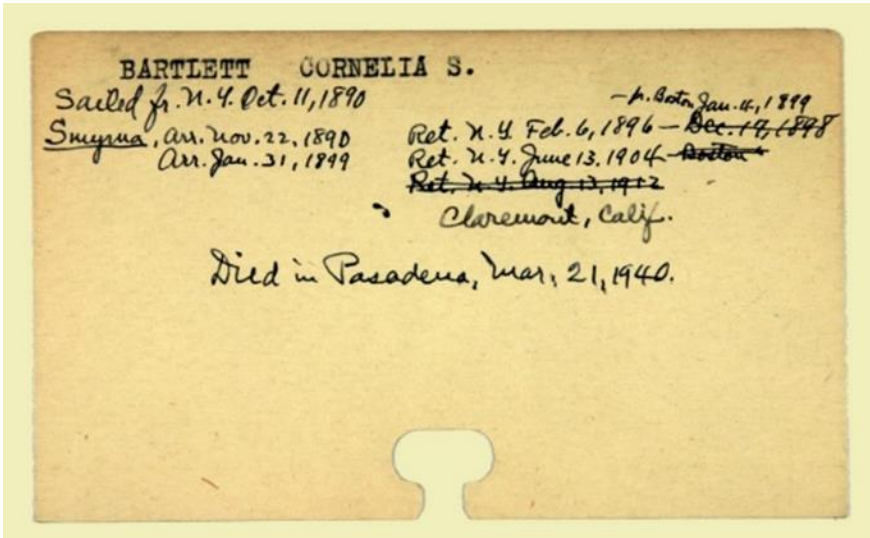
³⁷ Amerikan Bord Heyeti, “Personnel records for Cornelia C. Barrows Bartlett,” s. 1

³⁸ Nina C. Vandewalker, *The Kindergarten in American Education*, Macmillan Company, New York 1908, s. 95

19 Ocak 1896'da tedavi için babası ile beraber ABD'ye gider. Sağlığına kavuşup İzmir'e geri geldiğinde tarih 31 Ocak 1899'dur ve anaokulunun başına tekrar geçer. Aradan iki yıl geçmeden yine hastalığı yüzünden müdür olarak görevleri kısıtlanınca Nellie 1902 yılında anaokulundaki çalışmalarına son verir.

Haziran 1903 tarihli *Life and Light* dergisinde “Bayan Bartlett'in Hastalığı” başlığı ile onun sağlık durumu hakkında şu ifadelere yer verilir:

“İzmir'de en başarılı anaokulunun uzun yıllardır yöneticisi olan Bayan Nellie Bartlett'in birkaç aydan beri sinir bozukluğundan (nervous exhaustion) mustarip olduğunu öğrenmek çok acı. Son zamanlarda gelişme kaydetse de halen okuyup yazamıyor veya okumayı bile dinleyemiyor. Tamamıyla iyileşmesi ümit edilse de süreç uzun olacağı benziyor. Dualarımıza ihtiyacı var. Anaokulunun ve öğretmen okulunun yönetiminde Bayan Pohl var ve ona çocukların bakımında Bayan Halsey yardımcı oluyor”³⁹.

Resim 3: Cornelia (Nellie) S. Bartlett'in Personel Kayıtları⁴⁰

Aynı derginin Ağustos ayında ise Bayan Nellie Bartlett'in hastalığı şöyle aktarılır:

“Bundan yirmi yıl önce Bayan Bartlett, eğittiği çocuklar sayesinde yüzlerce eve yeni bir hayat getiren, İzmir Anaokulunu kurdu. O ve arkadaşları aynı zamanda iyi eğitim almış anaokulu öğretmenlerini başka yerlerde çalışmaya gönderdiler. O, şimdi uzun ve yorucu çalışmadan dolayı bitkin düştü ve aylardır arkadaşlarından gelen güzel

³⁹ “Miss Bartlett's Illness”, *Life and Light for Woman*, Vol. XXXIII, No. 6, June 1903, s. 242-243

⁴⁰ Amerikan Bord Heyeti “Personnel records for Cornelia S. Bartlett,” s. 1

mesajları bile dinleyemeyecek kadar sinirsel yıkım içerisinde. Şefkate, ilahi desteğe ve iyileşmeye ihtiyacı var"⁴¹.

Babası rahip Lyman Bartlett kendisinin ve kızının sağlığının bozulması üzerine misyonerliği bırakır ve kızının da görevinden istifa etmesiyle 13 Haziran 1904 yılında ikisi ABD'ye dönerler. Baba kız bir daha Osmanlı Devleti'ne geri gelmemiş ve geri kalan yaşamlarını Birleşik Devletlerde geçirmişlerdir. 1904 tarihli *Life and Light for Woman* dergisinde "İzmir'deki Anaokulu çalışmamızı başlatan ve birçok yıl onunla ilgilenen Bayan Cornelia S. Bartlett aşırı derecede sinir yorgunluğu sebebiyle uzun zamandır çalışamayacak durumdadır. Babası Rahip Lyman Bartlett ile bu ülkeye [ABD] yeni dönmüştür"⁴² ifadesi yer alır.

ABD'deki "1910 yılı nüfus sayımında yetmiş dokuz yaşındaki dul Lyman Bartlett'in kendi geliriyle Los Angeles Pasadena Ward 1'de elli yaşındaki kızı ile yaşadığı" belirtilmiştir⁴³. Bayan Nellie, 13 Ekim 1912 tarihinde babası ölene kadar ona bakmıştır. Aralık 1912 tarihli bir yazıda "Baba kızın hem Türkiye'deki yaşamlarında hem de vatanlarına döndüklerinde ve hastalık yüzünden bir arada yaşamamanın her ikisi içinde bir zorunluluk olduğu yıllarda, birbirinden ayrılmaz arkadaşlar olduğu"⁴⁴ vurgulanmıştır.

⁴¹ "Our Daily Prayer in August", *Life and Light*, Vol. XXXIII, No. 8, August 1903, s. 364

⁴² "Missionary Personals", *Life and Light for Woman*, Vol. XXXIV, No. 8, August, 1904 s. 338

⁴³ Find a Grave, Rev. Lyman Bartlett, s. 1

⁴⁴ "Missionary Personals", *Life and Light for Woman*, Vol. XLII, No. 12, December 1912, s. 507

Resim 4: Bayan C. S. Bartlett⁴⁵

Bayan Bartlett, babasının ölümünden sonra bir süre Los Angeles'in Claremont ilçesinde yaşamıştır⁴⁶. Ancak Mount Holyoke kayıtlarında 1937 tarihinde adresi "2471 Mohawk Sokak Pasadena California" olarak gözükmektedir⁴⁷. Bayan Nellie 21 Mart 1940 tarihinde seksen yaşında Pasadena'da vefat etmiştir. California eyaleti ölüm kayıtlarında, babası ile aynı yerde, Los Angeles şehrinin Altadena bölgesinde Mountain View Mezarlığı'nda gömülü olduğu belirtilmiştir⁴⁸. Nellie Bartlett 1890-1904 yılları arasında on dört yıl Board misyoneri olarak görev yapmış olsa da İzmir'de altmış beş yıl boyunca pekte başarılı olmayan Board'ın misyonerlik faaliyetlerinin gidişatını açtığı anaokulu ile değiştirdiğinden Board'ın önemli kadın misyonerleri arasında sayılmaktadır. Girişimci kişiliği ile o dönem eğitimde eksik olan alanı görmüş, öngörülü bir şekilde bu konuda eğitim almış ve öncülük etmiş bir misyonerdir. Bu özelliklere sahip olmasında kuşkusuz önemli Board misyonerleri olan ve Türkiye'de uzun yıllar görev yapan anne ve babasının rolü büyüktür. Nellie Bartlett gitmiş olduğu Mount Holyoke Kız İlahiyat Okulu'nda Mary Lyon'un

⁴⁵ "The Kindergarten in Smyrna", *Life and Light for Woman*, Vol. XXIV, No.1, January 1894, s. 17

⁴⁶ Amerikan Bord Heyeti "Memorial records for Cornelia S. Bartlett," s. 1

⁴⁷ Higley, *One Hundred*, s. 1

⁴⁸ Find a Grave, *Cornelia S. Bartlett*, s. 1

“kimsenin gitmediği yere git ve kimsenin yapmadığını yap” ilkesini hayatında uygulamış, o dönemde Osmanlı’da kimsenin yapmadığını yapma cesaretini göstermiştir⁴⁹. Yine misyoner yetiştiren okullardan öğrendiği gibi anaokulunda hiçbir öğrenciyi bedava okutmamış, her öğrencinin ailesinden okulun ihtiyaçları doğrultusunda ya yardım almış veya öğrencilerin okula katkıda bulunmasını sağlamıştır. Anaokulunu kurma amacı okul vasıtasıyla Protestan cemaat oluşturmak ve kültürel olarak anaokulunun öğrencilerini ve ailelerini dönüştürmek olsa da misyonerlik kurumunun önem verdiği ekonomik çıkarlar ve ABD’den gelecek maddi yardımlar konusu onun da ilgi alanı içerisinde olmuştur. Bayan Nellie ayrıca yetiştirdiği anaokulu öğretmenlerinin Osmanlı’nın başka bölgelerinde açtığı okullar ile etkili olmalarını sağlamış ve bu yabancı okullar Amerikan misyonerliğinin önemli faaliyet alanlarından biri olmaya uzun bir süre devam etmiştir.

Kırk iki yaşında Türkiye’den ayrıldığında toplamda 22 yılını ülkemizde geçirmiştir. Bu yirmi iki yılın ise ancak on yılında (1885-1895) sağlıklı bir şekilde çalışabilmiştir. Anaokulunu kurduktan sonra 1889-1890 arasında bir yıl kullandığı sıra iznini hariç tutarsak, 1895 yılında neredeyse bir yıl, 1896-1899 arasında üç yıl ve 1902-1904 arasında iki yıl, ciddi sağlık sorunları nedeniyle ya görevine ara vermiş ve çalışmamış ya da tedavi görmüştür.

Bayan Bartlett hastalığı sebebiyle babasıyla ABD’de bulunduğu 1899 senesinde Massachusetts eyaletinin Springfield şehriden yazdığı “İzmir Anaokulu” başlıklı yazısında anaokulu kurma yolculuğunu okurlarına kendinden üçüncü şahıs olarak bahsederek şöyle anlatmıştır:

“Oysa her şey tesadüfen bir anaokulu öğretmeni ile karşılaşması ve birkaç dakikalık sohbetten sonra kadının çocuk bahçesine bir saatlik bir ziyaret gerçekleştirmesi ile başlamıştı...Bu karşılaşmanın sonucu olarak bugün İzmir de yaklaşık 25 öğrencili bir Rum anaokulu ve seksen beş öğrencisi olan bir Ermeni anaokulu var...Amerikalılardan ellinin üzerinde genç kadın ve iki genç erkek anaokulu öğretmeni olma eğitimi aldı ve bunların bazıları diğer kişilere öğretmenlik yaptı. Türkiye’de Froebel’in eğitim sistemi çok popüler oldu...Eskiden misyonerlik çalışmalarında bir lüks olarak düşünülen anaokulu şimdi bir zorunluluk haline geldi...Tüm bunların nasıl olduğunu mu soruyorsunuz?

Arkadaşımızın kalbine bu ateş düştükten sonra beş yıl boyunca kendisini anaokulu öğretmenlik okulunda buldu. Okulunun ücretini adını hiç bilmediği kadınlar tarafından ödeniyordu. İzmir’de başlatacağı çalışma için para kazanması gerektiğini düşünüyordu ancak Tanrı beklenmedik kaynaklardan gerekli olanın çoğunu sağladı.

Plan küçük bir anaokuluna sahip olmak ve kendi evinde her gün üç saat öğretmenlik yapmaktı ancak ev çok küçük olduğundan kız okulu binasında bir oda verildi. Daha büyük öğrenciler bu oyun okulunda ne olduğunu görmek için kapı ve pencerelere dayandılar; sonuç olarak okulun bilgisi yayıldı ve çocukların sayısı aniden

⁴⁹ Mary Lyon hakkında detaylı bilgi için bkz. Türkmen Törelî-Füsün Çoban Döşkaya, “Amerikan Board Misyoneri Olive L. Parmelee Andrus ve Mardin”, *Geçmişten Günümüze Tarihten İzler*, Der. Doğan Karacoşkun-Osman Köse, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 223-228

arttı. Başta sadece sabahçılık planı olsa da çocuklar öğleden sonralarını sokakta geçirmesinler diye öğleden sonra da okul devam etti. Çocukluğundan Türkçe bilen anaokulu öğretmeni gelen çocukların bu dili bilmediğini fark etti. Bu yüzden bir Ermeni genç bayan bulunmalı ve iş için hazırlanmalıydı. Her yerde böyle biri aranırken kendi cemaatimiz içinde azimli ve güvenilir iki kişi bulundu... İnsanların yaptığı plan on iki öğrencili küçük bir anaokuluydu. Tanrının ki ise anaokullarıyla kaplı bir Anadolu. Ümitsizliğe kapıldığımızda göklerin yeryüzünün üzerinde olduğunu ve Tanrının yöntem ve düşüncelerinin bizlerinkinin çok daha üstünde olduğunu hatırlayalım⁵⁰.

Huntington Anaokulu ve Öğretmen Okulu (1885-1922)

Nellie Bartlett'in anaokulu Amerikan Board belgelerinde “*Türkiye’de açılan ilk anaokulu ve anaokulu öğretmeni yetiştiren okul*”⁵¹ olarak geçmektedir. Ancak Osmanlı Devleti’nde 19. yüzyılın ikinci yarısında bazı yabancı ve azınlıkların anaokulları açtıkları bilinmektedir ve bir kaynakta Osmanlı’nın ilk anaokulu olarak Profesör von Fichte’nin torunu Bayan Johanna Sack’ın 1860 yılında İstanbul’da açtığı okul gösterilmektedir⁵².

Osmanlı Devleti içerisinde yürütülen misyonerlik faaliyetlerinde anaokulu çalışmalarının önemi asla göz ardı edilmemelidir. *Amerikan Eğitim Sisteminde Anaokulu* isimli kitabında Nina C. Vandewalker, 1896 yılında Dahili Kadınlar Cemiyeti’nin (WBMI) Osmanlı’da yirmi sekiz anaokulu kurmuş olduğunu ve Türkiye’deki anaokulu hareketinin 1885 yılında İzmir’deki Amerikan Kız Okulu’nda bir anaokulu açılması ile başladığını belirtir. Bu açıdan bakıldığında son derece önemli olan Huntington Anaokulu ve Öğretmen Okulu’nun kısa tarihçesi şöyle özetlenebilir:

Okul, 1878’de kurulan gündüz kız okulunun eski bir ev olan kiralık binasının içinde, küçük bir odada 1885 tarihinde eğitime başlamıştır.

“Anaokulu Kızlar Okulu’nun güneşli odasında yedi öğrenci ile açıldı. Teneffüs sırasında daha büyük öğrencilerin pencere ve kapılardan sabırsızlıkla buraya üşüşmelerine bakılırsa burası binanın en ilgi çekici bölümüydü. Çok geçmeden oda otuz öğrenci ile doldu ve sayı artmaya devam edince bazıları şapele yerleştirildi”⁵³.

On ay gibi kısa bir süre içinde öğrenci sayısının artmasıyla yaşanan yer sıkıntısı yüzünden okul önce 2 Kasım 1885 tarihinde Amerikan Erkek Okulu’nun sorumluluğuna girmiş ve ardından 1886 yılında tüccar Takvor Spartalı’nın *Spartalian Evi* ve Konağı olarak bilinen binaya taşınmıştır. Bu ev Basmane tren istasyonunun arkasındaki Ermeni mahallesinin, Meles caddesi üzerinde yer alan bir binadır ve başta üç yıllığına diye kiralanmış ve Board tarafından erkek okulu binası, Bartlett ailesinin

⁵⁰ Cornelia S., Bartlett, “The Smyrna Kindergarten”, *Life and Light for Woman*, Vol. XXIX, No. 1, January 1899, s. 14-17

⁵¹ “The First Kindergarten in Turkey: By an Armenian of Smyrna”, *Missionary Herald*, Vol. 90, No. 12, December 1894, s. 512-513

⁵² *Interim Report of the Commissioners on Certain Parts of Primary Education*, Sydney, William Applegate Gullick Government Printer, 1903, s. 30

⁵³ Vandewalker, a.g.e., s. 94

evi ve Nellie Bartlett'in anaokulu olarak kullanılmıştır.⁵⁴ Anaokulunda çocukların gelişimine yönelik eğitimin yanında dini eğitim de verilmiş çocuklar için bina içinde bir Pazar Okulu kurulmuştur.

“Kadın Board’ının güzel binasına taşınılan gün, çok neşe vericiydi. Büyük hol, genel egzersizler ve Pazar Okulu için kullanılıyordu ve dört havadar sınıf vardı. Anaokulu öğretmeni yetiştirme okulu da burada idi. Okulun güzel bahçesinde her bir çocuğun istediği gibi kazıp ektiği ve suladığı küçük bir çiçekliği vardı.”⁵⁵

Resim 5: Bay Bartlett'in Evi, İzmir⁵⁶

Okul, kuruluş aşamasında maddi sıkıntılar yaşamış olsa da bu kısa sürede atlatılmıştır. Ancak Ermeniler bu anaokuluna “*sert muhalefet*”⁵⁷ göstermiş ve kendi anaokullarını kurma yoluna gitmişlerdir. Huntington Anaokulu sistemi başta Ermenilerin, ardından ise Rumların ilgisini çekmiş ve misyonerler bu sistem sayesinde bu toplumlara güvenini elde ederek, şehirdeki birçok eve girebilme imkânına kavuşmuşlardır. Ayrıca Bayan Bartlett'in anaokulu çalışması bölgedeki Board misyonerlerine motivasyon sağlamıştır.

*Kurulduğu günden itibaren başarılı olan*⁵⁸ bu misyon anaokulu, çoğunlukla Ermeni öğrencilere eğitim vermiştir. Yedi Ermeni öğrenci ile açılan anaokulun ilk yıl

⁵⁴Detaylı bilgi için bkz.: Cenk Demir, *Amerikan Board'un İzmir'deki Faaliyetleri ve İzmir Uluslararası Kolej*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2014, s. 172; Johnson, *Paths*, s. 9

⁵⁵ Vandewalker, *a.g.e.*, s. 94

⁵⁶American University of Beirut, Collection at Jafet Library, The Blatchford Collection, Ph:1/106s, Digital Documentation Center at AUB. Erişim: 20.03.2019. <http://ddc.aub.edu.lb/projects/jafet/blatchford/html/106s.html>

⁵⁷ McNaughton, *a.g.b.*, s.7.

⁵⁸ Amerikan BORD Heyeti, “Memorial records for Cornelia S. Bartlett,” s. 1

31, ikinci yılında ise 70 öğrencisi olmuştur⁵⁹. Aynı zamanda anaokulu öğretmeni yetiştirme okulu olan bu kurum “Türkiye’deki anaokullarına yerli öğretmen tedarik etmiştir”.⁶⁰ Okuldan mezun olan kadınlar Osmanlı’nın başka bölgelerinde bu yeni eğitim sistemini tanıtmışlardır. 1892 yılında İzmir anaokulunun öğretmenleri tarafından yetiştirilen “Talas’ta 25, Kayseri’de 70 öğrenci”⁶¹ olduğu bildirilmiştir. Bayan Bartlett okulun başarısını şu sözlerle aktarır:

Resim 6: İzmir “Huntington Anaokulu” bahçeler⁶²

*“İzmir Anaokulunun başarısı başka yerlerde de anaokulu açılması talebini yarattı ancak bu durum tam anlamıyla yetişmiş anaokulu öğretmenleri olmadan imkânsızdı. Böylece Türkiye’nin farklı bölgelerinden genç bayanlar İzmir’e o zaman ve halen için en önemli parçası olan eğitimi almaya gönderildiler.”*⁶³

Ancak anaokulunun her geçen gün artan sayısı ve yaşanan yer sıkıntısı ABD’den gelecek yardımları gerekli kılmıştır. Okul, Nellie Bartlett’in 1890 tarihli “İzmir’deki Anaokulu” başlıklı yazısında derginin editörü tarafından şöyle takdim edilir: “İzmir’deki anaokulu hakkındaki aşağıdaki bilgiler ona destek olmak için katkı veren birçok genç okuyucumuzun ilgisini çekecektir. Çocuklar için okulun yanı sıra,

⁵⁹ Brian Johnson, “Unutulan Bir Anaokulu: Türkiye’nin İlk ‘Çocuk Bahçesi’”, (çev. Handan Cingi), *Toplumsal Tarih*, S.148 (Nisan 2006) Tarih Vakfı Yayınları, s. 57

⁶⁰“Mission Circle Meetings: Kindergartens”, *Life and Light for Woman*, Vol. XXII, No. 3, March 1892, s. 124

⁶¹ “Mission Circle Meetings”, s. 124

⁶² American University of Beirut, Collection at Jafet Library, The Blatchford Collection, Ph:1/120, Digital Documentation Center at AUB. Erişim: 20.03.2019. <http://ddc.aub.edu.lb/projects/jafet/blatchford/html/120.html>

⁶³ Vandewalker, *a.g.e.*, s. 94-95

mezunlarının Türkiye'deki diğer misyon istasyonlarındaki anaokullarına gittiği çok başarılı bir öğretmen yetiştirme sınıfı mevcuttur.”⁶⁴

Bayan Nellie S. Bartlett'in İzmir'de yaşayan insanların çocuklarını yetiştirme konusundaki tavır ve davranışlarını ne derece yakından bildiği, anaokulunun ilk günleri ile ilgili izlenimlerini anlattığı yazısında net bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

“Çoğu İzmirlinin âdeti gündüzleri küçük çocuklarını, başlarında olan kadının onlara evde ya da sokakta baktığı ve kendi işini aksatmadan onları sessizce tutmaya çalışıp ayda her biri için yirmi beş sent aldığı, özel evlere göndermektir.

Bu uygulama yüzünden Tanrı, Türkiye'deki ilk misyon anaokulunun, çocuklarının hem yararlı bir şey öğrenmesinden hem de hareketsizce oturmasından memnun olan ebeveynlerin yaşadığı İzmir'de başlamasını istemiş olabilir. Bayan Page⁶⁵'in 26 Şubat 1885 tarihinde kız okulunun binasında güneşli bir odayı kullanımımıza vermesi ile yedi küçük çocuk çalışmak ve oynamak için bir araya geldi. Küçük bir kız sakat olduğu ve sadece el ve ayakları üzerinde oraya buraya gidebildiğinden her sabah ağabeyisinin sırtında geliyordu. Yüzü tüm öğrencilerin yüzünden daha aydınlıktı; Hava yağmurlu da olsa açıkta olsa hep okula geldi ve herkesin favorisiydi.

Tüm bu zaman içerisinde iki İngiliz çocuğu dışındaki tüm çocukların sabırlı olması gerekiyordu çünkü onlara söylenen her şey bir çevirmenin ağzından geçiyordu. Ancak bu durum onların bizi ziyaret etmeye kısa zamanda bahçenin üyesi olan küçük arkadaşlarını getirmelerine mani olmadı ve birkaç hafta sonra yedi sayısı yirmi beşe yükseldi. Başlarda ABD'deki anaokulları gibi sadece sabahçılık vardı, fakat kısa zamanda bu planla gidilirse sokak okulları ile yarışılmayacağı açığa çıktı ve bize daha iyi ahlaki sonuçlar veren tüm gün sistemine geçildi.

Çocukların çoğu toplumun tüm kesimlerinden gelen üç ile sekiz veya dokuz yaşlarında olan Ermeni çocukları. Okul ücreti ayda 85 cent ile her pazartesi sabahı getirilen 5 cent arasında değişim gösteriyor; hiçbir şey ödeyemeyecek kadar fakir olanların ebeveynleri, edecekleri duaların borçlarının karşılığını ödeyecek kadar bize nimetler getireceğine bizi tekrar tekrar inandırıyorlar”⁶⁶.

Bayan Bartlett okulun kurulduğu ilk günlerinde yaşadığı olayları aynı yazısında şöyle özetlemeye devam eder:

“Altı hafta sonra üye sayımız o zaman işgal ettiğimiz odaya sığmadı ve ona ek olarak bize iyi hizmet eden şapel de kullanımımıza verildi. Ancak ben hala Tanrının kıymetli ışığını bize göstermekte hile yapan vitraylı pencerelere karşı biraz hınç doluydum. Küçük üç yaşındaki kızlardan biri tam o zamanlarda oyun oynamak için her dışarıya çıktığımızda gözlerini kapatıyor ve acı acı ağlıyordu. Bunun nedenini, onun evine uğrayıp, her zaman çok az ışık alan bir odada doğup yaşadığını ve

⁶⁴ Nellie S. Bartlett, “The Kindergarten in Smyrna”, *Life and Light for Woman*, Vol. XX, No. 2, February 1890, s. 60

⁶⁵ Mary Lyon Page, 1882 yılında kız okulunun başındaki yönetici misyonerdir.

⁶⁶ Bartlett, “The Kindergarten in Smyrna”, s. 60

gözlerini acıtanın güneş ışığı olduğunu öğrenene kadar anlayamadım. Aynı zamanda kız, ışık kadar, yiyeceğin de az olduğu bir evden geliyormuş gibi gözüküyordu.

1886 Şubatında Children's Friend Topluluğu'nun bize sağladığı geniş odalar ve güzel büyük bir oyun alanı çok makbule geçti. Öğretmenler, o günkü çalışmalar başlayana kadar küçük olanlara göz kulak olmak için sırayla yedi buçukta geliyorlar; ancak yazın annelerinin ellerine kahvaltılarını verip gönderdiği çocukların mutlu sesleri bahçede bu saatten çok önce duyuluyor. Anaokuluna getirilen büyük itirazlardan biri çocukların eve çok erken gönderilmesi çünkü İzmir'de akşamüstü sekizden önce nadiren hazırlanan akşam yemeğinden çok önce çocukların eve gönderilmesini ebeveynler sıkıntılı buluyorlar.

Geçen sene sayımız yetmiş sekizdi ve öğrencilere beş sınıfta eğitim verildi. Dört sınıfın öğretmeni Ermen idi ve biri de bu yıl anaokulunun başında olan Bayan Blackler'in İngilizce sınıfıydı.

[Anaokulu] çalışmasının başarısının büyük sırrı bu Hıristiyan öğretmenlerin inancı ve onların -kullanılabilecek tek eğitim yönteminin sevgi yöntemi olduğu- temel prensibine sıkı sıkıya bağlı kalmalarıydı⁶⁷.

Daha önce ifade edildiği gibi Huntington Anaokulunda eğitim en başından beri ücretli olmuş ve her ay öğretim ücreti tahsil etmiştir. Ancak öğrencilerin birçoğunun ailesinin fakir olması sebebiyle bazı aileler hiç ödeme yapamamış, bazıları okul taksitlerinin dörtte birini veya bir kısmı ödeyebilmiştir. Bu sayede hayırseverlik görüntüsü ile fakir ailelerin çocuklarına da eğitim fırsatı verilmiş ve misyonerlerin toplumun her kesiminden insana kolayca ulaşması amaçlanmıştır.

1902 tarihli "İzmir" yazısında Susan Merrill Farnam, Bayan Bartlett ve okuluna gelmek isteyen bir çocuk hakkında bir anısını anlatır. Bu olay anaokuluna devam eden her öğrenciden her koşulda ücret alındığını göstermesi bakımından önemlidir.

"[Bayan Bartlett] bize evin babasının kirayı ödedikten sonra kendisini, eşini ve üç çocuğunu geçindirmek için elinde haftada iki dolar kalan bir aileyi ziyaret ettiğinden bahsetti. Bir çocuk için gerekli olan okul ücretini ödeyebilmeyi başarabilmişler ancak çok zeki olan kız çocukları da okula gitmek istemiş ve gidemediği için her sabah ağlıyormuş. Sonunda Bayan Bartlett onu bir iki gün misafir olarak gelmek üzere okula davet etmiş... Biz onu orada gördük ve iyi kalpli bir turist arkadaş onun için bir yıllık parayı ve okul ücretini bıraktı..."⁶⁸.

Anaokulu öğrencileri, her sabah Tanrı'ya onlara sunmuş olduğu nimetlerden ötürü teşekkür etmek için bir araya geliyor ondan yardım dileyip sonrasında neşeli şarkılar söylüyorlardı. Bunu sabah konuşması, jimnastik, küçük çocuklar için öğle yemeği, bahçede oyunlar takip ediyordu. Öğleden sonra bölümü de yine şarkı söylemekle açılıyordu. Bayan Bartlett'e göre anaokulunun en büyük eksikliği Ermenice ve Türkçe ilahi ve şarkıların eksikliğiydi.⁶⁹ Anaokulu öğretmenleri için

⁶⁷ Bartlett, "The Kindergarten in Smyrna", s. 61

⁶⁸ Susan Merrill Farnam, "Smyrna", *Life and Light for Woman*, Vol. XXXII, No. 4, April 1902, s. 182-183

⁶⁹ Bartlett, "The Kindergarten in Smyrna", s. 61

okula devam edenle etmeyen öğrenciler arasındaki farkı görmek çok zevkliydi. Anaokulunda yaşça büyük olan çocuklara günün bir bölümünde okuma yazma öğretiliyordu. Bunun sebebi bu öğrencilerin Amerikan kız ve erkek okullarının ilkököl bölümüne girebilmelerini sağlamaktı. Zaten çoğu da bu okullara girebiliyordu. Bayan Bartlett'e göre çocuklar kendi küçük bedenlerinin, hayvanların, içinde yaşadıkları dünyanın mucizelerini duymaktan çok memnun oluyorlardı, ancak evlerine gittiklerinde anlatmaktan en çok zevk aldıkları konu İncil'di. Ona göre öğrencilerin ebeveynlerinin çok azı Protestan olsa da hepsi küçük evlatlarının İsa'yı ve onun sevgisini öğrenmelerinden memnundular⁷⁰.

1892 yılına gelindiğinde Kadın Misyonları Kurulu (WBM) anaokulunun yer sıkıntısı olduğu için okulun bulunduğu yerin karşısındaki arsaya satın alır. Bu yıl içerisinde anaokulu ve öğretmen okulunda yaşanan olayları Bayan Bartlett Board'a yazdığı mektuplarında şöyle özetler:

"Bu anaokulundaki en iyi yılımız oldu. Çocuklar iyi ilerleme kaydettiler ve beni en mutlu eden çocukların huzurlu ruh halleri ile çok az disipline ihtiyaç duymamız oldu. Eğitim yılının başında Pazar Okulu'nun temel bölümünü (primary department) ayırmak en iyisi olacaktı gibi geldi ve çalışmalar anaokulu binasında yapıldı. Pazar Okulu'nun bu bölümünün çalışması daha önceki yılların çok önüne geçti. Sıklıkla elli ile altmış arasında öğrenci mevcudumuz olurdu... Arkalarına Ermenice soru ve cevapların yapıldığı "Küçük Hacı" resimleri, öğrencilerin dersleri ve ayetleri hatırlamalarını kolaylaştırdı... evlere çok daha fazla İncil taşımalarına aracı oldu. Bu yılda Pazar Okulu'nun temel bölümünde bir koleksiyon aldık ve çocuklar parayı hasta ve fakirler için harcamaktan ve bir kısmını Bursa Yetimhanesine göndermekten çok memnun oldular. Ayrıca anaokulunun bir bölümünde çocukların arzusuyla küçük bir yardım topluluğu da oluşturuldu.

Anaokulu öğretmeni yetiştirme sınıfında altı hafta önce altı kişilik sınıf, derslerini bitirdi. Bu mezunların gelecekte sağlayacağı faydalar hakkında çok büyük umudum var. Biri Yozgat'ta görevine başladı bile; Merzifon'dan olan biri gelecek sene Trabzon'da öğretmenlik yapmak üzere acil olarak davet edildi... Lütfen bu genç öğrencilerin sahip oldukları bilgi ve iyilikle yetinmeyip, akıl ve ruhlarını geliştirmeye devam ederek, kendi insanlarına yardım edebilmeleri için dua edin."⁷¹

Okulun karşısındaki arsanın satın alınmasından sonra İzmir misyonerleri bu arsaya yeni bir bina yapmak için para toplamaya çalışırken okulun bulunduğu Spartalian Evinin bitişiğindeki Seferyan Evi satılığa çıkmıştır. Misyonerler "beklenmedik şekilde satılığa çıkan bu evin, yapmayı planladıklarından daha çok amaçlarına hizmet ettiğini görünce, yapacakları en iyi şeyin evi satın almak olduğunu düşünmüşlerdir"⁷². Sonuç olarak 25 Ocak 1894 tarihinde bina satın alınmış ve aynı yılın "Temmuz ayında bütün anaokulu mobilyaları bu yeni binaya taşınmıştır."⁷³ Bu binanın alınmasında WBM aracılığı ile hatırı sayılır bir para yardımı yapan

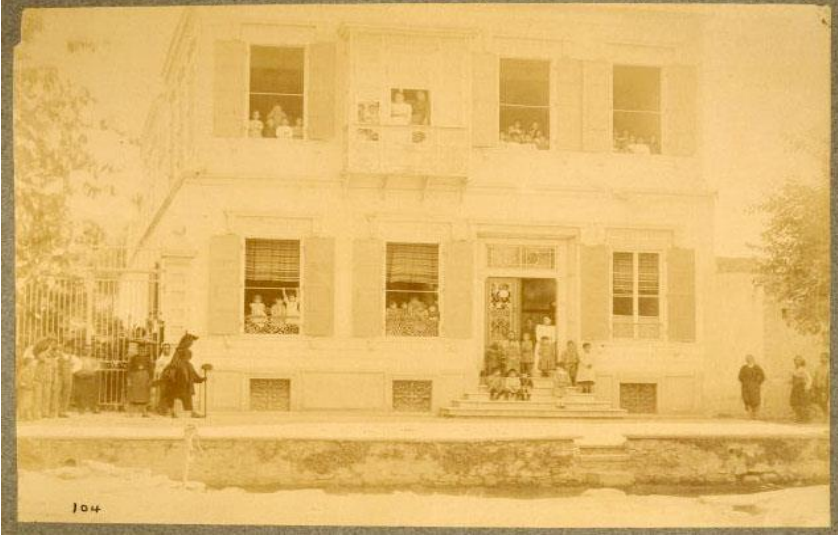
⁷⁰ Bartlett, "The Kindergarten in Smyrna", s. 63

⁷¹ "The Kindergarten in Smyrna", *Life and Light* Vol. XXII, No.10, October 1892, s. 463

⁷² "The Kindergarten in Smyrna", *Life and Light*, Vol. XXIV, s. 16

⁷³ "The Kindergarten in Smyrna", *Life and Light*, Vol. XXIV, s. 20

Connecticut Middletown'dan Bayan Huntington'un adını yaşatmak için o zamana kadar Board'ın arşiv belgelerinde İzmir Anaokulu (Smyrna Kindergarten)⁷⁴ olarak geçen okula, Huntington Anaokulu ve Öğretmen Okulu adı verilmiştir.

Resim 7: İzmir, Huntington Anaokulu. Pencerelerdeki Çocuklar⁷⁵

1894 tarihli *Life and Light for Woman* dergisinde “İzmir’deki anaokulu için para yardımı yapan ABD’deki çocuk topluluklarının, onların katkılarıyla alınan binanın resmini görmekten memnun olacakları” yazar. Dergide okulun yeni binasının, okulun kurucusu Bayan Nellie’nin ve okulun binasının bulunduğu sokağın fotoğrafına yer verilir. Bayan Nellie’nin yaz sonunda yazdığı mektuplarından şu alıntılar yapılır:

“Paranın toplanmasında katkısı olan herkese teşekkür notu gönderebilecek zamanım olmasını çok isterdim ve biliyorum ki birçoğu Tanrının dışında kimsenin bilmediği ve onun inayetiyle ödülleri alacakları fedakârlıklar sayesinde yardımda bulunabildiler... Anaokulunu en uygun eve taşıyacak olmaktan çok memnunuz... Amacımız için İzmir’deki en iyi ev gibi gözüküyor. Anaokulu bu sene daha öncekilerden daha iyi iş çıkardı ve öğretmenler daha düşünceli ve vefalı hale geldiler. Okul ücretlerinden daha fazla para toplamaya başladık ve iyi ailelerden gelen daha fazla çocuğa sahip olduk. En küçük öğrencilerimizin olduğu yirmi iki kişilik sınıfın en büyük sınıfımız olması bizi çok mutlu ediyor. Üç veya dört yaşlarında bize geldiklerinde genellikle onları erkek veya kız okullarımıza gidene kadar bizimle

⁷⁴ Bu duruma bir örnek için bkz.: Vandewalker, *a.g.e.*, s. 94

⁷⁵ American University of Beirut, Collection at Jafet Library, The Blatchford Collection, Ph:1/119, Digital Documentation Center at AUB. Erişim: 20.03.2019. <http://ddc.aub.edu.lb/projects/jafet/blatchford/html/119.html>

beraber tutabiliyoruz. Bu çalışmamızda sizin dualarınıza her zaman ihtiyaç duyuyoruz”⁷⁶.

Bayan Bartlett, İzmir Anaokulunun açılmasını takip eden on iki sene içerisinde elli genç kadın ve iki genç erkeğin anaokulu öğretmeni olma eğitiminden geçtiğini ve Osmanlı’da açılacak olan anaokullarına Amerika’dan on kat daha fazla ihtiyaç duyulduğunu belirtir. Anaokullarının artık her bir misyon çalışması için bir ihtiyaç olduğunu ve iyi yetişmiş anaokulu öğretmenlerine büyük ihtiyaç olduğunu aktarır⁷⁷.

Nellie Bartlett’da diğer Board misyonerleri gibi 1895 ve sonrası Ermeni olaylarını kasıtlı olarak “katliam” olarak değerlendirmektedir. 1897 tarihli “İzmir Anaokulu’nda Noel” başlıklı yazısında bu olayların anaokulundaki çocuklar üzerindeki etkilerini şu sözlerle anlatmıştır:

“Bu çocuklar, ebeveynleri İzmir’e iş için taşındığından, Türkiye’deki çoğu şehir ve büyük kasabayı temsil ediyorlar; ancak eski evlerine ve akrabalarına olan sevgileri asla azalmıyor; Küçük olanlar sıklıkla daha büyük evlerin, güzel bahçelerin, soğuk suların hikâyeleri ve hoş oyun arkadaşları, sevgili dede ve nineler ve geride bırakılan diğer arkadaşlarla avutuluyorlar.

1895 yılı Kasım ayı başında çocuklar okula sıkıntılı yüzlerle gelmeye başladılar ve bunun nedeni sorulduğunda haftalarca şunun gibi cevaplar verdiler: ‘Babam Erzurum’da çok korkunç bir şeyin olduğunu söylüyor ve oradaki herkes korkuyor ve birçok küçük çocuğun artık baba veya annesi yok; annem ağlıyor ve hiçbir şey yemiyor çünkü oradaki dayı ve teyzelerimden haber alamamış’ veya ‘Artık benim dedem ve ninem yok’ veya ‘Dedemin evinin tümü yandı ve onlar çok açlar ve üşüyorlar’ veya ‘Küçük yeğenlerimin artık ne anne ne babası var, içinde yaşayacakları bir evleri, uyuyacak yatakları, yiyecek yemekleri veya giyecek kıyafetleri yok.’

“Katliam” sahnelerinden güvenilebilir haberler almak çok zor olduğundan, çoğu durumda üzücü gerçek ile karşılaşıldığında daha derin bir kederin eşlik ettiği, kahredici, belirsiz haftalar geçti. Maraşlı bir anaokulu öğretmenimiz iki ay boyunca annesinin, erkek ve kız kardeşlerinin hayatta olup olmadığını öğrenemedi. Endişeden günden güne zayıfladı, solgunlaştı ve gecelerini kederli bir uyanıklık içinde geçirdi! Çocukları anaokuluna getirip götüren küçük oğlan, uzun ve endişeli bir bekleyişten sonra, Harput’a yakın bir yerde yaşayan anne ve küçük kız kardeşlerinin takip edildikleri için mağaradan mağaraya kaçtıklarını ve eğer üç günde bir yiyecek bir parça ekmek bulabilirlerse minnettar olduklarını öğrendi. Mutfaktaki hizmetçi erkek ve kız yeğenlerinin yetim kaldığı haberi ile üzüldü; bizim evimiz şehirdeki binlerce yas evinden biriydi”⁷⁸.

Nellie Bartlett bu yazısının devamında yaşanan 1895 olaylarından sonra anaokulundaki çocukların bu bölgelerdeki çocuklara yardım edebilmek için gösterdikleri çabaları anlatır. Anaokulunun en küçük çocuklarının Van’daki yardım

⁷⁶ “The Kindergarten in Smyrna”, *Life and Light*, Vol. XXIV, s. 16

⁷⁷ Vandewalker, a.g.e., s. 96

⁷⁸ Cornelia S. Bartlett, “Christmas in the Smyrna Kindergarten”, *Life and Light for Woman*, Vol. XXVII, No.12, December 1897, s. 545-546

çalışması hikâyesi ile çok alakadar olduklarını ve bu çok uzaktaki çocuklar için penilerini ve yarım penilerini biriktirmeye başladıklarını söyler. Bir çocuğun annesinin sabah bir yemek için bir şeyler alsın diye verdiği parayı harcamayıp öğlene kadar aç durduğunu ve bu parasını daha fazla aç çocuğa yardım gidebilsin diye biriktirdiğini aktarır. Anaokulunun Rum öğrenciler için olan bölümünde de Ermeni öğrenciler bölümünde olduğu gibi aç çocuklara gönderilmek üzere para biriktirildiğini söyler. Öğrencilerin yaklaşan Noel için hediye almama ve bu paraları acı çeken yetimlere gönderme konusunda anlaştıklarını ve bunun üzerine her birinin getirdiği peninin, üzerinde adı yazılı olan bir zarfa konduğunu aktarır⁷⁹.

Bayan Bartlett ve yardımcısı Isabel Saunders'ın kaleme aldığı 1896-1897 yılına ait anaokul öğretmeni adayları alma duyurusu öğretmen okulu ve öğretmen adaylarıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Duyuruda yer alan bilgiler şöyledir:

“Eğitim 1 Ekim 1896 tarihinde başlayacaktır ve bu tarihte sınıfa katılacak tüm öğrencilerin hazır olması gerekmektedir. Kurs, Froebel'in 'Mother Play' teorisini ve anaokulu oyuncaklarıyla pratik yapma çalışmalarını içermektedir. Şarkılar, oyunlar, hikâyeler ve meslekler, vokal müzik öğretimi ve jimnastik. Arzu ediliyorsa İngilizce. Her gün saat dokuz ile on iki arasında okulda uygulama çalışması.

Okula başvuracak kişilerin devlet okulunda öğretmenlik yapacak kadar eğitime sahip olmaları, müzik kulaklarının olması, çocukları sevmeleri ve on yedi yaşın altında olmamaları gerekmektedir. Anaokulunda odalar bedavadır. Tüm öğrencilerin kendi yataklarını, yatak örtülerini, havlularını, masa örtüsünü ve halısını getirmesi rica edilmektedir. Okul ücretinin yarısı peşin ödenmelidir ve ücret ayda ½ Liradır. Gerekli olan kitap ve malzemelerin ücreti iki Lirayı geçmemektedir.

Hem Alman hem de Amerikan anaokulu malzemelerimiz, ayrıca müzik kitaplarımız, Noel ve Paskalya çalışmaları, Froebel'in doğum günü veya diğer tatiller için tasarımlarımız, şarkıların, oyunların ve hikâyelerin Ermenice, Türkçe veya Yunancaya çevirileri mevcuttur. Bu tedarik evi sayesinde Türkiye'deki anaokullarının malzemelerini mümkün olan en kısa sürede sağlayarak ve şarkı, oyun ve hikâyelere yardım ederek hepimizi daha fazla sempatik göstermeyi umuyoruz”⁸⁰.

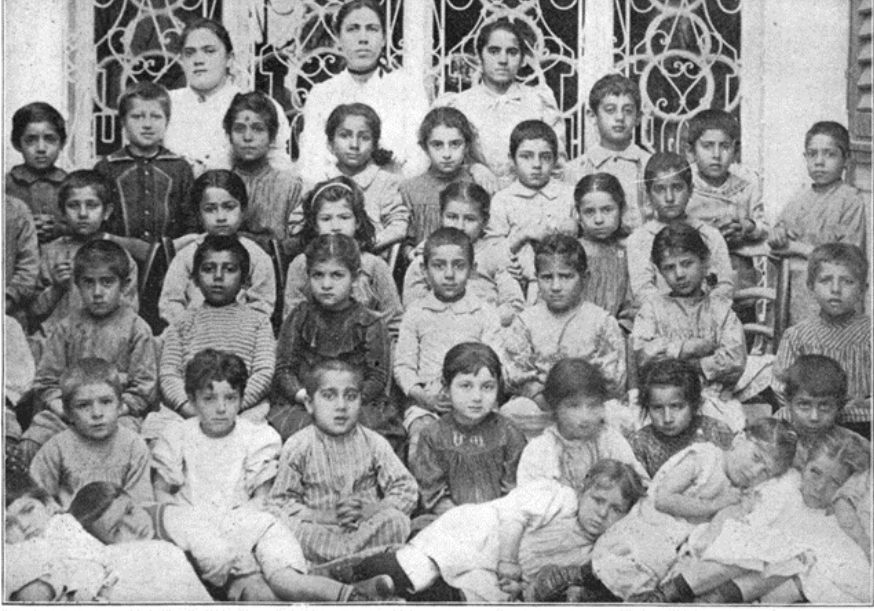
Board belgelerinde 1900-1901 yılına ait yıllık İzmir İstasyon raporunda James P. McNaughton Bayan Bartlett'in uzun zamandır taşıdığı ağır yükünün bir yardımcı gönderilerek üzerinden alınması ve anaokulu öğretmeni eğitim sınıfının yeniden organize edilmesi gerektiğini yazar⁸¹. Bunun ardından Bayan Bartlett'in sağlık durumunun iyice kötüleşmesiyle 1902 yılında Huntington Anaokulu, İzmir Amerikan Kız Kolej Enstitüsü (ACI) ile resmen birleştirilmiş ve kız okulunun bünyesine dâhil edilmiştir⁸².

⁷⁹ Bartlett, “Christmas in the Smyrna Kindergarten”, s. 546

⁸⁰ Cornelia S. Bartlett, Isabel Saunders, “Announcement of the Huntington Kindergarten and Training School Smyrna Turkey 1896-1897”, Mount Holyoke College Archives and Special Collections, South Hadley, MA, s. 1-2

⁸¹ PABCFM Reel 618 No. 436

⁸² Johnson, *Paths* s. 15

KINDERGARTEN CHILDREN AT SMYRNA.

Resim 8: İzmir'de Anaokulu Çocukları⁸³

Anaokulu yönetiminin ACI'ya geçmesi ile okul yönetimi anaokuluna yedi yaşından büyük çocukları kayıt yapmama kararı almıştır. Bayan Bartlett'in 1904 yılında ABD'ye dönmesi ve görevini bırakmasının ardından anaokulu öğretmeni yetiştirme okulu da sadece anaokulu öğretmeni yetiştirmeyecek, ilk ve orta öğretim içinde öğretmen yetiştirmeye başlayacaktır. Eylül 1922'de yaşanan büyük İzmir yangınına kadar anaokulu, ACI'nın bir bölümü olarak işlev görmüş ve eğitim vermeye devam etmiştir ancak 1923 yılında ACI Göztepe kampüsünde yeniden açıldığında anaokulu açılmamıştır.

Huntington Anaokulu ve Öğretmen Okulu'nun Önemi ve İktisadi Faaliyetleri

İzmir, Amerikan Board'ın önemli istasyonlarından biridir⁸⁴ ve tarihte sorumluluk sahası, neredeyse bugünkü Ege Bölgesi'nin tamamını içerecek şekilde geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Buradaki Board misyonerlik faaliyetleri ilk gelinen bölge olması itibarıyla, diğer çoğu bölgede olduğu gibi Osmanlı devlet ve toplum yapısı yeterince tanındıktan ve çalışmaların alt yapısı oluşturulduktan sonra şekillenmemiş, bizzat her şey burada başlamıştır. 1 Ocak 1853 tarihinde İzmir Ermeni

⁸³ Bartlett, "Christmas in the Smyrna Kindergarten", s. 547

⁸⁴ Rahip Marcellus Bowen ve Rahip Lyman Bartlett'in İzmir istasyonu tarihi için bkz.: *PABCFM Reel 505, No: 80-87; PABCFM Reel 505, No: 88-116*

Protestan Kilisesinin kurulmasının ardından İzmir istasyonundaki matbaa çalışmaları sonlandırılmış ve istasyondaki misyonerlik faaliyetleri yavaşlamıştır. Huntington Anaokulunun açılmasından önceki yıllarda eğitim misyonerliğine verilen önem sayesinde Board'ın İzmir'deki misyonerlik faaliyetleri canlanmış ve Manisa'ya taşınmış olan istasyon merkezi 1880 yılında yeniden İzmir'e getirilmiştir.

Huntington Anaokulu, sadece İzmir'de değil tüm Osmanlı Devletinde beklenmedik bir etki yaratmış olması bakımından son derece önemlidir. Yetiştirdiği anaokulu öğretmenleri ile okul, diğer büyük şehirlerde de çok sayıda anaokulunun temelini atılmasının öncülüğünü yapmıştır. Anaokulu Osmanlı'da erken çocukluk dönemi eğitiminin oluşturulmasında rol model olmuştur. Bu anaokulu sistemi ile İzmir'deki ailelerin çocukları üç yaşından itibaren Amerikan okulları bünyesine dâhil edilmiş, aileleri ile yakın temasa geçilmiş ve kurulmuş olan Amerikan eğitim sistemi içerisinde öğrenciler on altı veya on sekiz yaşına kadar verilen eğitim ve öğretim ile Amerikalıların her açıdan etkileyip nüfuz edebildikleri bireylere dönüştürülmüşlerdir. Modern eğitim alma fırsatı bulan bu öğrenciler ilerleyen yıllarda bunu avantaja çevirmiş, önemli konumlara gelmişlerdir.

Board misyonerleri dini amaçlar dışında kapitalist anlayışın gereklerini de yerine getirmeyi hedeflemişlerdir. Board'ın arşiv belgelerinde Huntington Anaokulundaki öğrencilerin ABD'dekilere benzer çocuk misyoner derneği kurduklarından ve para kazanmanın ilginç yollarını bulduklarından bahsedilmektedir. İzmir anaokulundaki *“öğrenciler de kendi istekleri ile benzer bir çocuk misyoner derneğini 1892 yılında İzmir'de kurmuşlardır. Kısa süre sonra çalışmalarına başlayan dernek üyesi çocuklar çok ilginç yollarla para toplamayı başarmışlardır.”*⁸⁵

Okulun kurucusu Bayan Bartlett anaokulunun iktisadi faaliyetleri hakkında sunuları anlatır:

“Misyon takımından çocuklara bahsedildiğinde kendilerine ait bir topluluk kurmak ve kazanacakları parayla iyilik yapmak istediler. İlk başta bazıları küçük şeyler getirdi ve onları sattı; bazı küçük oğlanlar bükülmüş iğne ve bir makarayla dizginler, bir küçük kız ise kumaş artıklarından iki parça örtü yaptı ve sattılar. İki ay içerisinde küçük bir oğlan için bir çift ayakkabı satın aldılar ve fakir bir kadının ev kirasını ödediler. Böylelikle almaktansa vermenin insanları nasıl mutlu ettiğini öğrendiler”⁸⁶.

Bayan Bartlett 1899 tarihinde ABD'de iken kaleme aldığı “İzmir'de Misyon Çalışması” başlıklı yazısında İzmir'deki okulun sadece yardım almadığını, yardım da ettiğini Afrika ve diğer yerlere para yolladığını belirtir. Hindistan'da destek oldukları bir kızın öğretmen olduğunu söyler. Harcanan paranın çoğunun onu verenler tarafından kazanıldığını, paranın bir bölümünün de güzel ve yararlı malzemelerin satışından geldiğini anlatır⁸⁷.

⁸⁵ Demir, *a.g.t.*, s. 159

⁸⁶ Huntington, *a.g.m.*, s. 15

⁸⁷ Nellie S., Bartlett, “Mission Work in Smyrna”, *Life and Light for Woman*, Vol. XXIX, No. 1, January 1899, s. 8

KINDERGARTEN CHILDREN AT SMYRNA, UPPER CLASS.

Resim 9: İzmir'de Anaokulu Öğrencileri, Üst Sınıf⁸⁸

Amerikan Board Heyeti ilk başta her ne kadar dini faaliyetlere önem vermiş olsa da zamanla bu durum değişmiştir. İş eğitimi dindarlaşmanın bir aracı olarak kullanılmaya başlanmış atölye çalışmaları ile öğrencilerin para kazanmalarının önü açılmış, okullarda iktisadi faaliyetler sürdürülmüştür. Örneğin, Bayan Bartlett'in babası Rahip Bartlett öğrencilerin başkalarına karşı sorumluluk duyma hissiyle eğitilmelerini ve para kazanmayı öğrenmelerini Paskalya zamanında öğretmenlerinin yardımıyla yumurta boyayıp satmaları ve ihtiyaç sahiplerine yardım etmeleri üzerinden anlatır⁸⁹.

Anaokulunun öğrencileri kendine yardım etme olarak Türkçeye çevrilebilecek olan "self-help" ilkesi ile üretici faaliyetler içine dâhil edilmiş böylelikle hem beceri hem de para kazanmışlardır. Bu üretici faaliyetler zaten bu dönemle birlikte neredeyse tüm Board okullarının gündemine ve programına girmiş olan etkinliklerdir. Bu iktisadi çalışmalar ve üretici faaliyetler az miktarda da olsa öğrencilerin kendi paralarını kazanmalarına ve başkalarına yardım edebilmelerine olanak sağlıyordu. Misyonerlerin de istediği zaten öğrencilerine bu beceri ve alışkanlıkları kazandırma yoluyla onları kendilerine daha da bağlamaktı. Hem maddi hem de başkalarına yardım edebiliyor olmanın verdiği manevi tatmin sayesinde çocukların zihinlerinde yetişkin bir bireyinkinden daha çok etki bırakabiliyorlardı.

⁸⁸Bartlett, "Christmas in the Smyrna Kindergarten", s. 549

⁸⁹ Johnson, *Paths*, s. 15

Bu anaokulunun sürekliliğini sağlamak için ABD'den gelecek olan yardımlar konusu da son derece önemliydi. Bu yüzden misyonerler ABD'den gelen destekler üzerinde hassasiyetle durmuşlardır. Bağışlara verdikleri değer, Amerikan Board'un kendi belgelerinde İzmir Anaokulu'na ABD'den gönderilecek olan yardımları toplamakta kullanılmak üzere özel olarak tasarlanmış katlanabilir bir bozuk para kutusunun (a folding mitebox) bahsinde açıkça görülmektedir. Misyon Camiası'nda (Mission Circles) Genç Emek Topluluklarında (Junior Endeavor Societies) ve Pazar Okullarında (Sunday Schools) bedava dağıtılmak üzere hazır bulundurulan bu kutunun piramit şeklinde olduğu anlatılmaktadır. Kutunun yan yüzeyleri uygun biçimde anaokulu amblemleri ve kutsal kitaptan yazılarla süslenmiştir. Kutunun bir tarafında çocukların yapılan yardımları kontrol edebilmesi için bırakılmış bir bölüm vardır. Kutunun altında kutunun sahibinin adının, üyesi olduğu Misyon camiasının adının ve camianın ait olduğu şubenin adının yazılacağı boşluklar bırakılmıştır⁹⁰.

Bu para toplama kutusu örneği Osmanlı'da Ermeni çocuklar için açılmış olan anaokullarına ABD'den gelecek olan maddi yardımlara verilen aşırı önemi açıkça göstermektedir. ABD yardımları ve neden devam etmeleri gerektiği konusunda bir başka Board misyoneri Bayan Huntington ise şunları söylemiştir:

“Onlar [Ermeni çocukları] anaokullarındaki çalışma ve oyun içerisinde son derece mutlular. İçerisinde bitkiler, resimler ve müzik olan aydınlık odaya her sabah gelmek ve burada sempatik ve sevgi dolu arkadaşları olan öğretmenlerini bulmak onlar için yeni bir dünyaya girmek gibi. Durumu iyi olan ailelerden gelenlerin bile evlerinde onları eğlendirecek veya ilgilerini çekecek çok az şeyi var. Oyuncakları, resimli kitapları, oyunları yok. Küçükler için anaokulunun neler yapabileceğini anlayabilen babalar, çocuklarının buraya devam edebilmeleri için her türlü fedakârlığı yapıyorlar. Çocuklarının eğitim almasını isteyen tüm ebeveynler bunun ücretini karşılayabilselerdi Amerikalı çocukların onlara yardım etme şansı olmayacaktı. Ancak Türkiye'deki bu hırsızlık ve yoksulluk günlerinde bu okulları ayakta tutabilmek için bu taraftan [ABD'den] yardım gelmeli”⁹¹.

Board misyonerlerinin İzmir Anaokuluna yardım toplama çalışmalarının bir başka ürünü de bölgedeki yerli insanların yazdıkları mektuplardır. Adının açıklanmasını istemeyen İzmirli bir Ermeni tarafından yazılmış olan *Türkiye'deki ilk Anaokulu* başlıklı mektup buna güzel bir örnektir. Bu Ermeni Bey mektubunda ABD'deki arkadaşlarına Amerikan Board'ın İzmir ve çevresinde eğitim konusunda yapmış olduğu çalışmalar için minnettarlığını dile getirmektedir. Yazının başında dergi editörü, mektubun hiçbir misyonerin haberi olmadan kaleme alındığını ve Türkiye'deki Protestan Ermenilerin görüş ve düşüncelerini yansıttığını belirtir. Ermeni Bey yazısında başarılı olarak gördüğü Hıristiyanlaştırma kurumlarından birisi olan ve on yıl önce Bayan Nellie Bartlett tarafından açılan İzmir'in Amerikan Anaokulundan bahsedeceğini söyler. On iki yıl öncesine kadar şimdi Ermeniler tarafından kucak açılan anaokulu sisteminin kimse tarafından bilinmediğini ve o zamanlarda Ermeni öğretmenlerin sorumluluğu altındaki öğrencilerine zalimce

⁹⁰ “Items”, *Life and Light for Woman*, Vol. XXIII, No. 1, January 1893, s. 18

⁹¹ Huntington, *a.g.m.*, s. 14

davrandığını vurgular. Öğrencilerin kötü hareketlerinin zalim öğretmenler tarafından duvara asılı olan işkence makinaları ile cezalandırıldığını ve öğrencilerinin bu öğretmenlerden nefret ettiğini anlatır. Hassas genç kızlarında aynı muameleye maruz kaldığını ve Bayan Bartlett'in onlara ışık getirdiğini ekler. Onun, genç kızları toplayıp, küçüklere öğretmenlik yapabilmeleri için, en iyi şekilde eğittiğini ve Anadolu'nun iç bölgelerine gönderdiğini anlatır. Bayan Bartlett'in kendini adanmış olduğu bu işin onun sağlığını bozduğunu ancak onun hiçbir zaman Tanrıdan aldığı güç ile yorulmadığını ve vazgeçmediğini söyler. Bu Ermeni Beye göre onun anaokulu Osmanlı'nın tüm benzer kurumları üzerinde beklenmemiş bir etki yaratmıştır. Ona göre zamanla Amerika ve Avrupalıların eğitim sistemi ülkede kabul görmüş ve Bayan Bartlett'in örneği herkes tarafından takip edilir olmuştur. Mektubun yazan Ermeni Bey anaokulları için yapılan harcamaların asla boşuna yapılmış harcamalar olmadığı konusunda ABD'deki yardımseverlere garanti verir. Amerikan Board ve diğer hayır kurumlarının güç ve parasını böyle önemli bir iş için kullanmalarının sonuçlarının çok güzel olacağını söyleyip Osmanlı'daki misyonun başarısı için Tanrıya dua ederek yazısını sonlandırır⁹².

Sonuç

Bu çalışmada Amerikan Board misyoner örgütünün arşiv belgeleri temel alınarak Board misyoneri Cornelia S. Bartlett'in İzmir istasyonunda açmış olduğu ve Amerikan belgelerinde Osmanlı Devleti'nin ilk anaokulu olarak geçen Huntington Anaokulu ve Öğretmen Okulu ve önemi incelenmiştir.

Huntington Anaokulu Ermeni çocuklarda oluşturduğu yardımseverlik ve üretici faaliyetlerde bulunma şuuru üzerinden kendi amaçlarına ulaşmayı hedeflemiş, anaokuluna devam eden çocukları bir daha terk etmemek üzere Amerikan değerleri ile tanıştırmıştır. Bu açıdan, Cornelia Nellie S. Bartlett'in kurmuş olduğu anaokul, Board misyonerlerinin Osmanlı halklarını Protestanlaştırma projelerine bir örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir.

Çalışma içerisinde, anaokuluna kayıt olan çocuklara Board misyonerlerinin uyguladıkları eğitim çalışmaları ve nasıl bir süreç izledikleri tarihsel akışı içerisinde özellikle Bayan Nellie Bartlett'in bakış açısından ve değerlendirmeleri üzerinden incelenmeye çalışılmıştır. Böylelikle Bayan Nellie'nin kendi çalışmaları hakkında kendisinin neler anlattığı ve hangi konulara değindiği gözler önüne serilmiştir. Bu araştırma Cornelia S. Bartlett'in anaokulu özelinde, Amerikan okulları ile Ermeni okulları arasında sebep-sonuç ilişkisi olduğunu bir kez daha göstermiştir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, "Personnel records for Cornelia C. Barrows Bartlett," American Research Institute in Turkey, Istanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #11671, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11671> (accessed April 1, 2019)

⁹² "The First Kindergarden in Turkey", s. 512-513

Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Personnel records for Cornelia S. Bartlett,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #11672, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11672> (accessed April 1, 2019)

Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Personnel records for Lyman Bartlett,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #11673, <http://www.dlir.org/archive/items/show/11673> (accessed April 1, 2019)

Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Memorial records for Cornelia C.B. Bartlett,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16692, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16692> (accessed Feb 29, 2019)

Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Memorial records for Cornelia S. Bartlett,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16693, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16693> (accessed June 8, 2019).

Amerikan Bord Heyeti (American Board), İstanbul, “Memorial records for Lyman Bartlett,” American Research Institute in Turkey, İstanbul Center Library, online in Digital Library for International Research Archive, Item #16694, <http://www.dlir.org/archive/items/show/16694> (accessed March 29, 2019)

Bartlett, Cornelia S., Isabel Saunders, “Announcement of the Huntington Kindergarten and Training School Smyrna Turkey 1896-1897”, *Mount Holyoke College Archives and Special Collections*, South Hadley, MA

Bartlett, Lyman, “Report, Kindergarten Work of Cornelia S. Bartlett”, Haz. Anna C. Edwards, *Mt. Holyoke College Arşivi*, https://www.archives.saltresearch.org/R/-?func=dbin-jump-full&object_id=3841793&silos_library=GEN01

PABCFM, Unit 5, Reel 505, No: 80-87, 88-116

PABCFM, Unit 5, Reel 597, No: 410

PABCFM Unit 5, Reel 618, No. 436

McNaughton, James P., “Smyrna Station Annual Report 1888-1889”, *SALT Research ABA000600539*.

Tetkik Eserler

Kitaplar

Elmacı Mehmet Emin, *Bir Semt Bir Bina: NATO Binası Amerikan Koleji'nden Kızılçullu Köy Enstitüsüne*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İzmir 2013

Hamlin Cyrus *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, (çev. Ayşe Aksu), Dergâh Yayınları, İstanbul 2012

Interim Report of the Commissioners on Certain Parts of Primary Education, Sydney, William Applegate Gullick Government Printer, 1903

Johnson Brian, *Paths of Learning: A Chronicle of the American Collegiate Institute and Associated Schools in Izmir*, Amerikan Board Heyeti, İstanbul 2004. <https://resources.finalsite.net/images/v1545146851/cis/zeb3x4p2npwn1qngwmqe/A-CI-History.pdf>

Johnson Brian, *Bilgiye Uzanan Patikalar: American Collegiate Institute (ACI) ve İzmir'deki Bağlı Okulların Tarihçesi*, çev. Handan Cingi, Amerikan Board Heyeti ve Sağlık ve Eğitim Yayınları, Ofset Yapımevi, İstanbul 2004

Mutlu Şamil *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, 2. Baskı, Gökkubbe Yayınları, İstanbul 2005

Higley Mary C. J. (Ed.), *One Hundred Year Biographical Directory of Mount Holyoke College 1837-1937*, Bulletin Series 30, no. 5; published and compiled by the Alumnae Association of Mount Holyoke College, South Hadley, Massachusetts 1937. <http://www.mtholyoke.edu/~dalbino/autographs/willis/women/cbartlett.html>

Stone Frank A., *Sömürgeciliğin Hasat Mevsimi: Anadolu'da Amerikan Misyoner Okulları*, 1. Baskı, (Çev. Ayşe Aksu), Dergâh Yayınları, İstanbul 2011

Vandewalker Nina C., *The Kindergarten in American Education*, Macmillan Company, New York 1908.

Makaleler

Aksu Ayşe, “Çevirmenin Sunuşu”, *Robert Kolej Uğrunda Bir Ömür*, Cyrus Hamlin, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012, s. 5-21

Alan Gülbadi “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri”, *Journal of Islamic Research*, c. 20, S. 4, 2007, s. 464-475

Bartlett Cornelia S., “Christmas in the Smyrna Kindergarten”, *Life and Light for Woman*, Vol. XXVII, No.12, December 1897, s. 545-550

Bartlett Cornelia S., “The Smyrna Kindergarten”, *Life and Light for Woman*, Vol. XXIX, No. 1, January 1899, s. 14-17

Bartlett Nellie S., “Mission Work in Smyrna”, *Life and Light for Woman*, Vol. XXIX, No. 1, January 1899, s. 4-8

Bartlett Nellie S., “The Kindergarten in Smyrna”, *Life and Light for Woman*, Vol. XX, No. 2, February 1890, s. 60-65

Elmacı Mehmet Emin, “Lozan Antlaşmasında Kapitülasyonların Kaldırılması ve Yeni Türkiye’de Yabancı Okulların Durumuna Etkisi”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları-I: 90. Yılında Lozan ve Türkiye Cumhuriyeti Uluslararası Sempozyumu, 13-15 Kasım 2013 Bildiriler Kitabı* (Eds. Duygu Türker-Murat Saygın), Cilt 1, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırmaları Merkezi Yayınları, Ankara 2015. s. 367-448

Erdoğan Dilşen İnce, “Amerikalı Protestan Misyonerlerinin Raporlarında İzmir İstasyonu’nun Kuruluşu ve Faaliyetleri (1820-1900)”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, S. 33, Bahar 2012, s. 97-108

Farnam Susan Merrill, “Smyra”, *Life and Light for Woman*, Vol. XXXII, No. 4, April 1902, s. 181-183

Huntington Elizabeth B., “The Children of Turkey”, *Turkey: A Course of Twelve Lessons*, arranged by Mrs. L. S. Crawford, Printed for the Board, Boston 1899, s. 14-15

“Items”, *Life and Light for Woman*, Vol. XXIII, No. 1, January 1893, s. 18

Johnson Brian, “Unutulmuş Bir Anaokulu: Türkiye’nin İlk ‘Çocuk Bahçesi’”, *Toplumsal Tarih*, çev. Handan Cingi, Tarih Vakfı Yayınları, sy. 148, Nisan 2006, s. 56-57

“Miss Bartlett’s Illness”, *Life and Light for Woman*, Vol. XXXIII, No. 6, June 1903, s. 242-243

“Missionary Personals”, *Life and Light for Woman*, Vol. XXXIV, No. 8, August, 1904 s. 338

“Missionary Personals”, *Life and Light for Woman*, Vol. XLII, No. 12, December 1912, s. 507

“Mission Circle Meetings: Kindergartens”, *Life and Light for Woman*, Vol. XXII, No. 3, March 1892, s. 123-124.

“Our Daily Prayer in August”, *Life and Light*, Vol. XXXIII, No. 8, August 1903, s. 363-364

Yuvalı Abdülkadir, “Sunuş”, içinde *Amerikan Board’ın Merzifon’daki Faaliyetleri ve Anadolu Koleji*, Gülbadi Alan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008

“The First Kindergarten in Turkey: By an Armenian of Smyrna”, *The Missionary Herald*, Vol. XC, No. 12, December 1894, s. 512-513

“The Kindergarten in Smyrna”, *Life and Light for Woman*, Vol. XXIV, No.1, January 1894, s. 16-20

“The Kindergarten in Smyrna”, *Life and Light for Woman*, Vol. XXII, No.10, October 1892, s. 463

Törelî Türkmen-Çoban Döşkaya, Füsün, “Amerikan Board Misyoneri Olive L. Parmelee Andrus ve Mardin”, *Geçmişten Günümüze Tarihten İzler*, Der. Doğan Karacoşkun-Osman Köse, Berikan Yayınevi, Ankara 2018, s. 223-228

Tezler

Aksu Ayşe, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu’sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İlahiyat Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2010

Demir Cenk, *Amerikan Board’ın İzmir’deki Faaliyetleri ve İzmir Uluslararası Kolej*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2014.

İnternet Siteleri

American University of Beirut, Collection at Jafet Library, The Blatchford Collection, Ph:1/119 Digital Documentation Center at AUB. Erişim: 20.03.2019. <http://ddc.aub.edu.lb/projects/jafet/blatchford/html/119.html>

Find a Grave Websitesi, Cornelia Storrs “Nellie” Bartlett. Erişim: 21.03.2019 <https://www.findagrave.com/memorial/196388558/cornelia-storrs-bartlett>

Find a Grave Web sitesi, Rev. Lyman Bartlett, Erişim: 21.03.2019 <https://www.findagrave.com/memorial/126243594/lyman-bartlett>

Özel İzmir Amerikan Koleji Web Sitesi, “Hakkımızda-Okulumuzun Tarihçesi”, <https://www.aci.k12.tr/Icerik/okulumuzun-tarihcesi/391/>

T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Websitesi, “Özel Öğretim Kurumları Genel Müdürlüğü: Tarihçe” 27 Ekim 2014. <http://ookgm.meb.gov.tr/www/tarihce/icerik/6>

تاريخ الإقتصادي لولاية بيروت ١٨٨٧-١٩١٨

Beyrut Vilayetinin İktisat Tarihi (1887-1918)

الدكتور خالد عبد القادر الجندي*

Özet**

Beyrut vilayeti, 19.asrın son çeyreğinde Osmanlı Devlet idaresinin önemli bir parçasıdır. Vilayet sınıflandırılmasında, çeşitli özelliklerinden dolayı Mümtaz eyaletler kategorisinde yer almıştır. Bu özelliklerin başında: sahilde bulunması, uluslararası ticarete deniz nakliyatının en bariz olduğu zamanda Suriye vilayetinin kapısı olması ve çeşitli uluslardan tüccarların buraya üşüşmesidir. Bununla beraber Beyrut vilayetinin idari ve siyasi yapısının aldığı rol da inceleme konusu olmuştur.

Beyrut vilayetinin ekonomik açıdan büyümesi, Fransız ticaret erbabının Sayda'yı Doğu Akdeniz ticaret merkezi yapması ile beraber önemli bir etken olmuştur. Zira Fransanın ticareti Beyrut vilayeti ile beraber Suriye, Filistin, Sor, Akka, Gazze, Rama ve Yafa'yı kapsamıştır. Bölgede 34 Fransız ticaret evinin bulunduğu ve canlı ticaretin yaşanmasıyla beraber, yine Sayda'da Fransız Katolik misyonerlerin de çok hareketli oldukları ve 19.asrın son çeyreğinde Ortadoğu'daki beş Katolik merkezin en önemli olduğu merkez Sayda olmuştur. Ancak Beyrut valisi Ahmed Cezzar Paşa ile Lübnan Cebel Emiri Yusuf eş-Şihabi arasında oluşan gerginlikten dolayı, Fransız tüccarlar ticaretlerini Sayda'dan Beyruta taşımak zorunda kalmışlardır.

Beyrut vilayetinin önemli iktisadi etmenlerinden birisi de tarım oluşturmuştur. Gerekli vergileri almak için devlet bu dönemde buradaki vilayet sancaklarından oluşan arazi tahriratını yapmış, toplamda 7,603,339 dönümden oluşan araziye belirlemiştir. Tarımın gelişmesi için gerekli desteğin sağlanması için de, düzenlemeler yapmıştır. Örnek olarak: Pamuk ekimi için dışarıdan alınacak gereçleri gümrük vergisinden muaf tutmuş, burada Tarım müdürlüğü kurmuştur. Buradaki en önemli ziraat mahsulu olarak: Buğday, pamuk, ilaç endüstrisinde kullanılacak bitkiler, tütün, susam, ipek, meyve ve sebzeler oluşturmuştur.

Beyrut vilayetindeki en önemli meslekler ise, fırıncılık, tahincilik, balıkçılık, denizden çıkarılan sünger ticareti, avcılık, tuz ticareti, kömürcülük, zeytin yağı rafineriliği, sabun ticareti, ipçilik, mensucat, kuruyemişçilik, dericilik gibi geniş bir yelpaze oluşturmuştur. Bununla beraber Beyrut vilayetinin gerek başka vilayetlere gerekse yurtdışına yaptığı ihracat bazı kalemlerle sınırlı kalmıştır. Ancak ithalat yalnızca Beyrut limanı ile sınırlı kalmamış, Trablusşam, Lazikiyye, Hayfa ve Akka limanından da gerçekleşmiştir. Buna karşılık dışarıdan gerçekleşen ithalat da,

* e-mail: k.jundi@hotmail.com

** Özet ve tercüme: Prof. Dr. Süheyl Sapan- Kral Suud Üniversitesi, Suudi Arabistan

işlenmiş deri, plastik, halat, çelik, yün kumaş çini ve züccaciye gibi çeşitli kalemler oluşturmuştur.

Şeklet “ولاية بيروت” منذ أواخر القرن التاسع عشر، جزءاً إدارياً مهماً من أجزاء السلطنة العثمانية، والتي صُنِّفتها مع ولايات الدرجة الأولى من ولاياتها، ولم يكن هذا التصنيف مسألة شكلية، فهو ينبع من عدة إعتبارات:

أولها: أن الولاية قد اشتملت على جزء أساسي من الساحل الشرقي للبحر المتوسط، دارت عليه صراعات تاريخية وخلفت نتائج بالغة الأهمية في تركيبة البشري المتعدد الأديان والطوائف والمذاهب. ثانيها: أن هذا الجزء قد شكّل حلقة وصل بين حركة التجارة الدولية والداخل السوري، في وقت كانت فيه السفينة وسيلة النقل الأساسية بين هذا الساحل وبلاد ما وراء البحر، وشكّلت مدن هذا الداخل محطات لقوافل التجارة البرية الآتية من جهات “إيران” في الشرق وشبه الجزيرة العربية” في الجنوب. لذلك كانت مرافء هذه الولاية معبراً للبضائع الأوروبية باتجاه الداخل، ومخرجاً لمواد التجارة الخارجية إلى مختلف أنحاء العالم عبر البحار.

ثالثها: هو أن هذا الموقع وبهذه الوظيفة، قد تقاطرت إليه أعداد كبيرة من تجار مختلف القوى الدولية خلال مرحلة طويلة من الحكم العثماني، حتّى باتوا في أواخر النصف الأول من القرن التاسع عشر يشكلون فيه ثقلًا تجارياً واجتماعياً ومالياً، ونتيجة ما استجد على السلطنة، من تطورات سياسية وعسكرية في هذه الفترة، كان هذا الجزء عرضة لصراع المخططات الدولية، التي إنغمس فيها هؤلاء التجار لتحويل ثقلهم الإقتصادي إلى ثقل سياسي يخدم تواصل مصالحهم ومصالح الدول التي ينتمون إليها.

لقد عملت السلطنة على مواجهة هذه المخططات، بإعتماد وتنظيم إداري كان في صلب خطتها لتنظيمية والإدارية التي التزمت بها أمام ممثلي القوى الدولية عام 1839م، وفي الوقت نفسه كانت محاولة منها للحد من التدخلات الأجنبية، “فنظام تشكيل الولايات الصادر عام 1839م، جعل سورية وفلسطين ولايتين كبيرتين هما: “ولاية حلب” في الشمال ومركزها مدينة “حلب”، و”ولاية سورية” في الجنوب ومركزها مدينة “دمشق”.

لقد أرادت السلطنة من خلال التقسيم الإداري الجديد لعام 1864م أن تمسك بحركة التجارة الناشطة التي يسيطر عليها التجار الأجانب، وأن تجعلهم تحت رحمة الإدارتين المركزيتين في حلب ودمشق، مما يتعارض مع مصلحة التطورات الاقتصادية الجارية على الساحل، التي تحتاج إلى السرعة في حركة المسؤولين، ممن يحملون صلاحية الحل والرباط بشأنها خاصة أن مصلحة التجار كانت تقتضي أن يكون مركز هؤلاء المسؤولين قريباً منهم، كي لا يتكبدوا مصاريف إضافية للانتقال بين الساحل ومركز القرار، ليأخذوا موافقتهم على معاملاتهم التجارية.

لقد تجاهل هذا التقسيم الأهمية التي أصبحت عليها مدينة بيروت، كما تجاهل وضع المدن الساحلية الأخرى التي كانت فيما مضى مراكز إيلات “كطرابلس الشام”، و”صيدا”، و”عكا”. لذلك إعتبرت القوى الدولية وخاصة فرنسا، أن هذا الإجراء الإداري هو لإعاقة حركة تطور المصالح الدولية المتكونة على الساحل. فهي مصالح تستحيل إدارتها من دمشق وحلب. وإقترحت على السلطنة أن تكون مدينة بيروت مركزاً لولاية تمتد من “اللاذقية” شمالاً إلى “حيفا” جنوباً، بعد أن أنشأت متصرفيتي “جبل لبنان” و”القدس الشريف”. وطلبت أن تجري التعديلات المطلوبة¹. وخصوصاً أن الدولة العثمانية كانت تنظر إلى بيروت على أن الهيمنة فيها للمسيحيين وخصوصاً الموارنة. لذلك خافت من أن ينعكس هذا الأمر على الإمساك بالحياة الاقتصادية والتجارة الدولية، يدعمهم بذلك القوى الدولية وخصوصاً فرنسا².

استمر الصراع حول هذه المسألة خفياً تارةً وعلنياً تارةً أخرى بين مسؤولي السلطنة العثمانية من جهة وتجار بيروت من جهة أخرى الذين يدعمهم تجار القوى الدولية. منذ العام 1865م حتى العام 1887م حين

¹ B.O.A: I.DH, 1063/83417

² Ibid:

فرض تطور النشاط التجاري وتعاطم النفوذ الأجنبي في بيروت ومنطقة الساحل قناعات جديدة على مسؤولي السلطنة، دفعهم إلى إنشاء ولاية بيروت³.

وفي السادس من ربيع الآخر 1305هـ \ 1887م وقّع مجلس مخصوص قرار إنشاء "ولاية بيروت" وضمت الألوية التالية: بيروت، عكا، البلقاء، طرابلس الشام، واللاذقية. وبعد يومين من اتخاذ القرار، أصدر السلطان إرادته السنّة في 8 ربيع الأول 1305هـ، بتعيين "علي باشا" والياً على بيروت⁴.
ينبع إنشاء ولاية بيروت من عدّة إعتبارات: إزدياد أهميّة بيروت وتعاطم النفوذ الأجنبي فيها، للوقوف في وجه النفوذ الأجنبي والتقليل من شأنه وأسبابه، وإتساع ولاية سورية، وإتخاذ ولايتها مدينة دمشق مركزاً لهم، الأمر الذي يجعل بيروت دون أهميتها.

تعاطم دور بيروت الإقتصادي:

كان التّجار الفرنسيون خلال الحكم العثماني، قد جعلوا من مدينة صيدا مركزاً تجارياً هاماً، على الساحل الشرقي للبحر المتوسط. وقد شملت دائرة نشاطهم سورية وفلسطين. وبهم ارتبطت تجارة مدن: دمشق، بيروت، صور، عكا، الرامة، غزّة ويافا⁵. وقد شكّل التّجار الفرنسيون عماد حركته، حيث بلغ عدد بيوتهم التجارية أربعة وثلاثين بيتاً. منها سبعة عشر بيتاً في صيدا، ثلاثة بيوت في الرامة، ثلاثة عشر بيتاً في عكا، وبيتاً واحداً في يافا، وإلى جانب هذه البيوت، فقد وجد عدد كبير من الإرساليات الكاثوليكية المتمركزة في مدينة صيدا⁶. وكان هذا المركز قد تحول بالنسبة للفرنسيين في أواخر القرن السابع عشر إلى واحد من مراكزهم الخمسة الأساسية الكبرى في شرق المتوسط المصنفة في المرتبة الأولى.

وبعد الخلاف الذي وقع بين الأمير يوسف الشهابي (1770-1789م)، أمير جبل لبنان وأحمد باشا الجزائر (1775-1804م) والي صيدا، كان الفرنسيون أحد أطرافه⁷. والتضييق الذي كان يتعرّض له التّجار من قبل الولاة بسبب الإمتيازات الأجنبية، وإحتكارهم المواد التجارية وخلافاتهم مع تجّار صيدا. كل ذلك أدى إلى طرد التّجار الفرنسيين من صيدا وعكا. وهكذا أخذ دورهما يتراجع كمرکز للتجارة الدولية⁸.

عمل التّجار الفرنسيون على نقل مركز تجارتهم، من صيدا إلى بيروت، وقد جاء هذا الانتقال، بعد أن إقتنعوا باستحالة عودة الوضع كما كان إلى صيدا. وبدأ الفرنسيون يعملون على تركيز تجارتهم في ميناء بيروت تمهيداً لفرضه على السلطنة العثمانية، وعلى مسؤوليهم في الوقت المناسب. فاعتمدوا ميناءها بشكل غير شرعي يهربون منه وإليه بضائعهم. وأخذت أكثرية السفن الفرنسية المتجهة إلى سوريا ترسو في هذا الميناء. وقد حاول الجزائر أن يمنع هذا التوجّه غير أن محاولته باءت بالفشل⁹.

أخذ التحول التجاري يشق طريقه إلى بيروت، واستطاع التجار الفرنسيين في فترة قصيرة، أن يحققوا نتائج هامة، وباتت تجارة بيروت أهم من تلك التي في صيدا وعكا لسببين:

الأول: أن التجارة في صيدا وعكا بقيت في يد الباشا، فهو الذي يبيع ويشترى، في حين أن التاجر في بيروت، قد استطاع أن يتخلّص من هذا الإحتكار، وأن يتعامل مع من يشاء.

الثاني: أن تجّار بيروت كانوا الأقوى، لأنهم أغنياء قادرين على التحمّل أكثر من الذين بقوا في صيدا وعكا¹⁰.

— مارتين¹¹ القنصل الفرنسي في صيدا إقترأحاً إلى المسؤولين Martin وفي الوقت نفسه قدّم
الفرنسيين بضرورة نقل مركز القنصلية من صيدا إلى بيروت لأن الفائدة ستكون أعم وأكبر. إن تزويد بيروت

³ I.DH, 1063/83417

(سالنامة ولاية بيروت لعام 1317هـ، دفعة أولى، ص: 26. وسالنامة ولاية بيروت لعام 1318هـ، دفعة ثانية، ص: 65.

⁵ Adel Ismail: *Documents diplomatiques et consulaires relatives à l'histoire du liban et du pays de proche-orient du XVIIème à nos jours*, Beyrouth 1978-1995, Tome 1, Lettre no. 82, p:271

⁶ Ibid: Tome 1, Lettre no. 87, p. 293-294

⁷ Ibid: Tome 4, Lettre no. 9, p.48-50

⁸ Ibid: Tome 4, Lettre no. 11, p. 53-54

⁹ محمد كرد علي: خطط الشام، مكتبة النوري، دمشق، ط3، 1403هـ\1983م، الجزء الثالث، ص:9.

¹⁰ Adel Ismail: op.lit, tome 3, Lettre no. 44, p. 134-136

بمركز قنصل فرنسي، وقبله بمركز قنصل إنكليزي، وسردينية التي أرسلت إلى الشرق الأوسط عمالاً وقناصل لأول مرة، قد ثبتت قنصلها، الذي شملت صلاحياته كل الشاطئ السوري في بيروت، وتوسكاته ذات التجارة الواسعة في بحار المتوسط، قد أرسلت قنصلاً إلى هذه المدينة، وأرسلت كل القوى الدولية قناصل لها إلى بيروت. كل ذلك أعطاها زخماً دولياً مهماً. وفي عام 1827م، كان يوجد فيها أربعة وثلاثون بيتاً تجارياً، من كبار بيوتات التجار الدوليين والمحليين. وقد توزع هؤلاء التجار على الشكل التالي: خمسة تجار من المسلمين، خمسة عشر تاجراً من المسيحيين، ستة تجار من الفرنسيين، أربعة تجار من النمساويين، تاجران من الإنكليز، تاجر روسي وتاجر سرديني. وبين هذا العدد كان يوجد خمسة عشر تاجراً من ذوي التجارة الواسعة منهم خمسة تجار مسيحيين، إثنان فرنسيان، إثنان نمساويان وواحد روسي¹¹.

بعد هذه الخطوات الدولية الرسمية تجاه بيروت، أصبح كل شيء من قبل القناصل يتم بشكل مدروس على هذا الساحل، فالتجار في المدن الساحلية باتوا يعقدون اجتماعات فيما بينهم للتشاور والاتفاق والتنسيق والتنفيذ، ويرفضون ويقترحون. وجعلت بيروت وحبلى أولى المحطات لبريد القناصل بين مدن الساحل

الوضع الزراعي:

أخضعت السلطنة العثمانية الأراضي الزراعية لعدة أشكال من الضرائب. ولذلك اضطرت إلى إجراء إحصاءات لقطع الأراضي المزروعة ومساحتها وأماكن توزعها على الدوائر الإدارية التابعة لها. وقد بلغ عدد القطع الزراعية في ولاية بيروت عام 1298هـ 601248 قطعة، بلغت مساحتها 7603339 دونماً، وتوزعت على قرى سناجق الولاية كما يلي: سنجق طرابلس الشام 155042 قطعة ومساحتها 775732 دونماً تملكها 335 قرية، سنجق طرابلس الشام 155042 قطعة مساحتها 1406575 دونماً تملكها 932 قرية، سنجق البلقاء 125813 قطعة مساحتها 1735968 دونماً تملكها 253 قرية¹².

أهم المنتجات الزراعية:

شكّلت الزراعة والعمل الزراعي، مورداً أساسياً لسكان ولاية بيروت بمختلف طبقاتهم الاجتماعية، فكانت مورد الفلاح المنتج، والتاجر السمسار، والخزينة. فقد اقتسم هؤلاء الحاصل الزراعي الناتج عن جهد واحد، هو جهد الفلاح بوسائله البدائية.

صحيح أن السلطنة عملت على تشجيع الزراعة وتوزيع محاصيلها، فأصدرت في 26 رجب 1287هـ تعليمات، من أجل تشجيع زراعة القطن، فأعفت الآلات المستوردة من الرسم الجمركي، وأصدرت في 29 ذي الحجة 1278هـ نظام إعفاء غراس الزيتون المزروعة حديثاً من الأثمار لمدة ثلاث سنوات إعتباراً من بدء الإنتاج، ويتألف هذا النظام من عشر مواد. وأصدرت تعليمات تختص بوظائف مديري الزراعة في 17 شعبان 1280هـ، وقد تضمنت هذه التعليمات كيفية تعيين مديري الزراعة، وحددت لهم مهامهم ودورهم¹³. وفي محرم 1279م، أصدرت نظام إعفاء غراس التوت المزروعة حديثاً من العشر لمدة ثلاث سنوات، وهو يتألف من ثمان مواد. غير أن هذا الإعفاء كان مشروطاً بغاية زراعة هذه الغراس وشروط زراعتها¹⁴. وأسست البنك الزراعي، مركزه في المناطق الزراعية على أساس النسبة التي تؤديها من الأعشار¹⁵، غير أن هذه الإجراءات جاءت عملياً لصالح كبار الملاكين الذين يتمتعون بالنفوذ، فهم بالإضافة إلى الملكيات الشاسعة التي في حوزتهم يعرفون كيف يتديرون أمورهم.

مديرية الزراعة:

عيّن مدير شعبة الزراعة في الولاية والسناجق والأقضية والنواحي من أهل الولاية، فعين في سنجق بيروت: رئيس المجلس منح الصلح بك، عضو مصطفى عاصم أفندي، كاتب علي فوزي أفندي¹⁶. وتمّ ذلك

¹¹) Adel Ismail: Tome 1, Lettre no. 48, PP:184-200.

¹²) سالنامه ولاية سورية لعام 1298هـ، دفعة 13، ص:256.

¹³) الدستور العثماني: ترجمة نوفل أفندي نعمة الله نوفل، مجلدين، المطبعة الأدبية، بيروت، 1301هـ، ص:381-387.

¹⁴) المرجع نفسه، ص:385-386.

¹⁵) سعيد حمادة: النظام النقدي والصرافي في سورية، بيروت، 1935م، ص:31.

¹⁶) سالنامه ولاية بيروت: 1311-1312هـ، ص:136.

بانتخاب من المجالس المحليّة في بادئ الأمر. وطلب منهم الإشراف على المناطق المعيّنين لأجلها، والعمل على تشجيع الأهالي وترغيبهم في زراعة جميع الأنواع، وكانوا لا يتقاضون رواتب لقاء خدماتهم. ويبدو أن حدث الفلاح على زراعة المحاصيل مثل القطن والأرز وقصب السكر، كانت تتطلبها إيجابيات التطور الاقتصادي نحو الصناعة آنذاك. وبصودر قانون الولايات عام 1864م ارتبط مأمور الزراعة والتجارة بالوالي على أن يتم تعيينه من قبل الدولة بانتخاب نظارة التجارة والزراعة¹⁷.

وتشكّلت الشعبة الزراعية في الولاية من إدارة مركزية على رأسها مأمور يساعده معاون وكتّاب، ويبدو أن الغرض من تشكيل هذه الشعبة الزراعية كان من أجل ترغيب الأهالي على زراعة المنتجات التي يكثر عليها الطلب، وبذلك ترتبط الرغبة بحاجة السوق، والدليل على ذلك أن الغرف الزراعية حين تشكّلت في مراكز الأفضية كانت هي نفسها الغرف التجارية. وهكذا باتت الغرفتان غرفة واحدة.

مثال على ذلك غرفة تجارة وزراعة بيروت:

رئيس أمين نجيب أفندي	
مشاور ثاني أنطون طرازي أفندي	مشاور أول نجيب سرسق
أعضاء عبد القادر نعماني	الحاج نجيب بيهم
مصباح غندور	سعيد موسى
محمد حناوي	جرجي نقاش
ألياهو دانا	حبيب دوماني
كاتب توفيق أفندي	رفيق إلياس
مباشر رشيد آغا ¹⁸ .	

كما أقدمت الحكومة العثمانية على تأسيس "بنك الزراعة العثماني" في إسطنبول، وكان قد سبق تأسيس البنك "صناديق زراعية" في الولايات عام 1875م. تأسس البنك الزراعي من أجل إعطاء القروض للمزارعين على أن تستوفي في مهلة أقصاها عشر سنوات كحد أقصى. أما معاملة الاستقراض فكانت طويلة ومعقّدة. فالقروض مضمونة بالأرض، وتعطي على مقدار نصف قيمتها المخمنة من قبل لجنة البنك، والتخمين يميل إلى تخفيض قيمة الملكية العقارية تخفيضاً كبيراً، وإلى فرض شروط البنك في استعمال الأموال، فهي إما لشراء أدوات للعمل أو لتحسين مؤقت في الأرض، وليس لشراء أراضي¹⁹.

1- **الحبوب:** وكانت من أهم المحاصيل أن من حيث الكميّة المنتجة البالغة 4433919 هكتوليتراً، أو من حيث قيمتها البالغة 51402120 قرشاً، وهو مبلغ هام إذا ما قيس بقيمة منتجات الولاية الزراعية. فالقمح كان يزرع في مختلف أنحاء الولاية، وقد معدل إنتاجه السنوي 2434256 هكتوليتراً قدرت قيمتها بـ 33445815 فرنكاً، وبلغت كميّة الشعير 1203100 هكتوليتراً، قدر ثمنها 10390675 فرنكاً في كل أنحاء الولاية. أما الذرة فقد بلغ إنتاجها 1289234 هكتوليتراً قدرت قيمتها بـ 3887340 فرنكاً. وقد احتل سنجق اللاذقية الدرجة الأولى وتلاه سنجق طرابلس، وانفرد سنجق اللاذقية بإنتاج الشوفان إذ بلغ إنتاجه 200000 هكتوليتراً وقد ثمنها بـ 200000 فرنكاً.

2- **القطاني:** بلغ إنتاج الولاية السنوي من القطاني حوالي 5025498 كيلو غراماً، قدر ثمنها بـ 633480 فرنكاً. وقد احتل الحنّص المرتبة الأولى بين القطاني وتلاه الفول ثم العدس.

3- **محاصيل نباتات المشروبات والعقاقير:** يأتي "عرق السوس" في طليعة هذه النباتات. وكان منتشرراً بكثرة في الأراضي السورية، والفلاح يجمعه بناء على كثرة الطلب عليه من الخارج. هذا "العرق" كان يجمع من مختلف سناجق الولاية. وقد قدر إنتاجه بـ 5202966 كيلو غراماً بلغ ثمنها 1057334 فرنكاً. وكان سنجق اللاذقية في طليعة سناجق الولاية التي تصدّر هذه المادة.

(الدستور: مرجع سابق، ص: 381-383¹⁷

سالنامه ولاية بيروت لعام 1311-1312 هـ، ص: 142¹⁸.

سعيد حماده: مرجع سابق، ص: 31-32¹⁹.

4- **محاصيل الخضار والثمار:** جرى إنتاج الخضار والثمار في مختلف أنحاء الولاية. فقد بلغت كمية الخضار حوالي 748438 كيلو غراماً بلغ ثمنها 156000 فرنكاً. أما الثمار فقد بلغت كميتها حوالي 5394966 كيلو غراماً قدرت بـ 1198477 فرنكاً. وزرع البصل في مختلف أنحاء الولاية وقدر إنتاجه بـ 8267016 كيلو غراماً بلغ ثمنها 242928 فرنكاً. واحتل سنجق طرابلس المرتبة الأولى بين سناجق الولاية بإنتاج البصل²⁰.

5- **محاصيل السمسم والحريز والتبغ:** كان السمسم يُنتج في مختلف أرجاء الولاية وبلغ إنتاجه 3417421 كيلو غراماً، قدر ثمنها بـ 1059242 فرنكاً²¹. أما بالنسبة للحريز فقد جرى تربيته دودته في مختلف أنحاء الولاية وقدر عدد أشجار التوت بحوالي 9170000 شجرة، وقدر الإنتاج بـ 675000 كيلو غراماً بلغ ثمنها حوالي 6217540 فرنكاً. وقدشجعت الدولة الأهالي على زراعة التوت وتربية دودة الحريز، وفي إطار ذلك، قررت الدولة رفع الرسوم الجمركية عن إستيراد دودة الحريز²². أما التبغ فكان ينتج في مختلف أنحاء الولاية وبلغ إنتاجه 766801 كيلو غراماً قدر ثمنها بـ 529090 فرنكاً²³. وشكلت الدولة هيئة إدارية لشركة التبغ وهم:

- مدير	موسيو باركر
- محاسب	دانيال أفندي
- مفتش	أنطوان أفندي
- كاتب	سامي بك ²⁴ .

6- **محاصيل الليمون:** عرفت الولاية زراعة شجرة الليمون بأنواعها ومذاقاتها المختلفة، وازدهرت في سنجق طرابلس وبيروت وخاصة بجوار صيدا وطرابلس، وشكلت بالنسبة لصيدا مورداً أساسياً وقدرت كمية الليمون الحلو بـ 18092673 كيلو غراماً بلغ ثمنها 1753671 فرنكاً، وكمية الليمون الحامض بـ 8606822 كيلو غراماً قدر ثمنها بـ 1053478 فرنكاً. وكمية الاترنج (الزفير) بـ 69997 كيلو غراماً قدر ثمنها بـ 21210 فرنكاً²⁵.

7- أهم الصناعات والحرف في الولا

لم تعرف الولاية الصناعات الكبيرة، ما عرفته هو الصناعات القديمة القائمة على المنتجات الزراعية. وهي صناعات بسيطة كان يتطلع أصحابها إلى تطويرها رغم الظروف الكثيرة التي كانت تحد من نشاطها. وقد ساهمت على الرغم من بساطتها في سد الحاجات الأساسية للسكان. ومن أهم هذه الصناعات:

أ- **صناعة الطحين – الخبز:** كان الخبز والزيت والبصل من المواد الغذائية الأساسية لمعظم سكان الولاية. وكانت هذه المواد تأتي على رأس قائمة المؤن التي يحضرها السكان لتمضية فصل الشتاء. ولذلك كان الطحين الذي يدخل في صناعة الخبز، والبرغل المجروش من المواد التي تختزن منها كل عائلة كمية تكفيها طيلة ذلك الفصل.

وفي إحصاء قامت به السلطنة لعدد المطاحن في سناجق الولاية عام 1298هـ\1880م دلّ على أنها كانت تحوي 425 مطحنة، وأن سنجق طرابلس الشام قد احتل المرتبة الأولى، فقد حوى منها 181 مطحنة، واحتل سنجق اللاذقية المرتبة الثانية إذ حوى 141 مطحنة، وسنجق بيروت المرتبة الثالثة إذ حوى 61 مطحنة، أما سنجق عكا فقد حوى على 42 مطحنة²⁶.

وفي إحصاء آخر أجرته السلطنة عام 1319هـ\1901م، تبين فيه أن عدد مطاحن الولاية هو 283 مطحنة منها: 117 في سنجق بيروت، و44 في سنجق عكا، و122 في سنجق اللاذقية. ولم يشر هذا الإحصاء إلى وجود مطاحن في سنجقي طرابلس الشام والبقعاء. فهل يفعل أن تكون كل المطاحن فيها قد توقفت عن العمل؟ ربما شمل هذا الإحصاء المطاحن التي يدفع أصحابها

²⁰) Vital Cuinet, *Syrie Liban et Palestine*, Paris 1896, p: 25-54-95-123-180-182

²¹) Ibid: P:25.

²²) BOA: LDUIT, 77/70.

²³) Vital Cuinet: op.cit, P:30.

²⁴) سالنامه ولاية بيروت 1311 – 1312 هـ ص: 329.

²⁵) Vital Cuinet: p. 80-87-90-115-137-164-168-176

²⁶) سالنامه ولاية سورية: لعام 1298 هـ، دفعة 13، صفحات متعددة.

الضرائب وبالتالي جرى تعديدها بين المطاحن العامرة، في حين أهملت الأخرى لأن أصحابها استطاعوا أن يتملصوا من دفعها وبالتالي سقطت من التعداد²⁷.

ب- **الصيد**: قسمت السلطنة العثمانية الصيد إلى نوعين: مائي وبرزّي. الأول يتناول صيد المنتجات المائية كالسمك والأسفنج والمرجان واللؤلؤ. ويهمنها منها إثنان كانا رائجين في الولاية:
أولاً: الصيد المائي:

أ- **صيد السمك**: وهو بحري ونهري. وقد شكّل مجال عمل لعدد من السكان المحترفين. وأنواع الأسماك المتعددة التي كانت تصطاد لم تكن تختلف عن تلك التي كانت رائجة في حوض المتوسط.
ب- **صيد الأسفنج**: في ثغور الولاية، كان مهنة إحترفها الكثيرين من الناس، لأنها كانت تدر عليهم ما يسدّون به حاجاتهم. أما مواضع الأسفنج فهي تمتد من مياه “اللاذقية” في الشمال إلى مياه “جبل” في جبل لبنان جنوباً. ومنها خمسة مراكز للصيد هي: اللاذقية، أرواد، طرطوس، وأسكله، وطرابلس²⁸.

ثانياً: الصيد البري:

طال الحيوانات التي تسرح على أرض الولاية وغاباتها، كما طال طيورها. وقد أكّد قانون الصيد على مكافأة كل صياد يقتل سبعاً أو نمراً أو ضبعاً أو ذئباً أو دُباً أو خنزير برّي وغيرهما ما هذه الوحوش المفترسة التي تعينها الولاية سواء كان ذلك في زمن إجازة الصيد أو في وقت منعه فيكون له ما تقتص²⁹.

أ- **إستخراج الملح**: لقد اشتهر ساحل الولاية بوجود الممالح الكثيرة على شواطئه. لكن ما لبث أصحابها أن تركوها، خاصة بعد الإجراءات التي اتخذتها إدارة الديون العمومية، وما إن أشرف القرن التاسع عشر على الانتهاء حتى أقفرت هذه الممالح. ففي الجزر القريبة من أسكله طرابلس كان يوجد عدد من هذه الممالح قدر إنتاجها السنوي بين 20000 – 25000 كيلو غراماً.

ب- **صناعة الفحم**: لم يكن هناك غابات بالمعنى الحقيقي في ولاية بيروت. فالجبال أكثرها كانت مغطاة بأشجار الصنوبر وغيرها من الأشجار المخروطية، لكن إلى جانبها وجدت جنائن اللبمون على إختلاف أنواعه، وإلى جانب هذا وجدت أنواع من أشجار السنديان والدلب والتوت. وقد عمد الأهالي إلى إستخراج الفحم من هذه الأشجار³⁰.

ج- **صناعة الزيت**: كانت صناعة الزيت من الصناعات الشائعة في الولاية نظراً للإنتشار الواسع الذي كانت تتمتع به شجرة الزيتون. والزيت المنتج كان يذهب باتجاهين: إتجاه للإستهلاك المحلي في الطعام وصناعة الصابون، وإتجاه للتصدير. كانت الكميات التي تصدر منه تعادل الكميات المستهلكة محلياً، إذا كان الموسم جيداً. وأحياناً كان الإستهلاك المحلي لا يترك إلا كميات قليلة جداً للتصدير. ففي عام 1906م على سبيل المثال بلغت الصادرات من الزيت 160 طناً³¹.

د- **صناعة الصابون**: إرتبطت صناعة الصابون بإنتاج الزيت. والصابون كان يصنع في أرياف الولاية التي تنتج الزيت من أجل الاستعمال المنزلي. أما المركزان اللذان نالا شهرة بصناعة الصابون فهما: طرابلس الشام ونابلس. فصابونهما كان يصدر إلى مصر واستنبول والأناضول وبلاد العجم والعراق³². ففي أوائل القرن التاسع عشر كان يوجد في طرابلس خمس مصابن.

هـ- **صناعة الخيوط والمنسوجات**: وهي صناعة قديمة العهد في مدن الولاية. ومما يؤكّد ذلك أن مدينة طرابلس الشام كانت قبل الحملات الصليبية تحوي مقدار 4000 مصنعاً لنسج الحرير. وقد انخفض هذا العدد إلى 200 قبيل الحرب العالمية الأولى³³.

²⁷ سالنامه ولاية سورية لعام 1319 هـ، ص: 243-263.

²⁸ (مجموعة القوانين: أصدرها يوسف صادر، ترجمة عارف أفندي رمضان، الجزء الخامس، ص: 333-334).

²⁹ (مجموعة القوانين: مرجع سابق: المادة 41، ص: 342).

³⁰ (Adel Ismail: Tome V, Lettre no. 52, p. 179)

³¹ (Vital Cuinet: op.cit, p:178)

³² (رفيق وبهجت التميمي: ولاية بيروت، دار لحد خاطر، بيروت، 1979م، القسم الجنوبي، ص: 98، والقسم الشمالي، ص: 185).

³³ (المرجع نفسه: القسم الشمالي، ص: 185).

و- **صناعة الملبين:** كانت تتم بقطف العنب الناضج وعصره، وغلي عصيره على النار في قدر كبير، وبإضافة كمية من الطحين، فيتحول المزيج بعدها إلى عجينة رخوة، ثم تسكب على شرائف ويشمس لمدة عشرة أيام³⁴.

ز- **صناعة التين المجفف:** زرعت شجرة التين إلى جانب شجرة الكرم في مختلف أنحاء الولاية، من أجل استهلاك ثمارها طازجة. وتمت صناعة التين المجفف بعدد من الخطوات، تبدأ بقطف التين الطازج وتشريحه ووضعه في الشمس مدة تتراوح ما بين العشرة أيام والأسبوعين³⁵.

ح- **صناعة الأدوات الزراعية الخشبية:** إنتشرت صناعة الطوب لسقف البيوت، والعربات التي تجرها الحيوانات، وصناديق الفواكه والثمار، والأدوات الزراعية الخشبية الخاصة بالفلاح³⁶.

ط- **ديغ الجلود وصناعة الأحذية:** أشارت المصادر التي إطلعنا عليها، إلى أن المدايع كانت عاملاً من العوامل المميّنة للثروة الحرجية في الولاية، لأن قشور الأشجار كانت تدخل في ديغ الجلود بكميات كبيرة مما تسبب بيباس الأشجار التي انتزعت قشور جذوعها، وهذا يدل على كثرة وجود المدايع³⁷. وأشارت هذه المصادر أيضاً، إلى أن طرابلس الشام التي كان يوجد فيها عدد من المدايع قد نجحت فيها بشكل معقول بدباغة جلود الماعز.

ي- **صناعة الأثاث والتحف الخشبية:** تمثلت صناعة الأثاث في الولاية بالمقاعد الخشبية والخزائن وصناديق الثياب والأسرة والطاولات والكراسي. أما صناعة التحف فقد تمثلت بالحفر على الخشب وتطعيمه بالعاج. لقد انتشرت هذه المصنوعات في المدن الهامة. ففي سنجق عكا اشتهرت مدن: عكا، حيفا، طبريا، صفد والناصره بصناعة التحف الخشبية المطعمة بالعاج، وصناديق الثياب والطاولات من خشب السرو والزيتون، فهذه المصنوعات كانت مرغوبة وذات قيمة. واشتهرت بيروت بصناعة الأثاث، وقد وجد فيها عام 1896م حوالي 190 نجاراً، بينهم النجار والحفار وصانع عربات الخيل لنقل الركاب³⁸.

ك- **صناعات متفرقة:** بالإضافة إلى الصناعات التي أشرنا إليها، فقد وجدت في الولاية صناعات أخرى، إقتصرت وجودها على هذه المدينة دون غيرها. ففي بيروت وجدت مصابغ للكرتون والكبريت والزجاج وعربات الخيل والسروج والتلج والأصبغة. وفي طرابلس صنع التلج والعصير منذ العام 1901م، واستمرت في إنتاجهما حتى الحرب العالمية الأولى. وفي مدينة صيدا كانت تصنع السفن الشراعية الكبيرة التي تتراوح حمولتها ما بين 140-20 طناً، والسفن الشراعية الصغيرة³⁹.

الحركة التجارية في ولاية بيروت

شكّلت مدن الساحل الشرقي للمتوسط منذ القديم محطات تجارية بين الداخل السوري وبلاد ما وراء البحار. فالتجار من جنسيات مختلفة كانوا يؤمون مُدُنِه حاملين إليها منتجات بلادهم، وما تنتجه مستعمراتهم، وتعود سفنهم محملة بمصنوعات هذه البلاد وبموادها الخام إلى مختلف أنحاء العالم.

ما تغير من هذا الواقع ما بين 1887-1914، هو ازدياد أهمية مدينة بيروت مركز الولاية ودور مرافئها نتيجة الضغط الأوروبي التي كانت تعمل على جعل هذا المرفأ مركزاً للحركة التجارية الدولية على الساحل الشرقي للمتوسط. ففي هذه المدينة تركز التجار المستوردون، وبذلت شركة المرفأ ما في وسعها من أجل حصر حركة الاستيراد والتصدير في مرفأ بيروت، ليكون الميناء الأول على هذا الساحل. ومن أجل ذلك جعلته المخزن العام لعدد كبير من سلع المستعمرات الاستراتيجة كالسكر والأرز ومشتقات البترول وغيرها من صناعات الأقمشة الهندية الضرورية. وحددت رسوم رسو السفن وإنزال وتخزين البضائع. وشملت الدائرة التجارية لهذا المرفأ منطقتين: الأولى يستورد لها التجار مباشرة وتشتمل على مدينة بيروت نفسها، جبل لبنان، دمشق وتوابعها، والمنطقة الثانية إمتدت على الساحل من "غزة" جنوباً إلى الاسكندرية في الشمال بما فيها

³⁴) Vital Cuinet: op.cit, p. 67

³⁵) Vital Cuinet:op.cit, p. 64

³⁶) سالنامه ولاية بيروت لعام 1918م، دفعة ثانية، ص:96 و183.

³⁷) Vital Cuinet: op.cit, p. 123

³⁸) Ibid: PP:48, 65

³⁹) رفيق وبهجت: مرجع سابق، القسم الثاني، ص:190.

“طرطوس”، “مرسين” و”أضنة” وتوابعهما، على أن المنطقتين الأخيرتين كانتا تتبعان “ولاية كرامان”. ففي هذه المنطقة أيضاً حصر تجار بيروت بأنفسهم حق الاستيراد لتجارها⁴⁰.

وإزاء إزدياد أهمية مرفأ بيروت عمدت الدولة العثمانية إلى توسيع الميناء بحيث يستوعب السفن الكبيرة، حيث أعطى الامتياز إلى السيد “إستوفلس” بتاريخ 20 حزيران 1863م⁴¹.

أولاً: صادرات الولاية:

ارتكزت صادرات الولاية على عدد من المحاصيل والمنتجات الزراعية: كالحبوب والخضار والثمار، والمصنوعات الزراعية: كالزيت والصابون وخبوط الحرير، وعلى المنتجات الحيوانية أكانت حية أم مذبوحة: كالصوف والسمن والجلود والعظام.

هذه المنتجات والمحاصيل كانت عرضة لتقلبات الظروف الطبيعية، لذلك كانت كمياتها وقيمتها محكومة بهذه الظروف. وبما أن كل سنجق من سناجق الولاية كانت له مرافئه التي تتم فيها عملية تصدير منتجاته الخاصة به، نرى أن نتوقف عند صادرات كل سنجق وفق المرافء المهمة فيه.

1- صادرات مرفأ بيروت:

أ- **الحرير:** كان الحرير المادة الأساسية التي تصدر من مرفأ بيروت، وقد صدرت بأشكال مختلفة منها الشرائق الخام⁴².

ب- **الصوف:** احتل الصوف من بين المنتجات الحيوانية المرتبة الأولى بعد الحيوانات الحية، في صادرات مرفأ بيروت. وكان يرد إليه من دمشق في الداخل السوري، ومن زحلة في وسط سهل البقاع⁴³.

ج- **عرق السوس:** كان يصدر بكميات كبيرة إلى الولايات المتحدة الأمريكية وفرنسا. فعصيره كان يستخدم في صنع عدة أنواع من البيرة، ويدخل في تصنيع التبغ الممتاز⁴⁴.

بالإضافة إلى هذه المواد كانت الولاية تصدر: القمح، الشعير، الذرة، اللبمون، القطن، النحاس، ماء الزهر واللبمون، الاسفنج، الفول اليابس، التين المجفف، الثمار الطازجة، الزيت (زيت الزيتون)، الخضار الطازجة، البصل، الجلود، الصابون، والحيوانات الحية⁴⁵.

2- صادرات مرفأ طرابلس:

هذا المرفأ ليس مرفأ سنجق طرابلس وحده، بل هو مرفأ تصدير منتجات السهل الواسع الخصب المعروف بـ”وادي العاص” الذي يمتد في الداخل من شمال وادي البقاع إلى مدينتي حمص وحمه وجوارهما. فهو يرتبط بهاتين المدينتين اللتان تشكلان سوقاً أساسياً له، بواسطة طريق معبدة، وإليه يقصد الباعة والتجار من طرابلس.

أ- **الحبوب:** بلغت قيمة صادراتها 8300000 فرنكاً من مجموع صادرات المرفأ البالغة 18598807 فرنكاً، ومن الحبوب التي تصدر منه: القمح وهو من نوع الصلب المرغوب في فرنسا، إنكلترا، إيطاليا، مصر، السلطنة العثمانية، جبل طارق ومالطة.

ب- **الشعير:** كانت أفضل أنواعه تلك التي تأتي من جهات حماه، ومن أفضلها في صناعة مادة التخمير، التي تدخل في صناعة الجعة. وهذا النوع من الشعير كان يصدر إلى شمال أوروبا، وخاصة إلى إنكلترا وفرنسا والنمسا.

ج- **الذرة:** وهي حسب لونها نوعان “ذرة صفراء”، وبلغ ما يصدر منها سنوياً بحوالي 2377388 كيلو غراماً، و”الذرة البهراء” كانت تصدر إلى فرنسا وبلغ وزن المصدّر منها 125000 كيلو غراماً⁴⁶.

⁴⁰) Recueil Consulaire de Belgique: Tome X, Bruxelles 1895, rapport no. 19, PP:349-350.

⁴¹) B.O.A: A.DVN.MKL, 5/13, 26M 1283.

⁴²) Recueil Consulaire de Belgique: Tome 122, Bruxelles 1903, p. 104

⁴³) Adel Ismail: op.cit, Tome VI, Lettre no. 52, p. 200-202

⁴⁴) Ibid: Tome VI, Lettre no. 48, p. 14

⁴⁵) Vital Cuinet: op.cit, p. 67

⁴⁶) Adel Ismail: op.cit, Tome VI, Lettre no. 52, p. 186-191

د- **الحيوانات الحية**: شكّلت الحيوانات الحية ومنتجاتها جزءاً هاماً من صادرات المرفأ يزيد على النصف. ويأتي في مقدّمة الحيوانات الحية: الأبقار والماعز والأغنام ذات "الالية" التي تأتي بأعداد كبيرة من العراق. هذه الحيوانات كانت تصدر إلى مصر وتركيا وإلى أنحاء مختلفة، وجاء الصوف في مقدّمة المنتجات الحيوانية، وشكّلت الكمية المصدّرة منه هذا المرفأ ثلث الكمية المصدّرة من بيروت وهي مشابهة لها في التوضيب والأسعار المصدّرة لها⁴⁷.

هـ- **المنتجات الزراعية**: ومن المنتجات الزراعية المهمة التي كانت تصدر من مرفأ طرابلس: اللبمون الطلو والحمض بأنواعه المختلفة. وقد صدر أيضاً عن طريق هذا المرفأ كميات من عرق السوس، الذي كان يوجد بكثرة من جهات حمص وحماه⁴⁸.

بالإضافة إلى هذه المواد التي أشرنا إليها، كانت تصدر من هذا المرفأ أيضاً كميات من البرغل والبسكويت إلى مصر واليونان والجزر التركية، والتوابل إلى فرنسا، والحنظل إلى فرنسا وإنكلترا وإيطاليا، والكمون إلى فرنسا وإنكلترا والنمسا، وماء الزهر واللبمون إلى تركيا، وبيوت سلاحف البحر إلى إنكلترا وفرنسا والنمسا، ودقيق القمح إلى فرنسا وتركيا، والتين المجفف إلى فرنسا وتركيا والنمسا، والثمار الطازجة إلى اليونان وقبرص وأزمير واستنبول، والفاصولياء إلى فرنسا وإيطاليا، وزيت الزيتون إلى فرنسا وإنكلترا، والأقمشة من حمص وحماة إلى استنبول وأزمير ومصر وأنحاء أخرى⁴⁹.

3- صادرات مرفأ اللاذقية:

ارتبطت صادرات هذا المرفأ بوفرة المحاصيل الزراعية لسنجد اللاذقية، وأوضاعه الأمنية التي كان إضرابها يؤثر سلباً على النشاطات الزراعية وعلى حركة الصادرات. ومن صادرات هذا المرفأ:

أ- **التبغ**: الذي نال شهرة دولية، فهو أفضل أنواع التبغ في شرق المتوسط، وأجوده المنتج في "جبل العلويين" بالقرب من اللاذقية. بحيث تقدّر الكمية المصدّرة عام 1896م بـ 100000 كيلو غراماً، ارتفعت إلى 200000 ألف كيلو عام 1888م⁵⁰.

ب- **الحبوب**: وتأثرت صادرات الحبوب بجودة المواسم ووفرة المحاصيل. فمذ مطلع تسعينات القرن التاسع عشر، لم تعد المواسم تعطي أكثر من مرتين من كمية البذار، وقد ما يصدر من الحبوب من مرفأ اللاذقية بحوالي 12200000 كيلو غراماً بلغ ثمنها 1586000 فرنكاً.

ج- **القطاني**: ويأتي في مقدّمها الحمص، فقد بلغت الكمية المصدّرة من هذا المرفأ 225000 إلى 250000 كيلبة، تساوي ما بين 6500 إلى 7000 طنناً.

د- **القطن**: وكان يصدر خاماً على شكل بالات تراوح عددها ما بين 100-200 باله.

هـ- **الصوف**: وكان يصدر بنفس الشروط والأشكال التي كانت تصدر منها الأصواف من بيروت وطرابلس، وقدّرت كمية الصوف المصدّرة من هذا الميناء سنوياً بحوالي 500000 كيلو غراماً بلغ ثمنها 475000 فرنكاً⁵¹.

و- **الحرير**: في أواخر القرن التاسع عشر، جرى غرس أعداد كبيرة من شجر التوت، وأصبح الإنتاج وفيراً، حتّى أصبحت الكمية المصدّرة سنوياً بمئة ألف كيلو غراماً.

ز- **زيت الزيتون والصابون**: ارتبطت كمياتها بجودة ووفرة محصول الزيتون. فقد بلغ معدّل ما يصدر من الزيت سنوياً عن طريق هذا المرفأ بحوالي 220000 كيلو غراماً بلغ ثمنها 352809 فرنكاً. أما الصابون فقد بلغ معدّله من 500000 كيلو غراماً بلغ ثمنها 265000 فرنكاً.

بالإضافة إلى هذه المنتجات كان يصدر عن طريق هذا المرفأ منتجات زراعية كثيرة كالثمار الطازجة، واللبمون بأنواعه المختلفة إلى اليونان وقبرص وأزمير وأستنبول. وعرق السوس إلى أمريكا وفرنسا وأنحاء مختلفة. والحنظل إلى فرنسا وإنكلترا وإيطاليا. والزبيب والتين المجفف إلى فرنسا والنمسا وتركيا.

⁴⁷) Recueil Consulaire de Belgique: Tome 122, Bruxelles 1903, p. 106-108.

⁴⁸) Adel Ismail: op.cit, Tome VI, Lettre no. 52, p. 193-196

⁴⁹) Vital Cuinet: op.cit, p. 130

⁵⁰) رفيف بهجت: مرجع سابق، القسم الشمالي، ص: 285.

⁵¹) Vital Cuinet: op.cit, p. 133

4- صادرات مرفأ حيفا:

تعتمد صادرات مرفأ حيفا بشكل أساسي على المنتجات الزراعية لسهل حوران، وخاصة الحبوب⁵²:

أ- **القمح الصلب:** وهو من منتجات حوران، وقد بلغ معدل الكمية المصدرة منه سنوياً بحوالي 8000 طناً.

ب- **الذرة البيضاء:** وقدر المصدّر منها سنوياً ما بين 2000 و2500 طناً.

ج- **السمسم:** وتقدر كميته المصدرة سنوياً ما بين 2300 إلى 3000 طناً. وبلغت قيمة الصادرات لهذا المرفأ عام 1892م من مختلف المنتجات والمواد حوالي 1886242 فرنكاً.

5- صادرات مرفأ عكا:

يقع هذا المرفأ شمال خليج عكا وعلى مقربة منه من جنوب هذا الخليج يقع ميناء حيفا، وهذا الأخير كان أكثر منه أمناً للسفن، لكن أهميته تنبع من كونه ميناء لتصدير الحبوب التي كانت ترد إليه تاريخياً من "حوران" محملة على الدواب⁵³.

ثانياً: واردات الولاية:

خلال الأعوام الخمسة والعشرين التي سبقت عام 1893م، كانت بيروت قد أصبحت العنبر الفعلي لسورية كلها، ابتداءً من حلب في الشمال إلى حيفا في الجنوب. فكل هذه المنطقة باتت تأتي إليها لتتمون منها وتتبضع. ويمكن القول بأنها قد أصبحت بنك الولاية، وأشار القنصل البلجيكي العام في بيروت في رسالته إلى وزير خارجيته بتاريخ 26 نيسان 1892م، إلى أن الواردات إلى سورية عبر مرفأ بيروت، قد اتخذت في السنوات الأخيرة اتساعاً كبيراً، وهي يومياً تحقق تقدماً⁵⁴.

(1) **بذور دود الحرير:** وجميع البذور كانت ترد من فرنسا. وشجعت الدولة العثمانية الأهالي على إستيراد الحرير من سائر الدول ورفعت الرسوم الجمركية على هذه المادة⁵⁵.

(2) **الجلود المدبوغة:** وقد جرى إستيرادها من أجل صناعة الأحذية والسروج⁵⁶.

(3) **مطاط الأحذية:** وهي مادة تجارية مهمة، كان يرد منها إلى بيروت صنفان من مصدريين هما إنكلترا وسويسرا.

(4) **الحبال:** كانت تجارتها حتى عام 1891م ما تزال محدودة لكن منذ عام 1892م بدأت تتوسع على حساب الصناعة المحلية⁵⁷.

(5) **الفلاذ:** كانت بيروت تستورد منه سنوياً 2500 صندوق، وزن الواحد منه 70 كيلو غراماً، وهي من مصادر متعددة وهي: النمسا وبلجيكا وألمانيا.

(6) **ألواح التوتياء:** بلغت حاجة بيروت ودمشق من هذه المادة حوالي خمسمائة برميل، وزن الواحد منه 250 كيلو غراماً⁵⁸.

(7) **القصدير:** كانت إنكلترا تحتكر هذا المعدن، وقد أرسلت منه عام 1890 إلى بيروت حوالي 30 طناً.

(8) **المنسوجات والخیوط:** لقد شكّلت المنسوجات الأجنبية رقماً كبيراً من مجمل رقم الواردات إلى سورية عبر بيروت.

(9) **المنسوجات القطنية:** كانت إنكلترا الممّون الأكبر منها إلى سورية ويليهما سويسرا. أما القوى الأخرى فكانت لا تورد إليها إلا بعض الأنواع القليلة الأهمية بالنسبة لكمية الواردات العامة⁵⁹.

⁵²) Adel Ismail: op.cit, Tome VI, Lettre no. 74, p.326

⁵³) Adel Ismail: op.cit, Tome VI, Lettre no. 74, p. 328

⁵⁴) Recueil Consulaire de Belgique: Tome LXXVII, Bruxelles 1892, p. 188

⁵⁵) BOA: LDUIT, 77/70

⁵⁶) Recueil Consulaire de Belgique: Tome LXXVII, Bruxelles 1892, p. 199

⁵⁷) Recueil Consulaire de Belgique: Tome LXXVII, Bruxelles 1892, p. 198, 199 – 209

⁵⁸) Ibid: Tome XCII, Bruxelles, 1896, p. 369

⁵⁹) Ibid: p. 300-305

- 10) **الأجواخ والأقمشة الصوفية:** حول هذه المواد أشار القنصل البلجيكي العام في بيروت، إن النمسا كانت تحتل الموقع المهيمن على تجارتها في الأسواق السورية آنذاك⁶⁰.
- 11) **الملابس الجاهزة:** وقد تحولت مع الزمن إلى مادة هامة نظراً إلى الميل المتزايد باستمرار للسكان المحليين لإرتداء الملابس الأوروبية.
- 12) **الزجاجيات، الصينيات والخزفيات:** كان تصريف هذه المواد يزداد يوماً بعد يوم في منطقة الشرق الأوسط.
- 13) **الأخشاب والمفروشات:** كانت تجارتها تزداد أهمية يوماً بعد يوم، خاصة وأن حركة بناء المساكن الحديثة والعمران كانت في تقدّم مستمر.
- 14) **مواد البناء:** وهي كثيرة: فمنها الإسمنت الذي كان يرد من مرسيليا، وكانت كمياته تزداد يوماً بعد يوم بإزدياد حركة البناء والعمران. وقد مر إلى بيروت في عام 1890 ما بين 1000 و1200 برميل. وكان يرد أيضاً الكلس المصقى، الجفصين⁶¹. أما الرخام فكان يرد من إيطاليا وبلجيكا.
- 15) **الأرز:** شكل الأرز قاعدة الغذاء عند الشرقيين، لهذا يعتبر من أهم مواد المستعمرات الواردة إلى بيروت التي شكّلت السوق الأساسية للمتوطين ليس فقط للمدن الداخلية، بل ولكل الساحل.
- 16) **البن:** في عام 1882 عملت بريطانيا على إحتكار تزويد سورية بالبن عن طريق بيروت⁶².
- 17) **السكر:** شكّلت عملية إستيراد السكر إلى سورية عبر بيروت، أحد العناصر الهامة في التجارة مع الخارج، إن من حيث قيمتها الكلية التي تراوحت ما بين مليون وثمانية مائة ومليون فرنكاً، أو من حيث الكمية التي تستهلكها والتي كانت تقدّر بخمسة آلاف طنّاً.
- 18) **البهار:** وهو من النوع الأسود، وكان يرد إلى بيروت بشكل مباشر من سنغافورة.
- 19) **القفل:** وكان يرد من لندن ومرسيليا، وقدّر الاستهلاك السنوي منه عام 1891م حوالي 2000 كيس، وزن الكيس 75 كيلو غراماً⁶³.
- 20) **المسامير الدقيقة:** وقدّر استهلاك سورية منها بحوالي 50000 كيلو غراماً تستهلك منها بيروت ودمشق ودهما 300000 كيلو غراماً، وكانت فرنسا تحتكر توريد هذه المادة.
- 21) **الأقفال العادية:** وكانت ترد من فرنسا.
- 22) **ماكينات الخياطة:** كانت وارداتها تزداد سنة بعد سنة فقد بلغ وزن ما استورد منها عام 1901م حوالي 92850 كيلو جرام مقابل 58150 كيلو جرام عام 1900م.
- 23) **الدراجات:** وقد دخلت إلى بيروت لأول مرة عام 1901م بكمية بلغت 40 دراجة.
- 24) **الكبريت:** كانت تأتي من اوربا وتحولت بيروت إلى مركز أساسي لتجارة هذه المادة⁶⁴.
- 25) **البتترول:** دخل بيروت من أجل الاستخدام العادي في منتصف ثمانينات القرن التاسع عشر. وكان يرد إليها من مصدرين الأول أمريكي والثاني روسي. وفي عام 1887م تمكن الروس من إحتكار البترول. ومنذ مطلع عام 1888م توقف كلياً دخول النفط الأمريكي إلى بيروت⁶⁵.
- 26) **الحلى والمصاغ:** وقدّرت قيمة ما كان يرد منهم سنوياً إلى بيروت من سويسرا وألمانيا ما بين 30035 هذا فرنكا

طرق المواصلات وحركة النقل في ولاية بيروت

في النصف الثاني من القرن التاسع عشر كانت الدولة العثمانية ترى ضرورة تزويد السلطنة بشبكة من طرق المواصلات التي تصل المناطق الساحلية بمناطق الداخل أمراً حيويًا بالنسبة لتجارتها فهي تساعد في تصريف منتجاتها وبضائعها عبر هذا الداخل من جهة وعلى امتصاص ما يوجد في هذا الداخل من مواد خام.

⁶⁰) Ibid: Tome LXXVII, Bruxelles, 1883, p. 188

⁶¹) Recueil Consulaire de Belgique: Tome XCII, Bruxelles 1896, p. 399

⁶²) Adel Ismail: op.cit, Tome VI, Lettre no. 46, p. 150, 151

⁶³) Ibid: Tome VI, Lettre no.52, p. 264, 269.

⁶⁴) Recueil Consulaire de Belgique: Tome 118, Bruxelles 1902, p. 130

⁶⁵) Ibid: p. 305-307

وقبل أن يصدر قانون الولايات العثماني لم يكن في سوريا غير طريق واحد للعربات هو طريق بيروت دمشق ومن خلال هذا الطريق أدركت السلطنة أهمية المواصلات الحديثة في تقوية الحكم المركزي الذي تطمح إليه ولمست أهمية ما يوفره لها من إمكانيات في تحريك قواتها الأمنية.

لقد دفعها تنفيذ هذا الطريق ووضع موضع التنفيذ عام 1863 إلى منح المزيد من التعهدات بالتزامات الطرق وإلى تسهيل مهمات الملتزمين هذا الكلام تؤكد مسألتان:

الأولى: هي أن نظام إدارة الولايات الذي صدر عام 1864م، أكد على وجود نظارة للنافعة في استنبول، تشرف على تعيين مدير تابع لها في كل ولاية يكون من مهمته الكشف على الطرق والمعابر لشقها وإصلاحها، ويكون بمعيته عدد من المهندسين. وأناط هذا النظام بمديري النواحي والمختابر، جمع العملة المكلفة بإصلاح الطرق العمومية، ونصّ على أن فتح وإنشاء الطرق وتعميرها على الدوام هي مهمة الإدارات المحلية في الولاية.

الثانية: هي إنه بالإستناد إلى هذا النظام عقد والي سوريا عدّة اجتماعات لمجلس إدارة الولاية للتداول في إجراءات المصلحة العامة وفي السبل الآيلة إلى تنفيذها، وإقرارها إلى حكومة السلطنة وكانت المقررات التي اتخذت تتعلق ببناء الطرق والجسور والطرق المعيدة وغيرها وبعد إنشاء نظارة الطرق العمومية في السلطنة تم إنشاء إدارة الطرق في الولايات وكانت إدارة للطرق والمعابر في الولاية على الشكل التالي:

الرئيس: والي الولاية

أعضاء محمد بيهم أفندي

أعضاء مفتش الزراعة

أعضاء ناظر النفوس

أعضاء مهندس الولاية

أعضاء نخلة تويني

كاتب عمر وصفي أفندي⁶⁶

وأنشئت في مركز كل سنجق دائرة فرعيه وهي أيضا دائرة فنية بالإضافة إلى هذه الدائرة الفرعية تشكلت في مركز كل سنجق لجنة طرق ومعابر هذه اللجنة كانت في مركز الولاية برئاسة الوالي⁶⁷.

وفي سنجق طرابلس الشام كانت برئاسة المتصرف وضمت في صفوفها عضو في مجلس إدارة السنجق، ورئيس البلدية، وأمور النفوس، وكاتب شعبية بنك الزراعة، ومهندس النافعة، وكاتب⁶⁸.

وفي سنجق نابلس، كانت برئاسة المتصرف، وضمت في صفوفها رئيس البلدية، ورئيس غرفة التجارة، وأمور بنك الزراعة، وأمور النفوس، ومساعد مهندس، وكاتب⁶⁹. وفي سنجق اللاذقية كانت برئاسة المتصرف، وعضوية مهندس، وأمور البنك الزراعي، وأمور النفوس، وثلاثة أعضاء آخرين، وكاتب⁷⁰.

وفي سنجق عكا، كانت برئاسة المتصرف، وعضوية أحد أعضاء مجلس إدارة السنجق، ورئيس البلدية، وأمور النفوس، وأمور بنك الزراعة، ومهندس نافعة، وكاتب⁷¹.

ومنذ أواخر القرن التاسع عشر، وحتى بداية الحرب العالمية الأولى، كانت مواصلات الولاية قد تطورت بشكل أن مدنها باتت ترتبط بعضها ببعض، وبمتصرفية جبل لبنان، ومتصرفية القدس، وبولايتي سوريا وحلب بشبكة من طرق العربات وبعض الخطوط الحديدية التي تربط مرافئ الولاية بالأداخل السوري.

(سالنامه ولاية بيروت لعام 1311-1312 هـ، ص:136.66

(سالنامه ولاية بيروت لعام 1318 هـ، دفعة الثانية، ص:77.67

(سالنامه ولاية بيروت لعام 1319 هـ، دفعة 1، ص:143.68

(سالنامه ولاية بيروت لعام 1318 هـ، دفعة 2، ص:213.69

(نفس المصدر: ص:245.70

(نفس المصدر: ص:279.71

هذا بالإضافة الى عدد من محطات البرق والهاتف، حيث قسمت مواصلات الولاية إلى قسمين: المواصلات الداخلية والمواصلات الخارجية.

المواصلات الداخلية:

تتمثل هذه المواصلات بطرق العربات المعبدة والخطوط الحديدية و بالبرق والهاتف والبريد الداخلي:

1- **طرق العربات:** من هذه الطرق ما بني عن طريق الالتزام والاستثمار، ومنها ما بني عن طريق السخرة كانت تتولى كل قرية بناء الطريق في خراجها ومن هذه الطرق:

أ- **طريق بيروت - دمشق:** حصل السيد "ووبرتوني" وهو من أفراد التابعة الفرنسية، على إمتياز هذه الطريق المعبدة بين مدينتي بيروت ودمشق بتاريخ ٢ حزيران 1857م⁷². شُقت الطريق بعرض ستة أمتار حسب ما ورد في المادة الثانية من العقد، واكتمل الطريق عام 1863م.

وفي مطلع عام 1862م وضع القسم المنجز من الطريق وطوله 70 كيلومترا في تجربة استثمارية وقدر ما تحقق من أرباح بحوالي 500,000 فرنك، وعندما وضع هذا الطريق في الاستثمار الفعلي عام 1863م شهدت دمشق أول عربة محمله بالبضائع من بيروت.

ب- **طريق طرابلس- حمص - حماه:** كان إثبات المشروع الرامي إلى ربط مدينة طرابلس بمدينة حمص مع امتداده إلى مدينة حماه⁷³ ولبيد جهود الوالي مدحت باشا المكثفة بغرض تنشيط الحركة التجارية الداخلية من ناحية وفتح مناطق ولاية سورية في وجه التجارة العالمية من ناحية أخرى.

على أية حال فإن لهذا الطريق- وهو طريق مركبات اعتيادية⁷⁴ - أهمية مميزة نظرا لكونه معداً لتشغيل العربات عليه في وقت حرمت فيه طرق ولاية سوريا من هذه الميزة باستثناء جادة بيروت التي أقامتها شركة فرنسية.

ونتيجة الجهود المبذولة تم تنفيذ المشروع في بضعة أشهر⁷⁵، بعد أن كانت أعماله قد ابتدأت بتاريخ 17 آذار 1879م. إلا أنه بقي ناقصاً نظرا للحاجة الى مد الجسور⁷⁶.

ومنحت الشركة، ليس فقط حق إحتكار نقل الركاب والبضائع على هذا الطريق، بل وأيضا حق استيفاء رسم على قوافل الحيوانات.

ج- **طرق سنجق بيروت:** لعل من أهم الطرق المستحدثة في سنجق بيروت أو التي تم إصلاحها:

- الشارع الجديد الممتد من باب إدريس شرقاً، بطول ٩٠٠ متر، وعرض 20 ذراعاً، والذي جرى إفتتاحه عام 1311هـ \ 1894م⁷⁷.

- الشارعان الممتدان من محلة الرمل (الصنائع حالياً) بإتجاه الغرب حتى رأس بيروت، اللذان بدأ العمل بهما في شهر ربيع الأول 1312هـ \ 1894م⁷⁸.

- الشارع الذي وصل طرفي شارع الرمل - رأس بيروت، وافتتح رسمياً بتاريخ 19 رمضان 1312هـ \ 1895م⁷⁹.

- الشارع الممتد من باب إدريس إلى دار الحكومة، إنتهى القسم الأول منه في شهر جمادى الثاني 1313هـ \ تشرين الثاني 1895م، فيما بدأ العمل بقسمه الآخر في شهر شوال 1313هـ \ آذار 1896م⁸⁰.

⁷² (سالنامه ولاية بيروت لسنة 1311-1312هـ، ص:254.

(جريدة ثمرات الفنون: العدد 222، 9 ربيع الثاني 1296هـ \ 24 كانون الأول 1879، ص:4.

⁷⁴ (جريدة البشير: عدد 445، 21 آذار 1879، ص:4.

(علي حيدر منحت: مدحت باشا - مرآت حيدر، جلد 1، هلال مطبعة سي، استنبول، 1325هـ، ص:211.

⁷⁶ (جريدة لسان الحال: العدد 143، ربيع الثاني 1295هـ \ 12 و 24 آذار 1879م، ص:3.

⁷⁷ (جريدة ثمرات الفنون: العدد 980، 16 ذي القعدة 1311هـ \ 9 و 21 أيار 1894، ص:1.

⁷⁸ (المصدر نفسه: العدد 978، 2 ذي القعدة 1311هـ \ 25 نيسان و 7 أيار 1894م، ص:1.

⁷⁹ (المصدر نفسه: العدد 1001، 22 ربيع الثاني 1312هـ \ 10 و 20 تشرين الأول 1894م، ص:2.

⁸⁰ (المصدر نفسه: العدد 1072، 16 شوال 1313هـ \ 18 و 30 آذار 1896، ص:2.

- الشارع الممتد من بيت السيد، موت” إلى محلة الزيدانية في المصيطبة، وتم افتتاحه في شهر ذي القعدة 1316هـ \ آذار 1899م⁸¹.

- الطريق الممتد من جوار جامع المصيطبة إلى طريق صيدا، مروراً بحرج الصنوبر، ومقام الإمام الاوزاعي، وبرج البراجنة، لإختصار الطريق بين بيروت وصيدا حوالي الساعتين⁸².

2- **الخطوط الحديدية**: إن الحصول على “فرمات” تمديد واستثمار الخطوط الحديدية قد رافقه صراع بارد من أجلها بين الفعاليات الدولية لأن السلطة لم تضع دراستها الخاصة لهذه الخطوط ولم تحدد أولويات للربط بين المدن بواسطة هذه الخطوط.

أ- **خط بيروت - دمشق**: لقد ارتبط بناء وتمديد هذا الخط بالخطة الفرنسية العاملة على ربط منتجات الداخل السوري وخبراته بمرافق بيروت. ومن هذا المنطلق، عارض المسؤولون الفرنسيون تمديد أي خط حديدي من سوريا لا يأخذ بعين الاعتبار هذه الخطة وقد تم إعطاء امتياز الخطة إلى أحد المهندسين الفرنسيين وهو عقد مؤلف من 23 مادة⁸³.

ترجع فكرة إنشاء سكة حديد تربط بين بيروت - دمشق إلى عزتو بشارة أفندي مهندس من ولاية سورية قدم مقترحاً إلى الحكومة العثمانية بيّن فيه أهمية ولاية بيروت ومدينة دمشق، ووجوب إنشاء سكة حديد تربط بينهما، ثم أوضح أن مساحة السكة لا تتجاوز طولها 147 كلم⁸⁴.

ب- **خط طرابلس الشام - حمص**: ارتبطت فكرة إنشاء خط حديدي ينطلق من طرابلس الشام باتجاه الداخل السوري على الدوام بإنشاء مرفأ هذه المدينة يكون مخزناً لمنتجات الداخل إلى البحر، ومدخلاً للبضائع الواردة عبر النجار إلى الداخل. صدرت الإرادة السنوية بإعطاء الإمتياز لهذا الخط الحديدي بين طرابلس وحمص إلى شركة خط دمشق-حمص، وبدأ العمل في إنجازه في 16 آذار 1910م، وجرى تشييده في 19 أيار 1911م، ووضع للاستثمار الفعلي في أول حزيران 1911م ويبلغ طول الخط 102 كلم⁸⁵.

ت- **تراموي بيروت**: قامت نظارة التجارة والنافعة بتقديم مشروع ربط موانئ بيروت وصيدا وطرابلس بخط مترو، وقد تم الموافقة على المشروع من قبل السلطان، وتم إعطاء الإمتياز إلى السيد عبد الأحد خضرا⁸⁶، وقد تم الاتفاق بين الدولة العثمانية والسيد خضرا على بنود الاتفاق، حيث يبدأ المشروع من جبل لبنان ومدينة بيروت ثم يصل إلى منطقة جبيل بطول 40 كيلومتر⁸⁷. ومدة الإمتياز 40 سنة.

وقد حدد العقد سعر التنقلات، حيث طلبت الحكومة من المتعهد عدم زيادة التعرفة طيلة مدة الإمتياز، وطلب إعفاء الأطفال الذين لم يتجاوز أعمارهم ثلاث سنوات من التذاكر.

وكان للمترو عدة مواقف: بيروت، الدورة، نهر الموت، الفوار، انطلياس، ضبية، نهر الكلب، عينطورا، سربا (صربا)، جونبة، معاملتين⁸⁸.

وقد تشكل مجلس الإدارة من السادة:

بارون روبرت دي ترود. -رئيس

مسيو بارددين. -وكيل المدير

مسيو أ. كوز. -معاون المدير

مسيو ستيفانين⁸⁹. -مفتش

⁸¹ (جريدة لسان الحال: العدد 3065، 1 ذي القعدة 1316هـ \ 13 شباط و 1 آذار 1899م، ص: 1.

⁸² (جريدة ثمرات الفنون: العدد 1346، 25 جمادي الآخر 1319هـ \ 27 آب و 9 أيلول 1901م، ص: 4.

⁸³ B.O.A: A.DVN.MKL, 1/3, Z5 Za 1273.

⁸⁴ (عبد الكريم غرابية: سورية في القرن التاسع عشر 1840-1876م، القاهرة، 1969م، ص: 31.

⁸⁵ (محمد عبد العزيز عوض: الإدارة العثمانية في ولاية سورية 1864-1914م، دار المعارف، مصر، ص: 280.

⁸⁶ BOA: LMTZ.CL, 4/Z10.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ (سالنامه ولاية بيروت لعام 1326هـ، ص: 211.

⁸⁹ (سالنامه ولاية بيروت لعام 1318هـ، دفعة ثانية، ص: 120.

٤- تراموي طرابلس الشام: إمتد الخط بطول 3500 متراً تقريباً، من الميناء الى البلدة التي اتصل بها عبر نقطتين:

- الأولى: عند مدخلها (تل الرمل)

- الثانية: عند باب التبانة (ساحة الحبوب).

وعلى الرغم من أن مجرى التخطيط قد نال استحسان الوالي مدحت باشا في ظل تصريحه، في وقت سابق، بعدم انتظام وبتفريق مسالك وأسواق طرابلس. إلا أنه وكما يبدو لم يدرس دراسة مستفيضة تخوله تطويق نتائجه السلبية فيما يتعلق بدس عرباته العديد من الناس، عبر دخولها طرق الميناء، وعلى مقربة من المنازل والمستودعات⁹⁰.

وقد تألف مجلس إدارة الشركة من رئيس وستة أعضاء:

-الرئيس عبد القادر بك.

-عضو عبد الحي أفندي.

-عضو محمد علي أفندي.

-عضو عبدالقادر أفندي.

-عضو قيصر بك نوفل.

-عضو جرجس نقاش أفندي.

-عضو قيصر بك نحاس⁹¹.

٥- التراموي الكهربائي في قلب بيروت: كانت عملية النقل بين أحياء مدينة بيروت تتم بواسطة "شركة للعربات". هذه الشركات كانت تقوم بواسطة عربات تجرها الحيوانات، وتأمين نقل الركاب والبضائع. وبموجب فرمان سلطاني تم منح إمتياز تأسيس شركتان ببيروت الى السيد سليم أفندي الذي تعهد بإنشاء خط مترو كهربائي وتزويد مدينة بيروت وقد تم الاتفاق بين السيد نجيب ملحم أفندي والسيد "بيلتروست" رئيس مجلس إدارة شركة المترو والكهرباء السيد "فيكتور" والمهندس شارل طوني إيزا والسيد سليم رعد على تأسيس مترو يشغل بالقوة الإلكترونية و تطبيق القوة الكهربائية في الصناعة في مدينة بيروت وتزويد المدينة بالقوة الكهربائية التي تعتمد على القوة المائية⁹².

٦- تزويد مدينة بيروت: تم منح إمتياز تزويد مدينة بيروت للفرنسي السيد "الكسندري شيرارون" لمدة 40 عاماً حيث يتعهد صاحب الامتياز بتزويد الطرقات والأحياء والمكاتب والشوارع والأزقة طبقاً لما تنص عليه الاتفاقية⁹³.

أنيرت بيروت ليلاً بالقناديل والمصابيح التي كانت مورّعه داخل المدينة بمعدل 600 قنديل، زيد عددها إلى 915 قنديلاً عام 1892م⁹⁴، وإلى 975 قنديلاً عام 1898م⁹⁵.

تأسيس شركة نادي وكازينو بيروت: تم في بيروت تأسيس شركة نادي وكازينو من قبل مجموعة من الأهالي مدة الشراكة بين الأهالي والدولة العثمانية 40 سنة⁹⁶.

الخاتمة

(جريدة لسان الحال: العدد 658، 20 جمادي الأولى 1301 هـ \ 5 و 17 آذار 1884م، ص:2.90

(سالنامه ولاية بيروت لعام 1318 هـ، دفعة ثانية، ص:181-182.91

92 A.DVN, MKL, 46/4

93 A.DVN, MKL, 38/12

(جريدة ثمرات الفنون: العدد 880، 14 رمضان 1309 هـ \ 30 آذار 11 نيسان 1892م، ص:2.94

(جريدة لسان الحال: العدد 2891، 29 ربيع الأول 1316 هـ \ 17 تموز و 5 آب 1898م.95

96 A.DVN.MKL, 62/22, 6B 1335

أرسى قرار تحويل مدينة بيروت إلى مركز ولاية تحمل اسمها عام 1987 ميلادي وتنظيم أعمال بناء مرفئها أفضليتها السياسية والاقتصادية على مدن الساحل الشرقي للبحر الأبيض المتوسط، وأصبحت المدن التي ارتبطت بها من الدرجة الثانية والثالثة بعد أن كانت هذه المدن من الدرجة الأولى.

وفي المجال الصناعي فقد ارتبطت الصناعات الحرفية بإنتاج ماهو ضروري للاستخدام اليومي في العمل والمسكن والمأكل والملبس وهي الحاجات التي لا تحتتمل الحاجة إليها التأجيل من أجل التفتيش عن الأفضل والاحسن. وقد اعتمدت هذه الصناعات الحرفية على ما هو متوفر محلياً من المواد الأولية.

لقد إتسمت هذه الصناعات الحرفية في الولاية بدائيتها وبساطتها وسرعة انتشارها. في أول الأمر كان المنتج منها يستهلك محلياً، ويلقى الإقبال عليه أياً كان مستوى الجودة فيه نتيجة الحاجة إليها وعدم توفر البديل. ونتيجة ما وفرته المواصلات من صلات بين مرفئ الولاية وأريافها أخذت هذه الصناعات الحرفية تتعرض للمنافسة من المنتجات التي حملها التجار الأجانب من بلداتهم.

في المجال التجاري تمكنت شركة المرفأ بيروت أن تركز في هذا المرفأ حركة تجارية ناشطة مع مرفئ الولاية الأخرى ومتصرفية جبل لبنان والداخل السوري. ونجحت في جعله المركز التجاري الأول على الساحل الشرقي للبحر المتوسط من خلال تخصيصه دون غيره من المرفئ بعدد من سلع الواردات.

على صعيد المواصلات وحركات النقل، أدى العجز المالي للسلطنة، الذي أخذ يتفاقم بعد حرب القرم، إلى حد جعلها غير قادرة على تمويل عدد من المشاريع، حيث لجأت إلى تلميز عدد من المشاريع لفترة محددة من قبل مستثمرين، ثم عودة هذه الملكية إلى الدولة.

بیروت تجارت و زراعت اوطهسی

رئیس امین بریر اقدی	
مشاور اول نجیب سرسق اقدی	مشاور ثانی انطون طرازی اقدی
الحاج نجیب بیهم اقدی	عبد القادر نعمانی اقدی
سعید موسی اقدی	مصباح غندور اقدی
جرجی نقاش اقدی	محمد حناوی اقدی
حبیب دومانی اقدی	الياهو دانا اقدی
باش کاتبی توفیق اقدی	
رفیقی الیاس اقدی	مباشر رشید اغا

مرکز جیستخانهسی

مدیری مصطفی اقدی	کاتبی خلیل اقدی
------------------	-----------------

نسا خستهخانهسی ادارهسی

طیبي حجه مفتشی نظام الدین بك
 » خستهخانه عسکری اطبا سندن بیکباتی محمود اقدی
 مدیری شاملی محی الدین اقدی
 وکیل خرج محمد اغا

ایروجه ایکی نفر قادین خدمهسی وارد

خستهخانه اوچیوز سکر ستهسی جزیراننده کشاد ایدلشدر شمیدیکی حالده یکر می
 بش یتاغی حاویدر امراض نسیاه عائد عملیات جراحیه اجرا سیچون اقتضا ایدن
 الان وادوات جراحیه بی جامعدر

هيئة الإشراف على غرفة التجارة والزراعة في ولاية بيروت

(٢٠٤)

بيروت ديون عموميه نظارتك اوج سنه لك وارداتى

	سنه ١٣٢٢ بازہ غروش	سنه ١٣٢١ بازہ غروش	سنه ١٣٢٠ بازہ غروش
بيروت نظارتى	٤٠٦٠٠٠٠	٣٩٩٩٠٠٠	٣٤٨٧٠٠٠
طرابلس شمام مديريتى	٢٣٥٠٠٠٠	٢٣٠٠٠٠٠	٢٠٠٠٠٠٠
طرابلس مأموريتى	٣٥٠٠٠٠٠	٣٤٩٠٠٠٠	٣١٥٠٠٠٠
• صيدا	١٢٥٠٠٠٠	١١٣٨٠٠٠٠	٩٦٢٠٠٠٠
• لاذقيه مركزى	٦٥٠٠٠٠٠	٦٢٥٠٠٠٠	٦٠٠٠٠٠٠
• مرقب	٣٥٠٠٠٠٠	٣٠٠٠٠٠٠	٢٥٠٠٠٠٠
حيفا مديريتى	١٢٥٠٠٠٠	١١١٩٠٠٠٠	١١٠٠٠٠٠٠
عكا مأموريتى	١٣٠٠٠٠٠	١٢٢٠٠٠٠	١٢٠٠٠٠٠٠
• طبريا	٥٠٠٠٠٠٠	٤٩٢٠٠٠٠	٤٨٠٠٠٠٠
• صنف	٧٥٠٠٠٠٠	٧٤٧٠٠٠٠	٧٤٠٠٠٠٠
• نابلس	٩٠٠٠٠٠٠	٨٣٠٠٠٠٠	٨٠٠٠٠٠٠
	١٢٩٠٠٠٠٠	١٢٣٧٢٠٠٠	١١٢١٦٠٠٠

NEUL
SEHIR
TRESI
KITAPLIGI

ديون بيروت لوزارة العمومية على الواردات لمدة 3 سنوات

(۲۰)

بيروت رسومات نظارتك ۱۳۲۰ و ۱۳۲۱ و ۱۳۲۲ سنلری حاصلات

(۲۲۰)

بهرات معرکه نامی	پراگنده	انحرافات	ادخلات	بکون
پاره خروش	پاره خروش	پاره خروش	پاره خروش	پاره خروش
۰	۰	۰	۲۳۱۲۹۸۹۱	۲۳۱۳۰۳۱۰۲
۱۵۳۸۸۶ ۲۰	۱۱۱۵ ۱۲	۰	۸۷۷۵۵۰ ۱۰	۱۹۲۲۷۶۳ ۱۰
۰	۰	۰	۱۸۵۰۰۲۴ ۳۰	۲۰۲۷۷۰۳ ۲۰
۱۱۲۰۰۱ ۳۰	۰	۰	۱۹۹۴۴۰ ۳۰	۲۰۵۰۳۱ ۱۵
۰	۰	۰	۳۱۱۵۹۰ ۰	۲۹۹۵۱۲ ۱۰
۳۱۷۲۴ ۰	۰	۰	۹۱۰۰۳ ۱۰	۱۳۲۶۳۹ ۳۰
۳۲۷۵۷ ۳۰	۰	۰	۳۳۲۹۷۴ ۰	۲۳۰۲۲ ۱۰
۱۳۰۹۳ ۱۰	۰	۰	۳۳۱۰۹۰۴۰ ۳۲	۳۸۵۳۲۷ ۰۲
۲۵۴۴۳ ۳۰	۰	۰	۰	۰
۱۴۰۳۸۱ ۱۰	۰	۰	۰	۰
۰۱۹۹۶۸ ۱۰	۰	۰	۰	۰
	۹۷۰۰۷ ۲۲	۱۷۸۳۱۰۷ ۱۵	۳۰۸۷۷۵۵۰ ۳۲	۳۳۲۵۵۳۹۵ ۱۹

بيروت رسومات نظارتك ۱۳۲۰ و ۱۳۲۱ و ۱۳۲۲ سنلری حاصلات

حاصلات السنوات الثلاث لنظارة الرسومات من ولاية بيروت

(١٥)

الولاية	الولاية	الولاية	الولاية	الولاية	الولاية	الولاية	الولاية
١١٠٥٦٦٥	١٦١٩٧٥٧	١٥٦١١٩٨	١٧٢٣١٧١	٢٨١٩٨٣	٤٨١٧٧٨٤	١٥٤٨٦٧١	١٤٨٨٦٧١
٢٩١٧٩	٨٠٠٨٧	٧١٢٥٧	١٠٦٦٤٨	٥٥٦٣٢٨	٨٥٤٥٩٩	٤٣٣٠٠	٤٣٣٠٠
٢٨٢٦٦	١١٥٠٢٥٠	٧٢١٢٣	٧٠٢٢٥٠	١٨٦٣٧٤٥	٤١٧٢٣٩٤	١١٣٠٤٠	١١٣٠٤٠
٥٨٤٦٤	٤٢٧٢١٦	٤٥٨٥٢٣	٥٤٤٤٤	٤٦٦٥١٠	٢٤٦١٤١٦	١٠٢٥	١٠٢٥
٣١٧٤٠٠٠	٢٢٥٤٦٧١	٢٤٦٣٠٠٠	٣٢١٣٠٠٠	٣٢٠٧٠٠٠	١٤٨٨٦٧١	١٤٨٨٦٧١	١٤٨٨٦٧١
١٠٧١٠	٢٣٧٧٥٨	٢٥٥	١٠٠٠٠	٠	٤٣٣٠٠	٤٣٣٠٠	٤٣٣٠٠
٢٨٢٢٧	٥١٠٠٠	٢٥٥	٢٦٨٣	٧٢٥٢٤	١٣٠٤٠	١٣٠٤٠	١٣٠٤٠
٢٤٤٥	١٢٥١٦٦	٢٤٨٠٥	١٢٥٦٠٥	٤١٦٤٥٥	٩٢٨٨٢٤	٩٢٨٨٢٤	٩٢٨٨٢٤
٢٥٠٠٠	٤٠٠٠	٠	٢٦٠٠٠	٥٣٠٠٠	١٢٧٠٠٠	١٢٧٠٠٠	١٢٧٠٠٠
٥٠٠٠	١٦٠٠	٠	١٣٠٠	٣٠٠٠٠	٣٧٩٠٠	٣٧٩٠٠	٣٧٩٠٠
١٠٨٠٠٠٠	١٧٨٠٠٠	١٢٥٠٠٠	١١٥٠٠٠	١٥٥٠٠٠	٦٨١٠٠٠	٦٨١٠٠٠	٦٨١٠٠٠
٣٠٠٠٠	٤٥٠٠٠	٤٤٠٠٠	٤٧٥٠٠	٢٤٣٠٠٠	٤١٨٥٠٠	٤١٨٥٠٠	٤١٨٥٠٠
٧٥٠٠٠	٨٥٠٠٠	٧٥٢٠٠	٨٥٣٠٠	١٧٥٠٠٠	٤٩٣٠٠٠	٤٩٣٠٠٠	٤٩٣٠٠٠
٤١٢٥٥٦١	٦٠٦٤٩٤٥	٦٤٢٨٥٥٧	٦٨٢٨٣٠١	١٠٩٠٣٠٩٠	٢٣٩٧٠٤٧٩	٢٣٩٧٠٤٧٩	٢٣٩٧٠٤٧٩

ولاية بيروت الكبرى
 ١٨٨٧-١٩١٨
 تاريخ الإقتصادي لولاية بيروت

علاقات إبالة تونس مع الباب العالي ومرافئ آسيا الصغرى

الواردات التخمينية لولاية بيروت لمدة سنة واحدة

في العصر الحديث من خلال "قطيع جربة" علاقات إيالة تونس مع الباب العالي ومرافئ آسيا الصغرى في العصر الحديث من خلال "قطيع جربة"

"Cerbe Savaşı"na Göre Modern Dönemde Tunus Eyaletinin Bab-ı Âli ve Küçük Asya Limanları ile İlişkileri

The relations of Eyyalet of Tunis with the Sublime Porte and the ports of Asia Minor during the modern period according to the "Qat'î of Djerba"

أ.د. إبراهيم محمد السعداوي *

ملخص:

إن التدخل العثماني في جزيرة جربة كان مبكراً، إذ ظهر بسواحلها القراصنة الأتراك منذ بداية القرن السادس عشر. ولهذا أضحت مياه تلك الجزيرة ميداناً للصراع بين الإمبراطورية الإسبانية والدولة العثمانية في عدة مناسبات. لقد تدخلت البحرية الإسبانية في جربة مراراً، سواء بصفة مباشرة أو عن طريق نائب الإمبراطور شارل الخامس في صقلية. وتمكنت أحياناً من السيطرة على تلك الجزيرة المتوسطة ومرافئها، حسبما تناقلته المصادر العربية والأجنبية. وتفاعل مشايخ جربة بصعوبة مع تلك الظرفية التاريخية المتقلبة، لاسيما أن الحربين كانوا منقسمين آنذاك إلى مجموعتين متنافستين ومتعارضتين. فقد كان الوهبليون الذين يمثلون المجموعة المهمة التي بيدها النفوذ السياسي متمسكين في غالبهم باستقلالية الجزيرة، حتى إن اقتضى الأمر التعاون مع إسبانيا المسيحية وقبول حماية أسطولها الحربي. بينما عارض المستاويون ذلك الخيار والموقف السياسي رغم مكانتهم الثانوية، وأيدوا التدخل العثماني ورحبوا بقراصنة السلطان سليمان القانوني (ت. 1566م) وتعاونوا معهم.

لقد حسم هذا الموقف المتردد في صيف سنة 1558م حينما تمكنت قوات أتراك طرابلس الغرب من احتلال الجزيرة بقيادة درغوث باشا (ت. 1565م)، وتمّ ضمها إلى مجال الدولة العثمانية. وراعى ذلك القائد هياكل النفوذ المحلي، خصوصاً مجلس العزابة والمشايخ. لكن التحولات التي عاشتها جربة في تلك المرحلة الحاسمة اقتضت تنظيم حملة عثمانية جديدة بقيادة بيالي باشا (ت. 1578م)، قصد إعادة السيطرة عليها. وتمكنت تلك القوة العسكرية المدعومة من قبل أتراك طرابلس وبعض المحليين من التغلب على الحامية الإسبانية والسيطرة على الوضع في موفى جويلية 1560م، وذلك بعد حصار دام حوالي ثلاثة أشهر.

ويبدو أن الوضعية الإدارية للجزيرة وعلاقتها بالباب العالي قد وقع ترتيبها إثر هذا التدخل العثماني الثاني. فلئن صارت جربة تابعة إدارياً إلى باشا طرابلس، فإنها كانت ترتبط بعاصمة الخلافة عن طريق ضريبة "القطيع"، وكانت لها علاقات اقتصادية وثيقة مع موانئ آسيا الصغرى خاصة منها ميناء إزمير واسطنبول. ولهذا فإن استعادة إيالة تونس لتلك الجزيرة في بداية القرن السابع عشر لم يغيّر من علاقاتها المباشرة مع اسطنبول والموانئ العثمانية، لاسيما من الناحية الجبائية والتجارية. فالوثائق المحفوظة بالأرشيف الوطني التونسي تتحدث دائماً عن قطيع جربة إلى غاية أواسط القرن التاسع عشر، كما تشير إلى معاملتها التجارية مع آسيا الصغرى. وسنحاول في هذه المداخلة توضيح مفهوم "قطيع جربة" وتحديد قيمته، كما سنبين كيفية استخلافه من أهالي الجزيرة وطريقة إرساله إلى الباب العالي. وسنخلص في النهاية إلى إبراز دوره في تمكين الروابط الاقتصادية والإدارية بين إيالة تونس والمدنيتين الرئيسيتين اسطنبول (عاصمة الخلافة) وإزمير.

الكلمات المفتاحية: تونس، جربة، الأباضية، الباب العالي، الاحتلال، التبعية، التجارة، اسطنبول، إزمير.

Özet

Cerbe adası erken dönem Osmanlı müdahalesine tanıklık etti; Türk korsanlar 16. yüzyılın başlarında adanın sahillerinde göründüler. Bu nedenle, ada ve adanın karasuları İspanyol Krallığı ile Osmanlı İmparatorluğunun çatışma sahası haline geldi. İspanyol donanması ya doğrudan ya da dolaylı olarak Sicilya'daki V. Charles'ın temsilcisi vasıtasıyla, birçok defa Cerbe adasına müdahalede bulundu. Arap ve yabancı kaynaklara göre, İspanyollar bu Akdeniz adasını bir süreliğine işgal ve kontrol etmeyi başardılar. Cerbe şeyhleri tarihi istikrarsızlıklarını yönetmekte güçlük çekiyorlardı, özellikle de Cerbeliler iki rakip ve zıt gruba ayrıldıkları için. Baskın ve siyasi gücü elinde tutan grup, Vehbiye, adanın bağımsızlığı taraftarıydılar, hatta Hristiyan İspanya ve donanması ile koruma amaçlı işbirliğine razıydılar. İkincil konumuna rağmen Mistawa grubu bu siyasi seçeneğe itiraz etti; Osmanlı müdahalesini ve Kanuni Sultan Süleyman'ın (ö. 1566) korsanları ile işbirliğini tercih ettiler.

1558 yazı boyunca, Cerbe'nin kaderi, Turgut Reis (ö. 1565) komutasındaki Trablus'taki Türk birliklerinin adayı işgal etmeyi başardıklarında belirlendi. Ada Osmanlı nüfuz alanına eklendi. Bununla beraber, Azzaba Divanı ve Şeyhler kurumu olarak adlandırılan yerel iktidar yapısı tanındı ve korundu. Bu önemli dönemde, Cerbe'deki olayları sonlandırmak ve hakimiyeti pekiştirmek için Piyale Paşa (ö. 1578) tarafından yönetilen yeni bir Osmanlı seferi düzenlendi. Trablus'taki Türkler ve bazı yerliler tarafından desteklenen bu askeri güç, yaklaşık üç ay süren kuşatmanın ardından, İspanyol garnizonunu mağlup etmeyi başardı ve Temmuz 1560'ta vaziyeti ele aldı.

Öyle görünüyor ki adanın idari konumu ve Bab-ı Ali ile olan ilişkileri ikinci Osmanlı müdahalesinin ardından düzeltilmişti. Cerbe idareten Trablus Paşalarına bağlı olsaydı, 'İkta' vergisi dolayısıyla Osmanlı payitahtına bağlı olacaktı (fakat Cerbe) başta İzmir limanı olmak üzere, Küçük Asya'daki limanlarla yakın iktisadi ilişkilerini sürdürmüştür. Sonuç olarak, 17. Yüzyılın başında adanın Tunus Eyaletine dönmesi, adanın, özellikle mali ve ticari açıdan, İstanbul ve Osmanlı limanları ile olan doğrudan ilişkisini değiştirmemiştir. 19. Yüzyılın ortalarına dek, Tunus Hükümeti Ulusal Arşivlerinde tutulan belgeler, Küçük Asya ile olan ticari işlemleri kadar, sürekli 'Cerbe İktası'ndan bahsetmektedir. Bu bildiriye, Cerbe İktası mefhumuna açıklık getirmeye, değerini ve toplanma ve Bab-ı Ali'ye gönderilme biçimini belirlemeye çalışacağız. Aynı şekilde, adanın Tunus Eyaleti ve iki büyük Türk şehri, İstanbul (imparatorluğun payitahtı) ve İzmir, arasındaki iktisadi ve idari bağı güçlendirmedeki rolünü vurgulayacağız.

Anahtar Kelimeler: Cerbe, İbadiler, Bab-ı Ali, işgal, bağımlılık, ticaret, İstanbul, İzmir.

Abstract

Djerba Island witnessed the early Ottoman intervention; Turkish pirates appeared off its coast at the beginning of the 16th century. For such reason, the island and its maritime area became a terrain of conflict between the Spanish Empire and the Ottoman Empire. The Spanish navy intervened several times in *Djerba*, either directly

or indirectly through the representative of the Emperor *Charles V* in Sicily. According to Arab and foreign sources, the Spaniards for a time managed to occupy and control this Mediterranean island. The *Sheikhs of Djerba* had difficulties in managing their unstable historical situation, especially since the *Djerbians* were divided into two rivals and opposing groups. Dominant group and holder of political power, the *Wahbiyya* were for the independence of the island, even accepting the cooperation with Christian Spain and the protection of its naval fleet. In spite of their secondary position, the *Mistawa* opposed this political choice; they chose to support the Ottoman intervention and to collaborate with with the corsairs of Sultan Süleyman the Magnificent (1566).

During the summer of 1558, *Djerba's destiny* was decided when Turkish *Tripoli* troops managed to occupy the island under the command of *Dargouth Pasha (Turgut Reis / 1565)*. It was annexed to the Ottoman sphere. The structures of local power were however respected and maintained, namely the *Azzaba council* and the institution of *Sheikhs*. During this crucial period, a new Ottoman campaign led by *Piali Pasha (1578)* was organized to put an end to the events in Djerba and restore control. Supported by the Turks of Tripoli and some locals, this military force was able to defeat the *Spanish* garrison and master the situation in July 1560, after a siege that lasted about three months.

It seems that the administrative status of the island and its relations with the *Sublime Porte* were fixed after the second Ottoman intervention. If *Djerba* depended administratively on the *Tripoli Pashas*, it was linked to the Ottoman capital thanks to the tax of "*Qat'i*"; it maintained close economic relations with the ports of Minor Asia, mainly the port of *Izmir*. Consequently, the return of the island to the *Eyyalet of Tunis* at the beginning of the 17th century did not change its direct relations with *Istanbul* and the Ottoman ports, especially in fiscal and commercial terms. Until the mid-nineteenth century, the documents kept in the National Archives of the Tunisian Government always mention the *Qat'i of Djerba*, as well as its commercial transactions with Asia Minor. In this communication, we will try to clarify the concept of the *Qat'i of Djerba*, determine its value and the way it was collected, and its sending to the *Sublime Porte*. Likewise, we will highlight its role in strengthening the economic and administrative ties between the *Eyyalet of Tunis* and the two main Turkish cities namely *Istanbul* (capital of the empire) and *Izmir*.

Key Words: *Djerba, ibadites, Sublime Gate, occupation, dependency, trade, Istanbul, Izmir.*

مقدمة

أصبحت البلاد التونسية أو بالأحرى إفريقية تابعة للإمبراطورية العثمانية منذ سنة 1574م إثر نجاح الحملة العسكرية التي قادها سنان باشا في إجلاء القوات الإسبانية وتصفية ما تبقى من علامات النفوذ الحفصي.¹

ص 1967هـ/1387. ابن أبي دينار، المؤنس في أخبار إفريقيا وتونس، تحقيق وتعليق محمد شمام، المكتبة العتيقة، الطبعة الثالثة¹ ؛ محمد بن محمد الأندلسي، الوزير السراج، الحلل السندسية في الأخبار التونسية، تقديم وتحقيق محمد الحبيب الهيلة، 281، 200-201 ص 222-234؛ عبد الجليل التميمي، دراسات في التاريخ العثماني المغاربي خلال القرن 2، ج 1985 دار الغرب الإسلامي، بيروت-لبنان، السادس عشر، منشورات م. ت. ب. ع. م.، تونس، 2009، ص 115-140.

ولئن انشغل حكّام تونس الجدد في أواخر القرن السادس عشر بتركيز نفوذهم وتمهيد المناطق الداخلية وإعادة توحيد المجال الجغرافي، فإن علاقات الإيالة الجديدة بعاصمة الخلافة عرفت عدة تحولات خاصة منذ القرن السابع عشر نظرا لعدة عوامل أبرزها خصوصيات نظام الحكم والصراع بين أجنحة السلطة وكيفية تعامل الباب العالي مع ممتلكاته البعيدة واستراتيجية القوى الأوروبية² وتجلّت ملامح تلك الروابط في عدة مستويات وأشكال مثل ذكر اسم السلطان على العملة والدعاء له على المنابر وطلب فرمان التولية وإرسال الهدايا، لكنها تراجعت شيئا فشيئا حتى أضحت شكلية خلال القرنين الثامن عشر والتاسع عشر.³

وتبوأت تجربة مكانة متميزة في علاقات الإيالة التونسية مع الباب العالي أثناء العصر الحديث، لاسيما أن تلك الجزيرة الصغيرة أضحت محورا رئيسيا في العلاقة بين العالم الإسلامي والغرب المسيحي منذ الفترة الكلاسيكية. فهي تمثل إحدى محطات التواصل والتصادم الحضاري داخل المجال المتوسطي، حيث اقترن تاريخها دائما بوقائع وأحداث البحر المتوسط⁴ واشتهر سكانها بالهجرة والمعاملات التجارية وتحمل الغربية، رغم ما توحي به كلمة الجزيرية *Insularité* عادة من عزلة واحتياج وانغلاق عن العالم الخارجي.⁵ ولئن أشارت بعض وثائق "المهمة دفتري" إلى الإتاوات التي كانت ترسلها تونس إلى اسطنبول في القرن السادس عشر، فإن دفاتر الأرشيف الوطني التونسي تستعرض عدة أخبار حول "قطيع جربة" حتى أواسط القرن التاسع عشر والمبادلات التجارية مع المرافئ التركية خاصة منها اسطنبول وازمير⁶. فما هو مدلول ضريبة "قطيع جربة" وأسباب إقرارها؟ وما هي قيمتها وطريقة توزيعها على الجربيين؟ وكيف أثر "القطيع" على العلاقات السياسية بين سلطات تونس وحكومة اسطنبول من جهة، وعلى معاملات تجار الإيالة مع مرفأ أسيا الصغرى؟

² حسين خوجة، *ذيل يشائر أهل الإيمان بفتوحات آل عثمان*، تحقيق وتقديم الطاهر المعموري، دار العربية للكتاب، ليبيا-تونس، د. ت. ص، 87-109؛ حمودة بن عبد العزيز، *التاريخ الباشي*، المكتبة الوطنية بتونس، مخطوط رقم 18666، ورقة 257-269؛ جماعي، *التاريخ الاقتصادي والاجتماعي للدولة العثمانية*، ترجمة د. قاسم عبده قاسم، دار المدار الإسلامي، المجلد الثاني (1600-1914)، 2007، ص 51-72. وكذلك:

Ganiage J., *Les origines du protectorat français en Tunisie (1861-1881)*, M. T. E., Tunis, 1968, p. 11-33; Bachrouch T., *Formation sociale barbaresque et pouvoir à Tunis au XVIIe siècle*, Pub. de l'Université de Tunis, 1977, p. 129-140, 157-172; Cherif M. H., *Pouvoir et société dans la Tunisie de H'usayn bin 'Ali (1705-1740)*, Pub. de l'Université de Tunis, 1984, Tome 1, p. 76-80, 156-160; * « La déturquisation du pouvoir en Tunisie: classes dirigeantes et société tunisienne de la fin du XVIe siècle à 1881 », in *Cahiers de Tunisie (C.T.)*, n° 117-118, 1981, p. 177-197.

³ أحمد ابن أبي الضياف، *إتحاف أهل الزمان بأخبار ملوك تونس وعهد الأمان*، ج 2، النشرة الثانية، تحقيق لجنة من كتابة الدولة للشؤون الثقافية والأخبار، الدار التونسية للنشر-الشركة الوطنية للنشر والتوزيع، تونس-الجزائر، 1977، ص 30-31، 30-34، 174-175؛ 213-214؛

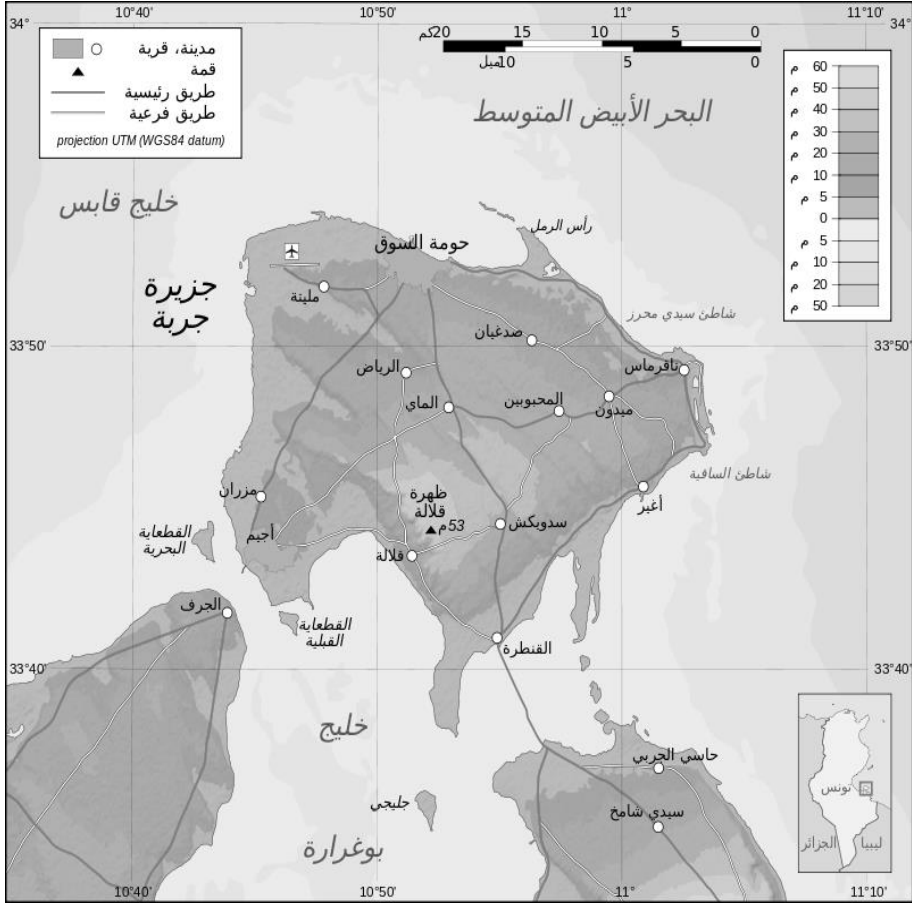
Bey M., *Du rôle de la dynastie husseinite dans la naissance et le développement de la Tunisie moderne (10 juillet 1705-12 mai 1881)*, 5 tomes, Paris, 1968; Mantran R., * « L'évolution des relations entre la Tunisie et l'Empire ottoman du XVIe au XIXe siècles », in *C.T.*, n° 26-27, 3ème trim. 1959, p. 319-333; * « Le statut de l'Algérie, de la Tunisie et de la Tripolitaine dans l'empire ottoman », in *Atti del I congresso internazionale di Studi Nord-Africani*, Cagliari, 1965, Facolta di scienze politiche, p. 3-14; * *Histoire de l'Empire ottoman* (sous la direction), Fayard, 1990, p. 205-211, 265-286, 412-417.

⁴ كتاب: *أعمال الملتقى حول تاريخ جربة* (أفريل 1982)، المعهد القومي للآثار والفنون وجمعية صيانة جربة، 1986، خاصة المقالات التالية: حبيب وداعة الحسنواوي، "العلاقات السياسية بين طرابلس وجربة في القرن السادس عشر"، ص 48-41، يحيى بوعزيز، "مقاومة جربة للغزوات الأوروبية في القرن السادس عشر"، ص 55-71. وكذلك:

Golvin L., « Djerba à la période des Zirides », p. 35-43; Doumerg B., « Les relations commerciales entre Djerba et la République de Venise à la fin du moyen âge », p. 45-54; Bourouiba R., « L'île de Djerba de la conquête musulmane à la conquête almohade », p. 55-73

⁵ أبو عبد الله، التجاني، *رحلة التجاني*، تونس-ليبيا، الدار العربية للكتاب، 1981، ص 126-128؛ إبراهيم السعداوي، *تطور عائلة مخزنية بتونس في العصر الحديث: آل بن عياد بين سنوات 1740 و1837م*، شهادة دكتوراه، كلية الآداب والعلوم الاجتماعية بتونس، 1999، (مرقونة)، الجزء الأول، ص 35-43. وكذلك:

Despois J., «Djarba», in *Ency. De l'islam (E. I.)*, T. 2., Leyde-Paris 1965, p. 470-473
وثيقة عدد 43 كرتون 488، ملف 3-4، ص 39، دفتري 145، ص 34، دفتري 56، ص 8. الأرشيف الوطني التونسي (أ.وت.)، دفتري 6... الخ؛ التميمي، *دراسات في التاريخ العثماني المغربي*،...، 2009، ص 193؛ وثيقة رقم 43، ص 203؛ وثيقة رقم 64، ص 216؛ 115 وثيقة رقم 90... الخ.

شكل 1. خريطة جزيرة جربة بالجنوب الشرقي التونسي (المصدر: موقع ويكيبيديا)

أولاً. "القطيع": مفهومه وظرفية إقراره

إن المنظومة الجبائية في تونس خلال العصر الحديث لم تكن في جملتها مستحدثة، لأن العثمانيين الأوائل حافظوا بعد سنة 1574م على جوانب متعددة من الجباية التي كانت معروفة ومألوفة منذ العهد الحفصي. ويعتبر "القطيع" من مميزات النظام الجبائي في جزيرة جربة أثناء المرحلة العثمانية، حيث شكل تقريبا الضريبة الوحيدة التي ميزتها عن بقية أقاليم الإيالة التونسية. ولا نعثر على ذكر هذا الأداء بتلك الصيغة بالنسبة لغيرها من القيادات أو المجموعات البشرية الأخرى، رغم الجزئيات وكثرة التفاصيل التي تقدمها دفاتر "المقبوض والمصرف" حول "المجابي" وخصوصياتها المحلية. فما هو مفهوم تلك الضريبة النقدية؟ وما هي العوامل الكامنة وراء إقرارها؟

1 مفهوم ضريبة "القطيع"

يحتاج النظام الجبائي في تونس العثمانية إلى ضبط عديد المفاهيم مثلما هو الحال في بقية ولايات الامبراطورية خلال العصر الحديث، لأن المصطلحات الضريبية كانت في الغالب ضبابية وغير دقيقة حتى لدى

كُتِبَ “بيت خزندار” وبقية القائمين على استخلاص “المجاني”. وسنحاول في البداية تحديد المدلول اللغوي والمعنى الجبائي لأداء “القطيع” في جربة، خصوصا أن تلك الجزيرة أصبحت جزء من الامبراطورية العثمانية منذ منتصف القرن السادس عشر.

أ. المعنى اللغوي

تنصل كلمة “القطيع” من الناحية اللغوية بفعل قَطَعَ، ولها عدة مفاهيم حسبما ورد في المعاجم لاسيما كتاب “لسان العرب”. يقول ابن منظور: «...الْقَطْعُ: إِبَانَةُ بَعْضِ أَجْزَاءِ الْجُزْمِ مِنْ بَعْضِ فَصْلًا (...). وَشَيْءٌ قَطِيعٌ: مَقْطُوعٌ (...). وَالْقَطِيعُ: الْغُصْنُ تَقَطَّعَ مِنَ الشَّجَرَةِ، وَالْجَمْعُ أَقْطَعَةٌ وَقُطِعَ وَقُطِعَاتٌ وَأَقْطِيعٌ...». ويضيف قائلا في نفس المعنى ما نصه: «...الْقَطِيعَةُ مِنَ الشَّيْءِ: الطَائِفَةُ مِنْهُ. وَأَقْطَعُ طَائِفَةً مِنَ الشَّيْءِ: أَخَذَهَا. وَالْقَطِيعَةُ: مَا أَقْطَعْتُهُ مِنْهُ (...). وَأَقْطَعْتُ قَطِيعَةً أَيْ طَائِفَةً مِنْ أَرْضِ الْخَرَاجِ. وَأَقْطَعَهُ نَهْرًا: أَبَاحَهُ لَهُ (...). وَالْقَطِيعُ: الطَائِفَةُ مِنَ الْغَنَمِ وَنَحْوِهِ، وَالْغَالِبُ عَلَيْهِ أَنَّهُ مِنْ عَشْرِ إِلَى أَرْبَعِينَ (...). وَالْقَطِيعَةُ: كَالْقَطِيعِ. وَالْقَطِيعُ: السُّوطُ يُقَطَّعُ مِنْ جِلْدِ سَيْرٍ وَيَعْمَلُ مِنْهُ (...). وَالْقَطْعُ وَالْقِطْعَةُ وَالْقَطِيعُ وَالْقِطَاعُ: طَائِفَةٌ مِنَ اللَّيْلِ تَكُونُ مِنْ أَوَّلِهِ إِلَى ثَلَاثِهِ...»⁷ وجاء في المعجم العربي الأساسي أن «...قَطَعَ يَقْطَعُ قِطْعًا فَهُوَ قَاطِعٌ: I - الشَّيْءُ: فَصَلَهُ عَنْ بَعْضِهِ (...). قَطِيعٌ ج قُطْعَانٌ: طَائِفَةٌ مِنَ الْغَنَمِ وَغَيْرِهَا. قَطِيعَةٌ: I ما يُقَطَّعُ مِنَ الشَّيْءِ...، 2 ج قُطَاعٌ: جزء من الأرض يُمْلِكُهُ الْحَاكِمُ لِمَنْ يَرِيدُ مِنْ أَتْبَاعِهِ مَنَحَةً لَهُ...»⁸.

يمكن القول استنادا إلى المفهوم اللغوي إن “القطيع” يعني جزء معيّن من جملة الأداءات المفروضة على جربة أثناء الفترة العثمانية، وهو إحدى الضرائب القارة التي تكونت منها “المجاني العادية” لتلك الجزيرة. واستخدم كتاب قصر باردو في حديثهم عن “القطيع” عدة عبارات، وأكثرها تواترا في دفاتر “المقبوض والمصرف” ما يلي: “قطيع العام”، “عليهم قطيع”، “عليهم قطيع في العام”، “قطيع برّ الترك”، “وعليهم قطيع العام”، “قانون القطيع”، “قطيع في العام بصرف السلطاني”، “قطيع اسطنبول/اسلامبول”. وتجدر الإشارة هنا عبارة “قطيع برّ الترك” وردت في غالب الأحيان ضمن المصاريف الطارئة (أي “الخرج الطاري”) التي يقوم بها عمال تلك القيادة التي اقترنت هويتها وتاريخها بالبحر المتوسط⁹ فهل أن العبارات المذكورة متشابهة في محتواها الجبائي أم كانت لها دلالات مختلفة؟

إن هذه المصطلحات المتعددة قد توحى ظاهريًا بوجود اختلاف بينها، لاسيما إن كانت القراءة سطحية دون اعتبار خصوصيات النظام الجبائي التونسي أثناء العهد العثماني. فقد يتبادر للقارئ أن “القطيع” ليس ضريبة واحدة ما دامت الصيغ الشائعة آنذاك غير متجانسة، خاصة منها عبارات “قطيع العام” و”قطيع برّ الترك” و”قانون القطيع”. ويعكس تعدد أسماء هذه الضريبة وضعية الإدارة المركزية في إيالة تونس أثناء العصر الحديث، فهي إدارة تقليدية ومحافظنة تفتقر لجميع مقومات الإدارة العصرية إضافة إلى قلة الكفاءة لدى موظفي القصر. ولهذا لم تكن المفاهيم دقيقة وموحدة خاصة في المجال المالي-الجبائي، إذ استعمل الكتاب عبارات مختلفة للدلالة على نفس الإتاوة مثلما هو الحال بالنسبة لضرائب “الضيافة” أو “المجبي” أو “القانون” وغيرها¹⁰ ولعل ذلك ما يفسر عدم اتفاق الدارسين حول عدة مفاهيم جبائية أساسية مثل “وبرية الملك” و”العلم” و”البردعة” و”المحصولات”، إضافة إلى بعض التاويلات المتسرعة والخاطئة أو الاستنتاجات المسقطة أحيانا.

⁷ 276-282 ص 8. جمال الدين محمد بن مكرم، ابن منظور، لسان العرب، دار صادر، بيروت - لبنان، د. ت. ج 7

⁸ ، ص 996-997-1991. المعجم العربي الأساسي، المنظمة العربية للثقافة والعلوم، بيروت-لبنان

⁹ أ.وت، دفتر 39 ص 3، 5؛ دفتر 42 ص 106؛ دفتر 47 ص 95؛ دفتر 53 ص 86؛ دفتر 75 ص 155؛ دفتر 77 ص 139؛ دفتر 97 ص 117؛ دفتر 108 ص 168-169؛ دفتر 188 ص 122.

¹⁰ السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرقونة)، ص 144-145؛

Cherif M. H., 1986, T. 2, p. 351-358; * « L'Etat tunisien et les campagnes au XVIII ème siècle », in *L'ankylose de l'économie méditerranéenne au XVII ème et au début du XIX ème siècles: le rôle de l'agriculture*, Nice, 1973, p. 9-22; Ganiage J., 1968, p. 94, 115-121; Hnia A., *Le Grid: ses rapports avec le Beylik de Tunis (1676-1840)*, Pub. de l'Université de Tunis 1980, p. 25-59; Bachrouch T., 1977, p. 143-155; Valensi L., *Fellahs tunisiens: l'économie rurale et la vie des campagnes aux 18e et 19e siècles*, Mouton, Paris-La Haye, 1977.

وبالتالي فإن القول بوجود ضربيتين مختلفتين أو أكثر في جربة باسم "القطيع" هو استنتاج سطحي وغير صحيح إذ تفنّد الوثائق المعتمدة، لكونه يعكس التباسا اصطلاحيا ولا يستند لأية أدلة منطّقة أو حجج مقنعة.¹¹ فالثابت أن "القطيع" يمثل ضريبة واحدة ضمن مطالب جربة خلال العهد العثماني، رغم تعدّد أسماؤها في سجلات الجباية. فلننطلق عليها كتاب "بيت خزندار" عبارة "قانون القطيع" أو "قطيع اسطنبول" أو "قطيع بر الترك" أو "عليهم قطيع في العام" وغيرها، فإنهم تحدثوا دائما عن نفس الأداء.

إن عبارة "القطيع" تختلف كثيرا عن مدلول كلمة "قطعت" أو "قطعة" الشائعة في دفاتر "المقبوض والمصروف". فقد ورد ذلك المصطلح في محاسبات عمال قيادة جربة تحت اسم "قطعة زوارة" أو "قطعت زوارة"، وهي لا تهم البتة "نوبة زاوية" الذين كانت لهم وظيفة عسكرية يتقاضون لأجلها رواتب معلومة مثلما هو الحال في بقية أبراج وقلاع الإيالة.¹² فأهل زوارة كانوا من بين المجموعات القبليّة الوافدة على الجزيرة، لكون موطنهم الأصلي (أي منطقة زوارة) يقع في الجهة الغربية لولاية طرابلس الغرب. وساندوا بصفة مباشرة التدخل العثماني في جربة أثناء القرن السادس عشر مثل أولاد شبل وقبيلة المحاميد وعروش السبعة، ولعلهم استقروا بالجزيرة منذ ذلك الوقت مثلما هو الحال بناوحي الأعراس. وشكّلت هذه المجموعة وحدة جبائية مستقلة بذاتها بلغت مطالبها 434 ريالاً تخصّ أربعة فصول، منها 200 ريال باسم "قطعة" أو "قطعت زوارة" يؤدونها ضمن مطالب جماعة مستاوة.¹³

وتعني ضريبة "القطعة" فرض أداء نقدي أو عينيّ محدّد (أي مبلغ مالي، كميّة معينة من المنتجات خاصة المواد الفلاحية، عدد معين من المواشي مثل الأبقار وغيرها) على بعض الأفراد أو إحدى المجموعات البشرية (عشيرة، عرش)، وذلك مقابل إعفاء كلي أو جزئي من الضرائب الأخرى التي وظفت على القرية أو البلدة أو القيادة. ويرتبط ذلك عادة باسترجاع المخزن والتقلّات البشرية، بالإضافة إلى ميزان القوى السائد على المستوى المحلي. ونعثر على هذا الفصل الجبائي في محاسبات عمال عدة قيادات تونسية خاصة أثناء القرن الثامن عشر، مثل قيادات تبرسق وباجة وماطر والكاف وقصّة وغيرها. فعلى سبيل المثال بلغت تلك الضريبة بقيادة الأعراس 2872¼ ريال سنة 1156هـ/1743-1744م، وتعلقت آنذاك بـ 22 عشيرة (2740¼ ريال) و12 نفرا (132 ريالاً).¹⁴ وبالتالي فلا مجال للخلط بين أداء "القطيع" و"قطعة زوارة" بالنسبة لقيادة جربة، لكونهما فصلين جبائيين مختلفين تماما.

ب. المعنى الجبائي لـ "قطيع جربة"

يندرج "القطيع" من الوجهة الجبائية ضمن الضرائب العادية المسماة "السنوية" التي وظفت على جربة في بداية عهد علي باشا (1735-1756م)، حينما فقدت تلك الجزيرة استقلاليتها في ظرفية استثنائية وصارت

¹¹ لم يوفق محمد المريمي في ضبط مفهوم "قطيع جربة" في إطار النظام الجبائي السائد بالإيالة التونسية، وذهب إلى وجود عدة ضرائب متفرعة عن هذا الأداء. راجع: محمد مريمي، التفكير المذهبي وعلاقته بالواقع السياسي والاجتماعي في جزيرة جربة بين منتصف القرن 11 ومنتصف القرن 19، شهادة التعمق في البحث، الجامعة التونسية 1990، (مرفقونة)، ص 167-171. ونشرت هذه الرسالة لاحقا بعنوان: إباضية جزيرة جربة خلال العصر الحديث، كلية الآداب والفنون والإنسانيات بمنوبة، دار الجنوب للنشر، تونس 2005، ص 145-148. راجع أيضا:

Cherif M. H., 1984, T. 1, p. 154

¹² ابن أبي الضياف، الإتحاف...، ج 3، النشرة الثانية، مراجعة أحمد الطويلي، الدار التونسية للنشر-الشركة الوطنية للنشر والتوزيع، تونس-الجزائر، 1979، ص 75، 157؛ السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرفقونة)، ص 314-315؛ الشيباني بنبلغيث، الجيش التونسي في عهد محمد الصادق باي (1859-1882)، منشورات مؤسسة التميمي للبحث العلمي والمعلومات وكلية الآداب والعلوم الإنسانية بصفافس، زغان-صفافس، 1995، ص 138-144؛

Pignon J., « La milice des janissaires de Tunis au temps des deys (1590-1650) », in C. T., n° 15, 3ème trim. 1956, p. 301-325

؛ أبوراس الحربي، مؤنس الأحية في أخبار جربة، تحقيق محمد المرزوقي، تقديم حسن حسني عبد 84 ص 53، أوت، 13 دفتر
؛ الحسناوي، العلاقات السياسية بين طرابلس وجربة...، كتاب: أعمال الملتقى حول تاريخ 112-113، ص 1960 الوهاب، تونس،
؛ شارل فيرو، الحوليات الليبية منذ الفتح العربي حتى الغزو الإيطالي، ترجمة محمد عبد الكريم الوافي، طرابلس-44جربة...، 1986، ص
، تعريب خليفة محمد التليسي، طرابلس ليبيا، دار 1850 إلى 1510؛ كوستانزو برنينا، طرابلس من 131، ص 1973 ليبييا، دار الفرجاني،
، 73، ص 1969 الفرجاني،

¹⁴ أوت، دفتر 39 ص 144-142؛ المعجم العربي...، ص 996-997؛ السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرفقونة)، ص 359-360. يخلط محمد المريمي بين ضربيتي "القطيع" و"قطعة زوارة"، بالإضافة إلى عدم التمييز بين زاوية (نوبة جربة) وزوارة الوافدين من طرابلس الغرب. راجع: المريمي، إباضية جزيرة جربة...، 2005، ص 145-148.

مجرد قيادة تابعة مباشرة للمخزن.¹⁵ وفرض هذا الأداء القار على أخماس وهبئة وأخماس مستاوة فقط الذين شكّلوا غالبية السكّان وجسّدوا الأباضية في نظر السلطة المركزية، إضافة إلى أصولهم البربرية ودورهم النشط في الأحداث المحلية منذ العصر الوسيط. بينما لم تشمل تلك الضريبة النقدية الأقليات المقيمة بالجزيرة حسبا يظهر من سجلات "المقبوض والمصرف"، أي اليهود والسنيون باختلاف مذاهبهم (المالكيون، أو الحنفيون) وأصحاب الزوايا. فقد كان هؤلاء معفيين من دفع "القطيع" على أراضيهم، لكنهم إما أهل ذمة (أي يودون الجزية) أو مدعومين من قبل المخزن لأجل إضعاف المذهب الأباضي وهياكل النفوذ المحلي خاصة منها مجلس العزّابة.¹⁶

يبود أن كلمة "القطيع" لها اتصال بكلمتي الإقطاع والخراج حسبما تبيّنه المصادر الفقهية والقواميس اللغوية. فابن منظور مثلاً يقول ما نصّه: «... استقطع فلان الإمام قضيعة فأقطعها إيّاها إذا سألها أن يُقطعها له يبينها ملكاً له فأعطاه إيّاها، والقطاع إنما تجوز في عفو البلاد التي لا ملك لأحد عليها ولا عمارة فيها لأحد فيقطع الإمام المُستقطع منها قدر ما يتهيأ له عمارته بإجراء الماء إليه، أو باستخراج عين منه (...). وقال الشافعي: ومن الإقطاع إقطاع إزفاق لا تملك (...). وأما إقطاع الموات فهو تملك...»¹⁷ وتجمع كافة المصادر والدراسات على أن الخراج شكّل المصدر الرئيسي لتمويل بيت مال المسلمين، نظراً لأهمية النشاطات الفلاحية في الحياة الاقتصادية. وكان الخراج شائعاً في الدول المركزية مثل الدولة الساسانية أو الدولة البيزنطية، كما حافظ العرب المسلمون إثر عمليات التوسّع على نظام الجباية الذي كان سائداً في البلدان المفتوحة.¹⁸

وارتبط أداء الخراج آنذاك مباشرة بأراضي الفيء، ويعرفه صاحب كتاب "لسان العرب" بقوله: «... الخرج والخراج، واحد: وهو شيء يُخرجه القوم في السنة من مالهم بقدر معلوم (...). والخراج: غلة العبد والأمة. والخرج والخراج: الإتاوة تؤخذ من أموال الناس...»¹⁹ وجاء في "القاموس المحيط" ما نصّه: «... والخراج: الإتاوة كالخراج، جمع أخرج وأخارج...». بينما يرى التهاوني أن «... الخراج في اللغة ما حصل من ريع الأرض أو كرائها، ثم سمّي به ما يأخذه السلطان فيقع على الضريبة والجزية ومال الفيء، وهو في الغالب يختص بضرية الأرض...»²⁰

وبالتالي فإن الخراج ضريبة تتعلّق بكراء الأرض وغلّتها يؤدّيها سكّان المناطق التي فتحت عنوة أو صلحا (أي أرض الفيء) مقابل احتفاظهم بأراضيهم واستغلالها سواء كانوا من العرب أو العجم، من المسلمين أو من أهل الذمة. واستناداً إلى المصادر الفقهية، فإن الخراج كان يحدّد بثلاث طرق مختلفة تماثيا مع خصوصيات المناطق واحتياجات الحكم المركزي، وهي ظاهرة موروثه عن الدول المركزية السابقة. وتعتمد الطريقة الأولى على المساحة أي باعتبار الأراضي المستغلة فقط دون اللجوء إلى مسح شامل، في حين تعرف الثانية باسم طريقة المقاسمة إذ ترتبط قيمة الخراج بمرود الأرض وتغيّراته حسب السنوات. بينما تركز الطريقة الثالثة على المقاطعة التي يحدّد فيها الخراج بقيمة تقديرية ثابتة تؤدى بصفة نقدية أو عينية أو الاثنين معاً، ولا تتغيّر حسب المساحة المزروعة أو حجم المحاصيل.²¹

¹⁵ لخصّ ابن يوسف تلك الطريقة الصعبة بقوله: «... أما أخوة الشيخ سعيد وأبناء عمه فلما سمعوا بموت الشيخ سعيد رفعوا العزيز عليهم وركبوا خيلهم وساروا إلى طرابلس فدخلوها ومكثوا بها (...) وبعث الباشا علي (...) إلى جريه عسكرياً من زواوة ومعهم بعض الترك فدخلوها وفيها فنادقها من السلع وفيها الحوانت وغموا منها غنيمه كبيرة وهذا الباشا ديار أولاد بالجلود حتى تركهم كوما والذي في تونس في تونس والذي هرب لطرابلس مكث هناك...». انظر: محمد الصغير بن يوسف، المشرع الملكي في سلطنة أولاد علي تركي، المكتبة الوطنية بتونس، مخطوط رقم 5249، ورقة 88.

¹⁶ أ.وت، دفتر 47 ص 95 فرحات الجعيري، نظام العزّابة عند الأباضية الوهبية في جربة، المعهد القومي للآثار والفنون، تونس 1975؛ السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرفقة)، ص 313؛ المريمي، أباضية جزيرة جربة...، 2005، ص 145-146.

¹⁷ ص 281 ج 8. ابن منظور، لسان العرب، ج 17

ع. الدين أحمد موسى، النشاط الاقتصادي في المغرب الإسلامي خلال القرن السادس هجري، طبعة أولى، دار الشروق، بيروت، 1983؛ حوايات الجامعة التونسية، العدد «الخراج في الدولة الإسلامية بين الممارسة التاريخية ونظريات الفقهاء» 1983؛ سعاد بوبكر التركي، مجلة الإجتهد، العدد الأول: «الخراج الإقطاع والدولة»، خريف 1988، دار الإجتهد، بيروت، 1984، 23

Lombard M., *L'islam dans sa première grandeur (VIII-Xie siècle)*, Flammarion, Paris, 1971, p. 170-172; Cahen Cl., « Kharadj », in *E.I.*, p. 1062-1087.

¹⁹ 1965؛ أبو يوسف، كتاب الخراج، القاهرة، 251 ص 2. ابن منظور، لسان العرب، مادة خ/ر/ج، ج 19

409 ص 2. الفيروز ابادي، القاموس المحيط، باب الجيم، فصل الخاء، مادة خ/ر/ج؛ التهاوني، كشاف اصطلاحات الفنون، ج 20

²¹ أبو يوسف، 1965، ص 70؛ الموردي، الأحكام السلطانية، ص 142-143، 146. وكذلك:

انطلاقاً مما تقدم ذكره يمكن القول إن "قطيع جربة" يمثل ضريبة نقدية ثابتة موظفة على أراضي أخماس وهيبة ومستأوة، ويؤدّيها الأباضيون سنوياً على الأقل من الناحية النظرية مقابل احتفاظهم بملكية أراضيهم التي فتحت عنوة. ويبدو أن "القطيع" كان من صنف "خراج المقاطعة"، لأن الدفاتر الجبائية تؤكد على ثبوت مقداره المالي خلال العصر الحديث.²² ولم تتأثر قيمته في الواقع بالظرفية الاقتصادية والتحويلات السياسية في الإيالة التونسية، لاسيما تذبذب الإنتاج الفلاحي من سنة إلى أخرى وتراجع قيمة العملة المتداولة خصوصاً منذ عام 1815م.²³ وبالتالي فإن ملكي الأرض الأصليين في جربة (الوهبيون والمستأويون) كانوا مطالبين دائماً بأداء "القطيع"، حتى إن باعوا عقاراتهم أو تركوها بوراً لأن الفتح (أو الجهاد) أعطى للدولة حق الرقبة (أي حق السيادة) على تلك الأراضي الخراجية.²⁴ لقد أجمع الفقهاء منذ العهد العباسي الأول على شرعية ذلك الإجراء، لأنهم أقروا بكون الأرض المفتوحة غنيمة معقولة وهي ملك مؤيد للأمة الإسلامية. وبذلك يكون خراج تلك الأراضي مؤبداً أيضاً ويصرف في مصالح الأمة، حيث يؤديه أصحابها سواء أسلموا أم بقوا على ديانتهم الأصلية. ومن الطبيعي أن أراضي الأباضيين تفقد طابعها الخراجي عند انتقالها إلى المالكين أو الحنفيين بواسطة البيع، مثلما يظهر من خلال بعض العقود الخاصة بتلك الجزيرة.²⁵ ولكن ما هي الأسباب التي تقسّر إقرار ضريبة "القطيع" على أهل جربة؟

2 ظرفية إقرار قطيع جربة

إن الإخباريين لم يتعرضوا إلى ذكر أداء "القطيع" خلال العصر الوسيط، رغم استعراضهم لأوضاع جربة وانتقاضات قبائل البربر منذ عهد الولاة.²⁶ وأعتقد أن هذا التكتّم لا يعني بالضرورة انعدام وجود ضريبة مشابهة تتعلق بملكية الأراضي الزراعية وإنتاجها، ما دام الاقتصاد تقليدياً مبنياً بصفة خاصة على شتى الأنشطة الفلاحية.²⁷ وقد نوه الرخالة عموماً بمزايا تلك الجزيرة القليلة الأمطار، فعلى سبيل المثال يقول التجاني في رحلته (1306-1308م) أنها: «...أرض كريمة المزارع، عذبة المشارع، وأكثر شجرها النخيل والزيتون والعنب والتين وبها أصناف كثيرة من سائر الفواكه إلا أن هذه هي أكثر ثمرها وعلبها مدار غلاتها (...)، وتقاحلها لا يوجد في جميع بقاع الأرض له نظير...».²⁸ بينما ذكر الحسن الوزان في رحلته (1516م) أن «...جزيرة جربة مجاورة لليابسة، وهي كلها منبسطة رملية، يكثر فيها النخل والكرم والزيتون وغيرها من الأشجار المثمرة (...)، وتربة الجزيرة غير خصبة يجب خدمتها جيداً وسقيها بماء يستخرج من آبار عميقة ليتمكن أن يزرع فيها قليل من الشعير...».²⁹

Valensi L., 1977, p. 92-93; Cahen Cl., « Kharadj », in *E.I.*, p. 1062-1087.

325، دفتر 42 ص 268، دفتر 107 ص 183، دفتر 167-169 ص 82، دفتر 84 ص 53، دفتر 106 ص 42 أ.و.ت، دفتر 22 . أنظر وضعية أراضي الميري 1984، 23، *حوليات الجامعة التونسية*، العدد «الخراج في الدولة الإسلامية...» الخ؛ التركي، ص 84 من بالدولة العثمانية قبل سنة 1600م في كتاب: خليل اينالجك، *التاريخ الاقتصادي والاجتماعي للدولة العثمانية*، ترجمة د. عبد اللطيف الحارس، دار المدار الإسلامي، المجلد الأول (1300-1600م)، 2007، ص 175-193.

23. ابن أبي الصياف، 1979، ج 3 ص 165، 167، 199-198، 207؛

Valensi L., * « La conjonction agraire en Tunisie aux XVIIIe et XIXe siècles », in *Revue Historique (R.H.)*, avril-juin 1970, p. 321-336; * 1977, p. 297-315, 319-329.

24. السيد سابق، *فقه السنة*، دار الكتاب العربي، بيروت-لبنان، المجلد الأول، ص 327-429، المجلد الثاني، ص 692-694؛ اينالجك، *التاريخ الاقتصادي والاجتماعي*...، المجلد الأول، 2007، ص 175-180.

25. التركي، «الخراج في الدولة الإسلامية...»، *حوليات الجامعة التونسية*، العدد 23، 1984؛ الميري، *أباضية جزيرة جربة...*، 2005، ص 146.

. التجاني، 1981، ص 43-39، 57-62، 89-1967، ج 1 ص 50-62، 62-82، 166-198، 216-218... الخ؛ ابن أبي دينار،

م، تعريب حمادي السالحي، دار الغرب 15 إلى نهاية القرن 3: روبرير يرشفيك، *تاريخ إفريقية في العهد الحفصي من القرن 7*، ج 2 ص 198-203، 204-208، 225-240؛ محمد حسن، - *القبائل والأرياف المغربية في العصر الإسلامي*، بيروت-لبنان، ج 1 ص 199-200، - *المدينة والبادية بإفريقية في العهد الحفصي*، جامعة تونس الأولى، 1986 الوسيط، دار الرياح الأربعة، تونس، 276، 304-354؛

122. التجاني، 1981، ص 28.

. الحسن بن محمد الوزان الفاسي، *وصف إفريقيا*، تحقيق محمد الأخضر ومحمد حجي، دار الغرب الإسلامي، الطبعة الثانية، بيروت. 29 ج 2 ص 93-94؛ 1983؛ لبنان،

Peyssonnel, et Desfontaines, *Voyage dans les Régences de Tunis et d'Alger*, Paris, 1838, T. 1, p.; Frank L., et Marcel J. J., *Histoire de Tunis*, Editions Bouslama, 2e édition, Tunis, 1979, p. etc.

يبىو أن "القطيع" نوع من الخراج الذي وظّف على أراضي سكان جربة، ولعلّه يمثل توأصلا لوضعية موروثه سادت منذ دخول الإسلام المبكر إلى تلك الأصفاع. وتذكر المصادر العربية أن الخليفة الأموي معاوية ابن أبي سفيان عيّن رويغ بن ثابت الأنصاري عاملا على طرابلس عام 46هـ/666-666م، وكان صحابيا شارك في حركة الفتوحات وشهد عدة مواقع (... فغزا إفريقية سنة سبع وأربعين ووصل إلى جربة فافتتحها (...))، ولما افتتحها جمع السبئي والمغمم...³⁰ واعتبرت جربة أرض عنوة لكونها لم تفتح صلحا، حيث قاوم سكانها الجيش الإسلامي مثل باقي البربر آنذاك. وأجرى عليها القائد رويغ ما طبقه الرسول على اليهود أثناء غزوة خيبر، فأضحت تلك الجزيرة فينا مشاعا للمسلمين.³¹ وتركت الأرض على ذمة أصحابها والعاملين بها، قصد تعميرها وخدمتها واستغلال خيراتها مقابل دفعهم الخراج للدولة، باعتباره (...مالا وضع على رقاب الأرض من حقوق تؤدى عنها...³² ومادام الخراج مؤبدا، فإن جربة بقيت في العهود اللاحقة أرضا خراجية خاصة أن أهلها اعتنقوا الأباضية وشاركوا في ثورات البربر. ويقول التجاني أنهم (...خارج غلاة في مذهبهم مكفرون العصاة على ما هو معروف من... مذهبهم. ومن المستبعد ربط تلك الضريبة بتواتر ظاهرة التمرّد والعصيان بالجزيرة، رغم أن السلطة كانت تلتزم المشايخ بضمأن (...قطع جميع الفساد الواصل إلى ساحل إفريقية من قطعهم وأشراهم... مثلا سنة 510هـ/1116م.³³

وتفيد بعض المصادر والروايات أن مشايخ جربة كانوا يدفعون إتاوة سنوية إلى ملك صقلية روجار الثاني Roger II إثر احتلال قواته لجزيرتهم سنة 529هـ/1135م، ثم صاروا يؤدونها فيما بعد إلى سلاطين الدولة الحفصية أيام قوتهم.³⁴ لكن تفهقر المخزن الحفصي كان متبوعا بعدة تحديات، إذ صارت جربة هدفا للهجمات المسيحية المتكررة. فقد أضحت تابعة لحاكم صقلية منذ استيلاء الأميرال روجير دي لوريا Roger de Loria عليها في سنة 1284م، حيث (...أجبر السكان على أن يدفعوا له أداء باهظا...³⁵ واضطرّ زعماء جربة إلى مصالحة الإسبان خلال النصف الأول من القرن السادس عشر في عدة مناسبات، والتزموا لهم بدفع نفس الضريبة التي أدوها سابقا لحكام تونس. فمثلا وقع الشيخ سعيد بن سليمان في يوم 25 ماي 1520م اتفاقية محففة مع الفارس دون هوق دي مونكادا Don Hugo de Moncada نائب ملك صقلية، وصارت بموجبها جربة محمية إسبانية حتى سنة 1524م. والتزم بأداء جزية سنوية قدرها 5000 "دوبيل" للإمبراطور شارل الخامس مثلما كان يفعل مع السلطان الحفصي، ويقع تسليمها لمبعوث الإمبراطور أو نائبه في صقلية حسبما رواه الحسن الوزان في كتابه "وصف أفريقيا". كما أثبتت مسألة الإتاوة في 1541م أثناء الاتصالات بين دون فارسيا دي طوليدو Don Garcia de Toledo حاكم صقلية وشيخ جربة.³⁶ وبالتالي يمكن القول إن تقديم إتاوة سنوية إلى الدولة المهيمنة يعتبر ظاهرة ثابتة في تاريخ جربة، رغم تعدّد التسميات التي أطلقت عليها منذ عام 47هـ/666-667م.

لقد تأثرت جربة مباشرة بأحداث الصراع العثماني-الإسباني في البحر الأبيض المتوسط، حيث تردّد القراصنة الأتراك على مرافقها وجعلوها وكرا للقراصنة البحرية لاسيما أن السلطان الحفصي كان مؤيدا في

³⁰ التجاني، 1981، ص 124. وكذلك:

Bourouiba R., « L'île de Djerba de la conquête musulmane à la conquête almohade », in *Actes du colloque sur l'histoire de Jerba (avril 1982)*, p. 55-57.

... هو الأرضون أو العقار وهي الأصل، أخذت عنوة بقتال، ثم اتفق وتصلح « يقول ابن منظور في تحديده لمفهوم الفء ما نصه:³¹ عليها، ويجوز أن تؤخذ بدون قتال وهذا هو أكثر استعمال الفء (... ويكون من الفء ما يحصل عليه من غير المسلمين بدون قتال. ويكون 78. راجع: ابن منظور، لسان العرب، مادة خ / ر / ج، ص، «من الفء ما يستتبع الغلة على الأرض وهو الجزية...

؛ المريمي، أباضية 146؛ السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرفونة)، ص 122. الماوردي، الأحكام السلطانية، ص 32، ص 137-141، 145-146. 2005. جزيرة جربة...،

ص 125-126، 123. التجاني، 1981، ص 33.

ص 1960؛ أوبراس الجربي، 93، 89 ص 212-213؛ ابن أبي دينار، 1967، ص 1؛ ابن عذاري، كتاب البيان المغرب...، ج 34، 101-104.

³⁵ برينشفيك، 1988، ج 1 ص 125. وأيضا:

Bourouiba R., « L'île de Djerba... », in *Actes du colloque sur l'histoire de Jerba (avril 1982)*, p. 62-64.

³⁶ الوزان الفاسي، 1983، ج 2 ص 96؛ السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرفونة)، ص 38-39؛ بوغيز، «مقائمة جربة للغزوات الأوروبية...»، كتاب: أعمال الملتقى حول تاريخ جربة...، 1986، ص 63؛

Mikel de Epalza, « Quelques épisodes des relations historiques entre l'Espagne et l'île de Djerba », in *Actes du colloque sur l'histoire de Jerba (avril 1982)*, p. 86-88.

البداية لمشاريعهم.³⁷ لكن هياكل النفوذ المحلي (أي المقدمين، و"مجلس العزابة") كانت منقسمة ودون تلك الظرفية الصعبة، خاصة أن المشايخ أعطوا الأولوية لمصالحهم الاقتصادية. وتميز موقفهم بالتردد والحذر إزاء العثمانيين ومشاريعهم، وكان بعضهم منقبلاً للتعاون مع الإسبان مثلاً أثناء سنوات 1550-1551م.³⁸ واستولى أترك طرابلس الغرب سنة 1558م على جربة بمساعدة قبائل زوارة وأولاد شيل والسبعة، وألزمو المقدمين (أل السمووني) بدفع الجباية. لكن شيخ الجزيرة وعلماء المذهب رفضوا تلك الهبنة واعتبروا الأتراك ضمن "المخالفين"، وطلبوا دون جدوى المساعدة من السلطان أحمد الحفصي (1534-1572م). ولذلك نظم درعوث باشا والي طرابلس الغرب حملة عسكرية انتقامية انتهت بتعيين الغازي مصطفى نائبا على جربة، ولعل التنكيل بالسكان الذي رافق الحملة هو الذي يفسر تعاون الشيخ مسعود المعزول مع قائد الحملة الإسبانية وتسليمه حصن القشتيل في ربيع سنة 1560م.³⁹

وقدمت الجيوش العثمانية بقيادة بيالي باشا مجهودا كبيرا لمحاصرة الحصن الإسباني طيلة شهرين و 21 يوما، خاصة أنها كانت مدعومة من قبل قوات والي طرابلس الغرب. وأشارت المصادر إلى الهزيمة التي ألحقها الأسطول العثماني في مياه جربة بالبحرية المسيحية أثناء انسحابها في شهر ماي 1560م، وبالتالي تم الاستيلاء على تلك القلعة في موفى جويلية 1560م. وبعد ذلك الانتصار العسكري وما تبعه من تصفية للحضور المسيحي بمثابة فتح جديد للجزيرة، خصوصا أن غالب سكانها كانوا من الأباضيين وساند بعضهم النصارى.⁴⁰ واعتبر العثمانيون جربة أرض فيء لكونهم دخلوها عنوة بعد صراع طويل ضد الإسبان وحلفائهم الهيبين، ولذلك طبقوا عليها ما سنه الفاتحون العرب من قبلهم عام 47هـ. ولم يجدد العثمانيون كثيرا في المجال الضريبي بالمناطق المحتلة إذ حافظوا في غالب الأحيان على التنظيمات المالية والجباية السائدة، ولهذا بقيت أراضي الجزيرة خراجية يؤدي ملاكوها الأباضيون سنويا ضريبة نقدية ثابتة أي ما يسميه كتاب المخزن الحسيني "القطع" أو "قطع برّ الترك".⁴¹ وأعتقد أن ذلك الأداء يعد استمرارا وتوصلا للإتاوة السنوية القديمة التي سدها في السابق مشايخ جربة لفائدة السلطان الحفصي، ثم صاروا يؤدونها لاحقا لإمبراطور أسبانيا وممثليه حتى أواسط القرن السادس عشر. ولذلك حافظ العثمانيون منذ البداية على جبايتها، لأنها أضحت ضريبة عرفية مألوفة لدى الأهالي وهياكل النفوذ المحلي.

وفي نهاية التحليل يمكن القول إن العثمانيين فرضوا ملكيتهم السامية على جربة منذ أحداث سنة 1560م، وضمنوا حق الأهالي في امتلاك أراضيهم الزراعية وتعميرها. وتجسّمت تلك الوضعية أثناء العصر الحديث في الالتزام بدفع ضريبة "القطع" وإرسالها دائما نحو اسطنبول. وتم تكريس ذلك الواقع زمن ارتباط الجزيرة إداريا بولاية طرابلس الغرب حتى مطلع القرن السابع عشر، كما أبقى عليه حكّام إيالة تونس بعد استرجاعهم لها منذ سنة 1605م.⁴² وأعتقد أن هذه الإتاوة لا تقتدر بتجارة الجزيرة مع موانئ آسيا الصغرى، لأن كافة أعيان تجار

³⁷ ابن أبي الضياف، الإتحاف...، 2004، المجلد الأول، ج 2 ص 281.9-200، 201، ص 1967. ابن أبي دينار،
³⁸ السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرفوعة)، ص 38-41؛ بوعزيز، "مقاومة جربة للغزوات الأوروبية..."، كتاب:
أعمال الملتقى حول تاريخ جربة...، 1986، ص 62؛

Monchicourt Ch., « Episode de la Carrière Tunisienne de DRAGUT.I. Dragut dans l'oued Gabès et contre Gafsa (Hiver 1550-1551) », in *Revue tunisienne (R.T.)*, 1918; Mikel de Epalza, « Quelques épisodes des relations historiques... », in *Actes du colloque sur l'histoire de Jerba...*, p. 89.

³⁹ أبي دينار، 1967، ص 170-171؛ ابن أبي الضياف، الإتحاف...، 2004، المجلد الأول، ج 2 ص 14-18؛ الشيخ سالم بن يعقوب،
تاريخ جربة وعلمائها الإباضية، 2009، ص 83-88؛ الحسنوي، "العلاقات السياسية بين طرابلس وجربة..."، كتاب: أعمال الملتقى حول
تاريخ جربة...، 1986، ص 44-46.

. علماء جربة المسمى رسائل الشيخ سليمان بن أحمد الحيلاتي الجربي، تحقيق محمد فوجة، دار الغرب الإسلامي، الطبعة الأولى،
1998، ص 51-52؛ بوعزيز، "مقاومة جربة للغزوات الأوروبية..."، كتاب: أعمال الملتقى حول تاريخ جربة...، 1986، ص 66-70؛
76، ص 1969 برنيا،

⁴¹ أ.وت، دفتر 39 ص 5، دفتر 42 ص 106، دفتر 48 ص 67... الخ؛ السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرفوعة)، ص
147-146؛

Cahen Cl., « Kharadj », in *E.I.*, p. 1062, 1085-1087; Mantran R., *Histoire de l'Empire ottoman*, p. 205-21, 324-372;

⁴² أنظر حول أداء "القطع" منذ مطلع القرن الثامن عشر: أ.وت، دفتر 42 ص 106، دفتر 53 ص 84، دفتر 107، دفتر
268 ص 42، دفتر 269 ص 8-9؛ المرمي، أباضية جزيرة جربة...، 2005، ص 74-80، 147-146؛ السعداوي، تطور عائلة
مخزنية...، 1999، (مرفوعة)، ص 424-425. وكذلك: Cherif M. H., 1986, T. 2, p. 154, 157-158.

الإيالة مثلا أثرياء صفاقس وسوسة وغيرهم كانوا بدورهم مرتبطين بتلك الأسواق النشيطة خاصة منها اسطنبول وإزمير. فأداء “القطيع” له دلالة رمزية بالنسبة للباب العالي تفوق كثيرا قيمته الاقتصادية، لأنه يحدّد فترة الإنساعية العثمانية لما كانت ألّتها العسكرية قادرة على التصدي لتهديدات الغرب المسيحي وسحق قواته حتّى إن كانت متحالفة. ولئن تعهد أترك طرابلس الغرب في البداية برعاية “الحقوق” العثمانية في جربة، فإن حكام إيالة تونس التزموا فيما بعد باحترام تلك “الحقوق” التي تمظهرت في “قطيع بر الترك”. ولكن ما هي قيمة “قطيع جربة”؟ وكيف قسّمت تلك الضريبة على ساكنة الجزيرة؟

ثانيا. أداء “القطيع” : قيمته وتوزيعه

كان “قطيع جربة” في الحقبة العثمانية يشمل عدة أطراف اجتماعية وسياسية وتتقاطع فيه عديد المصالح، وهذا ما يستوجب دراسة قيمة ذلك الأداء وكيفية توزيعها على سكان الجزيرة. فما هي طبيعة تلك الضريبة ومقدارها؟ وهل تأثرت بالتحويلات النقدية التي عرفتها إيالة التونسية كغيرها من بلدان البحر المتوسط خلال العصر الحديث؟ وكيف تفاعل المخزن مع تلك الإتاوة الموجهة إلى الباب العالي؟

1 “القطيع” ضريبة ثابتة

تعتبر دفاتر “المقبوض والمصرف” المصدر الرئيسي لدراسة أداء “القطيع” من الناحية الكمية. فالوثائق المتعلقة بحسابات عمال قيادة جربة تذكر من جهة قيمة ما يدفعه أهالي الجزيرة باسم “قانون القطيع”، ومن جهة أخرى المبلغ الذي ترسله سلطات تونس إلى الدولة العثمانية ويطلق عليه اسم “قطيع برّ الترك”. وتقتزن هذه الوضعية بدور الوساطة الذي اضطلع به المخزن للإبقاء على ذلك “الحق العثماني” واستمراره حتى أيام ضعف الباب العالي. فما هي إذا القيمة الظاهرية والقيمة الحقيقية لضريبة “قطيع جربة” أثناء العصر الحديث؟ وماذا تمثل بالمقارنة مع “مجابي” تلك القيادة؟

أ. القيمة الظاهرية لأداء “القطيع”

تكونت جملة “مجابي” جربة في العصر الحديث من قسمين متكاملين، وهما المطالب العادية من جهة والضرائب غير العادية من جهة أخرى.⁴³ وتميز القسم الأول باستقراره حتى نهاية القرن الثامن عشر إذ قُدّر بـ 43931 ريالاً مقابل 21 أداء متفاوتة الأهمية، منها 10 ضرائب تراوحت قيمتها بين 9 ريالاً و200 ريال. ويأتي “القطيع” في المرتبة الثالثة إذ كان يمثل 20,48% من المجموع، أي بعد “رواتب دار الباشا” (15078 ريال) و”العوايد” (12186½ ريال). بينما يضمّ القسم الثاني من “مجابي” الخطايا والدوايا التي تمتاز بعدم الاستقرار، حيث يتغيّر عددها وقيمتها حسب السنوات نظرا لارتباطها بالظروف الأمنية والاقتصادية وسياسة المخزن وكذلك استيطان بعض الوافدين الجدد. ولهذا فإن قيمة المطالب الجمليّة للجزيرة لم تكن ثابتة: فهي تتفاوت من سنة إلى أخرى حسبما تؤكد الدفاتر الجبائية، وفاقته منذ عهد علي باشا 50 ألف ريال في كل عام.⁴⁴

إن القيمة الظاهرية هي ما يطلق عليه كنية قصر باردو عبارة “قطيع برّ الترك” أو “قطيع اسطنبول” أو “قطيع الوالدة” أو “قطيع إسلامبول”.⁴⁵ وتجمع كافة الوثائق المستعملة أن مقدار ذلك الأداء بلغ 5350 ريال: فهي قيمة ثابتة باستمرار على مرّ السنين، ولا علاقة لها بتغيرات “مجابي” جربة وتذبذب قيمة العملة وظاهرة التضخم المالي في إيالة أو الأسواق المتوسطة.⁴⁶ وبالتالي يمكن القول إن القيمة الفعلية لهذه الإتاوة السنوية انخفضت تدريجيا، نظرا لثبوت مقدارها من جهة وعدم الاستقرار النقدي في ذلك العصر من جهة أخرى.⁴⁷ ولكن ماذا يمثل “قطيع برّ الترك” بالمقارنة مع جملة مطالب قيادة جربة؟

⁴³ . المطالب العادية هي ضرائب ثابتة يؤدّيها الأهالي بواسطة المشايخ في كل عام، ويطلق عليها أيضا اسم “السنوية”.
⁵³ ، دفتر 42 وردت “مجابي” جربة كغيرها من القيادات بـ دفاتر “المقبوض والمصرف”. راجع مثلا: أ.وت، دفتر 39، دفتر 44 ، وغيره 268، دفتر 183 دفتر

⁴⁵ . أ.وت، دفتر 53 ص 86، دفتر 188 ص 122.

ريال، لكن هذا 6000 ذكر الأستاذ محمد الهادي الشريف في الجزء الثاني من أطروحته أن “القطيع” المدفوع لاسطنبول مقداره ⁴⁶ المبلغ لا تذكره أية وثيقة بالدفاتر الجبائية التي تخصّص جربة. راجع:

Cherif M. H., 1986, T. 2, p. 116.

⁴⁷ . أ.وت، دفتر 8 ص 56، دفتر 42 ص 106، دفتر 48 ص 67، دفتر 188 ص 123... الخ؛ ابن أبي الضياف، - 1977، ج 2 ص 151، 208، - 1979، ج 3 ص 198-199. وكذلك:

السنوات (هجريّة)	قيمة المطالب*	قيمة القطيع*	نسبة القطيع من جملة المطالب	المصدر
1156هـ	59697¼	5350	8,96%	دفتر 42 ص 106
1157هـ	59697¼	5350	8,96%	دفتر 42 ص 106
1161هـ	50063	5350	10,68%	دفتر 53 ص 84، 84
1167هـ	83936½	5350	6,37%	دفتر 82 ص 167-169
1177هـ	56147	5350	9,52%	دفتر 147 ص 224
1187هـ	60000	5350	8,91%	دفتر 183 ص 107
1197هـ	60450	5350	8,85%	دفتر 238 ص 89
1207هـ	60450	5350	8,85%	دفتر 268 ص 42
1217هـ	60450	5350	8,85%	دفتر 325 ص 84
1237هـ	64697	5350	8,26%	دفتر 413 ص 22
1249هـ	135578	5350	3,94%	دفتر 413 ص 2
المعدل	68288 ≅	5350	7,83%	//////

الجدول 1. القطيع داخل مطالب قيادة جربة بين 1156هـ و1249هـ. (* : القيمة بالريال)

تغطي هذه الإحصائية فترة 1156-1249هـ/1743-1835م، وقد اعتمدنا عينات فقط حسب عهود البايات المختلفة. وسوف لن نتطرق إلى مناقشة التطور المضطرب لجملة مطالب جربة جربة، لأن ذلك يتجاوز حدود هذا المقال والإشكاليات التي رسمناها في البداية. وسنقتد بدراسة تطور نسبة القيمة الظاهرية للقطيع داخل "المجابي" التي تحملها أهالي تلك القيادة خلال العصر الحديث.

ويبدو من خلال الإحصائية السابقة أن القيمة الظاهرية "للقطيع" مثلت نسبة ضئيلة من جملة مطالب جربة، إذ تراوحت في غالب الأحيان ما بين 8% و 11% من المجموع. فهي تقترب من عشر المطالب، ولعل العثمانيين الأوائل اعتبروا ذلك الأداء بمثابة زكاة يؤديها الجرييون لفائدة الباب العالي. وتقل نسبة هذه الإتاوة كلما ازدادت قيمة "المجابي" الجميلة نظرا لثبوت مقدارها، مثلا في سنة 1167هـ/1753-1754م حينما بلغت 6,37% فقط من المجموع. بينما ترتفع نسبتها في الأعوام التي تكون خلالها الضرائب غير العادية محدودة، مثلا خلال 1161هـ/1748م لما وصلت إلى نسبة 10,68%. لكن أداء "القطيع" أضحي ثانويا جدا في القرن التاسع عشر سواء داخل المطالب الجميلة أو بالمقارنة مع باقي الضرائب العادية، نظرا لسياسة ترفيع الجباية التي طبقها المخزن منذ عهد حسين باي (1824-1835م).⁴⁸ ولهذا نزلت نسبته إلى 3,94% من المجموع منذ سنة 1249هـ/1834-1835م، لما رفع الباي المذكور "مجابي" جربة إلى 130228 ريالاً دون اعتبار "القطيع".

يبدو مما تقدم ذكره أن الضريبة السنوية المقدمة إلى اسطنبول شكّلت في الواقع جزء قليلا جدا من جملة "المجابي" المفروضة على أهالي جربة خلال العهد العثماني. ولكن هل أن ضريبة "القطيع" التي دفعها أباضيّة تلك الجزيرة كانت تساوي فعلا 5350 ريالا فقط؟ أم هل أن سلطات قصر باردو قد حملتهم أكثر من ذلك المقدار المالي؟

ب. القيمة الحقيقية لضريبة "قطيع جربة"

إن الإجابة عن هذا السؤال تبدو صعبة بالنسبة لكامل القرن السابع عشر وحتى خلال عهد الباي حسين بن علي (1705-1740م) لأن جربة لم تكن قيادة مثل بقية مناطق الإيالة، بل ظلت خاضعة لهيمنة مشايخ آل بالجلود

Farrugia de candia J., «Monnaies husseinites. Monnaies frappées de l'année 1196 à l'année 1262 héj. (1782à 1846)», in *Revue Tunisiennne*, 1er trim. 1934, n° 17, pp. 73-92; Fenina A., *Les monnaies de la Régence de Tunis sous les H'uyaynides. Etudes de numismatiques et d'histoire monétaire (1705-1891)*, Tunis, 2003, p. .

ص 198، 203-205، 207، 219-224، 231، 239-241، - *إتحاف أهل الزمان بأخبار ملوك 3 ابن أبي الضياف، - 1979، ج 48* ، ص 76-82، 90-91، 118-119. 1971. الباب السادس، تحقيق أحمد عبد السلام، تونس، 4 *تونس وعهد الأمان*، "دولة أحمد باي، ج ، وكذلك:

Valensi L., « La conjoncture agraire en Tunisie... », in *R.H.*, avril-juin 1970, p. 321-336.

الذين تصرفوا بحرية في جبايتها واستغلال لزماتها خاصة منها لزمة القمرك والأسواق.⁴⁹ ويظهر أن المخزن كان يعتمد من حين لآخر إلى إجبار شيخ الجزيرة على دفع مبالغ مالية هامة مثلما حدث في سنتي 1715م (50 ألف ريال) و1729م (30 ألف ريال)، لاسيما أن الباي كان هو المسؤول الأول عن تسديد “قطيع برّ الترك”⁵⁰ لكن جربة فقدت استقلاليتها ابتداء من فترة حكم علي باشا إثر اغتيال شيخها سعيد الجلودي، وصارت قيادة كغيرها من مناطق الإيالة إذ يلتزمها ويدير شؤونها أحد عمال الدولة.⁵¹ واحتفظت دفاتر “المقبوض والمصرف” بمحاسبات العديد من أولئك القباد-اللزامة، ويستعرض كتبة قصر بارود كافة المطالب العادية وغير العادية الموظفة على أهاليها. فكيف تطوّرت قيمة “القطيع” حسب السنوات؟

للإجابة عن هذا السؤال سنعتمد على دراسة تطور تلك الضريبة لدى أحماس مستأوة زمن دولة علي باشا. ويتضح من الوثائق أن قيمة “قطيع” هذه المجموعة لم تكن في بداية الأمر ثابتة إذ تغيّرت عبر السنوات، نظرا للتقلبات والفوضى التي ميزت آنذاك نهاية الحرب الأهلية بين ما سمي آنذاك “الصفّ الباشي” و“الصفّ الحسيني”. وبلغت تلك الضريبة بالنسبة لأهل مستأوة 2480 ريال في كل عام أثناء فترة 1148-1151هـ/1739-1735م.⁵² وأعتقد أن ذلك الانخفاض يرتبط بظرفية الصّراعات التي كانت سائدة، حينما كان علي باشا في أشدّ الحاجة لتدعيم صفّه وكسب الأنصار إلى جانبه. فقد ساند المستأويون التمرّد الباشي خلال 1728-1729م، وسلط عليهم الباي حسين بن علي لأجل ذلك الانحياز خطيّة مالية قدرها 5000 ريال. كما عبّر غالب أهالي جربة عن ولائهم “لصفّ الباشي” منذ بداية سنة 1736م. وتذكر الوثائق أن الباشا أسقط عن أهل مستأوة “قطيع” عام 1147هـ/1734-1735م، خاصّة أن الموقف العسكري لم يحسم لفائدته قبل معركة سمنجة.⁵³ ولا ندرى هل شمل ذلك الإجراء أم لا أحماس الوهبيين في تلك المرحلة الاستثنائية.

وارتفعت قيمة “قطيع” مستأوة بصفة ملحوظة منذ سنة 1152هـ/1739-1740م إذ صارت تبلغ 3600 ريال سنويا، أي بزيادة قدرها 45,16% مقارنة مع الفترة السابقة. بينما بلغ “قطيع” جماعة وهيبة 5400 ريال، وستبقى هذه المبالغ ثابتة طيلة العهد اللاحقة.⁵⁴ ولعل تلك الزيادة تندرج في إطار سياسة الترفيع الجبائي خاصة في مقدار الضرائب غير العادية التي عمدت إليها حكومة علي باشا ابتداء من سنة 1740م، قصد إعادة التوازن إلى الخزينة المركزية التي أنهكتها الحروب ومصاريف محلة الجزائر أثناء تدخلها المباشر في الصراع الحسيني-الباشي منذ صيف 1735م. وتبيّن الوثائق أن المخزن لم يتهاون بعد سنة 1740م في مطالبة الرعايا خاصة القبائل بأداء المطالب المتخلّدة بذمتها منذ أيام الحرب الأهلية.⁵⁵ فما هو المقدار الحقيقي الذي تحمله سنويا سكان الجزيرة باسم تلك الضريبة؟

ويندرج “قطيع برّ الترك” ضمن قائمة الأداءات العادية التي كان يدفعها سكان جربة في العهد العثماني، وقدّرت قيمته السنوية بتسعة آلاف ريال.⁵⁶ وتفوق القيمة الحقيقية لهذه الضريبة المبلغ الذي كان يرسل في كل عام

· علماء جربة المسمى رسائل الشيخ سليمان...، 1998، ص 54-55، 114-122؛ سالم بن يعقوب، تاريخ جربة...، 2009، ص 49، ص 56-67، 73-78، 89-91؛ المريني، أباضية جزيرة جربة...،

⁵⁰. السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرفوعة)، ص 92-94؛

Mantran R., *Histoire de l'Empire ottoman*, p. 145-155; Cherif M. H., 1986, T.2, p. 284.

⁵¹ قَدّم ابن يوسف حادثة اغتيال شيخ جربة بقوله: «...لما حضر أجله وجاء يوم السوق وركب الشيخ سعيد جالس قبل انفراق السوق قبل الزوال أو بعده وهو ووصل إلى محله بالسوق وجاء قاره محمد يتصيّد ويبعد ويقرب من الطابيه والشيخ سعيد جالس قبل انفراق السوق قبل الزوال أو بعده وهو يشرب في العراقي وإذا بواحد من مماليكه دخل عليه وقال له سرا اليوم لما ركبت أنت وخرجت من الدار رأيت خزنة دار مملوكك تكلم فيه جارية من الشباك وهو يكلم فيها فلما سمع هذا الكلام من الرّجل قال لمن حضر قدامه ابنتي بالفرس وأتباعه كثيرها متفرق (...). فركب الفرس وهو سكران وسار إلى أن وصل إلى قريب الطابيه فنظره قاره محمد هو وصاحبه فجرى قاره محمد إلى الغنّير الذي جعل في الطابيه ووقف ينتظره حتى يحاذيه فلما حاذى الشيخ سعيد الغنّير جاءت اتفاقية وقف في السرح ونظر هل يرى أحدا وراء الطابيه فضره قاره محمد على صدره بلوح رصاص فطاح من ساعته على وجهه وهربت الفرس وهرب من كان معه وهرب قاره محمد وصاحبه إلى البرج...». انظر: ابن يوسف، مخطوط رقم 5249، ورقة 88.

⁵² أ.وت، دفتر 39 ص 3.

⁵³ أ.وت، دفتر 39 ص 3؛ ابن أبي الضياف، 1977، ج 2 ص 137-139؛

Cherif M. H., 1986, T. 2, p. 140-156, 160-161.

⁵⁴ أ.وت، دفتر 39 ص 3، 5.

⁵⁵ أ.وت، دفتر 25 ص 111-110، دفتر 32 ص 190-193، 201-202؛ ابن أبي الضياف، 1977، ج 2 ص 146، 160-161، 195-194؛ السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرفوعة)، ص 227-229.

⁵⁶ أ.وت، دفتر 42 ص 106، دفتر 47 ص 95، دفتر 48 ص 67... الخ.

إلى العاصمة اسطنبول بـ 3600 ريال أي ما يعادل نسبة 68,22%. ومن المحتمل أن مشايخ جربة قبل سنة 1740م انتهجوا نفس الطريقة، ولعلهم استخلصوا من الأهالي مبالغ مرتفعة باسم ضريبة "القطيع" نظراً لانتشار التجاوزات الجبائية منذ بداية الاحتلال العثماني.⁵⁷ فما هي قيمة "القطيع" الفعلية داخل مطالب قيادة جربة خلال العصر الحديث؟

نتبين من خلال الإحصائية الثانية أن معدل نسبة ضريبة "القطيع" تراوح في غالب الأحيان ما بين 12% و18% في كل عام من مطالب قيادة جربة خلال القرن الثامن عشر. وباستثناء بعض السنوات مثل عام 1167هـ/1753-1754م، فإن النسبة قاربت 15% في العادة، وتجاوزت ذلك المقدار في عدة مناسبات حتى ناهزت نسبة 18% (مثال خلال 1162-1161هـ/1748-1749م) أو 20% مثلاً سنة 1180هـ/1766-1767م. فهل أن ضريبة "القطيع" كانت تخص فقط الأباضيين المقيمين داخل جربة نفسها؟ أم أنها شملت أيضاً "جربة الشتات" خارج جزيرتهم، خاصة منهم الجربيين القاطنين بحاضرة تونس ومدينة اسطنبول وإزمير الذين كانوا في غالبيتهم من التجار؟

السنوات	قيمة المطالب*	قيمة القطيع*	القطيع / المطالب	المصدر
1156هـ	59697¼	9000	15,07%	دفتر 42 ص 106
1157هـ	59697¼	9000	15,07%	دفتر 42 ص 106
1161هـ	50063	9000	17,97%	دفتر 53 ص 84-84
1167هـ	83936½	9000	10,72%	دفتر 82 ص 169-167
1177هـ	56147	9000	16,02%	دفتر 147 ص 224
1187هـ	60000	9000	15%	دفتر 183 ص 107
1197هـ	60450	9000	14,88%	دفتر 238 ص 89
1207هـ	60450	9000	14,88%	دفتر 268 ص 42
1217هـ	60450	9000	14,88%	دفتر 325 ص 84
1237هـ	64697	9000	13,91%	دفتر 413 ص 22
1249هـ	135578	9000	6,63%	دفتر 413 ص 2
المعدل	68288 ≡	9000	13,17%	///////

جدول 2. نسبة "القطيع" الحقيقية داخل مطالب جربة خلال 1156-1249هـ (* القيمة بالريال)

تشير الوثائق إلى أن "جربة تونس" كانوا يؤدّون في العصر الحديث جملة من المطالب التي لا يفصلها كتيبة مؤسسة "بيت خزندار"، بل يكتفون باستعمال عبارات لها مدلول عام مثل عبارة (...ما هو مقام على مشايخ تونس...). وتُفوق قيمة هذه الرسوم في العادة 25000 ريالاً سنوياً، فعلى سبيل المثال بلغ القسط الموظف عليهم 30492½ ريالاً و6 نواصر في عام 1156هـ/1743-1744م و28300 ريالاً سنة 1157هـ/1745-1744م.⁵⁸ ولعل تلك المطالب كانت تحتوي بدورها على ضرائب عادية ومن بينها "القطيع"، بالإضافة إلى الرسوم غير العادية أي الخطايا والدوايا. ومن هذا المنطلق تصبح القيمة الفعلية "القطيع" أكثر من تسعة آلاف ريال سنوياً، دون اعتبار التجاوزات الجبائية التي كانت شائعة في ذلك العصر.⁵⁹ ولكن كيف توّزعت ضريبة "القطيع" على سكان جربة خلال العهد العثماني؟ وما هو دور المخزن في تلك العملية؟

② أداء القطيع: توزيعه على أهالي جربة ودور المخزن

م، مؤسسة التميمي للبحث العلمي والمعلومات، تونس 1574-1600 أحمد قاسم، إيالة تونس العثمانية على ضوء فتاوى ابن عظيم ⁵⁷ م، ص 334-345؛ التميمي، دراسات في التاريخ العثماني المغربي...، 2009، ص 176؛ وثيقة رقم 9. وكذلك ابنالجبك، التاريخ الاقتصادي والاجتماعي...، المجلد الأول، 2007، ص 123-136، 264-266.
⁵⁸ أ.ويت، دفتر 42 ص 106-109، دفتر 45 ص 216، دفتر 47 ص 95-96... الخ؛ السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرقونة)، ص 78-79.
كانت التجاوزات ظاهرة قارة في النظام الضريبي للامبراطورية منذ البداية، وتفاقت تلك الظاهرة منذ القرن السادس عشر. راجع مثلاً: قاسم، ⁵⁹ م، ص 337-338، 345؛ ابنالجبك، التاريخ الاقتصادي والاجتماعي...، المجلد الأول، 2007، ص 68-72، 2004 إيالة تونس العثمانية...، 134-123.

لئن كان مقدار "قطيع جربة" غير متجانس مثلما وضّحناه سابقا عند دراسة قيمته الظاهرية وقيمه الحقيقية، فإن تلك الضريبة لا تعني بالضرورة جميع الوحدات الجبائية في القيادة المذكورة. وياشر المشايخ استخلاص "القطيع" تحت إشراف القاييد وخليفته، بينما حرصت السلطة المركزية بالحاضرة على الاستفادة من وساطتها في "قطيع اسطنبول" الذي يباشره مشايخ "جربة تونس" الذين كانوا من أعيان التجار.

أ. توزيع "القطيع" على أباضية جربة

بناء على ما سبق ذكره، فإن أداء "القطيع" لم يشمل كافة المجموعات البشرية المقيمة في جربة. فالسنيون واليهود لا يسدّدون تلك الضريبة، لأنهم شكّلوا أقلية اجتماعية داخل الجزيرة كانت مؤيدة للسلطة منذ البداية.⁶⁰ بينما فرض العثمانيون "القطيع" على الأباضيين دون سواهم لأنهم كانوا يمثلون غالبية السكان، بالإضافة إلى مقاومة جلمهم للتدخل العثماني وقبول البعض منهم للمشروع الأسباني وتعاونهم مع النصارى في أواسط القرن السادس عشر. وتميز الوثائق المعتمدة بين أخماس وهبيّة وأخماس مستاوة، حيث توزعت تلك الإتاوة السنوية المقدرّة بتسعة آلاف ريال بصفة غير عادلة بين المجموعتين.

ويتضح أن المجموعة الأولى، أي الوهبيّة، هي التي تحمّلت الجزء الأكبر من تلك الضريبة، مثلما هو الحال بالنسبة لياقي "المطالب العادية" الموظفة على ساكنة الجزيرة. ويقدر "قطيعهم في العام" بـ 5400 ريالاً، أي ما يعادل نسبة 60% من القيمة الأصلية. ويرجع ذلك إلى المكانة الهامة والمرموقة التي تمتّع بها الوهبيون في ذلك الوقت، نتيجة أهمية وزهم الاقتصادي والديمقراطي داخل جربة واحتكارهم النفوذ السياسي بها منذ أيام مشايخ بني سمو من 61 خلال العصر الوسيط.

أما المجموعة الثانية، أي أهل مستاوة، فكانت تؤدي قسطاً أقل بكثير مما تسدّده المجموعة الأولى: فأقرها يدفعون في كل عام 3600 ريال باسم "القطيع"، وهو ما يعادل نسبة 40% فقط من تلك الضريبة. ومن هنا نتبين أن "قطيع" الوهبيين يفوق بنسبة 50% ما يقابله لدى أخماس مستاوة. ويبدو أن هذا التفاوت يعود أساساً إلى قلة عدد المستاويين من جهة، ومكانتهم الثانوية في اقتصاد الجزيرة مقارنة مع "الوهبيّة" من جهة أخرى.⁶² ومن المحتمل أن السلطة المركزية (أي أتراك طرابلس ثم حكام تونس) منحتهم منذ البداية تخفيضاً ضريبياً، نظراً لتأييدهم الواضح لمشروع العثمانيين واستقرارهم بجزيرة جربة في سنوات 1550م ثم مساندةهم لقضية الأمير علي باشا خلال 1735-1736م.

إن الإجراءات الجبائية التي اتخذتها حكومة حسين باي لفائدة قيادة جربة سنة 1249هـ/1834-1835م قصد الحدّ من تجاوزات المشايخ والقيايد-اللزامة وأعاونهم، أبقت في الواقع على ضريبة "القطيع" ولم تدمجها ضمن المطالب الجمالية لأنها كانت حريصة أنذاك على تجنّب إثارة أية مشاكل جديدة مع الباب العالي بعد التشنّج الذي حدث إثر احتلال جيوش فرنسا لإيالة الجزائر.⁶³ فقد وظّفت على الجربيين 130228 ريالاً لفائدة خزينة الباي ومؤسسة "دار الباشا"، بينما نصّ الحكم رقم 20 أن «...قطيع اسلامبول يودونه من مال أنفسهم دون ما رتيناه عليهم مما ذكر...» حسبما ورد في الوثيقة.⁶⁴

والراجح أن ظرفية أربعينات القرن التاسع عشر أثرت على موقف المخزن الحسيني من أداء "القطيع"، خصوصاً أن المدافعين عن التحالف مع فرنسا وتدعيم استقلالية إيالة تجاه الأستانة ازداد نفوذهم داخل البلاط وصاروا فاعلين في دوائر صناعة القرار.⁶⁵ ولهذا فإن المرسوم الذي أصدرته حكومة أحمد باي (1837-1855م)

⁶⁰ أ.وت، دفتر 48 ص 67؛ خوجة، ذيل بشار أهل الإيمان...، ص 130-133؛ السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرفوقة)، ص 29-32، 151. وأيضاً:

Cherif M. H., 1986, T. 2, p. 302, 318-319.

الفتات الاجتماعية في جربة وعلاقتها بالسلطة المركزية خلال العصر الحديث، ش. *، التجاني، 1981، ص 123؛ محمد المريمي،⁶¹ ص 63-67؛ 2005؛ أباضية جزيرة جربة...، *؛ 1990 ك. ب، (مرفوقة)، كلية الآداب والعلوم الإنسانية بتونس، ؛ السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرفوقة)، ص 67 ص 48، دفتر 106 ص 42، دفتر 5 ص 39. أ.وت، دفتر

⁶² دفتر 30-29

؛ ابن أبي الضياف، 1979، ج 3 ص 213، 215، 229-230 ص 413. أ.وت، دفتر

⁶³ ص 413. أ.وت، دفتر

السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرفوقة)، ص 738-763؛ رضا ضيف، الحياة اليومية في البلاط الحسيني في عهد . وكذلك: 2001، ش، د.م، كلية العلوم الإنسانية والاجتماعية بتونس، 1837-1855 أحمد باشا باي

في العاشر من شوال سنة 1258هـ/1842-1843م كان غامضا بالنسبة للضريبة المدروسة. فقد أسقط الباي «...جميع المال الموظف على أهل جربة (...) إسقاطا تاما. مطلقا عاما...» ولم يترك عليهم «...شينا من الأداء سوى العشر والصاع والمحصولات. لأن ذلك يتبع المكاسب لا الذوات...» حسب نصّ المنشور الموجه لعلماء الجزيرة ومشايخها وأعيانها وكافة أهلها.⁶⁶ ولا ندري هل أن هذا السكوت يوحي ضمنا بالتخلي عن ضريبة «القطيع»، أم أنه يعود إلى كون «القطيع» لا يندرج بصفة مباشرة ضمن «حقوق المخزن» ولا فائدة من إدراجه ضمن المنشور المذكور. ومهما يكن من أمر، فإن ذلك التكتّم يفسح المجال لعديد التأويلات حول تلك الإتاوة ودلالاتها الرمزية في تلك الظرفية الاستثنائية.

ب. المخزن و«قطيع جربة» في العصر الحديث

إن سلطات تونس كانت مسؤولة على استمرارية «قطيع اسلامبول»، فهي التي تكفلت بالإبقاء على ذلك الحق العثماني منذ مطلع القرن السابع عشر. ويبدو من الوثائق أن أوامر باي تونس كانت ضرورية لاستلام «قطيع بر الترك» من عامل جربة وتوجيهه إلى اسطنبول عاصمة الخلافة الإسلامية.⁶⁷ لكننا لا نملك أية معطيات واضحة حول الفوائد المحققة من قبل الأطراف التي اهتمت بأداء «القطيع» حتى أواخر ثلاثينات القرن الثامن عشر، سواء أثناء تبعية الجزيرة إلى ولاية طرابلس الغرب أو حينما استرجعتها إيالة تونس في عهد الدايات. وأعتقد أن وساطة والي طرابلس وشيخ جربة في البداية وسلطات تونس فيما بعد في مسألة «القطيع» لم تكن واجبا إداريا فقط أو مجرد خدمة مجانية، لاسيما أن التجاوزات الجبائية وأكل مال الرعية كانت إحدى التوابت داخل المجال العثماني.⁶⁸

وتطالعنا وثائق الأرشيف الوطني التونسي منذ سنوات 1740م بمعلومات دقيقة حول الأرباح التي حققها المخزن من وراء «قطيع اسطنبول». فالوهييون والمستاويون في جربة كانوا مطالبين سنويا بدفع 9000 ريال بعنوان أداء «القطيع»، بينما يكفي المخزن بتوجيه 5350 ريال إلى الأستانة باسم «قطيع بر الترك» أي حوالي 59,50% من القيمة الأصلية. وبالتالي فإنه يحتفظ لفائدته بمقدار 3650 ريال، أي تقريبا 40,50% من المبلغ الذي كان يؤديه أباضية تلك الجزيرة.⁶⁹ وبالتالي فإن دور الوساطة الذي قام به حكام إيالة تونس بين جربة وعاصمة الخلافة العثمانية لم يكن في الواقع مجانياً: فاستخلاص «قانون القطيع» كان عملية مربحة تحقق من ورائها مكاسب مادية مباشرة، لأن المبلغ الذي يحتفظ به المخزن يمثل أكثر من ثلثي قيمة «قطيع بر الترك». ويعتبر ذلك ظاهرة عادية خلال العهد العثماني، حيث كان حكام الأقاليم والمقاطعات وكذلك موظفو الجبائية يحملون رعاياهم أكثر من الأداءات التي فرضها عليهم الباب العالي.⁷⁰

يلخص هذا الرسم البياني المعطيات الكمية حول ضريبة «قطيع جربة»، كما يشير ضمنا إلى الأطراف الرئيسية التي شاركت فيها سواء داخل مجال القيادة المذكورة أو في مستوى مدينتي تونس واسطنبول. فما هو أثر ذلك «القطيع» على علاقات إيالة تونس مع الدولة العثمانية خلال العصر الحديث؟

Ganiage J., 1968, p. 55-61, 63-87; Chater K., *Dépendance et mutations précoloniales, la Régence de Tunis de 1815 à 1857*, Tunis, Publications de l'Université, 1984, p. 499-508.

⁶⁶ 105 ص 4، ج 4، 1971. ابن أبي الضياف،

؛ راجع حول أهمية مدينة اسطنبول في ذلك الوقت: اينالچك، *التاريخ الاقتصادي* 67 ص 48، دفتر 106 ص 42، أ.وت، دفتر ⁶⁷ والاجتماعي...، المجلد الأول، 2007، ص 273-284؛

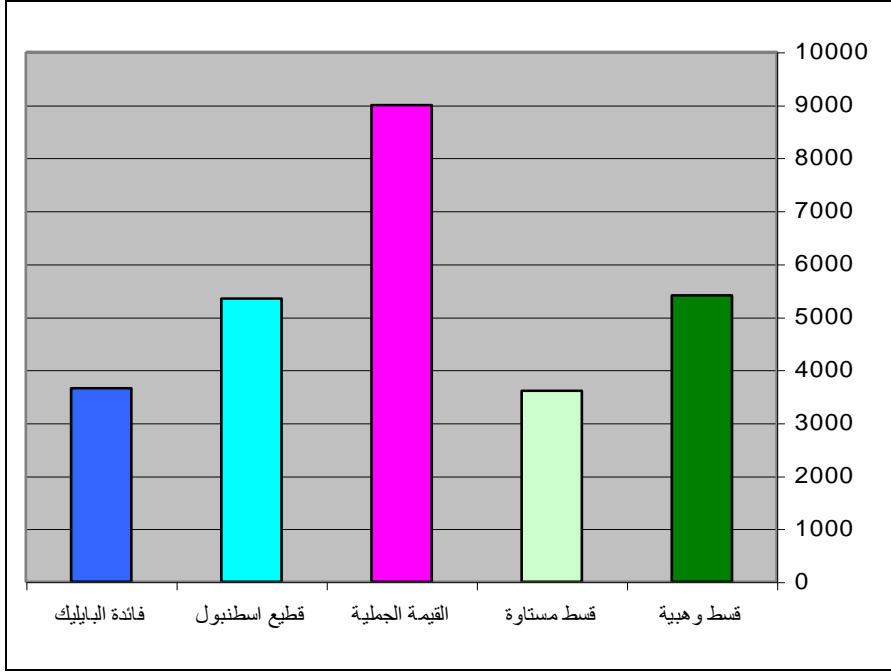
Lewis B., *Istanbul et la civilisation ottomane*, éd. Jean-Claude Lattès, 1990; Mantran R., *Histoire d'Istanbul*, éd. Fayard, 1996.

⁶⁸ ابن أبي الضياف، - 1977، ج 2 ص 39، - 1979، ج 3 ص 21-24، - 1971، ج 4 ص 118-121؛ السعداوي، *تطور عائلة مخزنية...*، 1999، (مرفقونة)، ص 1023-1029. وكذلك:

Bouzgarrou-Largueche D., *Wtan al Munastir: fiscalité et société (1676-1856)*, Pub. de la Fac. des Lettres de la Manouba, Tunis 1993, p. 135-136, 184-185, 205; Ganiage J., 1968, p. 88-97.

⁶⁹ أ.وت، دفتر 42 ص 106؛ دفتر 42 ص 106؛ دفتر 53 ص 84؛ دفتر 183 ص 107؛ دفتر 268 ص 42...الخ.

⁷⁰ 1517-1805؛ جلال يحيى، *مصر الحديثة*: 198-200 ص 4، - 1971، ج 3-40 ص 3. ابن أبي الضياف، - 1979، ج 70، ص 132-134؛ 130-128، 2007، المجلد الأول، 2007، ص 173، 209-208، 1969 القاهرة؛ اينالچك، *التاريخ الاقتصادي والاجتماعي...*، المجلد الأول، 2007، ص 176: وثيقة رقم 9. التميمي، *دراسات في التاريخ العثماني المغاربي...*، 2009، ص 176: وثيقة رقم 9.

رسم بياني 1. ضريبة القطيع: الدافعون والمستفيدون.

ثالثاً. «القطيع» وعلاقات تونس مع الأستانة

شكل «قطيع جربة» إحدى الثوابت في علاقة الإيالة التونسية مع الباب العالي طيلة العصر الحديث لأنه من مظاهر ولائها وتبعيةها للسلطان خليفة المسلمين، إضافة إلى الهدايا المتنوعة التي دأب حكام تونس على تقديمها للحصول على «فرمان التولية» أو بمناسبة ولاية سلطان جديد.⁷¹ وتكونت «...الهدية المعتادة في ذلك العصر، من نفائس نتائج المملكة، كالخيل والستروج المحلاة وسبح المرجان والعنبر والطيب والأسلحة المرصعة بالمرجان، وثياب جربة والجريد، والشواشي، ورقيق السودان، والطواشية، وغرائب وحوش الصحراء، وأنواع التمر، وزيتون زغوان، والسمن والشمع، وأعظمها الصنجق المحلى بالفضة، المكتوب في نسجه آيات من القرآن، وبعض أسماء الله ورسوله وآبيات من البردة...» حسب رواية مؤلف كتاب «الإتحاف»⁷² كما قدمت سلطات تونس أيضاً الإعانات العسكرية غير المحددة للقوات العثمانية أثناء حروبها الخارجية في عدة مناسبات، بالإضافة إلى علامات التبعية والطاعة الأخرى التي أشرنا إليها سابقاً⁷³. فما هي دلالة «قطيع بر الترك»⁷⁴ وكيف أثر على علاقات المخزن بالحكومة العثمانية والجالية الجربية القاطنة في مرفئ أسيا الصغرى خاصة منها اسطنبول وإزمير؟

① «قطيع الوالدة» ودلالته

ص 42-45، 253-254، 258. ابن أبي الضياف، 1979، ج 3.

ص 38، 340. ابن أبي الضياف، 1979، ج 3.

72. وجهت إيالة تونس مساعدات عسكرية إلى الباب العالي أثناء الحروب، مثلاً في سنوات 1715-1718م أو في 1821م و1826م أثناء حرب اليونان أو خلال حرب القرم (صيف 1854م) وغيرها. راجع مثلاً: ابن أبي الضياف، - 1979، ج 3 ص 38، 40، 174-175، 201-202، - 1971، ج 4 ص 198-207. وكذلك:

Mantran R., *L'évolution des relations...», in C.T., n° 26-27, 3ème trim. 1959, p. 319-333; Cherif M. H., 1984, T. 1, p. 53-160

لقد أشرنا سابقا أن "القطيع" كانت له عدة أسماء من بينها "قطيع الوالدة". وسنتطرق في هذه النقطة إلى توضيح رمزية تلك الضريبة النقدية في علاقات الإيالة التونسية بالخلافة العثمانية، بالإضافة إلى تحديد الجهة أو الأطراف التي كانت تستفيد فعليا من عائداتها.

أ. "القطيع" رمز التبعية إلى الدولة العثمانية

يبدو أن أهمية "قطيع جربة" لا تتمثل في قيمته المالية الفعلية، خصوصا أن مقداره الأصلي متواضع ولم يواكب التغيرات النقدية التي ميزت العصر الحديث. فهو يشكل في الواقع مبلغا زهيدا لا يكاد يذكر بالنسبة للإمبراطورية العثمانية، لأن نفقاتها المختلفة ازدادت بنسق سريع وتجاوزت بسرعة إيراداتها المالية المعتمدة.⁷⁴ ولهذا لا يمكن مقارنة "القطيع" مع المبالغ الكبيرة التي كانت تصل سنويا إلى الخزائن السلطانية من الولايات الأخرى، لاسيما من باشوية مصر أو ولايات الروميلي Roumélie والشام والعراق. فقد كان باشا ولاية مصر مثلا يؤدي في كل عام إتاوة تعرف باسم "الخزنة" قدرها 600 ألف قرش، أي حوالي 2400 ألف جنية فرنسي حسب رواية الرحالة François de Pavie فرنسوا دي بافي. ويقع إرسالها بزا في موكب مشهود بإشراف أحد البكوات تحت حراسة 300 فارس و200 جندي من المشاة الإنكشاريين. وكانت تلك العملية منتظمة في النصف الأول للقرن الثامن عشر، لكنها توقفت أحيانا خلال الفترة اللاحقة مثلا في عامي 1759م و1791م.⁷⁵

إن "قطيع بر الترك" يحيل إلى عهد السلطان سليمان القانوني (1520-1566م)، وهي فترة تجسد أمجاد الدولة العثمانية حينما كانت قوة فاعلة في العلاقات الدولية. فقد كانت في تلك المرحلة الزاهية قادرة على فرض توجهاتها وخياراتها داخل مجال البحر المتوسط، وهي جاهدة لحماية "دار الاسلام" والدفاع عن "ممتلكاتها المحروسة" أينما كانت.⁷⁶ كما يضيف هذا الأداء نوعا من الشرعية التاريخية على الحضور العثماني بإفريقية، لأنه يذكر بجهود قراصنة السلطان وأسطوله البحري أثناء القرن السادس عشر لأجل طرد المحتلين الإسبان عنها وحماية مياهاها الإقليمية وسواحلها من الهجمات النصرانية المتكررة. ويعكس "القطيع" أيضا عراقلة علاقة العثمانيين بهذه الأصقاع البعيدة عن الأستانة عاصمة الخلافة، حينما كان الباب العالي يتدخل بصفة مباشرة في سير أحداثها الداخلية.⁷⁷

. اينالجب، التاريخ الاقتصادي والاجتماعي...، المجلد الأول، 2007، ص 111-118، 141-148، 152-165، 169-171؛⁷⁴ ص 3.40 جماعي، التاريخ الاقتصادي والاجتماعي...، المجلد الثاني، 2007، ص 199-214؛ ابن أبي الضياف، 1979، ج 1. تشير دراسات أخرى إلى كون تلك الإرسالية الموجهة سنويا من مصر إلى 144-145، ص 1969. يحيى، مصر الحديثة...،⁷⁵ خزينة اسطنبول تراوحت بين 400 ألف إلى 500 ألف قطعة ذهبية، أي حوالي 16 إلى 20 مليون بارة حسب سعر الصرف السائد. راجع: شوكت باموك، التاريخ المالي للدولة العثمانية، تعريب. د. عبد اللطيف الحارس، دار المدار الإسلامي، بيروت 2005، ص 188. تاريخ الدولة العثمانية من النشوء إلى الانحدار، ترجمة د. محمد م. الأرنؤوط، دار المدار الإسلامي، 2002، * خليل اينالجب،⁷⁶ التاريخ الاقتصادي والاجتماعي...، المجلد الأول، ص 61-62، 65-67؛ عدنان الططار، الدولة العثمانية من الميلاد إلى...، ص 57-85؛ السقوط، دار وحي القلم، الطبعة الأولى، دمشق، 2006؛

Veinstein G., * Soliman le Magnifique et son temps, Actes des Xe rencontres de l'École du Louvre, Paris, 7-10 mars 1990, Paris, 1992, * «Suleyman I », in Ency. de l'Islam (E.I.), nouv. édit., Leiden - Brill, T. 9, 1995, p. 868-877.

، 48-41. كتاب: أعمال الملتقى حول تاريخ جربة...، 1986: الحسنواي، "العلاقات السياسية بين طرابلس وجربة..."، ص 77؛ أبو راس الجربي، 32، ص 1969؛ برنياء، 84-89، ص 1973؛ فيرو، 55-71 بوعزيز، "مقاومة جربة للغزوات الأوروبية..."، ص 108. 1960.

شکل 2. خريطة الامبراطورية العثمانية من أواسط القرن الرابع عشر إلى نهاية القرن السابع عشر.

https://www.larousse.fr/encyclopedie/data/images/1011349-La_formation_de_l'Empire_ottoman.jpg

وبالتالي فإن هذه الإتاوة السنوية تعتبر رمزا لتبعية جربة إلى ممتلكات السلطان العثماني منذ سنوات 1550م، وهي أيضا دليل قاطع على الارتباط المالي بين الباب العالي وإيالة تونس بصفة عامة. وكانت هياكل النفوذ المحلي في الجزيرة تقرّ بتلك الوضعية، وتعتبرها ضمن مكونات علاقاتها المميزة والمباشرة مع الأستانة. ولعل هذا ما يفسر اللجوء إلى الأعتاب السلطانية للإبقاء على ذلك الامتياز، حيث يستنجد شيخ جربة بالحكومة العثمانية للتدخل كلما ساءت أو توترت علاقاته مع سلطات تونس. فعلى سبيل المثال طالب ذلك الشيخ في أكتوبر عام 1729م بالحاق الجزيرة مباشرة بالعاصمة إسطنبول بعد أن سجنه الباي، ولقي هناك مساندة نشيطة من قبل “جماعة الجرابية” الذين استغلوا علاقاتهم الذاتية بقائد الأسطول العثماني وغيره من صناع القرار. ولم تنته تلك القضية لفائدة المخزن إلا خلال 1732-1733م بعد أن وجّه الباي حسين بن علي هدية معتبرة إلى الباب العالي.⁷⁸ ويبدو أن هذا الاعتقاد قد تواصل حتى أواخر القرن الثامن عشر، خصوصا داخل فئة كبار التجار المستقرين في مرفأ آسيا الصغرى.

ب. إرسال “القطيع” إلى والدة السلطان

78 . السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرفوعة)، ص 93-94؛ اينالغ، التاريخ الاقتصادي والاجتماعي...، المجلد الأول، 2007، ص 136-138؛

Cherif M. H., 1984, T. 1, p. 116-117.

كانت سلطات تونس هي الضامنة بصفة مباشرة لإرسال "قطيع اسطنبول" منذ مطلع القرن السابع عشر، ولعلها ورثت ذلك الدور عن والي طرابلس الغرب. ويبدو من الوثائق أن المخزن تدخل بصفة مباشرة في تلك العملية الدورية، نظراً لاحتوائه لمشايخ "جربة تونس" الذين كانوا يباشرون بأنفسهم تلك المهمة الرسمية⁷⁹ فقد كان الباي يصدر أوامره إلى عامل جربة كي يسلم قيمة "القطيع" نقداً إلى حامل أو حاملي "التذكرة"، والراجح أن تلك "التذكرة" المختومة احتوت على المبلغ المطلوب (أي 5350 ريالاً) وهوية حاملها أو حاملها. ويعتبر ذلك ضمن النفقات غير العادية الطارئة أي "الخرج الطاري"، التي يقوم بها عمال تلك الجزيرة ويحاسبون عليها فيما بعد.⁸⁰ ويتولى القائمون بتلك المهمة الرسمية ترتيب رحلتهم البحرية، إما على متن بعض السفن المحلية العاملة بين الإيالة ومرافئ آسيا الصغرى أو صحبة إحدى الناقلات الأوروبية المتعددة. وفي بعض الأحيان يشرف أعوان المخزن بأنفسهم على تنظيم تلك الرحلة، إن كانت الظرفية العامة تقتضي الإسراع في إنجازها مثلما حدث في ربيع سنة 1708م.⁸¹

وكانت أموال "قطيع جربة" ترسل منذ بداية العصر الحديث إلى اسطنبول لفائدة والدة السلطان العثماني، ولذلك سماه موظفو الجباية أحياناً "قطيع والدة" دون التأكيد على اسم السلطنة. وقد لمح بعض "المركنتية" إلى تلك الظاهرة في عدد من رسائلهم منذ أواخر القرن السابع عشر، لاسيما تجار مملكة فرنسا المقيمين بحاضرة تونس.⁸² وتجدر الإشارة هنا أن الأمراء والأميرات وأفراد عائلة السلطان العثماني كانوا يتمتعون بإيرادات خاصة حسب مراتبهم، ولهم عقارات متنوعة بالمدن والأرياف يقع استغلالها بطرق شتى.

لكننا لا ندري متى وقع إسناد "قطيع جربة" لفائدة أم الخليفة العثماني، كما نهج العوامل الكامنة وراء ذلك التخصيص. فهل أن السلطان سليمان القانوني هو الذي منح تلك الإتاوة السنوية لفائدة والدته في آخر أيامه لما احتلت جيوشه الجزيرة سنة 1558م وأطردت النصارى منها؟ أم هل أن ذلك الإجراء تم في مرحلة لاحقة (أي يعد عام 1566م) لأسباب لا توضّحها المصادر المستعملة؟ وتفيد المصادر والدراسات أن باشا ولاية مصر كان يوجه كل عام عن طريق البحر "هدية" إلى حريم السلطان وسيدات القصر، وهي تحتوى على بعض المواد الغذائية (السكر، التمر، الأرز وغيرها) ومواد الزينة والعطورات الرقيقة مثل المسك والسنامكي والبخور والحناء.⁸³

إن "قطيع جربة" يوجه عادة إلى الباب العالي في كل عام، ويبدو أن سلطات الإيالة التونسية سعت في غالب الأحيان إلى احترام ذلك الموعد باستثناء الفترات المتأزمة والمضطربة. فهو معدود ضمن المصاريف السنوية لعمال تلك القيادة حسبما يظهر من دفاتر "المقبوض والمصرف"، مثل محاسبة أولاد بن عباد في سنة 1247هـ/1831-1832م التي شملت 15 عاما سددوا خلالها 80250 ألف ريالاً باسم ضريبة "القطيع".⁸⁴ وكانت هذه المهمة تتبع في الواقع من جهة قايد جربة لأنه مسؤول عن جبايتها، ومن جهة أخرى كلاً من شيخ وهيبة ومستأوة بمدينة تونس اللذان يمثلان في ذلك الوقت أغنى مجموعة تجارية في البلاد. فالعامل يتكفل بتوفير المبلغ المطلوب في أجاله سواء من مال الجباية أو من خزينته الخاصة، بينما يتعهد الشيطان بتبليغ تلك الأمانة إلى والدة السلطان. واستخدمت أحياناً عبارة "القطيع الثاني باسطنبول" للدلالة على المبلغ المدفوع في عاصمة الخلافة.⁸⁵ ولكن كيف أثر أداء "القطيع" على علاقات الإيالة مع الحكومة العثمانية والجربيين المقيمين هناك؟

79. ذكر ابن يوسف في هذا الصدد ما نصّه: «...جعل الباشا علي في مقامهم (أي أولاد بالجلود) مملوكاً يحكم وجعل نظر الجزيرة لمشايخها والشيخ الذي يتونس هو الذي يواجه السلطنة وأمور جربة كلها على يده وبقي أمر جربة كذلك إلى أن أخذ مملكة تونس ولد المرحوم حسين بن علي فرد أمر جربة إلى أولاد بالجلود وشيخهم بجريه كعادتهم السابقة...». أنظر: ابن يوسف، مخطوط رقم 5249، ورقة 88.

؛ السعداوي، *تطور عائلة مخزنية...*، 1999، (مرقونة)، ص 151-152. 142. ص 60. أ.وت، دفتر 80

. السعداوي، *تطور عائلة مخزنية...*، 1999، (مرقونة)، ص 147؛ 81

Cherif M. H., 1984, T. 1, p. 158-159.

82. أ.وت، دفتر 45 ص 65، دفتر 183 ص 108-111. وكذلك:

Cherif M. H., 1984, T. 1, p. 154.

؛ اينالجبك، *التاريخ الاقتصادي والاجتماعي...*، المجلد الأول، 2007، ص 148، 144-146، ص 1969. يحيى، *مصر الحديثة*، 83، 156-154

84. 786-785؛ السعداوي، *تطور عائلة مخزنية...*، 1999، (مرقونة)، ص 24-26 ص 413. أ.وت، دفتر 84

م؛ السعداوي، *تطور عائلة مخزنية...*، 1999، 1860-1861هـ/1276 بتاريخ 115، وثيقة 488 ملف 43. أ.وت، كرتون 85
151. (مرقونة)، ص

② “القطيع” والعلاقة مع الباب العالي و”الجرابة” في اسطنبول وإزمير

لئن ظَلَّت إيالة تونس وثيقة الارتباط بمحيطها الجغرافي والحضاري خلال الحقبة العثمانية، فإن علاقاتها الخارجية تأثرت بعدة عوامل منها تطور الأوضاع بالإيالات المغاربية المجاورة ودور الجاليات التونسية في المرافئ المتوسطية وتغير موازين القوى بين الباب العالي والدول الأوروبية. وسنحاول في هذه النقطة توضيح أثر ضريبة “القطيع” على روابط الإيالة مع الأستانة و”جرابة الشتات” المقيمين في مرفئ أسيا الصغرى.

أ. تمتين الصلة مع الباب العالي

ساهم “قطيع جربة” في دعم العلاقات التونسية-العثمانية طيلة العصر الحديث لاسيما منذ أواخر القرن الثامن عشر، حينما تنامت أطماع الرأسمالية الأوروبية تجاه إيالات شمال أفريقيا. فقد كان رمزا للتبعية الإيالة من الناحية التاريخية إلى الباب العالي، وهو يبرز مساعي حكومة اسطنبول الرامية إلى استرجاع نفوذها في ولايتها البعيدة متى شاءت. ولعل هذا ما يفسر طلب «...توظيف شيء من المال على مملكة تونس في كل سنة...» في أواخر سنة 1835م، حينما سافر الوزير شاكير صاحب الطابع إلى اسطنبول لأجل طلب الفرمان.⁸⁶ وأعتقد أن أعضاء الشق العثماني داخل حكومة الباي وبلاطه (أي رجال الدين وبعض الوزراء) استغلوا عراقة أداء “القطيع” للدفاع عن مواقفهم المنادية بالبقاء تحت المظلة العثمانية، كما وظفوه للدعوة إلى تقوية علاقات تونس مع الأستانة والتصدي لمخططات أعضاء الطرف أو الفريق المقابل الذين نادوا بالتغريب وربط الإيالة ومستقبلها بالقوى الأوروبية. ولئن ظهر هذا الصراع منذ أيام الوزير الأول مصطفى خوجة المعروف بانحيازه إلى مملكة فرنسا ومصالحها، فإنه تفاقم بعد سنوات 1830م إثر احتلال ولاية الجزائر وظهور “التنظيمات” العثمانية.⁸⁷

وتبوأ جربة مكانة خاصة في السياسة الخارجية للباب العالي في شمال أفريقيا. فهو يعتبرها ضمن ممتلكاته المميزة التي تعود إليه مباشرة بالنظر، وبإمكانه تفقد أحوالها والتدخل في شؤونها الداخلية متى شاء. ولهذا كان يرسل أحيانا مبعوثيه وبعض القطع الحربية من أسطوله إلى السواحل التونسية، كما حاول استخدام تلك الجزيرة أحيانا كورقة ضغط سواء ضد التوجهات والتصرفات الاستقلالية لبعض بابات تونس أو لمواجهة تهديدات وتسلط القوى الأوروبية.⁸⁸ ولعله من نافلة القول أن تقديم ربع تلك الضريبة إلى خزينة السلطان يؤكد من الناحية السياسية ارتباط إيالة تونس بالأستانة، بينما كان امتناع الوالي عن القيام بتلك الالتزامات المالية يعني في نظر ساسة بلدان أوروبا انفصال الولاية عن الإمبراطورية العثمانية.⁸⁹ فعلى سبيل المثال لا الحصر سعت حكومة السلطان خلال 1704م إلى تغيير الوضع الإداري لجربة، إذ كانت تنوي تحويلها إلى باشوية تتبعها بصفة مباشرة. لكن ذلك المشروع الذي يهدد وحدة الإيالة قابلته حكومة تونس برفض شديد، وهو ما يفسر جزئيا التحالف العسكري بين داي الجزائر وباشا طرابلس ضد الداوي إبراهيم الشريف.⁹⁰

كانت الحكومة العثمانية حريصة على تقاضي أداء “القطيع” في آجاله المحددة رغم أنه لم يكن موجها مباشرة إلى خزنتها المركزية، ولعل ذلك يرمي إلى قطع الطريق أمام أية محاولة تهدف إلى تغيير كيفية دفع تلك الإتاوة أو التفكير في إلغائها. وكانت هنالك عدة أصوات في الأستانة تنادي باسترجاع نفوذ السلطان وسيطرته

86. ابن أبي الضياف، 1979، ج 3 ص 253-254. راجع أيضا: التميمي، دراسات في التاريخ العثماني المغربي...، 2009، ص 193؛ وثيقة رقم 43، جماعي، التاريخ الاقتصادي والاجتماعي...، المجلد الثاني، 2007، ص 491-510.

87. ابن أبي الضياف، - 1979، ج 3 ص 38، 40، 254-255، 259، - 1973، ج 4 ص 159-168؛ رشاد الإمام، سياسة حمودة⁸⁷، ص 105-113؛ محمد عبد الطيف البحراوي، حركة الإصلاح العثماني في عصر السلطان 1980، تونس، 1782-1814 باشا في تونس محمود الثاني، القاهرة، 1978؛ جماعي، التاريخ الاقتصادي والاجتماعي...، المجلد الثاني، 2007، ص 496-502، 544-558؛...الخ. راجع أيضا:

Wafa Hamdi « Les muftis ottomans face aux changements du XIXe siècle: crises, mutations et réformes à Istanbul et à Tunis pendant les Tanzimat (1839-1876) ». Thèse soutenue à l'INALCO le 17 décembre 2012.

88. ابن أبي الضياف، 1979، ج 3 ص 213، 215، 229، 259؛ التميمي، دراسات في التاريخ العثماني المغربي...، 2009، ص 140-141. وكذلك: 1762005. وثيقة رقم 9، ص 216. 90. المريني، أباضية جزيرة جربة...، p. 116-117، 160-161.

89. 145، ص 1969. يحيى، مصر الحديثة...،⁸⁹

90. ابن أبي الضياف، 1977، ج 2 ص 100-102؛

Bachrouh T., 1977, p. 202-203; Ganiage J., 1968, p. 12; Cherif M. H., 1984, T. I, p. 96, 115.

على ولاياته البعيدة، لاسيما منذ أواخر القرن الثامن عشر لما عمدت جيوش فرنسا إلى احتلال ولاية مصر.⁹¹ ولهذا فإن أي تأخير في تسديد "قطيع جربة" كان يؤثر بصفة سلبية على علاقات سادة قصر باردو بالباب العالي مثلا في مطلع سنة 1708م، حينما اضطر الباي حسين بن علي إلى إرسال وفد رسمي نحو اسطنبول في ربيع ذلك العام لتسديد المبالغ المتأخرة من "القطيع" (أي 25000 ريالاً) وتقديم عدة هدايا إلى الوزراء وأعيان البلاط الذين تعوّدوا على الرشوة و"الحلاوات".⁹²

وحاول الباب العالي في بعض المناسبات تطبيق حقوقه السامية بتكريس حكمه المباشر لجربة، خاصة أن كبار الموظفين وأعيان البلاط بالاستانة استغلوا نفوذهم وعلاقاتهم للتدخل في شؤون الولايات البعيدة وتحقيق بعض المكاسب المادية. فقد انتشرت في ربيع سنة 1708م شائعات حول قدوم أسطول عثماني لإنجاز مهمتين متكاملتين، هما إعادة احتلال تلك الجزيرة الصغيرة وعزل باي تونس مع تعويضه بالمسمى محمد بن مصطفى أحد وجهاء دولة الداوي إبراهيم الشريف.⁹³ ويرجع ذلك إلى عدم إرسال البايليك محصول "القطيع" في موعده. لكن خطة قائد الأسطول العثماني القبودان باشا جانم خوجة فشلت، نظرا لرفضها من قبل شيخ جربة من جهة والاستعدادات المختلفة التي اتخذها الباي حسين بن علي من جهة أخرى. ولذلك غادرت البوارج العثمانية المياه الإقليمية للإيالة التونسية في 21 أوت من ذلك العام دون تحقيق أهدافها.⁹⁴

وأيدت حكومة اسطنبول في عام 1794م بصفة مباشرة المغامرة التي قادها المدعو علي برغل، وأسفرت عن إعادة احتلال طرابلس الغرب وجربة لفترة وجيزة.⁹⁵ وأشارت المصادر العربية إلى قدوم قاره محمد التركي (تابع علي برغل) ورجاله في بداية شهر ربيع الأول 1209هـ/30 سبتمبر 1794م، وأظهر أنذاك بعض الجربيين خاصة أهل مستاوة نواطوا واضحا مع أولئك المرتزقة عند نزولهم بمرسى الرملة قرب برج أغير. ويقول ابن أبي الضياف أنهم «...نزلوا للبر ليلًا فقتلناهم من واطأهم من أهلها، ومنهم خليفة العامل، وكانت ليلة مظلمة...»⁹⁶. لكن المخزن الحسيني تصدّى كعادته بقوة لتلك المساعي التي تتال من وحدة أراضي الإيالة التونسية وسيادتها، خصوصا أن الظرفية العامة كانت موافقة للدفاع عن الاستقلالية التي اكتسبها تدريجيا. فقد رفضت حكومة الباي حمودة باشا (1782-1814م) تغيير الأوضاع داخل الجزيرة وإيالة طرابلس الغرب، ولم تتردد في اللجوء إلى خيار الحرب وتجهيز الحملات العسكرية لإعادة الأمور إلى نصابها في تلك النواحي.⁹⁷

ولئن كان المخزن الحسيني مقتنعا بجدوى الانتماء إلى المجال العثماني وما يوفره من حماية سياسية ودبلوماسية، فإنه نشبت بسيادة البلاد ورفض أي تغيير لوضعية جزيرة جربة أو للعلاقات القائمة مع الأستانة. وتؤكد هذا الموقف بوضوح أكثر خلال القرن التاسع عشر، لاسيما أن حكومة السلطان العثماني أرادت استرجاع بعض مقومات نفوذها في الإيالة التونسية إثر إعادة فرض الحكم المباشر سنة 1835م على ولاية طرابلس الغرب.⁹⁸ وأثار ذلك هواجس ومخاوف حكام تونس الذين تمسكوا بالإبقاء على الوضع السائد والمألوف، وهو ما جعلهم يتخذون أحيانا الإجراءات الدفاعية كلما بلغتهم أخبار حول قدوم أسطول عثماني، حتى إن تعلّق الأمر

⁹¹ ابن أبي الضياف، 1979، ج 3 ص 30، 32، 38، 45-46، 215؛ هنري لورنس، شارل جيلبيسي، جان-كلود جولقان، كلود ترونير، *الحملة الفرنسية في مصر يونانرت والإسلام*، ترجمة بشير السباعي، سينا للنشر، الطبعة الأولى، القاهرة 1995؛

Ganiage J., 1968, p. 15, 17-18; Mantran R., *Histoire de l'Empire ottoman* (sous dir.), p. 436-520; Cherif M. H., 1984, T. 1, p. 158-159.

⁹² أنظر: اينالجمك، *التاريخ الاقتصادي والاجتماعي...*، المجلد الأول، 2007، ص 136-138؛

Mantran R., *Histoire de l'Empire ottoman*, p. 145-155; Cherif M. H., 1986, T. 2, p. 158-159.

⁹³ ج 3 ص 3، *الطرح السنديسي...*،⁹³

⁹⁴ السعداوي، *تطور عائلة مخزنية...*، 1999، (مرفوعة)، ص 446-447؛

Cherif M. H., 1984, T. 1, p. 157-159.

⁹⁵ ص 30، 32-33؛ الإمام، 1980، ص 369-379.3. ابن أبي الضياف، 1979، ج 95

؛ السعداوي، *تطور عائلة مخزنية...*، 1999، 121-122؛ أبو راس الجربي، 1960، ص 32 ص 3. ابن أبي الضياف، 1979، ج 96

ص 441-447(مرفوعة)، ص

ص 33-35، 37-38؛ الإمام، 1980، ص 370-377.3. أيضا: ابن أبي الضياف، 1979، ج 97

Cherif M.H., 1977, « H'ammuda Pacha Bey (c. 1759-1814) et l'affermissement de l'autonomie tunisienne », in *Ency. Les Africains*, édit. Jeune Afrique, Paris, T. 7, p. 99-127.

ص 253-254، 257-258. أنظر أيضا: شارل فيرو، *الحواليات الليبية منذ الفتح العربي حتى 3*. ابن أبي الضياف، 1979، ج 98

1983؛ *الغزو الإيطالي*، تعريب محمد عبد الكريم الوافي، طرابلس، الطبعة الثانية

François Burgat et André Laronde, *La Libye*, Paris, PUF, coll. « Que sais-je ? », 2003, 128 p.

بمجرد الشائعات والأراجيف. وفي هذا الإطار العام فإن المشير أحمد الباي (1837-1855م) «...استعجل لما بلغه في رجب السنة (1261هـ/1845م) أن مراكز الدولة العلية العثمانية قائمة لجرية فجهز جيشا وافرا من عسكر زواوة وأرسله إليها في البحر. وبأن ذلك من الأراجيف...» حسب مؤلف كتاب «الإتحاف»⁹⁹

لقد سعى الباب العالي بعد سنة 1835م إلى مراجعة علاقاته مع إيالة تونس التي أخرجتها أطماع وتنافس دول أوروبا خاصة منها فرنسا وبريطانيا، ويبدو أن بعض صنّاع القرار في الأستانة لم يكونوا آنذاك راضين عن تصرفات ومواقف بايات تونس الذين اكتسبوا نوعا من الاستقلالية ولم يتعدوا على زيارة الأعتاب السلطانية.¹⁰⁰ وفي هذا السياق العام تمت مطالبة باي تونس بتعويض «الهدية المعتادة» بتقديم مبلغ معين من المال في كل سنة، بالإضافة إلى ضرورة التخلى عن «الجفوة» وتطبيق «التنظيمات الخيرية». ولئن عبرت حكومة أحمد باي في مراسلاتها وأجوبتها دائما عن التزامها بالحمة الإسلامية وطاعتها وخدمتها «السلطنة العلية»، فإنها تشبّثت أيضا «بسنن الآباء والأجداد» التي تتمثل في «...تقديم الهدية طبق الأصول الاعتيادية...» خاصة أن «...خزان الدولة (... لا يظهر فيها هذا المقدار المحمول من نازح الأقطار...» حسب تعبير ابن أبي الضياف.¹⁰¹

واتخذت هذه المسألة خلال سنة 1265هـ/1848-1849م بعدا خاصا أيام الصدر الأعظم مصطفى رشيد باشا، وعرض والي مصر عباس باشا وساطته في ذلك الملف إثر رحلته الموفقة إلى الأستانة. فقد حاول طمأنة أحمد باي وتبديد مخاوفه وأسباب حذره، وأشار عليه بزيارة «دار السلطنة» وأداء «...نزر معين من المال في كل سنة...» بدل الهدية.¹⁰² لكن حكومة الباي التي أتت على تلك النصيحة والعناية لم تتنازل عن مواقفها السابقة، حيث رفضت إقرار أية ضريبة سنوية وأجابت عن المراسلات الواردة من القاهرة واسطنبول بطريقة دبلوماسية.¹⁰³ كما قامت بالتزاماتها المعهودة إذ وجهت الهدايا إلى السلطان والوزراء، وأرسلت عدة وفود رسمية (مثال: بعثة محمد خزندار، أو بعثة القبطان كشك محمد والشيخ علي الدراوي) لتأكيد روابطها بالخلافة العثمانية وتوضيح مواقفها متعللة بضيق الحال وما قد «...يفضي إلى اختلال في الأحوال...».¹⁰⁴

ب. تقوية الروابط التجارية مع طوائف تجار «بر الترك» خاصة في اسطنبول وإزمير

ظلت أسيا الصغرى وجهة مفضلة وطرفا رئيسيا في مبادلات إيالة تونس وغيرها من الإيالات العربية طيلة العصر الحديث، نظرا لكونها مركز الدولة وبها عدة مدن كبيرة أبرزها العاصمة اسطنبول. وشكّلت الإمبراطورية العثمانية مجالاً رحبا ومفتوحا أمام جميع رعايا السلطان، حيث كان التجار باختلاف قومياتهم ينتقلون بكل حرية مع أموالهم وسلعهم ولا تعترضهم أية قيود أو عراقيل أثناء ترددهم على المراكز التجارية.¹⁰⁵

168-، وكذلك ص 123-124. راجع أيضا نص الرسالة الموجهة إلى الباب العالي ص 121 ص 4. ابن أبي الضياف، 1971، ج 99

159-160، 163-164، 213، 215، 229-230، 1971، ج 3. ابن أبي الضياف، - 1979، ج 100

ابن أبي الضياف، 1971، ج 4 ص 161 (رسالة أحمد باي إلى والي مصر في أوائل جمادى الثانية 1265هـ)،¹⁰¹ رسالة أحمد باي إلى والي مصر بتاريخ 8 شوال 1265هـ.

ابن أبي الضياف، 1971، ج 4 ص 160-161.¹⁰²

جاء في رسالة المشير أحمد باي الموجهة إلى الباب العالي بتاريخ 20 ذي القعدة 1265هـ/6 أكتوبر 1849م ما نصه: «...فأقول¹⁰³ والله شهيد على سري وعلايتي. هذا العبد الذي نشأ في طاعة الدولة العلية. ورفل في حلل مرضاتها الجليلة. وتغذى بلبانها. وعاش بإحسانها. واستظل بأماتها. وتشرّف بخدمه سلطانها. من بيت هو عاشر آله في الخدمة. ومظهر ما للدولة من النعمة. أعظم أمانيه دوام رضى مولانا السلطان. وظلّ أهل الإيمان. وأن تقى خدمته على سنن أبيه وجهه. ونيل هذا هو سعادة جده. وإن هذه الإيالة الطائفة على هذه الحالة. لا يراع لها سرب. ولا يتكتر لها شرب. بحماية القوة السلطانية. والشوكة الخاقانية. وبهذا الحال حفظ طاعتها. وصلاح جماعتها. وهو السبب في اجتماع الكلمة. لهذه الأمة المسلمة...» انظر: ابن أبي الضياف، 1971، ج 4 ص 166.

ابن أبي الضياف، 1971، ج 4 ص 161-166.¹⁰⁴

¹⁰⁵ اينالجيک، تاريخ الدولة العثمانية...، 2002، ص 217-250؛ باموك، التاريخ المالي...، 2005، ص 275-339، 403-412؛ السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مترجمة)، ص 574-577، 587-595، 909-913؛

Valensi L., *Le Maghreb avant la prise d'Alger*, Collection questions d'histoire, Flammarion, Paris 1969, p. 58-61, 74-76, 90-92; Cherif M. H., 1984, T. 1, p. 153-160; Mantran R., « Commerce maritime et économie dans l'Empire ottoman au XVIIIe siècle », p. 289-296, in *Economie et société dans l'empire ottoman (fin du XVIIIe-debut du Xxe siècle)*, Actes du colloque de Strasbourg (1er-5 juillet 1980), Pub. par Bacqué-Grammont J.L. et Dumont J., édit. du C.N.R.S., Paris, 1983, p. 25-31; Bostan I., « Acheminement du café yéménite de l'Égypte vers Istanbul et quelques ports de la mer Egée au XVIIIe siècle », in Tuchscherer M. (dir.), *Le commerce du café avant l'ère des plantations coloniales. Espaces, réseaux, sociétés (XVe-XIXe siècle)*, I.F.A.O., Le Caire, 2001, p. 153-159... etc.

وعرفت هذه الوجهة الجغرافية لدى التونسيين باسم "بِرّ الترك"، وهي عبارة توحى دائما في عرف المتجر بأسواق إزمير والأستانة رغم محتواها القومي والعربي.

وكان التونسيون وغيرهم يقصدون تلك الأصقاع محمّلين ببعض المواد الأولية والمنتجات الحرفيّة، أو يكتفون فقط بحمل مقدار من المال لشراء مصنوعات وأمتعة محدّدة. فمثلا توجّه الفقيه-التاجر محمود مقديش «...لبير الترك...» يوم 7 ذي الحجة 1217هـ/30 مارس 1803م حاملا معه مبلغا قدره 600 "دبلون"، وسافر الحاج أحمد زروق في 15 شوال 1222هـ/16 ديسمبر 1807م «...إلى محروسة ازميز...» ومعه «...ألفين دزينة ومايتين دزينة وزوج شواشي ساقس ومايتين دزينة صاريك...» و17123 ريال و6½ نواصر.¹⁰⁶ كما توجّه التاجر الصفاقسي الحاج إبراهيم المسدي الذي كان يعمل آنذاك في تجارة الوزير يوسف خوجة أيضا ميناء إزمير في ذي القعدة 1224هـ/107 حاملا معه 1096 "دسته شاشية"، وكانت في جملتها من نوع "أورطه" و"عاده صاريك" و"بطال" و"ظريف" و"نصف نيشان" و"ساقس" و"حرامي". وتوزّعت تلك "الصّارمية" على 11 صندوقا، حيث ناهز معدّل الحمولة تقريبا 99½ "دسته" للصندوق الواحد. لكن القائمة التفصيلية تبين تفاوتها واضحا بين تلك الصناديق، إذ تراوحت حمولتها ما بين 36 "دسته" (صندوق رقم 1) و128 "دسته" (صندوق رقم 7). واحتوت الصناديق الأربعة التي كانت دون المعدل العام المذكور على 265½ "دسته" و4 "شواشي" (أي 24,22%)، بينما احتوت بقية الصناديق التي فاقت حمولتها ذلك المتوسط على 829½ "دسته" و8 "شواشي" أي 75,68% من المجموع.¹⁰⁸

تعتبر عملية إرسال "قطيع برّ الترك" أيضا مناسبة تجارية، حيث ساهمت في تنمية المبادلات بين موانئ الإيالة والأسواق النشطة في آسيا الصغرى. فالوفد الرسمي الذي أمّن تلك العملية كان إما أن يتّجه عبر الخطوط البحرية المألوفة مباشرة إلى اسطنبول، أو أن يقصد أولا مدينة إزمير ثم ينقل منها إلى عاصمة الدولة العثمانية.¹⁰⁹ ويتكوّن هذا الوفد في العادة من وجهاء جرابية تونس الفاعلين في تجارة الإيالة، إذ ضمّ في أغلب الحالات ممثلين عن جماعتي وهبية ومستأوة خاصة منهم المشايخ. فعلى سبيل المثال تكفل كل من قاسم بن عياد شيخ الوهبيين وعلي بوبكر شيخ المستأوين في حاضرة تونس بتقديم "القطيع" في كل عام أثناء فترة 1161-1165هـ/1752-1748م. وقام أعيان أسرة بن عياد بدور رئيسي في تلك المهمة الرسميّة، نظرا لاحتكارهم خطة القيادة بالجزيرة في غالب الفترة المدروسة.¹¹⁰ وبالتالي فإن أعضاء تلك البعثة كانت لهم وظيفة تجاريّة، بالإضافة إلى مهمتهم الإدارية والسياسيّة.

وحرص أفراد الوفد المذكور على تثمين تلك المناسبة السياسيّة الدوريّة لإنجاز صفقاتهم ومعاملاتهم التجاريّة في تلك الأصقاع، حيث كانوا يأخذون معهم السلع المطلوبة هناك مثل التمور الجيدة والشاشية بأنواعها المختلفة وبعض المنسوجات المحليّة (منسوجات جربة وبلاد الجريد) والعبيد السود.¹¹¹ والراجح أن "جرابية الشتات" وبقية تجار الإيالة في إزمير واسطنبول كانوا يساعدهم بحكم معرفتهم للأسواق التركية وعلاقتهم مع التجار وأعيان الناس ورجال الجمارك، بالإضافة إلى استقبالهم والقيام بواجبات الضيافة المألوفة. وتعتبر تلك

¹⁰⁶. يندرج المثل الأول والمثل الثاني في إطار تجارة الوزير يوسف صاحب الطابع. وبلغت جملة البضاعة التي سافر بها التاجر الحاج أحمد زروق 26402 شاشية من نوع ساقس و2400 شاشية من نوع صاريك. انظر: أ.وت، دفتر 2327 ص 1-2.

¹⁰⁷. شهر ذي القعدة 1224هـ: من يوم 8 ديسمبر 1809م إلى غاية 6 جانفي 1810م.

¹⁰⁸. توزيع كمية الشاشية حسب الصناديق: صندوق 1: 36 دستة، صندوق 2: 123 دستة، صندوق 3: 124 دستة، صندوق 4: 125 دستة، صندوق 5: 118½ دستة، صندوق 6: 107 دستات و4 شواشي، صندوق 7: 128 دستة، صندوق 8: 99 دستة و4 شواشي، صندوق 9: 104 دستات و4 شواشي، صندوق 10: 62½ دستة، صندوق 11: 68 دستة. راجع: أ.وت، دفتر 2328 ص 55-56.

¹⁰⁹. كان التونسيون عند سفرهم بحرا إلى بلاد المشرق وآسيا الصغرى يعتمدون كثيرا على الناقلات الأوروبية تجنباً للأخطار ومضاعفات القرصنة البحرية داخل البحر المتوسط، وكانوا يسلكون إما الخط البحري الذي يمزّج جزيرة مالطة أو الخط البحري الذي يمزّج ميناء الإسكندرية. بينما بقيت الرحلات التي تؤمنها السفن التونسية محدودة، ويقوم بها عادة بحارة صفاقس وجزيرتي قرقة وجربة.

¹¹⁰. 151-152؛ السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرقونة)، ص 86 و53، دفتر 65 ص 45. أ.وت، دفتر ¹¹¹

¹¹¹. أ.وت، دفتر 2327، دفتر 2328، دفتر 2336... الخ؛ إبراهيم السعداوي، تطور التجارة الخارجية بتونس بين نهاية القرن 18 وسنوات 1830 [مساهمة في دراسة الالتقاء بين الرأسمالية الأوروبية والمجتمع التقليدي في تونس في مطلع القرن 19]، شهادة الكفاءة في البحث (ش.ك.ب)، كلية الآداب والعلوم الإنسانية بتونس، 1981، (مرقونة)، ص 43-47، 83-87؛

Sebag P., *Tunis au XVIIIe siècle*, L'Harmattan, Paris, 1989, p. 152-159, 186-191; Valensi L., «Esclaves chrétiens et esclaves noirs à Tunis au XVIIIe siècle», in *Annales économie société et civilisation (A.E.S.C.)*, nov.-déc. 1967, p. 1267-1288

اللقاءات والمقابلات مهمة بالنسبة للتجار التونسيين المغتربين، لأنهم يطلعون بفضلها على أبرز الأخبار التي تتعلق بأوضاع بلادهم وأحوال السوق، وقد يستلمون منهم بعض الرسائل أو صناديق البضائع الموجهة من قبل شركائهم وغيرهم من التجار التونسيين.¹¹²

وتشير الوثائق إلى أسماء بعض التجار التونسيين القاطنين في مرفئ أسيا الصغرى الذين كانوا يعملون كوكلاء وممثلين تجاريين، لأن وجهاء تجار إيالة تونس (خاصة أثرياء صفاقس وجربة) والقياد-اللزامة (مثال: آل بن عياد، أولاد الجلولي وغيرهم) وكذلك الوزراء-المماليك (مصطفى خوجة، يوسف خوجة، شاكير صاحب الطابع... الخ) كانوا دوما مرتبطين بالمبادلات مع المشرق الإسلامي.¹¹³ فعلى سبيل المثال لا الحصر استقر التاجر علي بن تازرايت وكذلك عمارة ونيس في اسطنبول في أواخر القرن الثامن عشر، بينما استوطن المدعو أحمد مقني ومحمد الشعيوني والحاج سعيد الغربي وغيرهم في ميناء إزمير.¹¹⁴ ويبدو أنهم وزعوا جل أوقاتهم أثناء النهار بين الذهاب إلى الميناء والتردد على الأسواق، مثلما هو الحال بالنسبة لغيرهم من التجار الوافدين. فقد كانوا يفتشون أخبار الجمارك والسفن القادمة من تونس ويستلمون الصناديق التي تخصهم، ويرتبون معاملاتهم التجارية ويتابعون صفقاتهم. بينما كانوا يقرؤون في المساء الجوابات الواردة عليهم ويسجلون قائمة البضاعة الموجهة إليهم وطلبات شركائهم، كما يراجعون حساباتهم المالية ويحزرون بعض الردود.¹¹⁵ وفي هذا السياق العام تفيد إحدى الوثائق أنه في يوم 15 ربيع الأول 1226هـ/9 أبريل 1811م وقع توجيه أربعة صناديق شاشية بها 195 “دسته” (أي 2340 وحدة) تخص الوزير يوسف خوجة صاحب الطابع إلى الوكيل أحمد مقني القاطن بمدينة إزمير، منها 58 “دزينة” (أي الصندوق عدد 1 والصندوق عدد 3) «...صحية مركب انقلز على طريق مالطة على يد مولى خليل...» تابع القايد محمود الجلولي و137 “دسته” أيضا مع سفينة انجليزية على يد التاجر قاسم بوثر المقيم في ميناء لافاليت La Valette بمالطة.¹¹⁶

ويظهر من خلال الوثائق المعتمدة أن المراسلات التجارية المتداولة كانت واقعية وصرحية ومتعددة الأغراض، وهي ترسم إجمالا لوحة واضحة حول واقع المبادلات والتجار رغم أنها حررت في غالبها بأسلوب عامي. فقد ذكر المكلف بمصالح الوزير يوسف صاحب الطابع¹¹⁷ في رسالته إلى التاجر الصفاقسي أحمد مقني القاطن في إزمير (11 رمضان 1226هـ/29 سبتمبر 1811م) ما نصه: «...ونعرفكم أن جميع ما عندكم من الدراهم الذي كنا أذنكأ بجمعها وإبقاها تحت أيديكم إلى أن نعرفوكم فإننا أذنكأ بالتصرف فيها بما يظهر لكم من أنواع السلع والمتاجر وأطلقنا يدكم في المسواق اطلاقا تاما موسعا عاما عدى القطن الشعر والمغزول فلا تتسوق منه شيئا وإن وجدت كثر من الحرير وإذا تسوقت جانب رزق سبقه قدامك لمالطه للسيد قاسم أبو ثور خفف على نفسك ولما تقدم لمالطه ايت بجميع الرزق في يدك وبلغنا أن سي الحاج محمد مزور قادم لتونس فإذا كان عندك جانب رزق أرسله معه ويصلكم سبع صناديق شاشيه صاريك داخلهم مائتان نثنان دزينة ودزينة واحده وثمانية شواشي صاريك كما ذلك مبين بالقائمة طي المكتوب وتصرف في ذلك بسعر الله الحاضر ونحن علمنا لك خمسة ريالات في الماية وأخبرتنا بأن المال عندك حاضر ناض فلنقبى منه خمسة آلاف محبوب ذهبا ايت بها في يدك

¹¹². أ.وت، دفتر 2328، دفتر 2336؛ ملحق رقم 4 في آخر البحث. راجع أيضا حول الجرابية في الشتات: المريمي، *إباضية جزيرة جربة...*، 2005، ص 241-248.

¹¹³. أ.وت، دفتر 2327، دفتر 2328، دفتر 2331، دفتر 2336... الخ؛ ابن أبي الضياف، *الإتحاف...*، 2004، المجلد الرابع، ج 7 ص 96-97؛ السعدوي، *تطور عائلة مخزنية...*، 1999، (مرفوعة)، ص 550-626، 879-972.

¹¹⁴. أ.وت، دفتر 2328 ص 8، 10، 11، 12.

¹¹⁵. أ.وت، دفتر 2328، دفتر 2336. ملحق رقم 4 في آخر البحث.

¹¹⁶. كانت الصناديق الأربعة مرقمة ومتفاوتة الحمولة عند استلامها من الحرفيين في سوق الشاشية: صندوق عدد 1 به 20 “دسته”، صندوق عدد 2 به 18 “دسته”، صندوق عدد 3 به 38 “دسته”، والصندوق الأخير يحمل عدد 12 به 119 “دسته”. وتم قبل الشحن وضع الصندوق عدد 1 وعدد 3 في صندوق واحد، وأرسل إلى الوكيل مولى خليل ليتعهد بتوجيهه من هناك إلى إزمير. راجع: أ.وت، دفتر 2336 ص 21.

¹¹⁷. جلب هذا المملوك صغير السن من اسطنبول، وقدمه بكار الجلولي قايد صفاقس كهدية إلى الأمير حمودة باشا حينما صار وليا للعهد. وتدعمت مكانته السياسية بسر عدة منذ سنة 1782م حينما أصبح سيده بابا للبلاد، حيث أسند إليه المهام الرئيسية في الدولة وعينه وزيرا أكبر. ولذلك صار يعرف باسم الوزير يوسف خوجة صاحب الطابع. وساعده الارتقاء السياسي على دعم استثماراته الاقتصادية، وانخرط في خدمته عديد الأعيان والتجار الذي أشرفوا على تسيير مشاريعه الفلاحية والتجارية مثل التاجر يونس بن يونس الجربي ومحمد اللوز الصفاقسي وغيرهما. لكن نهايته في سنة 1815م كانت مأساوية، لأنه ذهب ضحية لمؤامرات القصر وتمت مصادرة ثروته وممتلكاته. راجع: أ.وت، دفتر 2327، دفتر 2331، دفتر 2336؛ ابن أبي الضياف، *الإتحاف...*، 2004، المجلد الرابع، ج 7 ص 89-100؛ الإمام، 1980، ص 113-126.

أو أرسلها لنا مع الحاج محمد مزور أطلقنا يدك في الإرسال معه والباقي تصرّف فيه مثل ما ذكر وثمن الشاشية تصرّف فيها أيضا لأننا علمنا الخمسة آلاف محبوب في مقابلة ثمنهم لأنهم خاصيتنا ولا بدّ من جميع الحوايج التي أوصيناك عليها صدف لا بدّ منها وخذ لنا ربعة صدف بفجراتها مثل الطهطه صدف من آخر عمل وايت بها ولا بدّ وأربع أو خمس فياشك حبار بزّ الترك واقدم على مالمطه ولا بدّ سهّل نفسك عاجلا واقدم...»¹¹⁸

كان أعضاء الوفد المكلفين بمسألة "القطيع" يشرفون على ترويج بضاعتهم خلال إقامتهم في إزمير والأستانة، وقد ينتقلون عند الضرورة إلى بعض المراكز التجارية الأخرى مثل مرافئ المورة وبلاد الشام. ثم يتزوّدون بالمواد التي يحتاجونها في معاملاتهم مثل الأرز والورق والقرمز والرقيق البيض واللّبان والقطن المغزول والمسامير وغيرها من السلع الراجحة.¹¹⁹ كما تشير الوثائق إلى الأمتعة الرفيعة التي اقتناها آل بن عياد من اسطنبول وإزمير لمهادة أسيادهم البايات وأمرء الأسرة المالكة وأعيان البلاط الحسيني، خصوصا أيام الانتعاش الاقتصادي في النصف الثاني للقرن الثامن عشر.¹²⁰ ويبدو أن أفراد تلك البعثة كانوا يقومون أيضا بمهام وخدمات إضافية أخرى، إما لفائدة الدولة والبلاط (مثال: شراء بعض حاجيات القصر) أو لصالح بعض التجار الذين لهم مصالح وروابط اقتصادية مع الأسواق الهامة في آسيا الصغرى كتصريف بضاعتهم أو نقل رسائهم إلى وكلائهم أو تكوين شركات تجارية لفائدتهم أو تصفية حسابات بعض معاملاتهم وغيرها من الأمور على العادة الجارية بين التجار.¹²¹

وكانت الشركات التجارية ظاهرة عادية في المبادلات التونسية حتى أواخر القرن الثامن عشر، وهي لا تختلف في ذلك الوقت عما كان شأنها داخل مجال البحر المتوسط. فهي شركات أشخاص تمتاز عموما بقصر مدتها وتواضع رأسمالها الأصلي، وقد تشمل عملية تجارية واحدة أو أكثر من ذلك حسبما تقتضيه أوضاع السوق ومصالح الشركاء.¹²² ويتم تكوين الشركة بين شخصين أو حتى أكثر إثر مبادرة من أحد أعيان تجار الإيالة أو باقتراح من أحد الوكلاء أو الممثلين التجاريين المغتربين. ولهذا يتم الاحتفاظ بوثيقة العقد أين وقع اتخاذ قرار الإحداث، سواء في الإيالة التونسية أو في أحد مرافئ المشرق الإسلامي وآسيا الصغرى. ويلخص العقد الموالي ملامح تلك الشركات: «...الحمد لله لما كان في شهر شوال سنة 1215 (هـ) أرسل صاحب الدفتر سيدي محمد اللوز باسمه خاص إلى سيدي علي بن تاعازيت القاطن بمحروسة اسلامبول 2/3¹ دزينه صاريك¹²³ وعرفه

¹¹⁸ أ.ب.ت، دفتر 2336: جواب بتاريخ 11 رمضان 1226هـ.

¹¹⁹ تفيد إحدى الوثائق أن التاجر محمد الشعيوني أرسل من إزمير 12 «...برميل مصمار بندي...»، وتولى التاجر الصفاقسي إبراهيم الإسلامي بيع تلك البضاعة لبعض التجار اليهود مقابل 1228 ريالانت. راجع: أ.ب.ت، دفتر 2336 ص 71. راجع أيضا: السعداوي، تطور التجارة الخارجية بتونس...، ش.ك.ب، 1981، (مرقونة)، ص 45-54، 85-86؛

Valensi L., *Le Maghreb...*, 1969, p. 74-76, 104-16, Gilles Veinstein, «Ayân de la région d'Izmir et commerce du Levant (deuxième moitié du XVIIIe siècle)», in *Études Balkaniques*, Sofia, 1976/3, p. 71-83

¹²⁰ أ.ب.ت، دفتر 269 ص 8-9، دفتر 2328 ص 12، 24، 26؛ السعداوي، تطور عائلة مخزنية...، 1999، (مرقونة)، ص 424-425. وكذلك: ابنالجب، التاريخ الاقتصادي والاجتماعي...، المجلد الأول، 2007، ص 416-418.

¹²¹ أ.ب.ت، دفتر 2328 ص 2، 5، 8... الخ.

¹²² أ.ب.ت، دفتر 2328؛ السعداوي، تطور التجارة الخارجية بتونس...، ش.ك.ب، 1981، (مرقونة)، ص 59-72. ولمزيد التفاصيل أنظر:

ÉON Jean, *Le Commerce honorable ou Considérations politiques. Contenant les motifs de nécessité, d'honneur, & de profit, qui se trouvent à former des compagnies de personnes... pour l'entretien du négoce en France. Composé par un habitant de la ville de Nantes*, Nantes, 1646, 361 pages; GARCIA-BAQUERO GONZALES Antonio, *La Carrera de Indias, histoire du commerce hispano-américain (XVIe-XVIIIe siècle)*, Paris, Desjonquères, 1997, 252 pages; GAUCI Perry, *The politics of trade: the overseas merchant in state and society 1660/1720*, Oxford University Press, 2001, 302 pages; MARTINIÈRE Guy et VIDAL Laurent, *Les Européens et la mer au XVIIIe siècle*, Gap, Ophrys, 1997; LABOURDETTE Jean-François, *La Nation française à Lisbonne de 1669 à 1790: entre colbertisme et libéralisme*, Paris, 1988, 726 pages.

¹²³ شهر شوال 1215 هـ: من يوم 15 فيفري إلى 15 مارس سنة 1801م.

«صاريك»: نوع من الشاشية التي كان ينتجها الحرفيون في تونس خلال العصر الحديث، وهناك عدة أنواع أخرى لها ميزاتها المعروفة لدى «الشواشية» مثل: أورطه، عاده صاريك، بطال، ظريف، نصف نيشان، ساقس، حرامي، نصف حرامي وغيرها. بينما تعني عبارة «دزينة» أو «دسته» 12 وحدة من منتج ما مثلا الشاشية، كما تستخدم دفاتر المتجر أيضا عبارة «نصف دزينة» أو «نصف دسته» التي تعني 6 وحدات فقط. راجع: أ.ب.ت، دفتر 2327، دفتر 2328، دفتر 2336؛

Valensi L., «Islam et capitalisme: production et commerce des chéchias en Tunisie et en France aux XVIIIe et XIXe siècles», in *Revue d'histoire moderne et contemporaine (R.H.M.C.)*, 1969, p. 376-400

يتصرف له فيهم ويزود قدر ما فيهم ويعقد شركة فاتا منه جواب وعرفه أنه جمع له في الذنات المذكورون بعد المصروف قروش أربعماية وثلاثون قرش وزود سيدي علي المذكور من ماله الخاص به أربعماية قرش ووثلاثون قرش وصارت عقدة الشركة بيده في محروسة اسلامبول...»¹²⁴

إن عملية إيصال "قطيع جربة" إلى اسطنبول اكتست طابعا خاصا نظرا لتعدد دلالاتها الرمزية، وهي مهمة مخزنية كانت تتم بصفة منتظمة لفائدة ولاة السلطان العثماني. وقد ساعدت القائمين بها على ربط علاقات وثيقة مع التجار التونسيين والمغاربة القاطنين في حواضر آسيا الصغرى، خاصة منها إزمير واسطنبول الشهيرتين بتنوع الأسواق وأهمية نشاط الميناء واختلاط الطوائف الاجتماعية.¹²⁵ ومكنتهم تلك السفرات الدورية من التعرف على بعض موظفي إدارة الباب العالي والفاعلين السياسيين، كما اطلعوا على سير تلك الأسواق النشيطة ومميزاتها الاقتصادية. ولعلمهم أقاموا هناك شركات تجارية مع أفراد الجالية التونسية، خاصة منهم الصفاقسيين و"جربة اسطنبول" الذين كانت لهم مصالح اقتصادية وصلات بشرية قوية مع مسقط رأسهم.¹²⁶ لقد قام أعيان تلك الأقلية الاجتماعية بدور نشيط في العلاقات التونسية-العثمانية حتى في أيام التوتر والحروب، ويبدو أنهم سخروا علاقاتهم الذاتية لخدمة حكام تونس وتسهيل مهام مبعوثهم لاسيما إن كانوا من "إخوانهم". كما قدم الجربيون خدمات متعددة لفائدة جزيرتهم إذ وقفوا إلى جانب مشايخها وساندوهم أثناء الفترات الصعبة، مثلا في 1728-1729م حينما تعرض شيخ جربة لعقوبتي السجن والردع المالي.¹²⁷

خاتمة

وفي نهاية التحليل يمكن القول إن أداء "القطيع" يتنزل ضمن الخصوصيات الإدارية والاجتماعية لقيادة جربة أثناء العصر الحديث، وهو يوحى بالشدائد والمتاعب والتحديات التي رافقت التطور العام الذي عرفته تلك الجزيرة منذ أواخر القرن الخامس عشر حينما تفككت وحدة الدولة الحفصية وتفاقت التهديدات والهجمات المسيحية. ولا ندري أسباب عدم ذكر تلك الضريبة أثناء العصر الوسيط، رغم تلميح بعض الإخباريين إلى وجود نوع من "القطيع" بمنطقة واحات شط الجريد التي كانت ميدانا للأباضية في ذلك الوقت.¹²⁸ وشكل "قطيع جربة" ركنا رئيسيا في علاقات الإيالة التونسية مع الباب العالي، حيث بقي شاهدا على توضيحات جيوش العثمانيين وقراصنتهم بأطراف إفريقية منذ مطلع القرن السادس عشر. ولئن اعتبرت تلك الإتاوة السنوية ضمن مكونات الهوية الجربية، فإنها مكنت حكومة اسطنبول من التدخل أحيانا في شؤون الإيالة لاسيما بعد سنة 1815م حينما

¹²⁴ أ.وبت، دفتر 2328 ص 8. وكذلك الملحق رقم 1 ورقم 2 في آخر هذه الدراسة.

¹²⁵ راجع حول مدينتي اسطنبول وإزمير في العصر الحديث مثلا:

Inalcik H., « Istanbul », in Ency. De l'Islam (E.I.), nouv. édit., Leiden-Paris, 1978, T. 4, p. 233-259; Lewis B., *Istanbul et la civilisation ottomane*, éd. Jean-Claude Lattès, 1990; Robert Mantran, *Histoire d'Istanbul*, éd. Fayard, 1996; Goffman Daniel, *Izmir and the Levantine world, 1550-1650*, Seattle, Washington University Press, 1990; Laurence Abensur-Hazan, *Smyrne. Évocation d'une Échelle du Levant, XIXe - XXe siècles*, Rennes, Éditions Alan Sutton, 2004.

¹²⁶ ابن أبي الضياف، 1977، ج 2 ص 151؛ المرمي، *أباضية جزيرة جربة...*، 2005، ص 237-247؛ ليلي الصباغ، "التواجد المغربي في المشرق المتوسطي في العصر الحديث"، *المجلة التاريخية المغربية (م.ت.م.)*، عدد 7-8 جانفي 1977 تونس، ص 78-98. وكذلك:

Mantran R., « Minoritaires, métiers et marchands étrangers à Istamboul aux XVIe et XVIIe siècles », in *Actes de la table ronde du G. I. S. Méditerranée*, Abbaye de Sénanque, oct. 1978, Pub. de l'Institut de Recherches Méditerranéennes, Aix en Provence, 1980, p. 127-138; Bardin P., *Algériens et Tunisiens dans l'Empire ottoman de 1848 à 1914*, C.N.R.E.S., p. 18

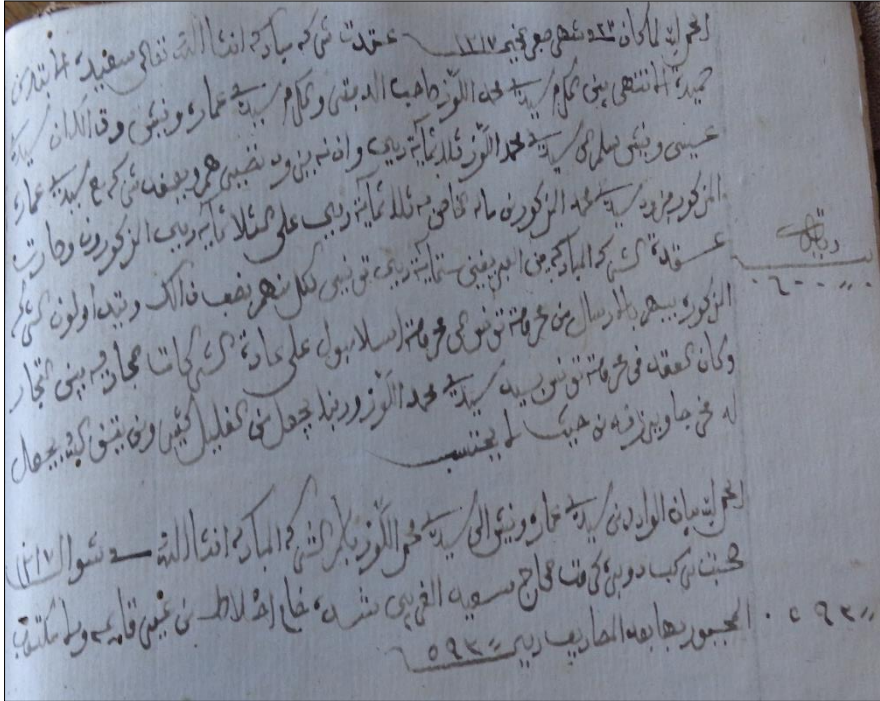
¹²⁷ ابن أبي الضياف، *الإتحاف...*، 2004، المجلد الثاني، ج 4 ص 156-157؛ منير عبيد، *دور وكلاء وقناصل الإيالة التونسية باستانبول وطرابلس ومالطة على ضوء رسائلهم 1830 م - 1881م*، ش. د.، جامعة تونس الأولى، 1995، (مرفوعة)؛ السعداوي، *تطور عائلة مخزنية...*، 1999، (مرفوعة)، ص 35-36، 46، 48، 93-94؛ المرمي، *أباضية جزيرة جربة...*، 2005، ص 243-248. Cherif M. H., 1984, T. 1, p. 116-117

التجاني، 1981، ص 163: «...فضرنا الأخبية حين وصولنا إلى توزر بخارج البلد من جهة مصلاه (...) وأقام الجيش هناك¹²⁸ ودخلنا نحن مع مخدمونا إلى روضة بغابنها لرئيس البلد أبي العباس ابن بلول من أجمل روضة هناك وأحسنه فأقمنا هناك إلى أن قبض ج 1 ص 349-350، 362-364، ج 2 ص 198-203؛ 1988 قطيعهم، وتساوى في الأداء ممتنعهم ومطيعهم...». راجع أيضا: برنتشفيك، ج 1 ص 288-297؛ صالح باجبية، *الأباضية بالجريد في العصور الإسلامية الأولى*، دار بوسلامة، 1999، حسن، المدينة والبادية...، تونس 1976؛

Lewicki T., «Al Ibadiyya», in *E.I.*, T. 3, Leiden-Paris, 1975, p. 669-682

أضحت مصالحها الحيوية مهددة أمام تنامي ضغوطات وأطماع الرأسمالية الأوروبية. وساهمت في تنمية المبادلات بين مرفئ تونس وأسواق آسيا الصغرى، كما ساعدت على تمتين العلاقات والتواصل بين التجار التونسيين ونظرانهم في "بز الترك" باختلاف طوائفهم خاصة في اسطنبول وازمير. ولكن ما هي تأثيرات الجاليات التونسية في مرفئ آسيا الصغرى على علاقات الإيالة التونسية مع الباب العالي خلال العصر الحديث؟

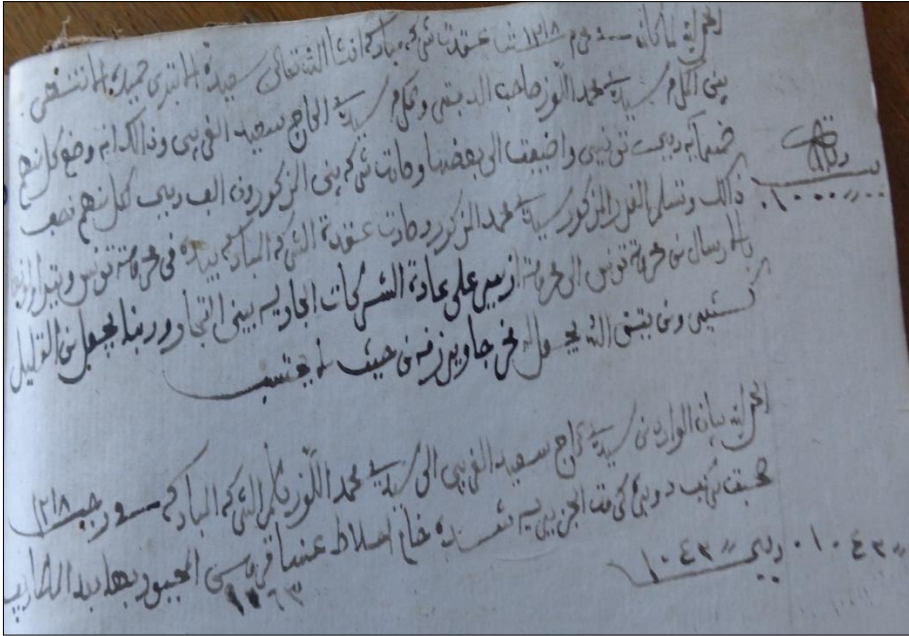
ملحق رقم 1 : عقد شركة تجارية يوم 27 صفر 1217 هـ/ 29 جوان 1802م بين التاجر محمد اللوز في تونس والتاجر عماره ونيس في اسطنبول (المصدر: أ.وت. دفتر 2328 ص 11)

“الحمد لله لما كان في 27 شهر صفر الخير سنة 1217 عقدت شركة مباركه ان شا الله تعالى سعيدة الابتنى حميده الانتهاء بين المكرم سيدي محمد اللوز صاحب دفتر والمكرم سيدي عماره ونيس وذلك ان سيدي عيسى ونيس تسلّم من سيدي محمد اللوز ثلاثماية ريال وأذنه يزود نضيرهم ويعقد شركة مع سيدي عماره المذكور فزود سيدي محمد المذكور من ماله الخاص به ثلاثماية ريال على الثلاثماية ريال المذكورون وصارت عقدة الشركة المباركة من الفريقين ستمائة ريال تونس لى لكل منهم نصف ذلك ويتداولون الشركة المذكوره بينهم بالارسال من محروسة تونس إلى محروسة اسلامبول على عادة الشركات الجارية بين التجار وكان العقد في محروسة تونس بيد سيدي محمد اللوز وربنا يجعل من القليل كثير ومن يثق الله يجعل له مخرجا ويرزقه من حيث لا يحتسب.

الحمد لله ببيان الوارد من سيدي عماره ونيس إلى سيدي محمد اللوز باسم الشركة المباركة ان شاء الله في شوال 2017 صحبت مركب دوبره كروت الحاج سعيد الغربي شده خام احلاط من غير قائمه ولا مكتوب المجبور بها بعد المصاريف 592 ريال”

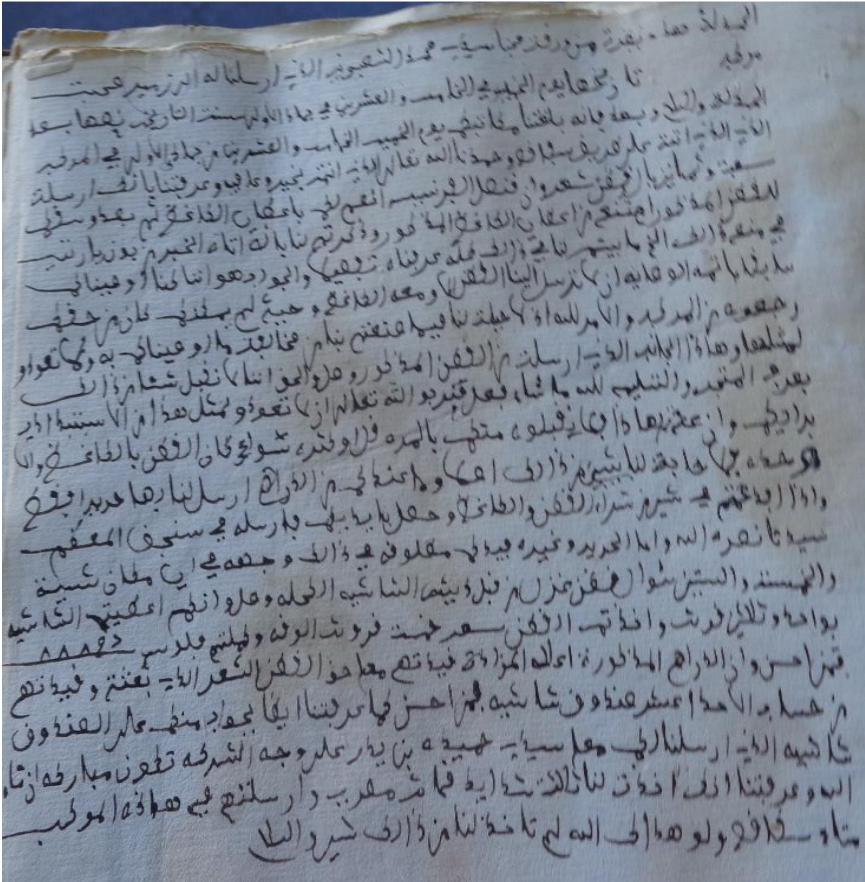
ملحق رقم 2 : عقد شركة تجارية في شهر محرم 1218 هـ بين التاجر محمد اللوز في تونس والتاجر الحاج سعيد الغربي في ازمير (المصدر: أ.وت. دفتر 2328 ص 12)

“الحمد لله لما كان في محرم سنة 1218 عقدت شركه مباركه ان شا الله تعالى سعيدة الابتدى حميده الانتهاء بين المكرم سيدي محمد اللوز صاحب الدفتر والمكرم سيدي الحاج سعيد الغزبي وذلك أنه وضع كل منهم خمسمائة ريال تونسي ونصف وأضيفت إلى بعضها وصارت شركه بين المذكورون ألف ريال لكل منهم نصف ذلك وتسلم القدر المذكور سيدي محمد المذكور وصارت عقدة الشركة المباركه بيده في محروسة تونس ويتداولونها بالارسال من محروسة تونس إلى محروسة ازمير على عادة الشركات الجارية بين التجار وربنا يجعل من القليل كثير ومن يتق الله يجعل له مخرجا ويرزقه من حيث لا يحتسب.

الحمد لله ببيان الوارد من سيدي الحاج سعيد الغزبي إلى سيدي محمد اللوز باسم الشركة المباركه في رجب 2018 صحبتت مركب دوبره كروت الجزيره شده خام احلاط عينا قروش 1063 المجبور بها بعد المصاريف 1042 ريال”

ملحق رقم 3 : رسالة إلى التاجر محمد الشعوني في إزمير بتاريخ 25 جمادى الأولى 1225 هـ/ 28 جوان 1810م (المصدر: أ.و.ت. دفتر 2336 ص 67)

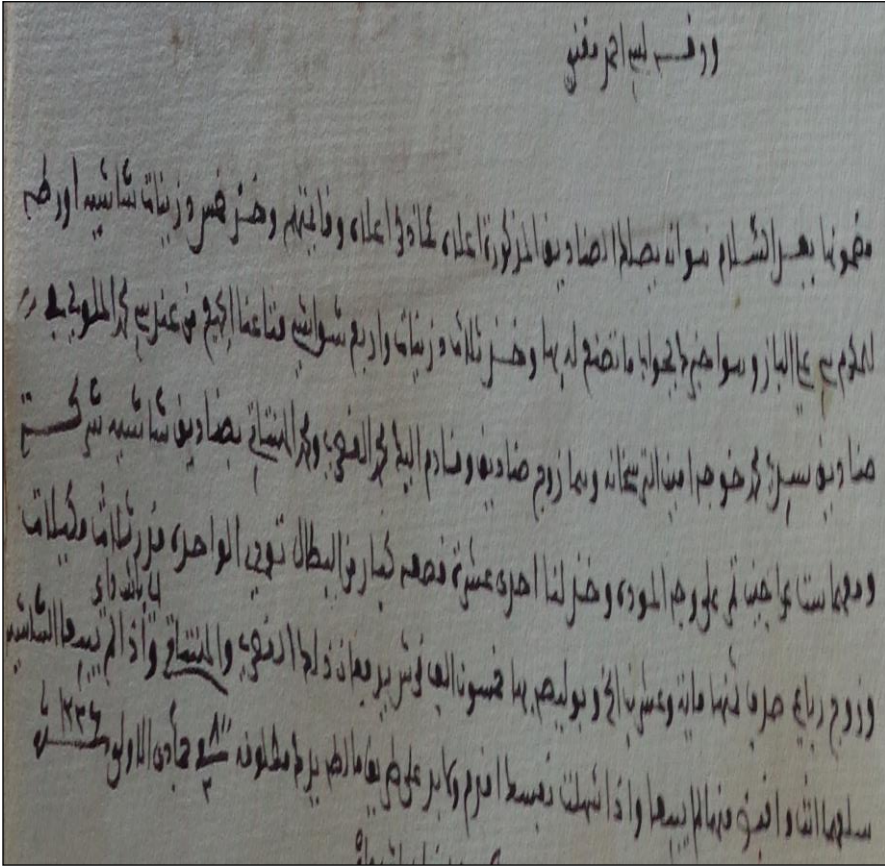

“الحمد لله هذه نظيرة من ورقة محبنا سيدي محمد الشعبوني الذي أرسلنا له إلى زمير صحبة مركب تاريخها يوم الخميس في الخامس والعشرين في جمادى الأولى سنة التاريخ نصها بعد

الحمد لله والسلام وبعد فإنه بلغتنا مكاتبتكم يوم الخميس الخامس والعشرين من جمادى الأولى في المركب الذي أتت على طريق سفاقص وحمدنا الله تعالى الذي أنتم بخير وعافيه وعرفتنا بأنك أرسلت سبعة وثمانين باله قطن شعر وأن قنصل الفرنسيس أنعم لكم باعطاي الكاغط لكم بعد وسفكم للقطن المذكور امتنع من اعطاي الكاغط المذكور وذكرتم لنا بأنه أتاه الخبر من بونبارته في منع ذلك الخ ما بينتم لنا في ذلك كله عرفناه تفصيلا والجواب هو أننا كنا أوصيناكم سابقا بأنتم الوصاية أن لا ترسل إلينا القطن إلا ومعه الكاغط وحيث لم يمكنكم كان من حاكم رجوعه من المركب والأمر لله إذ لا حيلة لنا فيما صنعتم بنا من مخالفة ما أوصيناكم به ولا تعودوا لمثلها وهذا الجانب الذي أرسلتم من القطن المذكور وصل والحق أننا لا نقبل شيئا من ذلك بعرف المتجر والتسليم لله ما شاء فعل فنرجو الله تعالى أن لا تعودوا لمثل هذا من الاستبداد برأيكم وإن عدتم لهاذا فلا تقبلوه منكم بالمره قل أو أكثر سواء كان القطن بالكاغط والإلا وحده فلا حاجة لنا بشيء من ذلك أصلا وما عندكم من الدراهم أرسل لنا بها حديدا فقط وإذا أبعتم في شي من شراء القطن والكاغط وحصل بأيديكم فأرسله في سنجق المعظم سيدنا نصره الله وأما الحديد وغيره فيدكم مطلوقه في ذلك وجهه في أي مكان شيبته والخمسة والستين شوال قطن غزل من قبل ديش الشاشيه الكحل وصل وأنكم أعطيتم الشاشيه بواحد وثلاثين قرش وأخذتم القطن سعر خمسة قروش

الوقه وكملمتم فلوس 8889¼ فمن أحسن وأن الدراهم المذكورة أعلاه المزادة قيدتهم مع حق القطن الشعر الذي بعنثه وقيدتهم من حساب الأحدا عشر صندوق شاشيه فمن أحسن كما عرفتنا أيضا بجواب منكم على الصندوق شاشيه الذي أرسلناكم مع سيدي حميده بن يدر على وجه الشركه تكون مباركه إن شاء الله وعرفتنا أنك أخذت لنا ثلاثة شدايد قماش مصري وأرسلتم في هاهه المركب متاع سفاقص ولو هداك الله لم تاخذ لنا من ذلك شي والسلام”.

ملحق رقم 4 : ورقة لسي أحمد مقني في إزمير بتاريخ 8 جمادى الأولى 1226هـ/ 31 ماي 1811م¹²⁹ (المصدر: أ.وت. دفتر 2336 ص 78)

“مضمونها بعد السلام هو أنه يصلك الصناديق المذكورة أعلاه كما ذكر أعلاه وقايمتهم وخذ خمس دزينات شاشيه أوطه للمكرم سي علي الباز وهو أخبرك بجواب ما تصنع له بها وخذ ثلاث دزينات وأربع شواشي

. تحتوي الصفحة 78 من دفتر 2336 على ملخصات لعدة رسائل وجهت سابقا إلى بعض الوكلاء والممثلين التجاريين التونسيين¹²⁹ في الخارج، وتمت عملية النسخ بتاريخ 22 ربيع الثاني 1226هـ الموافق ليوم 16 أبريل 1811م.

متاعنا الجميع من عند سي محمد المألوي في صناديق سيدي محمد خوجه أمين الترسانه وهما زوج صنادق وقادم إليك محمد القصري ومحمد الهنتاتي بصناديق شاشيه شركه ومعها ست عراجين تمر على وجه الموده وخذ لنا احدى عشرة قصعه كبار من البطال توذي الواحده قدر ثلاث مكيلات وزوج رباعي صدف ثمنها مائة وعشرين الخ وبوليصه بها خمسون ألف قرش يدفعان ذلك القصري والهنتاتي إلى باش داي وإذا لم يبيعا الشاشيه سلفهما أنت واقبض منهما لما يبيعا واذا شئت نفسك اقدم ولا بدّ على طريق مالطه يدك مطلوقه في 8 جمادى الأولى سنة 1226...”.

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA DEĞİRMENLER

Mills in the Ottoman Empire

İBRAHİM SOLAK*

Özet

Değirmenler genellikle hububat türü ürünlerin öğütülmesinde kullanılan başlıca sanayi koludur. Osmanlı Devleti'nin bazı bölgelerinde zeytinyağı ve bulgur değirmenlerinin de olduğu bilinmektedir. Değirmenler farklı enerji güçleri ile çalıştırılmakta olup, genellikle su, yel ve hayvan gücünden faydalanılmaktadır. Değirmenlerden vergi olarak çalışma durumuna göre *resm-i asiyâb* alınmaktadır.

Osmanlı Anadolu coğrafyasının birçok köyünde var olduğunu bildiğimiz ve temel gıdanın işlenmesinde vazgeçilmez olan değirmenler, nasıl çalışmakta, işletilmesi nasıl yapılmakta, ne tür özellikleri bulunmakta, bunlardan hangi şartlarda vergi alınmakta, alınan verginin miktarı, bunun bölgelere göre dağılımı gibi hususlar dönemin kaynakları temel alınarak ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, değirmen, ekonomi.

Abstract

Mills are the main industrial branch generally used for grinding grain-type products. It is known that there are also olive oil and bulghur mills in some parts of Ottoman Empire. The mills work with different energy power and generally, water wind and animal power are used. *Resm-i asiyab* was taken according to mills' working condition.

The mills that we know existed in many villages of the Ottoman Anatolia geography and in which were indispensable in the processing of basic food, the matters like; how they were operated, what kind of features they had, under which conditions tax was taken, the amount of taken tax and the distribution of this tax, according to regions will be tried to uncover based on the sources of the period.

Key Words: Ottoman, mill, economy.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin klasik döneminde en yaygın sanayi kolu olarak değirmenler karşımıza çıkmaktadır. Bunda en önemli etken olarak hububat türü ürünlerin, bilhassa da buğdayın insanoğlunun hayatında vazgeçilmez bir ürün olarak yer almasıdır. Buğday ve benzeri ürünlerin öğütülmesi, işleme tabi tutulması ile birlikte bu üründen çok farklı yiyecek türleri yapılmaktadır. Bu anlamda hem buğday hem de onun işleme tabi tutulduğu yer olan değirmenler insanoğlunun

* Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, e-posta:isolak@ksu.edu.tr

vazgeçilmezleri arasında yer almıştır. Bu anlamda insanoğlunun yaptığı teknolojik yapıların başında değirmenler gelmektedir diyebiliriz.

Türkçe bir kelime olan değirmen, “öğülen araç veya öler, içinde öğütme işi yapılan yer” anlamlarına gelmekte, bunların varlığı insanlık tarihi kadar eski olup Neolitik döneme (M.Ö.9000-5600) kadar gitmektedir. Divanı Lûgatit Türk’te değirmen “teğirmen” olarak yer almaktadır. “Teğirmen” kelimesinin kökü olan “teğ” eski Türkçede değme, dönme, çevirme, yuvarlanma anlamlarına gelmektedir. Eski Uygurcada “teğ” köküne r-i-l-mek ekleri getirmekle “teğirmek” türetilmiş ki, bu da döndürmek, çevirmek, çevrilmek anlamlarını ifade etmektedir. Arkeolojik araştırmalara göre, insanların sahip oldukları ilk teknoloji türünün el değirmenleri olduğu sanılmaktadır¹.

Değirmenler, tahıl türü ürünleri öğütmeye yarayan araç ya da aygıt ve bu aygıtın kurulu olduğu bina olarak tarif edilmektedir. Son yapılan araştırmalara göre, insanoğlunun temel gıda ihtiyacı olan buğday tanelerinin önce havanlarda, iki taş arasında ezilerek un haline getirildiği görülmüştür. Uzun yıllar beden gücü ile yapılan un öğütme işlemi, teknolojinin gelişmesiyle birlikte enerji ve güç kaynağını sürekli yenilemiştir. İlerleyen zamanlarda ise döngüsel hareketle çalışan el değirmenleri icat edilmiştir. Bu gelişim ve değişim ile birlikte değirmen taşını çevirmek için enerjiye ihtiyaç duyulmuş ve bu ihtiyacı karşılayabilmek için sırasıyla hayvan gücü, su gücü, rüzgâr gücü kullanılmıştır. Tarihi değirmenler enerji kullanımı bakımından, insan gücü ile, hayvan gücü ile (at, eşek, sığır, deve gibi hayvanlar), su gücü ile ve rüzgâr gücü ile çalışan değirmenler olarak kategorize edilmektedir².

Teknik Bakımdan Değirmenlerin Çeşitleri

Hayvan Gücü İle Çalışan Değirmenler

Bu değirmen türü hayvan gücü ile çalışmaktadır. Gücünden faydalanılan hayvanların başında ise at, eşek, sığır, deve gelmektedir. Değirmen taşının her biri için, dönüşümlü olarak dört hayvan çalıştığı için maliyeti oldukça yüksek olan bir değirmen türüdür³.

Su Gücü ile Çalışan Değirmenler

Değirmen çarkları, milin konumu bakımından dikey milli çarklar ve yatay milli çarklar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. En eski değirmenler dikey milli çarka sahip

¹ Necati Demir, “Değirmen Kelimesi Üzerine”, *Türk Dili*, S.607, Doğukan Özcan, “XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Büyük Ardahan Sancağında Su Değirmenleri ve Bezirhaneler”, *Karadeniz*, Yıl 6, S. 24, s.72 vd.

² Değirmenleri teknik özellikleri hakkında geniş bilgi için bakınız: Z.Özcan Tütüncü, *Burdur Kurna Çayı Çevresinde Geleneksel Su Yapıları, Kabacalı Değirmeni Koruma Sorunları ve Çözüm Önerileri*, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016, s.17-18 vd.; Volkan Keçeli, *Tarihi Değirmen Yapılarının Endüstriyel Miras Olarak Koruma Sorunları ve Öneriler: Çeşme Yarımadası Örneği*, Dokuz Eylül Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2016, s. 23-30 vd.

³ Z.Ö. Tütüncü, *Burdur*, s. 17-18 vd.; V. Keçeli, *Tarihi Değirmen Yapıları*, s. 30 vd.

olup, akan su kanalize edilerek, 30° lik dik bir açıyla kanat üzerine akıtılarak çevrilir. Bu tür değirmenlerde su miktarının sürekli takip edilmesi gerekmektedir⁴.

Rüzgâr Gücü İle Çalışan Değirmenler

Yel değirmenlerinin varlığına hem Asya'da hem de Avrupa'da rastlanmaktadır. Asya'da bulunanlar düşey milli yel değirmenleri iken, Avrupa'da bulunanlar ise yatay milli değirmenlerdir. Bu değirmenler, üst katta değirmen taşlarının, alt katta ise rüzgâr kanatlarının bulunduğu iki katlı kerpiç yapılardan meydana gelmektedir⁵.

Osmanlı'da Değirmenler

Osmanlı Devleti ve sınırları içerisinde yaşayanlar için değirmenin önemi büyüktür. Bu önem, insanoğlunun hayatını idame ettirebilmesinde buğday ve mamullerinin vazgeçilmezliği, adı geçen bu ürünlerin işlenmesinde değirmenin ana unsur olması yatmaktadır. Bundan dolayı olsa gerek en yaygın sanayi yapısı olarak değirmenlerin şehirlerde, köylerde hatta bazen yerleşim yeri hüviyetinde olmayan yerlere kadar yayıldığı görülmektedir.

Osmanlı Sancak kanunnâmelerinde ve tahrir defterlerinde üç çeşit değirmen kaydı bulunmaktadır. Bunlar su gücü ile çalışan, rüzgâr gücü ile çalışan yel değirmeni ve hayvan gücü ile çalışan kara değirmenleridir⁶. Değirmenden alınan verginin genellikle tahrir defterlerine *resm-i âsiyâb* olarak yazılmış olması, bu değirmenlerin büyük oranda su gücü ile çalıştığını ve Osmanlı değirmenlerinin büyük kısmının su değirmenleri olduğuna işaret etmektedir. “Asiyab” “asya” ve “ab” kelimelerinden meydana gelmektedir, Fars dilinde “Asya” değirmen, “ab” su anlamına gelmektedir. Bu durumda “Asiyab” kelimesi “su değirmeni” anlamına gelmektedir⁷. Su değirmenleri, doğrudan bir akarsu veya biriktirilerek akıtılan sudan elde edilen enerji ile çalışan bir değirmen çeşididir. Su değirmenleri Anadolu'da özellikle coğrafi yapıya uygun olan ırmak, nehir ve derelerin sularının güç açısından değirmen taşlarını çevirecek yerlerinde inşa edilmişlerdir. Su değirmenlerinin ilk olarak ne zaman ve kimler tarafından kullanıldığı tam olarak bilinmemekle birlikte, M.Ö. II. Yüzyılın sonlarına doğru kullanılabileceği tahmin edilmektedir⁸.

Osmanlı devletinde enerji türü bakımından farklı değirmen tipleri bulunmaktadır. Bunlar: At (kıraç) değirmenleri, su (asiyab) değirmenleri, yel (bad-rah) değirmenleri ve dolaplar olarak kategorize edilebilir. Fakat Anadolu'nun su kaynakları bakımından çok zengin olması, su değirmenlerinin diğer değirmen

⁴ V. Keçeli, *Tarihi Değirmen Yapıları*, s. 23-30 vd; Z.Ö. Tütüncü, *Burdur*, s. 17-18 vd.

⁵ Z.Ö. Tütüncü, *Burdur*, s. 17-18 vd.; V. Keçeli, *Tarihi Değirmen Yapıları*, s. 23-30 vd.

⁶ Hüseyin Özdeğer, *XVI. Yüzyıl Tahrir Defterlerine Göre Antep'in Sosyal ve Ekonomik Durumu*, İstanbul 1982, s. 85

⁷ D. Özcan, “Çıldır Eyaleti”, s. 73

⁸ Doğan Yörük, “XVI. Yüzyılda Konya Kazasında Su Değirmenleri ve Bezirhaneler”, *Turkish Studies*, Volume 9/1 Winter 2014, Ankara, s.639; D.Yörük-Onur Kabak, “XVI. Yüzyıldan Günümüze Bozkır Su Değirmenleri ve Değirmen İşletmeciliği”, *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır*, s. 217

çeşitlerine göre daha yaygın olmasını sağlamıştır. Tahrir Defterlerinin bize sunduğu bilgiler de bunu teyit etmektedir⁹.

Osmanlı Tahrir Defterleri ve Sancak Kanunnamelerinde değirmenden alınan vergi genellikle *resm-i asiyyâb* olarak kaydedilmiştir. Adana, Sis, İçel ve Kilis gibi bazı sancaklarda ise değirmen resminin, *resm-i tahun* olarak da alındığı, kaydedildiği görülmektedir. Tahun, Arapça'da değirmen demektir¹⁰. Diğer taraftan *asiyyab-ı dakik*¹¹, dakikin anlamı un olduğu için¹², yani un değirmeni diyebileceğimiz değirmenlerin varlığı sık olmasa da bazı kaynaklarda zikredilmektedir.

Umumi Osmanlı kanunnamelerinin ihtisâb bölümünde, değirmencilerin değirmenleri işletmekle ilgili kısmında kurallar net ve açık bir şekilde ifade edilmiş olup, bir değirmencinin sorumlulukları ve uyması gereken hususlar en ince ayrıntısına kadar açıklanmaktadır.

“...*Ve değirmenciler gözlene; değirmende tavuk besleyüb halkın ununa ve buğdayına zarar etmeyeler. Vakit bilmek isterler ise, ancak bir horoz besleyeler. Eyü döğeler, illet etmeyeler ve kimesnenin buğdayın değiştirmeyeler ve değirmeni hâli komayalar ve yaban gitmeyeler ve taşların vakit geldikçe diş edeler. Ve haklarından artuk terke almayalar ve uğurlamayalar. Ve her kişi nevbetiyle öğüde ve bir kişinin terkesin çıkarup âher kimesneninkini koymayalar. Eğer inad ederlerse muhkem haklarından geline illâ muhkem ve müntehi hakkından geleler...*”¹³

Osmanlı padişahı, kanunnâmeler ve adaletnâmeler yayımlayarak sosyal ve iktisadi hayatı düzenleme yoluna gitmişlerdir. Değirmenlerle ilgili yapılan bu düzenleme ile bazı amaçların gözetildiği görülmektedir. Öncelikle değirmen gibi küçük sanayi işletmelerinin sürekliliğini sağlamak, diğeri ise değirmenci ile toplum arasında muhtemel oluşabilecek problemlerin önüne geçmektir¹⁴.

Osmanlı Devleti'nin en önemli iktisadi kaynaklarından biri olan ve XV.-XVI. yüzyıllarda düzenli bir şekilde hazırlanan Tapu-Tahrir defterlerine, imparatorluğun pek çok bölgesine, yerleşim birimine yayılmış, stratejik öneme sahip bu değirmenlerin çalışır veya harap durumları, sahipleri, çeşitleri, sayıları, taş adetleri, çalışma süreleri, yıl içinde ne kadar çalıştıkları ve bunlardan toplam ne kadar vergi alındığı gibi hususlar kaydedilmiştir.

⁹ Daha geniş bilgi için bakınız: D. Yörük- O. Kabak, “Bozkır Su Değirmenleri”, s.218 vd.; Ümit Koç, “XVI. Yüzyıl Anadolu’unda Değirmenler, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 149, İstanbul 2004, s. 3-5; Ruhi Özcan, “Arşiv Belgeleri Diliyle Su Değirmenleri (Asiyâb)”, *OTAM*, 40/Güz 2016, Ankara 2016, s. 196 vd.

¹⁰ Yılmaz Kurt, *XVI. Yüzyıl Adana Tarihi*, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1992, s.175; Aynı yazar, “Sis Sancağı (Kozan-Feke) Mufassal Tahrir Defteri Tanıtımı ve Değerlendirilmesi II: Ekonomik Yapı”, *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S.2, Ankara 1991, s.183; Şenol Çelik, *Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı (1500-1584)*, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 329; Metin Akis, *XVI. Yüzyılda Kilis ve Azez Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2002, s. 139.

¹¹ Tefvik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul 1998, s. 202

¹² Muallim Naci, *Lugat-ı Naci*, s. 412

¹³ Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri*, C.4, İstanbul 1992, s. 329

¹⁴ D.Yörük-O.Kabak, “Bozkır Su Değirmenleri”, s. 219

Osmanlı tahrirlerinde işleyen, çalışan değirmenler bâb, yani taş adedi esas alınarak tespit edilmiştir. Bu minvalde değirmenlerin sayıları tespit edilirken bina ya da yapı değil, içindeki taş sayısı (bâb) esas alınmış, vergi hesabı da bâb üzerinden yapılmıştır. Bazı kaynaklarda *bir değirmen göz*¹⁵ tabirinin de kullanıldığı ve buradaki göz tabirinin muhtemelen taş olduğunu söyleyebiliriz. Osmanlı'da değirmenler 1, 2 veya 3 taşlı olabileceği gibi, 10-15 ya da daha fazla taştan oluşan değirmenlerin de varlığı bilinmektedir. Değirmendeki taşın az ya da çok olması öncelikle çarkı çeviren ve güç-enerji kaynağı olarak kullanılan suyun yeterli ve düzenli akmasına, değirmenin bulunduğu çevrenin nüfus yoğunluğuna göre de değişmektedir.

Değirmenlerden alınan vergiye genel ve yaygın olarak *resm-i âsiyâb* denildiğini yukarıda belirttik. Vergilendirme miktarı genellikle değirmenlerin çalışma süresine göre veya tahrirlerin yapıldığı zamana göre değişebilmektedir. Değirmenlerde hemen hemen her dönen bir taş için 5 akçe *resm-i âsiyâb* alınmaktadır. Buna göre 3 ay çalışan 15, 6 ay çalışan 30 ve yıl boyu çalışan değirmenden toplam 60 akçe vergi alınmaktadır¹⁶. Fakat bazı bölgelerde değirmen vergisinin 5 akçe olarak değil de 7.5 akçe olarak alındığı da görülmektedir. Örneğin Amasya Sancağında tam yıl çalışan değirmenden 90, 6 ay çalışan değirmenden 45 akçe alındığı, buna göre çalışan bâb başına aylık 7.5 akçe vergilendirme yapıldığı anlaşılmaktadır¹⁷. 7.5 akçe vergi alınmasına dair bir diğer örnek te Konya kazasında karşımıza çıkmaktadır¹⁸. Bolu Sancağında da yıl boyu çalışan değirmenlerden 99, altı ay çalışanlardan 50, üç ay çalışanlardan ise 25 akçe alınmaktadır¹⁹.

Değirmenlerden alınan vergiler bazen aynî, (hububat olarak) bazen de nakdî olarak tahsil edilmektedir.

“...Anadolu Vilayetinde bir değirmen ki yıl tamam yürürse resmi bir müdd buğday ve bir müdd arpa kayd olunmuşdur hâliyâ reâyâ tafesine müzâyaka olmasın deyu anın gibiden her senede altmış akçe resm vaz olundu altı ayda yürüyenden otuz akçe ve andan aşağı yürüyende her ayda beş akçe hesabı üzere vaz olundu ve yel değirmeninden yigirmi dört akçe ...”²⁰

Bazen vergilendirme mukataa usulü ile de yapılmaktadır. Ordu kazasında böyle bir yolla değirmen vergisi tahsil edilmektedir²¹. Menteşe Livasında değirmenlerden

¹⁵ İzzet Sak, *Konya Kadı Sicili 10 (1070-1071 / 1659-1661)*, Konya 2014, s.140; İzzet Sak-Cemal Çetin, *Konya Kadı Sicili 50 (1138-1139 / 1726-1727)*, Konya 2014, s. 596; İzzet Sak, *Konya Kadı Sicili 52 (1143-1144 / 1730-1731)*, Konya 2014, s. 420; İzzet Sak-İbrahim Solak, *53 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (1148-1149 / 1736-1737)*, Konya 2014, s. 513

¹⁶ Y.Kurt, Adana, s. 175; H.Özdeğer, *Antep*, s. 85; Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985, s. 128; M.Akif Erdoğan, “Karaman Vilayeti Kanunnâmeleri”, *OTAM(Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, S.4, Ankara 1993, s. 484.

¹⁷ Adnan Gürbüz, *Toprak-Vakıf İlişkileri Çerçevesinde XVI. Yüzyılda Amasya Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 190

¹⁸ D.Yörük, “Konya Kazası”, s.644; Değirmen resminin alınması hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Neşet Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, *AÜDTCFD V*, Ankara 1947, s. 503-504

¹⁹ Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 140

²⁰ H.Özdeğer, *Antep*, s. 85-86; A.Akgündüz, *Kanunnâmeler*, C.2, s. 55

²¹ B.Yediyıldız, *Ordu*, s. 128.

Bursa müddi ile 1 müdd buğday, 1 müdd de arpanın vergi olarak toplandığı, fakat bu tür bir uygulamanın buğday kıtlığına yol açabileceği endişesinden dolayı verginin nakit olarak alınması tavsiye edilmektedir²².

Tahrir defterlerindeki verilerden hareketle resm-i âsiyâbın alınış zamanı hakkında da bilgi sahibi olmaktayız. Buna göre adı geçen verginin bazı bölgelerde Mart ayında²³, bazı yerlerde ise harman vaktinde, Antep'te, Erzurum'da *eyyâm-ı bahurun* başlangıcı olan Temmuz ayının 9. günü²⁴ alınmaktadır.

Osmanlıda değirmenlerin mülkiyet ve işletilmesinin çoğunu reâyâ yapmakla birlikte, bazı değirmenler sipahiler tarafından işletilmekte veya geliri sipahilere verilmektedir²⁵. Bazı değirmenlerin gelirleri buldukları bölgede yer alan kültürel eserlere vakfedilmiştir²⁶.

Tahrir defterlerine değirmenlerin harap olarak kaydedildiği de olmaktadır. Bunların harap olması ile ilgili zaman zaman meydana gelen su taşkınları, sel baskınları, suyun azalması veya tamamen kesilmesi, hisseli ise sahipleri arasındaki anlaşmazlıklar, teknik aksaklıklar veya değişik sebepler söylenebilir. Bu bahsedilen durumlardan dolayı kullanılamaz hale gelmiş değirmenler tahrir defterlerine “harâb” olarak kaydedilmektedir²⁷.

Değirmenlerin harap kalmasından dolayı ilgili bölgede yaşayan insanların un sıkıntısı çekmesi gibi bazı aksaklıklar yaşanacağından devlet değirmenlerin bu halde kalmasına pek müsaade etmemektedir. Bu gibi değirmenler ya tamir edilerek, yeniden işler hale getirilmeye ya da yerine yenisi inşa edilmeye çalışılır. Doğabilecek aksaklıkları önlemek için bu tür hallerde harap değirmenlere sipahi tarafından müdahale edilmekte, tamiri için sahibine teklif yapılmakta, sahibi yaptırmazsa tamir işi için değirmenin vergisini alan sipahi görevlendirilmektedir. Sipahinin de değirmeni yaptırmak için ekonomik durumu yetmeyecek olursa, kadı aracılığıyla satılıp, satın alan kimse değirmeni işler hale getirmektedir²⁸.

Değirmenlerin işlevsel durumunu devam ettirebilmelerinde en önemli unsurlardan biri de bâb adı verilen, buğday türü ürünleri öğüten taşlardır. Dönemin kaynaklarında değirmen taşlarının nasıl yapıldığı hakkında çok detaylı bilgi bulunmasa da Anadolu'nun bazı bölgelerinde değirmen taşı çıkarıldığı ve bunların işleme tabi tutulduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır. Mesela XVI. yüzyılda,

²² Ahmet Yiğit, “XIV-XVI. Yüzyıllarda Menteşe Livasında Değirmenler”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (İLKE)*, Bahar 2007 S.18, s.110.

²³ A. Gürbüz, *Amasya*, s.190.

²⁴ H.Özdeğer, *Antep*, s.86-87; Nurullah Karta, *1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Erzurum Kazası*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 1997, s. 116

²⁵ Şenol Çelik, *Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1994, s. 329; A.Yiğit, “Menteşe”, s. 120 vd.

²⁶ Mikail Acıpınar, *XVI. Yüzyılda Balat Kazası (Tahrir Defterlerine Göre)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2005, s.250; A. Gürbüz, *Amasya*, s.190; A.Yiğit, “Menteşe”, s.110 vd.; D.Yörük, “Konya Kazası”, s. 643

²⁷ Ş.Çelik, *İçel Sancağı*, s.330; D.Yörük, “Konya Kazası”, s. 642

²⁸ H.Özdeğer, *Antep*, s.87; A.Yiğit, “Menteşe”, s. 116 vd.; D.Yörük, “Konya Kazası”, s. 642; Komisyon, *Divan-ı Hümayûn Sicilleri Diyarbakir Ahkâm Defterleri*, C.3, Diyarbakır 2018, s. 763

Konya'ya bağlı Sudiremi nahiyesi Tat köyünde değirmen taşı kesilmektedir²⁹. Aynı şekilde Menteşe Livasına bağlı Megri kazasında bulunan Karabük ve Gereme köylerinde de değirmen taşı yapıldığı görülmektedir³⁰. Konya'da değirmen taşı yaparken kazara taşın üzerine düşmesi sonucu ölen ve ölüm keşfi yapılan İbrahim bin Mehmet'in³¹ hüzünlü hayat hikayesinin sonu da bize Anadolu'nun değişik yerlerinde değirmen taşı ustalarının bulunduğunu ve bu işle hayatlarını sürdürdüklerini göstermektedir. Değirmen taşlarının dişlendiği, bu işlem için ustaların olduğu, değişik yerlerde hariçten gelip çalıştıkları görülmektedir³².

Değirmen taşlarının çıkarıldıkları ocakların vergilendirildiği ve buralardan "hâsil-ı asiyâb-ı seng" adı altında vergi alındığı görülmektedir³³. Vergilendirmenin nasıl yapıldığına dair, usul ve esasları hakkında net bilğimiz olmasa da, Karahisar-ı Sahib ve Karesi sancaklarında değirmen taşı getirip, satanlardan 10 akçe alınacağı belirtilmektedir³⁴.

Bazen mülk olan değirmenlerin ya tamamının ya da belli bir hissesinin satışının yapılarak³⁵, kullanım hakkının bir başkasına, satılan kişiye devredildiği de olmaktadır. Bazen harap olan değirmenler de satılmaktadır³⁶. Satılan değirmenlerin haricinde bazen değirmenler kiraya³⁷ ya da iltizama³⁸ verilmektedir. Diğer taraftan

²⁹ D.Yörük, "Konya Kazası", s. 645-646

³⁰ A.Yiğit, "Menteşe livası", s. 117

³¹ "...medîne-i Konya nevâhisinden Hatunsarây Nâhiyesi'ne tâbi' Detse nâm karye sâkinlerinden olup târîh-i kitâbdan iki gün mukaddem ba'de'z-zuhr karye-i mezbûre kurbunda Koruiçi dimekle ma'rûf cibâlde değirmen taşı kat' iderken bi-kazâ'illahi te'âlâ taş üzerine düşüp fevt olan İbrahim bin Mehmed'in meyyiti üzerine varup merkûm İbrahim'in meyyitini taş arasından ba'de'l-ihrâc cemi' a'zâsına nazâr eylediklerinde başı ve göğsü mecruh olduğunu ba'de'l-mu'âyene ve'l-müşâhede müteveffâ-yı merkûmun zevcesi Şerîfe bint-i Molla ..." İ. Sak-C. Çetin, *Kadı Sicili 50*, s. 93

³² Komisyon, *Dişarbekir Ahkâm Defterleri*, C.3, s. 615

³³ D.Yörük, "Konya Kazası", s.646; A.Yiğit, "Menteşe livası", s. 118

³⁴ Üçler Bulduk, *XVI. Asırda Karahisar-ı Sahib Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1993, s.277-278; Sezai Sevim, *XVI. Yüzyılda Karası Sancağı (Tahrir Defterlerine Göre)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 242

³⁵ "...mezbûre Şerîfe Turapâşâ İnsuyu Kazâsı'nda nefsi-İnsuyu nâm karye sınırunda vâki' beyne'l-ahâli ve'l-cirân ma'lûmü'l-hudûd Kara Sâdik Değirmeni dimekle ma'rûf on iki sehm değirmende olan bir sehm ve rub' sehm hisse-i şer'iyemi târîh-i kitâbdan altı sene mukaddem merkûm el-Hâc Himmet'e kırkdokuz guruşa bey'-i bât-ı sahîh-i şer'î ile bey' ve temlik eyledim de ol dahî semen-i mezkûr ile iştirâ ve temellük ve kabul itmeğin semeni olan meblağ-ı mezkûrdan..." İ. Sak-C.Çetin, *45 Numaralı Konya Şer'îye Sicili*, Konya 2008, s. 225; İ.Sak, *37 Numaralı Konya Şer'îye Sicili*, Konya 2010, s. 351; Alaaddin Aköz, *Kanuni Devrine Ait 939-941/1532-1535 Tarihli Lârende (Karaman) Şer'îye Sicili*, Konya 2004, s.77-78; Doğan Yörük, *3 Numaralı Konya Şer'îye Sicili (987-1330 / 1579-1912)*, Konya 2013, s. 40

³⁶ Benzer bir durum 1660 tarihinde Konya'da görülmektedir: "...Konya'da sâkin Hasan Çavuş bin Mehmed Çavuş meclis-i şer'-i hatîr-i lâzîmü't-tevkîrde râfi'ü'l-kitâb Şa'bân Beg bin İsâ Beg mahzarında ikrâr ve takrîr-i kelâm idüp mahmiye-i merkûme muzâfâtından Sa'id-ili Nâhiyesi'ne tâbi' Öşekci nâm karyede vâki' inde'l-ahâli ve'l-cirân ma'lûmetü'l-hudûd olan bir göz değirmen harâbesini mezbûr Şa'bân Beg'e râic-i fi'l-vakt binyüz akçaya bey'-i bât-ı sahîh-i şer'î ile bey' idüp ..." İ.Sak, *Kadı Sicili 10*, s. 140

³⁷ Kiraya verilen değirmenlerle ilgili bakınız: A.Aköz, *Lârende Şer'îye Sicili*, s.294-295,302; Alaattin Aköz, *315 Numaralı Karaman Şer'îye Sicili 1896-1898 (R.1312-1314)*, Konya 2015, s. 92

³⁸ D.Yörük, *Konya Şer'îye Sicili*, s. 74-75,78

değirmenlerin kime ait olduğu³⁹, mülkiyet hakkı⁴⁰, sahipliği, kullanım hakları ile ilgili vakıf olma durumu, vakıf hissesinin ödenmemesi⁴¹ gibi veya su kaynaklarının kullanım hakkı ile ilgili anlaşmazlıkların olduğu⁴², bu hususların çözümü için durumun imparatorluk merkezine veya kadılara intikal ettiği görülmektedir. Zikredilen bu hususlarla ilgili olarak Ahkâm defterleri, şer'îye sicilleri ve dönemin diğer kaynakları bize bir hayli bilgi sunmaktadır. Değirmenlerin tamiri ve tamir

³⁹ “...tımârımız olan karye-i mezbûre toprağı arâzisi dâhilinde kadîmden ancak bir bâb âşiyâb olup ve resmi işbu yedimizde olan sûret-i defterde hâsıl kayd olunmakla âşiyâb-ı merkûmun resmini mutasarrıf olan Ahmed Çelebi ibn ‘Ömer Efendi bizlere edâ iderken merkûm es-Seyyid el-Hâc Mehmed Ağa karye-i mezbûre hudûdu dâhilinde âhar bir bâb iki göz değirmen izn ve rızamız yok iken ihdâs ve binâ itmekle yedimizde olan fermân-ı cihân-mutâ’ mücibince merkûm es-Seyyed el-Hâc Mehmed Ağa’dan su’âl olunup men’ ve def’ olunması matlûbumuzdur didiklerinde gıbbe’s-su’âl merkûm es-Seyyid el-Hâc Mehmed Ağa cevâbında benim silk-i mülkümde olup iki taraftan cebel ve şimâlen çay ve garben Ermen Gaybı ile mahdûd ve mümtâz olan bir bâb iki göz değirmen Hatunsarây Nâhiyesi’nde Şehne nâm karye hudûdu dâhilinde kadîmü’l-eyvâmdan beyne’l-ahâli Şehne değirmeni demekle ma’rûf olan değirmenin benden mukaddem nisfinin mâlikleri olan ‘Abdullatif Beg oğulları ‘Osmân Ağa ve Ahmed Ağa ve ‘Ali Ağa ve ‘Abdullatif Ağa ve Mustafâ Ağa ve İbrahim Ağa nâm kimesnelere târîh-i kitâbdan altı sene mukaddem ve nisf-ı âharının mâlikleri olan el-Hâc ‘İvaz-zâde ‘Ali Beg ve Hüseyin Beg ve Mehmed ve İsmâ’îl Beşe nâm kimesnelere târîh-i kitâbdan on sene mukaddem eser-i binâsı ve taşu mevûd iken bana bey’ ve temlik ve teslim itmelerile ben dahî iştirâ ve temellük ve tesellüm eylediğimden sonra ta’mir ve termîme muhtâc olan mevzi’lerin ta’mir ve termîm eyledim...”, İ.Sak, 45 Numaralı Konya, s. 22-23

⁴⁰ “...karye-i merkûmede vâki’ Saz Değirmeni demekle ma’rûf değirmenin dört vakıyye hisselerini merkûme Rahîme’nin babası mezbûr Bende ve ceddi ‘Ömer bin sekiz senesinde beşbin akçaya bana bey’ ve teslim ve kabz-ı semen idüp zikr olunan dört vakıyye değirmeni bin altmış iki senesine gelince mâlikâne mutasarrıf iken Celâlî Hasan zamanında mezbûr Memiş iki üç def’a Celâlî Hasan’ın eşkıyasından mübâşir götürüp bana ezâ ve cefâ idüp ikrâhen zikr olunan dört vakıyyenin iki vakıyyesini zabt eyle diyü merkûme Rahîme yedine hüccet virmişidim lâkin cebr idüp kerhen virmem ile mârû’z-zikr değirmeni yedimde olan hüccet-i şer’iyem mücibince zabt murâd iderin su’âl olunsun didikde...” İzzet Sak, *Konya Kadı Sicili 11 (1071-1072 / 1661-1662)*, Konya 2014, s.164; A.Aköz, *Larende Şer’iye Sicili*, s.227, 255; Komisyon, *Diyarbakir Şer’iye Sicilleri Âmid Mahkemesi*, C. 3, Diyarbakır 2014, s. 399

⁴¹ “...Turgutoğlu merhûm Erdoğdu Beg Evkâfi’na evlâdiyet ve meşrûtiyet üzere mütevellî olan Pîr Hüseyin Çelebi tarafından husûs-ı âtiyyü’z-zikre vekil olup bimâ hüve nehcü’s-sübût şer’an vekâleti sâbite olan râfi’ü’l-kitâb Hızır Beşe ibn el-Hâc Hüseyin nâm kimesne meclis-i şer’î hatîr-ı lâzîmü’t-tevkîrde Türkmân tâyifesinden Yûsuf Beg ibn Minnet Beg tarafından husûs-ı âtiyyü’l-beyâna vekil olup bimâ hüve nehcü’s-sübût şer’an vekâleti sâbite olan Ramazân bin Mustafâ mahzarında bi’l-vekâle da’vâ ve takrîr-i kelâm idüp İnsuyu Kazâsı’nda İlhan Değirmeni demekle ma’rûf değirmeni merhûm mezbûr Erdoğdu Beg mescid-i şerife vakf idüp vakfiye-i ma’mûl bihâsında mukayyed ve mestür iken zikr olunan değirmen mukaddemâ harâbe müşrif olmağıla mülkü olmak za’mı ile mezkûr Yûsuf Beg’in babası ta’mir idüp zabt eyledikde müvekkilim mezbûr Pîr Hüseyin Çelebi bundan akdem mezbûr Yûsuf Beg’i meclis-i şer’a ihzâr idüp zikr olunan değirmenin vakfiye-i ma’mûl bihâsı mücibince vakfiyetini da’vâ idüp mezbûr Yûsuf Beg vakf olduğunu ikrâr idüp kat’-i ‘alâka eylediğini hüccet-i şer’iye itdirüp vakfa hükm olunmuşiken...”, İ.Sak, *Konya Kadı Sicili 11*, 167,302; İzzet Sak, *Konya Kadı Sicili 47 (1128-1129 / 1716-1717)*, Konya 2014, s. 253; Komisyon, *Diyarbakir Şer’iye Sicilleri*, C.3, s. 329

⁴² “...karye-i merkûme kurbunda vâki’ bir bâb mülk değirmenimin suyu kadîmden yedimde olan temessükât mücibince Deliklibınar’dan ve Burunsuz’dan ve Köseler’dan câri olup kış ve yaz değirmenin deveren idegelmiş iken mezbûr Osmân zikr olunan suyu kat’ idüp kendinin seylevî deveren iden değirmenine icrâ itdirmekle bin altmış altı senesinde nâhiye-i merkûme kâdısı olan Hasan Efendi ve bî-garaz müslûmânlar ile zikr olunan suyun üzerine varılup yedimde olan temessükâtlara nazar idüp mücibince zikr olunan su kadîmden benim değirmenime câri olduğunu mezbûr Osmân muvâçehesinde isbât idüp...” İ.Sak, *Kadı Sicili 10*, s. 348; İzzet Sak, *Konya Kadı Sicili 14 (1080-1081 / 1669-1670)*, Konya 2014, s. 286; Komisyon, *Divan-ı Hümayun Sicilleri Diyarbakir Ahkâm Defterleri*, C.1, Diyarbakır 2016, s.444,449; Komisyon, *Diyarbakir Ahkâm Defterleri*, C.3, s. 764

masrafları hakkında da teferruatlı bilgilere sicillerde rastlamaktayız.⁴³ Değirmenlerin düzenli, aktif, sorunsuz işlemesi için devlet her türlü tedbiri alıp, kuralları koyarken, yasal olmayan hiçbir duruma da müsaade etmemektedir. Bu hususa ait örnek bir durum Diyarbakır'da karşımıza çıkmaktadır. Bölge ahalisinin bağına, bahçesine veya herhangi bir mülküne zarar verdiği ve izinsiz olarak yapıldığı tespit edilen değirmenlerin de kaldırıldığı, yıktırıldığı görülmektedir.⁴⁴

Değirmencilerin değişik türlerde (ekmeklik, çöreklik vb.) öğütülmek için değirmene getirilen buğdaydan ne kadar ücret alacağı da (bir merkep yüküne iki züyuf akça gibi) yayınlanan fermanlarla belirlenmiş ve burada belirtilen ücretlerin dışına çıkılmaması tembih edilmiştir. Konya'da Meram'da bulunan değirmenlerin öğütme tarifelerinin nasıl, ne kadar olacağı hakkında 1716 tarihinde yayınlanan fermanla teferruatlı bilgiler bulunmaktadır.

“...Değirmene müte'allık emr-i şerîfdir.

Emîrû'l-ümerâi'l-kirâm kebîrû'l-küberâi'l-fihâm zü'l-kadr ve'l-ihtirâm sâhibü'l-'izzî ve'l-ihtişâm el-muhass bi-mezîd-i 'inâyeti'l-meliki'l-â'lâ Karaman Beglerbegisi dâme ikbâluhu ve kudveti'n-nüvvâbi'l-müteşerri'in Konya Kazâsı'nda nâ'ibü's-şer' olan Mevlânâ (boş) zîde 'ilmuhu tevki'-i refî'i hümâyün vâsil olıcak ma'lûm ola ki medîne-i Konya ahâlisi ordu-yı hümâyünuma arz-ı hâl idüp medîne-i merkûme hâricinde Vâdi-i Merâm'da olan değirmenlere buğday getirüp un eylediklerinde bir merkep yükü buğdaya iki züyüf akça ve bir mikdâr rızâlarıyla çöreklik nâmiyla un ücret viregelmişler iken mezkûrân değirmenciler mu'tâd-ı kadîme muhâlif birer batman un isti'âb ider kürek peydâ idüp bir merkep yüküne ücret bir kürek unların alup gadr itmeleriyle mürâfa'a-i şer' olduklarında cümlemin ittîfâkı ve ma'rîfet-i şer'le merkep ve bargir ve katur yüklerinden bir sağ akça ve bir vakıyye un ve deve

⁴³ “...Vâdi-i Merâm Mahallesi 'nde vâki' Çarşınır Değirmeni dimekle ma'rûf üç göz değirmenin ba'zı mevâzi'ni harâbe müşrif olmağla tevliyem hasebiyle ma'rîfet-i şer'le mâl-ı vakf-ı merkûmdan ba'zı mevâzi'ini tecdid ve ba'zısını meremmet eyledim üzerine varılıp ne mikdâr akça sarf eylediğim tahmîn olunmak taleb iderim didikde savb-ı şer'den me'zûnen Mevlânâ Mehmed Efendi ibn İbrahim Efendi irsâl olunup ol dahî üstâd değirmencilerden Mustafâ bin Hasan ve Mehmed bin Mehmed ve diğer Mehmed bin Ahmed ve 'Alî bin Hasan nâm kimesneler ve zeyl-i sahîfede mestûrû'l-esâmî olup değirmen ebniye ve sukûfu ahvâline vukûfu olan bî-garaz müslimîn ile zikr olunan değirmenin üzerine varılıp mütevellî-i merkûm muvâcehesinde mu'âyene ve müşâhede olundukda husûs-ı mezbûr ânfa beyân olunan vech üzere olduğu müte'ayyin ve mütehakkik oldukdan sonra mezbûrân değirmenciler mârû'z-zikr üç göz değirmenin tecdid ve termimlerin tahmîn-i sahîh ile tahmîn eylediklerinde kapu tarafında vâki' olan bir göz değirmenin tecdid olunan çarhına bir guruş ortada vâki' olan bir göz değirmenin tecdid olunan üst ve alt taşına on guruş ve 'araba ücretine on guruş ve ta'âmiye sekiz guruş ve on altı nefer rençbere üç guruş bir sül ve on dört nefer üstâda üstâdiye dört guruş bir zolota ve değirmen tavcına(?) bir guruş ve üç 'aded kenâz ve üç 'aded kanadına üçbuçuk guruş ve alt direğine yedi semen ve oluğa üç 'aded tahta ve mih bir zolota ve yan ağacına ve boğaz ağacına ve moğluya birbuçuk guruş ve boyun maa' halka bir guruş ve dört 'aded kendir ve iki 'aded eksân bir guruş ve ırmak tathirine yirmi 'aded rençber ta'âmiyesiyle üçbuçuk guruş ve dipde vâki' olan bir göz değirmenin alt taşının meremmetine ve oluğuna demür boyunduruğuna on dört nefer rençber ve on dört nefer üstâd ta'âmiyesiyle on dört guruş min haysi'l-mecmû' altmışdört guruş ile ancak tecdid ve ta'mir olunur meblağ-ı merkûmdan noksân ile mümkün değildir diyu mezbûrân değirmenciler ve sâ'ir müslimîn icmâ' ve ittîfâk eylediklerini mevlânâ-yı mezbûr mahallinde ketb ve tahrîr...”, İ. Sak, *Konya Kadı Sicili* 47, s. 431

⁴⁴ Komisyon, *Diyarbakır Ahkâm Defterleri*, C. 1, s. 352; Komisyon, *Divan-ı Hümâyün Sicilleri Diyarbakır Ahkâm Defterleri*, C. 2, Diyarbakır 2016, s. 631

yükünden iki sağ akça iki vakıyye un merkeb yükü buçuk kile olur ise ancak bir sağ akça alınıp bundan ziyâde alınmamak üzere nizâm virilüp ve minvâl-i meşrûh üzere 'amel olunmak üzere değirmencilere tenbih birle cânib-i şer'den hüccet-i şer'îye virildiğin bildirüp mücibince 'amel olunup kimesneye nizâ' üdirilmemek bâbında emr-i şerîfim ricâ eyledikleri ecilden hüccet-i şer'îye mücibince 'amel olunmak emrim olmuşdur buyurdum ki hük-m-i şerîfimle vusûl buldukda bu bâbda sâdır olan emrim üzere 'amel dahî mukaddemâ bir def'a şer'le görüldüp fasl olunmayan husûsların temâm hak üzere tefahhus ve hüccet-i şer'îyeye nazar idüp göresin i'lâm olunduğu üzere ise ol bâbda muktezâ-yı şer'-i kavîm ve mazmûn-ı muvâfık-ı şer'î olup 'alâ vechi'l-hisam sâbit olan hüccet-i şer'îyesi mücibince 'amel idüp dahî min ba'd şer'-i şerîfe ve hüccet-i şer'îyeye ve emr-i hümayûnuna muhâlif değirmenci tâ'ifesine te'allül ve nizâ' üdirmeyüp husûs-ı mezbûr için bir dahî emr-i şerîfim varmalu eylemeyesin şöyle bilesin 'alâmet-i şerîfe i'timâd kulasın tahrîren fî evâhir-i Rebî'ü'l-evvel li-sene semân ve 'ısrîn ve mi'ete ve elf (21-30 Rebî'ü'l-evvel 1128 / 14-24 Mart 1716)..."⁴⁵

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin gerek kent merkezlerinde, gerekse taşra yapısı içerisinde en yaygın, en vazgeçilmez sanayi kolu olarak değirmenlerin olduğu görülmektedir. Değirmenler bazen bab denilen 1 adet taşla işletilirken, bazen de 3-5-10-15 adet taşla çalıştırılmakta, işletilmektedir. Sancak kanunnâmelerine ve tahrir defterlerine göre değirmenler su gücü ile, rüzgâr gücü ile ve hayvan gücü ile çalışmaktadır. Değirmenlerden alınan verginin genellikle *resm-i âsiyâb* olarak zikredilmesi, değirmenlerin büyük oranda su gücü ile çalıştığını ve Osmanlı değirmenlerinin büyük kısmının su değirmenleri olduğuna işaret etmektedir. Değirmenlerin vergilendirmesi genellikle çalışma süresine göre veya tahrirlerin yapıldığı zamana göre değişebilmektedir. Hemen hemen her dönen bir taş için 5 akçe *resm-i âsiyâb*, buna göre 3 ay çalışan 15, 6 ay çalışan 30 ve yıl boyu çalışan değirmenden toplam 60 akçe vergi alınmakta olup, bu vergiler bazen aynî, bazen de nakdî olarak tahsil edilmektedir.

Değirmencilerin değirmenleri işletirken sorumlulukları ve uyması gereken kuralları kanunnamelerle belirlenmiştir. Değirmenciler ve değirmenler toplu için öneminden dolayı devlet tarafından sürekli takip edilmekte, herhangi bir aksaklığa meydan verilmemesi için gerekli tedbirler acele ve her daim alınmaktadır.

⁴⁵ İ. Sak, *Konya Kadı Sicili 47*, s. 643

Tablo I: XV-XVI. Yüzyılda Anadolu'da Değirmenler ve Gelir Miktarları

	Değirmen Sayısı ve Vergi Geliri (Akçe olarak)									
	1455-1499		1500-1510		1515-1531		1536-1556		1560-1590	
KARESİ ⁴⁶									535	
SİS ⁴⁷									31	2486
ERMENEK ⁴⁸					37	3757	46	3525	51	4800
DİVRİĞİ ⁴⁹					51	2420	61	2490		
BİTLİS ⁵⁰							93	5975		
BOZOK ⁵¹								9650		
ADANA ⁵²					30	1760	67	1657		
KİLİS ⁵³							12	3710		
AKŞEHİR ⁵⁴				4251		5005				6210
KULP ⁵⁵									24	2390
BİRECİK ⁵⁶					22	1320	58	3270	99	5880
KOYULHİSAR ⁵⁷									46	1855
BALAT ⁵⁸					33	734	34	1400		
KOCAELİ ⁵⁹					37	2420			213	5740
BOLU ⁶⁰							61555		72181	
ERZURUM ⁶¹							79	910		
KELKİT ⁶²					61	2145				

⁴⁶ Sezai Sevim, *Karesi*, s. 241-242

⁴⁷ Y. Kurt, *Sis Sancağı*, s. 184

⁴⁸ Bilal Gök, *Ermenek Kazası (1500-1600)*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 2006, s. 204-206

⁴⁹ Ersin Gülsoy, *XVI. Asrın İlk Yarısında Divriği Kazası (1519-1548)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991, s. 74

⁵⁰ Emine Altunay, *1540 (H.947) Tarihli Tahrir Defterine Göre Bitlis Sancağı*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Samsun 1994, s.87

⁵¹ Lütfi Arslan, *H.963/M.1556 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre Bozok Sancağı'nın Ekonomik ve Demografik Yapısı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 50

⁵² Y. Kurt, *Adana*, s. 175

⁵³ M. Akis, *Kilis ve Azez*, s. 139-140

⁵⁴ Volkan Ertürk, *XVI. Yüzyılda Akşehir Sancağı (Tahrir Defterlerine Göre)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 325-326

⁵⁵ Alpay Bizbirlik, *H.970-980/m.1564-1574 Tarihleri Arasında Kulp Sancağı*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya 1992, s. 67-68

⁵⁶ Ali Yılmaz, *XVI. Yüzyılda Birecik Sancağı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1996, s.159.

⁵⁷ Ramazan Kaya, *XVI. Asırda Koyulhisar Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Yapısı*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1999, s. 104

⁵⁸ Mikail Acıpinar, *XVI. Yüzyılda Balat Kazası (Tahrir Defterlerine Göre)*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2005, s.249-251

⁵⁹ Ahmet Güneş, *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyıl Başlarından XVII. Yüzyıl Başlarına Kadar Kocaeli Sancağı*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994, s.159

⁶⁰ Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1993, s. 194

⁶¹ Nurullah Karta, *1540 Tarihli Tapu Tahrir Defterine Göre Erzurum Kazası*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van 1997, s. 116-117

⁶² Mustafa Karatay, *Tahrir Defterlerine Göre Kelkit Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1520/1530)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, Trabzon 2005, s. 69

SÖĞÜT-DOMANIÇ ⁶³									26	1545
RUHA ⁶⁴							50	2610	92	4680
AMASYA ⁶⁵									394	32994
KARAHİSAR-I SAHİB ⁶⁶					305	12232			401	19608
ALAIYE ⁶⁷					-	2190			-	7590
EDİRNE ⁶⁸									113	4480
İÇEL ⁶⁹			116	3745	241	8150	376	13280	391	13690
TAVAS ⁷⁰					69	2960			101	4045
ORDU ⁷¹	143	1485					314	3824		
KAYSERİ ⁷²			81	3799						
AKSARAY ⁷³			115	5215	137	5055			222	11735
EREĞLİ ⁷⁴			42	2130	47	2965			77	4175
ANTAKYA ⁷⁵							7	27400	6	34000
İÇEL ⁷⁶					10	670	18	1400	19	1545
MANİSA ⁷⁷					44	9654			44	9654
HARPUT ⁷⁸					51	2940			183	7650
ÇEMİŞGEZEK ⁷⁹					113	5830	178	6725	91	3282
ADİYAMAN ⁸⁰					88	4170	143	8960	188	7230
KEMAH ⁸¹					-	8060			24424	
ERZİNCAN ⁸²						4924			23848	
BEYŞEHİR ⁸³	-	2993	-	7240	-	10308	-	-	-	16465

⁶³ Jülide Berkün, *XVI. Yüzyılda Söğüt ve Domaniç Kazaları*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 1994 s. 44-45

⁶⁴ Ahmet Nezih Turan, *XVI. Asırda Ruha (Urfa) Sancağı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara 1993, s. 133

⁶⁵ A.Gürbüz, *Amasya*, s.190-191

⁶⁶ Ü.Bulduk, *Karahisar-ı Sahib Sancağı*, s.277-278.

⁶⁷ Mehtap Akgül, *16. Yüzyıl Arşiv Kayıtlarına Göre Alaiyye'nin Sosyal ve Ekonomik Hayatı İle Nüfus ve İdari Taksimatı*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1989, s. LXI.

⁶⁸ Ahmet Yiğit, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Kazası*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Malatya 1998, s.251-252.

⁶⁹ Ş. Çelik, *İçel Sancağı*, s. 329-334.

⁷⁰ M. Kütükoğlu, *XVI. Asırda Tavas Kazasının Sosyal ve İktisadî Yapısı*, İstanbul 2002, s. 110

⁷¹ B.Yediyıldız, *Ordu*, s. 109,128

⁷² Mehmet İnbaşı, *XVI. YY. Başlarında Kayseri*, Kayseri 1992, s. 146-147

⁷³ Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Aksaray Sancağı (1500-1584)*, Konya 2005, s.166

⁷⁴ Doğan Yörük, *XVI. Yüzyılda Ereğli Kazası*, Konya 2009, s.128

⁷⁵ Ahmet Gündüz, *XVI. Yüzyılda Antakya Kazası (1550-1584)*, Antakya 2009, s.165-166

⁷⁶ Şenol Çelik, *Osmanlı Taşra Teşkilatında İçel Sancağı (1500-1584)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul 1994, s.260. bu veriler İçel şehir merkezine ait olup, sancak köylerinde gelirinin ne kadar olduğu belli olmayan 1518'de 232, 1555'te 329 ve 1584'te 335 bab değirmen bulunmaktadır, s.331

⁷⁷ Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara 1989, s. 259

⁷⁸ M.Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı (1518-1566)*, Ankara 1989, s. 141

⁷⁹ M.Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, Ankara 1999, s. 242

⁸⁰ Mehmet Taştemir, *XVI. Yüzyılda Adıyaman (Behisni, Hisn-ı Mansur, Gerger, Kâhta)*, Ankara 1999, s.150,166,187-188,206.

⁸¹ İsmet Miroğlu, *Kemah Sancağı ve Erzincan Kazası (1520-1566)*, Ankara 1990, s. 176,186

⁸² İ. Miroğlu, *Kemah- Erzincan*, s. 187

⁸³ M.Akif Erdoğan, *Osmanlı Yönetiminde Beşşehir Sancağı (1522-1584)*, İzmir 1998, s. 260

CANİK ⁸⁴	49	5864			157	15101			483	32107
MALATYA ⁸⁵					60	5860			72	4780
ÇANKIRI ⁸⁶					318	12455			106	4405
TARSUS ⁸⁷					65	2408	77	14980	67	7099
MENTEŞE ⁸⁸									301	33715
ANTEP ⁸⁹							64	3570	81	4375
ZAMANTU ⁹⁰										2135
MARAŞ ⁹¹					163	4980			-	6907
ELBİSTAN ⁹²					19	3293			-	6505

⁸⁴ Mehmet Öz, *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, Ankara 1999, s. 104

⁸⁵ Göknur Göğebakan, *XVI. Yüzyılda Malatya Kazası (1516-1560)*, Malatya 2002, s. 360

⁸⁶ Ahmet Kankal, *XVI. Yüzyılda Çankırı*, Çankırı 2009, s. 147

⁸⁷ Ali Sinan Bilgili, *Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Ankara 2001, s.

⁸⁸ A. Yiğit, "Menteşe Livası", s. 123

⁸⁹ H. Özdeğer, *Antep*, s. 87

⁹⁰ İbrahim Solak, *XVI. Yüzyılda Zamantu Kazâsı'nın Sosyal ve İktisâdî Yapısı*, Konya 2007, s. 64

⁹¹ İbrahim Solak, *XVI. Asırda Maraş Kazâsı (1526-1563)*, Ankara 2004, s. 169

⁹² İbrahim Solak, *XVI. Yüzyılda Elbistan Kazâsı (1526-1563)*, Konya 2013, s. 87

أزمة منتجي زيت الزيتون في تونس خلال سنوات 1830م

Tunus Niyabetinde 1830'lu Yıllarda Zeytinyağı Üreticilerinin Buhranı

The crisis of Olive Oil producers in the Regency of Tunis During the 1830s

*خولة السعداوي

ملخص

تمثل شجرة الزيتون إحدى الغراسات المثمرة الرئيسية في تونس مثلما هو الحال في بقية بلدان البحر الأبيض المتوسط، وهي حاضرة باستمرار في المشهد الريفي وذاكرة السكان منذ أقدم العصور. ولئن انتشرت غراسة الزيتون في شمال أفريقيا زمن الاحتلال الروماني حسبما تؤكد النصوص والنقائش والفسيفساء، فإنها تراجعت بصفة واضحة خلال أزمة العصر الوسيط أثناء فترات الفوضى السياسية والحروب التي رافقت زحف قبائل بني هلال ومن معهم. وانتشرت حياة البداوة والاقتصاد الرعوي بصفة لافتة في إفريقية مع ضعف حكم السلاطين الحفصيين منذ القرن الرابع عشر، وشمل ذلك التحول حتى سهول الشمال الغربي المعروفة بخصوبة أراضيها. وبالتالي انحصرت غابات الزيتون أثناء بداية العصر الحديث أساسا في جزيرة جربة وبعض الواحات (مثال: قفصة) وأرياف صفاقس والشريط الساحلي بالوسط الشرقي (أي "الساحل القديم"). ولهذا انحصرت إحصاء الزيتون الذي قامت به حكومة عثمان داي (1595-1610م) في الغابات الواقعة بين أرياف المهدية ونواحي هرقل، حيث فرضت ضريبة "القانون" على زيتاين الساحل القديم فقط. وازدادت غراسة الزيتون بصفة مطردة منذ مطلع القرن السابع عشر، لأن الغراسات الجديدة ظلت معفية من الضريبة حتى سنوات 1840م. وظهرت عديد الغابات بأطراف "الساحل القديم" وأرياف الوطن القبلي وساحل بنزرت، وكذلك حول البلدات الداخلية مثل باجة وتبرسق وتستور وبقية قرى نهر مجردة.

وكانت الزيتون حاضرة بقوة في النسيج الاجتماعي والاقتصادي للإيالة التونسية في العصر الحديث. فقد أثرت تلك "الشجرة المباركة" في الحياة اليومية للسكان وتقاليدهم وتمثلاتهم، وكانت عنصرا أساسيا لاندماج الوافدين على منطقة الوسط الشرقي مثل أرياف بلدة المنستير وسوسة. وحددت الزيتون علاقات بعض الأهالي مع الحكم المركزي عن طريق ضريبة "القانون"، وأدخلت حركية ملحوظة على القرى أثناء أزمة الغابة وفي موسم الجني، كما أثرت صادرات الزيتون على علاقات تونس مع الأسواق الخارجية وعلى التطور الاقتصادي للمنتجين وقراهم. وكانت محاصيل غابات الزيتون بطبيعتها غير مستقرة، وهي تتغير كثيرا من سنة إلى أخرى نظرا لعدم انتظام المعدلات السنوية للأمطار. وكانت سنوات الجفاف كارثية بالنسبة للزيتاين والمنتجين على حد سواء، لأن فترة الجفاف تؤدي عادة إلى انعدام الإنتاج وهلاك أصول الزيتون وتضرر المنتجين. ولهذا كانت الأزمات الدورية ظاهرة عادية بالنسبة لسكان مناطق غراسة الزيتون، وقد تعايشوا معها بطريقتهم خلال القرنين السابع عشر والثامن عشر حينما لم تكن غاباتهم مسرحا للمضاربة.

لكن نقص محاصيل الزيتون في الوسط الشرقي والجنوب الشرقي للبلاد التونسية في سنوات 1830م تحول بسرعة إلى أزمة اقتصادية واجتماعية حادة، نظرا للظرفية التي امتازت آنذاك بزيادة التدخل الرأسمالي الأوروبي في الإيالة والسياسة الخاطئة التي طبقتها حكومة حسين باي (1824-1835م). فقد دعمت الدولة بعد سنة 1815م احتكارها لتصدير مادة الزيت نظرا لرواجها وارتفاع أسعارها في أسواق البحر المتوسط، وذلك لمواجهة النفقات المتزايدة رغم توقف نشاط القرصنة البحرية وسوء الظرفية الفلاحية. وصارت الدولة تبيع

الزيت للتجار الأجانب قبل موسم الجني، وتشترى تلك المادة بصفة مسبقة من المنتجين بأسعار منخفضة. وعيّن وكلاء لها للإشراف على تطبيق تلك السياسة التي عرفت في المصادر باسم “السلم”، حيث كانوا يورّعون الأموال على ملاكي الزيتين مقابل كميات محدّدة من الزيت يستخلصونها منهم في موسم الجني. ولئن كان السّير العادي لتلك المضاربة ممكنا في سنوات الصّابة، فإنّ تغيرات المناخ المتبوّعة بتراجع الإنتاج قادرة على تعطيلها وتحويلها إلى أزمة عامة خاصة أن حكومة الباي صارت ضعيفة أمام ضغوط القناصل الأوروبيين وحكوماتهم.

وتقلّص إنتاج الزيتين منذ سنة 1827م بسبب نقص الأمطار وظهور الجفاف، وشمل ذلك التراجع غابات جهة السّاحل والجنوب الشرقي. ولم يقدر الوكلاء على استخلاص الكميات التي اشتروها مسبقا من المنتجين، وطالب التجار الأجانب (أي المراكنتية) بحقوقهم حينما حانت آجال “تذاكرهم”. وتدخل القناصل بقوة للدفاع عن حقوق رعاياهم وطالبوا الدولة إما بتوفير كميات الزيت المطلوبة أو بتعويض مالي للتجار حسب أسعار السوق. واضطرت حكومة حسين باي إلى قبول الحلّ الثاني، حيث دفعت حقوق التجار واعتبرتها ديونا لها بذمة المنتجين. وشملت الديون كافة مناطق غراسة الزيتونة المرتبطة بالأسواق الخارجية، وأثبتت أزمة منتجي الزيت التي تواصلت لعدة سنوات مدى هشاشة اقتصاد البلاد وضعف حكومة الباي. وسنحاول دراسة هذه الأزمة الاقتصادية والاجتماعية من خلال وثائق الأرشيف الوطني التونسي وكتابات بعض المعاصرين، وسنعمد المنهج الوصفي والتحليلي لإنجاز التخطيط التالي:

مقدمة

أولا. تطور تجارة الزيت واندلاع أزمة سنوات 1830م

ثانيا. النتائج التي أفرزتها تلك الأزمة

خاتمة

الكلمات المفاتيح: إيالة تونس، غابات الزيتين، تجارة الزيت، الفلاحون، المراكنتية الأوروبيين، الجفاف، التداين.

Özet

Zeytin ağacı, diğer Akdeniz ülkelerinde olduğu gibi, Tunus'un başlıca meyve ağaçlarından birisidir. Antik çağlardan beri kırsal kesimlerde ve insanların hafızasında oldukça yaygındır. Yazılı metinler, kitabeler ve mozaiklerce dökümü yapıldığı üzere, zeytin ağacı yetiştiriciliği Roma işgali sırasında bütün Kuzey Afrika boyunca yayıldı. Ancak Ortaçağdaki siyasi kaos ve savaşlara eşlik eden Ben-i Hilal kabilesi ve eşlikçilerinin göçleri sırasında kayda değer ölçüde düşüş gösterdi. Bedevi hayatı ve kırsal iktisat *Hafsi* sultanlarının zayıflamasıyla birlikte on dördüncü yüzyıldan itibaren İfrikiye (*Ifriqiya*) bölgesinde, Kuzey Batı'nın verimliliği ile bilinen topraklarını da kapsayacak şekilde, yayıldı. Dolayısıyla, zeytinlikler modern çağın başlangıcında Cerbe (*Djerba*) Adasında, kimi vahalarda (örneğin *Gafsa*), Safakes (*Sfax*) dolaylarında ve Merkez-Doğu'nun sahil şeridinde (bir başka deyişle Eski Sahil) temerküz ettiler. Bu yüzden, Osman Bey (1595-1610) yönetimi tarafından yapılan zeytin ağacı sayımı Mehdiye (*Mahdia*) ve Hergla arasındaki içbölgede; bir başka deyişle 'Kanun' vergisinin toplandığı yer olan Eski Sahil'de, bulunan ormanlarla sınırlıydı. Zeytin ağacı dikimi, yeni fidanlıklar vergiden muaf tutuldukları için on yedinci yüzyılın başından itibaren 1840'a kadar muntazaman gelişmiştir. Bazı ormanlar Eski Sahil kıyılarında, *Cap Bon* kırsalında, Binzert (*Bzerte*) sahilinde ve iç şehirlerin (Bace, Tebürsük gibi) çevrelerinde ve Mecerde (*Medjerda*) Nehrinin

kıyılarındaki Testür (*Testour*) ve Sülükiye (*Slouguiyya*) gibi Endülüs köylerinde (*Blidat al-Andalus*) ortaya çıkmışlardır.

Zeytin ağacı modern dönemde Tunus Niyabetinde güçlü bir mevcudiyete haizdi. ‘Bu kutlu ağaç’ günlük hayatı, gelenekleri ve sakinlerin tasvirlerini etkileyegelmiş, Manastır (*Monastir*) ve Süs (*Sousse*) şehirlerindeki gibi Merkez Doğu’daki muhacirlerin intibakında önemli bir unsur olagelmiştir. ‘Zaytuna’, ‘Kanun’ vergisi vesilesiyle merkezi hükümet ile halkın ilişkilerini belirlemiş, ‘*lizmat al-Ghaba*’ ve hasat mevsimlerinde kayda değer hareketlilik ve devinim getirmiştir. Zeytin hasadı fitraten istikrarsız oluyor, düzensiz yıllık yağışlar nedeniyle seneden seneye epey değişiyordu. Kuraklık yılları zeytin ağacı ve üreticiler için feci oluyor, genelde ürünsüzlük, bazı zeytin ağaçlarının kaybı ve üreticilere zararlar sonuçlanıyordu. Dönemsel buhranlar çiftçiler için sıradan bir fenomen olup, ormanlarının bir gösteri sahnesi olmadığı on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda bu tür döngüsel buhranlara uyum sağlamışlardır.

Bununla beraber, 1830’larda Tunus’un Merkez ve Güney Doğusundaki zeytin üretimindeki düşüş, Niyabette yükselen Avrupalı kapitalist müdahale ve Hüseyin Bey (1824-1835) yönetimi tarafından uygulanan yetersiz icraatlar tarafından yaratılan durum da göz önünde tutulursa, hızla ciddi bir iktisadi ve sosyal buhrana dönüştü. 1815’ten sonra, korsanlık faaliyetlerinin kesilmesi ve kötü zirai şartlara rağmen, kamu harcamaları hızla arttı. Bu tahditlerle başa çıkmak için, devlet, yükselen talep ve Akdeniz pazarındaki fahiş fiyatlar nedeniyle, zeytinyağı ihracı üzerindeki tekeli dayattı. Devlet üreticiden zeytinyağını hasat mevsiminden önce düşük fiyatlardan aldı ve yabancı tacirlere yüksek fiyattan satıyordu. Kaynaklar tarafından ‘*Selem*’ olarak tesmiye edilen bu icraata nezaret etmek için temsilciler yahut ‘*Vükela*’ atandı. Vükela parayı hasat zamanı elde edilecek belirli kalitede zeytinyağı karşılığı zeytin sahiplerine dağıtıyorlardı. Alışlagelmiş yıllarda böyle bir işleyiş mümkün olsa da iklim değişikliğini müteakip üretim düşüklüğünün bu işleyişi, özellikle de Bey’in yönetiminin Avrupalı konsüller ve onların hükümetlerinin baskılarına karşı savunmasız olması yüzünden, sekteye uğratması ve genel bir buhrana dönüştürmesi muhtemeldi.

1827’den beri, zeytin üretimi yağış azlığı ve kuraklık dolayısıyla azalagelmiştir, özellikle de Sahil ve Güney Doğu ormanlarında. Vükela vadeli olarak çoktan satın almış oldukları miktarda ürünü üreticilerden elde edememekte, yabancı tüccarlar son teslim tarihi geçtiğinde haklarını talep etmekteydiler. Konsüllerin kendi vatandaşlarının haklarını korumak için yaptıkları müdahaleler çoşku olup, devletten ya istenilen miktarda malı teslim etmelerini ya da tüccarları mevcut Pazar fiyatından tazmin etmelerini talep ediyorlardı. Hüseyin Bey hükümeti ikinci çözümü kabul etmeye zorlandı, Avrupalı ‘*Mercanti*’ haklarını ödedi ve bu ödemeyi üreticilerin borcu olarak addetti. Bu borç yabancı pazara bağlı olan bütün zeytin yetiştiren bölgeleri etkiledi ve zeytin yetiştiricilerinin birkaç yıl süren buhranı ülkenin iktisadi yapısının kırılmasını ve Bey’in yönetiminin zayıflığını kanıtladı. Tunus Milli Arşivleri ve dönemin kimi yazılı vesikaları vasıtasıyla bu içtimai ve iktisadi buhranı incelemeye

çalışacağız. Aşağıdaki planı gerçekleştirmek için betimleyici ve çözümleyici yaklaşımı uygulayacağız:

Giriş

I. Zeytin ticaretinin 1815 sonrası gelişimi ve 1830’lu yıllarda buhranın başlaması,

II. İktisadi ve içtimai buhranın sonuçları,

Sonuç

Anahtar Kelimeler: Tunus Niyabeti, Zeytinlikler, Zeytin Ticareti, Çiftçiler, Avrupalı Tüccarlar, Kuraklık, Borç.

Abstract

The olive tree is one of the main fruit trees in Tunisia, as in the rest of the Mediterranean countries. It is omnipresent in the countryside and the memory of the population since antiquity. The cultivation of olive trees spread throughout *North Africa* during the Roman occupation, as evidenced by texts, inscriptions and mosaics. But it declined considerably during the Middle Ages crisis in the periods of political chaos and wars that accompanied the migration of *Banu Hilal* tribes and their companions. Bedouin life and pastoral economy spread in *Ifriqiya* with the weakening of the power of the *Hafsid sultans* since the fourteenth century, including in the plains of the North West known by the fertility of the soil. Thus, olive groves were concentrated at the beginning of the modern era mainly on the island of *Djerba*, in some oases (eg *Gafsa*), around *Sfax* and in the coastal band of the Center-East (or *Old Sahel*).). This is why the census of olive trees by the government of *Othman Dey* (1595-1610) was limited to forests located between the hinterland of *Mahdia* and the village of *Hergla*, ie the *Old Sahel* where the tax of “*Kanûn*” was levied. The cultivation of the olive tree has progressed steadily since the beginning of the seventeenth century, because the new plantations were exempt from taxation until the 1840s. Several forests appeared on the banks of the *Old Sahel*, in the countryside of *Cap Bon*, on the coast of *Bizerte*, and around the inner cities (eg *Beja*, *Teboursouk*) and Andalusian villages (“*Blidât al-Andalus*”) on the *Medjerda* as *Testour* and *Slouguiyya*.

The olive tree was strongly present in the society and economy of the Regency of Tunis in modern times. “The blessed tree” has influenced the daily life, traditions and representations of the inhabitants; it has been an important element for immigrant integration in the Central East region, such as *Monastir* and *Sousse* Campaigns. The “*Zaytuna*” marked the relations of the population with the central government through the “*Kanûn*” tax; it has brought considerable dynamism and mobility to the villages during the “*lizmat al-Ghaba*” and the harvest season. Olive tree harvests were inherently unstable; they varied considerably from year to year due to irregular annual precipitation. The years of drought were disastrous for olive trees and producers; they usually result in a lack of production, the loss of several olive trees and damage to the producers. Periodic crises were a normal phenomenon for peasants; they are adapted

to these cyclical crises in the seventeenth and eighteenth centuries, when their forests were not a theater for speculation.

However, the decline in olive production in Central-East and South-East of *Tunisia* in the 1830s quickly turned into a serious economic and social crisis, given a situation characterized by increased European capitalist intervention in the *Regency* and an inadequate policy applied by the government of *Hussein Bey* (1824-1835). After 1815, state expenditures increased rapidly, despite the cessation of piracy and poor agricultural conditions. To cope with these challenges, the state has imposed its monopoly on the export of olive oil due to increased demand and high prices in the Mediterranean markets. The state bought the oil at low prices from producers before the harvest season and resold it at high prices to foreign traders. Agents or *Woukala* (*Wakil*) have been appointed to oversee the implementation of this policy called “*Slam*” by the sources. The *Woukala* distributed the money to the olive owners in exchange for specific quantities of oil that will be collected during the harvest season. Although the normal course of such speculation is possible in ordinary years, climate change followed by declining production is likely to disrupt and transform it into a general crisis, especially since the Bey’s government is vulnerable to the pressure of the European consuls and their governments.

Since 1827, olive production has been reduced due to lack of rainfall and drought, particularly in the *Sahel* and *South-East* forests. The agents were not able to extract the quantities they had already purchased from the producers; foreign traders claimed their rights when “deadlines” had expired. The intervention of the consuls was vigorous in defending the rights of their nationals; they asked the state to provide the required quantities of oil or to compensate traders (or *Mercanti*) based on market prices. *Hussein Bey*’s government was forced to accept the second solution; he paid the European *Mercanti* rights, and considered them as debts to the producers. The debt affected all olive-growing regions linked to foreign markets, and the oil producers’ crisis, which lasted several years, proved the vulnerability of the country’s economy and the weakness of Bey’s government. We will try to study this economic and social crisis through the documents of the National Archives of Tunisia and the writings of some contemporaries. We will adopt a descriptive and analytical approach to achieve the following plan:

Introduction

I. Development of the oil trade after 1815 and outbreak of the crisis of the 1830s,

II. The consequences of this economic and social crisis,

Conclusion

Key Words: Tunis Regency, Olive Forests, Oil Trade, Peasants, European Mercanti, Drought, Debt.

تمثل شجرة الزيتون إحدى الغراسات المثمرة الرئيسية في تونس مثلما هو الحال في بقية بلدان البحر الأبيض المتوسط، وهي حاضرة باستمرار في المشهد الريفي وذاكرة السكان منذ أقدم العصور.¹ ولئن انتشرت غراسة الزيتون في شمال أفريقيا زمن الاحتلال الروماني حسبما تؤكد النصوص والنقائش والفسيفساء، فإنها تراجعت بصفة واضحة في العصر الوسيط أثناء فترات الفوضى السياسية والحروب التي رافقت انتشار حياة البداوة والاقتصاد الرعوي حينما تفككت الدولة الحفصية.² وبالتالي انحصرت غابات الزيتون في بداية العصر الحديث أساسا بجزيرة جربة وبعض الواحات (مثال: قفصة وتوزر) وأرياف صفاقس وكذلك الشريط الساحلي بالوسط الشرقي للبلاد (أي "الساحل القديم"). لكن إحصاء الزيتون الذي قامت به حكومة عثمان داي (1595-1610م) شمل فقط الغابات الواقعة بين أرياف المهدية ونواحي دشرة هرقله، حيث فرضت ضريبة "القانون" على زيتون "الساحل القديم" فقط.³ وازدادت غراسة الزيتون بصفة مطردة منذ مطلع القرن السابع عشر، لأن الغراسات الجديدة ظلت معقبة من الضريبة حتى سنوات 1840م. ولهذا ظهرت عديد الغابات بأطراف "الساحل القديم" وأرياف الوطن القبلي وساحل بنزرت، وكذلك حول البلديات الداخلية مثل باجة وتبرسق وتستور وبقية قرى نهر مجردة.⁴

وتعتبر منطقة الوسط الشرقي ميدانا مفضلا لشجرة الزيتون لاعتبارات بيئية وتاريخية، رغم أن الزيتون لم تكن في ذلك الوقت ممتدة بدون انقطاع حتى "وطن صفاقس". فقد انحصرت الغابات أساسا بأرياف بلدات سوسة والمنستير والمهدية، وكانت كثافتها تضعف باتجاه أطراف منطقة السباسب أين تنتقل عروش السواسي والمثاليث. بينما احتوت أرياف صفاقس على بعض غابات الزيتون خاصة حول قرافها الشمالية مثل جبينانة والشابة.⁵ وكانت "الشجرة المباركة" حاضرة بقوة في النسيج الاجتماعي والاقتصادي للإيالة التونسية طيلة العصر الحديث، حيث أثرت في الحياة اليومية للسكان وتقاليدهم وتمثلاتهم، وكانت عنصرا أساسيا لاندماج الوافدين على منطقة الوسط الشرقي مثلما هو الحال بأرياف بلدة المنستير. كما حددت علاقات الأهالي مع الحكم

1. إبراهيم السعداوي، "غاية دستور ونواحيها في أواسط القرن التاسع عشر"، المجلة التاريخية العربية للدراسات العثمانية 1 محمد فريني، زيت الزيتون في الإيالة التونسية: تاريخ مادة غذائية أساسية في 121-164، ص 2007، سبتمبر 35 (م.ت.ع.د.ع)، عدد العبد الحديث، ش. د، كلية العلوم الإنسانية والاجتماعية بتونس، 2011. راجع أيضا:

Terral, J.F., 1997, *La domestication de l'Olivier en Méditerranée nord-occidentale : approche morphométrique et implications paléoclimatiques*, Thèse, université de Montpellier II, France, 136 pages; Breton C., *Reconstruction de l'histoire de l'olivier et de son processus de domestication*, Thèse de doctorat, 2006; Gilbert Benhayoun et Yvette Lazzeri, *L'olivier en Méditerranée : du symbole à l'économie*, éd. L'Harmattan, 2007...etc.

2. هنالك عدة دراسات حول الزيتون في شمال أفريقيا في العصر القديم والعصر الوسيط، راجع مثلا:

L'olivier en Méditerranée, Actes du colloque organisé à Sousse (6-10 février 2007), Centre de Publication Universitaire, La Manouba, 2011; * Zeghal-Yazidi S., « L'olivier dans l'Afrique punique : état de la question », Vol. 1, p. 13-31; * Jalloul N., « L'olivier et l'huile au Maghreb au moyen âge : état de la question », Vol. 1, p. 131-165; * Boussaada A., « Rome : l'olivier et le sacré », Vol. 2, p. 353-363...etc.

3. أوت. دقت 1 ص 119-120، 122-125، دقت 3 ص 219، 22، 224؛ أحمد ابن أبي الضياف، *إتحاف أهل الزمان بأخبار* 3 ص 168-197 ملوك تونس وعهد الأمان، النشرة الثانية، الدار التونسية للنشر-الشركة الوطنية للنشر والتوزيع بالجزائر، تونس (م)، 1705/1820هـ (1235/1691م)؛ مراد رقية، *الوضع الجباني بالبلاد التونسية في القرن الثامن عشر، مثال جهوي: قيادة سوسة* (م، مرقونة)؛ إبراهيم السعداوي، غاية "بلد الحمام" ومكانتها داخل "وطن 1986 شهادة التعمق في البحث، كلية الآداب والعلوم الإنسانية، سوسة" خلال العهد العثماني، *المجلة التاريخية المغربية (م.ت.م.)*، عدد 147، نوفمبر 2012، ص 195-236؛

Cherif M.H., « Propriété des oliviers au Sahel des débuts du XVIIIème à ceux du XIXème siècle », in *Actes du 1er congrès d'histoire et de civilisation du Maghreb*, Tunis, 1979, T. 2, p. 209-252; Bouzgarrou Larguèche D., *Wtan Al Monastir, Fiscalité et société (1676/1856)*, Tunis, 1993, p. 60-66, 127-130.

4. تم إحصاء الزيتون هذه الغابات الجديدة في سنوات 1840م حينما وقع تعميم ضريبة "القانون"، وأطلقت على تلك الغابات أحيانا عبارة "زيتون الطباشير" مثلما هو الحال في أرياف باجة ومنطقة التل العالي وسهول مجردة. راجع على سبيل المثال: أوت. دقت 1691 و1692...الخ.

5. راجع على سبيل المثال:

Despois J., 1955, *La Tunisie Orientale : Sahel et Basses Steppes*, Paris, PUF, p. 209-229; Valensi Lucette, 1977, *Fellahs tunisiens. L'économie rurale et la vie des campagnes aux 18e et 19e siècles*, Paris-La Haye, Mouton, p. 508-514; Ganiage J., *Les origines du protectorat français en Tunisie (1861-1881)*, Tunis, 2ème édition 1968, p. 127.

المركزي عن طريق ضريبة "القانون"، وأدخلت حركة ملحوظة على القرى عند بيع لزمنة الغابة وأثناء موسم الجني.⁶

ولئن حدّدت الزيتوننة تطوّر عديد القرى ونمط عيش سكّانها، فإنها أثّرت على علاقات إيالة تونس مع العالم الخارجي لأنّ الزيوت كانت حاضرة في الصادرات نحو أسواق البحر المتوسط. لكنّ محاصيل غابات الزيتون كانت بطبيعتها غير مستقرة، وهي تتغيّر كثيراً من سنة إلى أخرى نظراً لعدم انتظام المعدلات السنوية للأمطار.⁷ وتابع بايات تونس بعد سنة 1815م انتهاج سياستهم "المركنتيلية" التي انبنت على التحكم في شتى الاحتكارات والمشاركة في التجارة الخارجية، رغم تغيّر الظرفية الاقتصادية والسياسية خاصة على الصعيد فيينا. ولهذا سعوا إلى مراقبة تسويق المنتجات الفلاحية الراجحة، خاصة منها Vienne الخارجي إثر مؤتمر الزيوت التي أضحت المادة الرئيسية في الصادرات التونسية. فما هي ملامح تجارة الزيوت بعد سنة 1815م؟ وكيف انطلقت أزمة الزيوت في ثلاثينات القرن التاسع عشر؟ وما هي أبرز نتائجها؟

أولاً: تجارة الزيت وألياتها خلال فترة 1815-1828م

أن نسبة المراكب المحملة بالزيت التي غادرت تونس Lucette VALENSI ذكرت لوسات فالنسي في سنوات 65,5% إلى 1790-1799 أثناء فترة 26,4% تحوّلت من Marseille نحو ميناء مرسيليا التي تعتبر أقصى نسبة مسجلة في 78,4% نسبة 1820-1829م، ثمّ بلغت أثناء مرحلة 1810-1819 النصف الأول للقرن التاسع عشر.⁸ فقد دعمت الدولة بعد عام 1815م احتكارها لتصدير مادة الزيت نظراً لرواجها وارتفاع أسعارها في أسواق البحر المتوسط، وذلك لمواجهة النفقات المتزايدة رغم توقف نشاط القرصنة البحرية وسوء الظرفية الفلاحية. وكثفت استغلالها للأهالي خاصة منهم صغار الفلاحين قصد توفير المصاريف اللازمة وتجنّب اختلال الميزانية، ولذلك قامت بتعميم عملية السلم التي شملت منتجي الزيوت والحبوب وكذلك مرتبي الأغنام.⁹ فما هو مدلول السلم؟ وكيف وقع تطبيق تلك العملية؟ وما هي الأطراف التي شاركت آنذاك في تجارة الزيت؟

السلم: تعريفه وممارسته¹⁰

أصبحت الدولة تبيع الزيت للتجار الأجانب قبل موسم الجني، وتشتري تلك المادة بصفة مسبقة من المنتجين بأسعار منخفضة. وعيّنت وكلاء لها للإشراف على تطبيق تلك السياسة التي عرفت في المصادر باسم "السلم"، حيث كانوا يورّعون الأموال على ملاكي الزياتين مقابل كميات محددة من الزيت يستخلصونها منهم في موسم الجني. ولعملية السلم اتصال وثيق بالتغيير الجبائي الذي شمل أهالي جهة الساحل في عهد محمود باي م إلى إلغاء ضريبة "القانون" والزمهم 1819هـ/نوفمبر 1235 (1814-1824م)، حيث عمد في شهر محرم

الحمّام نموذجاً"، دراسات وبحوث حول غابة بلد الحديث: العصر أثناء الاجتماعي والاندماج. إبراهيم محمد السعداوي، "الزيتونة" أفريقيا والمجال العربي - المتوسطي، أعمال مهادة للمفكر الدكتور هشام جعيط (3 أجزاء)، تونس 2013، ج 2 ص 691-753؛

Despois J., *La Tunisie Orientale*..., p. 209-229; Valensi L., *Fellahs tunisiens*..., p. 508-514; Ganiage J., *Les origines*..., p. 127.

[مساهمة في دراسة الالتقاء بين 1830 وسنوات 18. إبراهيم السعداوي، تطور التجارة الخارجية بتونس بين نهاية القرن 7 [شهادة الكفاءة في البحث (ش.ك.ب.)، كلية الآداب والعلوم 19 الرأسمالية الأوروبية والمجتمع التقليدي في تونس في مطلع القرن (مرفونة)، ص 112-141. وكذلك: 1981 الإنسانية بتونس،

Despois J., *La Tunisie Orientale*..., p. 209-229; Valensi L., *Fellahs tunisiens*..., p. 508-514; Ganiage J., *Les origines*..., p. 127; Bousnina A., *La variabilité des pluies en Tunisie*, Pub. de l'Université de Tunis, 1986, p. 27-82.

أنظر:⁸

Valensi L., * *Le Maghreb avant la prise d'Alger (1790-1830)*, Flammarion, Paris, 1969, p. 80-82; * *Fellahs tunisiens*..., p. 510.

م، شهادة دكتوراه، 1837 و1740. إبراهيم السعداوي، تطور عائلة مخزنية بتونس في العصر الحديث: آل بن عباد بين سنوات 9 ؛ ابن أبي الضياف، *إتحاف أهل الزمان*...، ج 3 ص 168-809-816، 783، (مرفونة)، ص 1999 كلية الآداب والعلوم الاجتماعية بتونس، 170، 191-192، 203-205؛

Cherif M.H., « Expansion européenne et difficultés tunisiennes de 1815 à 1830 », in *Annales E.S.C.*, n° 3 mai-juin 1970, p. 729-733, 737-741; Valensi L., *Fellahs tunisiens*..., p. 519-520, 527-531; Chater K., *Dépendance et mutations précoloniales: la Régence de Tunis de 1815 à 1857*, Pub. de l'Université de Tunis, 1984, p. 288-296.

بأداء العشر على زياتينهم. وضبط المنشور كيفية استخلاص تلك الضريبة من الفلاحين واستغلالهم لغاباتهم: فبإمكانهم استخدام ضيعاتهم للاحتطاب والرعي والتقاط... حب الريح... وعصره بدون أداء إلى نهاية شهر سبتمبر، ويمنعون من ذلك منذ دخول أكتوبر حتى يتم جني المحصول وعصره.¹⁰

وأوكل المخزن مهمة جباية عشر الزيت من المنتجين إلى الوكلاء الجدد الذين عينهم في ذلك الوقت، وهم موظفون غير مرتبطين بفئة القياد ويتقاضون أجورهم مباشرة من الدولة، وكانوا لا يأخذون من الفلاحين "حسبما جاء في الأمر المذكور. ومنحتهم الدولة أوعية" "...أجرا على ذلك ولا خدمة، لا قليلا ولا كثيرا... التعشير أي..."... القلة والصاع ونصف الصاع والربعية...¹¹ ويبدو أن مهمة هؤلاء الوكلاء تندمعت بسرعة في القيادات المنتجة للزيوت مثل سوسة والمنستير، نظرا لزيادة دخل الدولة بفضل ما تحقق لها من أرباح عاجلة. ولم يبق دورهم محصورا فقط في قبض العشر وجمعه مثلما حدده المنشور السابق، بل صاروا يشترون "الزيت بالساحل على وجه السلم، يدفعون ثمنه قبل حصوله لمن يريد البيع برضاه..."¹² وأطلقت المصادر العربية على أولئك الأعوان عدة أسماء أهمها: "وكيل مشترى الزيت"، "وكيل المسواق"، "وكيل الزيت"، "وكيل خلاص الزيت"، "وكيل العشر".¹³

ويعني السلم شراء الإنتاج مسبقا من عند المنتجين بأثمان بخسة، ثم يطالب الفلاح بدفع تلك الكميات التي باعها من محاصيله القادمة. وتعرف هذه العملية لدى الفقهاء باسم بيع المحايج لأنه "...بيع غائب تدعو إليه ضرورة كل واحد من المتبايعين. فإن صاحب رأس المال محتاج إلى أن يشتري السلعة، وصاحب السلعة محتاج إلى ثمنها قبل حصولها عنده لينفقها على نفسه وعلى زرعه..."¹⁴ ويعتبر السلم ظاهرة عادية من الوجهة الشرعية إذ ورد ذكره في القرآن والسنة والإجماع، وعرفه السيد سابق بقوله: "...السلم ويسمى السلف وهو بيع شيء موصوف في الذمة بئمن معجل (...)، لأنه بيع غائب تدعو إليه ضرورة كل واحد من المتبايعين..."¹⁵ وله عدة شروط إذ يجب أن يكون رأس المال معلوم الجنس والقدر وأن يسلم في المجلس، والمسلم فيه في الذمة وموصوفا فيما يتعلق بالمقدار والتوع حتى ينتقي الغرر وأسباب النزاع. كما يجب أن يكون الأجل معروفا.

إن هذه الظاهرة تشبه في جوهرها "المشترى" الذي تم تطبيقه منذ عهد البايع حسين بن علي (1705-1740م)، وشمل أساسا مناطق زراعة الحبوب وتربية المواشي أي وسط الإيالة وشمالها. وتفيد الأخبار الواردة بالوثائق أن تعاطي السلم بدأ منذ النصف الثاني للقرن الثامن عشر. فعلى سبيل المثال ابتاع محمود الجلولي هـ/1796-1797م، واستخلص منها 1211 مطر زيت من قيادة سوسة في عام 2270، على وجه السلم¹⁶ ريال/المطر. ثم وزع في العام الموالي 17½ ريال أي باعتبار 25655 مطر فقط باعها بـ 1466 ريال/المطر.¹⁶ 5½ مطر زيت، أي ما يساوي 2348¼ مقابل

لقد كان المخزن وأعوانه يتسلمون رؤوس الأموال من "المركانية" ونواب بعض الشركات وحتى من أعيان الدولة، مقابل بيعهم كمية معينة من الزيوت يتم استلامها من المحاصيل المقبلة. ويقع تعيين مقدار الزيت والميعار والقيمة وموعد التسليم في "الأوامر" (أي "التذاكر" الرسمية) للاستظهار بها لاحقا، ثم يتولى الوكلاء توزيع المبالغ التي بحوزتهم على صغار الفلاحين بالمناطق الراجعة إليهم بالنظر، لشراء الكميات المطلوبة قبل أجالها بأسعار عادة ما تكون منخفضة. و"صار الوكلاء بغضبون الناس على أخذ السلم..." حسبما رواه مؤلف "الإتحاف"، وضبطت العقود المخصصة لهذا الغرض كمية الزيت وقيمتها والتاريخ (أي تاريخ العملية)

¹⁰ 169 ص 3. ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3.

¹¹ هـ-1256 شعبان 20: رسالة محمد خزندار إلى أحمد باي في 42 وثيقة عدد 36 كرتون 424. أوت. ملف

¹² -219.220. ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص 3

¹³ 2348. أوت. دفتر

¹⁴ 123 ص 3. السيد سابق، فقه السنة، ج 4.

¹⁵ 121 ص 3. السيد سابق، فقه السنة، ج 4.

¹⁶ راجع أيضا: 2331، دفتر 2348. أوت. دفتر

Frank L., et Marcel J. J., *Histoire de Tunis*, Editions Boustama, 2e édition, Tunis, 1979, p. 54, 71, 83, 88; Plantet E., *Correspondance des beys de Tunis et des consuls de France avec la cour de France (1579-1833)*, Paris 1893-1894, T.III, p. 645; Valensi L., *Fellahs tunisiens...*, p. 531; Cherif M.H., *Pouvoir et Société dans la Tunisie de Husayn Bin Ali (1705/1740)*, Tunis, 1984, T. 1, p. 356-359; Chater K., *Dépendance et mutations...*, p. 302-310, 323-324.

وموعد التسليم.¹⁷ وشكّل الوكلاء الوسطة بين الرأسمالية التجارية وأعيان المخزن من جهة، وعالم الفلاحين المستقرّين بقرى الوسط الشرقي وجزيرة جربة من جهة أخرى. وكان الباي يطع وكلاه على "التذاكر" (ج. تذكرة) التي لدى "المركانتية" (التجار الأجانب) وأعيان البلاد وتاريخ حلولها، لكي يكونوا على بينة من ذلك. مطر زيت للقايد محمد بن عياد في ذي الحجة 3453 فمثلاً دفع الحاج أحمد حمزة وكيل المهدية هـ/جوان-جويلية 1826م، مقابل "الأمرين" اللذين بحوزته.¹⁸ 1242

م، لأنها عمّت تلك 1820م وبالتالي فإن السلطة استحوذت بفضل السلم على غالب إنتاج الزيت بعد الظاهرة بشئى الطرق وسخّرت وسائل الردع لإجبار الناس على قبولها. كما حجّرت التعامل المباشر بين المنتجين والمصدّرين، لأن "...الذي في ذمته السلم إذا فضل عنده شيء من الزيت يشتريه وكيل الدولة بالسعر الواقع في الحال، والسعر الواقع ماله إلى ما يظهر للوكيل، إذ لا يشتري الزيت غيره إلا للقوت ونحوه..."¹⁹ ولهذا راقبت الدولة عملية بيع الزيوت للتجار الذين كانوا في جملتهم من النصارى. وتمّ إدماج قيمة "السراح" في سعر البيع التي تفوق بكثير الأسعار المقدمة لأصحاب الزيبتين، واتهم "المركانتية" البايليك ببيع الحبوب لمنتجي الزيت مقابل شراء الزيت بواسطة القياد والمشايخ والوكلاء.²⁰

وتعكس الوثائق تذبذب أسعار الزيت واضطرابها في الثلث الأول من القرن التاسع عشر، حيث تحوّل ريبالات في الثامن من جوان 10م إلى 1824 أوت 24 ريبال يوم 12½ سعر مطر الزيت بمعيار المهدية من مطر 2080 أرنو Arnaud حينما ابتاع التاجر الفرنسي 1826 أوت 28م. وبلغ أدنى قيمة له يوم 1827 ريبال 10½ ريبال للمطر الواحد.²¹ بينما بلغت القيمة القصوى بالمنستير 8 ريبال، أي باعتبار 16640 زيت بقيمة م. وانحدر السعر إلى أدنى قيمة أثناء 1827 جويلية 20 ريبال يوم 8م، لكنها هبطت إلى 1826 يوم 9 مارس ريبال أي 23996 مطر زيت بقيمة 3428 Sonsino م، لما اشترى التاجر سونسينو 1826 نوفمبر /قتره سبتمبر هـ/1836-1837م أن الدولة 1252 المطر. وذكر تجار فرنسا في رسالتهم إلى قنصلهم سنة /ريبال 7م يساوي ريبالا. 22. 12 ريبال و 10 ريبال، لتبيعه لهم بما بين 4½ تشتري الزيت من الأهالي مقابل

احتكار الدولة لتجارة الزيت بعد سنة 1815م²

حرص المخزن على التحكم في تجارة زيت الزيتون بعد سنة 1815م، لأن تلك المادة الرائجة في الأسواق الخارجية أضحت تتبوأ المرتبة الأولى في صادرات الإيالة مقارنة مع بقية المواد الغذائية.²³ واعتمد

17. 220. ابن أبي الضياف، *إتحاف أهل الزمان...*، ج 3 ص 17.

هـ: ذكر حسين باي لوكيله محمد ابن المؤدب وكيل العشر 1239 جمادى الثانية 17، رسالة في 36 كرتون 424. أوت. ملف 18 بسوسة ما نصه: "...اشترى سنسين ألف مطر واحد زيت بمعيار المكان من زيت العشر الذي يتحصل عنكم في شتوة العام القابل سعر المطر مسرح وجب حق الزيت المذكور عشرة آلاف ريبال وخمسمائة ريبال في قبض ابننا حسين خوجة لما ياتيكم نايب سنسين وقت 10½ وجوب الزيت ادفع له الجره على قاعها والمصرف كله عليه لأنه اشترى الزيت على يد المرعي ولدنا محمود الجولي وشرط عليه جميع

بمئذ شهر ذي الحجة 1242 هـ من يوم 26 جوان إلى 24 جويلية 1827م (محمد مختار باشا، *كتاب التوقيفات الإلهامية في مقارنة التواريخ الهجرية بالسنين الإفرنكية والقبطية*، دراسة وتحقيق وتكملة الدكتور محمد عمارة، المؤسسة العربية للدراسات والنشر، الطبعة الأولى، 1980، ج 2 ص 1280).

220. ابن أبي الضياف، *إتحاف أهل الزمان...*، ج 3 ص 19.

هـ. يقول ابن أبي الضياف ما نصه: 1252 جانفي 2: رسالة بعض التجار بتاريخ 11 وثيقة عدد 72 كرتون 853. أوت. ملف 20 "...والدولة هي تبعية (أي الزيت) للتجار الذين يخرجه من المملكة، ولا تأخذ منهم شيئاً على إخراجهم، بل تنجم في الثمن، لأن الجميع 220. للدولة..." راجع: كتاب: *إتحاف أهل الزمان...*، ج 3 ص 21. راجع.

Demeerseman A., * « Licences d'exportation d'huile tunisienne (1816-1823) », in *I.B.L.A.*, n°137, 1976 (1), p. 108; * « Responsabilité du bash-mamluk Husayn Khuja dans la crise économique-financière de la Tunisie (1820-1830) », in *I.B.L.A.*, n° 130, 1972, p. 223-224; Chater K., *Dépendance et mutations...*, p. 303-308.

11 وثيقة 72 كرتون 853. أوت. ملف 22

. تغيرت تركيبة الصادرات التونسية نحو الخارج بعد سنة 1815م مقارنة مع الفترات السابقة: فقد كانت الحبوب والبقول الجافة²³ تتبوأ المركز الأول في صادرات الإيالة نحو أوروبا حتى نهاية القرن الثامن عشر، بينما تصدّرت الشائبة في ذلك الوقت قائمة المنتجات الموجهة إلى أسواق المشرق الإسلامي. راجع:

، 1981 أوت. دفتر 2327، دفتر 2328، دفتر 2331، دفتر 2333... الخ؛ السعداوي، *تطور التجارة الخارجية بتونس...*، ش.ك.ب، (مرفوعة)، ص 114-135. وكذلك:

بايات تونس على عديد الوكلاء والقياد-اللزامة لأجل مراقبة تجارة الزيوت مثل القايد محمود الجبّولي والقايد محمد بن عياد، وأعطوهم صلوحيات واسعة داخل مناطق الإنتاج خاصة أيام الوزير شاكير صاحب الطابع.²⁴ ولهذا كان تطبيق السّلم مصحوبا بتجاوزات متعددة، خصوصا أن هؤلاء العمال وظفوا سلطتهم ونفوذهم للإثراء بسرة.

أ. القِيَاد وتطبيق السّلم لفائدة الدولة: آل بن عياد

نتبين من دفاتر الأرشيف الوطني التونسي أن المخزن اعتمد على وجهاء أسرة بن عياد لتطبيق السّلم م. 1819 داخل جربة، وهذا يختلف تماما عن باقي القِيادات الأخرى التي انتصب بها وكلاء العشر منذ سنة ولعل ذلك يرجع إلى قلة انتشار غابات الزياتين بالجزيرة مقارنة مع منطقة الوسط الشرقي. ونشير مراسلات العمال المتأخرة إلى كون سلطات باردو تخبّر قِياد جربة وخلفائهم بكمية الزيت المطلوبة سواء في إطار العشر أو السّلم، وبما تمّ بيعه لفائدة بعض المراكنتية. ويتولّى القايد أو نائبه تنفيذ الأوامر الصادرة إليه، حيث يجتمع بالمشايخ قصد الاتفاق على الصّنع العمليّة لتوفير كميات الزيوت المحددة. فما هي الأموال التي ورّعها القايد عبد الرحمان بن عياد آنذاك في إطار عملية "السّلم"؟

السنوات	الشهور	مطر (الكمية تونس)	سعر المطر	(الريال)القيمة	التجار المستفيدون	الجنسية
1237هـ	نوفمبر	5800	10,25	59450	ياولو نيقاوا	جنوي
1237هـ	نوفمبر	4000	10,25	41000	النصراني فوزيه	فرنسي
1238هـ	صفر	4000	10,25	41000	النصراني أرنو	فرنسي
1238هـ	صفر	3800	10,25	38950	ياولو نيقاوا	جنوي
1238هـ	جمادى الأولى	4000	11	44000	النصراني ري	فرنسي
1238هـ	جمادى الأولى	1650	11	18150	النصراني أرنو	فرنسي
1238هـ	جمادى الثانية	1000	11	11000	النصراني أرنو	فرنسي
1238هـ	رجب	818	11	8998	صالح بن صالح	تونسي
1238هـ	رجب	1100	11	12100	النصراني دمونتس	اسباني
1238هـ	نوفمبر	1700	11	18700	النصراني فرانسيسك	---
1238هـ	نوفمبر	1100	11	12100	صالح بن صالح	تونسي
1239هـ	ربيع الأول	2000	10,50	21000	بيرسن	انقليزي
1239هـ	ربيع الثاني	700	10,50	7350	صالح بن صالح	تونسي
1240هـ	رجب	2750	8	22000	النصراني أرنو	فرنسي
1240هـ	شعبان	2750	8	22000	استيفنوا أرونيوا	جنوي

هـ. 1237-1240 جدول 1. أموال سلم الزيت التي وزعها عبد الرحمان بن عياد أثناء

(90-91 ص 416) 1) مطر زيت تونسي، (2) ريال. (المصدر: دفتر

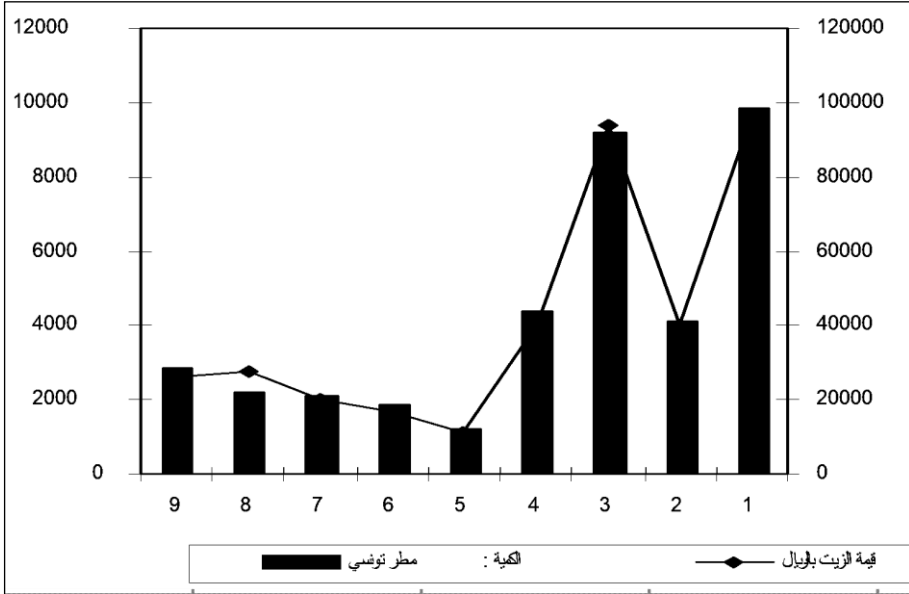
ريال من شهر ذي القعدة 377798 بيبدو من هذه الإحصائية أن عبد الرحمان بن عياد تسلّم 37168هـ/مارس-أفريل 1824م، وهي تخصّ شراء 1240هـ/جويلية-أوت 1822م إلى غاية شعبان 1237 100450هـ/سبتمبر 1822م مبلغ 1237مطر زيت من فلاحي جربة على وجه السّلم. فهو قد أخذ في نهاية من الجملة. بينما قبض أكثر 26,50% مطر أي قرابة 9800 من المجموع، وذلك لابتياح 26,50% من ريال () تتعلق بـ 54,50% من ريال (204998هـ/1822-1823م، حيث أخذ 1238 من نصف الأموال أثناء عام (28350). لكن قيمة التموليات تقلصت في الفترة الموالية إذ هبطت إلى 51,50% من مطر زيت (19168 هـ/1823-1824م من الجملة. ثم بلغت 1239 في 7,50% مطر، أي ما يناهز 2700) لشراء 7,50% ريال ()

Valensi L., *Fellahs tunisiens...*, p. 337-342 Cherif M.H., « Le Beylik, les populations et le commerce maritime dans la Tunisie du XVIIIe siècle », in *Histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman et de la Turquie (1326/1960)*, Actes du sixième congrès international tenu à Aix en Provence du 1er au 4 juillet 1992, Paris, 1995, p. 105-118; Chater K., *Dépendance et mutations...*, p. 318-321, 323-324, 335-340.

(مرفوعة)، 1999. ابن أبي الضياف، *إتحاف أهل الزمان...* ج 3 ص 223-219؛ السعداوي، *تطور عائلة مخزنية بتونس...*، 24 ص 894-883.

44 +) ألف ريال (15% من مطر زيت)

1977½، تعود هذه الاستثمارات إلى تسعة ممولين واحد منهم فقط من التونسيين، أي بمعدل حوالي مطر زيت لكل واحد منهم. لكن الجدول يبرز تفاوتاً كبيراً في مساهماتهم. فالتاجر باولو 4129½ ريال و (في 26% \cong ريال 98400 مّول بمفرده أكثر من ربع هذه العمليّة بإعطاء Gnecco P.A. أنطونيو قنيكو (في أربع 24,50% \cong ريال (92150)، بينما وقر المركانتي أرنو 26% \cong مطر (9600 مناسبتين لاقتناء ومواطنه Rey من الجملة. وابتاع كل من الفرنسي ري 25,50% مطر أي حوالي 9400 دفوعات لشراء المرتبة الخامسة (Stefano) بقيمة مختلفة، وتبوأ الجنوبي استيفنوا 11% \cong مطر زيت (Fusier 4000 فوزي من جملة الزيت. وكانت المرتبة السادسة من نصيب صالح بن 7,50% مطر أي قرابة 2750 حيث أخذ دفعها على ثلاثة أقساط، باعتبار 7,50% \cong ريال (28448) مقابل 7% \cong مطر (2618 صالح الذي اشترى ريال/المطر. لقد سلّم باقي الأجانب مبالغ محدودة لكونهم اقتنوا كمية قليلة من الزيت لم تتجاوز ألفين 10-11 ريال (+ 12100 بيرسن. وتعود أدنى مساهمة إلى الإسباني ديمونتس الذي دفع Pearson مطر مثلاً التاجر (3% \cong مطر زيت (1100 هـ/مارس-أفريل 1822م مقابل 1238) في شهر رجب 3%

(91-90 ص 416 هـ (المصدر: دفتر 1237-1240 الرسم 1. تمويل عملية السلم بجزيرة

استيفنوا أردونيوا، 8 بيرسن، 7 فرنسيسك، 6 ديمونتس، 5 ري، 4 أرنو، 3 فوزي، 2 باولو قنيكو، 1 صالح بن صالح.

وبالتالي نتبين أن تجار فرنسا راقبوا غالب عمليّة شراء الزيت في جربة التي قام بها القايد عبد الرحمان من جملة 47% مطر أي ما يناهز 17400 ريال لشراء 177150م، حيث وفروا 1820 ابن عياد في سنوات من جملة 33% مطر، أي ما يفوق (12350) لايتباع 32% \cong ريال (120400 العمليّة. بينما سلّم الجنوبيان الزيت. لكن مشاركة باقي الجنسيات الأخرى كانت محدودة في ذلك الوقت حتّى بالنسبة للرعايا الإنقليز، الذين م من 1823 مثلهم في ذلك الوقت كلّ من المركانتي بيرسن وسونسينو. فمثلاً اشترى هذا الأخير في صانفة 42075 مطر زيت بمعيار المهديّة بقيمة 3300 الوكيل الحاج أحمد حمزة “وكيل مسواق الزيت” بالمنستير

ريال للمطر الواحد. وتسلمها نائبه من عياد بن عياد قايد المنستير ليوقع تصديرها على 12 ريال، أي ما يقابل م. 25 1825 أوت سنة 16م وأخرها تمت يوم 1824 مارس 20ثمانية كرات، أولها يوم يبدو أن آل بن عياد وأعوانهم كانوا حريصين على تنفيذ أوامر السلطة الخاصة بالزيت. فالبايليك يسعى جاهدا إلى احترام الأجال المحددة في التذاكر حتى لا يظهر الخلل في هذه المضاربة، بينما كان “المركانتية” المدعومين بقناصلهم غير متقبلين لأي تأخير في استلام بضاعتهم. فمثلا ذكر خليفة جربة في إحدى مكاتيبه رداً عن تشكيكات قنصل فرنسا المتكررة أن المعدل اليومي للزيت المدفوع للتجار (أي “الجرناطة”) تحول من هـ/أوت-سبتمبر 1855م. وعلا ذلك التراجع بقوله: 1271 مطر سابقا إلى 300-400 مطر في نهاية 1000 “... إن بداية الحال الزيت كثير والآن سيدي تعسر الحال من جانب الزيت وقل ما بأيدي الناس لأن سيدي رعاكم الله ترتب على أهل جربة زيتا من جراء العشر والصاع والعشرة اثني عشرة واعادة الفيتورة ومجبور ثلاثة وستون 63000 خمسة وسبعون الف مطر دفعنا من ذلك للمركانتية 75000 العشر والسلم والإعانة الف مطرا ليكن علم السيادة وباقيين في اجتهاد الخلاص والدفع وتكن مهني من ذلك ان شاء الله...”²⁶

ريال الأموال على منتجي الزيوت تجرية أثناء 394466 تفيد الوثيقة أن عبد الرحمان بن عياد وزع (ريال). ولعله سدّد هذا 16668 (أي 4,50% م، أي أكثر من التمويلات المرصودة بحوالي 1824-1821 فترة المبلغ الإضافي من “المجابي” أو “الاتفاق”)، ويبدو أنه استعان بمشايخ الجزيرة وأعضاء الجماعة لتفريق تلك مطر 166411 الأموال وتسجيل قائمة الفلاحين المعنّيين والكمّيات التي بذمتهم. وأسفرت هذه العملية عن ابتياع مطر 4000 ريال/المطر و6 مطر زيت تونسي باعتبار 62411 ريال، منها 394466 زيت تونسي بقيمة مطر زيت أي حوالي 29243 ريال/المطر. وبالتالي فاقت شراواته الكميّة المطلوبة بـ 5 تونسي باعتبار هـ، أي ما يعادل 1238 من المجموع. واستطاع القايد المذكور جمع غالب الزيوت المطلوبة سنة 78,50% من المجموع. ويرجع ذلك إلى اجتهاد أعوانه (“الخلاصة”) المتواجدين بالأخماس وارتفاع الإنتاج في 58% تلك السنة الخصبة، ولذلك سدّد مستحقات التجار مثلما يظهر من الجدول الموالي:

التجار المنتقون	جنسيتهم	هـ1237	هـ1238	هـ1239	جملة الزيوت المأخوذة	النسبة من المجموع
باولو نياقوا	جنوي	9300	6000	---	15300	23,03%
استيفتوا أريدير	جنوي	---	---	4000	4000	6,02%
المركانتى أرنو	فرنسي	---	11000	4000	15000	22,58%
النصراني فوزية	فرنسي	6000	1000	---	7000	10,54%
النصراني ري	فرنسي	---	7000	---	7000	10,54%
بيرسون الإنقليز	انقليزي	---	2400	3500	5900	8,88%
النصراني دي مونتس	اسباني	---	2010	---	2010	3,02%
فرنسيسك	---	---	3000	---	3000	4,51%
أحمد بن مروج الجربي	تونسي	---	2000	---	2000	3,01%
صالح بن صالح الجربي	تونسي	---	4100	1101	5201	7,83%
المجموع العام	---	15300	38510	12601	66411	100%

هـ. 1237-1239 جدول 2. كمية الزيوت التي دفعها عبد الرحمان بن عياد لفائدة التجار =

(91-92 ص 416 (1) التي أخذها التجار، (2) من المجموع العام. (المصدر: دفتنر

لقد استفاد من هذه العملية عشرة تجار كانوا في غالبهم من أصل أوروبي. فالر عابا الفرنسيون الثلاثة مطر 19300 من الجملة، في حين تسلم نظراؤهم الجنويون 43,50% ألف مطر زيت أي ما يفوق 29 أخذوا من المجموع. ويبدو أن مساهمة باقي “مركانتية” أوروبا في تجارة الزيت تجرية كانت 29% زيت أي حوالي

25. أنظر.

Demeerseman A., « Licences d'exportation... », in *I.B.L.A.*, n°137, 1976 (1), p. 79-80.

هـ إلى الأمير لواء إسماعيل صاحب 1271 ذي الحجة 22: رسالة عمر العيايدة في 59، وثيقة عدد 42، كرتون 485. أوت. ملف 26 هـ. 1271 ذي القعدة 30 الطابع رداً على رسالته المؤرخة في

متواضعة في عشرينيات القرن التاسع عشر، خاصة بالنسبة للتجار الإنكليزيين والإسبانيين. بينما بقيت مشاركة (و. وبتنوا الجنوبي باولو قنيكو 11% \approx مطر زيت (7201) التونسيين محدودة جداً، حيث أخذ التجار الجريبان ألف مطر)، ويلييه التاجر الفرنسي أرنو، بينما يأتي في المرتبة الأخيرة كل من أحمد بن 15 المرتبة الأولى (مطر). (2010 مطر) والإسباني دي مونتس (2000م مروج)

وحقق القايد عبد الرحمان بن عياد أرباحاً معتبرة من وراء هذه العملية: فالزيت الذي باعته الدولة ريال/المطر، فيكون متوسط الربح 5,93 ريال/المطر اشتراه ذلك القايد بمعدل 10,16 للتجار في إطار السلم بـ 74,50% ريال، وهو ما يناهز 280918½ ريال/المطر. وبالتالي ارتفعت أرباح المخزن تقريبا إلى 4¼ تقريباً من الأموال التي تولّى قبضها. واستمر أعيان أسرة بن عياد في القيام بهذه الوساطة أثناء السنوات اللاحقة، مطر 9143هـ/أكتوبر 1826م تخصص 1242 ريال في ربيع الأول 72001م فمثلاً كان بذمة القايد عبد الرحمان ريال / المطر. 27. 6 - 7½ باعتبار Pottier زيت للمركنتي بوتيني

ب. الوكلاء وممارسة السلم: الحاج أحمد حمزة في جهة المهديّة

ينتمي الحاج أحمد حمزة إلى إحدى العائلات الثرية في المهديّة التي استقادت من ظرفية نهاية القرن م خطة 1819 الثامن عشر، وانبتت ثروتها على ملكية غابات الزيتون وتجارة الزيت. وشغل الحاج أحمد منذ "وكيل مسواق الزيت" بقيادة المنستير، لذلك أشرف على جباية العشر وتنظيم عملية السلم بالمنطقة المذكورة مثلاً قرى المهديّة. ويبدو أنه ساهم في الأعمال الجمركية إلى جانب العدول وممثلي السلطة أثناء تصدير المركنتية للزيت. 28 وتشير الوثائق إلى كون شقيقه الحاج محمد استثمر أمواله بصفة مباشرة في تجارة الزيت، ولعل هذا الوكيل تعاطى السلم لفائدته كغيره من أعوان البايك في ذلك الوقت.

(1) الكمية	(2) سعر المطر	(2) القيمة	التجار	الجنسية	اليوم	الشهر	السنة
13500	9	13500	سنسينوا	انقليزي	27	شعبان	1239هـ
8200	9,50. 6	78925	سنسينوا	انقليزي	27	شعبان	1239هـ
4000	9,25	37000	أرنو	فرنسي	12	رمضان	1239هـ
1750	9,25	16187,50	أرنو	فرنسي	12	رمضان	1239هـ
2000	10	20000	باولو نياقوا	جنوي	8	ذو الحجة	1239هـ
5000	10	50000	باولو نياقوا	جنوي	8	ذو الحجة	1239هـ
3000	10,25	30750	بوتيني	فرنسي	28	ذو الحجة	1239هـ
1050	10,25	10762,50	بوتيني	فرنسي	28	ذو الحجة	1239هـ
2500	10,50	26250	بشينس مليوني	فرنسي	18	ربيع الثاني	1240هـ
2750	10,50	28875	بيار فاي	فرنسي	18	ربيع الثاني	1240هـ
10000	10	100000	سنسوا مليوني	جنوي	11	رمضان	1240هـ
1400	12,50	17500	الحاج محمد حمزة	تونسي	1	ربيع الأول	؟

هـ. 1239-1240 جدول 3. الوكيل الحاج أحمد حمزة وسلم الزيت بالمهديّة أثناء

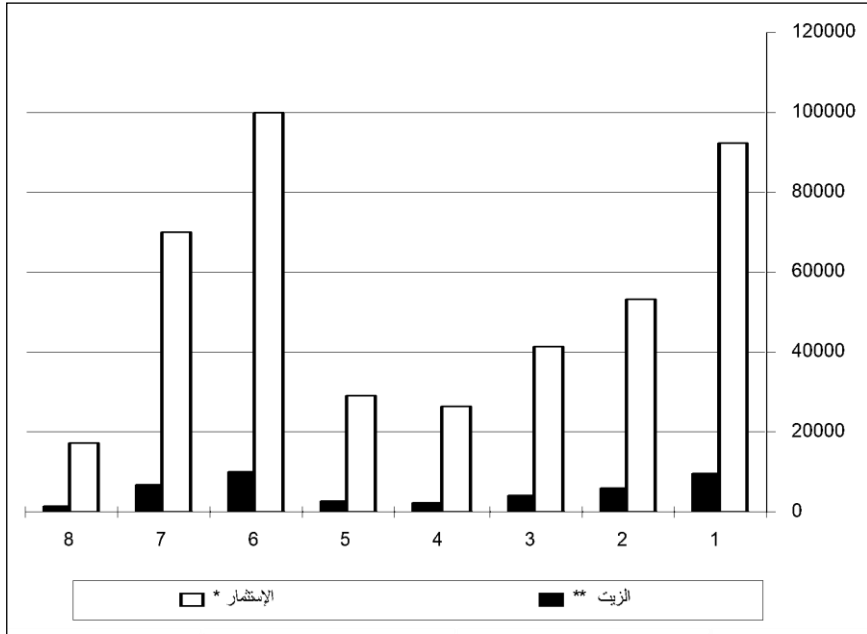
(83 ص 416. المصدر: دفتر (1) حسب المعيار المحلي، (2) بالريال]

تفيد الإحصائية أن جملة الأموال التي بذمة الوكيل الحاج أحمد حمزة خلال 1239-1240هـ/سبتمبر ريال قبضها 5544 ريال تسلّمها من التجار و429750 ريال، منها 1823435294-أوت 1825م ارتفعت إلى 43150 قفيز قمح من بززرت". وتخصّ هذه الاستثمارات شراء 308 من الحاج محمد حمزة بعنوان "فرط من 95% مطر زيت بمعيار المهديّة. وتعود غالب هذه السيولة إلى سبعة من "المركنتية" الذين قدموا تقريبا (، في حين استثمر تجار فرنسا الأربعة 39% \approx ألف ريال (170 المجموع: فقد وفر التجار الجنوبيان شعبان 29). وكانت الرأسمالية البريطانية ممثلة بتاجر واحد أعطى يوم 34,41% \approx ريال (149825) ريال. بينما بقيت مشاركة التونسيين محتشمة حيث اكتفى الحاج محمد حمزة بإعطاء 92425هـ مبلغ 1239 من المجموع. 4% ريال، أي ما يناهز 17500

60. ص 435. أ.وت. دفتر 27

2348، دفتر 83 ص 416. أ.وت. دفتر 28

من 23% من الأموال، واقتنى ما يفوق 23% تبنوا التاجر سنسنيوا مليوني الصدارة لكونه وقّر قرابة هـ. ويحتل الإنفليزي سنسنيو المكانة الثانية إذ 1240 ريال/المطر في الحادي عشر رمضان 10 الزيوت باعتبار (بأسعار مختلفة. وكانت المرتبة الثالثة 22,50% مطر (9700 من السيولة، وابتاع 21,50% قتم ما يناهز ألف 70 هـ، بقيمة 1239) في الثامن ذي الحجة 16% مطر (+ 7000 من نصيب باولو قنيكو الذي اشترى لشراء 12% ريال أي أكثر من 53187½ من المجموع. بينما أعطى المركنتي أرنو 16% ريال أي حوالي 41512½ ريال في المرتبة الخامسة حيث سلم Pottier ريال/المطر. ويأتي بوتتي 9¼ مطر بقيمة 5750 ريال/المطر. كانت المساهمة في هذه العملية محدودة ومتقاربة 10¼ مطر باعتبار 4050)، مقابل 9,50% (أو 6% و 6,50% ≈ وبشيس مليوني سواء من ناحية قيمة الاستثمار (Gay P.) بالنسبة للتجارين بيار قاي (مثلما يظهر من الرسم البياني الموالي: 6% و 6,50% ≈ كمية الزيت)

(83 ص 416 هـ- (المصدر: دفتر 1239-1238 الرسم 2. الاستثمار في تجارة الزيت بناحية المهديّة =

بيار قاي، 5 بشيس مليوني، 4 بوتتي، 3 أرنو، 2 سنسنيو، 1 التجار] مطر مهديوي** بالريال، *] الحاج محمد حمزة. 8 باولو قنيكو، 7 سنسوا مليوني، 6

مطر زيت بمعيار المهديّة منها: 57700 إن الحاج أحمد حمزة ابتاع من الفلّاحين على وجه السّلم ريال 372158 مطر بقيمة 46519¼ ريال/المطر، و 5½ ريال أي حوالي 60450 مطر زيت بقيمة 11180¼ ريال فيما يخصّ عملية التجميع والنقل والخزن، أي ما سمّاه الكتاب 2662 ريال/المطر. وأنفق عليها 8 ريال. ومن هنا نتبين أن متوسط 435270 “خدّامة وكراء جمال” وغيره. ولهذا ارتفعت جملة المصاريف إلى ريال. 1½ ريال/المطر، وهو يفوق معدل السعر الموجود بجزيرة آنذاك تقريبا ب 7½ سعر الشراء بقدر حوالي هـ حسبما توضّحه الإحصائية 1240 رمضان 16 هـ إلى 1239 وقام بتصريف هذه الكميّة من أواخر شعبان التالية:

التجار المنتفعون	جملة الزيت	النسبة من المجموع	اليوم	الشهر	السنة	الفارق/المطلوب
المركنتي سنسني	13200	22,87%	27	شعبان	هـ 1239	3500
النصراني أرنو	8000	13,86%	12	رمضان	هـ 1239	2250

1950	1239هـ	ذو الحجة	28	10,39%	6000	النصراني بوتبي
3000	1239هـ	ذو الحجة	8	17,33%	10000	باولوا نياقوا
2750	1240هـ	ربيع الثاني	18	9,53%	5500	بيار فاي
5000	1240هـ	ربيع الثاني/رمضان	18	25,99%	15000	سينس مليوني

هـ. (1) من المجموع 1240-1239 جدول 4. الزيوت التي دفعها الحاج أحمد حمزة للتجار أثناء

84. ص 416 المصدر: دفتر

ألف 25 شملت هذه العملية بصفة متفاوتة ستة من الرعايا الأوروبيين. فقد أخذ التجاران الجنويان من 34% مطر زيت، وهو ما يقارب 19500 من الزيوت. بينما تسلم الفرنسيون 43,50% مطر، أي حوالي مطر، لكن الوكيل المذكور لم يدفع أي 13200 المجموع خاصة التاجر أرنو. وتحصل المراكنتي سنسينو على شيء لكل من قريبه الحاج محمد حمزة والمراكنتي بشينس مليوني. لقد تسلم هذا الأخير بضاعته لاحقا، أوت من العام المذكور.²⁹ استنادا 16م والأخيرة يوم 1825 جوان 14 وصدرها على أربع كرات الأولى يوم 18450 إلى الجدول السابق نتيبن أن جميع المستفيدين اقتنوا أكثر من الكميات المحددة في البداية، وبلغ الفرق مطر بالنسبة للجنوي سينس مليوني في أقصى الحالات، إلى 5000 مطر زيت. وتراوح المقدار الزائد من مطر بالنسبة للفرنسي بوتبي. ولعل هذا الفائض يرجع إلى مستحقات أولئك المراكنتية مقابل 1950 استثماراتهم بمناطق أخرى من البلاد مثلا سوسة وغيرها. وكان البايليك يصدر الأوامر إلى عمّاله، قصد شحن الزيوت التي حان موعد تذاكر أصحابها دون التقيد بسجلاتهم. فمثلا ورد على القايد حسن ساقسلي في بداية دافيد Lumbroso D. مطر لفائدة المدعو 1875 هـ/جانفي 1844م “أمر” سلم بمقتضاه 1260 محرم لمبروز، وقام هذا الأخير بشحنها من مرسى المهديّة رغم غياب اسمه من “التجارد”.³⁰

أن الأموال التي أعطاهها وكلاء وعمّال الدولة لشراء الزيت من قيادات 2348 ويبدو من خلال الدفتر ريال، وتفاوتت قيمة الأموال الموزعة بصفة كبيرة حسب القيادات. 1117767 السّاحل و صفاقس ارتفعت إلى ريال، بينما وزّعت أقل قيمة بأرياف 466534 من المجموع أي 42% فقد تبوّأت قيادة سوسة الصدارة بحوالي من المجموع) اعتبارا لعدم امتداد غاباتها. وأخذ فلاحو قرى المنستير 3% \approx ريال (32091 صفاقس أي ريال. ولهذا تعتبر منطقة السّاحل بمثابة 272754 1/2 ريال، في حين تسلم نظرائهم بأرياف المهديّة 346387 1/2 الميدان الرئيسي الذي دارت به عملية السّلم في النصف الأول من القرن التاسع عشر، حيث وزّع الوكلاء من جملة الأموال نظرا لانتشار غابات الزيتون وكثرة الحضور البشري 97% والقياد على سكّانها أكثر من بها.³¹

وتشير الوثائق إلى كون هذه الأموال وزّعتها الوكلاء والقياد على الريفيين مقابل شراء كمّيّة معيّنة من الزيت حسب المعيار المحلي، وكانت المعايير الجهويّة تفوق دائما معيار مدينة تونس الذي وقع اعتماده في إبرام الصفقات مع المراكنتيّة. وفي هذا الإطار التزم كافة الفلاحين الذين شملتهم عملية السّلم بأداء مطر زيت تونسي. لكنّ توزيع هذه الكميات يتباين حسب المناطق إذ تُعهد ملاكو الزيتونين بنواحي 291496 1/2 من المجموع، بينما التزم سگان قرى المنستير بدفع 45% مطر أي حوالي 131212 1/2 سوسة بتوفير مطر 63373 1/2 من الجملة. وياع منتجو الزيت بنواحي المهديّة 30,50% مطر أي ما يناهز 88549 1/4 من 3% مطر فقط أي تقريبا 8361 1/4 من المجموع)، في حين كان بذمة أهالي صفاقس 22% \approx تونسي (المجموع.

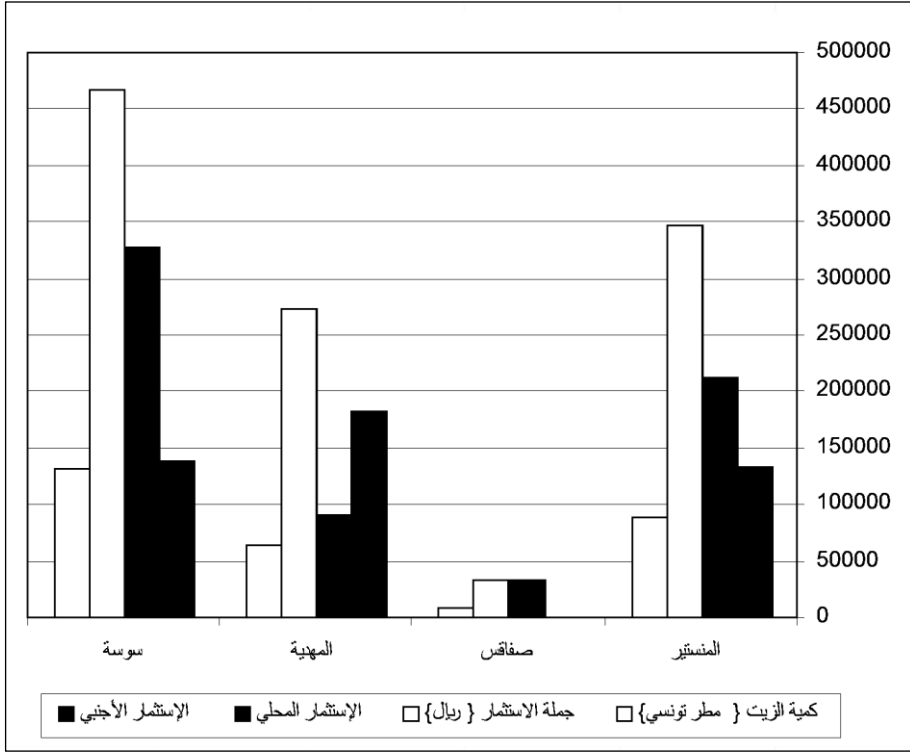
²⁹ راجع: .

Demeerseman A., « Licences d'exportation... », in *I.B.L.A.*, n°137, 1976 (1), p. 83.

³⁰ 1265 محرم 10: رسالة حسن ساقسلي إلى مصطفى خزندار في 1 وثيقة عدد 36 كرطون 424. أوت. ملف

³¹ راجع: .

Valensi L., *Fellahs tunisiens...*, p. 183, 233-236; Ganiage J., *Les origines...*, p. 126-128; Despois J., *La Tunisie Orientale...*, p. 210-214; Bachrouch T., « Le Sahel tunisien: essai de définition d'un espace urbain régional », in *C.T.*, n° 137/138, 1986, p. 209-266.

(2348م. (المصدر: دفتر 1830 الرسم 3، عملية السلم بالوسط الشرقي حتى

بقية الأطراف المشاركة في تجارة الزيت بعد سنة 1815م) ⑤

م، ويعود ذلك إلى كثرة 1815 أضحّت تجارة الزيت الفرع الحيوي في المبادلات التونسية بعد سنة الطلّب على تلك المادة في الأسواق الأوروبية. وتجمع المصادر حول ارتفاع نسبة الأرباح المحققة في ذلك القطاع، نظرا لانخفاض أسعار الشراء من المنتجين بالمقارنة مع ارتفاع القيمة السائدة بالأسواق المتوسطية. ويبدو من خلال دفاتر الأرشيف الوطني أن نسبة الربح فاقت في العادة الضعف، وارتفعت أحيانا إلى أكثر من خاصّة إذا اعتبرنا الفوارق القائمة بين المعايير الجهوية خلال تلك الفترة.³² وبالتالي فإن كافة الفاعلين 180% المرتبطين بالتجارة تهافتوا على شراء الزيت وترويجه. فكيف شاركوا في تصدير الزيوت؟ وما هو الحجم الحقيقي لمساهماتهم في ذلك النشاط؟

أ. مشاركة وجهاء المخزن في تجارة الزيت خلال فترة 1828-1815م

نتبين من خلال الدفتر رقم 2348 أن الأموال المحلية التي أعطيت على وجه السلم بجهة الساحل ارتفعت من المجموع العام. وتم توزيع حوالي نصف هذه 59,50%، أي ما يناهز 1830 ريال حتى سنة 663177 إلى ريال، بينما قبض منتجو الزيوت بنواحي المنستير تقريبا ثلث الأموال 328114 المبالغ بقرى قيادة سوسة)

، (مرقونة)، ص 131-135؛ - تطور عائلة مخزنية 1981. السعداوي، - تطور التجارة الخارجية بتونس...، ش.ك.ب،³² ، (مرقونة)، ص 883-886+1999 بتونس...

Frank L., *Histoire de Tunis*, p. 88; Pellissier E., *Description de la Régence de Tunis*, Editions Bouslama, 2ème édition, Tunis, 1980, p. 361-363, 367; Legendre M., *Survivance des mesures traditionnelles en Tunisie*, P. U.F., Paris 1958, p. 50-54; Arnoulet F., *Les relations de commerce...*, p. 153.

من المجموع 13,50% ريال). واستقطبت قرى المهديّة نسبة محدودة قدرها حوالي 212715 المذكورة (ريال)، 32091 من المجموع (5% ريال)، في حين تأتي قيادة صفاقس في المرتبة الأخيرة بقرابة 90257 ويقترب ذلك التفاوت أساسا بنباين التوزيع الجغرافي لغراسة الزيتون، التي تتقلص كثافتها وينقص انتشارها بصفة م؟ 1830 تدرجيّة باتجاه صفاقس.³³ ولكن من هم هؤلاء المستثمرون المحليون حتى

المساهمون في السّلم	سوسة	المنستير	المهديّة	صفاقس	المجموع بالريال	النسبة من المجموع
الوزير شاكير	117450	134090	69882	17090	338513	51,04%
محمد بن عياد	210664	----	----	----	210664	31,78%
فرحات الجلولي	----	74000	----	15000	89000	13,42%
عبد الرحمن المصمودي	----	4625	10375	----	15000	2,26%
محمد بن الحاج حسن	----	----	10000	----	10000	1,50%
الجملة بالريال	328114	212715	90257	32091	663177	----
النسبة من المجموع	49,47%	32,07%	13,60%	4,83%	----	100%

م. 1830 جدول 5. مساهمة الوزير شاكير والنخب المحلية في عملية السّلم حتى

(2348) (1) حسب الريال، (2) من المجموع. (المصدر: دفتر

يُضخ من خلال هذه الإحصائية أن القسط الأكبر من الاستثمار المحلي في عملية السّلم يعود إلى م. ويبدو 1837-1828 المملوك شاكير صاحب الطابع، الذي كان أقوى شخصيّة داخل قصر باردو أثناء فترة أنه استغل خطة الوزارة لتدعيم مشاركته في المجال التجاري، سواء عن طريق القراض أو المتاجرة في ريال، وشملت مساهمته كافة الأرياف 338513 الزيت. فهو قد وفر أكثر من نصف الأموال المحليّة أي المنتجة للزيوت خاصة سوسة والمنستير. ولعل ذلك ما يفسر كثرة تنقلاته إلى جهة السّاحل... حتى كادت أن تكون مدة سفره أكثر من مدة إقامته...، كما ابتنى دارا كبيرة لإقامته بقرية مساكن. ويظهر أن دوره تنامي م، حينما... مّ يده في متجر الزيت، وكاد أن يستبدّ به كما كان... الأمر الذي أثار 1830 بسرة بعد سنة معارضة قوية لدى المراكنتية.³⁴

ألف ريال لمشتري الزيت أي 89 كانت عائلة الجلولي ممثلة في شخص القايد فرحات الذي استثمر (بقيادة المنستير التي كانت ضمن 87,50% ≅ من المجموع، وتم إعطاء غالب هذه الأموال (13,42% ألف ريال فقط لأرياف صفاقس التي 15هـ/1828-1829م. بينما خصّص 1244 أعمالهم لعدة سنوات مثلا في شكات ميدانا لأنشطة أسرته. وبالتالي استطاع آل الجلولي إقصاء باقي أعيان مدينة صفاقس عن تجارة الزيت، لا يذكر مشاركة أفراد هذه الأسرة في السّلم بأرياف سوسة 2348 مثل عاتلتي السلامي والسبيالة. لكن الدفتر ه، بالإضافة إلى كون 1244هـ/1826-1827م و1242 رغم ولايتهم عليها في بعض السنوات مثلا في محمود الجلولي هو الذي أشرف على بيع الزيت لفائدة التجار الأجانب.³⁵ وتلمح الوثائق إلى اشتراك القايد حسونة (أي حسين) الجلولي وأخوته مع الرعايا الأجانب في تجارة الزيوت وغيرها من المنتجات المربحة، خاصة أن عائلتهم امتلكت غابات زيتتين شاسعة بمنطقة السّاحل وفرت لهم كميات هامة من الزيوت في سنوات الصاية.³⁶ وبالتالي يمكن القول إن الخدمات التي قام بها آل الجلولي لفائدة الدولة أيام ازدهار تجارة الزيت فاقت ما قدّمه آل بن عياد في هذا المجال، وشاركوا بقوة في تسويق تلك المادة المتعدّدة الاستعمالات.

إن عملية السّلم استقطبت اهتمام البعض من وكلاء الدولة الذين استهوتهم الأرباح العاجلة، لذلك لم يكتفوا بدور الوساطة بل سعوا أيضا إلى الاستفادة أكثر ما يمكن من خطتهم عن طريق ممارسة السّلم لخاصتهم. ألف ريال لأجل "مشتري الزيت"، وتم تفريقها 15 وفي هذا الإطار أعطى الوكيل عبد الرحمان المصمودي

³³ راجع.

Ayadi T., *Les Structures de la propriété foncière à Sfax vers le milieu du XIXe siècle*, C.A.R., FLSH de Tunis, 1970; Valensi L., *Fellahs tunisiens...*, p. 233-238; Despois J., *La Tunisie Orientale...*, p. 209-215, 286-288.

³⁴ 28 ص 8، ج 262. ابن أبي الضياف، *إتحاف أهل الزمان...*، ج 3 ص 34

³⁵ دفتر 2347.2348. أ.وت. دفتر

³⁶ م. 1834-10-30: رسالة 10 وثيقة عدد 77 كرطون 903. أ.وت. ملف

على الفلاحين في غابات المهديّة والمنستير. بينما استثمر نظيره محمد بن الحاج حسن عشرة آلاف ريال، ورزعت كلها على منتجي الزيت بنواحي المهديّة. لكن استثمارات هذه الفئة الاجتماعية بقيت محدودة، نظراً لكونهم أعواناً يعملون لفائدة الدولة إضافة إلى قلة اعتماداتهم المالية. فما هي الاستثمارات المباشرة لآل بن عياد في عمليّة السّلم؟

تأتي عائلة بن عياد مباشرة في المرتبة الثانية بعد الوزير شاكير من ناحية حجم الاستثمار، رغم أن قيادات الساحل كانت أثناء هذه المرحلة تابعة في غالب الأحيان لأبناء الجلولي خاصة الأخوان فرحات من المجموع، وتم توزيعها 31% ريال أي ما يساوي 210664 وحسونة. وأعطى القايد محمد بن عياد بمفرده لعدة 2348 بقرى سوسة فقط. ويبدو أن مساهمة هذه الأسرة المخزنية فاقت في الحقيقة الأرقام الواردة بالدفتّر اعتبارات. فقد تولى عياد بن عياد قيادات سوسة والمنستير والوطن القبلي في عدة سنوات، وبقيت جزيرة جربة بزمة تلك العائلة، بالإضافة إلى الثروة الطائلة التي تجمّعت لدى القايد محمد وأولاده.³⁷

كانت علاقة آل بن عياد وأبناء الجلولي بالوزير الأول حميميّة، ولذلك تصرّفوا بحرية داخل قياداتهم دون تتبّع سيرتهم وتجاورتهم، خاصة أثناء الفترة الأولى من ولاية شاكير صاحب الطابع الذي شارطهم على أعمال الساحل بأموال مرتفعة. وتدخّل أولئك القياد في سير عمليّة السّلم بمنطقة الساحل، الأمر الذي فتح أمامهم فرصاً عديدة للمشاركة فعلياً في تلك المضاربة والاستفادة منها أكثر. فمثلاً كان بزمة حميدة التريكي وكيل ألف ريال... يعطيها سلم على الزيت على يد عبد الرحمان بن عياد...” في ذي القعدة 100 الزيت بسوسة مبلغ هـ/ماي-جوان 1829م.³⁸ وتلمّح الشائعات التي تداولها سكّان منطقة الساحل في ذلك الوقت إلى إمكانية 1244 استفادة الوزير من تجارة وجهاء العائلتين في الزّيوت، ولعله شاركهم في بعض الصفقات. ومن المحتمل أن آل بن عياد استغلّوا سلطاتهم للاستحواذ على فوائض إنتاج غابات الزياتين بقياداتهم. ولم يكن بوسع الأهالي الإفلات من النهب المخزني وتسويق محصولهم بصفة مباشرة لعدة اعتبارات: فهم مضطّرون إلى تحويل منتوجهم بمعاصر المدن والقرى الكبيرة التي تتبع الدولة وأعيان المخزن، إضافة إلى الردع الذي فرضته السلطة على أعمال التهريب والتجارة الخفية.³⁹

وهناك إشارات مهمّة جداً رغم اقتضابها أوردها مؤلف كتاب “الإتحاف” في معرض حديثه عن أزمة ثلاثينات القرن التاسع عشر، ويبدو أنه اكتفى بنقل الشائعات المتداولة آنذاك بين الناس. وفي هذا الإطار ذكر ما نصّه: “...يقال على لسان الحسدة أن كثيراً من هذا الزيت لمحمد بن عياد وابنه عبد الرحمان، بأسماء تجار، والله أعلم...”. كما يضيف في مكان آخر: “...يقال على ألسنة الحساد إن هذا السّلم أيضاً كثير منه بأموال القواد، تسنّروا فيه بأسماء التجار، وربك أعلم...”⁴⁰ ولكن ما هي الأموال التي استثمرها التجار النصارى (أي “المركانتية”) في عمليّة السّلم؟

ب. مشاركة “المركانتية” في تجارة الزيت

ريال حسب 454590 ارتفعت الرساميل التي قدّمها “المركانتية” لشراء الزيوت بجهة الساحل إلى من جملة الأموال التي وزعها وكلاء الدولة في إطار السّلم حتى عام 40,50%، أي ما يفوق 2348 الدفتّر م. وبالتالي فإن مساهمتهم تقلّصت نسبياً بالمقارنة مع فترة العشرينات، نظراً لتنامي مشاركة وجهاء 1830 المخزن والوزراء في تلك العمليّة. ويبدو من الإحصائية أن قرى المهديّة استقطبت غالب الاستثمار الأجنبيّ أي ≅ من المجموع، بينما تقاربت قيمة أموالهم التي ورّعت على فلاحي قيادتي سوسة (40% ما يقابل حوالي من المجموع). وكانت مساهمات التجار متباينة، وهي تعكس ميزان القوى (29,50%) والمنستير (30,50% السائد داخل الجالية الأوروبية في ذلك الوقت).

التجار النصارى	سوسة	المنستير	المهديّة	المجموع	النسبة من المجموع
----------------	------	----------	----------	---------	-------------------

³⁷ 413؛ دفتّر 130، 91 ص 400؛ دفتّر 279، 275، 202، 194، 36، 33، 30، 20 ص 396، دفتّر 5 ص 393. أ.وت. دفتّر 413؛ 817، 808-806، 785-784، (مرقونة)، ص 1999؛ السعداوي، تطور عائلة مخزنية بتونس...، ص 37 ص 450؛ دفتّر 49، 22 ص

Valensi L., *Fellahs Tunisiens...*, p. 344; Chater K., *Dépendance et mutations...*, p. 304-309, 318-319.

³⁸ 31 ص (1) 437. أ.وت. دفتّر

³⁹ 220. ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص

⁴⁰ 224، 222. ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص

بوتني	50015	20010	153997½	244022½	49,28%
سوت	5000	----	----	----	1,09%
صوريا	17402	----	----	17402	3,82%
فاير	56000	20657½	----	76657½	16,86%
قنيكو	10003	----	15000	25003	5,50%
أرنو	----	83005	13500	96505	21,22%
قاي	----	10000	----	10000	2,19%
المجموع	138420	133672½	182497½	454590	----
النسبة من المجموع	30,44%	29,40%	40,14%	----	100%

(2348م حسب الريال. (المصدر: دفتر 1830 جدول 6. الأوروبيون ومشتري الزيت بالتنازل حتى

من 89,50% ولقد وفر الفرنسيون الأربعة غالبية الأموال الأجنبية أي تقريبا

المجموع، نظرا للمكانة المتميزة التي حظيت بها فرنسا في تجارة الإيالة منذ مطلع القرن الثامن عشر. بينما من المجموع، بسبب الاهتمام المتأخر الذي أولته بريطانيا لتجارتها 5% بلغت مشاركة الزعابا الإنفليز حوالي مع شمال أفريقيا بصفة عامة وإيالة تونس بصفة خاصة. وتشير بعض الوثائق الأخرى إلى مشاركة تجار انقليز محتشما: Gènes آخرين في مبادلات الزيوت، مثل التاجر سونسيو. 41 وكان حضور برجوازية مدينة جنوة ريال لشراء الزيت أي ما 25003 فمثلة في شخص التاجر باولو أنطونيو قنيكو الذي اكتفى بإعطاء من المجموع، وتم توزيع غالبها في أرياف المهديّة. 5½% يساوي

الدور النشط الذي قام به ثلاثة تجار فرنسيين في مجال السلم، ولعل ذلك 2348 وتبين وثائق الدفتر يعود إلى ثرائهم المادي وحيوية سماسرتهم. ويتصدّر التاجر بوتني الجالية الأوروبية في مجال السلم، وكان معدودا من كبار مصدري الزيوت بالإيالة في النصف الأول للقرن التاسع عشر إذ شملت مضارباته كافة منطقة من الرساميل الأجنبية. فعلى سبيل 49% ريال على وجه السلم، أي ما يفوق 224022 السناحل. لقد دفع للوكلاء ريال أي باعتبار 30750 مطر زيت بمعيار المهديّة من الوكيل الحاج أحمد حمزة مقابل 3000 المثل فإنه ابتاع على سنت Patrik وباتريك Francisco المطر، وتمّ تصديرها من قبل نائبه الأخوان فرانثيسكو / ريال 12½ م. أما المراكنتي أرنو فيحتل المرتبة الثانية إذ ارتفعت 1826م إلى غاية الثالث جولية 1825 جوان 28 كرات من من المجموع، وخصنت غالب معاملاته أهالي 21% ريال أي ما يفوق 96505 مشاركته في مشتري الزيت إلى مطر 1200م من محمد بن الحاج حسن وكيل الزيت 1826 القرى المحيطة بالمنستير. فمثلا اشترى أثناء صانقة المطر، وتمّ تسويقها على ثلاث / ريال 7½ زيت بمعيار المكان (أي المنستير) بقيمة تسعة آلاف ريال أي ما يعادل نيكولا Nicolas Manuci كرات باستخدام مركب من نوع “بريك” في نهاية أوت تحت إشراف نائبه مانوشي. 42 بينما يأتي التاجر جان فاير في المرتبة الثالثة بمشراكة تساوي تقريبا ثلث ما دفعه بوتني، حيث وفر من التمويل الأجنبي. وسعى المراكنتية إلى إبرام صفقات مباشرة مع 17% ريال أي ما يقارب نسبة 76657½ ريال/القنطار في بداية سنة 8المنتجين مثلما فعلوا مع أهل مساكين، حيث عرضوا عليهم الشراء بقيمة هـ/1836-1835م، ويبدو أن هذا العرض لقي قبولا لدى بعض السكان مثل الفقيه طاهر. 43 1251

ثانيا. أزمة الزيوت في إيالة تونس ونتاجها خلال سنوات 1830م

تتنزّل أزمة سنوات 1830م ضمن التحديّات التي واجهها الاقتصاد التونسي في القرن التاسع عشر، وهي تعود إلى سوء الظرفيّة الطبيعيّة وفشل سياسة المخزن أمام التوسّع الرأسمالي الأوروبي. وتجمع المصادر م، وذلك حينما كلفه 1819 حول الدور التنظيمي الذي قام به القايد محمود الجلولي في عمليّة السلم منذ سنة الباي بالإشراف على بيع الزيت للمراكنتية. فقد كان “... يكتب اسمه في أوامر الشراء...”، ويبدو أنه حاول في

41. أوت. دفتر 2348. وكذلك.

Demeerseman A. « Licences d'exportation... », in *I.B.L.A.*, n°137, 1976 (1), p. 79-80.

42. راجع.

Demeerseman A. « Licences d'exportation... », in *I.B.L.A.*, n°137, 1976 (1), p. 82,107.

هـ. 1251 رمضان 2: رسالة المرابط قاسم الزراع إلى مصطفى خزندار بتاريخ 10 وثيقة عدد 36 كرطون 424. أوت. ملف 43 رسالة محمد خزندار إلى 47تشرين الوثائق إلى كون هذه الظاهرة تكثر فيما بعد بقرى مثلا القلعة الكبرى (راجع ملف الساحل وثيقة عدد هـ) 1257. محرم 27مصطفى خزندار بتاريخ

البداية تجنّب مضاعفات تذبذب الإنتاج، حيث ارتأى التأكيد في التذاكر...“ أن الزيت فيها من الصّابة...“⁴⁴ لكن هذا الاقتراح لم يقع تطبيقه نظرا لمعارضة التجّار الأجانب، حيث أنّهم رفضوا وضع صفقاتهم وأرباحهم تحت رحمة التقلّبات المناخية المألوفة لدى التونسيين. فكيف انطلقت أزمة الزيوت ببايالة تونس في ثلاثينات القرن التاسع عشر؟

اندلاع أزمة الزيوت في سنوات 1830م بمناطق غراسة الزيتين ①

احتوت الأوامر الممضاة من قبل الباي أو التذاكر التي وقعها الوزير الأول على عناصر رئيسية هي: اسم المتعاقدين وتوقيعها مع ذكر جنسية “المركانتي” أحيانا، وكمية الزيت ونوعية المعيار والقيمة النقدية المدفوعة لممثل المخزن، واسم القيادة والقايد، وتاريخ الشراء وموعد التسليم بدقة. وكانت هذه الأوامر أو التذاكر ضرورية لاستلام البضاعة المحددة وكذلك لاسترجاع الأموال عند إلغاء الصفقة، وهي تتحوّل إلى حجة قانونية ضدّ البائع في حالة عجزه عن الوفاء بتعهداته لكونه يطالب بأداء قيمة كمية الزيت المطلوبة باعتبار السعر السائد في السوق مع الخسارة المترتبة عن التأخير.⁴⁵

أ. ظاهرة الجفاف واندلاع أزمة الزيت خاصة منذ سنة 1828م

يبدو أن القايد محمود اضطرّ إلى التساهل في بيع الزيوت استجابة لرغبة المخزن الذي كان في حاجة أكيدة إلى المال، لاسيما زمن الوزير حسين خوجة الذي سعى إلى إرضاء سيده الباي مهما كانت التكاليف. وتشير بعض الوثائق إلى الأوامر التي صدرت لذلك القايد قصد تسليم الكمية المباعة للمركانتية، مثلا الأمر مطر زيت للتاجر 4000م الخاص بإعطاء 1816 نوفمبر 19هـ/1231 ذي الحجة 28 الصادر في جوزيف بوسبي.⁴⁶ Beaussier J.

ودفع التجّار الأجانب في سنوات 1820م قيمة شراءاتهم مبوبة على عدة أقساط، حيث اكتفوا في البداية بدفع نسبة معينة من ثمن الزيوت عند إبرام العقود مع ممثلي الدولة (الوكلاء أو غيرهم)، ولعلهم كانوا يؤدّون المبالغ المتبقية لاحقا. ويبدو أن هذه الطريقة لم تكن لفائدة السلطنة، لأنّ المركانتية قد يتخلّون عن صفقاتهم في حالة ركود الترويج وانخفاض نسبة الأرباح. ولهذا اضطرّ البايليك أحيانا إلى إصدار أوامر تدعو التجّار إلى إتمام معاملاتهم مع الوكلاء. وفي هذا الإطار ينزل المنشور الصادر عن الوزير حسين خوجة في 12 ربيع الأول 1243هـ/3 أكتوبر 1827م وهو موجّه إلى “المركانتية”، وجاء فيه: “...أتانا جواب من محبنا سي احمد التريكي وكيل مسواق الزيت بسوسة وأرسل زماما مينيئا به ما هو باقي من حق الزيت كل واحد باسمه وما هو باقي عليه وحارص على ارسال الدراهم فيها نحن وجّهنا لكم الزمام مع الذمي يوسف ببشي قايد بيت خزندار لتطلعوا عليه فالذي مراده منكم في شراء الزيت يرسل الدراهم في مدة ثلاثة أيام آتية والذي يتخلّف بعد الأجل فلا يقبل منه دراهم ولا يعطيه زيتا...“⁴⁷

لكنّ تجارة الزيوت ترتبط في الواقع بنوعيّة محاصيل غابات الزيتين التي لم تكن ثابتة ومستقرّة، لأنها تتغيّر حسب المواسم وتتاثر كثيرا بالتقلّبات المناخية. ولعلّه من نافلة القول أن الفلاحة التونسية تقتنر مباشرة بالمعدلات السنوية للأمطار وتوزيعها الشهري، مثلما هو الحال في بقية بلدان البحر المتوسط. ويغلب على مناطق غراسة الزيتين في جهة الساحل والجنوب الشرقي للبلاد مناخ متوسطي يمتاز عموما بقلّة معدلات التساقطات وعدم انتظامها، حيث يتراوح معدلها السنوي ما بين 200مم و300مم.⁴⁸ لكن هذا المعدل العام لا

44. ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص 220.

45. (مرفوعة)، ص 884-886، 902-906. وكذلك: 1999. السعدوي، تطور عائلة مخزنية بتونس...، Demeerseman A., « Licences d'exportation... », in *I.B.L.A.*, n°137, 1976 (1), p.75.

46. ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص 220.

Demeerseman A., « Licences d'Exportation... », in *I.B.L.A.*, n°137, 1976 (1), p. 75.

47. هـ. 1243 أكتوبر 3، وثيقة 36 كرتون 424. أ.وت. ملف 47

48. راجع مثلا: 48.

Atlas de Tunisie, éditions Jeune Afrique, Paris 1979; Despois J., * « Régions naturelles et régions humaines en Tunisie », in *Annales de géographie*, Année 1942, n° 286, p. 112-128; * *La Tunisie et ses régions*, A. Colin, Paris, 1961, p. 95, 123-125; Sethom Hafedh et Kassab Ahmed, * *Géographie de la Tunisie : le pays et les hommes*, Pub. de l'Université de Tunis, 1980, p. 50-63; * 1981, *Les régions géographiques de la Tunisie*, publication de l'université de Tunis, p. 200-203, 286-289, 293-298..

يعبر عن الواقع لأن تلك الكمية قد تتساقط في وقت قصير جداً أو أنها قد تتعدم في بعض السنين، وهو ما يؤدي إلى جزع وحيرة الفلاحين المستقرين الذين تعودوا على تلك الأزمات الدورية ومضاعفاتها السلبية. كما أن شجرة الزيتون لا توفر بطبيعتها محاصيل مرتفعة في كل عام، لأن إنتاجها يكون دائماً أقل في الموسم الذي يلي سنة "الصّابة" حتى إن كانت السنة الفلاحية عادية.

وتشير المصادر إلى كون المبيعات لم ترتبط منذ البداية بحجم المحاصيل الفعلية لغابات الزيتون، بل اقتربت بالاحتياجات المالية المتزايدة للدولة إذ "...تساهل في الصرف الأمير والوزير، وكثرت مذاهب الترف والحضارة، على مقتضى حال ذلك الوقت..."⁴⁹ فقد كان محمود الجلولي يبيع الزيت بالتنسيق مع الوزير الأول المطالب بتوفير السيولة النقدية اللازمة للدولة، ثم توزع كميات الزيت المطلوبة على أهالي القنابات دون اعتبار حالة السنة الفلاحية. فمثلاً ذكر إسماعيل صاحب الطابع في خطابه الموجه إلى خليفة جربة ومشايخها ما نصه: "...فإن كتابكم بلغنا وما قرّرتم لنا وأن أهل البلاد تضابقوا كثيراً في دفع الخمسة وسبعين الف ماطر زيت التي بيعت للمركانية وأنهم لما بلغهم بيع عشرة آلاف تنمة الخمسة وثمانين التي في علمكم اشتد جزعهم الخ ما ذكرتم في مکتوبكم و علمناه تفصيلاً والجواب ها نحن كلفنا المقرب الميجل المحترم الكولير القايد نسيم شمامة يشتر العشرة آلاف الذي بيعت اخيرا على ذمتكم ويعرفكم بالثمن لتدفعوه له وان بقيت عليكم بقية من الخمسة وسبعين وتقرّر عليكم دفعها زيتاً فعرفوا القايد نسيم المذكور يشتري لكم ذلك من المركانية على ذمتكم ويعلمكم بمقدار الثمن..."⁵⁰

لقد أضحت عملية "السلم" شيئاً قسيفاً مجرد مضاربة لأنها محفوفة بالمخاطر بالنسبة لكافة الأطراف، وكان سيرها العادي مضموناً وممكناً في سنوات "الصّابة". لكنّ تغيّرات المناخ المتبوعة بتراجع الإنتاج قادرة على تعطيلها وتحويلها إلى أزمة عامة، خاصة أن حكومة الباي صارت ضعيفة أمام ضغوط قناتل أوروبا وحكوماتهم. وتقلص إنتاج الزيتون بعد شتاء عام 1826م بسبب نقص معدلات الأمطار خلال 1827م و1828م و1829م، وأدى انعدام الأمطار في تلك الفترة إلى ظهور خطر الجفاف، وشمل ذلك التراجع خاصة غابات جهة الساحل والجنوب الشرقي التي كانت ميداناً لعمليات "السلم". وتعتبر تلك السنوات العجاف ظاهرة عادية لأنها تحدث بصفة دورية في مناطق المناخ المتوسطي، كما أن الجفاف الذي تتفاوت مدته كان ظاهرة مألوفة لدى المزارعين التونسيين إذ يحدث تقريباً كل عشرة أعوام.

وبالتالي فإنّ نقص محاصيل الزيتون في أرياف الوسط الشرقي والجنوب الشرقي للبلاد التونسية في سنوات 1830م تحوّل بسرعة إلى أزمة اقتصادية واجتماعية حادة، نظراً للظرفية العامة التي امتازت آنذاك بزيادة التدخل الرأسمالي الأوروبي في الإيالة وتطبيق سياسة خاطئة من قبل حكومة حسين باي (1824-1835م). وقد صور مؤلف كتاب "الإتحاف" انطلاق تلك الأزمة الفلاحية بقوله: "...اتفق أن باع الوزير (أي حسين خوجة باشا مملوك) للتجار أكثر ممّا يفي به زيتون الساحل، كما اتفق أن الزيتون المباع زبته لم يثمر في ذلك العام. فطلب التجار زبته، والأوامر التي بأيديهم حالة..."⁵¹ فكيف تفاعل التجار النصارى وقناتلهم مع تلك الأمور الطارئة، خصوصاً أن لهم التزامات مع نظرائهم وممثلي الشركات في أسواق أوروبا؟

ب. ضغوط المركانية والقناتل بقصد إيجاد حلّ عاجل للأزمة الطارئة

كان "المركانية" باختلاف جنسياتهم على بيّنة من ملامح الظرفية العامة بعد سنة 1815م، سواء على الصعيد العالمي أو على الصعيد المحلي في إيالة تونس. فهم يعرفون جيّداً العلاقات غير المتكافئة التي فرضتها فيينا، وكانوا يتابعون أهم الأحداث في المجال Vienne القوي الأوروبية على بقية العالم بعد مؤتمر المتوسطي والأوروبي بفضل قناتلهم والرسائل التي ترد عليهم.⁵² وكانوا مطلّعين أيضاً على أهم التحولات التي عرفتها تونس خصوصاً على المستوى السياسي والاقتصادي بعد وفاة الباي حمودة باشا (1782-

49. ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص 220.

هد إلى الخليفة عمر العبيدة 1271 حجة 13: رسالة بتاريخ 49 وثيقة عدد 42 كرتون 485. أ.وت. ملف

51. ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص 220.

52. (مرفوعة)، ص 691-696/1999. السعداوي، تطور عائلة مخزنية بتونس...،

Ganiage J., *Les origines...*, p. 40-61; Nicholson H., *Le Congrès de Vienne, histoire d'une coalition*, Paris, 1957; Ronald Hyam, *Britain's Imperial Century, 1815-1914: A Study of Empire and Expansion*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2002, 3e éd; Chater K., *Dépendance et mutations...*, p. 265-340.

1814م)، وذلك بفضل شبكة علاقاتهم مع سماسرتهم والتجار المحليين وبعض المقربين من الإدارة المركزية أو الإدارة الجهوية في القيادات.⁵³ كما أنهم كانوا يعيشون على وقع ما يجري بالمرافئ التونسية، لأنهم حريصين على متابعة أخبار السوق وتطور الأسعار وحركة الواردات والصادرات.

ولئن انخرط التجار النصارى في عملية "السلم" بعد عام 1815م، فإنهم كانوا متشبثين بتطبيق العقود التي أبرموها مع الوكلاء والقياد. وتمسكوا باحترام مواعيد استلام كميات الزيت و عملوا على تجنب أي تأخير، لأن لهم التزامات صارمة مع أطراف خارجية في الموانئ الأوروبية مثل مرفأ مرسليليا. ولهذا فإنهم لم يكونوا متقبلين لأي تأخير أو تغيير في آجال معاملاتهم التجارية، خاصة أنهم كانوا يرفضون سياسة الاحتكار التي يمارسها المخزن في المجال الاقتصادي.⁵⁴ ويبدو أن هؤلاء التجار الأجانب المتشبعين بالمبادئ الرأسمالية توقفوا بوادر أزمة الزيوت منذ أواخر سنة 1827م، لأنهم كانوا يتابعون أخبار الموسم الفلاحي والظرقية الاقتصادية بواسطة سماسرتهم ومعارفهم المتواجدين في شتى مناطق البلاد. ولعلمهم بتداولوا المعلومات ونسقوا فيما بينهم وراجعوا حساباتهم حينما تأخرت الأمطار، والراجح أن فترة الانتظار كانت صعبة عليهم قبل حلول آجال "تذاكرهم".

وتفيد المصادر المعتمدة أن "المركانتية" تحركوا عند حلول آجال "تذاكرهم"، حيث استظهروا بوثاقهم وطلبوا أعوان الدولة بتسليمهم كمية الزيوت التي اشتروها سابقا. وسعى بعضهم إلى إتمام صفقاتهم قبل حلول مواعيد عقود بقية التجار وتفاقم الأزمة، ولعلمهم راهنوا في البداية على إمكانية وجود مخدرات أو بقايا من الزيت في مخازن الدولة بالعاصمة أو تحت تصرف أعوانها في مراكز القيادات. ولئن كانوا غير متقبلين لأي تأخير في استلام بضاعتهم، فإنهم عولوا أول الأمر على أنفسهم في المطالبة بمستحققاتهم، كما ألحوا في الطلب عند حلول مواعيد تذاكرهم.⁵⁵ فقد اتصلوا بالوكلاء والقياد وطلبوهم بكميات الزيوت التي حل أجلها، لكن هؤلاء لم يقدروا على استخلاص كميات الزيت التي اشتروها مسبقا من المنتجين بسبب الأزمة. ثم راسل التجار النصارى الوزير حسين خوجة وقدموا له حججهم لإثبات صحة مطالبهم وتذمروا من الأضرار التي لحقتهم، ويبدو أنه قدم لهم أجوبة عامة يغلب عليها طابع المماطلة والتسويف. ولذلك اضطر "المركانتية" لنقل مطالبهم إلى قناصل حكوماتهم لكي لا تتعقد الأمور وتضيع حقوقهم، وبذلك تحولت أزمة الزيوت إلى أزمة سياسية.⁵⁶

لقد عرض التجار النصارى المعنيين بأزمة الزيوت مطالبهم على قنصلية بلادهم، لأنها هي المؤهلة قانونيا للنظر في مشاكلهم والدفاع عن مصالحهم وحماية أشخاصهم. فقد حرروا عدة رسائل مفصلة إلى قناصلهم لتوضيح قضاياهم المتشابهة واستعراض حججهم ومؤيداتهم، كما بيّنوا كميات الزيت التي اشتروها وسعر المطر وتاريخ التسليم ومرفأ التصدير حسب "التذاكر" التي كانت بحوزتهم.⁵⁷ ولم يتردد القناصل

⁵³ ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص 119-221. راجع أيضا:

Cherif M.H., « Expansion européenne... », in *Annales E.S.C.*, 1970, p. 714-745; Boubaker S., *La conjoncture économique dans la Régence de Tunis du milieu du XVIIIe siècle jusqu'en 1830*, C.A.R., 1970.

. أ.وت. دفتر 2329، دفتر 2331، دفتر 2333، دفتر 2338؛ ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص 119-220؛⁵⁴ (مرفونة)، ص 883-894. وكذلك: 1999 السعداوي، تطور عائلة مخزنية بتونس...،

Rousseau A., *Les Annales Tunisiennes*, 2ème édition, Editions Bouslama, Tunis 1980, p. 393-394, 513-516; Ganiage J., *Les origines...*, p. 40-47, 48-52; Cherif M.H., « Expansion européenne... », in *Annales E.S.C.*, 1970, p. 714-745.

، 1981. ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص 220؛ السعداوي، تطور التجارة الخارجية بتونس...، ش.ك.ب،⁵⁵ (مرفونة)، ص 135-141؛

Ben Achour M.-A., *Classe dirigeante et négociants étrangers à Tunis au XIXe siècle : le contact entre l'économie marchande européenne et la société tunisienne, l'exemple de la famille Djellouli en 1840*, C.A.R., FLSH de Tunis, 1973.

؛ دفتر 14803 كرتون وثيقة عدد 198م؛ ملف 1835 جانفي 26: رسالة بتاريخ 77 وثيقة عدد 77 كرتون 903. أ.وت. ملف⁵⁶ 97 ص 396.

⁵⁷ راجع حول القناصل الأوروبيين في تونس:

Debbash Y., *La nation française en Tunisie (1577-1835)*, Paris, éditions Sirey, 1957; Rachida Tlili Sellaouti, « Un modèle du fonctionnaire public : Jacques Devoize-Voiron, consul de France à Tunis », dans Jean Pierre JESSENNE, *Du Directoire au Consulat. 3 Brumaire dans l'histoire du lien politique et de*

الأوروبيون في تبني شكاوى رعاياهم والدفاع عنهم، واستغلوا تلك القضايا التجارية لأجل الضغط على الحكومة التونسية وإملاء شروطهم عليها، ولعلمهم تشاوروا لتقريب مواقفهم ونسقوا تحركاتهم رغم التنافس القائم بينهم خاصة بين قنصل فرنسا وقنصل بريطانيا.⁵⁸ وراسل أولئك القناصل سلطات قصر باردو وعرضوا عليها المطالب الملحّة لرعاياهم، وذكروا تعطّل تجارتهم والخسائر الماليّة التي لحقتهم أو تنتظرهم. كما قابلوا صنّاع القرار في اجتماعات رسمية، وطالبوهم بإنهاء ذلك الملفّ التجاري المستعجل حسبما يقتضيه العرف والقانون.⁵⁹

«ماتيو دي لسيبس» قنصل Mathieu de Lesseps وأشارت المصادر إلى الدور الكبير الذي قام به فرنسا في ذلك الوقت، نظراً لعلاقاته المتينة بالقصر وأهمية نفوذ بلاده آنذاك في إيالة تونس. ولا ننسى أن هذا القنصل هو الذي أشرف على المفاوضات التي أدت إلى توقيع معاهدة غير متكافئة بين إيالة تونس وحكومة باريس يوم 27 صفر 1246هـ/ 8 أوت 1830م، وتمّ ذلك تحت تهديد البوابج الحربية الفرنسية إثر احتلال مدينة الجزائر.⁶⁰ ولكن ما هي النتائج التي أفرزتها آنذاك تلك الأزمة الاقتصادية التقليدية؟

النتائج التي أفرزتها أزمة الزيوت في سنوات 1830م⁶¹

انطلقت أزمة سنوات 1830م في القطاع الفلاحي نظراً لسوء الظروف الفلاحية، حيث أضحت مقارنة مع تواتر السنوات الجافة مثلًا أثناء مواسم 1815-1816 المحاصيل الجيدة ظاهرة نادرة بعد عام 1818م و1820م وغيرها. وأثر نقص الأمطار والجفاف بصفة مباشرة على تطوّر الأرياف من جهة وعلاقات الأهالي بالمخزن والرأسمالية التجارية من جهة أخرى. ولهذا فإن أزمة ثلاثينات القرن التاسع عشر التي كانت في بدايتها أزمة تقليدية تحوّلت بسرعة إلى أزمة ماليّة، لأن «المركنتية» ألحوا في طلب «...زيتهم أو ثمنه باعتبار الحال»⁶¹ حسبما ذكرته المصادر. فما هي تداعيات تلك الأزمة التي انطلقت من الجهات التي كانت آنذاك تعتمد على غراسه الزيتيين؟

أ. الحلّ الاضطراري لذي اعتمدهت الحكومة التونسية

يبدو أنّ حسين باي تشاور مع أعضاء حكومته حول ملفّ الزيت منذ أن بلغته التوقعات حول قلّة «صاية الزيتون»، لأنه يعرف جيّداً أن «المركنتية» لن يتساهلوا في المطالبة بحقوقهم عند حلول آجال تذاكرهم. ولئن تكثّمت المصادر حول فحوى تلك المشاورات، فالمؤكّد أن الجميع اتفقوا حول ضرورة معالجة تلك القضية في إطار مصلحة العرش حسبما تملّيه الظرفية العامة. ولهذا اعترف الباي ومستشاروه بمطالب التجار الأجانب، واتخذ حلاً يوائم بين تحمّل الدولة لمسؤولياتها والحفاظ على توازن الخزينة المركزية.

● عزل الوزير حسين خوجة

ينتمي حسين خوجة في الأصل إلى فئة المماليك الإيطاليين، وهو ينحدر من مدينة نابولي أهم مرافئ الجنوب الإيطالي. ولا تملك تفاصيل كثيرة حول طفولته وبداية انضمامه إلى ممالك قصر باردو، وتذكر بعض المصادر أنه كان أول الأمر ضمن المماليك الصغار الذين كانوا في خدمة الوزير يوسف صاحب الطابع أيام

l'Etat-Nation, Lille-Rouen, 2001, p. 463-484, Windler Christian, La diplomatie comme expérience de l'autre. Consuls français au Maghreb (1700-1840), Librairie Droz S.A., Genève, 2002.

ص 218-219، 223. وكذلك: 3. ابن أبي الضياف، الإتحاف...، ج 58

Rousseau A., *Les Annales...*, p. 381-383, 385, 387; Ganiage J., *Les origines...*, p. 16-24, 33-40; Chater K., *Dépendance et mutations...*, p. 337-338, 351-373.

. أوت. دفتر 2463، ملف 36 كرطون 3، ملف 37 كرطون 3، ملف 901 كرطون 77؛ ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...،⁵⁹، (مرقونة)، ص 914-926+1999 ج 3 ص 220، 223؛ السعداوي، تطور عائلة مخزنية بتونس...،

Georges Douin, « Mathieu de Lesseps, commissaire général en Egypte, 1803-1804 », in *Revue des études napoléoniennes*, tome XXIV, janvier-juin 1925, p. 48-80.

ص 218-219. راجع أيضاً: 3. ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 60

Rousseau A., *Les Annales...*, p. 393-394, 513-515.

220 ص 3. ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 61

قوته⁶² وتأثر كثيرا بحادثة مقتل سيده الوزير في سنة 1815م وما تلاها من ملاحقات وظلم ومصادرات، وظل مغمورا في بداية عهد محمود باي نظرا لتغلب الوزير محمد العربي زروق وأنصاره. لكنه استغل حالة التباعد والتباغض بين أبناء الباي وخالفه الوزير الذي كان له دور كبير في مقتل يوسف خوجة، حيث التصق بولي العهد حسين باي وتقرب منه⁶³ ولهذا صار مشرفا على ممالك القصر أو باش مملوك، وتم اختياره كوزير أكبر بإيعاز من ولي العهد بعد المؤامرة التي أودت بحياة الوزير محمد العربي زروق في نهاية أكتوبر 1822م. وتدعمت مكانة هذا الوزير في الدولة منذ أواخر مارس 1824م حينما اعتلى سيده حسين باي عرش البلاد، لأنه اعتضد به وفتح أمامه أبواب الإثراء، كما صاهره على ابنته الأميرة كبرورة. وأجمعت المصادر المختلفة على نمو ثروته في وقت وجيز، وذلك بفضل الاستثمار في التجارة وشراء الأراضي وغابات الزيتون⁶⁴.

لقد ارتبط اسم حسين خوجة باش مملوك كثيرا بتجارة الزيوت واندلاع أزمة أصحاب غابات الزيتون خاصة في قرى الوسط الشرقي وجزيرة جربة. والمؤكد أن هذا الوزير المملوك لم يضع في الحسبان تقلبات المناخ وتغيرات "صابة الزيتون" من سنة إلى أخرى، ولعله كان مضطرا للتساهل في بيع الزيوت للتجار الأجانب وغيرهم إرضاء لرغبات سيده الباي وتنفيذا لتعليماته. وبالتالي "...صار الوزير يبيع الزيت بأخص ثمن، لأنه هو الراغب في البيع، والمشتري يظهر عدم الحاجة..." حسب شهادة ابن أبي الضياف⁶⁵ وأعتقد أن العلاقات والقيم السائدة داخل منظومة المخزن هي التي أجبرته على قبول ذلك النهج، لأنه مملوك يقبل البذل ولا يستطيع أن يرفض أوامر سيده. ويبدو أنه حاول اقتراض بعض الأموال مقابل رهن "...نفانس ما عنده من المصوغ المرصع..."، وذلك لأجل توزيعه على "...أرباب الزيت (...). قيل كشف الغطاء..."⁶⁶ لكن السنوات التي قضّاها في الخدمة والجهود التي بذلها لتلبية نفقات الدولة والباي وبقية العائلة المالكة تبخرت جميعها في أسرع وقت، لأن الضغوط الرأسمالية حولته إلى كبش فداء. فقد "...ضاق ذرع الباي (...). ورجع بالمدام على وزيره (...). وتكالبت عليه النقاد، وانطلقت على سيرته أسن الحساد..."⁶⁷ وبالتالي لم يتردّد حسين باي في تحميل صهره الوزير مسؤولية تلك الأزمة وأمر بعزله من خطته الرفيعة، رغم أنه "...في الحقيقة عبد مأمور مقاد مأسور..."⁶⁸ ترجمة شاكير ج 8، تونس 1966، ص 28-32

● تعيين الوزير شاكير صاحب الطابع ودفع مستحقات التجار النصارى

كلّف حسين باي في تلك الظروف الصعبة المدعو شاكير بتولي خطّة الوزارة، وكان هذا المملوك الجركسي من المحظوظين في القصر إذ "...صاهره سيده على بنته، وزوجه بها في داره أمام بيته..."⁶⁹ وتمثلت المهمة الأولى المستعجلة للوزير شاكير في تصفية معضلة ديون الزيت لإنهاء شكوى التجار النصارى وضغوط قنصلهم، ولذلك اشترط المملوك شاكير منذ البداية "...أن ينفذ رأيه في دخل المال وخرجه، وفي رجال الجباية، والاقتصاد في المصرف بقدر الامكان..."⁷⁰ واتبع هذا الوزير الجديد سياسة مالية صارمة انبنت من جهة على التقشف في نفقات الدولة والبلاط والعائلة المالكة، ومن جهة أخرى على الصرامة في استخلاص "المجاي" من الرعية وعدم التساهل مع أعوان الدولة فيما يخص المال⁷¹.

ص 137-139، 178؛ رشاد الإمام، سياسة حمودة باشا في تونس 1782-1814، 3. ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 2 (مرفوعة)، ص 724-1999، ص 113-126؛ السعداوي، تطور عائلة مخزنية بتونس...، 1980 كلية الآداب والعلوم الإنسانية، تونس، 732-730، 727.

ص 178-179. وأيضا: 3. ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3
Chater K., *Dépendance et mutations...*, p. 267, 299-300, 339; Montchicourt, Charles, *Documents historiques sur la Tunisie, Relations inédites de Nyssen (1788), Filippi (1825-1830) et Calligaris (1840-1853)*, S° d'Éditions géographiques, maritimes et coloniales, Paris, 1929, p. 340-350.

أ.وت. دفتر 2457، دفتر 2459، دفتر 2460، دفتر 2461؛ ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص 177؛ السعداوي،⁶⁴

، (مرفوعة)، ص 733-736. تطور عائلة مخزنية بتونس...،

ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص 220.⁶⁵

ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص 222.⁶⁶

ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص 220.⁶⁷

ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص 220.⁶⁸

ابن ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 8، تونس 1966، ص 28.⁶⁹

ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص 220.⁷⁰

ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص 221.⁷¹

ويظهر أن شاكير صاحب الطابع اتصل بالقتاصل لإيجاد مخرج مناسب لقضية الزيوت ومضاعفاتهما السليبية، واعتمد في تلك المهمة على كل من جوزاف رافو وحسونة المورالي. واعترفت الحكومة التونسية بحقوق التجار المشروعة وأبدت استعدادها لتلبية مطالبهم، وهو ما سهّل عملية التفاوض مع القناصل خاصة منهم قنصل فرنسا. وانتهت المشاورات إلى التوافق حول خطة مناسبة للأطراف الفاعلة، حيث "...وقع الاتفاق على أن الوزير شاكير يشتري هذا الزيت من أربابه بثمن لا اجحاف فيه على البائع ولا كبير ضرر على المشتري (...). ويدفع لهم ثلث المال حالاً والبقية على أجلين...⁷² وذكر مؤلف كتاب "الاتحاف" أن الوزير "...أخذ من مال خاصة الباي مبلغاً..."، وسارع وجهاء القياد إلى التبرع بقسط من مالهم لفائدة الدولة مثل الوجيه محمد بن عياد والقايد محمود الجلولي وسليمان بن الحاج، ورفع في قيمة لزمة القيادات المعنية، كما جمع أموالاً من سكان بلدات سوسة والمنستير والمهدية وصفاقس وأريافها.⁷³

وأكد ابن أبي الضياف أن "...مبلغ هذا المال الذي توقفت فيه الدولة التونسية [وبلدان الساحل] نحو الخمسة ملايين ريبالات تونس، مفصلة في زمام بخت أبي وبختي، لا يزال موجوداً...⁷⁴ واعتبرت تلك الأموال التي سدها المخزن للتجار على ثلاثة أقساط بمثابة ديون بذمة أصحاب الزياتين، ويظهر من دفتر ريبال. وكانت تلك المبالغ غير متجانسة 1/4 2511390 أن تلك الديون ارتفعت في منطقة الساحل إلى 2348 من الريبال. في توزيعها المجالي، ويرجع ذلك أساساً إلى تباين الكثافة السكانية في جهة الساحل. فقد تحمّل أهالي قيادة من المجموع 49,50% ريبال، أي ما يقارب 1/2 1244692 سوسة غالب ذلك العبء المالي إذ بلغت ديونهم من المجموع، بينما تخلد بذمة أهل 35% ≅ ريبال (875645) وقدرت ديون سكان بلدة المنستير وقراها بـ من المجموع 15,50% ريبال أي حوالي 1/4 391052 المهدية وأريافها

ب. منتجو الزيوت تحت طائلة الديون وردود أفعالهم

كان منتجو الزيوت ينتمون في غالبهم إلى صغار الفلاحين، لأنهم يمثلون عدداً محدوداً من الزياتين ويمثلون غالبية سكان القرى. وشكل عدد قليل منهم فئة الفلاحين المتوسطين الذين تراوحت ملكياتهم ما بين 50 و150 زيتونة، بينما كانت نسبة كبار الفلاحين قليلة رغم أن ضيعاتهم التي فاقت 151 زيتونة ضمت أحيانا مئات الأصول. وكانوا يتعاطون في جملتهم الفلاحة المعاشية، وارتبطت حياتهم اليومية كثيراً بتغيرات محاصيل الغابات وأسعار الزيت. فكيف أثرت عليهم أزمة ثلاثينات القرن التاسع عشر؟

● تداين أصحاب الزياتين وتفكيرهم

إن الخطة التي اعتمدها الوزير شاكير صاحب الطابع لتسوية قضية الزيت بعد سنة 1829م كانت في الحقيقة على حساب منتجي الزيوت، لأن الأموال التي جمعها ودفعها "للمركانتيبة" اعتبرت ديوناً للدولة بذمة أصحاب الزياتين، كما أن العمال الذين تولوا إدارة شؤون القيادات المعنية عملوا على استرجاع أموالهم التي سدها في إطار اللزمة ومساعدة الحكومة.⁷⁵ وصار بعض القياد يتعاطون القراض في الزيت بالتعاون مع هـ/2 أبريل 1842م من عامل 1259 ربيع الأول 2مشايخ القرى، فمثلاً تسلّم شيخ طبلبة حسن بن عياش في ريبال "...على وجه القراض ليتجر بها في زيت وما يفتح الله به من الربح الناشئ عن ذلك 6928 المنستير مبلغ يكون بيننا أنصافاً...⁷⁶ واضطرّ ملاكو الزياتين إلى الاقتراض من المرابين اليهود وبيع إنتاجهم مجدداً للتجار النصارى على وجه السلم. وأكد شاهد عيان أنهم "...باعوا من ذلك مبلغاً عظيماً لتجار الفرنسيين وغيرهم، وكتبوا رسوم ذلك على جموعهم (...). وقبض القواد ثمن الزيت في دور القواد. ومن التجار من باع لأفراد الناس إلا أن عقدة البيع وقعت بدار القايد، بحيث إن البائع يقبض الثمن أمام العدول، حتى يشهدوا عليه بالمعانية، فإذا غاب عن عيان العدول، تلقته زبانية القايد فأخذوا منه ما قبضه...⁷⁷

ولهذا اجتمعت على الأهالي ديون المخزن وتجاوزات المشايخ والقياد وأتباعهم، حيث صاروا في وضعية كارثية بسبب الفقر وتراكم الديون عليهم جرّاء النهب الجبائي. ونسب ابن أبي الضياف إلى قنصل

⁷² ابن أبي الضياف، *إتحاف أهل الزمان*...، ج 3 ص 221.

⁷³ ابن أبي الضياف، *إتحاف أهل الزمان*...، ج 3 ص 221-222.

⁷⁴ ابن أبي الضياف، *إتحاف أهل الزمان*...، ج 3 ص 221-222.

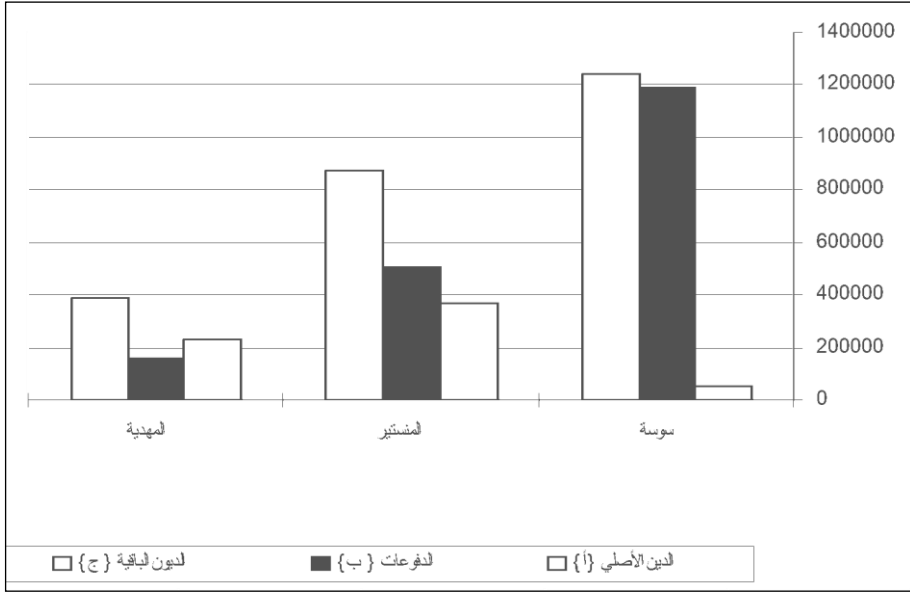
⁷⁵ أ.وت. دفتر 2348؛ الملحق في آخر هذا المقال.

⁷⁶ 17-18 ص 2442؛ دفتر 2439. أ.وت. دفتر.

⁷⁷ ابن أبي الضياف، *إتحاف أهل الزمان*...، ج 3 ص 222-223.

فرنسا قوله عند مقابلته حسين باي داخل الصرايا حول شكاوى التجار: “...إن هذا الزيت الذي اشتراه التجار لا يشك أحد في أن القواد أخذوا ثمنه، فهم يطلبون الآن أموالهم من القواد لا محالة. ونقف الآن عند هذا الحد، ووراء أموال الفرنسيين شروطهم وحماية دولتهم. وحملتني على هذا الكلام، الذي ربما يظهر أن بعضه فضول، محبتي لك، ومحيتي لخير بلادك (...). ونقول هذا الكلام لوزيرك بأشد من هذا...⁷⁸ وشملت الديون كافة القرى والبلدات المرتبطة بغراسة الزيتين والأسواق الخارجية. وتأكد الوزير شاكير بنفسه من تلك الأوضاع المأساوية إذ عاين أن “...الساحل شاحت ثروته، وبدت عورته...⁷⁹”

وتفاقت مأساة أصحاب الزيتين في عهد المشير أحمد باي (1837-1855م) نظرا لاستمرار المضاربة في تجارة الزيت، خاصة أن الدولة ساندت بقوة القياد والمشايخ والتجار ما دامت حججه ثابتة. ولذلك تعرض المدنيون رغم فقرهم إلى السجن والإفلاس، لأن الدولة التي تزايدت احتياجاتها المالية أضحت م 1815-1837 عاجزة عن حماية رعاياها.⁸⁰ وبالتالي غلب الملل واليأس على أصحاب الزيتين أثناء مرحلة نظرا لجور السلطة وأعاونها، وكان “...العدوان على الناس في أموالهم ذاهب بأموالهم في تحصيلها واكتسابها لما يرونه حينئذ من أن غايتها ومصيرها انتهابها من أيديهم...” حسب قول ابن خلدون.⁸¹

م. 1845م، (ج) 1831-1845م، (ب) 1831: ديون أصحاب الزيتين بجهة الساحل: (أ) 31الرسم (2348)المصدر: دفتر

ص 223. راجع أيضا:3. ابن أبي الضياف، *إتحاف أهل الزمان*...، ج 78

Georges Douin, « Mathieu de Lesseps, commissaire général en Egypte, 1803-1804 », in *Revue des études napoléoniennes*, tome XXIV, janvier-juin 1925, p. 48-80.

. وأشار هذا المؤلف إلى القسوة والشدة التي طبقتها المخزن آنذاك في 224. ابن أبي الضياف، *إتحاف أهل الزمان*...، ج 3 ص 79
ألف 500 استخلاص الجباية وجمع الأموال، مثلا سنة 1249 هـ/1833-1834م أثناء محنة أهل القيروان حينما فرضت عليهم خطية قدرها ريال. فقد أمر الباي “...بضرب الرؤوس من العامة خمسمائة، وكان نيفا وتسعين رجلا. ودام الضرب فيهم من الضحى إلى العصر...”
240.(راجع: *إتحاف أهل الزمان*...، ج 3 ص 424. أ.ب.ت. ملف 80

هـ. ملف 1258 ربيع الأول 22: رسالة عصمان أمير آلاي إلى مصطفى خزندار في 52 وثيقة عدد 36 كرطون 424. أ.ب.ت. ملف 80
هـ. 1254 شعبان 12: رسالة محمد خزندار إلى مصطفى خزندار في 19 وثيقة عدد 36 كرطون 424

286. ابن خلدون، *المقدمة*، دار الفكر، ص 81

من ديونهم 95% أن أهالي سوسة دفعوا أثناء فترة 1831-1845م حوالي 2348 وثنيتين من الدفتر رقم . وبالتالي لم 58% و40%تجاه الدولة، بينما كانت هذه النسبة متواضعة في بقية المنطقة إذ تراوحت ما بين م، ولعل ذلك ناتج عن سياسة النهب 1845 يتخلص سكان عديد قرى جهة الساحل من دين الثلاثينات إلى غاية من 26% ريال أي ما يقارب ¼651721 التي طبقها عمال الدولة. فقد بلغت الديون القديمة حتى ذلك العام ريال)¼232358 (ريال) وجهة المهديّة (366378 الدين الأصلي، ويتعلق غالبا بفلاحي منطقة المنستير) وشملت ظاهرة التداين والتفكير في ذلك الوقت أبناء عدة عروش، مثل قبيلة المثاليث التي كانت على ألف ريال لفائدة الأمير لواء 25صلة وثيقة بمدينة صفاقس وغابات الزيتين. وبلغت ديون المثاليث تقريبا محمود بن عياد، ويبدو أنهم عجزوا عن تسديد ما بذمتهم رغم شدة الحوائب والصباحية الذين تعينوا لهم. «... يجدوا من يعاملهم بسبب قلة الغيث...»وتواصل ذلك الملفت إلى غاية 1269 هـ/1852-1853م، لأنهم لم حسبما ذكره قايد جهة الساحل.⁸²

● الاحتقان الاجتماعي وحدة ردود فعل الفلاحين المدنيين

لقد كانت وطأة الجفاف والتداين ثقيلة جدا على صغار الفلاحين وأبناء العروش في منطقة الساحل والجنوب الشرقي للبلاد، حيث تقفر العديد منهم ورهنا ممتلكاتهم. واضطر بعضهم إلى مغادرة قراهم بسبب حينما عجزوا عن تسديد الجباية والقروض التي بذمتهم، مثل المدعو حميدة الحساني الذي هرب “...في ضرورة دين عليه...⁸³ ولجا عدد من المدنيين إلى الزوايا والمساجد مثل مقام أبي زمعة البلوي بالقيروان أو زاوية أبي إسحاق الجبيني، رغم أن تلك المؤسسات الدينية فقدت الحصانة التي تمتعت بها في السابق. فالسلطة م، بل أمرت أعوانها بضرورة اقتحامها 1815 لم تراخ في غالب الأحيان حرمة الزوايا وقديستها بعد سنة وإيقاف اللاجئين إليها. واختفى بعض المدنيين لدى العروش المجاورة مثل المثاليث والسواسي وغيرهم، وكابدت عائلاتهم ويلات الخصاصة والتشرد. كما دفعت تلك الأزمة الخانقة بعض التونسيين إلى تقيل فكرة الاحتماء بالقطصليات الأوروبية المعروفة بقوتها، وشرع بعضهم في تكريس ذلك لاسيما الأعيان الخائفين من الظلم.⁸⁴

م إلى تذمر أهالي جربة من الأضرار التي لحقتهم بسبب أزمة الزيتون، 1837 وتلمح وثائق ما بعد سنة واعترف مشايخ تلك الجزيرة بعجز إخوانهم عن توفير كميات الزيت التي طلبتها الدولة لاسيما أثناء المواسم هـ/17 أوت 1855م إسماعيل صاحب الطابع بما 1271 السبئة. وفي هذا الإطار خاطبوا في الثالث ذي الحجة نصه: “...سيدي رعاكم الله نعرفوا السيادة ان يوم التاريخ اتا جواب من تونس الى المراكنتي بارنتي وذكر له فيه بان المعظم الأرفع الأنفع مولانا المشير سيدنا ايده الله باع عشرة الاف مطر زيت بالمعيار التونسي زيادة على الخمسة وسبعين الف زيت المترتبة على اهل جربه هاذا ما بلغنا فان كذلك وثبت الأمر كما ذكر احسب اهل جربه بتمامها تخرج من البلد لكونه جميع الزيت التي عند الغني والمساجد والفقير كله دفعوه وباقيين مطلوبين في قدر عشرين الف زيت في البيوع الأول المطلوب من السيادة ربنا ببيكم اذا ظهر للسيادة تعرف حظرت مولانا وسيدنا ايده الله بذلك والنظر الى اعلى للسيادة...⁸⁵”

وتشير الوثائق إلى صعوبة استخلاص الزيت من عند الفلاحين، نظرا لانتشار ظاهرة الامتناع عن “خلاص الزيت” التي شملت حتى بعض أعوان المخزن مثل آغة زاوية بجربة والشيوخ سالم زروق وغيرهما. ..لخلاص زيت البايليك المعمور...” «ولم يكن أمام السلطة سوى تعيين المماليك والحوائب والشواش

(28)، - وثيقة عدد 1254 شعبان 12 (رسالة محمد خزندار إلى مصطفى خزندار 19 : - وثيقة عدد 36 كرتون 424. ملف 82 هـ). وطال العجز المالي في أواخر الثلاثينات حتى صيادي 1256 جمادى الأولى 23(رسالة محمد خزندار إلى مصطفى خزندار بتاريخ هـ). 1255 محرم 20: رسالة الأمير آي رشيد إلى أحمد باي بتاريخ 10 وثيقة 142 الأسماك مثل أهالي جزر قرقة (أ.وت. ملف 17: رسالة محمد أمير لوا خيالة سوسة والمنستير إلى مصطفى خزندار بتاريخ 107 وثيقة عدد 36 كرتون 424. أ.وت. ملف 83 هـ.1270ربيع الثاني

هـ أن يونس بن نعمان 1261 جمادى الثانية 16. يذكر المكلف بزوايه أبي إسحاق الجبيني في رسالته إلى فرحات الجلولي بتاريخ 84 كرتون 77 : رسالة 901وعلي بن الحاج علي بن الفقي والعيادي بن الصادق وعلي بن حمودة من المثاليث فروا منها. راجع: أ.وت. ملف 60- ص 4، ج 24هـ: ابن أبي الضياف، إتخاف أهل الزمان...، ج 3 ص 1261 جمادى الأولى 16فرحات الجلولي إلى أحمد باي بتاريخ 59.

47. وثيقة عدد 42 كرتون 485. أ.وت. ملف 85

بالقوة.⁸⁶ وساهمت الرأسمالية الأوروبية بدور كبير في تعاسة الريفيين، لأن المركاتية رفضوا الإخلال بأجل تذاكرهم دون مراعاة الظرفية الفلاحية. وكزروا تشكياتهم من تصرفات القياد والخلفاء، حيث اتهمهم بالتقصير ه/أوت-سبتمبر 1855م 1271 وتعطيل تصدير الزيت. فعلى سبيل المثال قدم التاجر الفرنسي سولال في نهاية شكوى ضد عمر العبايدة خليفة جربة لعدم تسليمه الزيت في موعده، بالرغم مما عرف به هذا النائب من اجتهاد وحرص في تنفيذ الأوامر والقيام بأعباء المخزن.⁸⁷

وأثرت الأزمة المدروسة على علاقات الأهالي بالسلطة ورموزها، حيث احتد الصراع مع أعوان المخزن في تلك السنوات وطغت عليه الأشكال العنيفة. وفي هذا الإطار ينتزل مقتل الحاج حسن القبودي نائب جمال في ه/ديسمبر 1842م من قبل عدة أنفار من بينهم المدعو صالح بن طاهر زروق، ثم فروا 1258 شهر ذي القعدة إلى زوايا القيروان والبوادي المجاورة.⁸⁸ وكانت ردود فعل بعض المدينين قوية ضد المركاتية، وتعرض عدد ه/1842-1843م. كما هاجم أربعة أنفار من المثاليين النصراني 1253 منهم إلى السرقمة مثلا في بلدة سوسة أثناء ه/1845م.⁸⁹ 1261 رسما (أي عقود السلم) في مطلع سنة 132 سينسوا، وانتزعوا منه

ج. الأزمة تطال العديد من أعوان الدولة الذين أشرفوا على تجارة الزيت

لئن كان أصحاب الزيائين أولى ضحايا أزمة الزيت في ثلاثينات القرن التاسع عشر، فإن مخلفات التدخل الرأسمالي في الإيالة التونسية طالت أيضا الأطراف التي أمنت دور الوساطة بين المنتجين الحقيقيين ومراكز الاستهلاك والترويج في الضفة الشمالية للبحر المتوسط. وضمت تلك الحلقة الأساسية أعوان المخزن باختلاف مواقعهم في هرم السلطة، أي وكلاء الزيت والقياد والوزير الأول المكلف بتنفيذ أوامر سيده الباي وتطبيق سياسته.

● تضرر بعض وكلاء الزيت

سعى «وكلاء العشر» إلى الاستفادة من أدوارهم في إطار عملية «السلم»، حيث لم يتقيدوا بالصلوحيات الممنوحة لهم لأجل تطبيق السلم لفائدة الدولة. ولهذا سعت حكومة الباي إلى مراقبة نشاطاتهم بصفة مستمرة، لأنها على بينة من فساد الإدارة وغياب الأمانة لدى أعوانها. فعلى سبيل المثال لا الحصر أظهرت محاسبة ه/1825-1826م أنه قبض 1241 المدعو محمد المؤدب وكيل عشر الزيت بقيادة سوسة في شهر ذي القعدة مطر فقط، وبالتالي بقي 9060% «أصواع» زيت وصرّف منها 9/4 مطر و9076 خلال العامين السابقين صاعا من الزيت.⁹⁰ والزاجح أن وكلاء الزيت تعاطوا «السلم» لفائدتهم، 13% مطر و15 بذمته على الأقل ولعلمهم تواطؤوا مع عدول الإشهاد والقياد لإخفاء تجاوزاتهم التي يصعب العثور عليها في الوثائق الرسمية... من ذلك الأموال الجزيلة بغير كلفة ولا مشقة، وان امتحنوا في «وذكر مؤلف كتاب «الإتحاف» أنهم ربحوا فيما بعد.⁹¹» أخذها منهم...

هـ. فقد طالب قياد الساحل في البداية أن 1254 وقام المخزن بمتابعة ملف وكلاء الزيت منذ أواسط عام ، ثم أمر قايد المنستير بتوجيه أولئك الأعوان «... بكل بلدة نايب على وكيل عشرها إلى أن تقع المقابلة...» يعينوا رغم «... يثبت الحق في وكيل العشر الذي أضرّ بهم في قبول الزيت...» بمعية أنفار من كافة القرى حتى ه/1840-1841م 1256 اعتراض مشايخ المنستير الأربعة.⁹² وقام أحمد باي حينما قاد محلة الأعراض سنة ... وجد زيوتا لها بال تخدّت في ذمهم مع ما استحلّوه لأنفسهم «بمحاسبة ثانية لوكلاء تلك المنطقة المتضررة، إذ ⁹³ ويبدو أن بعض وجهاء البلاط هم الذين كانوا وراء تلك المحاسبات» وقاسموا بعض الشهود بجزء من ذلك...

⁸⁶ 34، وثيقة عدد 42، كرتون 485. أ.وت. ملف

⁸⁷ 61 و45 وثيقة عدد 42 كرتون 485. أ.وت. ملف

⁸⁸ هـ. 1258 ذي القعدة 15 و10: رسالة محمد خزندار إلى أحمد باي في 1 وثيقة عدد 36 كرتون 424. أ.وت. ملف

⁸⁹ 901هـ، ملف 1253 شوال 26: رسالة أحمد باي إلى رشيد قايد سوسة بتاريخ 9591 وثيقة عدد 36 كرتون 424. أ.وت. ملف

⁹⁰ هـ. 1241 ذي القعدة 9: رسالة 36 كرتون 424. أ.وت. ملف

⁹¹ 220. ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3 ص

⁹² : 18 هـ، وثيقة 1254 شعبان 10: رسالة حسن ساقصلي إلى الوزير الأول بتاريخ 17 وثيقة عدد 36 كرتون 424. أ.وت. ملف

⁹³ هـ. 1254 شعبان 11 رسالة نفس العامل في

هـ. (راجع: أ.وت. 1266. تعرض وكلاء المنستير إلى محاسبة ثالثة سنة 76 ص 4. ابن أبي الضياف، إتحاف أهل الزمان...، ج 3

58. ص 2442 الدفتر

والإجراءات المخزنية الزجرية التي رافقتها، خاصة منهم الوجيه محمد بن عياد الذي كان بمثابة العقل المدبر للمحلة المذكورة آنذاك. وتفيد وثائق الأرشيف الوطني التونسي أن بعض وكلاء قيادات منطقة الساحل تداينوا هـ بأمـر من 1256 بسبب تجارة زيت الزيتون، مثل وكيل قرية بني كلثوم الذي وقع سجنه تقريبا في مطلع سنة 94 ولي العهد الأمير محمد باي.

● تداين عدة عائلات وجبهة كانت في خدمة الدولة

إن تداعيات أزمة الزيوت في سنوات 1830م طالت أيضا عديد العائلات المخزنية التي انخرطت من قريب أو بعيد في المبادلات التجارية، وقد دخل أعيانها في خدمة الدولة منذ فترات طويلة، وكانوا مقرّبين من الأسرة المالكة ودوائر صناعة القرار في قصر باردو. فقد شغل بعضهم قبل سنوات 1830م مناصب إدارية هامة وأداروا شؤون عدة قيادات تونسية والتزموا الاحتكارات المربحة مثل لزمة "دار الجلد" ولزمة القمرق ولزمة "الباطان"، واستفادوا في مشاريعهم الاقتصادية من تحالفهم مع المخزن خاصة أثناء النصف الثاني من القرن الثامن عشر.⁹⁵ وبالتالي تكدّست لديهم الثروات المادية، وامتلكوا شتى أنواع العقارات الريفية والحضرية حسبما أكدته المصادر العربية والأجنبية.

لكنّ عديد العائلات الغنيّة الشهيرة بوجاهتها في إيالة تونس وجدت نفسها في سنوات 1830م تحت طائلة الديون، وصارت تحت رحمة التجار الأوروبيين وقناصلهم الذين طالبوا باسترجاع قروضهم المالية التي حان أجلها حتى إن تطلّب ذلك تطبيق حكم الإفلاس.⁹⁶ لقد فاقت جملة ديون عائلة الجلولي في ذلك الوقت 900 ألف وريفالز Vangaver وفاقافير Bon ريال، وكانت تعود في غالبيتها إلى ثلاثة تجّار فرنسيين هم التاجر بون⁹⁷. وتراكت الديون شيئا فشيئا على وجهاء عائلة منتشالي بسبب الاقتراض والإقبال المتزايد على Rivalz المصنوعات الاستهلاكية، وناهزت ديون تلك الأسرة الكرغلية 192295 ريالاً... الخ.⁹⁸ وتخلّى المخزن عن حماية هؤلاء الأعيان المحسوبين على الدولة، لأنه استسلم في تلك الفترة العصيبة لضغوط القناصل الأجانب و"المركنتية". وبالتالي انهارت تلك العائلات المخزنية وأضحت مهددة بالإفلاس والمصادرة، واضطرا أعيانها إلى الهروب خارج البلاد التونسية مثل أولاد الجلولي وأبناء القايد سليمان بالحاج الذين فرّوا إلى جزيرة مالطة.⁹⁹

● إفلاس الوزير حسين خوجة باش مملوك

يظهر من الوثائق أن المملوك حسين خوجة تراكت عليه الديون بعد فترة وجيزة من تولّيه خطة الوزارة الأولى، نظرا لاعتماده على مبيعات زيت الزيتون في إطار عملية "السلم" والاقتراض المتزايد في 24% و 12% للأموال من أثرياء التجار الأوروبيين بمدينة تونس بفوائض مرتفعة تراوحت نسبتها ما بين

، 1999؛ السعداوي، *تطور عائلة مخزنية بتونس...*، 20 ، وثيقة عدد 19 وثيقة عدد 36 كرطون 424. أ.وت. أ. و. ت. ملف 94 (مرفقنة)، ص 935.

. أ.وت. دفتر 109، دفتر 116، دفتر 122، دفتر 137، دفتر 167، دفتر 173، دفتر 244، دفتر 265، دفتر 269، دفتر 95 283... الخ؛ السعداوي، "مرسى صفاقس وحركة الجهاد البحري حتى مطلع القرن التاسع عشر"، مجلة الجمعية المغربية للبحث التاريخي، أشغال الأيام الوطنية الثامنة عشرة للجمعية المغربية للبحث التاريخي حول: المدن المراسي في تاريخ المغرب الدار البيضاء 27-29 أكتوبر 2010، تنسيق عبد المالك ناصري، الطبعة الأولى 2013، ص 311-376. وكذلك:

Cherif M.H., « H'ammuda Pacha Bey (c. 1759-1814) et l'affermissement de l'autonomie tunisienne », in *Ency. Les Africains*, édit. Jeune Afrique, Paris, T. 7, 1977, p. 99-127.

، (مرفقنة)، ص 1045-1999. أ.وت. السلسلة التاريخية: ملف 901 كرطون 77؛ السعداوي، *تطور عائلة مخزنية بتونس...*، 96 .1050

. أ.وت. السلسلة التاريخية: كرطون 77، ملف 901 (61 وثيقة)، ملف 902 (27 وثيقة).⁹⁷

، (مرفقنة)، 1981. أ.وت. ملف 36 كرطون 3: وثيقة عدد 2885؛ السعداوي، *تطور التجارة الخارجية بتونس...*، ش.ك.ب،⁹⁸ ص 170.

. أ.وت. السلسلة التاريخية: ملف 142 كرطون 15، ملف 901 كرطون 77، ملف 92 و 93 و 94 كرطون 207؛ ابن أبي الضياف،⁹⁹ ، (مرفقنة)، ص 1047-1050، 1999 *إتحاف أهل الزمان...*، 2004، م 3 ج 4 ص 48، 81؛ السعداوي، *تطور عائلة مخزنية بتونس...*، ؛ 1054-1056

Mémoire pour le sieur Joseph Ottone fils, agents des créanciers des héritiers de J. Fuzier, décédé, contre Soleiman Bel Haj et S. A. le Bey de Tunis, 1836, 27 pages; Chater K., Dépendance et mutations..., p. 591-593; Ben Achour M.-A., *Classe dirigeante et négociants étrangers à Tunis au XIXe siècle...*, 1973, p. 15 et sq.

السنة 100 وكانت تلك القروض موجهة أساسا لتصريف شؤون الدولة ودفع رواتب العسكر وأقساط القروض التي حانت آجالها وتسديد نفقات العائلة المالكة، بالإضافة إلى مصاريف الأملاك الخاصة والشراءات المتنوعة والبناءات في قصر باردو¹⁰¹ ولذلك فإن هذا الوزير وجد نفسه في أواخر سنة 1828م مثقلا بالديون، وتزامن ذلك لسوء الحظ مع ظرفية مناخية غير مناسبة كانت لها مضاعفات سلبية على المحاصيل الفلاحية والصادرات مثلما وضحناه سابقا.

وبلغت جملة ديون الوزير حسين حوجة ¼ 688595 ريالات في سنوات 1830م، وهي تتعلق بقروض ومعاملات مالية مختلفة مع 15 تاجرا أوروبيا ينتمون إلى عدة جنسيات. وتعود غالب تلك الأموال إلى التجار من المجموع، ويليهم في الترتيب الرعايا الانجليز الذين بلغت حصتهم حوالي 47% الفرنسيين أي أكثر من جملة الديون.¹⁰² ويمثل أبرز الدائنين لهذا الوزير في أزمتة الأولى حسب الترتيب في التاجر 41% (142049 ريالات) Pearson (156407 ريالات) والتاجر الانجليزي بيرسن P. Gay الفرنسي ببيير قاي (60186 J. Favre من سردينيا 68 ألف ريالات) والتاجر جان فابن Calmarino والتاجر كالمارينو من 62% ريالات)، حيث ارتفعت جملة ديونهم التي بذمة الوزير المعزول إلى 426642 ريالات أي ما يناهز مجموع دينه.¹⁰³ واستجابات حكومة حسين باي إلى مطالب "المركانتية" وقناصلهم، حيث التزمت بدفع تلك الديون على شكل أقساط. ويرجع هذا الموقف الإيجابي إلى كون الباي كان مضطرا إلى موازنة صهره الوزير المملوك، لأنه هو المسؤول الأول عن تسديد مصاريف العائلة المالكة والحفاظ على وحدتها وحماية سمعة أمراء وأميرات القصر.¹⁰⁴

خاتمة

وفي نهاية التحليل يمكن القول إن أزمة زيت الزيتون التي كانت في بدايتها أزمة فلاحية تقليدية تحولت بسرعة إلى أزمة عامة متعددة الأبعاد، وطالت عدة فئات اجتماعية وأثرت على علاقات الحكومة التونسية مع الدول الأوروبية. وتفاقم التداين بصفة لافتة بعد سنوات 1830م إذ أضحت تقريبا ظاهرة عامة في أرياف الإيالة زمن حكم المشير أحمد باي، نظرا لاستمرار تطبيق "السلم" واستفحال النهب الجبائي وفساد النخبة الحاكمة.¹⁰⁵ وكان التعسف الجبائي عاملا رئيسيا في تفجير الأهالي وهروب المدنيين، بالإضافة إلى إخلاء عديد الأماكن وإنهاك فئة الأعيان حتى في أطراف البلاد. وفي هذا الإطار العام اختفى بعض ضحايا الديون لدى عروش البادية والأماكن النائية مثل واحات تامغزة وميداس والشبيكة، كما هرب العديد من سكان واحات الجنوب هـ/1850-1851م إلى منطقة واد سوف في جنوب شرق الجزائر 1267 الغربي (مثال: توزر ونفطة) سنة خوفا من ظلم المملوك أحمد زروق قائد المحلة وتعديات أعوانه.¹⁰⁶ ولئن تراكمت الديون في ذلك الوقت على الرقيقين والحرفيين وعديد التجار، فإن بعض أفراد النخبة الحاكمة وأعيان طائفة اليهود وحتى التجار الأجانب كانوا في المقابل يكدسون الأموال ويستحذون على عقارات أولئك المدنيين البائسين. وأدى التداين إلى فقدان الدولة التونسية لسببها بسبب تفاقم عجز الخزينة المركزية وتنامي الاقتراض بشروط مجحفة، كما أصبحت عديد الضيعات الفلاحية تحت تصرف التجار الأوروبيين والمرابين اليهود خصوصا في الواحات الصحراوية

100. أ.وت. أ.وت. ملف 35 كرطون 3 وثيقة 55؛ ملف 38 كرطون 3 وثيقة 2975 و2979؛ دفتر 2461 ص 1، 5، 9؛ السعداوي،¹⁰⁰ ، (مرقونة)، ص 145-146. تطور التجارة الخارجية بتونس...، ش.ك.ب.،

أ.وت. أ.وت. ملف 35 كرطون 3 وثيقة عدد 34 (أواخر جمادى الأولى 1240 هـ)، وثيقة 37 (أواسط شعبان 1244 هـ)؛ دفتر¹⁰¹ 10.7-5، 2459 ص 2، 5؛ دفتر 2461 ص 5، 7-10.

أ.وت. دفتر 2463 ص 6-8،¹⁰²

، (مرقونة)، ص 153.1981. أ.وت. دفتر 2463 ص 9؛ السعداوي، *تطور التجارة الخارجية بتونس...*، ش.ك.ب،¹⁰³

أ.وت. دفتر 2463 ص 6-8،¹⁰⁴

أ.وت. ابن أبي الضياف، *إتحاف أهل الزمان...*، 2004، م 3 ج 4 ص 55-56، 80-81، 145-146، 154-155؛ السعداوي،¹⁰⁵ ، (مرقونة)، ص 977-1057. وكذلك: تطور عائلة مخزنية بتونس...

Chater K., *Dépendance et mutations...*, p. 565-585.

هرب بعض غرماء المركنتي موشي قندوز إلى واحة تامغزة وهم: محمد بن محمد، محمد بن عبدالله الصغير، بوغدير أخ¹⁰⁶ وثيقة عدد 25). وذكر الشيخ محمد الناصر السعدي وبعض أعيان أولاد الهادف 20، كرطون 227 العبيدي، وأحمد بورقعة (أ.وت. ملف ما نصته حول جور الأمير لواء أحمد زروق: "...لا يترك علينا من المطالب المرتبة لا كثير ولا حقيق وقد اعتدنا مرار فلم يقبل لنا عذر...". رسالة الشيخ محمد الناصر بن الحاج السعدي وميعاد أولاد الهادف إلى مصطفى خزندار 2 وثيقة عدد 20، كرطون 227 (أ.وت. ملف هـ)... الخ 1258 جمادى الثانية 20 بتاريخ

ومناطق غراسة الزياتين.¹⁰⁷ فكيف ستتطور أوضاع الفلاحين في إيالة تونس خلال النصف الثاني للقرن التاسع عشر؟

ملحق:

هـ- (الوحدة: مطر تونسي) 1262 كميات الزيوت التي بذمة سكان المنستير في سنة

كمية الزيت	المدينون	كمية الزيت	المدينون	كمية الزيت	المدينون
232	عمر المبروك	160	(2) قاسم الزراع	12,50	(3) محمد بن اسماعيل
1570,75	أهل المنستير	24	(2) علي بن قاسم	563,75	أهل قصور الساف
275	خليفة كحلي	138,25	(2) خليفة عطية	955,50	(3) الحاج علي خليفة
111,50	(1) الحاج سالم	44,25	(2) علي بن اسماعيل	53,50	الشيخ حمودة الطهري
333,25	خليفة بن عطية	470,25	أحمد الأفي	109,50	عبد القادر الرصاص
101	محمود مراد	50	فرج عكاف	115	(صيادة) أولاد بوضوية
3,50	الحاج يوسف	1927	أحمد عياش	175	أنفار من قصبية سوسة
50	حسن الحداد	1900,75	خير الدين	344,25	(بنبله) سعد بن عثمان
400	أهل المهديّة	56	ابراهيم المحجوب	121,25	(4) الحاج محمد بن ضياف
75	عبد الله كعيد	180	محمود القاص	26,50	محمد بن منصور الطوزي
228,25	(1) عمر غديري	113,25	علي منصور	200	سنوسي + عبد الرزاق
500	محمد كحلة	109	أحمد التومي	10,75	أحمد بوضوية + اسماعيل
50	جورجوا	24	الشيخ ؟	272,50	صالح العجمي المصدوري *
376	(6) أحمد منصور	202,50	(2) أنفار	55	محمد سكرون الصيادي
500	محمد القصاص	190	(3) علي غديرة	950	محمد دلدول الطوزي *
29,25	عمر سكو	9,25	(3) حسن الحداد	100	(4) الحاج عبد الله القعيد
110,50	أحمد بن عياش	1021	(3) أنفار	61,50	جعفران + الصديق اللطفي
30*50	أهل زرمدين	16,50	خليفة بلال	100	علي بيزقرو * و عمر عمار
300	محمد المنستيري	30	محمد الطبقة *	40	أحمد بوزويته العلاني *
100	(5) ابراهيم المحجوب	1797,50	عبد العزيز بن عياش	306,50	عبد الناصر البقلوطي *
				9815,25	الشيخ حسن عياش

. 2442 المصدر: أ.ب.ت. دفتر له صفة الحاج، (1) القصبية، (2) قصور الساف، (3) المنستير، (4) المكنين، (5) بني حسان، (6) قرية بنان*

وثيقة عدد 25؛ مبروك الباهي، الديون والربا في إيالة تونس في القرن التاسع عشر: جهة 20، 2027. أ.ب.ت. ملف 107
 ؛ محمد الطيب بن النوري، - الوضع الاقتصادي والاجتماعي في 2003 صفاقس مثالا، كلية الآداب والعلوم الإنسانية بصفاقس، تونس،
 إلى سنة 1840 توزر خلال النصف الثاني من القرن 19، شهادة الكفاءة في البحث، تونس، سبتمبر 1977، (مرقونة)، - الجريد من سنة
 ، (مرقونة)... الخ. 1987، شهادة التعمق في البحث (ش.ب.ت.ب.)، تونس، 1881

İRAN- TÜRKİYE TİCARİ MÜNASEBETLERİNDE, TEBRİZ- ERZURUM-TRABZON TRANSİT TİCARİ YOLUNDA SORUNLAR (1920-1926)

Iran-Turkey Relations in Commercial, Tabriz- Arzrum -Trabzon Trade Route Problems (1920-1926)

MASOUMEH DAEİ*

Özet

XIX. yüzyılın başlarında kapitalist endüstri devletleri kendi ürün ve üretimlerini Doğu'ya ulaştırmak ve aynı şekilde doğudan batıya ham madde aktarmak için rekabete girişmişlerdi. Aynı güçler Karadeniz'in doğu limanlarından İran'a kadar uzanan ticaret yoluna büyük önem vererek bu güzergâhta hâkim güç olmak için rekabete girişmişlerdi.

XIX. yüzyıl başlarında Karadeniz ticaretinin canlanması ve 1869 yılında Süveyş kanalının açılması Karadeniz'in doğusundan İran'a yapılan ticaretin hem iktisadi ve hem de siyasi bakımdan uluslararası stratejik önem kazanmasına sebep oldu.

XIX. yüzyılda Karadeniz'in doğu limanlarından İran'a transit ticareti yapan iki yoldan Osmanlı hâkimiyet bölgesindeki Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu ve Rus hâkimiyet sahasındaki Gürcistan sahillerinden Sohum-Poti limanları üzerinden geçen Batum-Tiflis-Tebriz yolu iki devleti rakip haline getirdi.

Bu rekabetten yaşanan olumlu veya olumsuz sonuçların yanısıra, Tebriz-Erzurum-Trabzon yolunun kötü olması sebebiyle yolcular, tüccarlar, esnaf, deveçiler yaz ve kış dönemlerinde çeşitli sorunlar yaşamaktaydı.

XX. Yüzyıla geldiğimizde de Türkiye'nin izlediği yeni siyasete rağmen Osmanlı devletinin yıkılışından ve Cumhuriyet döneminin başlangıcından itibaren yukarıda bahsettiğimiz sorunların yine de devam ettiğini görüyoruz.

Makalenin konusunu oluşturan "İran-Türkiye Ticari münasebetlerinde yol problemleri (1920-1926)" hakkında yeterli derecede araştırma ve incelemenin yapılmamış olması, bu konuyu çalışması olarak seçmemde önemli bir etken olup, yeni bir bakış açısıyla zikrettiğimiz yollarda XIX. Yüzyılın sonlarına doğru Osmanlı ve Rusya arasındaki rekabetin neden ve nasıl bir şekilde ortaya çıktığı, sıkıntılar, sorunlar, yeni kurulan devletlerin faydalanmak amacıyla uygulamaya çalıştıkları yol politikalar, dış güçlerin olumsuz etkilerine rağmen XX. yüzyıl başlarında İran ticaretinin canlanmasını ve sonuç olarak da Türkiye Cumhuriyetinin ilk başlarında kaldırmak istediğine rağmen gene bu sorunları devam ettiği sorularına cevap vermeye çalışacağız.

* Doç. Dr. Payame Nür Üniversitesi, Tebriz/İRAN

Anahtar Sözcükler: Karadeniz, Ekonomi, Transit ticaret, Yol problemleri, Kervan, Ulaşım

Abstract

In the beginning of nineteenth century, European capitalist and industrial governments in order to transmit their products and manufacturers to east and also to transmit their raw materials from east to west had a competition with each other , and they forced to construct new ways surpass each other and to minimize their transportation expenditure for this matter to come off, transit commercial ways that reach to Iran from east port of Black Sea ,had been given special importance in one hand ,from the beginning of nineteenth century, commercial activation of Black Sea and on the other hand the opening of Suez canal until 1869 caused the commercial that is performed from east of Black Sea with Iran to receive strategic importance from both commercial and political point of view among governments .there were two ways that compete with each other for transit trade from the east coast of Black Sea ,and also the two governments become each others rival that commerce via these ways ,i.e. for Ottomans; Trabzon , Arzrum and Tabriz roads, and for Russian in Georgia coast via Sukhumi _ Poti or Batumi port to Tbilisi and Tabriz .

In addition to positive or negative impacts of this competition and due to the poor condition in Tabriz-Arzrum and Trabzon road, passengers and traders and artisans and camelists have experienced a lot of problems in summer and winter periods. the absence of investigation and research has been an important factor to choose this subject and had a new perspective on the road XIX. In 20th century, despite the new policy in Turkey followed in the beginning of the fall of the Ottoman and republican, the problems mentioned above are still continuing to form the subject of “the road problems in Iran-Turkey trade relations about (1920-1926). How the rivalry between the Ottomans and Russia emerged towards the end of the century and how problems and policies of newly established states are in order to benefit from the policies of the foreign powers are mentioned. As a result, Earlier in the century without the revival of the Iranian trading , wanting to remove these problems was still early topics in the Republic of Turkey and it will try to give answers to the questions of that of camels.

Key Words: Black Sea, Economy, Transit trade, Road problems, Caravan, Transportation

Tebriz- Erzurum- Trabzon Transit Ticari Yolunda Yaşanan Sorunlar (1920- 1926)

Osmanlı Devleti için ticari olarak önemli olan Trabzon- Erzurum- Tebriz yolu, zaman içerisinde farklı sebeplerle önemini kaybetmeye başlamıştır. Bu durumdan Osmanlı Devleti de İran da ciddi ekonomik zarar görmeye başlamıştır. Ancak art arda yaşanan savaşlar sebebiyle bu duruma mani olacak tedbirler alınamamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti dönemiyle birlikte bu yol yeniden gündeme gelmiştir. İran malları Dünya pazarlarına naklinde İstanbul’un merkez olabilmesi için Gürbulak-Tebriz yolundan yapılan ticaretin düzenli yapılması gerekmektedir. Bu sebeple de

Trabzon'dan İran'a ulaşan yolun canlandırılması ve Trabzon-Erzurum karayolu ve bu güzergâhta bir demiryolunun yapılması gerekmiştir.

Trabzon-Tebriz ticareti mali bakımdan her dönem ciddi anlamda bir ekonomik değer olarak kalmıştır. Çünkü söz konusu bu yol adeta Avrupa mallarının Şarka, Şark mallarının ise Avrupa'ya taşındığı yol güzergâhının en önemli iki merkezi durumundaki şehirlerdi. Ekonomik olarak bu denli stratejik bir öneme sahip olan bu ticaret anlayışı başta Tebriz olmak üzere Trabzon ekonomileri için yıllardır hayati bir özellik arz etmektedir. Ancak söz konusu ticari ilişkiler dönemin siyasi şartlarına ve kervan yollarının güvenliğine bağlı olarak birçok problemi de beraberinde yaşamıştır. Söz konusu problemler bir şekilde çözülmüş olsa da Trabzon-Tebriz ticari alakalarında ciddi bir sorun olarak kalmaya devam etmiştir¹.

Böylesi bir uzun mesafede dönemin şartlarına bağlı olarak gerek ulaşım ve gerekse güvenlik hususunda pek çok problemin yaşanması kaçınılmazdı. Yazın, Haziran-Temmuz aylarında Gümüşhane Deresi civarında develerin fazla sıcaktan bunaldıkları, kışın ise çığlardan, Nisan ve Mayıs aylarında Eleşkirt civarında eriyen kar sularından geçişin mümkün olmadığı, Erzurum'da kasırga olduğu için de deveçilerin eşyalarını orada bırakarak tekrar eşya almak için Trabzon'a geri döndüklerine, yani yolun olumsuzluklarına dikkat çekilmektedir. Trabzon'da transit sevkiyatına mahsus ekseriya bin devenin mevcut olduğu görülmüştür².

Şehbenderlik ticari raporlarda, özellikle Meşhed ve Tebriz şehirlerindeki şehbender raporlarında ekonomik ve ticari konularının anlatılmasının yanı sıra, ticaretin öneminden ve İran'la sağlam bir ticaret yapmaları teşvik edilmektedir.

Horasan ve Tebriz şehbenderleri yol problemler konusunu 1920–1923 yıllarındaki raporlarında şu şekilde vurgulamıştır:

“Osmanlı devleti Rusya'nın iç durumundan yararlanarak İran ticaretinden daha fazla faydalanabilirdi ama bu fırsatı kullanmamış ve sorunlar gitgide artmıştı. Eğer Trabzon-Erzurum-Kızıldize şose yolu tamir edilseydi ve burası araba yolu olsaydı durum çok daha farklı olurdu. Fakat bu iş pratiğe girmemiş ve eskiden olduğu gibi nakliyat, kervanlar ve deve ile 1,5–2 ay içinde yapılabilirdi. Ticari malların korunması için depoların olmaması ve Kızıldize'nin ikliminin kötü olması nedeniyle tüccarın malları uzun müddet açık havada kalıp ziyan olmuş ve bu yüzden tüccar yolculuk için güneş veya Rus yolunu tercih etmiştir.

Osmanlı devleti bu dönemde üç yola daha önem verdi. Birincisi, en kolay ve en hızlı olan devletin açmada acele ettiği Batum-Bakü-Aşkabat yoluydu. I. Dünya savaşından önce sadece Meşhed şehrine İstanbul vasıtasıyla bin kutu mal gelmişti. İkincisi, yolcuların emniyetini ve selametinin temin edildiği ve yolları tamir ederek, kış ve yaz dönemlerinde arabaların hareketine müsait hale getirildiği ve gümrük tarifelerinin az olduğu, tüccar için kolaylıklar ve imkânlar sağlandığı ve Trabzon-Erzurum demiryolunun yapılması suretiyle en uygun transit yolu haline gelen Trabzon-Tebriz yolu, Türkiye ticaretinde önemli bir rol oynamıştır. Üçüncüsü, Hindistan-Karaçi- Meşhed-Bombay yoludur. Bu

¹ Daei Masoumeh, *İran- Osmanlı Ticari İlişkileri (1900- 1923)*, Berikan, Ankara 2011

² Daei, A.g.e; Abdülvahap Hayri (1329), *İktisadi Trabzon*, “Mirkoviç Mat. ”, Trabzon, 2008, S. 23,81

dönemlerde Orta Asya'da Meşhed şehri İslamın önemli merkezlerindendi, Türkistan, Afganistan, Hindistan, Irak ve İran'ın çeşitli bölgelerinden de buraya ziyaret için gelenler olmakta ve Meşhed bu ülkelerin hepsiyle daimi ticari ilişkiler içerisindeydi. Bu bölgede Türkiye'nin mahsulâtını, mamulâtını satmak ve her türlü müşteriye çekmek için burada ticari şirketler açmak gerekiyordu... Transit eşyanın yanı sıra bu dönemde önemli bir rolü olan İran'ın milletinin, medeni terakkiyatı, siyasi düşünceleri takip etme ve medeniyetin gerektirdiklerine aşırı istek duymasıyla Osmanlı Devleti'ne ciddi tedbirler almasını önermişti”³.

İstanbul'da İran büyükelçiliğinin dış işlerine 16 Haziran 1923 tarihinde yazdığı mektupta Türkiye'nin yeni siyaseti şu şekilde yer almıştır:

“Yeni Türkiye devleti ciddi şekilde İran'ın durumunu takip ediyor, askeri, ülke ve ordu teşkilatı gibi çeşitli meseleler hakkında haberler alıyor ve İran'ın ordudaki ilerlemesini ve makam sahiplerinin yabancı ülkelere gönderilmesini istemiyor; zira Türkiye devletinin düşüncesi hep şuydu ki şimdilik Avrupa tarafından toprak almak mümkün değildi ve gelecekte de bu işi yapamayacaktı, bu yüzden bu imkânı İran topraklarında arıyordu ve her zaman uygulamalarında yolların ve hatta demiryollarının Anadolu'da ciddiyetle ilerlemesi için çabalıyordu. Anladığımıza göre makam sahiplerinden bir kısmını derviş ve eczacı hekim elbisesi ve unvanıyla Azerbaycan'a göndermiş ve Horasan'a da göndermek istemiştir. Elbette devlet adamları bunun bilincindeydiler ve her tarafa emirler verilmişti. Benim düşünceme göre gelecekte başkent Ankara olursa bu yolda Osmanlıların ciddiyeti daha çok olacak ve böyle görülüyor kısa zaman içinde bu iş tedirginlik ve savaşla sonuçlanacaktır. Devletin şimdiden Osmanlı'nın propagandasının planını önlemesi gerekiyor ve ülkemizin bunun önünde durmaya hazırlanması gerekiyor. Osmanlı bu parasızlıkla İran topraklarında propogandaya yıllık bir milyon liradan çok para harcıyor. Osmanlı'nın Rusya ile münasebetleri çok kötüydü ve günden güne daha da kötüleşiyordu ve inanıyorum ki bu durum barış yaptıktan sonra daha beter olacaktır. Bu soğuk ortamdan yararlanarak; özellikle bu durum gelecekte bizim için çok faydalı olacaktır. Ayrıca İngiltere ile de araları iyi olmadığı için; özellikle Osmanlı ile savaş durumunda onların yardımı veya bizim yanımızda olmayışı bizim için önemliydi.”⁴

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odasının 15 Eylül 1926 tarihli raporuna baktığımızda Türkiye'nin izlediği yeni siyasete rağmen Osmanlı devletinin yıkılışından ve Cumhuriyet döneminin başlangıcından itibaren yukarıda bahsettiğimiz sorunların yine devam ettiğini görürüz. Bu rapora göre;

“Rusya'nın vaziyet-i dâhiliyesi İran transiti için bize pek müsait bir fırsat tehiye etmiş iken maalesef bu vaziyetten bizim için bir istifade temini mümkün olmadığı gibi cenub-i İran-Bağdat-Beyrut otomobil yollarının küşadına mukabil de bir tedbir ittihaz edilememiş ve bilakis İran transitine mevzu, müşkilat bir kat daha tezayud etmiştir. Transit İran halılarında bir müddet evvel alınıp ahiren kaldırılan istihlak resmi şehrimiz halı muvaridatı üzerinde

³ Ticaret Şehbender Raporları I, Amire Matbaası, İstanbul, s. 50–56

⁴ Gozide-i İsnâd-i İran ve Osmanî, İran Dışişleri Bakanlığı, Haz. Muhammed Hasan Kavus-i Irakî, Vâhid-i Neşr-i İsnâd, c. 7, senet no: 1271, kutu: 15, dosya: 36, no: 28, s. 42–43

sui-tesir hâsıl ettiği gibi yeni vergilerin tabiki dolayısıyla da İstanbul ile muamele-i ticariyede bir kısmı İran tacirleri mubayaatını başka taraflardan tedarik ve temine başlamışlardır. Aynı zamanda Trabzon-Erzurum-Kızıldize şosesinin tamiri ve bu yolun kadim deve katarlarının yerine otomobil işleyebilecek bir vaziyete getirilerek muamelat-i ticariyede birinci derecede haiz-i ehemmiyet bir mesele olan süratın temini çarelerine henüz tevessul edilememiştir. Halen buralarda nakliyat develer sırtında ve 1,5, 2 ay zarfında yapılmakta ve bu teahhurata ayrıca vilayet-i şarkiyede mevcut olan veba-i bakari dolayısıyla zaruri karantina müddetleri ilave edilmek icab etmektedir. Kızıldize baş müdüriyetinin şedaid-i hevaiyeden mesun, mahfuz bir ambarda bile malik olmaması tüccar eşyasının uzun müddet açıkta kalması ve muhtelif suretlerle ziyana uğraması gibi halatın inzımamı neticesindedir ki şehrimizden geçen İran transitii en nihayet kısmen Rusya ve kısmen de cenub tarikini tercih etmek mecburiyetinde kalmıştır. Şehrimizin İran transitiiyle alakası yalnız halı üzerine değildir. Bilmukabele İran tüccarı İran'ın muhtaç olduğu birçok mevadd ve eşyayı İstanbul'dan tedarik ederek göndermektedirler. Bilhassa son zamanlarda terakkیات-ı medeniyeyi takip hususunda İran'da başlayan cereyanın neticesi olarak İran halkının levazım-ı medeniyeye ve zaruriyesini temin-i ihtiyacı o nisbette çoğalmıştır. Her halde şehrimiz ticaretin inkişafına, bu yolun tesire olan İran ticaretinin en müsait bir tarik-i ticari bulunan Kızıldize-Erzurum-Trabzon üzerinden ve şehrimizden geçmesini teskil zımında çok ciddi tedabir ittihaz etmek lazımdır”⁵.

Önce de dediğimiz gibi Tebriz-Erzurum-Trabzon yolunun kötü olması sebebiyle yolcular, tüccarlar, esnaf, deveciler yaz ve kış dönemlerinde çeşitli sorunlar yaşamaktaydı. 27.3.1923 tarihli bir belgede bu yoldan İran'a kışın gitmek üzere karlarda kalan yolcular İran Devleti'nin imkânlarının olmamasından şikâyet etmekte ve Osmanlı ahalisinden olanların Osmanlı'nın olanaklarından faydalandığını ancak kendilerinin bu imkânlardan yoksun olduklarını anlatmaktadır⁶.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti dönemiyle birlikte bu yol yeniden gündeme gelmiştir. Ecnebi ülkelerinde özel yeri olan İran halıları Dünya pazarlarına naklinde İstanbul'un merkez olabilmesi için Gürbulak-Tebriz yolundan yapılan ticaretin düzenli yapılması gerekmektedir⁷.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası,1926- 1928 senelerinde yazdığı rapora göre;

“İran- Trabzon ticaret tarikimizin müşkilatı, kat olunmasının bugünkü ticaret prensipleriyle katien tevafuk edemeyecek kadar uzun bir zamana ihtiyaç göstermesi, hatta ayağıştan mahrum olduğunun iddia olunması salifü'z-zikr vaziyetin hususunda bir amel teşkil etmiş olmak lazım gelir. Hatta bugün Bender Buşir'den Londra'ya bahren haluların sevki için icap eden masrafın İran'dan İstanbul'a irsali için sarfedilen meblağa tekabül edecek derecede azaltılmış olduğu da söylenmektedir. İran halı transitii İstanbul için ayrıca iki cihetten daha haizi ehemmiyet ve kıymet addolunuyor”.

⁵ İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1926 Senesi Kongresi, Ebu'l Ziya Matbaası, 1926, s. 19-20

⁶ BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir), HR. İM, 70/3; HR. İM, 86/8.

⁷ T.TZT.İHR,789/58; T.TZT.İHE747/103; T.TZT. İHE,789/55.

“Transit işlerine, İran ile olan muvasalamızın temini zımnında Trabzon-Erzurum-Kızıldize yolunun otomobil işleyebilecek bir hale getirilmesi ve Kızıldize gümrük idaresinde bir depo inşa edilmesi lazım gelir. Şunu da ilave edelim ki İran ile olan münasebatı ticariyemiz yalnız halıya değil daha birçok ümtiya ve mevadda müteallık bulunduğundan tedrici ve daimî bir inkişafa müstaittir”⁸.

Araştırma, istizan gibi bahanelerle, 15 Ocak 1923 yılında bir noktadan diğer noktaya geçmek isteyen İranlılara izin verilmemiştir. Bu gecikme onların çok zarara uğramasına neden olmuştur. İran’dan Erzurum yoluyla Osmanlı toprağına girmek isteyenler, askeri yöneticiler ve diğer güvenlik görevlileri tarafından daima kötü muamelelerle, hakaretle karşılaştığı gibi, vergi memurları da kaba bir şekilde davranmıştır. İran devlet memurları da Osmanlı’ya memuriyete geldikleri zaman, Ankara devleti tarafından memuriyet hükümleri onaylanmadığı bahanesiyle ve İran tebaalarının da Osmanlı tebaası gibi karşılanarak ve bazen de onların pasaportlarını alarak, askere ve cepheye göndermişlerdir. Hatta Velioğlu isminde bir şahıs ikamet tezkiresini yenilememesi nedeniyle ve dışişleri bakanlığı tarafından onaylanmadığı için Osmanlı tebaası sayılıp askere alındığı gibi durumlar olmuştur. (Elbette İranlı Osmanlı tebaasında olanlar askerlikten kaçmak için İranlı tebaası olduklarını iddia ettikleri zaman Şura-yı Devlet tarafından incelenip bunların Osmanlı tebaası oldukları ispat ediliyordu.) İran ve Osmanlı ilişkilerinin iyi sürmesi ve zedelenmemesi için vilayetler, liva ve kazalara kesin bir emirle İranlıların iyi karşılanması ve askere gidenlerin serbest bırakılması emredilmişti⁹.

1923 yılında Trabzon ile Tebriz arasında Osmanlı tüccarlarının mallarını nakleden deveçilerin, İran’a girişlerinde İran memuriyetiyle tüccar ve ahali tarafından adeta soyulur derecesinde zarara uğradıklarından dolayı, borçları fazla olarak bir netice develerin adedi azalarak gerekli tedbirleri Tebriz şebhenderine verilmişti¹⁰.

⁸ İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, *1926–1927–1928 Seneleri Faaliyet ve Muamelatına ait Umumi Raporlar*, Haz. Oda Raportörlerinden H.Avni, Sinan Matbaası, İstanbul 1935, s. 565/647–648

⁹ HR. İM,65/64.

¹⁰ Cumhuriyet Arşivi 030.10.01.01.011.47.11

1873 KRİZİ'NİN OSMANLI DIŞ TİCARETİNE ETKİSİ

The Effect of the 1873 Crisis on the Foreign Trade of the Ottoman Empire

MEHMET ÇETİN*

Özet

17. yüzyılın başında okyanus ötesine yönelmekle birlikte Osmanlı toprakları üzerinden geçen Doğu-Batı ticareti uzun dönemler boyunca nispi önemini korumaya devam etmiştir. Önceleri büyük ölçüde Müslüman tüccarın denetiminde olan bu ticaret, 17. Yüzyılın başlarında İngiliz ve Hollandalılara tanınan imtiyazlarla birlikte tedricen yabancı aktörlerin denetimine girmeye başlamıştır. Özellikle Yakındoğu üzerinden gerçekleşen ticarete Fransız İhtilali'ne kadar Fransızlar hâkim olmuş; Napolyon Savaşları'nın ardından küresel ölçekte hegemonya alanını genişleten İngilizler, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi bölgesel anlamda da 19. yüzyılın son çeyreğine kadar sürecek bir üstünlüğe sahip olmuşlardır. Şüphesiz geniş sınırları nedeniyle Osmanlı Devleti'nin farklı bölgelerindeki ticaret farklı ticari partnerlerle gerçekleştirilmiştir. Yakındoğu üzerinden gerçekleşen ticaret daha çok Kuzey Batı Avrupa ülkeleriyle gerçekleşirken; Balkanlar üzerinden gerçekleşen ticaret de daha çok kara yolları vasıtasıyla Avusturya ve Rusya ile gerçekleşmiştir.

Sanayi Devrimi'ni takip eden süreçte Doğu-Batı ticaretinin yapısında da önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Küresel işbölümü çerçevesinde Merkez ülkeler ile Çevre ülkeler arasında mamul mal ile hammadde ve gıda maddeleri mübadelesine dayanan bir yapı ortaya çıktığı gibi Avrupa'nın Batısı ve Doğusu arasında da benzer bir değişim meydana gelmiştir. 19. Yüzyılın ortasında Avrupa'nın en önemli tahıl ambarı Ukrayna ve Eflak-Boğdan bölgeleridir. 19. Yüzyılın son çeyreğinde Amerikan ve bazı Avrupa borsalarında meydana gelen spekülâtif hareketlerin tetiklediği ve aynı zamanda kapitalizmin ilk büyük krizi olarak nitelendirilen 1873 Krizi, finansal sektörleri olduğunu gibi reel sektörleri de derinden etkilemiş ve 1878-79 yılına kadar devam etmiştir. Osmanlı Devleti'nin de içinde bulunduğu yirmiden fazla ülkenin küresel finansal piyasalardan yeni fonlar bulamayarak iflas etmesiyle sonuçlanan bu kriz, şüphesiz Osmanlı Devleti'nin doğu-batı ticaretinde önemli bir rol oynayan ihraç limanlarını da derinden etkilemiştir. Bu çalışmada 1873 Krizi'nin Osmanlı ihraç limanlarındaki ticari faaliyetler üzerindeki etkisi İngiliz konsolos raporları üzerinden değerlendirilecektir. Böylelikle çalışmanın esas amacı krizin Osmanlı ekonomisinde üzerinde sadece borçlanma kanalı üzerinden değil aynı zamanda ticaret kanalı üzerinden yarattığı sonuçların ortaya konulmasıdır.

Anahtar Kelimeler: 1873 Krizi, Osmanlı ekonomisi, dış ticaret.

* Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniv, Dokuzçşemeler Kampüsü, Dekanlık Binası, Oda No. 307, Adatepe Mah. Buca-İZMİR, mehmet.cetin@deu.edu.tr

Abstract

The East-West trade route passing through the Ottoman lands, tended to protect its relative importance over long periods, although it tended to canalized to the overseas in the beginning of the 17th century. This trade route was on a large scale under the control of mussulman merchants previously. But it came under the control of the British and Dutch merchants gradually, with the priviliges granted by the Ottoman Empire, in the early 17th century. The French merchants were dominant especially on the Near-Eastern trade until the French Revolution. Following the Napoleonic Wars, the United Kingdom enlarged its global domination and gained superiority regionally just as the dominance it got over the other parts of the World until the last quarter of the 19th century. Commercial activities in the different regions of the Ottoman Empire were dealt with different trading partners undoubtedly. Although the Near-Eastern trade was mostly done via maritime transport and with the North-Western European countries, the trade of the Balkans was done with Austria and Russia and mainly via overland routes.

Some important changes took place in the structure of the East-West trade following the Industrial Revolution. As occurred in the structure of trade between the Centre and Periphery countries through the barter of raw material and finished goods along within the framework of the global division of labor, the trade between the West and the East of the Europe had a similar transformation. Ukraine, Moldavia and Wallachia were the main granaries of the Europe in the middle of the 19th century. The 1873 Crisis which was the first main crisis of the capitalism and triggered by the speculative movements that arised from the USA and some European stock markets in the last quarter of the 19th century, affected the real sectors as it affected the financial sectors and lasted until 1878/9. The crisis was resulted with the bankruptcies of more than twenty countries and with no doubt influenced the export ports of the Ottoman Empire which played an important role on the East-West trade deeply. In this study, the effects of the 1873 crisis on the commercial activities of the Ottoman exportation ports will be evaluated via British Council Reports. Thus, the main objective of this study is to put forth the results of the crisis on the Ottoman economy through commercial indicators.

Key Words: The 1873 Crisis, Ottoman economy, foreign trade.

Giriş

19. yüzyılda dış ticaret küresel anlamda hızlı bir genişleme sürecine girmiştir. Bunda yüksek taşıma maliyetlerinden kaynaklanan doğal engellerin yanı sıra önceki dönemlerde dış ticaret politikalarında takip edilen milliyetçi yani merkantilist politikaların da etkisiyle uygulanan karşılıklı tarifeler nedeniyle ortaya çıkan suni engellerin tedricen kaldırılması esas etken olmuştur¹. 19. yüzyılın ikinci yarısından İ. Dünya Savaşı'na kadar geçen dönem küresel ticaret politikalarında farklı senaryoların yaşandığı bir dönemdir. 1860 tarihinde imzalanan ve Cobden-Chevalier Ticaret Anlaşması olarak da bilinen İngiliz-Fransız ticaret anlaşması Avrupa'nın tüm önemli

¹ Tevfik Güran, *İktisat Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2015, s. 164

ülkelerini içine alan bir ticaret anlaşmaları dalgasını başlatmış ve Avrupa'nın süratli ve genel bir biçimde serbest ticarete doğru yönelmesini beraberinde getirmiştir. Amerikan ve Rus kökenli ucuz tahılın Avrupa pazarlarını istila etmesi ile ortaya çıkan 1873 Küresel Krizi, hızla serbestiye yönelen dış ticaret politikalarında önemli bir geri dönüşe sebebiyet vermiştir. Serbest ticarete yönelik tarımsal destek programları yerini hızla endüstriyel himaye politikalarına bırakmıştır².

1870 ile 1890'lı yıllar arasındaki dönem Avrupa iktisat tarihinde 19. yüzyılın büyük bunalımı olarak tanımlanmaktadır. 1873 Bunalımı temelde reel faktörlerden kaynaklanmaktadır³. Ayrıca bunalımın önde gelen nedenleri arasında dış yatırım sahasında meydana gelen olaylar da yer almaktadır. Amerikan demiryolu tahvillerindeki spekülâtif gelişmelerle birlikte İngiltere, Fransa ve diğer eski sanayi devletlerinin sermayesiyle beslenen Avusturya, Osmanlı Devleti, Güney Amerika ve Rusya gibi ülkelerde yaşanan mali güçlükler, dış borç piyasasında ani bir çöküşe neden olmuştur⁴. Daralma kendisini temel ticaret mallarının fiyatlarını etkileyen deflasyonist bir eğilimle göstermiş; merkez ile uç bölgeler arasındaki sanayi üretiminin karlılığını azaltarak; önceki dönemde kurulan ticaret ilişkilerini olumsuz etkilemiştir⁵. Maliyetlerdeki yükseliş, pazarların daralmasına, kamu yatırımlarının azalmasına, fiyat düşüşleriyle birlikte üretimin azalmasına ve gümrük tarife savaşları vasıtasıyla özellikle ihracat olmak üzere dış ticaret hacminin hızla daralmasına neden olmuştur⁶.

1873 Krizi öncesinde Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan ticareti önemli bir sıçrama göstermiştir. Savaşların seyrek olduğu görece bir barış dönemi olan 1730-1780 dönemi ile karşılaştırıldığında 1780-1830 döneminde Avrupa ile ticaret yılda ortalama %1,5, 1840 sonrasında ise yılda ortalama %5'in üzerinde bir büyüme görülmektedir. Kırım Savaşı'ndan sonra ise Osmanlı Devleti'nin Avrupa ile olan ticaretinin büyüme hızında bir düşme görülmektedir⁷. 1873 Krizini takip eden dönem ise önceki dönemden önemli farklılıklar içermektedir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin 1880 fiyatlarıyla ihracatının büyüme hızı %6,2'den %2,7'ye ve ithalatının büyüme hızı ise %5,2'den %2,5'a düşmüştür. Osmanlı Devleti'nin genel olarak dış ticaretinde görülen durgunluğun ardındaki en önemli neden dünya ekonomisinin 1873-1896 yılları arasında yaşadığı *Büyük Bunalım*dir⁸.

² Kevin H. O'Rourke, "Tariffs and Growth in the Late 19th Century", *The Economic Journal*, c. 110/sy. 463, 2000, s. 457; Rene Sedillot, *Dünya Ticaret Tarihi, Değıştokuştan Süpermarkete*, Cep Kitapları a.ş., 1983, s. 402

³ Charles Kindleberger, *Financial History of Western Europe*, Taylor & Francis, 2005, s. 69

⁴ Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler, Geçiş Tartışmaları*, İktisadi Düşünce Klasikleri Dizisi, Belge Yayınları, (Çev. F. Akar) Ekim, 2007, s. 275-279

⁵ Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, On Dokuzuncu Yüzyıl*, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul 1994, s. 91

⁶ Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi, 1500 – 2010*, Yordam Kitap, (Çev. Fikret Başkaya), Ankara 2003, ss. 188-191

⁷ Şevket Pamuk, "The Ottoman Empire in the Great Depression of 1873-1896", *The Journal of Economic History*, c. 44/ sy. 1, 1984, s. 109

⁸ Pamuk, a.g.m., s. 109

Çalışmanın takip eden bölümünde 1873 Krizi'nin küresel ticaret hacminde meydana getirdiği değişikliklerin Osmanlı Devleti üzerindeki etkisi değerlendirilecektir. Bunun için Osmanlı dış ticaretini mikro ölçekte iyi yansıtabileceği düşünülerek seçilen İzmir, Trabzon ve Halep limanları üzerinden krizin etkisi tartışılacaktır. Bu limanların uzun vadeli tarihsel süreçteki ekonomik arka planları ve gelişim süreçleri de değerlendirilerek neden bu limanların seçildiği hususu da aydınlatılmış olacaktır. Küresel kriz döneminde bu limanların ticaret yapısı ve bölgesel ticaret hacminde meydana gelen değişiklikler ilgili dönemde yaşanan ekopolitik gelişmeler çerçevesinde analiz edilecektir.

1. Halep Vilayeti ve İskenderun Limanı

I. Selim zamanında Osmanlı hâkimiyetine giren şehir Memlûk emirlerinin ticari altyapısının kurulması konusundaki yatırımları sayesinde bir ticaret merkezi özelliği kazanmıştır. Bununla birlikte Osmanlıların Doğu Arabistan üzerinde denetim kurmasına bağlı olarak Doğu Akdeniz'in en önemli ticaret merkezlerinden biri haline gelmiştir⁹. Memlûk döneminden itibaren Avrupalıların getirdiği yünlü kumaşlar ve gümüş ile Hint baharatının değiş tokuşu üzerinden şekillenen uzun mesafeli ticaret, coğrafi keşiflerin olumsuz etkisine bağlı olarak biçim değiştirmiştir. Avrupalı ve özellikle İngiliz tacirlerin kentte ilgilendikleri temel mal İran ve Suriye ipeği olmaya başlamıştır¹⁰. Halep, Ortaçağlardan itibaren İran ipeğinin en büyük pazarlarından birisi durumundadır. İran'dan Halep'e gelen ipekler gerek hammadde gerekse mamul halde Osmanlı toprakları içerisinde diğer bölgelere ve Avrupa'ya ihraç edilmektedir. Bu dönemde İran ipeği, Levant ticaretini canlandıran ve Osmanlı hazinesini dolduran önemli bir zenginlik kaynağı olmuştur¹¹.

17. yüzyılda alternatif bir liman olarak İzmir kendisini göstermeye başladıysa da Halep için asıl gerileme dönemi 18. yüzyıl ile başlamıştır. İran Safevi Devleti'nin dağılması İran menşeli ipeğin veriminde ciddi düşümlere sebebiyet vermiş ve Avrupalı tacirler alternatif kaynaklar aramaya başlamışlardır. Halep, 1825'te şirket kendini fesheden kadar Levant Şirketinin karargâhı olmayı sürdürmüştür. Bu durum Hristiyan Arap ve Yahudiler gibi yerli unsurların ön plana çıkmasını sağlamıştır¹². Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, 1850 Ayaklanması ve Tanzimat reformları nedeniyle ciddi krizlere rağmen Halep Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşüne kadar önemli bir bölgesel pazar merkezi ve imparatorluğun ciddi üretim merkezlerinden biri olmayı sürdürmüştür. Özellikle de dokuma sanayi eski önemini kaybetmiş olmasına rağmen 19. yüzyılda iktisadi faaliyetler açısından önemli bir yer tutmaya devam etmiş, sahip olduğu aile tipi küçük işletme yapısı sayesinde 19. Yüzyılın ikinci yarısından

⁹ Edhem Eldem, Daniel Goffmann ve Bruce Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Çev. Sermet Yalçın, 1. Basım, İstanbul 2012, s. 24

¹⁰ Eldem, Goffmann ve Masters, a.g.e., s. 30

¹¹ Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları*, İncelemeler, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 169

¹² Eldem, Goffmann ve Masters, a.g.e., ss. 57-63; Suraiya Faroqhi, "Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 2, 1600 – 1914, Ed. Halil İnalçık ve Donald Quatert, Eren Yayınları, 2004, s. 631-632

itibaren etkili olmaya başlayan bol ve daha ucuz Avrupa dokuma ürünlerine karşı uzun süre direnebilmiştir¹³.

Halep'te gerçekleşen ticari faaliyetlerin önemli bir göstergesi gümrük gelirleridir. Tanzimat'ın ilanından itibaren 1862-63 senesine kadar tedricen artan gümrük gelirleri, 1863 yılında yavaş yavaş başlayan ve 1864 yılında bütün eyalete yayılan isyan ve 1869 yılında açılan Süveyş Kanalı nedeniyle gerilemeye başlamıştır¹⁴. Benzer bir durgunluk Osmanlı ekonomisinin geneli için geçerlidir ve arka planında dünya ekonomisinin 1873-1896 Büyük Buhranı yatmaktadır. Bu dönemde sanayileşmiş ülkelerden gelen talebin yavaşlaması dış ticaret hadlerinin Osmanlı ekonomisi aleyhine dönmesine yol açmıştır¹⁵.

Halep ticaretinin çerçevesini çizmek gerekirse şu özellikler dikkat çekicidir. Öncelikle ulaştırma maliyetleri ülkenin denize kıyısı olmayan bölgelerinde genellikle olduğu gibi yüksektir. Bu durum Halep ve hinterlandında yetiştirilen ihraç ürünleri olan hububat, meşe palamudu, yün ve dokuma için Avrupa pazarlarında elverişli koşulların oluşmasını engellemektedir. Halep vilayetindeki temel endüstriler ise dokuma, boyama ve tabaklamadır. Adana vilayeti 1867 yılında Halep'ten ayrılarak müstakil bir vilayet haline getirilmiştir. Halep'in ticari anlamda karşı karşıya olduğu en büyük ticari çıkmazlardan birisi Süveyş Kanalı'nın açılması olmuştur. Kanalın açılması ile birlikte Halep'in Bağdat'a ulaşan transit ticaret yolu olma özelliği aşamalı olarak kaybolmaya başlamıştır. Ayrıca Osmanlı merkezi yönetiminin Halep'in ticaretine ilişkin müdahaleleri aynı ölçüde sıkıntılı sonuçlar doğurmuştur. Gümrük teşkilatının Halep'ten İskenderun'a aktarılması hem mali hem de ticari anlamda tatmin edici bir sonuç doğurmamıştır. Ticaret genişlemesine rağmen ondan elde edilen gelirler azalmaktadır. Büyük avantajlarına rağmen halen Halep'te 1893 yılına kadar bir banka teşkil edilmemiş ve burada satılan tahviller Beyrut, İskenderiye ve İzmir'den temin edilmiştir. İthalatçı ülkelere yapılacak para havalesi çok da yetkin olmayan ve muazzam karlar elde eden aracılar tarafından yapılmaktadır¹⁶.

1870'li yılların başlarında Halep'in dış ticaretini derinden etkileyen iki gelişme söz konusudur. İlk olarak yetkili bir banka şubesinin bulunmaması Beyrut, İzmir ve İskenderiye'den aldıkları poliçeleri satan güvenilmez bir spekülör sınıfı yaratmıştır. En büyük spekülörlerden birinin 1874 yılının ikinci yarısında karşılığı olmayan 180 bin pound zararını açıklaması ve akabinde ödemelerini durdurduğunu ilan etmesi havaalelerin artık sadece külçe ile yapılmasını beraberinde getirmiştir. Zaman içerisinde ticari ürünlerinin satışının sadece nakitle yapılması uygulamasına

¹³ Hilmi Bayraktar, "XIX. Yüzyılda Halep Eyaletinin İktisadi Vaziyeti", Fırat Üniversitesi, Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No: 8, Elazığ 2004, s. 68

¹⁴ Bayraktar, *a.g.m.*, s. 132

¹⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913), Ticaret, Sermaye ve Üretim İlişkileri*, Yurt Yayınevi, Ankara 1984, s. 29

¹⁶ *Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls in 1868*, printed by Harrison and Sons, July, London 1868, s. 425-427; *Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls in 1869*, printed by Harrison and Sons, August, London 1869, s. 422-423; *Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce &c., of Their Consular Districts*, printed by Harrison and Sons, July, London 1873, s. 556-576

geçilmişse de büyük çaplı mal ithal eden firmalar ticari faaliyetlerini yürütememişlerdir. Satıcılar da her an hazır nakdi kaynağa sahip temsilcilerle işlemlerini sınırlandırmak zorunda kalmışlar ve bu da tacirleri Halep'e gelmekten alıkoymuştur¹⁷. İkinci olarak 1870'li yıllarında başında diğer pek çok Osmanlı limanı üzerinde de olumsuz etkilere sahip olan Fransız-Prusya Savaşı nedeniyle talebin düşmesine bağlı olarak Halep'in ihraç ürünlerinde fiyatların %20-30 azalmasına sebebiyet vermiştir. Haliyle gelirlerin azalması nüfusun fakirleşmesine neden olarak ithal ürünlere olan talebi de azaltmıştır. Aynı zamanda eyalet gelirlerinin önemli bir kısmının dış borçlara teminat gösterilmiş olması dolaşımdaki para miktarının azalmasına sebebiyet vermiştir¹⁸.

1870'li yılların kalan kısmında Halep'in dış ticaretini şekillendiren önemli gelişmeler Anadolu'daki kıtlık nedeniyle hükümetin ihraç yasağı uygulamaları, 1875 yılında ortaya çıkan uzun süreli kolera hastalığı ve 1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı olmuştur. Kıtlıklar nedeniyle Halep'in tahıl fazlası dış ticarete kanaliz edilememiş, kolera hastalığı nedeniyle de aracılar Halep'in hinterlandı yerine İzmir ve Karadeniz limanları ile yeni bağlantılar kurmayı tercih etmişlerdir¹⁹. Halep'in üstlendiği Avrupa ürünlerinin Küçük Asya içindeki dağıtımını ve yerli ürünlerin İzmir ve Karadeniz limanları ile sevk edilmesi rolündeki düşüş ister istemez iç ticareti de etkilemiştir. Böylece Halep çevre illerdeki yerel imalatçıların ihtiyaç duyduğu hammaddeleri tedarik etme rolünü de kaybetmeye başlamıştır. Bu eyaletin ithalatında 10 yıldan beri yaşanmakta olan kademeli düşüş 1875 ve 1876 yıllarında daha da hızlanmıştır. Asya piyasalarına Avrupa mallarını aktarmak için yeni yolların bulunması Halep'in ithalat ticaretini daha da azaltmış ve sadece kendi nüfusunun ihtiyaçları ile sınırlandırmıştır. Bazı firmalar piyasadan tamamen çekilmiş; bazıları ise ticari faaliyetleri için daha ümit vadeden alanlara geçiş yapabilmek için beklemektedir²⁰.

Kuzey Mezopotamya ve Kürdistan ithalatının önemli bir kısmının Halep üzerinden gerçekleşmesi bölgedeki ticari hayatı kısmen ayakta tutmuştur. 93 Harbi'nin yıkıcı etkisi kendisini Anadolu'nun diğer bölgelerinde daha sert bir biçimde gösterirken savaş nedeniyle fiyatların yüksek seyretmesi bölgesel gelirleri arttırmış ve hem yatırım için gerekli fon sağlanabilmiş hem de Avrupa piyasalarındaki ticari depresyonun yol açtığı düşük fiyatlar Halep'teki yerli tüccarın büyük çaplı alım yapmasını mümkün kılmıştır²¹. Savaştan sonraki dönem ise aynı ölçüde yıkıcı olmuştur. Kötü hasatlar, ticari durgunluk, hububat stokunun ve hasadın yerel ihtiyacı

¹⁷ *Commercial No. 17, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts*, Part VI, Printed by Harrison and Sons, August, London 1875, s. 1658-1659

¹⁸ *Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls in 1871*, printed by Harrison and Sons, August, London 1871, s. 1088-1091

¹⁹ *Commercial No. 17*, s. 1686-90.; *Commercial No. 9, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts*, Part IV, printed by Harrison and Sons, June, London 1876, s. 964-982

²⁰ *Commercial No. 9*, s. 983-986; *Commercial Trade No. 18, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufacture, Commerce, &c., of their Consular Districts*, Part IV, printed by Harrison and sons, July, London 1877, s. 942-956

²¹ *Commercial No. 19, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts*, Part III, printed by Harrison and Sons, June, London 1879, s. 982-986

karşılanamaması nedeniyle canlı hayvan stokunun önemli bir kısmını yok eden bir kıtlık meydana gelmiştir. Önemli miktarda temel yiyecek maddesi yurtdışından ithal edilse de yük hayvanı kıtlığı ve buna bağlı kara taşımacılığının yüksek maliyeti temel ürünlerin kıtlık fiyatlarında satılmasına sebebiyet vermiştir. Türkiye'nin içerisinde bulunduğu politik olumsuzluklar da ticari faaliyetlerdeki bu depresyonist durumu desteklemiştir²².

1880'li yılların başında ülkenin tarımsal kaynaklarında meydana gelen aşamalı iyileşme ve üretken hasatlar nedeniyle ticari bir canlılık söz konusudur²³. 1882 Baharında Bağdat'ta gerçekleşen ticari kriz Musul ticaretini Halep'e yönlendirmiş olsa da Mısır'daki olaylar yerli imalat ürünlerinin ticaretini felce uğratmış ve olumlu gidişatı olumsuzla çevirmiştir. Takip eden sene özellikle hububat ihracı artış gösterse de Büyük Bunalım temel nedenlerinden birisini oluşturan Rusya'da ve Amerika'da gereğinden fazla hasat ve Avrupa'da Suriye'nin hububatına olan talebin durgunluğu tarım üzerinde oldukça depresif etkiler doğurmuştur²⁴.

1880'li yılların ikinci yarısında bir yandan Halep – İskenderun yolunun inşasına yönelik çabalar, Antakya ve Kilis'ten çıkarılan meyan kökünün ABD'ye ihraç edilmeye başlanması, Diyarbakır yakınlarındaki Ergene madeninden çıkartılan bakır cevherinin Liverpool'a ihraç edilmesi, Alman imalatçılarının Halep pazarına girmeye başlamaları ve hükümetin deniz yollarındaki gümrük vergisini lağvetmesi bölgesel ticareti destekleyen gelişmeler olmuştur²⁵. Fakat Avrupa'da krize bağlı talep yetersizliğinin devamı, Avrupa piyasalarındaki Rus ve Hint rekabeti, yüksek taşıma maliyetleri, Mısır'ın uyguladığı ithalat vergisi ve çekirge istilası gibi doğal afetler genel olarak ticarete mevcut olan durgunluğun devam etmesine sebebiyet vermiştir²⁶.

1890'lı yılların başında doğal felaketler Halep'in dış ticaretini olumsuz etkilemeyi sürdürmüştür. 1890 yılının Eylül ayının başında başlayan ve yılsonuna kadar devam eden kolera hastalığı vilayeteki her kasabayı, her köyü sarmış; İskenderun limanının geçici bir süre ile karantina altına alınması sebebiyle tüccar gemilerinin gerçekleştirdiği seferler aksamıştır. Böylece Halep vilayeti hem kara hem de denizden bloke edilmiş ve ciddi ticari kayıplara maruz kalmıştır²⁷. Bölgenin

²² *Commercial No. 36, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts*, Part V, printed by Harrison and Sons, July, London 1880, s. 1429-1430; *Commercial No. 32, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts*, Part VII, printed by Harrison and Sons, August, London 1881, s. 1269-1270

²³ *Commercial No. 36, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufacture, Commerce, &c., of their Consular Districts*, Part XIII, printed by Harrison and Sons, August, London 1882, s. 1138-1139

²⁴ *Commercial No. 26, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts*, printed by Harrison and Sons, May, London 1884, s. 1003

²⁵ Foreign Office, *Annual Series, No. 500, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1888 on the Trade of Aleppo, printed by Harrison and Sons, April, London 1889, s. 1-4

²⁶ Foreign Office, *Annual Series, No. 745, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1889 on the Trade of Aleppo, printed by Harrison and Sons, July, London 1890, s. 1-5

²⁷ Foreign Office, *Annual Series, No. 1891, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance Turkey*, Report for the Year 1890 on the Trade of Aleppo, Printed by Harrison and Sons, May, London 1891, s. 1-3

dayanak noktası olan arpa ve buğday Avrupa'daki Amerikan, Rus ve Hint hububatının rekabetine bağlı olarak oldukça önemsiz miktarlarda ihraç edilmekte iç kısımlardan deve sırtında nakledilmesinin yol açtığı yüksek taşıma maliyetleri büyük bir handicap yaratmaya devam etmektedir. İthalattaki durmanın arkasında ise Halep sakinlerinin azalan gelirlerinin satın alma güçlerini sınırlandırması ve özellikle İngiliz mamul mallarına karşı olan talebi azalması yer almaktadır.²⁸

Küresel krizin sonlarına doğru Halep'in dış ticaretinde etkili olan en önemli faktör ülkedeki politik sıkıntılar olmuştur. 1895 yılının sonu ve 1896 yılının baharındaki politik sıkıntılar vilayetin ekonomik ve ticari gelişmesi üzerinde açık bir yıkıcı etki göstermemiştir fakat gerçekte oldukça yaygın ve genele yayılmış bir çöküşe sebebiyet vermiştir. Bununla birlikte 1897 senesinde Urfa, Maraş, Antep ve Birecik gibi ermeni katliamları nedeniyle yağmalanmış kasabalarda tahrip olmuş stokların yerine konulması çabası ithalatın önemli ölçüde artmasına neden olmuştur.²⁹

2. Trabzon Limanı

Trabzon, İran vasıtası ile Orta Asya ve Hindistan'dan gelen malların Karadeniz limanlarına, İstanbul'a ve Avrupa'ya ulaştırıldığı önemli bir transit ticaret merkezidir. 15. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte önce İstanbul'un ardından da Karadeniz ve çevresinin Osmanlıların eline geçmesi sonucunda Karadeniz'deki ticari faaliyetler Osmanlı devletinin tekeline girmiştir³⁰. Karadeniz ticaretinde Trabzon'un merkezi bir öneme sahip olmasını sağlayan özelliği, Doğu Anadolu'ya bağlayan Trabzon-Erzurum-Tebriz yolu ile birlikte Anadolu ve Balkanlardan gelen yolları birbirine ve Karadeniz'in kuzeyine bağlayan önemli bir merkez olması olmuştur³¹.

19. yüzyıl öncesinde Coğrafi Keşifler neticesinde ticaret yollarında meydana gelen değişimler ve Osmanlı-Safevi ilişkilerindeki gerginlikler nedeniyle Karadeniz ticareti iniş çıkışlı bir seyir izlemiştir³². 19. yüzyılda ticaret yollarının güvenliğinin tesis edilmesiyle birlikte bölgesel anlamda ticari gelişme hız kazanmıştır. Bunda öncelikle Karadeniz'in yeniden milletler arası ticarete açılması ve ulaştırma maliyetlerini azaltmak amacıyla eski İran-Trabzon transit yolunu canlandırmak isteyen İngiltere'nin politikası da etkili olmuştur. Ayrıca Trabzon'un Avrupa ile olan ticaretinde doğrudan seferlerin az olması ve malların büyük bir kısmının İstanbul ve

²⁸ Foreign Office, *Annual Series, No. 1403, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1893 on the Trade of Aleppo, printed by Harrison and Sons, June, London 1894, s. 1-5

²⁹ Foreign Office, *Annual Series, No. 1952, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1896 on the Trade of Aleppo and Adana, printed by Harrison and Sons, June London 1897, s. 1-4

³⁰ Necmettin Akgün, "Trabzon Gümrüğü'nde İktisadi Faaliyetler (1750-1850)", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, c. 11, 2000, s. 1-2

³¹ Necmettin Aygün, *Karadeniz'den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, c. 1, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, Ankara 2016, ss. 3-5

³² Akgün, *a.g.m.*, s. 3-5

İzmir'den aktarılması bu ticaretin karlılığını arttırarak beratlı Avrupa tüccarını da bu bölgeye çekmiştir³³.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinden 20. yüzyılın başlarına kadar geçen dönemde özellikle İran ile gerçekleştirilen ticari faaliyetlerde üstlendiği ana liman rolü, Trabzon'un ekonomik önemini daha da arttırmıştır. Yerli gemiler ile birlikte İngiliz, Fransız, Avusturya ve Rus bandıralı buharlı gemilerin yoğun faaliyetleri neticesinde Trabzon Limanı, Osmanlı sınırları içerisinde aktif olan en büyük ikinci ticari liman haline gelmiştir³⁴. 1800 ile 1914 yılları arasında Trabzon limanındaki toplam taşımacılık 15 tondan 500 tona çıkmış ve gerçekleşen ticaretin toplam değeri de 1840 ile 1912 döneminde yedi kat artış göstermiştir. Victorian Age olarak adlandırılan bu dönemin ortalarında ticari faaliyetlerin en üst düzeye ulaştığı Trabzon, daha çok transit ticaret bölgesi olması ve art bölgesindeki kaynakları harekete geçirememesi nedeniyle bu üstünlüğünü zaman içinde Samsun'a bırakmak zorunda kalmıştır³⁵.

Trabzon'un dış ticaretini şekillendiren unsurları göz önüne aldığımızda şu özellikler ön plana çıkmaktadır. Öncelikle Trabzon'un ticareti bir tanesi Anadolu diğer ise İran transit ticareti olmak üzere iki ayrı kol üzerinden gerçekleşmektedir. Trabzon'un ticaret trafiğinde en önemli bileşen İran transit ticaretidir ve tek başına Trabzon'un toplam ticaretinin %80'ini meydana getirmektedir. Fakat Trabzon bu transit ticarete sahip olduğu rolü giderek kaybetmektedir. Trabzon'un ticaret ürünleri arasında tek bir mamul mal kalemi bulunmazken tarımsal ürünler arasında buğday ve tütün baskın bir paya sahiptir. Temel ticaret ürünleri sağlayan tarım sektöründe dört önemli problem kendisini göstermektedir. Aşırı vergileme, tefecilik, sermaye ihtiyacı ve kötü yönetim. Buna bağlı olarak yerli Grekler genellikle şanslarını aramak için Rus Kafkasya'sına ve Müslümanlar da daha çok İstanbul yönüne batıya doğru göç etmektedir³⁶.

Trabzon'da herhangi bir banka şubesinin bulunmaması önemli sıkıntıları beraberinde getirmektedir. Para işlemleri bireysel komisyoncular tarafından yerine getirilmekte ve bu nedenle kurlar ve oranlar kişiden kişiye ve bölgeden bölgeye farklılıklar gösterebilmektedir. Bu bölgede ancak 1891 yılında Trabzon'da ve Samsun'da Osmanlı Bankası birer şube açacaktır³⁷. Trabzon'daki ticari trafiğin hacmi ve niteliğini belirleyen Rus, Türk, Avrupalı ve Acem olmak üzere dört temel unsur

³³ Mübahat Kütükoğlu, "XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Samsun 1988, s. 98-99

³⁴ Heath W. Lowry ve Feridun Emecen, "Trabzon", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, s. 300; Musa Çadırcı, "Tanzimat'ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Samsun 1988, s. 194

³⁵ Çağlar Keyder, Eyüp Özveren ve Donald Quatert, "Port-Cities In The Ottoman Empire: Some Theoretical And Historical Perspectives", *Review (Fernand Braudel Center)*, XVI/4 (1993), s. 531.

³⁶ *Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls in 1871*, printed by Harrison and Sons, July, London 1871, s. 736-737; *Commercial No. 22, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts*, Part IV, printed by Harrison and Sons, London 1874, s. 1628-1637

³⁷ Foreign Office, *Annual Series No. 1059, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1891 on the Trade of the Vilayet of Trebizond, printed by Harrison and Sons, June, London 1892, s. 1-7

vardır. Bu dört unsurdan Rusya ve Avrupa daha çok ithalat açısından İran ve Türkiye ise ihracat açısından belirleyici bir rol oynamaktadır. Trabzon limanının ve ticaretinin geliştirilmesi için Erzurum yolu tamir edilmeli, tarım teşvik edilmeli, ormanların ve madenlerin işletilmesi için uygun koşullar yaratılmalı, spekülâtorlere karşı güvenli ortamı tesis edilmeli ve ucuz nakil araçları sağlanmalıdır³⁸. Keza proje olarak birçok yol tasarısı söz konusu olsa da Erzurum-Trabzon yolu haricinde hiçbir tasarı hayata geçememiştir. Aynı şekilde bölge içinde hiçbir demiryolu hattı ya da kanal yoktur. Ancak Batı'da İstanbul'a ve Doğu'da Batum'a olmak üzere kısmen deniz kıyısından ve kısmen de iç kısımlardan ilerleyen bir telgraf hattı vardır³⁹.

Kriz öncesi dönemde Trabzon'un ticari faaliyetlerinde Fransa – Prusya Savaşı'na bağlı olarak Avrupa'dan ithal edilen mal arzının azalmasına ve Rusların Trabzon güzergâhına alternatif olarak geliştirdiği Poti güzergâhının neden olduğu rekabetin sebebiyet verdiği kayıplara bağlı olarak belirgin bir durgunluk söz konusudur⁴⁰. Poti'den Kafkasya'nın iç kısımlarına inşa edilmekte olan demiryolları, İran transit ticaretini Anadolu güzergâhından yeni Kafkasya güzergâhına kaydırmayı hedeflemektedir. Bununla birlikte özellikle 1870'li yılların sonuna doğru kaçakçılık olaylarına bağlı olarak Rusların İran transit ticaretine getirdiği gümrük düzenlemeleri Kafkasya rotasını kullanacak tüccarın önüne aşılma engeller koymuş, bu durum Trabzon yolunu bir süre daha canlı tutmuştur⁴¹. Keza devlet de bu ticaret yolunu canlı tutabilmek adına vergi politikasını bir araç olarak kullanmış ve 1870'li yılların başlarında hükümet transit ticaret vergisini %2'den %1'e indirmiştir⁴².

Her şeye rağmen Poti demiryolu şüphesiz Trabzon üzerinden gerçekleşen İran transit ticaretini kısmen kendi yönüne çevirmeyi başarmıştır. Özellikle ipek olmak üzere değerli eşyalar Poti yönelmiş iken ticaretin yine de büyük bir kısmı eski yol üzerinden sürdürülmektedir. Avrupa'daki depresyonun neden olduğu düşük fiyatlara rağmen kara ticaretine uygulanan vergi ve harçlar çeşitli malların ihracını caydırmıştır. İran ile olan transit ticaretteki vergilen 1873 yılı Eylül ayında lağvedilmesi beklenen sonuçları ortaya çıkarmamıştır. Türk gümrük

³⁸ *Commercial No. 9, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts, Part IV*, printed by Harrison and Sons, June, London 1876, s. 1085-1088; *Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls in 1869-70*, July, London 1870, s. 559-564

³⁹ *Commercial Reports in 1869-70*, s. 559-564.; *Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, during the Year 1868*, printed by Harrison and Sons, February, London 1869, s. 443

⁴⁰ *Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls in 1871*, printed by Harrison and Sons, July, London 1871, s. 736-737

⁴¹ *Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce & c., of their Consular Districts*, printed by Harrison and Sons, July, London 1873, s. 637-639; *Commercial No. 36, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufacture, Commerce, &c., of their Consular Districts, Part V*, printed by Harrison and Sons, July, London 1880, s. 1445-1453

⁴² Foreign Office, *Annual Series No. 1059, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the year 1891 on the Trade of the Vilayet of Trebizond, printed by Harrison and Sons, June, London 1892, s. 1-7

düzenlemelerinden kaçabilmek amacıyla bazı tacirler mallarını Poti-Tiflis güzergâhı üzerinden sevk etmeye başlamışlardır⁴³.

Keza 1874 yılında kara yolu ile yapılan ticarete uygulanan gümrük vergilerinin lağvedilmesi de etkisini kısa vadede gösterememiştir. Zira iç kısımların ürünlerinin nakledilmesine engel olan husus vergilerden ziyade ulaşım imkanlarının sınırlı olmasıdır. Gümrük engelleri yavaş yavaş kaldırılrsa da teknolojik gelişmeye bağlı olan ve hükümet tarafından geliştirilmesi yönünde hiçbir girişimde de bulunulmayan ulaştırma engelleri varlığını sürdürmeye devam etmektedir⁴⁴.

1880'li yıllara girerken Trabzon'un dış ticaretini etkileyen en önemli husus 1877-78 Osmanlı – Rus Harbi olmuştur. Trabzon savaşı izleyen dönemde ticari işlemlerdeki genel tedirginlikten uzak kalamamıştır. Bununla birlikte savaş bölgesine ve savaşa kaynak sağlayan bölgelere olan yakınlığına rağmen savaşın yıkıcı etkisine kısmen maruz kalmıştır. Bu kısmi bağışıklık durumu İran transit ticaretinden kaynaklanmaktadır. Buna rağmen ticari anlamda endişe verici bazı gelişmeler yaşanmıştır. Öncelikle savaş nedeniyle ordunun ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla hububat ihracı yasaklanmıştır. Binlerce ton buğday savaştan devletler tarafından operasyonlar esnasında tahrip edilmiştir. Buna rağmen arz talebin altına düşmemiştir fakat doğal olarak cari fiyatlarda meydana gelen artış büyük bir sıkıntı yaratmış ve iç ticarete bir durgunluğa sebebiyet vermiştir⁴⁵. 93 Harbi ticaret mevsiminin açılışında patlak vermiş ve Trabzon ticaretinin üçte ikisini meydana getiren İran transit ticaretinin belirli bir süre için de olsa durmasına sebebiyet vermiştir. Ayrıca nakliye araçlarındaki eksiklik tacirleri mallarını durak yerlerine düzenli bir şekilde sevk etmesine engel olmuştur⁴⁶.

1880'li yıllarla birlikte Trabzon'un ticaretinde gözle görülür bir canlanma yaşansa da bu olumlu durum da kısa sürmüştür. Yerel politik karmaşa yüzünden Trabzon'daki ticari işlemlerde yaşanan durgunluk devam etmiştir. Erzurum yolunun ciddi zarar görmesi yanı sıra İran üzerine gerçekleşen Kürt baskını bu bölgedeki ticari endişeleri pekiştirmiştir. İran'a gönderilen malların önemli bir kısmının Poti üzerinden gönderilmesi yılın geri kalan bölümünde Trabzon'daki ticari hayatı durağanlaştırmıştır⁴⁷. Anadolu'nun tüketimini ve İran transit ticaretini kapsayan ticari durgunluğun önemli bir gerekçesi de yerel ticaret için nüfusun yıldan yıla yoksullaşması olmuştur⁴⁸.

⁴³ *Commercial No. 22, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts*, Part IV, printed by Harrison and Sons, August, London 1874, s. 1628-1637

⁴⁴ *Commercial No. 11, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts*, Part IV, printed by Harrison and Sons, June, London 1875, s. 858-862

⁴⁵ *Commercial, No. 19, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts*, Part III, printed by Harrison and Sons, June, London 1879, s. 1016-1019

⁴⁶ *Commercial, No. 19*, s. 1027

⁴⁷ *Commercial No. 27, Reports from her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts*, Part IV, printed by Harrison and Sons, July, London 1881, s. 1106

⁴⁸ *Commercial No. 28, Reports from her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts*, Part VIII, printed by Harrison and Sons, August, London 1883, s. 1227-1229

1880’li yılların sonlarına doğru Avrupa piyasalarındaki depresyondan kaynaklanan düşük fiyatlara rağmen Trabzon’un ticaret verilerinde bir canlanma kendisini göstermiştir. İhracat artarken ithalat azalmıştır. İthalattaki azalma temel olarak yaşanan depresyona bağlı olarak ithal edilen mal fiyatlarından düşmesinden kaynaklanmıştır⁴⁹. 1890’lı yıllarla birlikte özellikle pamuklu üretimde Trabzon Limanı üzerinden gerçekleşen ticarete bir rekabet söz konusudur. İngilizler Rus mamulü Moskova pamuklularını taklit ederek rekabete girmekte iken Almanya da yerel piyasalarda üretilen pamuklulardan farklı olarak ucuz ve renkli kumaşlar ve basmalar ile piyasaya girmeye başlamıştır. Endüstriyel anlamda ise yerli keten ve pamuklu ürünleri ucuz Avrupa malları nedeniyle sürekli bir gerileyiş içerisinde⁵⁰.

Büyük Bunalımdan ayrı olarak 1890’lı yılların başlarında yaşanan doğal felaketler ticari faaliyetleri geriletken önemli unsurlardan birisi olmuştur. Kolera salgını ve koleraya karşı oluşturulan karantina uygulaması, haberleşme ve ulaşımı felce uğratmıştır. Sadece Anadolu’nun ticaretinde 175 bin pounda yakın bir kayıp ve İran transit ticaretindeki 150 poundluk kayıp ile birlikte toplamda 325 bin pound düzeyinde bir kayıp ortaya çıkmıştır. Bu azalma kısmen Avrupa piyasalarındaki düşük fiyatlarla da ilgilidir⁵¹. Fakat şu ana kadar görülen Avrupa piyasalarındaki depresyonist durumun Trabzon’un ticareti üzerindeki etkilerinin daha çok ürün bazında gerçekleştiği ve ticaret hacminde yaşanan değişimleri doğrudan etkilemediğidir. Kapitalizmin küresel krizinin sonlarına doğru ise ticari anlamda canlanma göstergelerini frenleyen siyasi gelişmeler kendisini göstermiştir. Nitekim 1895 yılı ticari açıdan iyi başlamış olsa da Ekim ayında yaşanan üzücü olaylar kredi piyasasını sallamış ve ticaretin felç olmasına neden olmuştur⁵².

3. İzmir Limanı

İzmir’deki Osmanlı egemenliğinin ilk dönemlerinde devletin merkantilizmle ciddi ölçüde çelişen provizyonist politikaları, bu bölgedeki ticari faaliyetlerin sönük kalmasına neden olmuştur. 16. yüzyılın sonlarına kadar bu bölge daha ziyade İstanbul’a ve iç piyasaya mal temin eden bir liman durumundadır. Bununla birlikte 16. yüzyıl sonlarında içte merkez-taşra ilişkilerinde ve dışta deniz aşırı ticaret yollarında yaşanan birtakım gelişmeler, devlet maliyesince yürütülen merkezîyetçi

⁴⁹ Foreign Office, *Annual Series, No. 549, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1888 on the Trade of Trebizond, printed by Harrison and Sons, July, London 1889, s. 1-4

⁵⁰ Foreign Office, *Annual Series, No. 1059, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1891 on the Trade of the Vilayet of Trebizond, printed by Harrison and Sons, June, London 1892, s. 1-7

⁵¹ Musa Şaşmaz, *İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları, 1830-1914*, c. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 1201-1208

⁵² Foreign Office, *Annual Series, No. 1680, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1895 on the Trade of Trebizond, printed by Harrison and Sons, April, London 1896, s. 1-3; Foreign Office, *Annual Series, No. 1864, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1896 on the Trade of the Trebizond Vilayet, printed by Harrison and Sons, April, London 1897, s. 1-3

iktisadi sistemin çözülmesine, Osmanlının Batı Anadolu'ya yönelik iktisadi politikalarının değişmesine neden olmuştur⁵³.

1570-1650 döneminde İzmir gelişerek; sadece yerel düzeyde öneme sahip bir liman olmaktan çıkmış ve Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren Avrupalı tacirlerin iş yaptığı büyük bir ticari merkez haline almıştır. Özellikle 17. yüzyılın ikinci yarısında İran Savaşları'nın çöl yollarının güvenliğini tehdit etmesiyle birlikte Halep'in İran kökenli ipek ticaretinde oynadığı rolü İzmir ele geçirmiştir. Böylece İzmir bölgede üretilen malların ihracat merkezi olma özelliğinin yanı sıra yabancı ülkelerden gelen transit ticareti için bir çekim alanı oluşturmuştur⁵⁴. 18. yüzyılın ikinci yarısında dikkate değer bir ekonomik büyüme yaşayarak; Osmanlı Devleti'nin Batı ile olan ticaretinin en önemli limanı haline gelen İzmir, bu özelliğini 19. yüzyılda da korumuş ve Mısır ve Suriye'nin görece önemlerini kaybettikleri bir dönemde uzun süre boyunca Anadolu'nun Avrupa'ya yönelmiş tek ihracat limanı olmuştur⁵⁵. Osmanlı Devleti'nin dış ticaret politikasındaki manevra alanını sınırlandıran 1838-1841 Anlaşmalarının ardından Kırım ve Amerikan İç Savaşları ile birlikte İzmir'de ihracat oldukça hızlı bir genişleme göstermiştir. Avrupa sermayesi tarafından bu bölgede inşa edilen demiryolları, ulaştırma maliyetlerini düşürerek bu bölgede ihracata yönelik üretimin hızla artmasına sebebiyet vermiştir⁵⁶.

1873-1896 krizi öncesi dönemde İzmir şehrinin dış ticareti tarımsal üretimdeki bolluk ve Avrupa ve Afrika kaynaklı talebin yüksekliği nedeniyle genel bir canlılık içerisindeydi. Aynı zamanda İstanbul'daki kolera hastalığı nedeniyle 1871 yılında mamul mal ve pamuklu ürünler talebinin öncelikli olarak İzmir'den karşılanması nedeniyle bu ürünler yüksek fiyatlarla talep görmüştür⁵⁷. 1870'li yılların başlarında İzmir'in dış ticaretini etkileyen en önemli unsur 1870-1871 Fransa-Prusya Savaşı'dır. Savaşa bağlı olarak fiyatların yükselmesi ve savaşın ticari gemilerin seyir ü seferlerini etkilemesi nedeniyle ihracat azalırken, ithalat artış göstermiştir. 1871 yılında savaşın sonlanması ile birlikte hem ihracat hem de ithalat rakamlarında hızlı bir artış görülmektedir⁵⁸. Yüzyılın son çeyreğine girerken ise Avrupa piyasalarındaki durgunluk kendisini Osmanlı pazarlarında ve özellikle de İzmir'de göstermeye başlamıştır. Avrupa genelinde temel tüketim malları piyasalarında fiyatlarda meydana

⁵³ Eldem, Goffmann ve Masters, a.g.e., s. 104-106.; Mübahat Kütükoğlu, "İzmir", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, s. 515

⁵⁴ Faroqhi, a.g.m., s. 633

⁵⁵ Elena Frangakis-Syrett, "İzmir'de Pamuk ve Kumaş Ticareti", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 63, İstanbul 1998, s. 101

⁵⁶ Pamuk, a.g.e., s. 16, 96.; Kütükoğlu, "İzmir Maddesi", s. 523

⁵⁷ *Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls during the year 1868*, printed by Harrison and Sons, February, London 1869, s. 477; *Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce &c., of their Consular Districts*, printed by Harrison and Sons, August, London 1872, s. 1362

⁵⁸ *Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls in 1871*, printed by Harrison and Sons, London 1872, s. 1092; *Commercial, No. 15, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts*, Part III, July, London 1874, s. 1001; *Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce &c., of their Consular Districts*, printed by Harrison and Sons, August, London 1872, s. 1357

gelen hızlı düşüşler İzmir'in ithalatında %12,4 oranında bir azalmaya sebebiyet vermiştir⁵⁹.

1877-1882 arasında geçen 5 senede İzmir'in ticaretinde çok az değişiklik meydana gelmiştir. İlk iki yıl 93 Harbi nedeniyle ticaret hacminde ciddi bir düşüş yaşanmıştır. Fakat 1879 yılıyla birlikte ticaret hacmi tekrar artmaya başlamıştır. Kuraklık, savaş nedeniyle tarımsal nüfusun azalması ve 1880 yılında madeni paradaki değer kaybına karşı herhangi bir önlemin alınmaması durumlarına rağmen temel ürünlerin hasadında bir azalma meydana gelmesi de çekirge istilası ve Küçük Asya'da 6-7 yıldır süren veba nedeniyle mahsulde ciddi kayıplar yaşanmıştır. Bu nedenle büyük miktarlarda ihraç edilen arpa, buğday, fasulye ve mısır iç tüketimi karşılayabilecek ölçüde üretilmemiştir. Hasat başarısızlığı kısmen ithalatı da etkilemiş ve Avrupa kökenli pek çok mala olan talebi azaltmıştır⁶⁰.

İzmir'in ticareti 1880li yılların başındaki mevsim bozulmaları yahut çekirge istilasından ayrı olarak aynı zamanda İzmir Rihtim Şirketi'nin 1880 ilkbaharındaki görelî tarife operasyonu nedeniyle ciddi ölçüde zarar görmüştür. Suriye'den gelen yün ve pamuk önceleri İzmir Limanı üzerinden ihraç edilmekte iken artık büyük ölçüde Suriye kıyısından Avrupa'ya gönderilmeye başlamıştır. Benzer şekilde komşu bölgelerde üretilen hububat önceleri küçük gemilerle İzmir'e sevk edilirken şimdi önemli ölçüde en yakın limandan doğrudan Avrupa'ya gönderilmektedir⁶¹.

1882 – 1885 döneminde ticaret dengesi İzmir lehinedir. Bu dönemde ithal mallarının miktarındaki hızlı düşüş bir işaret olsa da İzmir için ticari daralma yahut depresyon durumu söz konusu değildir. 1882 yılına gelindiğinde ülke hala çekirge istilasından veryansın etmekte ayrıca kötü hava koşulları ürünü olumsuz etkilemektedir. Fakat 1883 yılında mahsul boldur ve ihracat büyük bir artış göstermiştir. Fakat iç ve dış ticaret 1885 yılında büyük bir düşüş göstermiştir. Bu durum yerel unsurlardan ziyade Avrupa piyasalarının içinde bulunduğu olumsuz durumdan kaynaklanıyor olabilir. Özellikle 1885 öncesi son iki yıl olmak üzere İngiltere'den gerçekleşen ithalatın değerindeki bu azalma ülkelerin üretimlerinin değerinde yaşanan genel bir azalmayla ilgilidir. Bu durum İngiltere'nin diğer ülkelerin rekabetiyle karşı karşıya gelmesiyle ilişkilendirilmelidir. Son yıllarda İngiltere'nin ithal ürünler konusunda en çok rekabetle karşılaştığı ülkeler, Almanya, Avusturya, Fransa ve Belçika olmuştur⁶².

1890lı yılların başlarında uzun süren kuraklığın kıyı bölgelerini yoğun bir biçimde etkilemesi nedeniyle İzmir'in ihracatında önemli bir azalma meydana

⁵⁹ *Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts*, Part VI, printed by Harrison and Sons, August, London 1875, s. 1794

⁶⁰ *Commercial No. 25, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufacture, Commerce &c., of their Consular Districts*, Part VII, printed by Harrison and Sons, July, London 1883, s. 1041

⁶¹ *Commercial No. 25*, s. 1041-1045

⁶² Foreign Office, *Annual Series, No. 67, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Years 1882 to 1885 on the Trade of Smyrna, printed by Harrison and Sons, London 1886, s. 5-7

gelmiştir⁶³. 1889 yılı ile karşılaştırıldığında 1890 yılında ihracat değerinde 827.826 sterling yahut oransal olarak %18,25'lik bir kayıp söz konusudur. Bununla birlikte yeni demiryolu hatlarının devreye girmesi ile birlikte kayıp biraz olsun telafi edilebilmiş örneğin buğday gibi bazı ürünlerde ihrac miktarı fazla azalmamıştır. Bununla birlikte uzun süreli kuraklığı izleyen depresyonun henüz etkilerini tam anlamıyla göstermediği de ifade edilmelidir⁶⁴.

1891 yılında Avrupa piyasalarında hüküm süren genel ticari depresyon ve aşırı düşük fiyatlara bağlı olarak ihracat ve ithalatın artacağına yönelik beklentiler tam anlamıyla karşılanamamıştır. 1891 yılının sonu itibarıyla İzmir'de büyük mal stokları antrepolarında bekler durumdadır. Antrepolar ve hatta demiryolu hangarları pelit, tahıl ve pamuk dolu olmasına rağmen çok büyük miktarlarda meyve ve tahıl, Avrupa'da devam eden depresyon nedeniyle ülke içi tüketim amacıyla çok düşük fiyatlarla satılmak zorunda kalmıştır. Gemi ticareti de düşük mal fiyatlarından aynı derecede olumsuz etkilenmiştir. Fiili rakamlar önceki yıllara göre bir artış olduğunu ifade etse de tonaj istatistiklerinde herhangi bir artış söz konusu değildir⁶⁵.

Avrupa piyasalarında devam eden depresyon nedeniyle ticaret hacminin durağan bir yapı sergilediği 1890lı yıllarda İzmir'in gemi ticareti ile ilgili en dikkat çeken özelliği Almanya ile gelişen hızlı bağlar olmuştur. İngiliz gemiciliği durağan kalmış iken Almanya'nın hızlı bir gelişme göstermiştir. Tüm temel ürünlerde başarılı bir hasat yaşanmasına ve iyi ürün elde edilmesine rağmen 1893 senesi ticari anlamda başta üretici olmak üzere her anlamda kötü bir sene olmuştur. Bu kötü talih tümüyle Avrupa piyasalarında devam eden düşük ürün fiyatlarından kaynaklanmıştır⁶⁶. 1897 baharında yaşanan Türk-Yunan Savaşı'na ve dış kesimlerdeki mahsulü olumsuz etkileyen kötü iklim koşullarına rağmen ithalat ve ihracat değerleri ciddi bir değişiklik göstermemiştir⁶⁷.

Sonuç

1873–1896 Bunalımı kapitalizmin ilk büyük bunalımıdır. Bunalım merkez ülkelerde meydana gelen spekülâtif hareketler ile başlamasına rağmen tüm dünyayı etkileyecek bir kapsayıcılığa ulaşmıştır. 19. yüzyılın başlarıyla birlikte Batı merkezli yeni bir ekonomik düzenle karşı karşıya gelen Osmanlı Devleti, kısa süre içerisinde

⁶³ Foreign Office, *Annual Series, No. 764, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1889 on the Trade of Smyrna, printed by Harrison and Sons, August, London 1890, s. 3

⁶⁴ Foreign Office, *Annual Series, No. 894, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1890 on the Trade of Smyrna and District, printed by Harrison and Sons, May, London 1891, s. 1-2

⁶⁵ Foreign Office, *Annual Series, No. 1062, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1891 on the Trade of Smyrna and District, printed by Harrison and Sons, June, London 1892, s. 1-2

⁶⁶ Foreign Office, *Annual Series, No. 1456, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1893 on the Trade of Smyrna, printed by Harrison and Sons, August, London 1894, s. 1-2

⁶⁷ Foreign Office, *Annual Series, No. 2462, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Years 1897-99 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna, June, London 1900, s. 3

bu yeni düzenin sistemsel sorunlarını kendi bünyesinde hissetmeye başlamıştır. Kırım Savaşı'ndan sonra Batı ile olan entegrasyon süreci her alanda hızlanmıştır.

Osmanlı Devleti'nin Batılı ekonomiler ile kurduğu yoğun ticaret ve borç ilişkileri, 19. Yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan Büyük Bunalım'ın etkilerini Osmanlı topraklarına taşımıştır. Bunalım içerisindeki piyasalardan yeni bir borçlanma gerçekleştiremeyip iflasını ilan etmek zorunda kaldığı gibi en önemli dış ticaret partnerlerinin Batılı ülkeler olması nedeniyle ticari anlamda da yoğun bir depresyonist etkiye maruz kalmıştır.

Bu büyük bunalımın Osmanlı dış ticareti üzerindeki etkileri, dış ticaretin yoğunlaştığı limanlar üzerinden değerlendirildiğinde söz konusu depresyonist etkiler kendisini daha açık ve gerçekçi bir biçimde ortaya koyabilecektir. Bu duruma bağlı olarak çalışmada İzmir, Halep ve Trabzon limanları Batı ile gerçekleştirilen ticaretin üç farklı temas noktası olarak tercih edilmiştir.

Çalışmanın sonuçları değerlendirildiğinde kısmen İzmir ve büyük ölçüde Trabzon ve Halep için Büyük Bunalımın öncesinde ortaya çıkan yapısal sorunların dış ticaret üzerindeki çok daha belirgin etkiler doğurduğu görülebilmektedir. Bu durumun oluşmasında İzmir Limanı'nın daha erken dönemlerde gelişmeye başlamış olması ve Batı ile süreklilik arz eden ticari canlılığın bu bölgede gerekli ticari alt yapı yatırımlarını teşvik etmesi etkili olmuştur. Halep vilayeti ve dış ticaretinin gerçekleştiği İskenderun Limanı ise yüzyıllar önce Coğrafi Keşiflere bağlı olarak ticaret yollarında meydana gelen değişimin darbesini yediği gibi çalışmanın dönem aralığında bir de Süveyş Kanalı'nın açılmış olması hasebiyle çok daha sınırlı bir ticari çekim alanına sahip olmuştur. Benzer bir durum Büyük Bunalım ile hemen hemen aynı dönemde Rusya'nın ticaret yollarını kendi sınırlarına çekme çabaları neticesinde ortaya çıkan rekabet ortamı nedeniyle Trabzon Limanı için de geçerlidir.

Her üç limanda da gözlemlenebilen en temel olgu, Bunalımın yaşandığı yıllarda meydana gelen fiyat düşüşleri sebebiyle dış ticarete bariz gerilemeler ortaya çıktığı halde Osmanlı hükümetinin bu kötüye gidişi tersine çevirebilecek hamleler yapamayışdır. 19. Yüzyıl küresel dış ticaretinin gelişmesinin en temel prensibi olan ulaştırma maliyetlerini düşürmeye yönelik atılımlar İzmir Limanı haricinde Halep ve Trabzon'da herhangi bir şekilde yerine getirilememiştir. Ticari işlemlere ilişkin ödeme araçlarını geliştirme noktasında da oldukça geç kalınmıştır. Ticari faaliyetler her üç limanda da yüzyıllar öncesi ile aynı araçlara, aynı ürünlere dayanmakta ve aynı zayıf tarımsal yapılar üzerine kurulu bulunmaktadır.

Kaynakça

Charles Kindleberger, *Financial History of Western Europe*, Taylor & Francis, 2005.

Çağlar Keyder, Eyüp Özveren ve Donald Quatert, "Port-Cities in the Ottoman Empire: Some Theoretical and Historical Perspectives", *Review* (Fernand Braudel Center), c. 16/sy. 4, 1993

Edhem Eldem, Daniel Goffmann ve Bruce Masters, *Doğu ile Batı Arasında Osmanlı Kenti, Halep, İzmir ve İstanbul*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Çev. Sermet Yalçın, 1. Basım, İstanbul 2012

Elena Frangakis-Syrett, “İzmir’de Pamuk ve Kumaş Ticareti”, *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (Ed. Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, Çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 63, İstanbul 1998

Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu, Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları*, İncelemeler, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993

Heath W. Lowry ve Feridun Emecen, “Trabzon”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997

Hilmi Bayraktar, “XIX. Yüzyılda Halep Eyaletinin İktisadi Vaziyeti”, Fırat Üniversitesi, Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, No: 8, Elazığ 2004

Kevin H. O’Rourke, “Tariffs and Growth in the Late 19th Century”, *The Economic Journal*, 110 (463), 2000

Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler, Geçiş Tartışmaları*, İktisadi Düşünce Klasikleri Dizisi, Belge Yayınları, Çev. F. Akar, Ekim, 2007.

Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi, 1500 – 2010*, Yordam Kitap, (Çev. Fikret Başkaya), Ankara 2003

Musa Çadırcı, “Tanzimat’ın Karadeniz Bölgesinde Uygulanması”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Samsun 1988

Musa Şaşmaz, *İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları, 1830-1914*, c. 3, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014

Mübahat Kütükoğlu, “XIX. Yüzyılda Trabzon Ticareti”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, Samsun 1988

Mübahat Kütükoğlu, “İzmir”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 1997

Necmettin Akgün, “Trabzon Gümrüğü’nde İktisadi Faaliyetler (1750-1850)”, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, c. 11, 2000

Necmettin Aygün, *Karadeniz’den Osmanlı Ekonomisine Bakış*, c. 1, Trabzon Ticaret ve Sanayi Odası, Ankara 2016

Rene Sedillot, *Dünya Ticaret Tarihi, Değiş tokuştan Süpermarkete*, Cep Kitapları, 1983

Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi, On Dokuzuncu Yüzyıl*, (Çev. Kudret Emiroğlu), Belge Yayınları, İstanbul 1994

Suraiya Faroqhi, “Ticaret: Bölgesel, Bölgelerarası ve Uluslararası”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, c. 2, 1600 – 1914, (Ed. Halil İnalçık ve Donald Quatert), Eren Yayınları, 2004

Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913), Ticaret, Sermaye ve Üretim İlişkileri*, Yurt Yayınevi, Ankara 1984

Şevket Pamuk, “The Ottoman Empire in the Great Depression of 1873-1896”, *The Journal of Economic History*, c. 44/ S. 1, 1984

Tevfik Güran, *İktisat Tarihi*, Der Yayınları, İstanbul 2015

Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, in 1868, printed by Harrison and Sons, July, London 1868.

Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, during the Year 1868, printed by Harrison and Sons, February, London 1869

Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, in 1869, printed by Harrison and Sons, August London 1869

Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, in 1869-70, July, printed by Harrison and Sons, London 1870

Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, in 1871, printed by Harrison and Sons, July, London 1871

Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls, in 1871, printed by Harrison and Sons, August, London 1871.

Commercial Reports Received at the Foreign Office from Her Majesty's Consuls in 1871, printed by Harrison and Sons, London 1872

Commercial, No. 15, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts, Part III, July, London 1874

Commercial No. 22, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts, Part IV, printed by Harrison and Sons, August, London 1874

Commercial No. 11, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts, Part IV, printed by Harrison and Sons, June, London 1875

Commercial No. 17, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts, Part VI, printed by Harrison and Sons, August, London 1875

Commercial No. 9, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of Their Consular Districts, Part IV, printed by Harrison and Sons, June, London 1876

Commercial No. 18, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufacture, Commerce, &c., of their Consular Districts, Part IV, printed by Harrison and sons, July, London 1877

Commercial No. 19, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts, Part III, printed by Harrison and Sons, June, London 1879

Commercial No. 36, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts, Part V, printed by Harrison and Sons, July, London 1880

Commercial No. 27, Reports from her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts, Part IV, printed by Harrison and Sons, July, London 1881

Commercial No. 32, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts, Part VII, printed by Harrison and Sons, August, London 1881

Commercial No. 36, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufacture, Commerce, &c., of their Consular Districts, Part XIII, printed by Harrison and Sons, August, London 1882

Commercial No. 25, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufacture, Commerce &c., of their Consular Districts, Part VII, printed by Harrison and Sons, July, London 1883.

Commercial No. 28, Reports from her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts, Part VIII, printed by Harrison and Sons, August, London 1883

Commercial No. 26, Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts, printed by Harrison and Sons, May, London 1884

Foreign Office, *Annual Series, No. 67, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Years 1882 to 1885 on the Trade of Smyrna, printed by Harrison and Sons, London 1886

Foreign Office, *Annual Series, No. 500, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1888 on the Trade of Aleppo, printed by Harrison and Sons, April, London 1889

Foreign Office, *Annual Series, No. 549, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1888 on the Trade of Trebizond, printed by Harrison and Sons, July, London 1889

Foreign Office, *Annual Series, No. 745, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1889 on the Trade of Aleppo, printed by Harrison and Sons, July, London 1890

Foreign Office, *Annual Series, No. 764, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1889 on the Trade of Smyrna, printed by Harrison and Sons, August, London 1890

Foreign Office, *Annual Series, No. 894, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1890 on the Trade of Smyrna and District, printed by Harrison and Sons, May, London 1891

Foreign Office, *Annual Series, No. 1891, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1890 on the Trade of Aleppo, Printed by Harrison and Sons, May, London 1891.

Foreign Office, *Annual Series No. 1059, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1891 on the Trade of the Vilayet of Trebizond, printed by Harrison and Sons, June, London 1892

Foreign Office, *Annual Series, No. 1062, Dipomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1891 on the Trade of Smyrna and District, printed by Harrison and Sons, June, London 1892

Foreign Office, *Annual Series, No. 1403, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1893 on the Trade of Aleppo, printed by Harrison and Sons, June, London 1894

Foreign Office, *Annual Series, No. 1456, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1893 on the Trade of Smyrna, printed by Harrison and Sons, August, London 1894.

Foreign Office, *Annual Series, No. 1680, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1895 on the Trade of Trebizond, printed by Harrison and Sons, April, London 1896

Foreign Office, *Annual Series, No. 1864, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1896 on the Trade of the Trebizond Vilayet, printed by Harrison and Sons, April, London 1897

Foreign Office, *Annual Series, No. 1952, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Year 1896 on the Trade of Aleppo and Adana, printed by Harrison and Sons, June London 1897

Foreign Office, *Annual Series, No. 2462, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey*, Report for the Years 1897-99 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna, June, London 1900.

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce &c., of their Consular Districts, printed by Harrison and Sons, August, London 1872

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce &c., of Their Consular Districts, printed by Harrison and Sons, July, London 1873

Reports from Her Majesty's Consuls on the Manufactures, Commerce, &c., of their Consular Districts, Part VI, printed by Harrison and Sons, August, London 1875

HAZAR KAĞANLIĞINDAKİ HOŞGÖRÜNÜN TİCARETE YANSIMASI

Reflection of Tolerance to Trade in the Caspian Khanate

MUALLÂ UYDU YÜCEL*

Özet

632-965 Yılları arasında Kafkaslar, Karadeniz'in kuzeyi ve Doğu Avrupa'da hüküm süren en güçlü Türk devletlerinden biri de Hazar Kağanlığıdır. Bu kağanlığı döneminin güçlü devletlerinden ayıran en önemli özelliği ise ülke içerisinde kağandan başlayarak yönetimde ve halk arasında sonsuz bir hoşgörü ortamını etkili kılmasıdır. Öyle ki hoşgörü hayatın her alanına özellikle de hem bütün din ve inançlara hem de ticarete yansıtılmıştır. Hazar Kağanlığının tarihi İpek yolundan sonra en önemli ticaret yolu olarak kabul edilen İskandinavya ticaret yoluna sahip olması büyük bir maddi geliri de beraberinde getirmiştir. Hazar yönetimi hangi dinden veya inançtan olursa olsun ülkelerine gelen bütün tüccarlara aynı hakları vermiştir. Bunun için ya ticaret yapmak üzere topraklarına gelen tüccarların bağlı olduğu devletle aralarında bir anlaşma yapılmış olmasını ya da o tüccara Hazar toprakları içerisinde kendisine kefil olacak birisini bulmasını istemiştir. Anlaşmanın olması veya kefilin bulunmasından sonra tüccarın kervanı ile Hazar topraklarına girdiği andan çıktığı ana kadar mallarını korumayı taahhüt etmiştir. Yine kervanlar için kale şehirler inşa ederek bir taraftan onların güvenliğini sağlamış diğer taraftan da her türlü ihtiyaçlarını görme imkanını sunmuştur. Bu kale şehirlerden biri de Sarkel kalesidir.

Ticari hayatta dini hoşgörünün tam anlamı ile var olması günümüzde yapılan arkeolojik bakilerde çıkan eserlerde de kendini göstermektedir ki Saltova-Mayats Kültürü olarak adlandırılan ve Hazarlar ile Peçeneklere ait olduğu kabul edilen bu kültürde Arap alfabesi ile üzerinde "Ya Resullah Musa" yazılı basılmış para bulunması bunun en büyük kanıtıdır. Çalışmamızda Hazar Kağanlığının adaletli bir vergi sistemi uygulamasını gerek kendi halkına gerek tüccarlara gerekse ticaret yapmak üzere kendi topraklarına gelip yerleşenlere karşı hoşgörü ile yaklaşarak onlar için hangi tedbirleri aldığı üzerinde durmaya çalışacağız.

Anahtar Kelimeler: Hazar kağanlığı, ticaret, hoşgörü.

Abstract

The Caspian Khanate (632- 965) is one of the most powerful Turkish state in the Caucasus, Northern Black Sea and Eastern Europe. The most important feature that distinguishes this khanate from the powerful states of the period is that there is an infinite tolerance among the people and the government starting from the Khan. This tolerance is reflected in all religions and beliefs as well as trade. The fact that the Caspian Khanate had the Scandinavian trade route, which was accepted as the most

* Prof. Dr. İ.Ü. Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, muallauyduyucel@gmail.com.

important trade route after the historical Silk Road, brought with it a great financial income. The Caspian administration granted the same rights to all merchants who came to their countries, regardless of their religion or belief. For this reason, the Caspian administration either wanted to make an agreement between the state of merchants coming to the territory to make trade or to find someone who would vouch for him in the Caspian territory. After conclusion of the agreement or guarantor is found, the merchant has committed to protect his caravan from the moment he enters the Caspian territory until the moment he exits. Again, by building fortress cities for caravans, on the one hand, they ensured their safety and on the other hand, they provided the opportunity to meet their every need. One of the cities of this castle is Sarkel castle.

The existence of religious tolerance in commercial life is also reflected in the works of archaeological studies. The greatest proof of this is the existence of money written in Arabic alphabet “Ya Resullah Musa” in the culture called Saltova- Mayats Culture and is accepted to belong to Khazars and Pechenegs. In our study, we will try to elaborate on which measures the Caspian Khaganate applied with a fair tax system and with tolerance towards own people, traders and merchants who came to their lands to trade.

Key Words: Caspian Khanate, Trade, Tolerance.

Giriş

Hazar Kağanlığı 7. yüzyıldan 10. yüzyıla kadar Kafkaslar, Karadeniz’in kuzeyi ve Doğu Avrupa’nın önemli bir kısmını içine alan geniş bir coğrafyada hem siyasi hem de kültürel olarak oldukça etkili bir tarih ortaya koyan Türk devletidir¹. Bu coğrafya gücünü İtil, Yayık, Özi (Dinyeper), Ten (Don) ve Kuban nehirlerinden almış ve ticaret yollarının şekillenmesinde önemli bir misyon üstlenmiştir. Öyle ki bu nehirler vasıtası ile bir taraftan Çin-Türkistan-Karadeniz-Bizans’a, diğer taraftan da Harezm-Kafkaslar-İran-Mezopotamya-Suriye ve Anadolu’ya uzanan ticaret yolları üzerinde hâkimiyet kurarak, ekonomik açıdan oldukça güçlenmiştir. İtil Nehri’nden başlayan bu ticaret yollarından biri İtil Nehrinin yukarısında ikiye ayrılmış, bir yol Kama Nehri ile Urallar (Yayık) sahasına giderken, diğer yol yine İtil’in yukarısından bazı küçük ırmaklar vasıtasıyla Ladoga Gölü ve Fin Körfezi’ne, oradan da İskandinavya ülkelerine gitmiştir; Diğer yol ise Bizans ile İskandinavya ülkeleri arasındaki, Özü Nehrinden geçerek, İlmen Gölü’ne, oradan da Fin Körfezi’ne ve bugünkü İsveç’e uzanmış ve bu yola tarihte İskandinavya Ticaret Yolu denmiştir. Bu yolda zaman içerisinde en fazla kürk ticareti yapılmaya başlanmış ve bu yüzden de Kürk Yolu olarak da anılmaya başlanmıştır.

Hazar Kağanlığını döneminin en zengin devletleri arasına sokan en önemli özelliklerinden biri hiç şüphesiz siyasi teşkilatlanmaya başladıkları ilk andan itibaren başkentlerini doğru yerlerde kurmaları olmuştur. Coğrafyanın imkanlarını sonuna kadar isabetli kararlar ve tedbirler olarak kullanmaları sonucunda hem kağanlık hem

¹ Kağanlığın merkez topraklarını, bugün Astrahan, Kalmukya, Dağıstan, Rostov, Volgograd, Inguşya, Kabar-Balkar, Kuzey Osetya ve Çeçenistan olarak bilinen bölgeler oluşturuyordu.

de halk oldukça zenginleşmiştir. Bu zenginlik beraberinde konar-göçer hayattan ayrılarak yerleşik hayata geçmelerine ve buna bağlı olarak da büyük şehirler ve garnizonlar inşa etmelerine sebep olmuştur².

Hazarlar ilk başkentleri olan Belencer'i Hazar denizinin hemen yanında karadan ve denizden ulaşımın kolay olduğu günümüzdeki Dağıstan topraklarında kurmuşlardır. Bu şehir Kuma Nehri'nin güney bölgesinde kurdukları ilk merkezi yerleşim yeri ve şehri olmuştur. Kağanlığın hem yukarıya doğru genişlemesi hem de Arapların Belencer'i ele geçirmeleri üzerine yaklaşık 720'lerde başkentlerini Semender'e taşımışlardır. Ancak kısa bir süre sonra burasının güvenlik açısından beklentilerini karşılayamadığını görünce de tarihini kesin olarak bilmesek de 730 ile 750 yılları arasında İtil Nehri mansabındaki İtil'e taşımışlardır. Bu yeni başkente Etil, Atil, İtil, el- Beyza, Akkale gibi isimler verilmiştir. Şehir zamanla gelişmiş ve Arap seyyahlar şehrin büyük olduğunu görünce batı yakasını Sarıışın (Etil), doğu yakasını da Hanbalığ (Hazaran) adı ile anmışlardır³.

Hazar Kağanlığı siyasi olarak güçlendikçe İtil-Yayık arasındaki bölge hem ticaret hem tarım hem de hayvancılık bakımından gayet elverişli imkanlar sunduğu için güçlendirilmiş ve bölgedeki nehir yatakları ve yakınlarına şehirler kurmuştur. Bu şehirler zamanla birer ticaret merkezleri haline gelmişlerdir. Kurulan şehirler arasında yukarıda saydığımız Belencer, Semender ve İtil'den başka; Kuzey Kafkaslar'da günümüzde Mahaçkale bölgesine yakın bir yerde bulunan Derbent'i; Yayık Nehri boyunda yer alan Saksın'ı, Kuban Nehri boyundaki Tamatarhan'ı (Tmutarakan); Ten (Don) boyundaki Sarkel'i, Feodosiya'yı, Korsun'daki Kerç, Olbiz ve Samoldelska'yı verebiliriz⁴.

Hazar Kağanlığının toprakları içerisinde kurulan bu şehirlere baktığımızda Semender, Belencer, İtil, Saksın ve Derbent'in hem kültürel hem de ekonomik alanlarda oldukça fazla etkin olduklarını görürüz. Bu beş şehirde dönemin ticaret yolları üzerinde bulunmaları sebebiyle önemli gelir kapısı olmuşlardır.

² V.S. Flyorov, "Goroda" i "Zamki" Hazarskogo Kaganata, Arheologičeskaya Realnost, Moskva, İerusalim 2011, s. 22-27ş

³ K.A. Brook, *Hazar Türk Yahudileri*, (Çev. İ.Tulçalı), Nokta kitap, İstanbul 2005, s. 55-60; *Ibn Fadlan, Seyahatname*, (Çev. R. Şeşen), Bedir Yayınları, İstanbul 1975, s. 102

⁴ İ. Kemalöglü, "Karadeniz'in Kuzeyinde İpek Yolu ile Bağlantılı Ticaret Yolları", *İpek Yolu*, TİKA, İstanbul 2015, s.363; Flyorov'un eserinde Hazar şehirlerin tamamı arkeolojik bakıyelerin rehberliğinde ele alınmıştır. V.S. Flyorov, V.S., "Goroda" i "Zamki" Hazarskogo Kaganata, Arheologičeskaya Realnost, Moskva, İerusalim 2011; D.M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*, New York, 1967, s. 95 vd. (Bu eser Türkçe'ye kazandırılmıştır. Bkz: *Hazar Yahudi Tarihi*, Çev. Zahide Ay, Selenge Yayınları, İstanbul 2008); Brook, *a.g.e.*, s. 53, 54; D.V.Vasilyev, "Volga Deltasındaki Antik Şehir", (Çev. M.Şık), *SAU Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi I*, 2008, s. 5-33.

Semender şehri tarımda önemli bir görev üstlenmiştir. Bu şehir surlarla çevrilmiş ve içerisinde tarım yapılarak, bağ ve bahçeler yer almıştır. Burada özellikle üzüm yetiştirilmiştir. İtil şehri ise hem başkent hem de önemli bir ticaret merkezi konumunda olmuştur. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bölgeye gelen Arap coğrafyacılar şehri iki yakaya ayırmışlardır. Bunlardan biri Sarıgşın diğeri de Hanbalıktır. Arap coğrafyacı İstahri şehirde çarşı ve pazarların bulunduğunu kaydetmiştir⁵. Burada verilen bilgide çarşı ve pazarlardan bahsetmesi önemlidir zira bilindiği üzere Pazar ve çarşılar çeşitli milletlere mensup tüccarların mallarını getirip sattıkları ve çeşitli eğlenceler düzenleyerek kültürlerini gösterdikleri yerlerdir. Ayrıca İtil Nehrinin Hazar denizine dökülmesi de önemlidir. İtil Şehri yönetim merkezi olduğu gibi ticaret ve dini merkez olarak da öne çıkmıştır. Bu şehir, birçok ticaret yolunun birleşme noktasında ve kavşağında kurulduğu için kısa zamanda çok hızlı bir ekonomik gelişme göstermiştir. Özellikle İtil'in doğu kısmında bulunan Hanbalığ adı verilen yakasında çok sayıda çarşı ve hamam yapılmıştır. Buraya yerleşen Museviler, Hristiyanlar ve Müslümanlar, birbirlerinin haklarına saygı ve hoşgörü gösteren bir

⁵ R. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. bsk., TTK Yayınları, Ankara 2001, s. 158

hayat sürmüşlerdir. Zamanla burada yaşayan halkın büyük bir çoğunluğunu Harezm'den ve İran'ın doğusundan göç edip gelen çok sayıda Müslüman tüccar ve zanaatkâr oluşturmuştur. Bu durum karşısında Kağanlık buranın yönetimini bir Müslüman olan ve Müslümanlarla ilgili dava ve anlaşmazlıklara bakan 'Hazz, Haz Çavuş' adı verilen bir yöneticiye vermiştir. Bu kişi hem burayı yönetmiş hem de Hazar ülkesinde bulunan Müslümanlar ile bütün Hazarya'ya dışarıdan gelen Müslümanların davalarına bakmıştır. Bu kişinin dışında hiçbir kişi ve kurum onların işlerine bakmamıştır⁶. 943 yılında ise Müslümanların bu tür gereksinimleri, Ahmet ibn Kuva adlı bir vezir tarafından karşılanmıştır⁷.

Saksın Şehri de yine Hazarların ticaret bakımından en gelişmiş şehirleri arasında yerini almıştır. Bunda yabancı tüccarların buraya gelip yerleşmelerinin rolü büyüktür. Bu tüccarların büyük bir kısmını Müslümanlar oluşturmuştur. Hatta aralarında mezhep farklılığının olması yüzünden Hanefi ve Şafi mezhebinden olanlar kendileri için ayrı ayrı camiler yapmışlardır. Bayramlarda imamlar minberleri ile dışarı çıkarak namaz kıldırmışlardır. Bu şehir çeşitli meslek gruplarının özellikle de balıkçılık, altın işlemeciliği, ayakkabıcılık ile el sanatları yönünden oldukça gelişmiştir⁸.

Sarkel Şehri ve garnizonu da önemli şehirlerden biridir. Bu şehir günümüzdeki Tsimlyanka Baraj Gölü sularının altında kurulmuştur. Askeri bir garnizon görevi görmüş ve şehirde 3000 kişilik bir ordu hazır beklemiştir. Sarkel, Hazarların başkenti İtil'den Aşağı İtil'e giden kara yolunu kontrol etmek amacıyla kurulmuştur ve zamanla Kuzey İpek Yolu üzerinde önemli bir kontrol noktası vazifesini görmüştür. Bu kale aracılığıyla güneye doğru Azak çevresine yapılan yolculukların da denetlenmesi mümkün olmuştur⁹.

Kiyev'deki St. Sofya Katedralinde bulunan 11. yüzyıla ait bir duvar yazısında Sarkel'in Türk sakinlerinin yanı sıra Hristiyan ve Hristiyan rahiplerin bulunduğunu görüyoruz. Öyle ki onlara anadillerinde hatıra yazı yazmalarına izin verilmiştir. Sarkel şehri kurulduktan kısa bir süre sonra bir ticaret ve el sanatları merkezine dönüşmüş, dökümhane, demirciler, seramik atölyeleri ve kervansaray şehrin içerisinde yer almıştır¹⁰.

Derbent veya Bab El-Bab, Türklerin deyişi ile Demir Kapı, önemli bir ticaret şehri olmuş ve daha sonra Araplar tarafından ele geçirilmiştir. Muhkem surlara sahip bu şehrin içerisine camiler, han, hamam ve su kemeri yapılmıştır¹¹.

⁶ İbn Fadlan, *Seyahatnamesi*, s. 79

⁷ Brook, a.g.e., s. 57-59

⁸ Florov, a.g.e., s. 96-100

⁹ S.A. Pletnëva, *Sarkel i Şelkoviy Put*, Moskva 1996, s. 142

¹⁰ Sarkel'in İpek yolundaki önemi için bkz. S.A. Pletnëva'nın *Sarkel i Şelkoviy Put (Sarkel ve İpek Yolu)*, Moskva, 1996, s.1-166.

¹¹ Hazar şehirleri ve başkent İtil için bkz. M. Gökçe-T. Tombuloğlu, "Kuzey İpek yolunda Bir Hazar Başkenti: İtil", *Uluslararası Kültürel Miras ve Turizm Kongresi Bildiri ve Özet Kitabı*, Kitapmatik Yayınları, Konya 2018, s. 74-85

T Sarkel Garnizon Şehrinin Flyorov Rekonstrüksüyon Çizimi¹²

Gerek surlarla güçlendirilmiş kale şehirler gerekse nehir mansaplarına kurulmuş şehirlerde alınan askeri önlemler, verilen haklar ticaretin gelişmesinin önünü açmıştır. Dini hayatta tam bir serbestliğin olması da bu gelişmeye oldukça fazla katkı sunmuştur. Hazarlarda kağan ve çevresi tarafından kabul edilen Musevilik, halk nazarında çok kabul görmemiş, halk daha ziyade İslamiyet'i kabul etmiştir. Bunda Araplarla uzun süren mücadelenin de etkisi olmuştur. Hazarlar arasında bir taraftan İslamiyet yayılırken diğer taraftan başka milletlere mensup Müslümanlar özellikle de tüccarlar Hazar Kağanlığına yerleşmeye ve kurulan şehirlerin güçlenmesine katkı sunmaya başlamışlardır. Ticari olarak gittikçe kuvvetlenen bu şehirler, tüccarların uğrak yerleri olmuştur¹³.

Kağanlık, ticaretin gelişmesi için her türlü tedbiri almıştır. Bu tedbirleri şu şekilde verebiliriz:

1. Kurduğu şehir ve garnizonlarda gelen tüccarların her türlü fiziksel ihtiyaçları (yeme-içme, geceleme, yıkanma) için bütün tedbirleri almıştır (hanlar, hamamlar ve kervansaraylar kurmuştur).
2. Ticaret yollarında belirli aralıklarla güvenliği sağlamak için askeri karakollar yapmıştır.
3. Dönemin devletleri ile ikili anlaşmalar yaparak, tüccarların mallarını garanti altına almıştır.
4. Kağanlık topraklarına giren her kervana bir rehber tayin etmiş ve mallarına içerden bir ortak bulmasını zorunlu kılmıştır.

¹²<https://tyzhden.ua/History/75367>; Novoçerkassiy Müze'de sergilenen Sarkel'a ait bir duvar taşı; <https://tyzhden.ua/History/75367>

¹³ İbn Fadlan, *Seyahatnamesi*, s. 79

5. Mallarına ortak olan yerli tüccar getirilen malların sağ-salim ülke toprakları içerisinde geçmesinin garantörü olmuştur. Malların çalınması durumunda kayıp garantör tarafından karşılanmıştır.

6. Her din ve inanca hoşgörü ile yaklaşarak, ibadetlerini özgürce yapmaları için kilise, havra, cami gibi ibadet yerleri açmışlardır.

7. İnsanlar arasında bir ayırım yapılmamış, kağanlık nazarında herkes eşit görülmüştür.

8. Pazar ve panayırlar kurularak gelen malların satılması, değiş tokuş yapılması sağlanmıştır.

9. Ülke topraklarını transit geçiş güzergâhı olarak kullananlara rahat ve güvenli bir ortam sağlamıştır.

10. Pazar, panayır veya transit olarak ülke topraklarını kullananlara adaletli bir vergi sistemi uygulamış ve beyan edilen gelir üzerinden 1/10 ücret alma yoluna gitmiştir.

11. Her meslek grubu kendi şartlarına göre bir vergilendirmeye tabi tutulmuştur.

İşte bu anlayış ile hareket eden Kağanlığın gelirlerini arttıran en önemli özelliğinin düzenli ve adaletli bir vergi sistemi kurmuş olmasından kaynaklandığını görüyoruz. Kağanlığın gelir kaynaklarını şu şekilde verebiliriz:

1. Halktan Alman Vergiler: Kağanlık, çeşitli meslek sahiplerinden vergi alma usulünü benimsemiştir¹⁴. Mesela en önemli mesleklerden biri olan demircilik ile geçinenlerin ürettiği mallar vergiye tabi tutulurken; yiyecek ve içecek üretenlerden de vergi alınmıştır. Yine İtil'deki Müslüman tüccarlar Hazar kağanına ödedikleri vergiyi, yiyecek olarak vermişlerdir. Ayrıca kağanlıkta bireylere özel mülkiyet hakkının verilmesi, ülke sınırları içerisinde ticaret yapanların şehirlerdeki çarşı ve pazarlarda dükkân sahibi olmalarını sağlamıştır. Yine hem tarıma uygun arazileri kiraya verme hem de otlak ve sulaklarda tasarruf yapma hakkının Kağana verilmesi ve Kağanın da bu haktan faydalanarak kendilerine bağlı iç veya tabii boyları sahihsiz yerlere yerleştirmelerine sebep olmuş ve bunun sonucunda da önemli bir gelir elde edilmiştir¹⁵. Kağanlığa bağlı dış boylarda vergi toplayan görevlilere de "Tudun" adı verilmiştir. Rus arkeolog ve tarihçi M.İ. Artamonov'un İstahri'den aktardığına göre melik, halkın özel mülkü üzerinde hiçbir tasarrufta bulunma hakkına sahip değildi¹⁶.

2. Tüccarlardan Alman Vergiler: Kağanlık ülke sınırlarına çeşitli yolları kullanarak getirilen mallar ile topraklarını geçiş güzergâhı olarak kullanan tüccarların mallarından yüzde 10 vergi almıştır¹⁷. Hazarların en önemli gelir kaynağını kürk ticaretinden elde ettikleri vergi oluşturmuştur. Arap coğrafyacılarından İbn Hurdadbih ve İbn Havkal, kürk ticaretinin en önemli araçlarından birisi olan Vareg ve Slavların Hazar ülkesine siyah tilki derisi, samur, sansar ve kunduz derisi ile birlikte balmumu

¹⁴ M.İ. Artamonov, *Hazar Tarihi*, (Çev. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004, s. 406

¹⁵ Ş. Kuzgun, *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985, s. 113-114

¹⁶ Artamonov, *a.g.e.*, s. 508

¹⁷ İbn Fadlan, *Seyahatnamesi*, s. 63

getirdiklerini kaydetmişlerdir¹⁸. Rus tüccarları, kürklerinin ve kılıçlarının değerinin onda birini Hazar kağanına veya onun temsilcisine ödemekle zorunlu tutulmuşlardır. Aynı durum Hazar ülkesine gelen Müslüman tüccarlar için de geçerli olmuştur. Bunlar için yukarıda da belirttiğimiz gibi Müslüman iki kişi görevlendirilmiştir ki bunlar İbn-i Fadlan zamanında Hazz, Mesudi'nin zamanında ise Ahmed İbn-i Vuyah (Guyah)'dır¹⁹.

3. Gümrüklerden ve Nehir Taşımacılığında Alınan Vergiler: Hazar Kağanlığı dönemin en önemli ticaret yollarını birbirine bağlayan bir kavşakta yer aldığı için kara ve su yollarını kullananlardan transit gümrük vergisi almıştır. Güçlü ordusu sayesinde kervan ve su yollarının emniyetini sağladığı gibi içeride de güvenli bir asayiş düzeni kurmuştur²⁰. Bilindiği üzere Hazar ülkesine Orta İtil ve Kama boylarından kıymetli kürkler başta olmak üzere, birçok ticari mal ulaşırken, Çin ile Türkistan'dan kıymetli kumaşlar (İpek); İran ve Bizans'tan ise çeşitli sanat ve ziynet eşyası gelmiştir. Yine hem İskandinavya'dan Bizans'a uzanan Kürk yolu güzergâhını hem de İtil'den başlayıp İskandinavya'ya uzanan Kürk yolu güzergâhını ellerinde tutmak için günümüzdeki Kiyev şehrinin bulunduğu bölgede Sambata adını taşıyan bir ticari merkez kurmuşlardır²¹. Ayrıca ülke topraklarının büyük bir kısmının büyük nehirler üzerinde bulunması bu nehirlerde taşımacılık yapılmasının önünü açmıştır. Hududu'l-Alem adlı eserde Hazar kağanlarının denizcilikten oldukça önemli vergiler aldıkları kaydedilmiştir²². Nehirler veya su yolları boyunca yapılan ticaretten 1/10 oranında vergi alınmıştır. Kağanlık, gemilerle mal sevkiyatının düzenli ve sorun yaşanmadan yapılması için her türlü tedbiri almıştır. Özellikle İtil Nehri kuzey ve güney arasında olduğu kadar doğu ile batı arasında da bir ticaret ambarı vazifesi görmüştür²³.

4. Hâkimiyet Altına Alınan Kavim ve Kabilelerden Alınan Vergiler Hazar Kağanlığı, yönetimi altında bulunan kavim, kabile ve halklardan da vergi almıştır. 9. yüzyıl ortalarında, birçok Doğu Slav kavminin yanı sıra İtil Bulgarları, Burtaslar, Peçenekler, Macarlar ile diğer bazı kavimlerin Hazarlara vergi verdikleri kaynaklarda kaydedilmiştir ki bu konuda en fazla kayıt Rus yıllıklarında bulunmaktadır²⁴. Bu kayıtlardan bazıları şunlardır: Yıllıklarda 859 yılına dair kayıta şöyle bir bilgi vardır: "... Hazarlar ise Polyanlardan (çoğunlukla Özi'nin sağ tarafındaki Kiev toprakları içerisinde yaşayan Doğu Slavyan kabilesi), Severyanlardan (Desna, Sula ve Süteni nehirleri boyunca yaşayan Doğu-Slav

¹⁸ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, Çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 301,303, 363-364; İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul 2008, s. 130-131

¹⁹ İbn Fadlan, *Seyahatnamesi*, s. 83; Dunlop, *a.g.e.*, s. 232

²⁰ İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991, s. 518

²¹ A.N. Kurat, *Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972, s. 31, 33

²² Brook, *a.g.e.*, s. 129-131

²³ P.B. Golden, *Khazar Studies*, Budapest, 1980, s. 224-230; Ş. Başta, "Hazar Kağanlığı Tarihi", *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara 1987, s. 158-159; L. Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 115

²⁴ Brook, *a.g.e.*, s. 129,131; I.Vasary, *Kumanlar ve Tatarlar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, s. 217, 218

kabilesi) ve Vyatıçlerden (Oka Nehri'nin yukarısında yaşayan Doğu Slav kabilesi) her ocak (ev) başına bir sincap (beyaz sincap) kürkü ile gümüş para aldılar”²⁵. 862 yılındaki olaylar anlatılırken, Kiyev Knyazlığının kurucusu olarak kabul edilen Rurik hakkında bilgi verilirken: “... Muramlıların hepsini Rurik yönetti. Onun yanında aynı aileden olmayan iki boyar vardı ve bunlar Rurik'den diğer boyarlarıyla birlikte Çargrad (İstanbul)'a gitmek için izin aldılar. Özi boyunca gittiler ve dağda küçük bir şehir gördüler ve “bu kimin şehri” diye sordular. Orada yaşayanlar şöyle cevap verdiler: Bu şehri Kiy, Şek ve Horiv adlarındaki üç kardeş kurdular ve sonra vefat ettiler. Biz ise onların neslindeniz ve burada oturuyoruz. Hazarlara da vergi veriyoruz...”²⁶.

Hazarların Doğu Slavyan Kavmi Polyanlardan vergi aldığını gösteren Radzivilov Yıllığından bir minyatür

Yıl 964: “Svyatoslav büyüyüp olgunlaştığında pek çok cesur asker toplayıp yelken gibi hızlı gidecek kadar cesaretiydi. O böyle olduğu içinde çok savaştı. Seferlerde yanına ne araba ne de kazan aldı. Eti ince keserek pişirmede tam aksine at, sığır ve vahşi hayvanların etini közde pişirerek yedi. Çadır ve başının altına koyup üzerinde uyuyacağı bir şeyi yoktu ve semerini başına koyuyordu. Onun bütün askerlerinin hepsi de böyleydi. O, diğer ülkelere elçiler göndererek şöyle dedi:

²⁵ M. Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2007, s. 87

²⁶ Uydu Yücel, *a.g.e.*, s. 88

“Sizlere gelmek istiyorum”. Oka ve İtil’e doğru giderken Viyatiçlere rastladı ve onlara şöyle dedi: “Kime vergi veriyorsunuz?”. Onlar da şöyle cevap verdiler: Hazarlara adam başına bir sincap kürkü veriyoruz”²⁷.

5. Hayvancılık ve Tarımdan Elde Edilen Gelirler: Yahudi ve İslâm kaynakları başkent İtil başta olmak üzere şehirlerden 60-70 mil uzaklıktaki tarlalardan bahsetmişlerdir. İstahrî, Semender şehrinin bağ, bahçe ve ekinlerle kaplı olduğunu bağ-bahçelerin sayısının 40 bin dolayında olduğunu söylemiştir. Yarı yerleşik vaziyette şehir dışında yaşayan Hazarlar, bol nehir suları sayesinde kuraklık çekmeden toprağı işleyerek darı ve pirinç; bağ-bahçelerde ise bol miktarda üzümün yanı sıra çeşitli meyve sebze yetiştirerek bunları şehirlere getirmişler ve pazarlarda satarak gelir elde etmişlerdir²⁸. Kağanlıkta bu gelirlerden kendi üzerine düşeni almıştır. Burada da 1/10 oranında vergilendirmenin yapıldığını görüyoruz. İslâm tarihçisi İbn Havkal’da, Etil (İtil) şehrinin çok köyü olmadığını ancak çiftçilik yaptıklarını aktarmaktadır²⁹. Arkeolojik buluntular arasında ortaya çıkan Hazarlara ait saban, buğday ambarları, un öğütmeye ait aletler, hububat kalıntıları, budama makası, tırpan ve hayvancılıkta kullanılan aletler, onların dönemlerinde yüksek teknolojiye sahip olduklarını ortaya koymuştur³⁰.

6. Altın ve Gümüş Madenlerinden Elde Edilen Gelirler: Hazarlar Kafkaslardaki gümüş ve altın madenlerinin kontrolünü ele geçirmişler ve bu madenlerin taşınmasından, işlenmesinden, işletilmesinden ve kullanılmasından büyük gelir elde etmişlerdir.

7. Köle Ticaretinden Elde Edilen Gelir: Rusların kuzeyden getirdikleri köleleri Hazar başkentindeki pazarlarda Müslüman ülkelere satmaları da Hazarlar için ayrı bir gelir kaynağı olmuştur. Bu konuda İstahrî, kendi çocuklarını satmanın, Müslümanlarda olduğu gibi Yahudi ve Hıristiyanlarda da yasak olduğundan, kölelerin putperestlerden temin edildiği bilgisini vermiştir³¹.

Hazarlar hem deniz hem de nehirler üzerinde yapılan ticaret ve taşımacılıkta da faal olmuşlardır. Hazar ülkesinde; Müslüman, Yahudi, Rus, Bulgar, Macar, Bizans, Harezmi, Türkistanlı, İranlı, Kafkasyalı tüccarların bizzat ticaret yaptıkları biliniyorsa da Hazar tüccarlarına da Bizans’ta, İskenderiye’de, Bağdat’ta rastlanıldığı kaynaklarca belirtilmiştir. Hazar ülkesindeki ticarethanelerin başka devletlerde bugünkü anlamı ile şubelerinin olduğu da tespit edilmiştir (mesela Bulgar Ülkesi’nde olduğu gibi)³². Hazar ticaretinde “rısas” adı verilen bir para kullanılmıştır. Bunun milli

²⁷ Uydu Yücel, *a.g.e.*, s. 91-92

²⁸ A. Koestler, *Onüçüncü Kabile*, İstanbul, 1976, s. 52-53; A.N. Kurat, “Hazarlara Ait Bir Kitabın Tanıtılması”, *Tarih Araştırması Dergisi III*, 1965, s. 228

²⁹ Kuzgun, *a.g.e.*, s. 105

³⁰ Dunlop, *a.g.e.*, s. 224-225; C. Balint, “Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXVI, 1, 1988, s. 33-48.

³¹ Dunlop, *a.g.e.*, s. 227; Hazar Kağanlığının gelir kaynakları hakkında bkz: A. Ahmetbeyoğlu, “Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları”, *Belleten*, C.LXIX, Nisan 2005, S.254, s.1-12

³² 29 F. Altheim-R. Stiehl, “Michael der Syrer Über das erste auftreten der Bulgaren und Chazaren” *Byzantion*, 28, 1958, s. 105-118

Hazar parası olup olmadığı henüz bilinmemektedir. Ayrıca para yerine deri ve kürk kullanıldıkları gibi, mübadele usulünü de uygulamışlardır³³.

İsveç'te bulunan ve üzerinde Arap Harfleri ile "Musa Tanrı'nın elçisidir" diye yazılan Hazar parası dirhemi.³⁴

Hazar Kağanlığı gücünü hem güçlü bir aile, devlet ve askeri hayata hem de törenin belirlediği adaleti liyakat esasına göre uygulamasından almıştır. Kağanlığı dönemin devletleri arasında öne çıkaran en önemli özelliği, sınırları içerisinde yaşayan halklara dönemine göre daha geniş haklar tanınması, güvenliği sağlaması, barış ortamını oluşturması, konukseverlik anlayışı ve engin hoşgörüsüdür. Öyle ki bu hoşgörü her alana karşı yani aile, devlet, askeri ve sosyal hayata karşı gösterilmiştir. Toplumu oluşturan bireylerin etnik ve dini yapısına bakılmamış, çeşitli din ve inançların hayat bulmasının önü açılmıştır. Kağanlık, ülke sınırları içerisinde geleneksel dinleri olan Gök Tanrı dininin yanı sıra diğer dinler arasında İslamiyet'in, Hristiyanlığın, Museviliğin, Budizm'in ve Museviliğin kabul edilerek yaşamasına izin vermiştir. Arap coğrafyacısı Mesudi'ye göre, "Başşehir İtil'de, Müslümanlar, Hristiyanlar, Yahudiler ve Putperestler yaşamakta idiler. Bu şehirde, geçerli âdete göre, yedi kadı bulunmak zorundaydı. İki Müslümanlar, ikisi Hazarlar içindi. Hazarların davalarına bakanlar, Tevrat'a göre hüküm verirdiler. İki Hristiyanlar içindi ve onlar da İncil'e göre hüküm verirdiler. Bir tanesi ise Saklab, Rus ve diğer

³³ Dunlop, *a.g.e.*, s. 231; Z.V. Togan, "Hazarlar", *IA*, V/1, s. 404

³⁴ /hasid.livejournal.com adresinden alınmıştır.

putperest halklar içindi. Putperest geleneklerine, yani akli hükümlere göre karar verirdi.³⁵ Hazarların, İtil'den sonra en önemli yerleşim merkezi Semender idi. Bu şehirde, İbn Havkal'a göre, "Müslümanlar için camiiler, Hristiyanlar için kiliseler ve Yahudiler için havralar vardı."³⁶ Hatta İbn Rusteh'e göre, Hazar kağanına bağlı Dağıstanlı bir prens;³⁷ "cuma günü Müslümanlarla camiye gider, Cuma namazı kılar. Cumartesi günü Yahudilerle havraya gider. Pazar günü kiliseye gider, Hristiyanlarla ibadet eder. Kendisine niçin böyle yaptığını soranlara ise; "Bu üç din mensupları ihtilaf halindedirler. Herkes "ben hak üzereyim" diyor. Ben her üç din mensubuna uyuyorum. Belki hakkı birinde bulurum" derdi³⁸. Bütün bu bilgiler, Hazarlar arasında dini hoşgörünün sınırsız olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

Sonuç

Ülke sınırları içerisinde güvenlik ve asayiş sağlayarak, toplumda ve devlette var olan hoşgörü ve konukseverlik anlayışını bütün alanlarda etkili bir şekilde derinden hissettiren Hazar Kağanlığı, barış ve huzur ortamının yaşanmasını sağlayarak, ticaretle meşgul olan insanların dikkatini bu bölgeye çekmelerine ve tercihlerini buradan yana yapmalarına sebep olmuştur. Kağanlık tarafından tüccarlara sunulan güvenli ortam, mallarının ülkeye girişten çıkışlarına kadar garanti altına alınması, şehirlerde rahat etmeleri için uygun şartların oluşturulması, dini hayatta yaşatılan hoşgörü ortamı ile çeşitli dinlere mensup tüccarların ülkedeki şehirlere gelip yerleşmeleri, mal çeşitliliğinin fazla olması sayesinde malların değiş-tokuş yapılabilmesi, her dini inanca göre hukuki kuralların belirlenmesi, vergi sisteminin adil olması, özel teşebbüsün desteklenmesi, koydukları vergiler sayesinde her türlü kazancı kayıt altına almaları, kendi dillerinde okumaları ve ibadet etmeleri hakkının verilmesi yanında mesafelerin katledilmesinde bu bölgenin kısa yol olması ülke topraklarını ticaret ile uğraşanlar açısından bir cazibe merkezi haline getirmiştir. Böylece Kağanlığa dünyanın her yerinden kitleler halinde ticaret yapmak üzere insanların gelmesinin önü açılmış, sanat erbabı kişilerin mesleklerini icra etmeleri ile geliştirmeleri sağlanmıştır. Bunda ayrıca Kağanlığın alınan kararların uygulanmasını büyük bir hassasiyet ve titizlikle uygulamasının da rolü büyük olmuştur. Bu faktörler ve sağladıkları itimat ile Bizans pazarlarında yapılan ticareti ülkelerine kaydırmayı başarmışlar, Kırım sahillerinde ticarî koloniler kurulmasına ön ayak olmuşlardır. Daha önceleri Bizanslı tüccarlar tarafından doğudan getirilip kendi pazarlarında piyasaya sunulan hayvan derileri, Asya'nın silahları, Hint ve Buhara kumaşları,

35 Mesudî, *Muruc Ez-zeheb (Altın Bozkırlar)*, (çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014.s. 68-69, 71; Ayrıca bkz. İbn Havkal, *a.g.e.*, s. İstahri, *Ülkelerin Yolları*, çev. Murat Ağarı, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015, s. ; Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî, *İslam Coğrafyası*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015.s. 299; Minorsky, V. *Hudûdü'l-âlem*, Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 122; Artamonov, *a.g.e.*, s. 528; Dunlop, *a.g.e.*, s. 108-109; Koestler, *a.g.e.*, s. 52, 63; Ananias Zajaczkowski, "Hazar Kültürü ve Varisleri", çev. Çağatay Bedii, *Bulleten*, C. XXVII, S. 107, 1963, s. 477; Z. V. Togan, *a.g.m.*, s. 400

36 Havkal, *a.g.e.*, s. 302; Ayrıca bkz. Artamonov, *a.g.e.*, s. 255, 528; Dunlop, *a.g.e.*, s. 260; Zajaczkowski, *a.g.m.*, s. 477; Togan, *a.g.m.*, s. 401; Rasonyi, *Tarihte Türklük*, s. 116

37 Zajaczkowski, *a.g.m.*, s. 479

38 İbn Rusteh, El-a'lak el-Nefise'den naklen bkz. Şeşen, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler*, s. 41; Ayrıca bkz. Artamonov, *a.g.e.*, s. 302

ipekleri, sırmaları, yağları, pirinçleri, çelik, altın, bakır ve mücevherleri, Karadeniz'in balıkları, bozkırların buğdayları, arpaları, etleri, şarapları, bal ve balmumları, o devrin imalatında ve tüketiminde kullanılan daha birçok maddeleri, Hazar şehirlerinde koloni kurmasına izin verilen ve özellikle hakan tarafından korunan Müslüman tüccarlar ile Ruslar getirerek Hazar ülkesinde pazarlamaya başlamışlardır. İthal edilen bu mallar aynı zamanda Hazarlar üzerinden ihraç edilmişlerdir.

Kaynakça

- Ahmetbeyoğlu, A., “Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadi Gelir Kaynakları”, *Belleten*, C.LXIX, Nisan 2005, S. 254, s.1-12
- Altheim, F.-R. Stiehl, “Michael der Syrer Über das erste auftreten der Bulgaren und Chazaren” *Byzantion*, 28, 1958, s. 105-118
- Artamonov, M.İ., *Hazar Tarihi*, (Çev. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2004.
- Balint, C., “Hazarlara İlişkin Arkeolojik Araştırma”, *Türk Kültürü Araştırmaları Prof. Dr. Yaşar Önen Armağanı*, XXVI/1, 1988
- Baştav, Ş., “Hazar Kağanlığı Tarihi”, *Tarihte Türk Devletleri I*, Ankara 1987
- Brook, K.A., *Hazar Türk Yahudileri*, (Çev. İ. Tulçalı), Nokta kitap, İstanbul 2005
- İbn Fadlan, *Seyahatname*, (Çev. R. Şeşen), Bedir Yayınları, İstanbul 1975.
- Dunlop, D.M., *The History of the Jewish Khazars*, New York 1967.
- Flyorov, V.S., “Goroda” i “Zamki” *Hazarского Kaganata*, Arheologičeskaya Realnost, Moskva, İerusalim 2011
- Golden, P.B., *Khazar Studies*, Budapest 1980
- Gökçe M.-T.Tombuloğlu, “Kuzey İpek yolunda Bir Hazar Başkenti: İtil”, *Uluslararası Kültürel Miras ve Turizm Kongresi Bildiri ve Özet Kitabı*, Kitapmatik Yayınları, Konya 2018, s. 74-85
- Hudüdü'l-âlem*, (Çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008
- İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Çev. Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014
- İbn Hurdazbih, *Yollar ve Ülkeler Kitabı*, (Çev. Murat Ağarı), İstanbul 2008
- İstahrî, *Ülkelerin Yolları*, (Çev. Murat Ağarı), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2015
- Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1991
- Kemaloğlu, i., “Karadeniz'in Kuzeyinde İpek Yolu ile Bağlantılı Ticaret Yolları”, *İpek Yolu*, TİKA, İstanbul 2015
- Koestler, A., *Onüçüncü Kabile*, İstanbul 1976
- Kurat, A.N., *Türk Kavimleri ve Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1972

- _____, “Hazarlara Ait Bir Kitabın Tanıtılması”, *Tarih Araştırması Dergisi III*, 1965
- Kuzgun, Ş., *Hazar ve Karay Türkleri*, Ankara 1985
- Mesudî: *Muruc Ez-zeheb (Altın Bozkırlar)*, (Çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2014
- Muhammed b. Ahmed el-Mukaddesî: *İslam Coğrafyası*, (çev. D. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2015
- Pletnëva, C.A., *Sarkel i Şelkovıy Put*, Moskva 1996
- Şeşen R., *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 2. bsk., TTK Yayınları, Ankara 2001
- Togan, Z.V., “Hazarlar”, *İA*, V/1, 1988, s. 397-408
- Uydu Yücel, M., *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, TTK Yayınları, Ankara 2007
- Vasary, I., *Kumanlar ve Tatarlar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008
- Zajaczkowski, A., “Hazar Kültürü ve Varisleri”, (Çev. Çağatay Bedii), *Bellekten*, C. XXVII, S. 107, 1963, s. 477-483

مدینتا İzmir والجزائر: مؤشرات عن علاقات تجارية بینية

(أواخر القرن 18 وبداية القرن 19م)

İzmir ve Cezayir Kentleri Arasında İkili Ticari İlişkiler (18. Asrın Sonları ile 19. Asrın Başlarında)

محمد أمين*

Özet**

Her ikisi de Akdeniz sahillerinde olan İzmir ve Cezayir kentlerinin, Osmanlı döneminde gerek ikili ticari ilişkilerde gerekse Avrupa ile olan ticarete önemli bir rol oynamıştır. Coğrafi konumları itibariyle her ikisi de stratejik bir yapıdadır. Zira Cezayir, sahil kenti ve limanı ve dolayısıyla eyaletin denize açılan ticaret kapısı olmasıyla beraber Osmanlı devletinin bölgedeki en büyük ve önemli idari ve siyasi merkezinin bulunduğu bir şehirdir. Bu aynı zamanda Anadolu'da bulunan İzmir kenti ve limanı için de geçerlidir. Fakat buranın, devletin başkenti olan İstanbul'a olan yakınlığı, önemli faktörlerden sayılır. Ayrıca her ikisinin gerek Osmanlı şehirleri, gerek doğu ve gerekse batı Arap alemiyle gerçekleşen ticarete, saygın bir konumda olduğu bilinmektedir. Ancak bunun tam tersine Cezayir ve Fransız tarih belgelerinde açıklandığı şekliyle, bu kentlerin en önemli ticaretinin Güney Avrupa limanlarıyla yapılmış olması ve özellikle Marsilya ve Tolun ve daha başka Fransız limanlarıyla gerçekleşmiş olduğuna yapılan vurgu. Zira Fransa, Kanuni Sultan Süleyman ve I. Fransua arasında 1535 yılında gerçekleşen Barış ve Ticaret antlaşmasıyla beraber, Osmanlı Devletinin en önemli ticaret ortağı olma özelliğini devam ettirmiştir. Ancak bu ticaretin iki liman kenti olan Cezayir ve İzmir'de somut göstergeleri var mıdır? Hangi ticari mallar revacta olmuştur? Bunların, o günkü yekün ve değerleri nedir? Bu ikili ticaretin başka limanlarla bir mukayesesi yapılabilir mi? Özellikle Güney Fransa limanlarıyla olan ticari ilişkilerinde göze batan en önemli durum nedir?

İşte bu ve buna benzer soruların cevaplarını bulmak için, Fransız ve Cezayirdeki Arapça belgelerin ışığındaki verilerden hareket edeceğiz. Ancak her ihtimale karşı, Osmanlı belgelerine ulaşıncaya kadar, verileri incelerken dikkatli olmaya özen göstereceğiz.

كان ميناء İzmir من أكثر موانئ الدولة العثمانية اتصالاً بمدينة الجزائر، فهو المعبر الرئيس للمجندين من هضبة الأناضول، الراغبين في العمل ضمن أوجاق إيالة الجزائر. وإن ظل هذا التواصل قائماً ودائماً إلى قبيل احتلال الفرنسيين للجزائر العاصمة عام 1830م، فإننا في المقابل نجهل الشيء الكثير عن العلائق الأخرى بين المدينتين. فهل اقتصرت العلاقات على الجانب العسكري أم شملت جوانب أخرى؟

* جامعة سيدي محمد بن عبد الله-المغاس-المملكة المغربية

** Özet-tercüme: Prof. Dr. Süheyl Sapan, Kral Suud Üniversitesi, Suudi Arabistan

سنتناول في هذه الدراسة جانبا واحدا من جوانب العلاقات الثنائية بين المدينتين، ألا وهو العلاقات التجارية البيئية، لعلنا نكسب التنوع في تلك العلاقات، وأنها لم تكن عسكرية فحسب، بل اقتصادية أيضا، وربما تخفي ارتباطات اجتماعية والثقافية تحتاج مزيدا من العناية لإبراز عمق الروابط البيئية وتنوعها بين أجزاء الدولة العثمانية المختلفة ومركزها.

I- مدينة إزمير: موقعها الاستراتيجي ودورها في التجارة الدولية

رغم الأهمية التي كانت لإستانبول سياسيا واقتصاديا واجتماعيا وثقافيا على اعتبار أنها عاصمة الدولة العثمانية، ورغم أنها بحكم أدوارها المختلفة وطبيعة سكانها ونقلها الديمغرافي كانت أكبر سوق استهلاكي استقطب السلع بأنواعها المختلفة من كل مكان، فإن نشاط مينائها التجاري ودوره في المبادلات الدولية لم يكن ليقل عن ميناء إزمير من حيث نشاط الملاحة البحرية وحركة السفن التجارية، واستيراد السلع القادمة من كل مكان وتصديرها إلى جهات مختلفة، داخل وخارج الدولة العثمانية. وتكمن أهمية مدينة إزمير في موقعها الجغرافي المتميز داخل فضاء حوض البحر الأبيض المتوسط، وأيضا موقعها بالنسبة لهضبة الأناضول، ولذلك اعتبرها بول ماسون¹ Paul Masson المنفذ الرئيس، إن لم يكن الوحيد، لهضبة الأناضول على البحر المتوسط، وهو ما عكس أهمية موقع المدينة الاستراتيجي، ودور مينائها الحيوي في مجال الملاحة والتجارة الدولية، فضلا عن قربها من مركز الدولة العثمانية. هذا الدور وذلك النشاط ظل قائمين، وفي تزايد مستمر منذ القرن السابع عشر، إذ اعتبرت إزمير بلا شك المحور الذي تدور حوله التجارة العثمانية في هذه المنطقة الوسطى من المجال العثماني، وهو ما جعل تجارتها الخارجية تفوق تجارة إستانبول رغم ثقلها الديمغرافي وتنوع سكانها، ورغم كونها مركز الدولة ومصدر القرارات السياسية والإدارية والاقتصادية²، في حين يمكن اعتبار إزمير بمثابة العاصمة الاقتصادية بامتياز.

II- تركيز الباب العالي التجارة الدولية في إزمير

كان الباب العالي مدركا لخصوصية وأهمية ميناء إزمير في الملاحة والتجارة الخارجية للدولة العثمانية، ومن ثم نهج، منذ مطلع القرن السابع عشر، سياسة قضت بتركيز التجارة الدولية في إزمير، ومنح التجار وأرباب السفن الأوروبيين إعفاءات ضريبية وامتيازات خاصة لتشجيعهم على استخدام ميناء إزمير، وهو ما ساهم إسهاما كبيرا في رفع حجم المبادلات والأنشطة التجارية بهذه المدينة³. وقد تأكد خلال القرن الثامن عشر أهمية مدينة إزمير ومينائها وتفوقها في نشاط التجارة الدولية، إذ اعتبرت أكبر مستودع للمنتجات الآسيوية والأوروبية في شرق حوض البحر الأبيض المتوسط. وقد ساهم هذا الوضع في استقطاب أرباب سفن نقل السلع والتجار من كل مكان. وقد تضافرت عدة معطيات إضافية زادت من إشعاع التجارة الدولية انطلاقا من إزمير، لعل أهمها الأمن الذي نعمت به طريق توكات-إرزروم Tokat-Erzurum بالنسبة للقوافل التجارية القادمة بشكل خاص من بلاد فارس (إيران)، ومن ثم أصبحت إزمير المركز المفضل لاستقبال السلع من إيران والهند ونقلها باتجاه أقاليم الدولة العثمانية المختلفة وأوروبا، وأيضا مركزا هاما لاستيراد السلع من أوروبا إما للاستهلاك الداخلي في بلاد الأناضول وبلاد الشام والحجاز وغيرها أو تصديرها إلى إيران⁴.

بالإضافة إلى دور ميناء ومدينة إزمير كمستودع ومركز لتوزيع السلع القادمة من أوروبا وآسيا، اشتهرت هذه المدينة أيضا بصناعات النسيج، التي حتى وإن لم ترق في جودتها إلى الصناعات الأوروبية والهندية المنافسة لها في السوق الدولية، فإنها كانت تغطي جانبها مهما من حاجيات السوق الداخلية العثمانية في المشرق والمغرب العربيين، كما يتبين ذلك في التجارة مع ولاية الجزائر. أيضا كانت إزمير نقطة عبور لكثير من المواد المصدرة إلى أوروبا وباقي الولايات العثمانية، مثل قطن الأناضول وحرير بورصة وخيوط شعر الماعز التي يتم تصديرها إلى مصانع النسيج بأوروبا.

¹ Paul Masson, Histoire du Commerce Français dans le Levant au XVIIIe siècle, Paris, Hachette, 1911, p. 552

² Edhem Eldem, Le Commerce Français d'Istanbul au XVIIIe siècle, thèse Université de Provence, Aix-Marseille I, Novembre 1988, p. 25

³ Elena Frangakis, «The Ottoman port of Izmir in the eighteenth and early nineteenth century (1695-1820)», *Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée (R.O.M.M.)*, 39, 1985-1, p. 150

⁴ Mohamed Amine, Le Commerce Extérieur d'Alger à la veille de 1830, Alger, Barzakh, 2016, p. 142

يعتبر ميناء إزمير أكثر الموانئ التجارية العثمانية ارتباطا بأوروبا، فهو الحلبة التي كانت يتسابق ويتنافس أرباب قوافل سفن النقل، والقوى التجارية الأوروبية، والتجار للحصول على امتيازات فيه، والاستحواذ على أكبر حصة من تجارته، وهو ما جعل أهمية نشاطه وقيمة مبادلاته مع أوروبا تتجاوز التجارة مع موانئ بلاد الشام ومصر وجزر الحوض الشرقي للبحر البيض المتوسط منذ عام 1740م.⁵ وبفضل هذه المكانة التي احتلتها إزمير على مستوى المبادلات التجارية، فإنها لعبت أيضا دورا لا يستهان به في إدماج الدولة العثمانية في الاقتصاد العالمي، وفي دخول المنتجات الزراعية والحيوانية العثمانية إلى السوق العالمي. ولعل أحد المؤشرات الهامة والدالة على نشاط الملاحة البحرية في ميناء إزمير، أواخر القرن الثامن عشر، هو حركة السفن الأوروبية القادمة إليه والمغادرة له، فمثلا يلاحظ أن حركة السفن في الحالتين (حسب إحصاء أورده دانيال بانزك Daniel Panzac) سجلت 260 سفينة عام 1756 أي ما نسبته 54% من مجموع السفن، و326 باخرة عام 1776 بما نسبته 53%.⁶

وإن كانت إزمير قد احتلت مكانة هامة في تجارة دول غرب أوروبا مع الدولة العثمانية، إذ شجعت الإدارة العثمانية مبكرا أرباب السفن التجارية والتجار الأوروبيين للقدوم إليها، بعد أن منحتهم إعفاءات ضريبية وتسهيلات تجارية هامة، فالسؤال الذي يفرض نفسه بالحاح هو: هل منح التجار من غير الأوروبيين نفس الامتياز؟ وما موقع إزمير في تجارة الإيالات المحسوبة على الدولة العثمانية وفي مقدمتها إيالة الجزائر؟ وهل كان لحكام الإيالة وتجارها اهتمام بإزمير كأهم قطب للتجارة الخارجية في الدولة العثمانية

III- موقع مدينة الجزائر في تجارة إزمير الدولية

قدم دانيال بانزك معلومات وإحصاءات هامة عن المبادلات التجارية البحرية داخل مجال الدولة العثمانية، مفادها أن النشاط التجاري لميناء إزمير مع الإيالات العثمانية المغاربية ومصر فيما يتعلق برحلات سفن القوافل الفرنسية⁷ بين عامي 1723 و1776م بلغ ما مجموعه: 75 سفينة فيما بين 1723 و1726، و66 سفينة فيما بين 1750 و1753، و65 سفينة فيما بين 1773 و1776م. وقد توزع عدد هذه السفن بنسب متفاوتة حسب كل وجهة كما هو مبين في الجدول أدناه:

الاتجاه	1723-1726	1750-1753	1773-1776
إيالة الجزائر	6,6	2,5	---
إيالة تونس	12,2	7,4	6,1
إيالة طرابلس	4,2	7,5	4,6
مصر	13,8	12,1	31,9

ويتبين من خلال مجمل هذه المعطيات أن إيالة الجزائر كانت في الرتبة الأخيرة من حيث نسبة عدد السفن القادمة من إزمير مقارنة مع طرابلس الغرب ومع تونس التي تأتي في مقدمة الإيالات المغاربية، أما مصر فكانت متقدمة عن الولايات المغاربية العثمانية مجتمعة من حيث حركة السفن بينها وبين إزمير. وبالنظر إلى نسبة عدد السفن فإن المبادلات التجارية بين الجزائر وإزمير كانت ضعيفة مقارنة مع باقي الولايات العثمانية، بل وصلت إلى حد الانقطاع فيما بين 1773 و1776م، حيث لم تسجل أية سفن بين الإيالة وإزمير. هذا التوقف في حركة سفن النقل بين الجزائر وإزمير يرجع إلى عزوف أرباب سفن الكراء الفرنسية عن التوجه إلى ميناء الجزائر بسبب تدهور العلاقات الفرنسية الجزائرية، في ظل أزمة سياسية كانت قد عصفت بالعلاقات بينهما خلال هذه السنوات بسبب مشاكل قرصانية ودخول البلدين في حروب بحرية انتقامية. لكن هذا الوضع المضطرب سرعان ما تلاشت أسبابه وانتهت بعقد معاهدة سلم عام 1790م.⁸

IV- مؤشرات العلاقات التجارية البينية بين إزمير والجزائر

⁵ E. Frangakis, op. cit., p. 149

⁶ Daniel Panzac, «Les échanges maritimes dans l'Empire Ottoman au XVIIIe siècle», R.O.M.M., 39, 1985-1, p. 181

⁷ كانت سفن النقل الفرنسية في مقدمة السفن الأوروبية التي تنشط في مجال النقل بين موانئ المجال العثماني المتوسطي، سواء تعلق الأمر بالأنشطة التجارية، أو نقل الركاب العاديين أو الحجاج انطلاقا من الموانئ المغاربية إلى الإسكندرية أو إزمير.

⁸ جمال قنان، معاهدات الجزائر مع فرنسا (1619-1830)، الجزائر، المؤسسة الوطنية للكتاب، 1987، ص. 336.

إن المعلومات عن العلاقات التجارية البينية بين إزمير والجزائر قليلة جدا، كما تعكس ذلك الإحصاءات السابقة عن عدد السفن الرابطة بين الميناءين، مقارنة مع العلاقات بين كل من إزمير والجزائر وموانئ غرب أوروبا. فميناء إزمير، حسب كل من فرانغاكيس E. Frangakis ودانيال بانزاك، يعتبر أكبر مستودع للسلع المنقولة إلى أوروبا والقادمة منها، كما أن تجارة الجزائر الخارجية هي الأخرى ظلت موجهة إلى أوروبا أكثر منه إلى المشرق أو المغرب الأقصى وإفريقيا جنوب الصحراء.⁹

فما هي ياترى أهم المؤشرات التي تثبت وجود تلك العلاقات التجارية البينية؟ وما أهمية المبادلات بين الميناءين؟ وما هي أهم الاستنتاجات؟

سنحاول تتبع هذه المؤشرات من خلال مجموعة من المصادر ووثائق الأرشيف الفرنسية والجزائرية والعثمانية التي تناولت المبادلات التجارية البينية.

المؤشر الأول: معلومات من خلال تقارير ومذكرات الدبلوماسيين والعسكريين:

تعتبر مذكرات الدبلوماسيين والمستشرقين والرحالة الأوروبيين مصدرا هاما يوفر معلومات لا يمكن الاستغناء عنها رغم ما قد يشوبها من مبالغات أو مغالطات أو أحكام سلبية تجاه الآخر، خاصة ما تعلق بنمط الحياة الاجتماعية السائد والعادات الغربية ونظام الحكم وغير ذلك من الأمور، لكنها تقرض نفسها حينما يتعلق الأمر بموضوعات ذات طابع اقتصادي سواء كانت منتجات زراعية أو حيوانية أو حرفية أو تجارة الخ. فوصف الآخر لهذه الأمور غالبا ما تكون له مقاصد حينما يكون هؤلاء الرحالة والمستكشفون موجّهون من قبل بلدانهم لجمع معلومات تخدم مصالحهم ومخططاتهم الاستعمارية. وسنقتصر على بعض الفناج التي يمكن اعتبارها ما أوردته من معلومات ذات قيمة ويمكن اعتبارها مؤشرا أو شهادة حية للعلاقات البينية بين الجزائر وإزمير.

- يعتبر لوجي دو طاسي Laugier de Tassy وهو دبلوماسي فرنسي من بين الفرنسيين الذين أقاموا بمدينة الجزائر وخبروا أوضاعها المختلفة عن كثب، وكشفوا من خلال مذكراتهم ومؤلفاتهم عن معلومات هامة تناولت جوانب كثيرة سياسية واجتماعية وثقافية واقتصادية، فقد تعرف على مدينة الجزائر في الربع الأول من القرن الثامن عشر، إذ اشتمل فيها مستشارا في القنصلية الفرنسية لمدة سنة (1717-1718م) واستمر وجوده بها إلى عام 1724م، وكان بحكم وظيفته وإقامته فيها مهتما بحركة السفن وقضايا التجارة والتجار الفرنسيين وغيرهم من جنسيات أخرى. فقد تحدث عن تردد سفن البلدان المسالمة على ميناء المدينة لأجل تأجيرها من قبل التجار والتوجه إلى وجهات متعددة، ذكر من بينها تطوان وتونس وطرابلس الغرب والإسكندرية (للتجارة ونقل الحجاج)، كما يتم كراء بعضها أحيانا للقيام بهمهم رسمية أو تجارية بإزمير واستانبول.¹⁰

- أما المستشرق والرحالة الفرنسي فانتور دو بارادي Venture de Paradis، الذي خدم كمترجم في سفارة فرنسا باستانبول، ثم بقنصلياتها في سورية ومصر والمغرب وتونس والجزائر عام 1789م، فسجل في مذكرته¹¹ معلومات هامة عن المبادلات التجارية بين الجزائر وإزمير. لم تكن حركة السفن بينهما سنويا تتجاوز حمولة سفينة أو سفينتين تقصدان إزمير ضمن مجموع قوافل السفن المتجهة إلى موانئ شرق حوض البحر الأبيض المتوسط، من مصر وبلاد الشام إلى ساحل هضبة الأناضول (المشرق Levant)، يتم شحنها غالبا بمنتجات محلية. فقد صادف وجوده بمدينة الجزائر مثلا شحن سفينتين ببعض البالات من الأحزمة وقماش الصوف الخشن والقماش المصنوع من شعر الإبل (baracan)، وبأنهما توجهتا بعد ذلك إلى تونس حيث شحنتا بما قدره ثلاثة إلى أربعمئة قنطار من مسحوق الزنجفر الأحمر (vermillon) الذي يستعمل في صباغة الأقمشة والمنسوجات الصوفية والقطنية، وأن باقي الشحنتين كانتا عبارة عن صناديق محملة بكميات من الطواقي التونسية والشيلان (bonnets)، وهي من منتجات الصناعة التقليدية المحلية.

أما بالنسبة للمواد المستوردة فذكر فانتور دو بارادي أنه يصل من إزمير إلى ميناء الجزائر عادة باخرتين محملتين بسلع متنوعة، ذكر من بينها المنسوجات من الكتان والقطن والحريز المستعمل في صناعة القمصان، والتتورات النسائية المصنوعة في صالونيك، ومنسوجات قطنية تدعى دولوك (doluk) تستعمل في تبطين الملابس وصنع الملابس الداخلية، خاصة السراويل القصيرة للنساء والرجال، والقماش مُتموَج الشكل، والقماش

⁹ M. Amine, Le Commerce Extérieur d'Alger., op. cit., p. 327-328.

¹⁰ Laugier de Tassy, Histoire du Royaume d'Alger, Piltan, Paris, 1832, p. 295-296.

¹¹ Venture. de Paradis, Tunis et Alger au XVIIIe siècle, Paris, Sindbad, 1983, p. 136.

من نوع ساتان (نسيج حريري)، والمخمليات المصنوعة في بروسة (بورصة)، والحرير والغليون (pipes)، وحاجيات المطبخ المتنوعة، مثل الجزّات الصغيرة (جمع جزّة وهي الإناء من الطين المستعمل غالبا لحفظ بعض المواد السائلة (الزيوت والعسل) والأطباق وأواني إعداد القهوة، والفؤدر (جمع قدر) المصنوعة من النحاس (لطبخ الطعام)، وغير ذلك من الأواني النحاسية الخاصة بالاستعمال المنزلي.¹²

-أما البارون دو جشرو Antoine Baron Juchereau de Saint Denys، وهو عسكري فرنسي متمرس خدم بلاده وخدم الإدارة والجيش العثماني، بصفته خبيرا عسكريا، وكان مقرّبا من السلطان سليم الثالث، فأشار في أحد مؤلفاته إلى التجارة بين مدينة الجزائر ومدن مركز الدولة العثمانية، خاصة مدن إزمير وصالونيك اللتان تصدران إلى تجار الجزائر أنواعا من الحرير غير المبيّض (الطبيعي) وبعض المنتجات المصنّعة بما قيمته 300000 فرنك، ومذكرا أن من يقومون بشحن هذه المواد، ولعلمهم وكلاء لتجار جزائريين، يتلقون مقابلها الذهب والفضة (أي نقود ذهبية وفضية).¹³

إن الميزان التجاري للصادرات والواردات بين الجزائر العاصمة وإزمير غير متوازن، فهو بالنسبة للصادرات من مدينة الجزائر إلى إزمير لا يتعدى عددا من بالات المنسوجات والقماش الخشن من الصوف أو من شعر الإبل أو بالات من الأحزمة التي يصنعها الحرفيون المحليون؛ أما بالنسبة للصادرات من إزمير إلى الجزائر فنجد مجموعة كبيرة من المنتجات والبضائع المتنوعة التي تشير إلى أنها كانت أكثر أهمية وقيمة مادية.

لكن المعلومات التي أوردها فانثور دو بارادي عن هذا النشاط التجاري بين المدينتين لا تكشف عن كان يقوم بهذه الأنشطة التجارية، هل هم من التجار الأوروبيين، أو جزائريين وأتراك، أو أرباب سفن نقل الركاب والبضائع، لكن تبقى هذه المعلومات ذات قيمة وتشهد بوجود علاقات تجارية وتبادل سلع يستجيب لحاجيات الطرفين.

المؤشر الثاني: معلومات من خلال أرشيف فرنسا (أرشيف ما وراء البحار A.O.M.):

يتعلق الأمر بملفات مرقمة 1A، وهي عبارة عن وثائق خاصة بالاقنصالية الفرنسية في الجزائر، محفوظة بأرشيف ما وراء البحار بإكس أن بروفانس Aix-en-Provence، وتغطي المرحلة الممتدة من 1686 إلى 1830م. تتناول هذه الوثائق جوانب هامة من النشاط التجاري لميناء مدينة الجزائر، منها بيانات manifestes السلع المحملة على متن السفن القادمة أو المغادرة لميناء مدينة الجزائر (فيها إشارة إلى نوع السفينة، واسم القبطان، وتاريخ شحن السلع ونوع السلع وأسماء التجار)، عقود تأجير السفن، ودعاوى تتعلق بنزاعات إما عن ضياع سلع، أو إتلاف سلع منقولة، أو عدم التزام بعقد الكراء، وما إلى ذلك من قضايا.

لم نعتز إلا على ست بيانات تتعلق بإزمير¹⁴، بيان واحد يخص شحن مواد من الجزائر باتجاه إزمير، من دون تعيين نوع السلع المحملة أو كمياتها، والبيانات الخمسة الأخرى تناولت شحنات سلع متنوعة من إزمير باتجاه ميناء الجزائر كما هو مبين في الجدول التالي:

نوع السلعة	اسم التاجر	التاريخ
سلع متنوعة	حويسم أغا (Houissam Agha)	28 مارس 1803
250 سلة من الأرز 52 بالة من القماش 16 كيس من القوارير 17 كيسا من القطن المغزول 20 طردا أو حزمة من الخرداوات 1692 قرنا من قرون الجاموس	أسام أغا (Assam Agha)	11 مايو 1803

¹² V. de Paradis, op. cit., p. 136

¹³ Juchereau de Saint-Denys (Antoine, baron), *Considérations statistiques, historiques, militaire et politiques, sur la régence d'Alger*, Paris, Delaunay, 1831 p. 85-86

¹⁴ A.O.M./ Archives du Consulat de France à Alger (A.C.F.A.), 1A 112, 1A 132, 1A 133, 1A 134

300 سلة من الزبيب 1453 قرنا من قرون الجاموس 24 بالة من القماش 8 بالات من الشالات 12 بالة من الحرير 3 بالات من الحرير 13 بالة من الزرابي 107 مسافر تركي	شلي شابانز يزاده (Celebi Capanzizade)	1823
37 بالة من القماش 6 بالات من الحرير بالة واحدة من الورد المقطر 4000 وحدة من قرون الجاموس سنتان (2) من النحاس القديم علية كبيرة الحجم 110 مسافر	---	30 نوفمبر 1824
59 طردا من سلع متنوعة بالتان (2) من الحرير	---	8 أكتوبر 1825

يتبين من خلال جرد السلع في هذا الجدول مدى تنوعها وبكميات ليست كبيرة، اللهم إلا أعداد هامة من قرون الجاموس¹⁵، التي سبق للحالة فانتور دو بارادي أن أشار إلى وجودها ضمن الصادرات، وتنوع السلع عموماً ما بين مواد زراعية وحيوانية ومواد مصنعة. أما بالنسبة للمواد المستوردة من إزمير، فهي إما منتجات زراعية مثل الأرز، أو منسوجات حريرية وهي موجهة في الغالب لاستهلاك فئة اجتماعية معينة في مدينة الجزائر، هي طبقة الأثراك الحاكمة وبعض الأعيان، الذين وصفهم البارون دو جشرو "بطبقة الرجال الأقياء"¹⁶ أي المنتقذين وبطانتهم، وهم حكام الإيالة (الداي ووزراؤه وحاشيته وأعيان المدينة).

المؤشر الثالث: معلومات من خلال تقاييد بعض التجار (الأرشيف الخاص):

يكاد الأرشيف الجزائري يخلو من معلومات دقيقة ومستمرة على امتداد سنوات، تعكس التواصل التجاري بين الجزائر وإزمير، عكس المعلومات عن تجنيد الانكشارية من الأناضول، الذين كانت إزمير مركز تجميعهم بامتياز قبل نقلهم إلى مدينة الجزائر.

وإن كنا لم نقف على سجلات رسمية جزائرية تناولت عدد السفن القادمة أو المغادرة، اللهم إلا ما وجدناه من معلومات في تقاييد الحساب لتاجرين من مدينة الجزائر، وهي تقاييد في كراستين سجلا فيهما أهم أنشطتهما التجارية، من بيع وشراء وشحن وبيع ونقلها من ميناء الجزائر إلى موانئ أخرى أو العكس، مع ذكر الشراكات والمصاريف وغير ذلك من المعلومات.

- التقويد الأول، لصاحبه التاجر علي بن سعيد البحار الجزائري¹⁷، وقد أورد فيه معلومات مقتضبة عن تجارته في مدينة إزمير، وتتمثل في بيعه بعض السلع في أسواقها، من بينها أحزمة حريرية وصوفية مخصصة للنساء، ومما ذكره في نفس التقويد أنه اشترى في إزمير، بتاريخ 9 ذي الحجة عام 1217 هـ/ 1802م،

¹⁵ تستعمل قرون الجواميس وغيرها من المواشي لصناعة الأمشاط بكل أنواعها، وأيضا بعض مستلزمات زينة النساء كالمكاحل وغيرها من الأشياء.

¹⁶ Juchereau, *Considérations*, op. cit., 1831, p. 86

¹⁷ A.O.M., 15 MI 14, vol. 11, feuillet n 8

ما مقداره: أربع بالات من الأثواب أرسلها على متن إحدى السفن إلى وكيله بمدينة الجزائر المسمى كربولي. أما بقية الحمولة فهو شريك فيها مع أحد التجار يدعى أحمد بن هندي. أيضا اشترى التاجر علي بن سعيد الجزائري سلعا أخرى في إزمير، بتاريخ 18 محرم عام 1218 هـ/ 1803م، وهي عبارة عن: 7 بالات من الأثواب، وذكر أن من بين تلك البضاعة يوجد بالتان اثنتان تم شراؤهما لصالح عمه الحاج عمر وبالة واحدة لسبيدي أحمد بن زاكور، والبالات الأربعة المتبقية هي ملك له.

- أما بخصوص التقييد الثاني، فاسم صاحبه غير مذكور، لكن فيه معلومات تتعلق بشراء سلع من إزمير في بداية القرن 19م:

نوع السلعة	ثمنها
24 رطلا من القمح	41 ريال دراهم
1 قنطار و 61 رطلا من القرنفل	803 ريال دراهم (بقيمة 5 ريال دراهم للرطل)
عطور	60 ريال دراهم
5 قطع من القماش	37 ريال دراهم
123 قطعة قماش من نوع زرقان	---
حرير من نوع ينبول ؟	---
5,5 ذينة من الشواشي التونسية	---
8 أنرع من الكتان (الزراع الواحد يساوي 54,04 سنتيمتر)	---

يبدو أن غالبية السلع التي اشتراها صاحب التقييد المجهول، هي لاستهلاك

شخصي، باستثناء قطع قماش من نوع زرقان وعددها 123 قطعة، وذرينات¹⁸ من الشواشي التونسية التي يمكن أن تكون موجهة للتجارة.

هذه المعلومات عن التجارة البينية بين ميناءي إزمير والجزائر، على قلتها وعدم استمراريتها، تعكس محاولة بعض تجار المدينة تنوع وجهات استيراد سلع معينة، في حين كانت غالبية تجارة المدينة من الجزائريين مرتبطة بأوروبا (فرنسا وخصوصا إنجلترا). وعلى العموم فالتقييدان يكتفان عن افتتاح تجار مدينة الجزائر على إزمير، ومساهمتهما في تنشيط حركة التواصل بين أطراف الدولة العثمانية.

المؤشر الرابع: معلومات من خلال رسائل دفتر خط همايون:

تعتبر وثائق دفتر خط همايون ذات قيمة تاريخية مهمة بالنسبة لدراسة جوانب هامة من تاريخ الدولة العثمانية، السياسية والإدارية والعسكرية والاقتصادية، ودراسة العلاقات البينية بين مركز الدولة وولاياتها المختلفة، وأيضا فيما بين هذه الأخيرة. ومما تكشفه هذه الوثائق بهذا الخصوص تنوع العلاقات بين الجزائر وإزمير، ومنها المكانة الاستراتيجية لإزمير في تزويد إيالة الجزائر بالجنود الأتراك (الانكشارية). إذ كانت إيالة تعتمد في تثبيت وجود الإدارة العثمانية بالجزائر على الرجال المجندين في هضبة الأناضول، وكان لهؤلاء مكانة هامة في المجتمع وامتيازات خاصة في الداخل وأثناء تنقلاتهم بين الجزائر وإزمير، سواء بعد انتهاء مدة خدمتهم العسكرية، أو بمناسبة زيارتهم العائلية المسموح بها، إذ لم يكن مسموحا لهؤلاء عند تجنيدهم اصطحاب أهاليهم، فيبقى غالبيتهم عزابا، وكانوا يعيشون في ثكنات عسكرية معزولة عن المجتمع¹⁹، وحينما يُسمح لبعضهم بالحج يفضلون المرور عبر إزمير لضرورات عائلية أو غيرها. وكانت العادة أثناء تنقلاتهم فيما بين الجزائر وإزمير، لأي سبب من الأسباب المذكورة، أن بعضهم يتعاطى لأنشطة تجارية، وهو ما كان متعارفا عليه في تاريخ الحج

¹⁸ ذرينات بدون تحديد عددها بالضبط، مفرداها ذرينة، وتحتوي الذرينة الواحدة على 12 شاشية.

¹⁹ كان هناك من بين جنود الانكشارية في الجزائر من تزوجوا من جزائريات خلال مدة خدمتهم العسكرية، وغالبا ما ينتج عن هذا الزواج المختلط فقدانهم لبعض الامتيازات الممنوحة لأفراد الأوجاق العزاب. لكن مكانتهم كانت دائما مميزة في أوساط المجتمع، وكان لأبنائهم من طائفة الكراغلة حظوة لدى الإدارة بحكم صلة الدم، ويسمح بتوليهم مناصب معينة، ويعامل من يمتنون التجارة منهم معاملة خاصة مقارنة بالتجار من أهل الجزائر.

عموماً، إذ كان الحجاج يفتنمون فرصة حجهم لممارسة بعض الأنشطة التجارية لتغطية مصاريف رحلاتهم أو تحقيق أرباح بالنسبة للتجار من بينهم.

كان الباب العالي على ما يبدو يُراعي هؤلاء الجنود، على اعتبار أنهم من خُدّامه، ويوصي بمنحهم امتيازات جمركية ومعاملتهم معاملة خاصة أثناء ترددهم على ميناء إزمير، وهذا ما عكسه مضمون إحدى الوثائق من دفتر خط همايون²⁰. فقد رفع الحاج خليل، المفتي الحنفي في مدينة الجزائر رسالة إلى السلطان العثماني محمود الثاني (1808-1839م) ورد فيها ما يلي:

أولاً) تذكير المفتي بأن عساكر الأوجاق لا يغادرون الجزائر إلا لهدف من الأهداف التالية وهي: أداء فریضة الحج، أو صلة الأرحام، أو المتاجرة بمال الأوجاق المشترك عن طريق المضاربة.

ثانياً) تذكيره بامتياز الإعفاء الجمركي الخاص بعساكر أوجاق الجزائر، خلال الذهاب والعودة من الحج، بموجب فرمانات سلطانية سابقة.

ثالثاً) عرضه لما لحق المسافرين الجزائريين، وفي مقدمتهم عساكر الأوجاق من مضايقات وعراقيل من قبل أمناء الجمارك، وهو ما تجلّى في مطالبتهم بأداء الرسوم الجمركية، وإجبارهم على فتح صناديقهم وتفتيشها، وعدم اعتراف أمناء جمارك إزمير بمضمون نُسخ الأوامر السلطانية، التي تمنع مضايقتهم والتعرض لهم خلال تنقلاتهم داخل الأراضي العثمانية، سواء للتجارة الفردية أو لزيارة الأقباط أو للحج، وإمعان أمناء جمارك إزمير في الإساءة لهم بسلب أموالهم بحجة تفتيشها المخزن المالي للجمرك.

رابعاً) إشدّته بأهالي الأوجاق ودفاعه عنهم، ونفيه امتلاكهم شركات تجارية، مثلهم في ذلك مثل منسوبي الانكشارية في تونس وطرابلس الغرب، وتذكيره بتضحيات رجال الأوجاق بالجزائر، حيث لا يُسمح لهم بالسفر خلال 25 سنة من خدمتهم، إلا للحج أو لصلة الأرحام، وأن سفرهم في كلا الحالتين يتطلب تزودهم بالمال الكافي لتغطية حاجياتهم الضرورية، وإمكان شراء بعض الهدايا لعائلاتهم عند العودة، وأن ذلك حسب رأي المفتي، لا يعتبر اشتغالاً بالتجارة. ولم يفته تذكير المسؤولين في الباب العالي بفضّل رجال الأوجاق، وأنهم قضوا زهرة حياتهم في الجهاد لإعلاء كلمة الله، وطلب رضا السلطان الذي هو من رضا الرحمن، ثم استغرابه عدم إنصافهم من طرف أمناء الجمارك في إزمير، بعد كل تلك الخدمات الجليلة، والتذكير بمعاملة الدولة العثمانية لهم معاملة استثنائية، مقابل خدماتهم في سبيل الدين والدولة العلية والأوجاق المعمورة، وإحرازهم امتياز عدم الخضوع للإجراءات الجمركية مكافأة لهم وتقديرًا.

خامساً) بسط المفتي طلبات الأوجاقيين بين يدي السلطان، وهي من شقين: أ) طلبات مشروطة، تتمثل في استمرار تمتعهم بالامتياز الممنوح لهم من طرف المقام السلطاني، ليظل مصدر افتخارهم واعتزازهم، وأن تظل تلك المنحة السلطانية وذلك الامتياز مادام هناك سند يثبت الانتساب إلى الأوجاق، وأن يكون الإثبات المسلم لهم عند مغادرة الجزائر، للحج أو لصلة الأرحام، صحيحاً ومُسلماً إليهم من طرف ضابط مسوول في الأوجاق؛ ب) التماس، بأن يتكّرم السلطان بإصدار فرمان جديد يؤكد ويؤيد مضمون فرمانات السابقة، بعدم التعرض لأهالي الأوجاق في المعابر الجمركية، بأية مضايقات سواء أكان فرض رسوم أو فتح وتفتيش صناديق، بما يحفظ للأوجاقيين كرامتهم واستمرار اعتزازهم بهبة السلطان لهم اعترافاً بجهادهم، تاركاً قرار الفصل النهائي في هذه النازلة إلى السلطان المعظم.

كشفت هذه الوثيقة عن الصعوبات والعوائق الجمركية التي كانت تواجه عساكر أوجاق الجزائر، ممن يستغلون رحلاتهم لممارسة أنشطة تجارية في ميناء إزمير، سواء حين عبورهم وتوجههم إلى البقاع المقدسة لأداء مناسك الحج، أو حين قيامهم بصلة أرحامهم في الأقاليم التي ينتمون إليها بالأناضول، واعتبر المفتي هذه العوائق أمراً مُستجداً لم يكن معتاداً فيما سبق، بحكم الامتيازات التي كانت مُخوّلة لأوجاق الجزائر بموجب فرمانات سلطانية سابقة. وقد أبانت هذه الرسالة عن مكانة ودور مؤسسة الإفتاء في أطراف الدولة العثمانية كراعية لمصالح الرعية، ترفع مشاكلهم إلى السلطان العثماني، الذي هو حامي الحرمين الشريفين، وضامن سلامة البلاد والعباد في الأمور الدينية والدنيوية. ورغم إيجاز هذه الوثيقة فهي تحتوي على معلومات هامة ودقيقة عن أوضاع عساكر أوجاق الجزائر المهنية والمعنوية والمادية، وعن الحقوق التي كانت تُخوّلها الإدارة المركزية

²⁰ الأرشيف الوطني الجزائري، دفتر خط همايون، عدد 2، 1233 هـ (1817م) // دبلوماسي/ ساعدنا في ترجمة هذه الوثيقة أ.د. سهيل صابان حفظه الله، وله منا جزيل الشكر والتقدير.

لأفراد الانكشارية في الولايات العثمانية، والظروف الجديدة التي حتمت فرض رسوم جمركية على بعض الولايات المحسوبة اسميا على الدولة العثمانية، وعن الدور المنوط بالجمارك في حماية اقتصاد الدولة العثمانية مركزيا لتزويد خزينتها بالأموال الضرورية.

لقد دافع مفتي جزائر الغرب في هذه الرسالة عن مصالح أوجاق الجزائر، ممن كانوا يستغلون مناسبة ذهابهم إلى الحج أو زيارة أقاربهم في الأناضول للقيام بأنشطة تجارية إما لصالحهم الخاص، أو من خلال الاتجار بأموال بعض زملائهم من منسوبي أوجاق الجزائر كوكلاء أو شركاء من خلال المضاربة، وتوسل المفتي للسلطان العثماني بإنصافهم مما لحق بهم من ضرر بسبب فرض رسوم جمركية على ما معهم من متاع و سلع، وطلب منع رجال الجمارك عن فتح صناديق رجال الأوجاق وتفتيشها وسلب أموالهم، والتمس إصدار أمر سلطاني جديد يؤيد ويؤكد ما تمتعوا به من امتيازات جمركية في السابق.

هذه الوثيقة إذا مؤشر آخر، ولعله أكثر دلالة، على العلاقة البينية القوية بين مدينتي الجزائر وإزمير، وتأكيد حي على الصلات الدائمة بينهما، كما أن هذه الوثيقة تعكس بشكل واضح ممارسة بعض الجنود الأتراك الأنشطة التجارية خلال تنقلاتهم الاعتيادية بين المدينتين إما لزيارة أهاليهم أو خلال رحلاتهم لأداء فريضة الحج، كما أنهم يمارسون الأنشطة التجارية إما لصالحهم كأشخاص أو بالشاركة مع غيرهم ممن يمتلكونهم كوكلاء، بل أيضا من قبل بعض المسافرين العرب من غير الأتراك انطلاقا من هذه الجهة أو تلك، وقد يكون من بينهم من يمتنون التجارة أو غيرها من الأنشطة الحرفية، إذ تشير الوثيقة إلى من أطلق عليهم “المسافرين الجزائريين” أي من التجار وغيرهم من رعايا الدولة العثمانية. فلا يُعقل كما سبق وأسلفنا، أن الباب العالي كان يُشجع النشاط التجاري بميناء إزمير، من خلال منح امتيازات للتجار وأرباب سفن النقل والشركات الأوروبية، وفي المقابل يضيّق على رعاياه وخدامه من جنود أوجاق إيالة الجزائر، ومن ثمّ جاءت عريضة مفتي الجزائر لتنتبه أولى الأمر إلى قضاة هذا الخلل وتدعو إلى تصحيحه.

استنتاجات:

بالرغم من قلة المعلومات المتوفرة عن النشاط التجاري بين ميناوي إزمير والجزائر، سواء من حيث وزنها الكمي، أو استمراريتها عبر السنوات، حيث أننا لم ننفذ إلا على إشارات قليلة ومتناثرة هنا وهناك، فالثابت من خلال تلك المعطيات أن العلاقات الثنائية لم تكن غائبة بالمرة، وهذا يجعلنا نستنتج ما يلي:

(1) رغم الانفتاح الكبير للمدينتين على المجال الأوروبي، حيث يكاد هذا الأخير يستقطب القسم الأهم من أنشطتهما التجارية في حوض البحر الأبيض المتوسط، فإن التواصل بينهما على علاته المشار إليها، سواء كونه موسميا أو غير منتظم، أو لا يستقطب إلا عددا قليلا من التجار، أو كونه ينحصر في تبادل أنواع محدودة من السلع وبكميات هزيلة جدا، فإنه على ضعفه يعتبر مؤشرا على ثبوت وجود روابط بينية بينهما.

(2) أن تلك الروابط البينية على ضعفها، سواء من حيث تبادل السلع كما ونوعا، أو ضعف حركية ونشاط التجار بين المدينتين أو عددهم، فإن ذلك الوضع أثار انتباه الرحالة الأوروبيين والمستكشفين والجواسيس والدبلوماسيين، حيث رصدوا ذلك الواقع وغيره من الظروف السياسية والاجتماعية والثقافية. لكن رغم ما يمكن أن يقال عن خلفيات كتابة تلك التقارير والمذكرات والمراسلات، فإنها تبقى شاهدا حيا على عدم انقطاع الروابط البينية بين أجزاء الدولة العثمانية، خاصة في فترة بدأت أوضاع هذه الأخيرة تعرف تراجعها في مجالات عديدة، وفي المقابل تزايد النشاط التجاري الأوروبي وانعكاساته على السياسة التوسعية للدول الغربية.

(3) أن هناك حركة نقل للمسافرين بين الجزائر وإزمير، تعوزنا المعلومات عن غايتها، هل هي للحج عبر ميناء إزمير، أم لصلة الأرحام أو غير ذلك.

(4) أن هناك أنشطة تجارية لتجار جزائريين كانوا يترددون على موانئ مغاربية مثل تونس وطرابلس الغرب، وأخرى شرقية مثل دمياط وبيروت وإزمير، يبيعون ويشترون، أو يقيمون فيها للقيام بأعمال الاستيراد والتصدير، لكن بكميات جد متواضعة.

(5) أننا لم ننفذ، كما هو الحال بالنسبة لمنتسبي الانكشارية في الجزائر، على ما يدل أنهم كانوا يعملون معاملة خاصة من قبل جمارك إزمير، مع العلم أنهم يعتبرون من رعايا الدولة العثمانية.

(6) أن الانخراط في المبادلات التجارية بين المدينتين لم يقتصر على من يمارسون التجارة كمهنة، بل أيضا على من لا علاقة بين وظيفتهم الحقيقية والقيام بأعمال تجارية، كلما سنحت ظروف عملهم بذلك، ويظهر

من خلال خطاب المفتي إلى السلطان العثماني، أن الإدارة سواء على مستوى المركز أو على مستوى الإيالة كانتا تسمجان لجنود الأوجاق بالتجارة، بل يمنحهم الباب العالي امتيازات جمركية خاصة.

(7) أن العلاقات بين إزمير والجزائر لم تقتصر على الجانب العسكري، كنقطة تجميع للمجندين في هضبة الأناضول وانطلاقهم إلى إيالة الجزائر للخدمة ضمن الأوجاق وعودتهم منها، بل تجاوزت ذلك إلى وجود مؤشرات عن أنشطة تجارية كانت تُمارس خلال تحركات الجنود ذهابا وإيابا، إما لمصلحتهم الخاصة أو كوكلاء من خلال المضاربة بأموال بعض المنتمين للأوجاق في الجزائر.

(8) أن الأعمال التجارية للجنود لم تكن خافية عن إدارة الأتراك بالجزائر، ولا عن الإدارة العليا في استانبول، وهو ما تجلى بوضوح في خطاب المفتي الحنفي إلى السلطان العثماني، ومن ثم فهؤلاء الجنود كانوا يتمتعون رسميا بامتيازات تُعفيهم من دفع رسوم جمركية في ميناء إزمير، ومنع تفتيش صناديقهم بما تحتويه من أمتعة خاصة أو سلع.

(9) أن هناك حركة ملاحية غير منتظمة بين الميناءين لعب فيها أرباب سفن الكراء من جنسيات أوروبية دورا محوريا، إذ تُستأجر السفن لنقل الجنود وحمل أمتعتهم والسلع التي يصحبونها معهم، إما للتجارة الشخصية أو بالمشاركة مع غيرهم والمضاربة في أموال من يولونهم من منتسبي الأوجاق.

(10) لم نقف على أي دور لسفن جزائرية أو عثمانية في مجال المبادلات التجارية، أو في نقل الركاب بين الجزائر وإزمير، ومن ثم فالهيمنة كانت واضحة في مجال النقل للسفن الغربية.

وأخيرا، يمكننا الجزم أن العلاقات التجارية البينية داخل المجال العثماني، مع بعض الاختلافات البسيطة بين أهم الموانئ الشرقية والمغربية، كانت أضعف بكثير من العلاقات التجارية بين أهم موانئ هذا المجال وموانئ غرب أوروبا، سواء الإيطالية أو الفرنسية أو الإسبانية أو الإنجليزية. وهذا الوضع إن دلّ على شيء، فإنما يدلّ على التحولات الاقتصادية الكبرى التي بصمت هذه المرحلة التاريخية، والتي تمثلت في ظهور الإمبراطوريات التجارية الاستعمارية الغربية الكبرى التي هيمنت على التجارة الدولية، وجعلت البلاد الإسلامية وضمنها مجال الدولة العثمانية مصدرا لحاجياتها من المواد الأولية، وأيضا سوقا مفتوحة في وجه سلعتها المصنعة وغيرها من منتوجات مستعمراتها عبر العالم.

İSLAM ÖNCESİ DÖNEMDE DİN DEĞİŞİKLİĞİNİN TÜRK BOZKIR TOPLUMLARININ EKONOMİSİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ ve SONUÇLARI

The Effects and Results of Religious Changes on Turkish Steppe Societies in the Pre-Islamic Period

MURAT ÖZTÜRK*

Özet

İslamiyet öncesi dönemde Türkler arasında hâkim kültür bozkır kültürü idi. Bünyesinde pek çok unsuru barındıran bozkır kültürünün en önemli unsurları hayvancılık ve Gök Tanrı diniydi. Bu iki temel unsurun uyumu, bozkır Türklerinin yüz yıllar boyu süren hâkimiyetlerinin ana sebebiydi.

Hayvancılık bozkır Türklerinin büyük bölümünün uğraştığı ekonomik faaliyetti. Bu faaliyet sadece beslenme amacı ile yapılmıyordu. En başta, at yetiştiriciliği ile ordu şekilleniyordu. Atlı askerlerden oluşan ordu, hız ve vurucu güç yönünden rakipsizdi. Bunun yanında koyun besleme ile keçe ve yün üretilerek giyim kuşam ve barınma ihtiyaçları karşılanıyordu. Büyükbaş hayvanlar ise derileriyle, özellikle askerlere, giysi üretimi, et ve sütüyle beslenme ihtiyacının karşılanması için besleniyordu. Böylece Türkler, hayvancılık faaliyetiyle temel ihtiyaçlarının önemli bir bölümünü, dışa bağımlı olmadan karşılayabiliyorlardı. Bunun yanında Türkler, at da dâhil olmak üzere hayvanlarını ve hayvansal ürünlerini komşularına satarak ticaret de yapmışlardır.

Tek Tanrı inancına dayanan ve çok uzun ibadet ritüelleri olmayan Gök Tanrı dini, bozkır kültürü ile uyum içindeydi. Sabit mabetlerinin olmaması da yine bu dinin konargöçerlikle uyumlu olmasını sağlayan bir başka özelliği idi.

Türkler zaman zaman yerleşik kültürlerle ilgi duymuşlardır. Devletlerin refah seviyesinin en yüksek olduğu dönemlerde gündeme gelen bu ilgi birkaç kez din değiştirerek tamamen yerleşik hayata geçme ile sonuçlanmıştır. Fakat Budizm ve Maniheizm'in kabul edilmesiyle yapılmak istenen bu değişiklikler, Türkler için hep acı sonuçlar doğurmuştur. Çünkü yabancı kültürlerle ilgi duyup kendilerine üstünlük sağlayan kültürlerini kaybetmişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Hayvancılık, Gök Tengri, Din, Budizm, Maniheizm

Abstract

In the pre-Islamic period, the dominant culture among the Turks was the steppe culture. The most important elements of the steppe culture, which includes many elements within it, were animal husbandry and the religion of Kök-Tengri. The

* Doç. Dr., İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Battalgazi/MALATYA e-posta: murat.ozturk@inonu.edu.tr

harmony of these two basic elements was the main reason for the domination of steppe Turks for centuries.

Livestock was the economic activity in which most of the steppe Turks were engaged. This activity was not only for nutritional purposes. Initially, the army was shaped by horse breeding. The army of horsemen was unrivaled in terms of speed and strike force. In addition, by sheep feeding, felt and wool were produced to meet the needs of clothing and sheltering. Cattle were fed for meat and milk to meet the need for nutrition and fed for their skin, especially for soldiers, to produce clothes. Thus, the Turks could provide a significant portion of their basic needs with their livestock activities without being dependent on foreign sources. In addition, the Turks also sold their animals including horses, and animal products, to their neighbors and made trade.

The Kök Tengri religion, based on the belief of one God and without very long worship rituals, was in harmony with the steppe culture. The absence of fixed temples was another feature of this religion which made it compatible with the concertism. The absence of settled temples was another feature of this religion which made it compatible with the steppe culture.

From time to time, Turks were interested in settled cultures. This interest, which arose during the periods when the welfare level of the states was the highest, resulted in the conversion to a fully settled life by changing religion several times. But these changes, which were made with the acceptance of Buddhism and Manichaeism, have always had grieved consequences for the Turks. Because they are interested in foreign cultures and have lost their culture which provide them superiority.

Key Words: Stock Breeding, Kök Tengri, Religion, Buddhism, Manichaeism

Giriş

Din, en yüksek insanî niteliklere sahip kişilerin, gücünü üzerinde hissettiği sonsuz varlık ya da varlıklarla ilişki kurması şeklinde tanımlanmıştır. Tüm dinler insanla, insanın kendini bir bütün hissettiği, yol gösterici ilkeler edindiren sonsuz varlık arasındaki ilişkidir¹.

İnsanlar hiçbir yerde, hiçbir devirde dinsiz yaşamamışlardır. Bütün dinlerin, etkisinin azaldığı, tahrif olduğu dönemler mutlaka var olmuştur. Ayrıca bireysel olarak dinsizliği seçen insanlar da olmuştur, olacaktır. Ancak insanlar tarihin hiçbir döneminde kitleler halinde dinsizliği seçmemişlerdir. Adları, sistemleri farklı olabilir ancak din, her dönemde insanlık üzerinde tesirli olmuştur. Beşerî sistemler değişebilir veya yok olabilir ancak bir bütün olarak din, yok olamaz. Çünkü insan her devirde insandır ve her zaman ihtiyaçları aynıdır. İnanmak insan için temel bir ihtiyaçtır. Türklerde bu durum, tarihin her devrinde böyle olmuştur.

İnsanın var olduğu ilk günlerden bu yana çeşitli inanç sistemleri var olmuştur. Bir dinin kabul görmesi için elbette öncelikle inanç sisteminin toplum nazarında kabul edilmesi gerekir. Bir din bir toplumun yapısına uymuyorsa o din o toplumda

¹ Tolstoy Lev N, *Din Nedir*. Kaknüs Yayınları, 6. Baskı, İstanbul 2000, s. 16

yayılamaz, uzun müddet kabul göremez. Burada bahsettiğimiz, din ile sosyal ve kültürel hayatın uyumudur. Örneğin din, toplumun örfüyle, âdetiyle çelişmemelidir. Ekonomik faaliyetlerin önünde bir engel oluşturmamalıdır. Sosyal ve kültürel hayat ile din uyumlu olduğunda, o din toplum tarafından kabul görür ve halk arasında binlerce yıl yaşar. Bunun tersi olduğunda, yani toplum dokusu ile din uyuşmadığında ya toplumun yapısı bozulur ya da o din reddedilir. İşte çalışmamızın temelini bu görüş oluşturmaktadır.

Bütün toplumlar gibi Türkler de tarih boyunca çeşitli dinleri kabul etmişlerdir. Ancak bilindiği gibi Türkler, tarih boyunca hiçbir zaman bütün Türklük dairesi halinde bir tek dini kabul etmemişlerdir. Bir Türk boyu bir dini kabul etmişken, başka bir boyun farklı bir dini kabul ettiği sıklıkla görülmüştür. Çünkü Türklük birçok farklı boydan oluşan çok geniş bir dairedir. Bu nedenle Türk boylarının sosyal ve kültürel hayatlarında zaman zaman bazı farklılıkların olması normaldir. Ancak bu farkların çok derin olmadığını da belirtmek gerekir. Zaten derin farklar olsa, bu boyları aynı kültür dairesi içine almak mümkün olamazdı.

Bununla beraber Türkler tarihte en çok din değiştiren milletlerden biridir. Bize göre bu durumun temel sebebi, Türklerin aşırı taassup sahibi bir millet olmamasıdır. Ayrıca Türkler, yaşadıkları dönemde, hüküm sürdükleri coğrafyada, akıllarının kabul ettiği, yaşam biçimlerine uyan ve bazen de sosyal ve siyasi amaçlarına uyan dinleri kabul etmişlerdir. Yine bazı dönemlerde de daha üstün bir medeniyete ait olduğunu düşündükleri dinlere, daha ileri bir medeniyete sahip olmak amacıyla girmişlerdir².

Türkler arasında İslam'ın kabulünden önce en yaygın olarak görülen dinin Gök Tanrı dini olduğu bilinmektedir. Türkler, İslam öncesi dönemde pek çok boyun birleşmesiyle Asya Hunları, Göktürkler, Uygurlar gibi bölge ve Dünya siyasetine yön veren devletler kurmuşlardır. Bu devletlerin yapı taşları olan boyların büyük bölümü, İslam öncesi dönemde hak din olarak Gök Tanrı dinini kabul etmişlerdi. Türk boylarının sayıları binler ile ifade edildiğinden, her boyun aynı anda aynı dini kabul etmesi pek mümkün değildir. Burada önemli olan yönetici kesimin yani hanedan boyunun kabul ettiği dindir. Hanedan boyunun kabul ettiği din, halk arasında daha geniş kabul görmüştür. Kağan karizmatik olmasının yanı sıra semavidir. Dolayısıyla kut anlayışı gereği kağanın seçimi halk tarafından doğru olarak kabul edilir. Budizm ve Maniheizm gibi iki uç seçimde dahi halk kağanı takip etmiştir. Bu seçimlerden geri dönüş yine kağanın tercihi ile değil; acı tecrübelerle olmuştur. Zira Tabgaç Devleti Çin içinde asimile olup yok olmuş, Uygurlar ise bozkır medeniyetinin üstün özellikleri kaybederek 840 yılında Kırgız taarruzuna maruz kalmışlardır. Bu acı tecrübe tarihin en büyük katliamlarından biridir. Bu baskınla Uygurlar küçük küçüklü, kadınlı erkekli kılıçtan geçirildiler³. Dolayısıyla bu radikal değişiklikler tekrar din değişikliği ile değil, yok olma ile ortadan kalkmıştır.

² Öztürk Murat, "İslamiyetten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini", *History Studies*, Cilt V, Sayı II, Mart 2013, Halil İnalçık Özel Sayısı, s. 327-346, s. 334

³ Çandarlıoğlu Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013, s. 33

Gök Tanrı Dini

Dünyanın belki de en eski duası Ewe kabilesinden bir Afrikalının “Nerede gök, orada Tanrı” duasıdır⁴. Gök ile özdeşleştirilen ebedi ve ezeli, irade sahibi, kudretli, kusurdan münezzeh bir yaratıcı inancı tarihin en eski devirlerinde dahi görülmüştür. Sadece gökyüzüne bakmak, günümüzde bile insana dinsel hisler verebilmektedir. Göğe bakma deneyiminin, bizim anlayamayacağımız bir biçimde günlük yaşamında sürekli mucizelerle karşılaşmaya açık olan ilkel insan açısından anlamı farklıdır. Gök, insanın ve yaşam gücünün temsil edemediği bambaşka bir şeyi mükemmel bir biçimde temsil eder. En yüksek olmak, doğal olarak tanrılara özgü bir niteliktir. İnsanın ulaşamadığı yukarı bölgeler, yıldızlı gök, tanrılara özgü aşkınlık, mutlak gerçeklik, sonsuzluk gibi ayrıcalıklara sahiptir. Bu tür bölgeler tanrıların mekânlarıdır⁵. Bu düşüncelere Türklerin bozkırda doğayla iç içe çokça vakit geçirdiğini, yani göğü daha fazla gözlemlediğini de ilave etmek gerekir. Uçsuz bucaksız ovalardaki dolaşma, bütün azametiyle göze çarpan gök kubbenin gözlenmesi, insanın dikkatini, kâinatın yaratılışındaki, inceliğe, mükemmelliğe yöneltilir. Gök Tanrı inancı pek çok farklı toplumda, farklı coğrafyalarda kabul edilmiştir. İlk olarak nerede ne zaman ortaya çıktığı kesin olarak bilinmemekle⁶ beraber bozkır Türk kavimlerinde bu inanç, belki en güçlü haliyle görülmüştür. Genel olarak Ural-Altay topluluklarının büyük Gök Tanrıları başlangıçtaki özelliklerini öteki topluluklardaki Gök Tanrılarından daha iyi ve daha uzun süre korurlar⁷. Gök Tanrı, batıl inançların içinde yer almaz. Şamanizm ile ayrıştığı ve Şamanizm ile Gök Tanrı inancının farklı olması gerçeği de buraya dayanır. Türklerin kadim dini Şamanizm –ki Şamanizm bir din değildir⁸- değil Gök Tanrı dinidir.

Çok uzun yıllar Türkler arasında kabul gören ve tesirleri günümüzde dâhi gözlenebilen bu dinin temel ibadeti belli yerlerde kurban kesmedir. Bu kutsal mekânların başında dağlar gelir. Tüm Gök Tanrılarının, yükseklerde özel bir tapınma yeri bulunur. Dağların taşıdığı dinsel ve simgesel dağlar çok fazladır. Dağ, genelde, gökle yerin birleştiği yer olarak kabul edilir; böylece bir merkeze dönüşür; Dünya'nın ekseninin geçtiği bölgedir, farklı kozmik alanlar arasında yolculuk yapılabilecek bir yerdir⁹. Türklerin dininde de bu kutsal mekânlar mevcuttur. Elbette her dağ kutsal

⁴ Eliade Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabcacı Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2015, s. 61

⁵ Eliade Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 61

⁶ Gök Tanrı dininin ilk ortaya çıkışı kesin olarak bilinmemektedir. Çeşitli farklılıkları olmasına rağmen Avustralya'dan Mezopotamya'ya kadar neredeyse Dünya'nın her yerinde görülmüştür. Bu inanç sisteminin en kadim coğrafyası İÇ Asya'dır. Bu dinin burada doğmuş olması ihtimal dâhilindedir. Oğuz Destanı'nda da Oğuz'un tek Tanrı inancından ve bu inancı yayma çabasından bahsedilir. Ayrıca Oğuz'a peygamberlik atfeden bilim adamları da mevcuttur. Bu bir ihtimaldir ve elimizde yeterli veri olmadığından Gök Tanrı dininin nerede, ne zaman ortaya çıktığı sorusu henüz kesin olarak cevaplanamamıştır.

⁷ Eliade Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 83

⁸ Bir düşünce sisteminin din olabilmesi için, yaratıcı tasviri olmalıdır. Şamanizm de böyle bir tasvir yoktur. Bir dinin emir ve yasakları ile ibadet sistemi olmalıdır. Şamanizm de bu da yoktur. Hasta tedavisi, büyü gibi çeşitli şaman ritüelleri dini ayinlerle, ibadetlerle karıştırılmıştır. Bu ayinleri yöneten kam adı verilen şamanlar da din adamı zannedilmiştir. Böylece Şamanizm, yanlış bir biçimde din olarak tanımlanmıştır. Elbette Şamanizm bu sınırlara sığmayacak kadar geniş bir konudur fakat Şamanizm ile Gök Tanrı dininin aynı şey olmadığını belirtmemiz gerekir.

⁹ Eliade Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 114

sayılmamıştır ve her hayvan kurban edilmemiştir. Çoğunlukla at, bazen de koyun kurban edilmiştir. Atın kurban edilmesi Ural-Altay topluluklarının en önemli dinsel törenidir ve iki ya da üç gece süren bir törenle yılda bir kez gerçekleşir¹⁰. Bu ibadet sistemi, konargöçer Türklerin ekonomik sistemlerinin önünde bir engel oluşturmamıştır.

Ekonomik Faaliyetler

İslam öncesi dönemde Türk boylarının temel ekonomik uğraşı hayvancılıktır. Bu herkesçe bilinen bir durumdur. Fakat bu toplumların tamamı, her ferdi hayvancılık yapmamıştır. Türkler, tarım, madencilik, ticaret, dokumacılık, ağaç ürünlerinin işlenmesi gibi pek çok farklı ekonomik faaliyetle de uğraşmışlardır. Bu bir mecburiyettir. Çünkü hiçbir toplum tek bir ekonomik faaliyetle ayakta kalamaz. Ancak Türklerin büyük çoğunluğu hayvancılıkla uğraşırlar ve İç Asya steplerindeki üstünlükleri de büyük ölçüde hayvancılığa dayanmaktadır. Dolayısıyla burada hayvancılıktan ve bu faaliyetin Türklere sağladığı üstünlüklerden bahsedebiliriz.

En eski Türk devletlerinden Hunlar eski zamanlardan beri, kuzeyin zaptolunmaz topraklarında, çiftlik hayvanlarının otlamalarını takip ederek dolaşırlardı. Onların hayvanlarının sayıca fazla olanları, at, sığır ve koyundu. Sayıca daha az olan hayvanları ise develer, katırlar, vahşi atlar ve eşeklerdir¹¹. Hunların ve sonraki Türk boylarının besledikleri bu hayvanların tamamı ekonomik değeri yüksek hayvanlardı. Bu hayvanlar ve hayvanlardan elde edilen ürünler aynı zamanda ticari birer mal idiler. Dolayısıyla hayvancılık ticareti tetikleyen, hacmini arttıran bir faaliyetti.

Burada ticarete değinmişken Türklerin ürettiği en değerli mal olan ata değinmek gerekir diye düşünüyoruz. Her zaman ata ihtiyaç duyan Çin, bu ihtiyacını karşılamak için Türklerden at almak istemişlerdir. Tabii ki at stratejik öneme haiz bir mal olduğu için, Türkler de at satışını serbest bırakmamışlardır. Çin'in at talebi sadece askeri amaçlı değildir. Yerleşik bir toplum olan Çin'in milletlerarası ticaret hacmi oldukça geniştir. Daha çok arabalar ile yapılan bu ticarete arabaları çekmek için ciddi bir at talebi olagelmıştır. İşte bu atları temin etmenin en kolay yollarından biri, Hunlardan at almaktır. Ancak Çin her zaman ihtiyaç duyduğu miktarda at alamamıştır. Kayıtlarda Hunların at ticaretini sınırladığına dair bir metne rastlamadık. Ancak Çin'in sürekli iyi cins atlara ihtiyaç duyduğunu biliyoruz. Örneğin Wu-ti'nin, Fergana'daki kan terleyen atları alabilme için ne kadar uğraştığını, bu amaçla büyük kayıplar verdiğini Han Devleti tarihinde görmek mümkündür. Çinliler için pek de kârlı olmayan Fergana seferi M.Ö. 104 yılında gerçekleşmişti. Demek ki Hunların Çin'i ciddi biçimde rahatsız etmeye başladığı Mao-tun döneminden (M.Ö. 206-M.Ö. 174) beri, Çin iyi cins at ihtiyacını karşılayamamıştır. Bu süre yüz yıldan fazladır¹². Bu durumda Çinliler de Türkler gibi at yetiştiremez miydi sorusu akla gelmektedir. Burada da toplum karakteristiği ve coğrafi imkânlar etken olarak ortaya çıkmaktadır. Öncelikle

¹⁰ Eliade Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, s. 118

¹¹ Giele Enno, Hsiung-nu, *The Grand Scribe's Records The Memoirs Of Han China*, Vol. IX, Part II, Indiana University Press, Bloomington USA 2010 s. 238

¹² Öztürk Murat, "Asya Hun Devletinde Atın Yeri ve Önemi", *Turkish Studies*, Cilt 9/4 Bahar 2014, s. 943-950, s. 949

bu bölgenin coğrafyası çok cömert değildir. Bölge aynı anda tarım ve hayvancılık yapacak kadar zengin, verimli topraklara sahip değildi. Türkler ele geçirdikleri verimli toprakları çayır, Çin ise tarım sahası olarak kullanmıştır. Kaldı ki at beslemek için çok geniş çayırlara ihtiyaç vardır. Yani Çin, at üretmek istiyorsa tarımdan vazgeçmek zorunda idi. Aynı şekilde Türkler de tarıma ve tarım ürünlerine ihtiyaç duymuşlardı. Fakat Türklerin ekonomik sistemi hem daha fazla ihtiyaca cevap verebiliyor hem de orduya ve savaş taktiklerine daha çok katkı sağlıyordu.

Çayırlarda at yetiştiremeyen Çin, ahırlarda at yetiştirmek istemiştir. Ancak bu atlar da sadece savaş arabaları ile yük arabalarını çekmede kullanılabilmişlerdir. Türkler atı, askeri amaçlı, gıda üretimi (kıymız, at eti) için ve göçlerde kullanmak üzere yetiştirirken Çinliler ise sadece arabaya koşmak için yetiştirmişlerdir. Bu iki toplum arasındaki bir fark da binilen atlar ile koşulan atların yarattığı farktır¹³. Burada at, Türklerin hayatının, kültürünün tam merkez noktasındadır. İktisadi faaliyetlerin pek çoğu ata bağımlıdır. Bu nedenle sayıca fazla olması icap etmiştir. Çayır atları, samanları ve arpaları önlerine getirilen ahır atlarından daha hafif, daha kolay işler yapıyor olabilirler. O nedenle, öncelikli olarak geniş çayırlara ihtiyaç duyulmasına sebep olan ve insanların çiftlik hayvanları ile bu geniş çayırlar arasında gidip gelmelerini mümkün hale getirecek bir sosyal düzeni gerektiren bozkır sistemi içerisinde, çok yüksek sayıda ata ihtiyaç duyulmaktadır¹⁴. Buna bir de ordunun at ihtiyacı eklendiğinde, ortaya milyonlarla ifade edilen at sayıları çıkmıştır. Bu sebeple bozkır Türklerinin hayvancılık faaliyetleri, bütün sosyal ve ekonomik düzeni etkileyen çok geniş çaplı bir faaliyetti. Tarım ürünlerine duyulan ihtiyaçta da bu faaliyetin büyüklüğünün etkisi vardır. Bu kadar hayvanı kışın besleyebilmek için yüksek miktarda tahıla ihtiyaç duyuluyordu. Bu nokta bozkır ekonomisinin zayıf noktasıdır fakat hayvancılığın devlete sağladığı pek çok kritik fayda vardır.

Bozkır Türklerinin atı etkin kullanmaları, onları önlerinde durulması neredeyse imkânsız bir askeri güç haline getirmiştir. Atın becerikli süvariler tarafından kullanılarak, binicisiyle beraber önemli bir savaş haline gelmesini süvari devrimi olarak adlandıırırsak, mübalağa etmiş olmayız. Çünkü askeri eylem sırasında ata binmiş bir okçunun ok atabilmesi için, her iki elinin de serbest olması zorunludur. Atın hareketinde beklenmeyen herhangi bir değişme, biniciyi, atın sırtından düşmanın ayağının altına düşme tehlikesiyle karşı karşıya bırakır. Savaş arabalarında bu sorun, arabayı sürme işi bir adama, ok atma işi bir başka adama verilerek çözüldü. Süvari, bu iki işi de tek başına yapmak zorundaydı. Bu iki kişi arasında bir işbölümü değil, gövdenin atı denetleyen belden aşağısıyla, okla yayı kullanan belden yukarısı arasında yapılan bir işbölümünü gerektirdi. Bu koşullarda, ancak hem binicinin hem de atın uzun bir alışkanlık edinme döneminden geçmeleriyle ata binmeyi tehlikesiz kılacak güvenilir bir eşgüdüm sağlanabilirdi¹⁵. Bu beceriyi sağlamak elbette kolay değildi. Bunun için bozkır Türklerinin daha beş altı yaşlarında iken koyun sırtına binerek,

¹³ Lattimore Owen, *Inner Asian Frontiers Of China*, Beacon Press, Boston USA, 1967, s. 58

¹⁴ Lattimore Owen., *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 58

¹⁵ McNeill William H., *Dünya Tarihi*, (Çeviren Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2004, s. 93

küçük yaylarla tavşan, tilki, fare gibi hayvanları avlıyorlardı¹⁶. Bu beceriye karşılık Çinlilerin savaş arabası çözümü de çok etkili olamamıştır. Çünkü Türk ordusunda bir kişinin yaptığı işi Çin ordusunda iki kişi yapmıştır. Ayrıca savaş arabasının hız olarak da süvariye yetişmesi mümkün değildir. At yetiştiriciliğinin Türklere ticari ve askeri manada çok büyük üstünlük kazandırdığı çok açıktır.

Türklerin attan sonra en fazla sayıda sahip olduğu hayvan koyun idi. Koyunu sadece et ve süt hayvanı olarak telakki etmemek gerekir. Çadırların kaplandığı keçenin koyun yününden elde edilir. En temel insan ihtiyaçlarından biri olan barınma, koyun yününden elde edilen keçe ile çözülmüştür. Keçe ile kaplanan çadır soğuğa ve sıcağa karşı dayanıklı hale gelir. Bunun yanında yün ve ondan elde edilen keçe, giysi üretiminde de kullanılırdı. Yünün ve keçenin kullanıldığı bir başka alan da dokumacılıktır. Koyun besleyen topluluklarda dokumacılık çok ilerlemiştir¹⁷.

Koyun gübresi de yakacak olarak kullanılırdı. Koyunlar geceleri ağıla ya da etrafi çitle çevrili bir alana konulduğundan, geceleri hareket alanları kısıtlıydı. Böyle olunca, bıraktıkları dışkılarını sabaha kadar ayaklarının altında ezerek, dışkılarını sıkıştırır ve yoğun tezek haline getirirlerdi¹⁸. Bu tezeler toplanır ve sadece kurutma işleminden sonra yakacak haline gelirdi. Tüm bu yönleriyle koyun, Hunların temel ihtiyaçlarının birçoğunu karşılayabilen, iktisadi değeri yüksek bir hayvan olmuştur.

Türkler sığır da beslemişlerdir. Sığır et, süt ve deri üretimi için ideal bir hayvandır. Derisi özellikle askerlerin kıyafetlerinde kullanılırdı. Sığır Türk kültürüne etki etmese de ekonomik değeri yüksek bir hayvan olmuştur.

Türkler hayvancılık faaliyeti ile temel ihtiyaçlarının neredeyse tamamını karşılayabiliyorlardı. Beslenme, barınma, giyim kuşam gibi temel ihtiyaçlar hayvancılık sayesinde karşılanabiliyordu. Kültürü şekillendirecek, temel ihtiyaçların neredeyse tamamını karşılayabilecek ve ortaya güçlü, kendine has özellikleri olan bir ordu çıkaracak derecede büyük ölçekli hayvancılık ise ancak konargöçer yaşam ile mümkündü. Fakat hayvancılığın en büyük handikapı depolama sorunuuydu. Çayırardan gelen zenginlik depolanamıyordu. Hayvanlar mevcut çayır ve sulardan faydalanabilmek için sürekli yayılmalıydı. Ayrıca sürekli itinalı bakım isterlerdi ve sonunda ölürlerdı. Yönetici veya varlıklı kişi, büyük miktarda hayvan sahibi olsa bile, bu varlığı bir gecede, bir fırtına, tipi ya da hırsızlık sonucu yok olabilirdi. Bununla beraber, hayvanlar daha istikrarlı ve çok çeşitli ürünlere kolayca ve hızlı bir şekilde çevrilemediğinden ve yönetici faydalı bir şekilde yıllık vergilendirme ile meşgul olamadığından, lider ve toplumu, acil ihtiyaçlarını karşılamak için kuralsız bir zorla almaya güvenmek zorunda kalıyordu¹⁹. Bu nedenle Çin sınırına sürekli akınlar

¹⁶ Detaylı bilgi için bakınız: Giele Enno, Hsiung-nu, *The Grand Scribe's Records The Memoirs Of Han China*, Vol. IX, Part II, s. 241

¹⁷ Öztürk Murat, *Asya Hunlarında İktisadi Hayat*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2013, s. 107

¹⁸ Lattimore Owen., *Inner Asian Frontiers Of China*, s. 74-75

¹⁹ Barfield Thomas J. "The Hsiung-nu Confederacy: Organization and Foreign Policy", *The Journal of Asian Studies*, Vol: 41, No:1, November 1981, s. 45-61

yapılıyordu. Bu sorun sadece yağma ile aşılamayacağından ortaya tarım yapma zarureti çıkıyordu.

Bozkır Kültürünün Düşmanı: Yerleşik Dinler

Yeryüzünde ortaya çıkan ilk dinden, insanlığın kabul ettiği son dine kadar bütün dinler, mânanın farklı biçimde kabulü ve uygulanması şeklinde karşımıza çıkmıştır. Ancak mânanın genişliği, yorumların da çeşitlenmesine sebep olmuştur. Böyle olunca da dinler birbirinden çok farklı hale gelmiştir ancak bütün dinlerde bazı ortak özellikler her zaman görülmüştür. En temel ortak özellik, dinin, insanın dünya ve ahiret hayatı ile toplum hayatını düzenleme amacıdır. Ahiret ve toplum hayatını düzenleyen kurallar temel olarak inanç ve ahlakla ilgilidir. Bu nedenle bütün dinlerin ortak özelliklerini inanca ve ahlâka ait ortak özellikler şeklinde ikiye ayırmak mümkündür:

- a- İnanca Ait Ortak Özellikler
 - aa- Tek Tanrı inancı
 - ab- Vahiy
 - ac- Peygamberler ve Dinin Kurucusu
 - ad- İnsanüstü Varlıklar (melekler, cinler v.s.)
 - ae- Ahiret İnancı
 - af- Haşr (Ölümden sonra dirilme)
 - b- Ahlâka Ait Ortak Özellikler
 - ba- Adam Öldürmemek
 - bb- Hırsızlık Yapmamak
 - bc- Zina Yapmamak
 - bd- Yalan Söylememek²⁰.

Her din doğruyu, güzeli önerir, yanlış, aşırılığı yasaklar. Bu yönden bakıldığında bir din nasıl tehdit olabilir diye düşünülebilir. Bir din kendi başına tehdit olamaz. Dini tehdit haline getiren, yayılma ve başka kültürleri yok etme aracı olarak kullanılmasıdır. Bozkır Türklerinin önce ekonomik sistemini, sonrasında da kültürünü tehdit eden dinler Budizm ve Maniheizmdir. Bu dinler yayılmacı karakterlidirler. Geleneksel inanç sistemlerini batıl olarak tanımlarlar ve bu inançlara mensup kimselerin kendi dinlerini kabul etmesi gerektiğine inanırlar. Böylece kendilerine de kurtuluş kapısı açılacaktır.

Bahsettiğimiz gibi İslam öncesi dönemde Türk kültürünün temeli hayvancılığa ve dolayısıyla konar göçerliğe dayanmaktaydı. Türklerin gücünün sırrı bozkır sisteminde idi. Elbette tarım yapmışlardır²¹ fakat bu faaliyet kültürü şekillendirecek derecede yoğun yapılmıyordu. Amaç insanların ve hayvanların beslenme ihtiyaçlarını

²⁰ Öztürk Mustafa, *Tarih Felsefesi*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2010, s.71

²¹ Örneğin Hun dönemi tarım faaliyetleri için bakınız: Öztürk Murat, *Asya Hunlarında Tarım ve Yerleşik Hayat*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2019

karşılama ve hayvancılık faaliyetinin zayıf yönü olan istikrarsızlığı ortadan kaldırmaktı. Türklerin karakterleri, kültürleri hayvancılık ile şekillenmiştir. At ve koyun, konargöçer yaşam, Türk kültürünün temel unsurlarıdır. Bu kültürün en büyük düşmanı yerleşik hayattır. Şunu tekrar belirtelim ki Türklerde hayvancılık dışında ekonomik faaliyetlerle uğraşanlar yerleşikti; öyle de olması gerekiyordu. Ancak bu kesim toplumda azınlık olduğundan genel yapı konargöçer toplum özelliklerine haizdi. Konar göçerlik terk edildiğinde, bu güçlü yapı da zayıflayacak ve yok olacaktı. Çinliler de bunu biliyorlardı ve bu sebeple sürekli Türkleri kendilerine benzetmeye çalışmışlardır. Hediye gönderirken, hatta ticaret yaparken bile amaçları buydu. Nitekim Hun döneminde açılan sınır pazarları hakkında M.Ö. 169 yılında ölen devlet adamı ve bilgin Chia İ, bize kısa bir anlatım bırakmıştır: “Hunların çok acil ihtiyaçları olan, sınır pazarlarıdır ve bunları bizden alabilmek için zor kullanmaya dahi başvurarak uğraştılar. Zatı şahanelerinin²² Hunlarla barış yapmak için onlara zengin ve gösterişli hediyelerle elçiler yollamalarını ve bu imkânı kullanarak –aslında kaygıyla aldığımız bir karar olan- büyük ölçekli sınır pazarları kurma isteklerinin lütfedileceği kararımızın onlara bildirilmesini sağlamanızı ısrarla arz ederim. Elçilerimiz döndükten sonra, stratejik önemi olan bölgelerde derhal çok sayıda pazarlar açmalıyız. Her bir pazar yerinde bizim kendi savunmamız için yeterli olacak bir askeri güç buldurmalıyız. Her bir büyük sınır pazarında çiğ et, şarap, pişmiş pirinç ve lezzetli ızgaralar satan dükkânlar açılmalıdır. Bütün dükkânlar 100 ila 200 kişiye hizmet edecek büyüklükte olmalıdır. Bu şekilde, Çin Seddi’nin dibindeki pazarlarımız Hunlar ile kaynayacaktır. Üstelik eğer kralları ve generalleri Hunları kuzeye dönmeleri için zorlamaya çalışırsa, ister istemez onlar dönüp krallarına saldıracaklardır. Hunlar bizim pirincimiz, yemeklerimiz ve şarabımıza ısrarlı bir tutku geliştirince bu, onların öldürücü zayıflıkları olacaktır”²³. Sınır pazarları Hunlar üzerinde Chia İ’nin beklediği etkiyi yaratamamıştır. Çünkü Hunlar kültürlerini terk etmemişlerdir. Fakat Çin, bu amaçtan asla vazgeçmemiştir. Bir müddet sonra Türk kültürünü zayıflatmanın yolunun onları şehirli yapmaktan geçeceğini anlayacak ve bu yönde hareket edeceklerdir.

Hem Çin’in hem de misyonerlerin tesiri ile Türkler için tehlikeli olabilecek Budizm ve Maniheizm Türk yurdunda görülmeye başlanmıştır. Bu dinler Türk kültürünün yok edebilecek kadar tehlikelidir.

Budizm

Milattan önce VI. yüzyılda Hindistan’ın kuzeydoğusunda doğan, Brahman şekilciliğine ve kast sistemine karşı çıkan, soyut metafizik tartışmaları bir yana bırakarak duyguları dizginleme, ahlâken temizlenme, insanları eşit görme, insanlara ve diğer canlılara sevgi ve şefkat duyma gibi ilkelere dayanan Budizm’e felsefi-teolojik bir hareket, mezhep veya tarikat olarak bakanlar varsa da onda bu belirtilen hususları destekleyen özellikler bulunmakla birlikte kurucusu, kutsal metinleri, inanç esasları, cemaati, mabedleri ve diğer özellikleriyle bu sistem daha çok bir din olarak

²² Han Devleti İmparatoru Wen-ti

²³ Shih Yü Ying, Hsiung-nu, *Erken İç Asya Tarihi*, (Çev. Selçuk Esenbel, Ed. Denis Sinor), 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 175-176

nitelendirilmektedir. Nitekim hızla yayılması onun bir din olmasının sonucudur²⁴. Her din gibi Budizm de iyiyi, doğruyu önermekte, yanlışları, aşırılıkları yasaklamaktadır. Sorun bu dinin yayılmacı karakteri, bozkır kültürüne tamamen aykırı olmasıdır.

Budizm yayılmacı din hüviyetini, kurucusu Buda²⁵'nin ölümünden sonra kazanmıştır. Buda'nın ölümünden sonra yüzlerce rahibin katılımıyla konsiller toplanmış, burada çeşitli ihtilaflar oluşunca üçüncü konsile Maurya Hanedanı İmparatoru Aşoka (Saltanatı M.Ö. 273-236) başkanlık etmiştir. Böylece Budizm bir devlet dini haline gelmiş ve Hindistan dışına da yayılmaya başlamıştır. Aşoka'dan sonra Budizmin yayılması devam etmekle birlikte imparatorluk küçük hükümdarlıklara bölündü. Aynı şekilde Budizm'de de ciddi bölünmeler ortaya çıkmış ve sonunda gelenekçi Budizm on sekiz mezhebe ayrılmıştı²⁶. Fakat mezheplerin ortaya çıkışıyla Budizm yayılmacı karakterinden bir şey kaybetmedi. Bilakis diğer toplumların kabul edebileceği biçimde mezhepler esnetildi. Budizm'in mezheplere ayrılmasıyla ortaya çıkan bazı değişiklikler, Hindistan dışındaki toplumların kendilerinden bir iz bularak Budizm'e ilgi duymalarına sebep olmuş olabilir. Eğer böyle olmasaydı Budizm'in ilk, saf hali Dünya genelinde bu kadar taraftar bulamayabilirdi.

Türklerin arasında Budizmin daha çok Mahayana kolu ile Lamaizm²⁷ yayılmıştır²⁸. Gök Tanrı dininde ve Türk töresinde önemli bir yeri olan Kut inancı Mahayana mezhebinde de benzer bir şekilde tezahür etmektedir. Mahayana mezhebinde insanlığın kurtarıcısı, mukaddes hükümdar tipi olan "*bodhisattva*" menkıbelerinde kendine yer bulmuştur. Nitekim bu mukaddes Buda hükümdar anlayışı, Göktürk dönemindeki Türk Budizminde yer almış ve Göktürk Kağanlarının VI. Yüzyılda Budizmi kabulünü anlatan Bugut Yazıtında, atası Bumin Kağan'ın ruhundan emir alan Taspar Kağan, bu tarihi kararın manevi yükünü, atalar kültürüne dayandırarak yüklenmek yolunu seçmiştir²⁹. İlerleyen satırlarda detaylarına değineceğimiz bu örnek, Budizm'in etkisinin, mezhepler sayesinde arttığının bir göstergesi olabilir.

Budizm'in Türk yurduna ilk gelişi Hunlar dönemindeydir. Bu dönemde Çin'de yeni yeni Budizm ile tanışılıyordu. I. yüzyıldan itibaren merkezi Asya İpek yolu boyunca Çin'e kadar gelen Budizm'in II. yüzyılın ortalarında saray çevrelerini etkilediği ve daha çok Taoist bilginlerin yaptığı tercümelemlerle Budist fikirlerin giderek yayıldığı görülür³⁰. Hun döneminde Budizm Hunlar arasında kabul görmemiştir.

²⁴ Tümer Günay, "Budizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI, İstanbul 1992, s. 352-360, s. 352

²⁵ Hindistan'ın kuzeydoğusunda, şimdiki Nepal'in bulunduğu bölgedeki Sakya kabilesi yöneticisinin çocuğu olarak MÖ. 563'te doğmuştur. Gerçek adı Siddharta Godama'dır. Buda, aydınlanan, uyanan anlamındaki lakabıdır.

²⁶ Tümer Günay, "Budizm", s. 353

²⁷ Lamaizm Türkler arasında daha çok İslam'ın kabulünden sonra görülen bir Budizm mezhebidir. XII. yüzyıldan itibaren Moğolistan'daki bazı Türk boylarını etkilemiştir.

²⁸ Günay Ünver, Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günüme Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007, s. 160

²⁹ Günay Ünver, Harun Güngör, *Türklerin Dini Tarihi*, s. 161

³⁰ Tümer Günay, "Budizm", s. 353

Hunların zayıflayıp Çin içine yerleştiği yıllarda Budist Hunlara rastlanmaktadır fakat bu yıllara (M.S. II- III. yüzyıl) Hun Devleti de son yıllarını yaşıyordu. Daha sonra güçlü bir devlet olarak ortaya çıkan Tobalar (Tabgaçlar) Budizme ilgi duymuşlardır.

Bozkır Türk Devletleri içinde ilk önemli din değişikliğini Tobalar yapmıştır. Bu değişiklik sonucunda Çin içinde asimile olmuşlardır ancak Tobaların bu değişiklikten önce de bazı iç sorunları vardı. Önemli devlet memurlukları Çinlilere teslim edilmişti ve bu durum halk arasında huzursuzluk yaratıyordu. Bu dönem aynı zamanda devletin gücünün zirvesinde olduğu dönemdi. Bu dönemde Tobalar gibi Toba Devleti'nde yaşayan Çinliler de Budizm'in tesiri altında kalmışlardı³¹. Önce Budizmi sonra da Çin dini olan Konfüçyanizmi kabul eden Tobalar, Çinlileşerek hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir³².

Tobalardan sonra Budizmi Göktürklerde görüyoruz. Çin kaynaklarının T'a-po, Soğdça yazılı Bugut kitabesinin Taspar olarak bildirdiği kağan (Saltanatı 572-581) ağabeyi Mukan'ın bıraktığı rakipsiz devleti ileri götürmeye çalıştı³³. Fakat nedense hemen her bozkır Türk devletinde olduğu gibi Göktürkler de en parlak dönemlerinde başka dinlere meylectiler. Taspar'ın en büyük hatası, bu güçlü devleti daha da büyüme imkânı var iken Budizm'e meylectmesidir. Fakat Taspar'ın Budist olup olmadığı konusunda net bilgimiz yoktur. Budist kaynaklarda dâhi Taspar'ın Budist olup olmadığına dair net bir bilgi yoktur. Bu bilgilere göre Taspar, Çin'den geri dönen Budist rahip Hui-lin'i ülkesine davet etti ve "Kuzey Chou'larda bazen zaferler, bazen yenilgiler olur; bu yüzden de, siz üstatlar, kâh oraya, kâh buraya gitmek zorunda kalırsınız. Bizdeyse ne yenilgi ne de başkaldırı vardır; burada huzur içinde yaşarsınız. Gönlünüzün istediği gibi bakılmanızı ve rahat etmenizi sağlayacağım" dedi ve rahipler burada on yıldan fazla bir süre kaldılar³⁴. On yıldan sonra rahipler 584 yılında tekrar Çin'e dönmüşlerdir. Bu sırada Çin'de Sui Hanedanlığı dönemi başlamış ve Budizm Çin'de güçlenmeye başlamıştı. Taspar Kağan ülkesine tapınak yaptırmış ve ardından Ch'i'ler tarafından Türkçeye çevrilmiş olan Nirvana ve benzeri Budizm kitaplarından getirtti³⁵. Taspar Kağan'ın Budizm'e tapınak yaptırıp, Budist metinleri Türkçe'ye çevirtmeye varacak derecede yakınlaşması, onun Budizm'i kabul etmiş olabileceğini düşündürmektedir. Budist rahip Hui-lin'in on yıl Türk ülkesinde kalması da Taspar'ın Budist olabileceği düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Bunun yanında Taspar'ın farklı kültürlerle ilgili Budizm ile sınırlı değildir. Kendisinden sonra Türk törelerine aykırı bir biçimde, Çinli anneden doğma Ta-lo-pien'i vâliha göstermiştir³⁶. Fakat taht kavgalarına rağmen Taspar'ın ölümünden sonra devletin gücünü bir süre daha muhafaza etmesi Göktürklerin genel anlamda Budizm'i kabul etmediğinin bir

³¹ Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1995, s. 169

³² Tobaların zayıflamasında ekonomik sorunlar da etkili olmuştur. Bu sorunlar sebebiyle çeşitli boylar isyan etmişlerdir. Bakınız: Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, s.170. Ancak ekonomik sorunların bir sebebi de din değişikliği sebebiyle terk edilen bozkır ekonomik sistemi olabilir.

³³ Taşağıl Ahmet, *Göktürkler I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2003, s. 178

³⁴ Mau-Tsai Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (Çev. E. Kayaoğlu, D. Banoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2006, s. 56

³⁵ Taşağıl Ahmet, *Göktürkler I*, s. 178

³⁶ Detaylı bilgi için bakınız: Taşağıl Ahmet, *Göktürkler I*, s. 34-35

göstergesi olabilir. Eğer kabul etselerdi zayıflamaları kaçınılmaz olurdu. Devlet Taspar'dan sonra bazı sorunlar yaşamıştır ancak bunlar din ile ilgili değildir. Özellikle annesi Çinli veliaht meselesi ve Çinli bir casusun faaliyetleri Göktürkleri yıpratmıştır. Göktürklerin ikinci kez Budizm'e meyli Bilge Kağan döneminde görülmektedir. Bilge Kağan Budizm'e ilgi duymuş ve tapınak inşa etmek istemiştir. Vezir Tonyukuk ile bu konuyu konuştu, ama o şöyle yanıt verdi: "Sağlam yapılar inşa ederek eski geleneğimiz, yani bağımsız oluşumuzu yok etmemeliyiz. Aksi halde T'anglar tarafından yok edilirim. Ayrıca Budist ve Taocu öğretiler insanlara iyilik ve zaaf öğretiyor, bu da savaşmak ve güç kazanmak için doğru bir yol değil"³⁷. Bilge Kağan bu konuşma üzerine düşüncesinden vazgeçti. Onun ölümünden sonra Göktürkler siyasi sebeplerle iç karışıklığa sürüklendiler.

Maniheizm

Kurucusu Mani tarafından M.Ö. III. Yüzyılda İran'da kurulan Maniheizmin bugün müntesibi yoktur. Mani 216 yılında Güney Mezopotamya'da doğdu. Ailesinin heterodoks Hristiyan mezhebi Elkesai'ya bağlı olması, içinde yetiştiği ortam ve Maniheizm'deki Hristiyan unsurlarının kaynağı hakkında bir fikir vermektedir. Kaynaklarda on iki yaşında iken Mani'ye bir meleğin görüldüğü, yirmi dört yaşına geldiğinde "ikizi" (Tavm) adını verdiği bu melekten aldığı öğretiler doğrultusunda yeni dini yaymaya başladığı belirtilmektedir. Sasani Kralı I. Şapür zamanında Mani'nin hareketine müsamaha gösterilmiş ve bu sayede Mani başta İran olmak üzere çeşitli bölgelerde dinini yayma fırsatı bulmuştur. Kral I. Behram'ın son günlerine kadar süren bu olumlu hava imparatorluğun Mecusi başrahibi Kartir'in öncülüğünde Maniheistlere karşı yoğun bir sindirme kampanyası başlatılması neticesinde sona ermiştir. Yakalanıp zindana atılan Mani 276'da öldürülmüştür³⁸. Mani'nin ölümünden sonra öğrencileri bu dini yaymak için güçlü bir misyoner teşkilatı kurmuştur. Öyle ki Maniheizm, birkaç yüzyıl sonra Hristiyanlığın en büyük rakibi haline gelmiştir.

Mani'nin öğretilerine göre kurtuluşu elde etmek için ruhun beş emir" ve "üç mühür" olarak adlandırılan bazı fiillerden uzak durması ve çeşitli kurallara uyması gerekmektedir. Beş emir arasında oruç, dua ve sadakayı yerine getirmek, yalan söylememek, hiçbir canlıyı öldürmemek ve et yememek, temizlik ve sağlığa dikkat etmek, mala mülke önem vermeyip fakirliği gözetmek ve alçak gönüllü olmak yer alır. Üç mühür ise eline, diline ve gönlüne hâkim olmak prensibidir. Ağzın mührü kötü söz söylememeyi, bitkilerden daha az ışık unsuru taşıdığı için etten kaçınmayı, sarhoş ettiği ve ışık tanrısını düşünmekten alıkoyması için içki içmemeyi gerektirir. Elin mührü ise inananı, madde içerisinde tutsak olan ışık unsurlarına zarar verecek herhangi bir davranışta bulunmaktan alıkoymak demektir. Buna göre ideal davranış tarzı hayvan öldürmemeyi, bitkilere zarar vermeyi, hatta toprağı sürmemeyi ve hasat yapmamayı gerektirir. Gönlün ya da belin mührü ise evlenmemeyi ve cinsellikten uzak durmayı öngörür³⁹.

³⁷ Mau-Tsai Liu, *Doğu Türkleri*, s. 594

³⁸ Gündüz Şinasi, "Maniheizm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXVII, İstanbul 1992, s. 575-577, s. 575

³⁹ Gündüz Şinasi, "Maniheizm", s. 576

Maniheizmin temel ibadetleri arasında dua ve oruç yer almaktadır. Dinleyiciler (halk) günde dört defa ibadet ederken seçkinlerin yedi vakit kuzeye dönerek dua etmeleri şarttır. Dua sırasında yüce ışık tanrısına hamd ve tesbihi içeren çeşitli metinler ve ilahiler okunur. Ayrıca pazar günleri tutulan haftalık orucun yanı sıra yılın çeşitli zamanlarına serpiştirilmiş oruç günlerine riayet söz konusudur. Seçkinler yılın toplam yüz gününü oruçlu geçirirken dinleyiciler yılda toplam otuz günlük oruçla mükelleftir⁴⁰. Bunun yanında Maniheizmde ölüleri anma törenleri, cemaat yaşantısı, gelirlerin bir bölümünü cemaate bağışlama gibi kurallar da vardır. Genel anlamıyla Maniheizme bakıldığında, bu dinin Türk bozkır kültürüyle hiçbir ortak yanının olmadığı hatta tamamen çeliştiği görülmektedir.

İslam öncesi dönem Türk devletler arasında Maniheizmi Uygurlar kabul etmişlerdir. Böğü Kağan (Saltanatı 760-779), Uygurların gücünün zirvede olduğu dönemde Maniheizme ilgi duymaya başlamıştır. Böğü Kağan döneminde Çin, sonu gelmeyen iç isyanlarla baş etmeye çalışıyordu. Uygurlar bu isyanların bastırılmasında önemli rol oynadılar. Her bir isyan bastırıldığında Çin'den artan miktarda hediyeler ve vergi alınıyordu. Böğü Kağan 762 yılında Çin'e destek amaçlı yaptığı seferde Mani rahipleri ile tanıştı. Kağanlık içerisinde güçlü bir muhalefet olmasına rağmen, bu sefer sırasında, Mani inancı resmen kabul edildi. Böğü, Uygurların Moçak dedikleri ve Çin'de tanıştığı dört Mani rahibini de beraberinde Uygur başkentine getirdi⁴¹. Birçok Uygur şehrinde Mani mabedleri kurulduysa da Maniheizm halk arasında çok az yayıldı⁴². Uygurlarda kut inancı olsa da halk, kağanın bu yanlısını bir bütün olarak takip etmedi. Uygurların Tobalar gibi din değişikliğinin hemen ardından yok olmasını bu duruma bağlamak mümkündür. Yukarıda özelliklerinden bahsettiğimiz Maniheizm, hiçbir şekilde Türk yaşantısına uymuyordu, Türk kültürü ile en ufak bir ortak yönü yoktu. Mesela Budist rahipler, Göktürklerin isterlerse et yemeye devam edebileceğini söylemişlerdi. Mezheplerin varlığı Budizmde esnemelere olanak veriyordu. Ancak Uygur Maniheizmi yukarıdaki bütün özelliklerini korudu. Burada yok olan bozkır kültürü idi.

Böğü Kağan'ın Maniheizmi kabulünün elbette sebepleri vardı. Böğü Kağan Uygurların bozkır adetlerini bırakıp medeni (şehirli) olmalarını arzu ediyordu. Bunun da Mani dini ile mümkün olacağına inanıyordu⁴³. Maniheizm Uygurlarda sanatın ve edebiyatın gelişiminde önemli rol oynadı. Bunu kabul etmek gerekir. Başta halk arasında kabul görmeyen Maniheizm, devlet desteğini arkasına alınca halk arasında da yayılmaya başlamıştır. Böylece Uygurların çözülme süreci de başlamıştır. Zaman içinde tamamen yerleşik yaşama geçerek savaştı özelliklerini kaybeden Uygurlar 840 yılında gelen Kırgız akınıyla dağıldılar. Bu akını kimin yaptığı, nasıl yaptığı çok mühim değildir. Mühim olan Uygurların binlerce yıldır süregelen bozkır medeniyetinin mirasına sahip çıkamamasıdır. Bir anlamda reddi miras yapılmıca, taarruzlara açık hal gelmişlerdir. Belki çok uzun ömürlü, çok güçlü bir devlet

⁴⁰ Gündüz Şinasi, "Maniheizm", s. 576

⁴¹ Gömeç Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınevi, 3. Baskı, Ankara 2009, s. 84

⁴² Gömeç Saadettin, *Uygur Türkleri Tarihi*, s. 85

⁴³ Çandarlıoğlu Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü* s. 20

olabilecekken, güçlerinin zirvesinde iken radikal bir kararla meydana gelen din değişikliği, Uygurların sonunu hazırlamıştır.

Sonuç

Bilindiği gibi din, kültürün temel öğelerinden biridir. Fakat dinin diğer kültürel öğelerden bir farkı vardır. Din insanların iç dünyasını ilgilendiren bir meseledir. Din değiştirmek, bu yönüyle hiç kolay değildir. Din, iç dünyanın yanı sıra günlük hayat ile de ilgilenir. Çünkü dinlerin hem Dünya hayatını hem de ahiret hayatını şekillendirme amaçları vardır. Bu sebeple dinlerin ibadet sistemleri vardır.

Gök Tanrı dini, konargöçer bozkır Türklerinin ekonomik faaliyetleri ile uyum içinde olmuştur. Gök Tanrı dininde sabit mabet ve uzun ibadetler yoktur. Örneğin Maniheizm’de yoğun ibadetler vardır ve bunların bir bölümü cemaat ile toplu olarak yapılmak zorundaydı. Gök Tanrı dini kısa ve öz ibadet sistemi sebebiyle hayvancılık faaliyeti ve konargöçer yaşam önünde bir engel teşkil etmemiştir.

Türkler konargöçer yaşam sayesinde milyonlarca hayvan yetiştirip hem askeri hem de ekonomik ihtiyaçları karşılama anlamında yerleşik komşularından üstün duruma gelmişlerdir. Bozkırda Türk ordularının en büyük üstünlüğü atlı birlikleri idi. Tamamı atlılardan oluşan ordularıyla, önlerinde hiçbir gücün duramadığı, sürekli genişleyen devletler haline gelmişlerdir. Tabii burada basiretli yöneticilerin varlığı da çok önemlidir. Basiretsiz yöneticilerin bu gücü kontrol etmesi mümkün değildir. Konar göçerliğin Türklerle sağladığı bir diğer avantaj da coğrafyayı tanımadır. Hayvancılık faaliyeti esnasında göç eden, otlak ve su arayan Türkler bölgelerini çok iyi tanıyabiliyorlardı. Arazi yapısı, su kaynakları gibi konularda bilgi sahibi olan Türkler, coğrafyaya hâkim olarak, rakiplerinin daha baştan önüne geçmiş oluyorlardı. Hayvancılık faaliyeti terk edilince bütün avantajlar da kaybediliş oluyordu.

Gök Tanrı dini hayvancılık haricindeki ekonomik faaliyetler için de bir engel teşkil etmemiş, bu faaliyetlerde bir değişikliğe sebep olmamıştır. Tarım, madencilik, ticaret, orman ürünlerinin işlenmesi gibi faaliyetlerle uğraşanlar da bu dini sistem içinde rahatlıkla faaliyetlerine devam etmişlerdir. Fakat Budizm ve Maniheizmin bu noktada da bazı zaafiyetler yarattığını görmekteyiz. Bu zaafiyetler yine hayvancılık faaliyetinin terk edilmesi ile ilgilidir. Örneğin hayvancılığın terk edilmesiyle deri üretimi azalmıştır. Böylece askerlerin dayanıklı giysileri yerini kumaşlara bırakmaya başlamıştır. Hâlbuki zaman zaman Çinliler ordularında reform yaparak askerlerine Türkler gibi dayanıklı deri giydirmeye çalışmışlardır. Hayvancılık terk edilince keçe ve yün üretimi de azalmıştır. Bu da beraberinde giyim kuşam adetlerinde değişikliği getirmiştir. Yerleşik hayata geçilince çadıra olan talep de azalmıştır fakat keçe üretimi azalınca çadır da yapılamaz olmuştur. Halı ve benzeri ürünlerin üretildiği dokumacılığın da hammaddesi keçedir. Yerleşik hayat dokumacılığı da olumsuz yönde etkilemiştir. Budizm ve Maniheizm dinleri tarımı, ticareti ve orman ürünlerinin işlenmesini olumsuz yönde etkilememiştir. Fakat Gök Tanrı dini de bu faaliyetlerin önünde bir engel değildi ve dolayısıyla din değişikliğinin saydığımız faaliyetlere katkısı olmamıştır. Burada tarıma katkıdan, tarımın ilerlemesinden bahsedilebilir fakat Gök Tanrı dinine mensup Türklerin tarımla sınırlı olarak uğraşmalarının sebebi

din değildir. Sınırlı tarımın yapılmasının sebebi toplumun büyük bölümünün hayvancılıkla uğraşması ve coğrafi imkânsızlıklardır.

Türklerin bozkırlardaki üstünlüğü ekonomik sistemlerine dayanıyordu. Toplumun büyük bölümü hayvancılık yapan konargöçerlerden oluşuyordu. Bu toplumun hayvan üretimi çok büyük rakamlara ulaşıyordu ve pek çok temel ihtiyaç böylece karşılanabiliyordu. Ancak din değişikliği ile ortaya çıkan yeni yapı, yani toplumun büyük bölümünün yerleşik hayata geçmesi bu üstün sistemi neredeyse yok etmiştir. Çünkü bu seviyede hayvancılığı yerleşik hayat sürerek yapmak mümkün değildi. İlla ki mevsimsel göç hareketleri gerekli idi. Yerleşik bir ibadet sistemine sahip dinlerin bu ekonomik yapıyı yok ettiği aşikârdır. Peki, yaylaklara da mabet yapılamaz mıydı? Bu sorunun cevabı Türklerin göç hareketlerinde gizlidir. Hayvancılık yapan boyların yaylak olarak kullandığı onlarca bölge vardı. Hayvan cinsi, su ve otlak durumuna göre yaylak seçilirdi. Dolayısıyla yaylak dediğimiz bölge tek bir mıntıkadan oluşmuyordu şartlara göre değişebiliyordu. Zaten din değişikliği sorunu sadece yaylaklara mabet yapılarak aşılacak bir sorun değildi. Çünkü bu değişikliğe meyleden yöneticiler zaten konar göçer yaşamı terk etmek istedikleri için bu yolu seçmişlerdi. Yoksa hiçbiri zâhid değildi. Amaç bozkır kültürünü terk edip yerleşik kültüre geçmekti. Ayrıca bu dinlerin canlı öldürmemek, et yememek, içki içmemek gibi⁴⁴ yasakları da hayvancılığı törpüleyen unsurlardı.

Son olarak din değişikliği ile kadim kültürün neden terk edilmek istendiğini anlamak istiyoruz. Açıkçası bozkır Türklerinin hemen her devirde yerleşik yaşama ve Çin kültürüne ilgi duyduklarını biliyoruz. Türkler Çin'in yapılarına, kadınlarına, şarabına, ipeğine her dönem meyletmişlerdir. Bunun sebebi kendi kültürünü hor görmek değildir. Konar göçer yaşam yerleşik yaşama göre çok daha meşakkatlidir. Yılda en az iki kez göç etmek kolay bir eylem değildir. Bunu yaparken komşunun yerinden kıpırdamaması elbette o kültüre karşı bir ilgi uyandırır. Bir tarafta yılın belli dönemleri çadıra yaşam, bir tarafta evler. Bir tarafta işe koşan çalışan kadın, bir yanda kendini ezmeyen Çinli kadın. Bir tarafta dayanıklı fakat gösterişsiz deri ve keçe elbiseler, bir tarafta rengârenk ipekli kumaşlar. İşte bu sebeplerle din değişikliği hamlelerinin devletlerinin en güçlü zamanlarında gelmesi tesadüf değildir. İçeride refah arttıkça daha rahat bir yaşam arzulanmıştır. Bu nedenle daha ileri bir kültür olarak telakki edilen yerleşik yaşama geçme arzusu doğmuştur. Bunun da en kolay yolunun yerleşik yaşamı teşvik eden bir dine geçme olduğu düşünülmüştür. Fakat bu değişikliği isteyen yöneticiler, Türklerin gücünün bozkır ekonomisinden ve bozkır kültüründen geldiğini görememişlerdir. Bunu Tonyukuk görmüş ve açıkça dile getirmiştir. Türkleri ayakta tutan, hâkim güç haline getiren yukarıda izah etmeye çalıştığımız sebeplerden ötürü, hayvancılık faaliyetidir. Konargöçer kültürle zirveye çıkan Türk devletleri zaman zaman yerleşik yaşama meylederek kendi sonlarını hazırlamışlardır.

Bahsettiğimiz bocalama dönemlerinden sonra Türklerin hayatına İslamiyet girmiştir. Fakat İslamiyet konargöçer yaşamın, hâkim olma arzusunun önünde bir

⁴⁴ Burada kastımız kıymızdır. Nitekim Türkler İslamiyet'in kabulünden sonra bile kıymızı terk edememişlerdir.

engel değildir. İslamiyet de ibadetler açısından zengin bir dindir fakat illa ki mabede gitmek gerekmez, cemaat yaşantısı zaruri değildir. Hâkim güç olma engellenmemiş, bilakis cihat yoluyla teşvik edilmiştir. Gök Tanrı dini de diğer geleneksel dinler gibi yerini yavaş yavaş semavi dinlere bırakmaya başlamıştır. Budizm ve Maniheizm yanlışlarından çabuk dönen Türkler, kendilerini dizginlemeyen İslamiyet ile beraber hâkim güç özelliklerini tekrar kazanmışlardır.

Kaynakça

Barfield Thomas J. “The Hsiung-nu Confederacy: Organization and Foreign Policy”, *The Journal of Asian Studies*, Vol: 41, No:1, November 1981, s. 45-61

Çandarlıoğlu Gülçin, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2013

Eberhard Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 1995

Eliade Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabalcı Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul 2015

Giele Enno, Hsiung-nu, *The Grand Scribe's Records The Memoirs Of Han China*, Vol. IX, Part II, Indiana University Press, Bloomington USA 2010

Gömeç Saadetin, *Uygur Türkleri Tarihi*, Berikan Yayınevi, 3. Baskı, Ankara 2009

Günay Ünver, Harun Güngör, *Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2007

Gündüz Şinasi, “Maniheizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt XXVII, İstanbul 1992, s. 575-577

Lattimore Owen., *Inner Asian Frontiers of China*, Beacon Press, Boston USA, 1967

Mau-Tsai Liu, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, (Çev E. Kayaoğlu, D. Banoğlu), Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

McNeill William H., *Dünya Tarihi*, (Çeviren Alaeddin Şenel), İmge Kitabevi, 8. Baskı, Ankara 2004

Öztürk Murat, “İslamiyetten Önce Türklerin Din Anlayışı ve Gök Tanrı Dini”, *History Studies*, Cilt V, Sayı II, Mart 2013, Halil İnalçık Özel Sayısı, s. 327-346

Öztürk Murat, *Asya Hunlarında İktisadi Hayat*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Elazığ 2013

Öztürk Murat, “Asya Hun Devletinde Atın Yeri ve Önemi”, *Turkish Studies*, Cilt 9/4 Bahar 2014, s. 943-950

Öztürk Murat, *Asya Hunlarında Tarım ve Yerleşik Hayat*, Hiperlink Yayınları, İstanbul 2019

Öztürk Mustafa, *Tarih Felsefesi*, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2010

Shih Yü Ying, Hsiung-nu, *Erken İç Asya Tarihi*, (Çev. Selçuk Esenbel, Ed. Denis Sinor), 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009

Taşgıl Ahmet, *Göktürkler I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 2003

Tolstoy Lev N, *Din Nedir*. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 6. Baskı, 2000

Tümer Günay, “Budizm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt VI, İstanbul 1992, s. 352-360

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA İKİZ AÇIK HİPOTEZİNİN ARAŞTIRILMASI: NEDENSELLİK ANALİZLERİNDEN KANITLAR

Investigating the Twin Deficit Hypothesis in the Ottoman Empire:
Evidence from Causality Procedures

MUSTAFA ERHAN BİLMAN*

Özet

Bütçe açıklarına dış ticaret açıklarının eşlik ettiği ekonomiler için ikiz açık (twin deficit) hipotezinin geçerli olduğu söylenebilir. İkizlerden biri olan mali açık, hükümetin giderlerinin gelirlerini aştığı zaman ortaya çıkmaktadır. Bu durumda hükümetler borçlanma yoluna gidebilirler. İkizlerin diğeri olan ticaret açığı ise, ihracatın ithalattan küçük olduğu durumu ifade eder. Tam sermaye hareketliliği ve esnek döviz kuru rejimini varsayan Mundell-Fleming modeline dayanan ikiz açık hipotezine göre, mali açık, faiz oranı ve döviz kuru kanalıyla dış ticaret açığına neden olmaktadır. Bunun karşısındaki hipotez olan ikiz ıraksama (twin divergence) hipotezine göre ise, bütçe açığındaki bir azalma (artış), ticaret açığındaki bir artışın (azalmanın) nedeni olmaktadır. Son olarak, bu iki açık arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin bulunmadığı, Ricardo denkliği (Ricardian equivalence) hipotezi tarafından öne sürülmektedir. 19. yüzyıldan 20. yüzyılın başına kadarki dönemde Osmanlı Devleti bütçesi, birkaç yıl hariç olmak üzere sürekli açıklar vermektedir. İlgili dönemde ticaret dengesinde de benzer bir özellik söz konusudur. Avrupa'da Napolyon Savaşları'nın sona ermesiyle Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi arasında kalan yaklaşık yüz yıllık dönemde Osmanlı'nın dış ticareti gelişmiş, Batı ve Orta Avrupa ülkeleri önemli ticaret partnerleri haline gelmiştir. Temel gıda maddeleri ve hammaddeler ihraç eden, buna karşılık mamul mallar ithal eden Osmanlı ekonomisi bu dönemde dış ticaret açıkları vermeye başlamıştır. Bu çalışmanın amacı, 1846-1912 dönemini kapsayan yıllık veriler kullanarak Osmanlı Devleti'nin bütçe açıklarıyla dış ticaret açıkları arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin bulunup bulunmadığını araştırmaktır. Granger ve Fourier Granger nedensellik analizlerinden elde edilen bulgulara göre, Osmanlı'nın bütçe dengesiyle dış ticaret dengesi arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmadığı, yani Osmanlı ekonomisi için ikiz açık hipotezinin geçerli olmadığı; Ricardo denkliği hipotezinin geçerli olduğu söylenebilir. Regresyon analizinden elde edilen sonuçlar da bu bulguyu desteklemektedir.

Anahtar Kelimeler: İkiz açık hipotezi, Fourier Granger Nedensellik, Yapısal kırılma, Osmanlı İmparatorluğu, JEL sınıflandırması: E62, F32, C32, H62, N10

* Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü, mustafa.bilman@gmail.com - İZMİR

Abstract

Twin deficit hypothesis holds for the economies where budget deficits lead to trade deficits. One half of the duo of deficits, i.e. budget deficit occurs when the government spending overweighs the government revenues. Governments may borrow to finance the fiscal deficits. The second twin, the trade deficit, takes place when imports of a nation exceed its exports. Twin deficit hypothesis, which depends on the Mundell-Fleming model assuming perfectly mobile capital and flexible exchange rates, puts forward that budget deficit leads to trade deficit via interest rate and exchange rate channels. On the contrary, twin divergence hypothesis suggests that a reduction (an increase) in budget deficits give rise to an increase (a fall) in trade deficits. Thirdly and finally, the Ricardian equivalence hypothesis argues that there is no causal relationship between the twins. The Ottoman Empire's budget suffers from deficits almost steadily between the beginning of the 19th century and the early 20th century. Similarly, trade deficits persist throughout the same period. The Ottoman Empire has improved its foreign trade substantially with the Central and Western European nations during the one hundred year period between the end of the Napoleonic Wars and the outbreak of the Great War. The Ottoman economy runs deficits in that period by exporting food and raw materials and importing manufactured products. The purpose of this study is to explore, if any, a causal relationship between the Ottoman fiscal balance and trade balance by using annual data for the period 1846-1912. Findings from the Granger and Fourier Granger causality tests suggest that there is no causal relationship between the Ottoman fiscal balance and trade balance, i.e. the Ricardian equivalence hypothesis holds or the twin deficit hypothesis does not hold for the Ottoman economy. The findings from the regression analysis also support the Ricardian equivalence hypothesis.

Key Words: Twin deficit hypothesis, Fourier Granger causality, Structural break, The Ottoman Empire, JEL classification: C32, E62, F32, H62, N10

1. Giriş

Bu çalışmanın amacı, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bütçe açıkları ile dış ticaret açıklarının ilişkili olup olmadığı araştırılmasıdır. Daha açık bir ifadeyle, bu çalışmada incelenen dönem olan 1846-1912 dönemi boyunca Osmanlı'da neredeyse kronik bir hal almış bütçe açıklarının, yine kararlılık gösteren dış ticaret açıklarının nedeni olup olmadığı, formel ekonometrik testler aracılığıyla incelenmektedir. Bütçe açıkları ile dış ticaret açıkları arasındaki nedensellik ilişkisi, açık ekonomi makro iktisadının (open economy macroeconomics) güncel araştırma konularından biri olması nedeniyle hem iktisatçıların hem de politika üretenlerin ilgisini çekmektedir.

Bütçe açıklarının dış ticaret açıklarına neden olması, yani **ikiz açık hipotezi**, Mundell-Fleming modeli (tam sermaye hareketliliği ve esnek döviz kuru rejimi) çerçevesinde açıklanmaktadır. Buna göre, harcama artışları ya da vergi indirimleri nedeniyle bütçe açıklarında oluşan büyüme, faiz oranında artışa neden olmakta, sermaye girişleri sonucunda ulusal para değer kazanırken, ihracat pahalılaşmakta ve ithalat ucuzlamakta ve bu da dış ticaret dengesinin bozulmasıyla sonuçlanmaktadır.

Sabit döviz kuru rejiminde de sonuç değişmemektedir. Sabit döviz kuru rejimi altında yapılan mali genişleme, reel geliri artırması kanalıyla ticaret dengesini bozmaktadır. Açık ekonomi makro iktisadına göre, bütçe açıklarının ticaret açıkları yaratması, ancak bütçe açıkları, net yurtiçi özel tasarrufları aştığında mümkün olmaktadır (Salvatore, 2006). İkiz açık hipotezi, Keynesgil emilme (absorption) kanalıyla da açıklanabilmektedir. Artan hükümet harcamaları, toplam yurtiçi harcamayı artırmakta ve büyüyen ekonominin ithalatı uyarması sonucunda ticaret dengesi bozulmaktadır.

İkiz açık hipotezinin karşısında yer alan ve ilk olarak Barro (1974) ve (1989) tarafından ortaya atılan **Ricardo denkliği hipotezine** göre ise, hükümet harcamalarındaki artış sonucunda oluşan gelir artışı tümüyle tasarruf edilmekte ve bu nedenle ticaret dengesi etkilenmemektedir. Başka bir deyişle, ekonomideki ajanlar hükümetin vergi indirimi ya da harcama artışı kanalıyla bugün yarattığı bütçe açığını, gelecekteki vergileri artırarak finanse etmeyi planlayabileceğini düşünecek kadar ileri görüşlüdür. Bu nedenle hükümet harcamalarınca uyarılan gelir artışları, tüketim ve yatırım harcamasına dönüşmek yerine, gelecekteki vergilere hazırlık amacıyla tasarruf edilmekte, ticaret dengesi değişmemekte ve böylece ikiz açıklar arasındaki bağlantı ortadan kalkmaktadır.

Kim & Roubini (2008) ise, bütçe açığındaki bir artışın, ticaret açığındaki bir azalmanın nedeni olacağını ileri sürmektedir. Bu son hipotez, **ikiz iraksama hipotezi**'dir. Araştırmacılara göre, geleneksel ikiz açık hipotezinin geçersizliği, hükümet bütçesindeki ve ticaret dengesindeki içsel (endogenous) hareketler neticesinde ortaya çıkmaktadır. Ekonomik daralma (genişleme) dönemlerinde çıktı azalmakta (artmakta) ve bütçe dengesi, ekonomik durgunluğa (genişlemeye) bağlı olarak bozulmaktadır (iyileşmektedir). Çıktıdaki (gelirdeki) azalma, yatırımda, yurtiçi tasarruftaki azalıştan daha derin bir azalışa neden olduğunda, ticaret dengesi iyileşebilecektir. Benzer olarak, ABD ekonomisinin 1995-2000 yılları arasında yaşadığı deneyime benzer pozitif bir teknoloji şoku söz konusu olduğunda, yatırımlarda, ticaret dengesini kötüleştirecek olan bir patlama (boom) yaşanabilecektir. Aynı zamanda, bu ekonomik patlama, bütçe dengesinde bir iyileşmeye neden olabilir. Kim & Roubini'nin (2008) katkısı, 1990'lı yıllarda ABD'de hükümetin bütçe dengesi iyileşirken; ticaret dengesinin nasıl bozulduğunu açıklamaları bakımından önemlidir.

Teorik ve ampirik çok sayıda model (sermaye akımlarının önünde engel bulunmayan, optimizasyon yapan bireylerden oluşan küçük açık ekonomilere ilişkin genel denge modellerinden; yukarıda da bahsedilen standart Keynesgil bir model olan Mundell-Fleming modeline veya yatırımın yer aldığı, kalibre edilmiş uluslararası reel iş çevrimi modellerine varıncaya kadar sayılabilecek çok sayıda model) mali genişlemenin ticaret dengesi üzerindeki, ikiz açık hipotezi tarafından öngörülen olumsuz etkisini çok defa teyit etmiş olsa da kesin etkinin izleyen faktörlere bağlı olduğu ileri sürülebilir: (i) hükümetin bütçe açığının doğası; yani, açığın harcama şokundan mı; yoksa, vergi şokundan mı kaynaklandığı ve şokun kararlılığı (persistence), (ii) ülkenin büyük ya da küçük bir ülke olması, (iii) uluslararası varlık piyasalarının yapısı ve (iv) kurulan modelin ne şekilde belirlendiği (specification).

Bu çalışmanın temel motivasyonu, modern ekonometrik yöntemler yardımıyla Osmanlının bütçe ve dış ticaret dengesi verileri arasındaki ilişkilerin (eğer varsa), yine modern makro iktisadi teoriler ekseninde açıklanıp açıklanamayacağını keşfedilmesi olarak ortaya konabilir. Bu çalışmanın yazarına göre, bu çalışmada Osmanlı ekonomisi için araştırılan üç hipotez, çalışmada benimsenen ampirik yöntemler, dönem ve veri seti kullanılarak, daha önceki hiçbir çalışmada araştırma konusu yapılmamıştır. Bu bakımdan, bu çalışmada elde edilen ampirik bulgular, tarafımca, Osmanlı ekonomisine yönelik uygulamalı uluslararası makro iktisat literatürüne bir katkı ve yenilik olarak değerlendirilmektedir. Çalışmanın izleyen bölümünde veri seti ve ampirik yöntemlere ve bunlardan elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Üçüncü ve son bölümde ise, elde edilen ampirik bulgulara yönelik kısa bir sonuç ve değerlendirme sunulmaktadır.

2. Veri Seti ve Ampirik Yöntem

2.1. Veri Seti

Çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nun 1846-1912 yılları arasındaki dönemine ilişkin yıllık bütçe dengesi ve ticaret dengesi verileri kullanılmıştır. Bütçe dengesi, gelirlerin harcamalara (R/E); ticaret dengesi ise, ihracatın ithalata (X/M) oranı şeklinde tanımlanmıştır. Bütçe verileri, Güran (2003)'ten; dış ticaret verileri ise, Pamuk (1995)'ten alınmıştır. Aşağıda (Grafik 1) bu iki serinin zamana karşı grafikleri görülmektedir.

2.2. Ampirik Yöntem

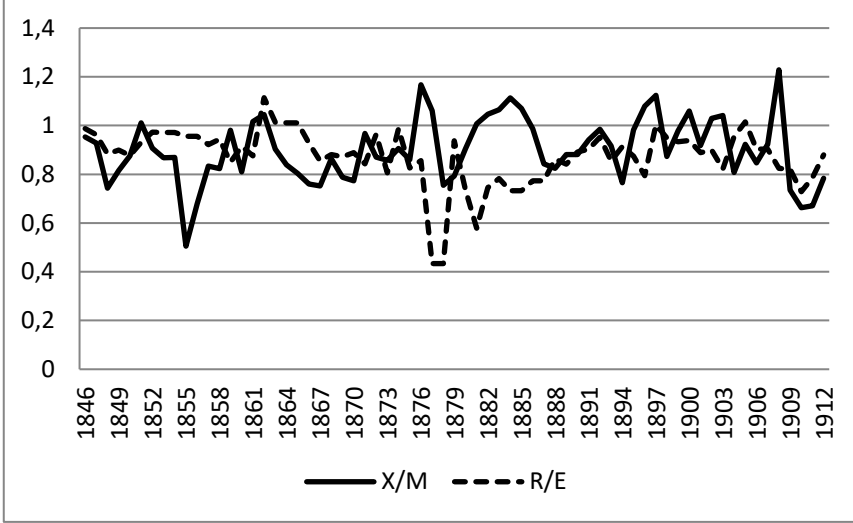
Öncelikle serilerin zaman serisi özellikleri (yani, durağan olup olmadıkları), doğrusal ve doğrusal olmayan birim kök testleri kullanılarak keşfedilmeye çalışılmıştır. Kullanılan doğrusal birim kök testleri, ADF (Augmented Dickey-Fuller) ve PP (Phillips-Perron) birim kök testleridir¹. Doğrusal olmayan durağanlık testi olarak, KSS (Kapetanios-Shin-Snell) birim kök testi kullanılmıştır². Serilerin bütünleşme derecesi (integration order) belirlendikten sonra, doğrusal ve doğrusal olmayan Fourier Granger nedensellik testleri uygulanmıştır³. Son olarak ise, dirençlilik sınaması (robustness check) amacıyla, bir klasik doğrusal regresyon modeli tahminlenmiş ve değerlendirilmiştir. Tahminler ve hesaplamalar GAUSS 10 ve E-Views 9 programları kullanılarak yapılmıştır.

¹ Yöntemler için bakınız: Dickey ve Fuller (1979) ve Phillips ve Perron (1988).

² Yöntem için bakınız: Kapetanios, Shin ve Snell (2003).

³ Granger nedensellik ve Fourier Granger nedensellik testleri için sırasıyla bakınız: Granger (1969) ve Enders ve Jones (2016).

Grafik 1: Osmanlı'da ticaret (X/M) ve bütçe (R/E) dengesi

Tablo 1’de birim kök testlerinden elde edilen sonuçlar sunulmaktadır. Tablo 1’de görüldüğü gibi, doğrusal ve doğrusal olmayan birim kök testleri, her iki serinin de düzeyde durağan olduğuna işaret etmektedir, yani serilerin bütünlüşme dereceleri sıfırdır.

Tablo 1: Birim kök testi sonuçları

			Değişkenler	
			X/M	R/E
Doğrusal yöntemler	ADF	Sabitli	-5.172071 (0.0001)***	-4.612259 (0.0004)***
		Sabitli ve trendli	-5.259541 (0.0003)***	-4.675890 (0.0018)***
	PP	Sabitli	-5.172071 (0.0001)***	-4.573740 (0.0004)***
		Sabitli ve trendli	-5.319088 (0.0002)***	-4.657516 (0.0019)***
Doğrusal olmayan yöntem	KSS (ESTAR) Birim Kök Testi	Ham veri (Durum 1)	-5.550845***	-2.337932**
		Ortalamadan arındırılmış veri (Durum 2)	-4.045730***	-3.807177***
		Ortalama ve trendden arındırılmış veri (Durum 3)	-3.769099**	-3.772123**
***, **, * simgeleri sırasıyla %1, 5 ve 10 anlamlılık düzeylerinde “durağan değildir” (birim kök vardır) boş hipotezinin reddildiğini göstermektedir. KSS birim kök testi için alternatif hipotez, global olarak durağan olan ve doğrusal olmayan ESTAR sürecidir (Kapetanios, Shin ve Snell, 2003). Parantez içindeki değerler olasılık değerleridir.				

KSS birim kök testi Durum 1 için %1, 5, ve 10 anlamlılık düzeylerinde kritik değerler sırasıyla -2.82, -2.22 ve -1.92'dir. Durum 2 için kritik değerler sırasıyla -3.48, -2.93 ve -2.66'dır. Durum 3 için ise sırasıyla -3.93, -3.40 ve -3.13'tür.

Tablo 2'de ise, doğrusal ve doğrusal olmayan Granger nedensellik testlerinden elde edilmiş sonuçlar sunulmaktadır. Elde edilen sonuçlara göre, “Granger nedeni değildir” boş hipotezi, hiçbir yöntem altında reddedilememektedir. Buna göre, seriler arasında herhangi bir nedensellik ilişkisinin bulunmadığı söylenebilir. Doğrusal Granger nedensellik testi için en uygun (optimal) gecikme uzunluğuna sahip VAR (Vector Autoregression) sisteminden elde edilen kalıntıların (residuals) ilişkisiz (yani, otokorelasyonsuz) ve eşvaryanslı (yani, homoskedastik) oldukları Ekler kısmında sunulan kanıtlardan anlaşılabilir. Son olarak, klasik doğrusal regresyon modeli kullanılarak R/E ve X/M arasındaki ilişki araştırılmış, nedensellik analizinden sağlanan bulguları destekleyici sonuçlar elde edilmiştir.

Tablo 2: Granger nedensellik testi sonuçları

Yöntem		Boş hipotez	Wald istatistiği	Olasılık değeri (asimptotik veya bootstrap)	Optimal gecikme	Optimal frekans
Doğrusal	Granger Nedensellik	X/M \neq R/E	2.312	0.128	1	0
		R/E \neq X/M	0.020	0.887	1	0
Doğrusal olmayan	Fourier Granger Nedensellik (Tek frekans)*	X/M \neq R/E	3.513	0.186	2	2
		R/E \neq X/M	1.401	0.494	2	2
	Fourier Granger Nedensellik (Kümülatif frekans)*	X/M \neq R/E	8.886	0.549	10	3
		R/E \neq X/M	2.054	0.993	10	3

*Olasılık değerleri, 10000 bootstrap yinelemesiyle türetilmiştir.
A \neq B ifadesi; “A, B'nin Granger nedeni değildir” boş hipotezini özetlemektedir.

Aşağıdaki regresyon modelinde (model 1) bütçe dengesinden ticaret dengesine doğru herhangi bir ilişkinin var olup olmadığı araştırılmaktadır.

$$(X/M)_t = \beta_0 + \beta_1(R/E)_t + \beta_2(X/M)_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

Modelde, hatalar arasındaki otokorelasyon, bağımlı değişkenin bir gecikmeli değeri modele eklenerek giderilmiştir. Burada “genelden özele” (general to specific) yöntemi kullanılmış ve böylece otokorelasyonu gideren gecikme uzunluğu 1 olarak bulunmuştur. Ayrıca, modelde hatalar eşvaryanslıdır. Tablo 3'te görüldüğü gibi, bütçe dengesi (R/E) değişkeninin katsayısı istatistiksel olarak anlamlı değildir. Dolayısıyla, kurulan regresyon modeli aracılığıyla ikiz açık hipotezinin geçerli olmadığı; Ricardo denkliği hipotezinin geçerli olduğu ileri sürülebilir.

Tablo 3: Regresyon sonuçları [Bağımlı değişken: $(X/M)_t$]

Bağımsız Değişkenler	Katsayı	t istatistiği	Olasılık değeri
Sabit	0.580464	3.323208	0.0015
$(R/E)_t$	-0.044940	-0.339244	0.7356
$(X/M)_{t-1}$	0.396839	3.344359	0.0014
Durbin-Watson	1.906617		
R-kare	0.164649		

3. Sonuç ve Değerlendirme

Bu çalışmada Osmanlı İmparatorluğu'nda kronik bir görünüm sergileyen ticaret açıklarının, yine kararlılık gösteren bütçe açıklarından kaynaklanıp kaynaklanmadığı; yani, Osmanlı ekonomisi için ikiz açık hipotezinin geçerli olup olmadığı, 1846-1912 dönemi için yıllık veriler kullanılarak araştırılmaktadır. Çalışmada benimsenen doğrusal ve doğrusal olmayan nedensellik testleri sonuçlarına ve ayrıca dirençlilik sınaması kapsamında tahminlenen doğrusal regresyon modeli bulgularına göre, Osmanlı'da 1846-1912 dönemi için ikiz açık hipotezinin geçerli olmadığı; bu iki açık arasında hiçbir bağlantı bulunmadığını teorize eden Ricardo denkliği hipotezinin geçerli olduğu değerlendirilmektedir.

Elde edilen ampirik kanıtlar, tarihsel sürecin değerlendirilmesiyle oluşan beklentilerle uyumludur. Daha açık ifade edilirse, Osmanlı'da ikiz açık hipotezinin geçerli olmamasının nedenlerinden biri, ilgili dönemde yalnızca sınırlı bir işlerliğe sahip faiz ve döviz kuru kanalları olabilir. Buna göre, bütçe ve ticaret dengesini ilişkilendiren aktarım kanalları olan faiz ve döviz kuru mekanizmaları neredeyse hiç işlemediğinden; yani, incelenen dönemdeki finansal açıklık düşük düzeyde ve küresel finansal sistem de günümüze kıyasla hayli sade olduğundan, ikizler arasındaki bağlantı da kopmaktadır. Buna ek olarak, elde edilen sonuçlara göre, Osmanlı'da Keynesgil yurtiçi emilme kanalının da işlemediği ileri sürülebilir. Ricardo denkliği hipotezi çerçevesinden bakılacak olursa, Osmanlı'daki mali genişlemelerin yarattığı gelir artışlarının, ekonomideki ajanlar üzerinde herhangi bir harcama motivasyonu yaratmadığı, ajanların yalnızca tasarruf eğilimlerini güçlendirdiği ve böylece mali açıklar ile ticaret açıkları arasındaki bağlantının ortadan kalktığı öne sürülebilecektir.

Kaynakça

- Barro, R. J. (1974). Are Government Bonds Net Wealth? *Journal of Political Economy*, 82(6), 1095-1117
- Barro, R. J. (1989). The Ricardian Approach to Budget Deficits. *The Journal of Economic Perspectives*, 3(2), s. 37-54
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the Estimators for Autoregressive Time Series With a Unit Root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), s. 427-431
- Enders, W., & Jones, P. (2016). Grain Prices, Oil Prices, and Multiple Smooth Breaks in a VAR. *Studies in Nonlinear Dynamics & Econometrics*, 20(4), s. 399-419
- Granger, C. J. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods. *Econometrica*, 37(3), s. 424-438

Güran, T. (2003). *Osmanlı Mali İstatistikleri, Bütçeler 1841-1918, Tarihi İstatistikler Dizisi* (Cilt 7). DİE.

Kapetanios, G., Shin, Y., & Snell, A. (2003). Testing for A Unit Root in the Non-linear STAR Framework. *Journal of Econometrics*, 112, s. 359-379

Kim, S., & Roubini, N. (2008). Twin Deficit or Twin Divergence? Fiscal Policy, Current Account, and Real Exchange Rate in the U.S. *Journal of International Economics*, 74, s. 362-383

Pamuk, Ş. (1995). *19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti, Tarihi İstatistikler Dizisi* (Cilt 1). DİE.

Phillips, P. B., & Perron, P. (1988). Testing for a Unit Root in Time Series Regression. *Biometrika*, 75(2), s. 335-346

Salvatore, D. (2006). Twin Deficits in the G-7 Countries and Global Structural Imbalances. *Journal of Policy Modeling*, 28, s. 701-712

EKLER**Ek 1: Granger nedensellik testi için VAR sistemindeki gecikmenin belirlenmesi**

VAR Lag Order Selection

Criteria

Endogenous variables: X/M

R/E

Exogenous variables: C

Sample:

1846 1912

Included observations: 61

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	78.83980	NA	0.000276	-2.519338	-2.450129	-2.492214
1	94.17243	29.15714*	0.000190*	-2.890899*	-2.683273*	-2.809529*
2	95.22080	1.924871	0.000210	-2.794125	-2.448080	-2.658506
3	97.46178	3.967634	0.000223	-2.736452	-2.251989	-2.546586
4	101.2738	6.499139	0.000224	-2.730288	-2.107407	-2.486175
5	103.0735	2.950341	0.000242	-2.658147	-1.896848	-2.359787
6	104.8314	2.766520	0.000262	-2.584635	-1.684919	-2.232028

* indicates lag order selected by the criterion

LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)

FPE: Final prediction error

AIC: Akaike information criterion

SC: Schwarz information criterion

HQ: Hannan-Quinn information criterion

Ek 2: Hataların otokorelasyon testi

VAR Residual Serial Correlation LM Tests

Null Hypothesis: no serial correlation at lag order h

Sample: 1846 1912

Included observations: 66

Lags	LM-Stat	Prob
1	2.391521	0.6642
2	0.984394	0.9122
3	2.844118	0.5842
4	6.319406	0.1765
5	2.524106	0.6403
6	0.840179	0.9330
7	3.900911	0.4196
8	1.545197	0.8186
9	0.063950	0.9995
10	2.035242	0.7293
11	2.466724	0.6506
12	2.424867	0.6581

Probs from chi-square with 4 df.

Ek 3: Hataların değişen varyans testi

VAR Residual Heteroskedasticity Tests: No
Cross Terms

(only levels and squares)

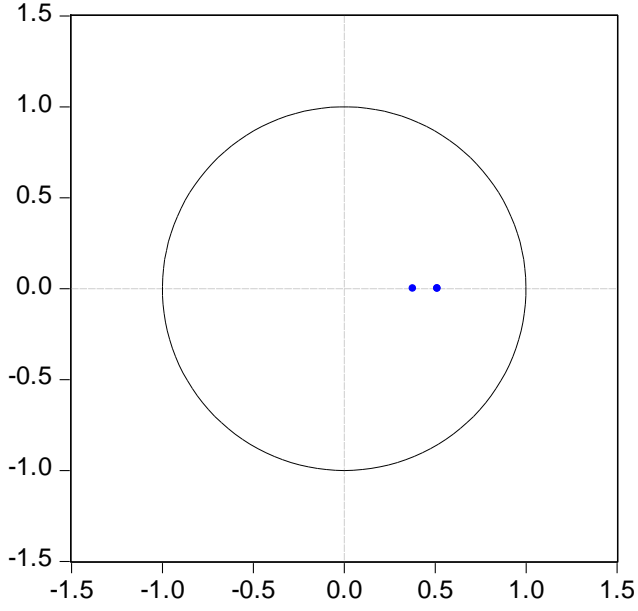
Sample: 1846 1912

Included observations: 66

Joint test:

Chi-sq	df	Prob.
18.75468	12	0.0946

Ek 4: AR Birim Kök Yapısı

TÜRKLER ARASINDA BUDİZMİN YAYILMASINDA İPEK YOLU'NUN ROLÜ

The Role of the Silk Road in Propagation of Buddhism Among Turks

MÜNEVVER EBRU ZEREN*

Özet

Çin'den Avrupa'ya uzanan Tarihi İpek Yolu, topraklarından geçtiği bölgelerde yaşayan halkların ve bu yol boyunca kıtalararası kervan ticareti yapanların yaşamını sadece ekonomik anlamda geliştirmekle kalmamış; yüzyıllar boyunca fikirlerin, dinlerin ve inançların yayıldığı bir iletişim kanalı olarak belki daha da büyük bir önem arz etmiştir. Bu dinler arasında yer alan Budizm; yeşerdiği ve Buda döneminden itibaren ilk misyoner hareketlerin başladığı Hindistan'ın kuzeydoğusundan Asya'nın diğer bölgelerine yüzyıllar boyunca süren bir süreç boyunca yayılmıştır. Budizm'in Gandara'dan Türkistan'a ilerlemesi, özellikle Kuşan Kralı Kanişka zamanında hız kazanmış ve Batı Türkistan'da Kengeres ve Partların hükmettikleri bölgelerinde kabul görmüştür. Buradan Doğu Türkistan'a ilerleyen Budizm, M.S. III.-IV. yüzyıllarda Güney İpek Yolu üzerinde Hoten ve Miran'da; Kuzey İpek Yolu üzerinde ise Tumşuk ve Kuça'da önemli merkezler oluşturmuştur.

Budizm'in Türkistan coğrafyasına nasıl ve ne zaman yayıldıklarını konusundaki tarihi kaynaklar, Hindistan veya Kuşan topraklarından Çin'e gelen misyoner Budist rahipler ile Çin'den Hindistan'a hac ibadeti ve Çince'ye tercüme etmek üzere sutralar almak için giden Çinli Budist seyyahların bıraktıkları seyahatnameler, Çin yazılı kaynakları ile Hindistan'dan özellikle Çin'e uzanan Budist misyonerlerin veya tüccarların takip ettikleri yollarda bıraktıkları kaya resimleri (petroglifler), kayalara yazılmış yazılar (grafitiler) ve Budist hükümdarlar tarafından dikilmiş kitabeleri içeren arkeolojik belgelerdir.

Budizm'in genel yayılma teorisine göre, Budist misyonerler Türkistan ve Çin'e Budist öğretisi *dharm*a'yı İpek Yolu üzerindeki büyük ticaret merkezlerinin birinden diğerine geçerek yaymışlardır. Erken dönemlerde özellikle dağlık bölgelerde yapılan mağara tapınak ve manastırlar, misyonerlerin barınma ve ibadet yeri görevini görmüşlerdir. Doğu Türkistan'da kuzeyde Kuça, güneyde ise Dunhuang ve Hoten üzerinden gelip Çin'de cemaat toplulukları oluşturan Budist misyonerler, M.S. II. yüzyılın ikinci yarısına doğru Hint dillerindeki eserleri Çince'ye tercüme etmeye başlamışlardır. Bu dönemde kişisel kurtuluştan ziyade bir toplum dini olarak karşımıza çıkan Türklerin *Ulug kölüngü* (Ulug gemi veya kagnı) olarak adlandırdığı Mahayana mezhebi ön plana çıkmış ve Türkler tarafından daha fazla benimsenmiştir.

Doğu Türkleri'nin Budizm ile olan ilk kesin teması ve bu dinin Türkler içine nüfuzu, Büyük Hun Devleti'nin parçalanmasından sonra Kuzey Çin'de kurulan Hun

* Dr. Öğretim Üyesi, Haliç Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ebruzeren@yahoo.com

Devletleri'ne uzanmaktadır. M.S. IV. yüzyılda kurulan bu dört Hun Devleti arasında Budizm'i benimseyenler Sonraki Chao Devleti (319-352) ve Chü-Chü Hunları'nın Kansu bölgesinde kurduğu Kuzey Liang Devleti (397-439)'dir. Sonraki Chao Devleti ile birlikte Çin'e yerleşmeye başlayan Budizm, Kuzey Liang Devleti ve çoğunluğunu ardından Hunların teşkil ettiği Kuzey Wei (Tabgaç) Devleti (386-534) ile birlikte kurumsallaşmaya başlamıştır. Batı Türkistan'da ise Türkler arasında Budizmin ilk hamilerinin Kanglılar (Kengeres) olduğu söylenebilir. Budizm Akhunlar ve Göktürkler arasında varlık göstermekle birlikte Turfan ve Kansu Uygurları arasında X.-XII. Yüzyılları arasında en parlak dönemlerini yaşamıştır.

Bildirimizde Budizm'in Türkistan ve Çin'de yayılma teorilerinden bahsetmemizin ardından Türk hükümdarlarla ilişki kuran ve Budizm'i benimsemelerini sağlayan Budist rahiplerden *Buddhosingha*, *Jinagupta*, *Dharmagupta* ve *Dharmaksema*'yı tanıtacağız. Ayrıca Akhun döneminde Toharistan'ı ziyaret eden Çinli seyyah *Sung Yün*; 7. Yüzyılda Göktük hâkimiyeti döneminde aynı yerlerden geçen Çinli Budist üstad *Hsüen-Tsang* ve 729'da Batı Türk illerini gezen Koreli seyyah *Hyeco*'nun kayıtlarını da bölgenin ve Türklerin Budizm ile ilişkisi açısından inceleyeceğiz. Son olarak Uygurların IX. Yüzyılın ilk yarısının sonlarında göç ettikleri Turfan ve Dunhuang'da Maniheizm'in yerine Budizm'i din olarak benimsemeleri meselesine, ikinci bir yayılma safhası olarak değineceğiz.

Anahtar Kelimeler: Türkler, Budizm, İpek Yolu, Türkistan, Çin

Abstract

Historical Silk Road lying between China and Europe served not only to develop economically the lives of many people living in the regions through which it passed and of the merchants trading along this road via inter-continental caravans. It was perhaps more important as a communication channel thorough which many ideologies, religions and faiths were exchanged during centuries. Among these religions, Buddhism was propagated from Northeast India where it flourished and from where the missionary actions started from Buddha Shakyamuni period onwards, towards different regions of Asia for centuries. The propagation of Buddhism from Gandhara to Turkestan was accelerated especially during Kushan King Kanishka period and accepted in Kengeres and Part regions within Western Turkestan. From there, it reached Eastern Turkestan where many important centers were established in Khotan and Miran on Southern Silk Road and Tumshuk and Kucha on Northern Silk Road in 2nd-3rd centuries AD.

The sources on how and when Buddhism was propagated in Turkestan are the travel records of missionary Buddhist priests coming from India and Kushan lands to China and Chinese Buddhist priests who travelled to India from China for pilgrimage and for obtaining sutras to translate to Chinese, Chinese written sources and archaeological records such as petroglyphs and graffitis left by the missionaries or merchants travelling on the roads from India to China and inscriptions erected by Buddhist rulers.

According to general propagation theory of Buddhism, Buddhist missionaries propagated *dharma*, the Buddhist law, to Turkestan and China by crossing the Silk

Road via the big commercial centers, one after another. In earliest times, Buddhist cave monasteries and temples, built especially in the mountainous regions, fulfilled their sheltering and worship needs. Then, Buddhist missionaries, who came to China from Eastern Turkestan from Kucha in north and Dunhuang and Khotan in south and built first Buddhist communities started to translate sutras in Indian languages to China towards the second half of 2nd century. During this period, Mahayana sect of Buddhism, which focused on community's salvation instead of personal salvation, became prominent among Turks and was called as *Ulug kölüngü* (Big ship or vehicle) by them.

The first contact and penetration of Buddhism among Eastern Turks goes back to the Hun states established in North China after Hun Empire collapse. Among these four states established in 4th century AD, Later Chao (319-352) and Northern Liang (397-439) founded by Chu-Chu Huns in Kansu Region, converted to Buddhism. So, Buddhism started to settle in China with Later Chao and to institutionalize with Northern Liang and Northern Wei Dynasty (386-534) established mostly by Huns. Kangju (Kengeres, Kanglı) seems to be the first Western Turks who patroned Buddhism. Although this religion existed among Hephtalites and Turks to some extent, it lived its most glorious period in Turfan and Kansu Uygurs, between 10th-12th centuries.

In our paper, after summarizing the propagation theories of Buddhism in Turkestan and China, we will present Buddhist priests *Buddhosingha*, *Jinagupta*, *Dharmagupta* ve Kuzey Liang sarayına giden *Dharmaksema*, who contacted Turkish rulers and conduced to convert them. We will then investigate the records of Chinese Buddhist priest Sung-Yun who visited ancient Bactria during Hephtalites' governance, famous Chinese Buddhist pilgrim Xuanzang who passed through the same roads during Turks' governance in 7th century and Korean Buddhist pilgrim Hyeco passing by Western Turkestan cities in 729, in terms of the status of Buddhism in the region and among Turks. Finally, we will touch upon the fact that Uygurs, who migrated to Turfan and Kansu by the end of the first half of 9th century, converted to Buddhism after their previous official religion Manichaeism, as a second phase of Buddhism propagation.

Key Words: Turks, Buddhism, Silk Road, Central Asia, China, propagation

Giriş

Çin'den Roma'ya uzanan Tarihi İpek Yolu, coğrafi keşifler neticesinde deniz yollarının tercih edileceği XV. yüzyılın sonları – XVI. yüzyıl başlarına kadar Çin, Hindistan, Türkistan ve diğer Asya ülkelerini birbirine bağlayan ve bir çok yol ağından oluşan kıtalararası bir iktisadi yol olmuştur. Asya'nın iktisadi can damarı olmasının ötesinde bu yolu kateden sayısız elçi ve tüccar kervanlar sadece mal değiş-tokuşu yapmamışlar; binlerce kilometre öteye taşıdıkları fikirler, ideolojiler ve dini öğretilerle İpek Yolunun geçtiği şehir ve ülkelerde yerli kültürler ile sentez oluşturan kültürel, siyasi ve dini etkilere yol açmışlardır. R. Foltz'un deyimiyle; “*İpek Yolu, dinleri doğuya taşıyan bir suyolundan daha fazla bir şeydir; dini ayinlerin yapıldığı yapıcı ve dönüştürücü geçidi oluşturmuştur. Bu çetin yolculuğun sonunda değişimden*

etkilenmeyen din kalmamıştır.”¹ Bildirimizin konusu da, İpek Yolu’nun Türkler arasında Budizm’in yayılmasında ve Türklerin Budizmi benimsemesinde nasıl bir rol oynadığı konusudur.

Türklerin IV. Yüzyıl sonundan XV. yüzyıla kadar devam eden yaklaşık 1000 yıllık Budizm macerasını bu dini farklı dönemlerde kabul eden birçok Türk topluluğunun oluşturduğunu göz önüne aldığımızda içeriği kısıtlamamız gerektiği aşikardır. Bu nedenle bildirimizde öncelikle misyoner bir din olan Budizm ile ticaret ilişkisini kısaca ele aldıktan sonra Budizm’e giren Türk devletlerini kısaca zikredeceğiz. Ardından Budizm’in Batı Türkistan ile Doğu Türkistan ve Çin’e hangi yollarla girdiğini bildiren farklı teorilerden bahsedeceğiz. Son olarak da Türklerin Budizm’e girmesinde etkili olan bazı Çinli rahipler ile farklı dönemlerde Türk illerinden geçen ve Türkler arasında Budizm’den bahseden bazı Çinli hacıları yol güzergâhlarını aktararak zikredeceğiz.

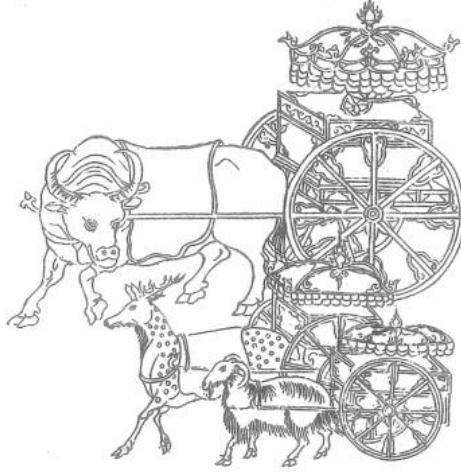
Budizm ve Ticaret İlişkisi

M.Ö. VI. Yüzyılda Hindistan’da Şakyamuni Buda tarafından tebliğ edilmeye başlanan Budizm, Brahmanizm’e bir tepki olarak ilk ortaya çıktığı andan itibaren misyonerlik vasıtasıyla yayılmaya başlamıştır. Hatta Buda’nın henüz insan olarak tasvirinin yapılmasından sakınıldığı dönemde Buda tasviri olarak Buda’nın ayak izleri resmedilmiştir. Budizm’de yol ve yolculuk ilgili önemli sembol ve metaforların bulunduğu da araştırmacıların dikkatinden kaçmamıştır. Ne dünyevi zevklere giden yolu ne de çileciliği değil, “Orta Yol” u salık veren Budist öğretiyi (kanun) ifade eden *dharma*, kurtuluşa götüren “sekiz aşamalı yol”u sekiz kollu bir tekerlek ile simgelemiş, Buda da “kanun tekerleğini çeviren hükümdar” *chakravartin* olarak anılmıştır. Eski Uygur Türkçesi’nde “*üç kölüngü*” olarak ifade edilen üç büyük Budist mezhep; hem su, hem kara vasıtalarına benzetilmişlerdir. Örneğin Hinayana “küçük sal” veya “gazal arabası”, Madhyamayana “ortanca sal” veya “ceylan arabası” ve Mahayana “büyük sal” veya “öküz arabası” ile temsil edilir (Resim 1)². Hatta kendisini sadece yolu gösteren bir rehber olarak tanımlayan Buda’nın unvanlarından biri de “kervan lideri” (*sārvabhāva*) olmuştur³.

¹ Richard C. Foltz, *İpek Yolu Dinleri. Antik Dönemden 15. Yüzyıla kadar Karayolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim*, (Çev. Aydın Aslan), Medrese Yayınları, İstanbul 2006, s. 21.

² Şinasi Tekin, *Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlah), Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapundarika-sutra). Uygurca Metinler I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. 27

³ Jason Neelis, *Early Buddhist Transmission and Trade Networks. Mobility Exchange within and beyond the Northwestern Borderlands of South Asia*, Brill, Leiden-Boston 2011, s. 316

Resim-1 Ting Yün-P'eng (Nan-yü) Tarafından Çizilmiş Üç Vasıta Tasviri 1560 (Fa-hsien, 1959, s. iv).

Budist cemaat (Skr. *sangha*, Pali *samgha*), dört katmanlı olup **Budist rahip/keşiş** (*bikkhu*) ve **rahibelerden** (*bhikkuni*), **laik adam** (*upasaka*) ve **laik kadınlardan** (*upasika*) oluşur. Henüz Buda yaşarken Budizm'de ruhban sınıfının varlığının laik sınıfın varlığına bağlı olduğu kabul edilmiştir. Zira Budist rahip ve rahibeler münzevi hayatı yaşarlardı; tarım, hayvancılık ve diğer işlerde çalışamazlar ve yiyecek için dilenirlerdi. Dolayısıyla onların yiyecek, barınma gibi en temel ihtiyaçları laikler tarafından karşılanırdı. Ruhban sınıfı dışında Budist laikler, Buda'ya inançları ve cemaate yaptıkları hizmetler ve cömertlikler ile ölümden sonra yeniden doğum esnasında daha iyi bir bedenlenme hakkı elde ederlerdi. Laiklerin bir nevi sevap kazanmak (Uyg. *buyan evirmek*) için ruhban sınıfına hizmet etmenin yanı sıra Budist kutsal metinleri, sutralar yazmak/yazdırmak, Türklerin kabul ettikleri Mahayana Budizmi'nde sayıları oldukça fazla olan Buda ve bodisatvaların tasvirlerini yapmak/yaptırmak, tapınak yaptırmak ve içini donatmak gerekiyordu. Özellikle manastır tapınak yaptırmak gibi önemli gelir gerektiren işler Budizm'i himaye eden hükümdarlar ve zengin tüccarlar tarafından yapılmaktaydı.

Budizm'in erken dönemlerinde özellikle dağlık bölgelerde yapılan mağara tapınak ve manastırlar, misyonerlerin barınma ve ibadet yeri görevini görmüşlerdir. M.S. ilk yüzyıllarda İpek Yolu'nun Hindistan'dan geçtiği dönemde, batı Hint deniz limanlarını Kuşan Devleti'nin merkezine bağlayan yollar boyunca, **Dekken Platosunun** kuzeybatı tarafında yüzlerce Budist mağara manastır yapılmıştır⁴. Dekken Bölgesinde keşişlerin dağların yamaçlarında oydukları küçük tapınaklar, tüccarlar tarafından da kullanılmış ve buralara yapılan bağışlarla daha geniş çaplı, zengin tapınak ve manastırlar inşa edilmiştir. Kuşanlar döneminde başlayan mağara

⁴ Xinru Liu, *The Silk Road in World History*, Oxford University Press, Oxford 2010, s. 55-57

tapınaklar dönemi, beşinci yüzyılda zirveye ulaşmış ve bazıları Türk hükümlerlikleri döneminde olmak üzere birçok mağara tapınak külliyeleri ortaya çıkmıştır: Batı Hindistan’da Ajanta, Afganistan’da Bamiyan Vadisi, Kuzey Çin’in Şansi (Shanxi) eyaletindeki **Yungang**, Tarım Havzası’nda yer alan **Kızıl, Dunhuang’daki Mogao Mağara Tapınakları** vd⁵.

Budist dini cemaati ve tüccarlar arası ilişki literatürde din adamlarının “asalak” olarak nitelendirildiği simbiyotik bir ilişki olarak nitelendirilse de İpek Yolu üzerindeki Budist manastır ve tapınakların inşasında büyük katkısı olan tüccarların dini ihtiyaçlarını gerek inanç gerekse ibadet açısından bu sayede karşıladıklarını söylemek mümkündür. Hatta Budalığa ulaşma mertebesine ulaşmayı halkı kurtuluşa ulaştırmak uğruna feda eden Mahayana Budizminin kahraman semavi varlıkları olan bodisatvalardan, Uygur ve Çin Budizmi’ndeönemli yer tutan Avalokiteşvara’nın çetin şartlarda ilerleyen kervanları ve tüccarları hırsız ve eşkiyalardan, kötü hava şartlarından, hastalıklardan, hayvan ısırıklarından ve birçok tehlikeden koruduğu inancını kaydetmemiz gerekir. Bu nedenle bölgede yapılan kazılarda Avalokiteşvara ile ilgili sutralar veya diğer kutsal metinlerde bu inanç ile ilgili hikayelere ve tüccarların üzerinde taşıdıkları Avalokiteşvara tasvirli ipek kumaş parçalarına sıkça rastlanmıştır. Uygur Budist duvar resimleri arasında özellikle Bezeklik 20. Tapınaktaki dev Pranidhi sahneleri arasında Budist laik cemaat içinde yer alan Buda’ya sunularda bulunan ve kurtuluş dileyen develeri ile birlikte resmedilmiş tüccar tasvirleri de günümüze gelen buluntulardandır.

Budizm ile ticaretin diğer bir ilişkisi özellikle de Budist törenlerde kullanılan ipeğe duyulan ilgi ve talebin bu ürünlerin ticari etkinliğini arttırmasıdır⁶. Bu tür ürünlere Amitabha Buda’nın cennetinde bulunduğu inanan ve Budist dünya hükümdarı chakravartin’in alametlerinden olan değerli yedi mücevher (*sapta rana*) de eklenebilir. Ayrıca tarihi kayıtlarda yer alan Çinliler, Uygurlar ve diğer Budist devletler arasında gelip giden heyetler içinde Budist rahiplerin yer alması ve Buda’nın dişi, mor Budist rahip giysisi gibi diplomatik hediyelerin sunumu da önem arz etmiştir⁷. Budizm Hindistan içinde ve İpek Yolu boyunca yayılmasını hiç şüphesiz Budizm’i himaye eden Maurya Kralı Aşoka, Kuşan Kralı Kanişka gibi bir Budizm’e gönül vermiş ve öğretiyi uygulanan hükümdarlara da borçludur. Ayrıca İpek Yolu ticaretinin güven ve barış içinde yapılmasını sağlayan I. Göktürk Devleti dönemi hâkimiyet dönemini özellikle zikretmemiz gerekmektedir.

Türkistan ve Çin’deki Türkler Arasında Budizm

Türklerin Budizm’e meyletme sebeplerini ve Budizmin Türk toplulukları arasında gelişimini tezimizde detaylarıyla ele almıştık. Burada kısaca Budizmi

⁵ Budist Türklerin bıraktıkları UNESCO Dünya Miras Listesinde yer alan veya aday olan eserler için bkz. Münevver Ebru Zeren, “Budist Türklerin Bıraktıkları Dünya Mirası Eserler”, *VI. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri, 12-13-14 Mayıs 2016, Konya*, (Ed. Osman Kunduracı, Ahmet Aytaç), Öz Hür Ofset Matbaacılık, Konya 2017, s. 807-812

⁶ Foltz, *a.g.e.*, s. 22

⁷ Turfan Uygurların elçi heyet kayıtları için bkz. Münevver Ebru Zeren, “Maniheizm ve Budizmin Uygurların Kültür Hayatına Etkileri”, *Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul 2015, s. 432-440

benimseyen devletlerden ve buldukları bölgelerden bahsetmekle yetineceğiz. Doğu Türklerinin Budizm ile olan ilk kesin teması ve bu dinin Türkler içine nüfuzu, Büyük Hun Devleti'nin parçalanmasından sonra Kuzey Çin'de kurulan Hun Devletleri'ne uzanmaktadır. M.S. IV. yüzyılda kurulan bu dört Hun Devleti arasında Budizm'i benimseyenler **Sonraki Chao Devleti (319-352)** ve **Chü-Chü Hunlarının** Kansu bölgesinde kurduğu **Kuzey Liang Devleti (397-439)**'dir⁸. Bu ilk temasın daha sonra Akhunlar ve Göktürkler'in de yaşadıkları Hotan'da gerçekleşmiş olması muhtemeldir⁹. Sonraki Chao Devleti Hükümdar **Shih Hu** zamanında bu Hun Devleti Budizm'i resmen kabul etmiştir¹⁰. Çin'e böylelikle yerleşmeye başlayan Budizm, Chü- ch'ü Hunları tarafından kurulan Kuzey Liang Devleti ve çoğunluğunu Hunlar'ın teşkil ettiği **Kuzey Wei (Tabgaç) Devleti (386-534)** ile birlikte kurumsallaşmaya başlamıştır¹¹. IV. yüzyıl- X. yüzyıl arasında inşası devam eden **Mogao /Bin Buda Mağaraları (Ch'ien-fo-tung)**'nın çoğu ve yaklaşık 280 Budist heykel Kuzey Liang Devleti'nin kurucusu Meng-hsün ve oğlu Mao-k'ien dönemine tarihlendirilmiştir¹². 440 yılında bütün Kuzey Çin'i birleştirmeyi başaran Tabgaçlar, Chü-Chü Hunları'nı yenip topraklarına sahip olunca onlardan aldıkları sanatkar rahipler vasıtasıyla Mahayana Budist inancını ve sanatını devam ettirmişlerdir.

Kuşan Devletinin, özellikle Kanişka'nın yönetimi sırasında Budizm, Afganistan ve Batı Türkistan'da altın devrini yaşamıştır. Kuşanlar'a kültür açısından oldukça benzeyen ve onların kuzey komşusu olan Türk asıllı Kanglılar (Kengeresler) arasında Budizm'in M. I.-II. yüzyıllardan itibaren Aral Gölü'ne doğru ilerlediği, hükümdarların Hint kökenli isimler almalarından ve Taşkent'te bir **vihara** (Budist manastır)'da bulunan sanat eserleri hakkında mevcut olan bilgilerden anlaşılmaktadır¹³. H.-J. Klimkeit Budizm etkisi altına girenlerin öncelikle, sınırlarının Afganistan'a kadar uzandığı düşünülen Batı Türkleri olduğunu belirtmektedir. Akhunlar'ın Budist olduklarına ilişkin deliller bulunmamakla birlikte Kuşanlar döneminden itibaren yaşadıkları bölgede önem kazanan Budizm'i himaye etmeleri ve bu dini hoşgörü ile karşılamakla kalmayıp Budist dini kurum ve eserlerin oluşumuna destek vermeleri Budizm'e bakışlarını ortaya koymaktadır. Akhunlar döneminde inşa edilen önemli Budist eserler; Toharistan'da inşa edilen Kafir-kale'nin güney-doğu köşesinde yer alan Budist vihara ve III.-VII. yüzyıllar arasında inşasının devam ettiği bilinen Bamiyan Budist kompleksinde yer alan ve Akhun dönemine tarihlenen büyük

⁸ Tilla Deniz Baykuzu, "Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar", *Bilgi*, 44 (2008), s. 195-196, 198^[1]

⁹ Emel Esin, "Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk San'atı (Doğu Türkistan ve Kansu'da)", *Türk Kültürü El Kitabı Cild II, Kısım 1a, İslâmiyetten Önceki Türk San'atı Hakkında Araştırmalar*, Ed. H. İnalçık, v.d., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 322; Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b'den Ayrı Basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978, s. 60

¹⁰ Baykuzu, *a.g.m.*, s. 202

¹¹ Mehmet Tezcan, "Eski Türklerde Budizm Örneğine Göre Din-Devlet İlişkileri (IV.-V. yıllarda Kuzey Çin'deki "Yabancılar")", *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2005, s. 134-135

¹² *A.g.m.*, s. 136

¹³ Emel Esin, "Türk Budist Resim Sanatının Tarihçesi", *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul 15-20 Ekim 1973) Tebliğler 3. Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul 1979, s. 697-698

Buda heykelidir¹⁴.

Göktürk ve sonrasında Uygur dönemlerinde kıtalararası kervan ticaretini yürüten ve İpek Yolu ticaret kolonilerine sahip olan Doğu İranlı bir kavim olan Soğdlular, Türkler arasında Zerdüştlük, Maniheizm ve Budizm gibi bir çok yabancı dinin yayılmasında ve benimsenmesinde temel unsurlardan birini oluşturmuşlardır. Ecdadları Hunlar gibi, Göktürkler de Budizm dinini zaten bilmekte idiler ve V. yüzyıldan beri Budist bir muhit içinde yer almışlardı. Budizm ile teması en belirgin olan Göktürk kağanı, Mukan'ın halefi **Taspar (Ta'po) Kağan (572-581)**'dir. Bu kağan, *fatra* (Burkan'ın kasesi) gibi Budist unvanlar almış, Budist tapınak (Türkçe *ködüş*) ve pagoda (Türkçe *ediz ev*) inşa ettirmiş; ilk kez **Nirvanasutra** isimli Budist kitabı Türkçe'ye çevirtmiştir¹⁵. Batı Göktürk dönemi Türkistan hâkimiyeti (580-658) döneminden kalan devirde Beşbalık Şehri'ne **Kagan-stupa** denmesi, Budist bir kağanın idaresine işaret etmektedir. Batı Göktürk kağanlarından **T'ong Yabgu (öl. 630)**'nun Hintli bir rahip tarafından Budist yapıldığı bilinmektedir¹⁶. Yine bu dönemde Göktürk harflerinin Brahmi harfleriyle birlikte Budist kitabe ve yazmalarında kullanılması (örneğin **Kumtura Tapınağı**) Budizm etkisini göstermektedir.

Diğer Türk boylarına gelince; Argu bölgesinde yer alan ve Türk başkenti Şuyab olduğu anlaşılan **Akbeşim harabelerinde** Türkiş devrine ait iki tane; Sukuluk, Sarıg ve Çul gibi şehirler de Batı Türk ve Karluk devrine ait ise bir çok Budist tapınak bulunmuştur¹⁷. Yine Kapisa (Begram) bölgesinde Batı Türkleri'nden kalma Budist tapınaklar yer almaktadı¹⁸. Doğu Türkistan'da özellikle **Kızıl, Kumtura ve Sorçuk**'da yer alan Budist mağaralarının bazıları da Göktürk hâkimiyeti dönemine tarihlendirilmektedir¹⁹. Göktürk kağan soyuna mensup **Toharistan yabğuları** Budist idiler ve bu dönemde viharadan türetilmiş adı ile **Buhara ve Belh** Budizm'in merkezi olmuş idi. Bunun dışında Beykent şehri yöneticisi **Yel Tigin**'in ve eşinin de Budist oldukları ve **Peşaver ve Keşmir**'de Budist tapınaklar yaptıkları bilinmektedir²⁰.

Budizm ile Kuzey Çin ve Doğu Türkistan'da tanışan Hunlar'ın torunları olan Uygurlar şüphesiz Orhun Bölgesi'nde Uygur Devleti kurulmadan çok önce Budizm ile tanışmışlardır. Orhun Bölgesi'nde 8. Yüzyılın ortasında Maniheizm'i resmi din kabul eden Uygurların Turfan ve Kansu'ya göçüp bu bölgelerde birer devlet kurmalarıyla Budizm etkisi oldukça artmıştır. Budizm'in yerleşik olduğu ve Budist Hintli, İranlı, Tohar ve Çinliler'in birlikte yaşadıkları bu muhitten²¹ kolay bir şekilde

¹⁴ B.A. Litvinsky, "The Hephthalite Empire", *History of Civilizations of Central Asia III: The Crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*, Ed. B.A. Litvinsk, UNESCO Publishing, Paris 1996, s. 153, 158^[1]_{SEP}

¹⁵ Kogi Kudara, "The Buddhist Culture of Old Uighur Peoples", *Pacific World Journal*, Third Series, 4 (2002), s. 184^[1]_{SEP}

¹⁶ Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, s. 128^[1]_{SEP}

¹⁷ A.y.

¹⁸ Hans-Joachim Klimkeit, "Buddhism in Turkish Central Asia", *Numen*, XXXVII/1 (1990), s. 54

¹⁹ Esin, *İslâmiyetten Evvel Orta Asya Türk Resim Sanatı*, s. 197^[1]_{SEP}

²⁰ Ünver Günay, Harun Güngör, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dinî Tarihi*, Beşinci Baskı, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009, s. 168^[1]_{SEP}

²¹ Kudara, İranlı ve Hintli kavimlerin Doğu Türkistan'ın batısında Kaşgar ve Hotan gibi merkezlerde;

etkilenmişler ve Maniheizmin yerini gittikçe Budizm almıştır.

Budizmin Türkler Arasında Yayılması

Budizm'in Türklerin yaşadıkları Türkistan coğrafyasına yayılması konusunda en önemli kaynaklar, Hindistan veya Kuşan topraklarından Çin'e gelen misyoner Budist rahipler ile Çin'den Hindistan'a hac ibadeti ve Çinceye tercüme etmek üzere Budist kutsal metinleri (sutralar) almak için giden Çinli Budist seyyahların bıraktıkları seyahatnameler, diğer tarihi yazılı kaynaklar ve Hindistan'dan özellikle Çin'e uzanan Budist misyonerlerin veya tüccarların takip ettikleri yollarda bıraktıkları kaya resimleri (petroglifler), kayalara yazılmış yazılar (grafitiler) ve Budist hükümdarlar tarafından dikilmiş kitabeler gibi arkeolojik belgelerdir.

Budizm, yeşerdiği ve Buda döneminde ilk misyoner hareketlerin başladığı Hindistan'ın kuzeydoğusundan Asya'nın diğer bölgelerine yüzyıllar boyunca süren bir süreç boyunca yayılmıştır. Hindistan'da yağmur mevsimleri dışında öğretiyi vermek üzere vaaz veren Budist rahipler, aynı zamanda idari, ticari ve kültürel açıdan önemli olan ülke içi ve ülkeler arası yol ağlarını kullanmışlardır. Budist dini kurumların ortaya çıktığı M.Ö. V. yüzyıldan sonra, erken Budist merkezleri açısından Kuzey Hindistan ve Hindistan'ın kuzeybatı sınırları ile sınır ötesine bağlayan **Kuzey Yolu** (Skr. *Uttarapatha*) idari, ticari ve kültürel açılarından önemli bir yol ağı oluşturmuştur (**Harita 1**)²². Bu yol tek bir güzergâha sahip bir anayol olmaktan ziyade güneydoğu ve kuzeybatı ekseninde uzanan geniş bir çok esnek arterden oluşmakta idi. Budizm'i M.Ö. III. yüzyılda en üst düzeyde himaye eden Magadha kralı Aşoka'nın birçok kaya fermanı ve sütun yazıtları bu yolun önemli kavşaklarında yer almakta; bu yazıtlarda Aşoka insanlara ve hayvanlara gölge yapması için banyan ağaçları; yemeleri için mango bitkileri diktirdiğinden; kuyular kazdırıp dinlenme evleri yaptırdığından bahsetmektedir²³. Şüphesiz Aşoka'nın bu hizmetleri Budist rahip ve rahibelerin misyoner hareketlerini kolaylaştırmıştır.

M.S. I. yüzyıla kadar Kuzey Yolu birbirine rakip Hint krallıklarının kontrol ve işgallerinde kalmış, bu istikrarsız dönem bölgeye Kuşanlar'ın gelmesiyle sona ermiştir. Kuşanlar, M.S. I-III. yüzyılları arasında Baktriya ve Kuzeydoğu Hindistan arasındaki yolun üzerindeki şehirlerin kontrolünü ellerine geçirdikten sonra Hindistan'ın "Büyük Ülkeleri" (Skr. *Mahajanapada*)'nin başkentleri olan Kosala, Vatsa, Magadha ve Anga'yı almışlar ve Baktriya'dan Bengal Koyu'na dek uzanan tek siyasi hâkimiyet olarak Güney Asya ve Türkistan arasında uzun mesafeli ticaret ile Budist kurumların yayılmasını sağlamışlar²⁴. Budizmin Gandara'dan Türkistan'a ilerlemesi, özellikle Kuşan Kralı Kanişka zamanında hız kazanmış ve Batı Türkistan'da Kengeres ve Part bölgelerine yayılmıştır. Buradan Doğu Türkistan'a

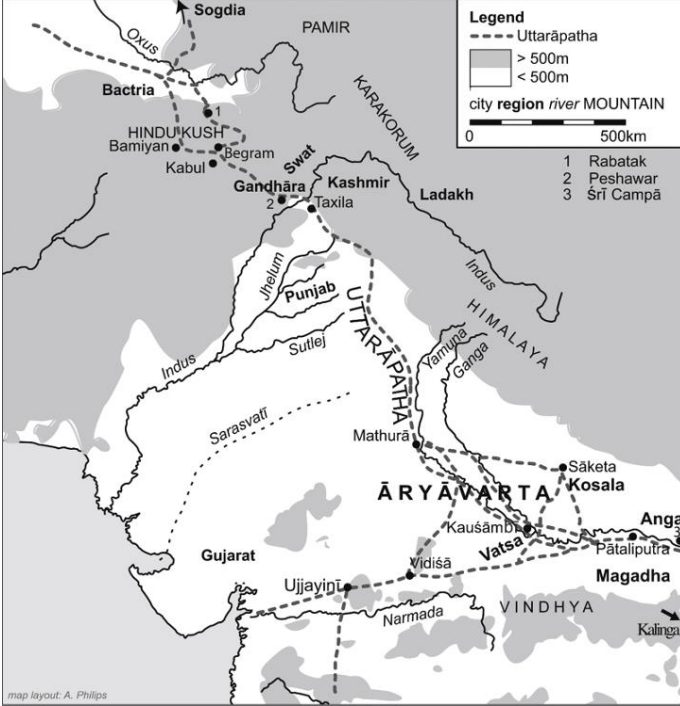
Çinliler'in ise doğuda yaşamakta olduğunu belirtirken bu iki grubun iletişim noktasının Turfan olduğunu bildirmektedir. Kogi Kudara, "A Rough Sketch of Central Asian Buddhism", *Pacific World Journal*, Third Series, 4 (2002), s. 99

²² Jason Neelis, "Overland Shortcuts for the Transmission of Buddhism", *Highways, Byways and Road Systems in the Pre-Modern World*, Ed. S. Alcock, J. Bodel, R. Talbert, Wiley- Blackweel, Mailey 2012, s. 13-14

²³ A.g.m., s. 15

²⁴ A.g.m., s. 15-16

ilerleyen Budizm, M.S. III.-IV. yüzyıllarda Güney İpek Yolu üzerinde Hotan ve Miran'da; Kuzey İpek Yolu üzerinde ise Tımşuk ve Kuça'da önemli merkezler oluşturmuştur. Kuşan döneminde, Türkler'in *Ulug kölingü* (Ulug gemi veya kagını) olarak adlandırdığı Mahayana mezhebi ön plana çıkmış ve Türkler tarafından geniş ölçüde benimsenmiştir.

Harita-1: Hindistan Kuzey Yolu (Uttarapatha)'nın Merkezleri (Neelis, 2012, Fig. 1.1)

Afganistan'daki Fransız Arkeoloji Heyeti (DAFA)'nın kurucusu A. Foucher, bölgede yaptığı çalışmalarla, "Eski Yol" olarak adlandırdığı Hindistan Kuzey Yolu'nu İpek Yolu'na bağlayan ve Grek-İran kültürel etkisinin Türkistan ve Çin'e yayılmasını sağladığını düşündüğü Taxila-Baktriya hattını öne sürmüştür (**Harita 2**). Ancak bu yolu tekrar değerlendiren J. Neelis, daha zorlu ama kısa yollarla Yukarı İndus ve Kuzey Pakistan'daki Gilgit ve Hunza gibi vadiler üzerinden Karakorum Dağları'nı aşarak Doğu Türkistan'a bağlanan yolları ortaya koymaya çalışmıştı²⁵. Nitekim Kuzeybatı Hindistan'ı Batı Türkistan'da Amu Derya Vadisi'ne, Doğu Türkistan'da Tarım Havzası'na ve Çin'e bağlayan yollar tek bir anayol olmayıp, Himalaya, Hindikuş ve Karakorum gibi yüksek dağların geçitlerinin sağladığı kısa yollardan oluşan birçok kılcal ağdan oluşmakta idi. Kuzey Yolu ile Doğu Türkistan

²⁵ Jason Neelis, "La Vieille Route Reconsidered: Alternative Paths for Early Transmission of Buddhism Beyond the Borderlands of South Asia", *Bulletin of the Asia Institute*, New Series, 16 (2002), s. 143

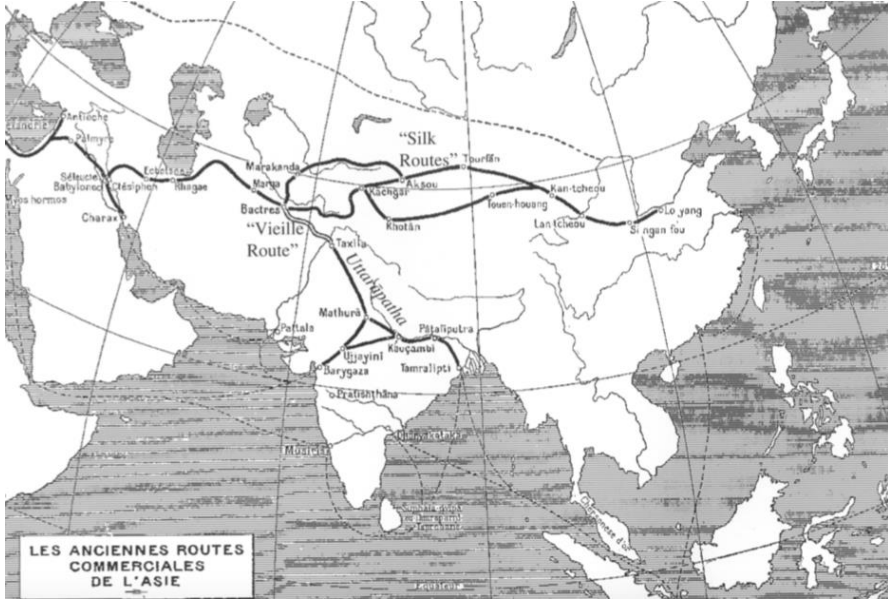
İpek Yolu'nun kollarını birleştiren bu yan yollar üzerinde 50,000'in üzerinde **petroglif** ve 5000'in üzerinde **grafiti** bulunmuştur²⁶. Bu yollar, dağ geçitleri ile Yukarı İndus Nehri ve kollarının vadileri boyunca Gandara, Keşmir, Svat Vadisi (*Uddiyana*) gibi Budist merkezleri Tarım Havzası'nın güneyine bağlamışlardır (**Harita 3**).

Grafiti yazıların yüzde 80'i Brahmi yazısı ile yazılmış Sanskrit dilinde olup diğerleri Gandari dili ve Haroşti yazısı (en erken örnekleri I.-III. yüzyıl), Çince, Tibetçe, İbranice ve Süryanice yazılardan oluşmaktadır. Bu grafitilerde *triratna*, *Buda*, *dharma*, *sangha* isimlerinden türetilmiş özel isimler, Budist rahiplerin unvanları ve Budist olmayan kişilerin de isimleri yer almaktadır. Bu yol üzerindeki petrogliflere gelince, basit dağ keçileri çizimlerinden ustaca çizilmiş Budist stupalar, Buda ve bodisatva portreleri ve Budist eserlerden alınmış sahne tasvirlerine kadar geniş bir motif ve üslûp çeşitliliği mevcuttur. Bu Budist resim ve yazılar, Budist rahip ve rahibelerin Yukarı İndus, Gilgit ve Hunza vadilerinde ancak M.S. V. yüzyıldan sonra başlayan Budist stupa ve manastırların inşasından çok önce kullandıkları yolların tespitini yapılabilmesini sağlamışlardır.

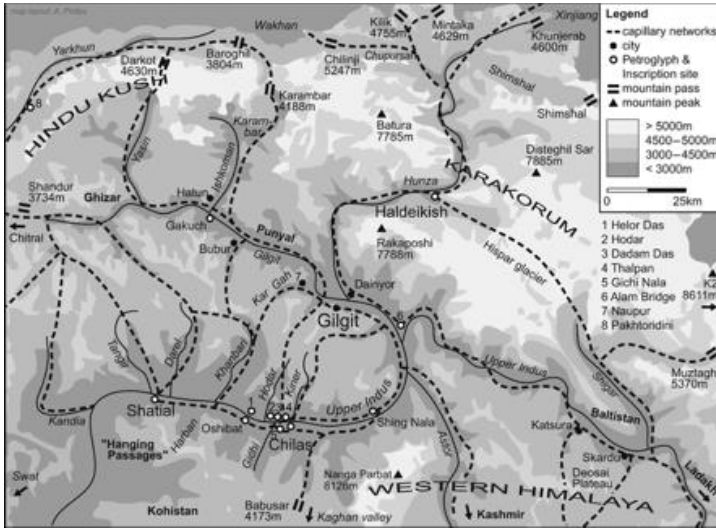
Budizm'in Çin'e girişi genellikle M.S. I. yüzyılda Han Sülalesi imparatoru **Ming-ti** dönemine tarihlendirilmektedir. Bu imparatora atfedilen "**Beyaz At Efsanesi**"ne göre M.S. 68 yılında başkent Lo-yang'da iken Ming-ti bir gün rüyasında sırtındaki yükten müthiş bir aydınlık sızan muhteşem bir beyaz at ve ardından bağdaş kurmuş şekilde bir lotus üzerinde oturan siyah ve bukleli saçlarını farklı bir topuz ile toplamış, gizemli giysileri olan ve bakışlarından hoşgörü fışkıran birini görmüştür. Hemen ardından bir elçi heyeti geldiği haberiyle uyandırılmıştır. Gelen hediyelerden biri rüyasında gördüğü "Uyanmış prensin", Buda'nın heykelidir. İmparatorun Budist olmasının ardından Çin'de ilk Budist tapınak **Baima Si**, "**Beyaz At Tapınağı**" ismiyle Lo-yang'da kurulmuştur²⁷.

²⁶ Neelis, *Overland Shortcuts*, s. 16

²⁷ Cyrille J.-D. Javary, *Les Trois Sagessees Chinoises Taoïsme, Confucianisme, Bouddhisme*, Albin Michel, 2012, s. 163-165. Ming-ti'nin rüyasının farklı anlatımı için bkz. Tezcan, *a.g.m.*, s. 121

Harita-2: A. Foucher'e Göre Taxila'dan Baktriya'ya uzanan "Eski Yol" (La Vieille Route) (Neelis 2002, Map 1)

Harita-3: Kuzey Pakistan'daki Petroglif ve Grafiti Merkezleri, (Neelis, 2012, Fig. 1.2)

Budizm'in genel yayılma teorisine göre, Budist misyonerler Türkistan ve Çin'e Dharma'yı İpek Yolu üzerindeki büyük ticaret merkezlerinin birinden diğerine geçerek yaymışlardır. Zürcher, ekonomik açıdan asalak olarak yaşayan Budist ruhban sınıfının bu merkezlerde bağışlar yoluyla geçici manastırlar inşa ettikleri dönemi

“temas genişlemesi” süreci olarak tanımlanmıştır²⁸. Ancak bu yollardaki en erken stupa ve manastırların M.S. 250 yıllarına tarihlendirilmesi ve bundan yüzyıllar önce Tarım Havzası ve Çin (Lo-yang)’de Budist toplulukların yer alması sebebiyle Zürcher, bu durumu açıklamak için iki yüzyıl boyunca Tarım Havzası’nın “transit bölge” olduğunu²⁹ belirtmiş, böylelikle İpek Yolu üzerinden yayılma teorisini “uzun mesafe geçişi” teorisi ile tamamlamıştır³⁰.

K. Kudara, Tarım Havzası’ndaki en büyük Budist merkezleri **Kaşgar’daki Şule, Hotan’daki Yutian, Kuça’daki Guici, Turfan’daki Kao-chang ve Dunhuang** olarak listelemektedir³¹. Güney İpek Yolu üzerinde bulunan en büyük şehir olan Hotan, Kuzeybatı Hindistan (özellikle Gandara)’la ekonomik ve dini temaslarını ve Çin ile vergiye yönelik temaslarını M.S. ilk bin yıl içinde sürdürmüştür. Hotan’ın doğusunda Güney İpek Yolu boyunca uzanan **Niya, Endere, Miran, Lolan** gibi bölgesel merkezler de Budist sanat ve mimari merkezleri olmuşlardır. Tarım Havzası’nın kuzeybatısında yer alan **Kuça** bölgesi ise, mağara manastırlarda yer alan duvar resimleri (muhtemelen M.S. IV.- V. yüzyıl), mağaralarda bulunan Budist yazmaları (muhtemelen M.S. II.- VII. yüzyıl), ve stupa kalıntıları (en erken örnekleri muhtemelen M.S. II.-III. yüzyıl) vasıtasıyla Budist sanat ve edebiyatın pek çok merhalesini yansıtmaktadır³². Tarım Havzası’nın Kuzey İpek Yolundaki Budist topluluklar, bu yolu M.S. V. yüzyılda henüz Güney İpek Yolu’nun yerini almadan önce katetmeye başlamışlardır. Bu yolun en önemli bölgelerinden olan **Turfan**’da Budizm’in en erken örnekleri, V. Hansen’in araştırmasında ulaştığı bulgular olan en erken sutra kolofon tarihine ve Çin kaynaklarında yer alan Hindistan’dan Turfan’ın batısına yapılan misyoner hareketlerin kaydına göre M.S. IV. yüzyıla dayanmaktadır³³.

Güney Asya’dan gelen veya geçen Budist misyonerlere ilişkin azizlerin hayat öykülerini anlatan en önemli Çince eserler, *Seng-you* (yaklaşık 515), *Huijiao* (yaklaşık 530) ve *Daoxuan* (664)’e ait eserlerdir. Bu kayıtlardaki pek çok isim, bazen Keşmir, bazen Kapisa (Begram) olarak tercüme edilen Jibin Bölgesi, yani Güney Asya’nın kuzeybatı bölgeleri, **Kuzey Pakistan**’dan, bazıları ise deniz yollarından gelmişlerdir. Hatta bazı rahiplerin Hindistan’dan Çin’e geliş güzergâhları detaylı olarak bilinmektedir (**Harita 5**).

²⁸ Neelis, *Overland Shortcuts*, s. 22-23.

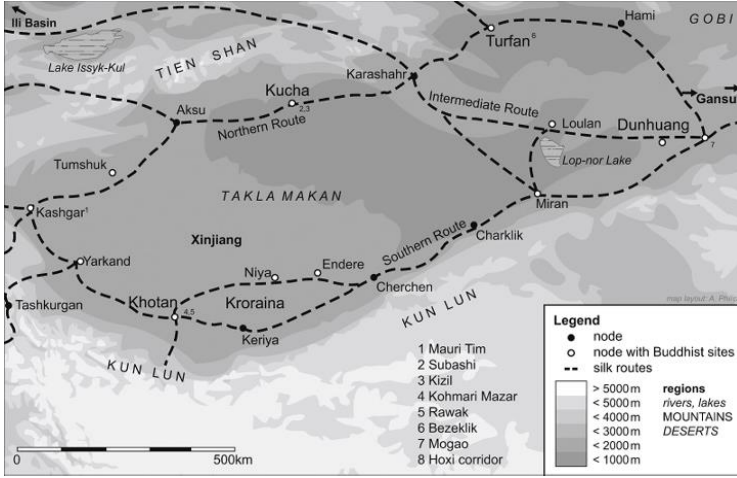
²⁹ Erik Zürcher, “Buddhism Across Boundaries: The Foreign Input”, *Sino-Platonic Papers*, 222 (2012), (Buddhism Across Boundaries, Ed. J.R. McRae, J. Nattier), s. 5-6

³⁰ Neelis, *Overland Shortcuts*, s. 23.

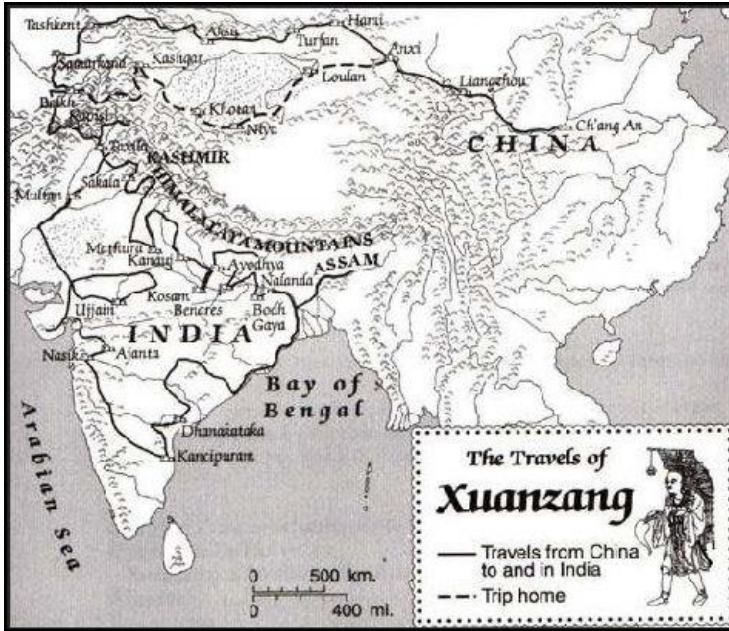
³¹ Kudara, *A Rough Sketch of Central Asian Buddhism*, s. 99-100.

³² Neelis, *Overland Shortcuts*, s. 25

³³ Valerie Hansen “The Path of Buddhism into China: The View from Turfan”, *Asia Major*, 3rd ser., 11.2, 1998, s. 40-41

Harita-4: Tarım Havzası İpek Yolları ve Budist Merkezler (Neelis, 2012, Fig. 1.3)

Harita-5: Ünlü Budist Rahip Hsüen-Tsang'ın Seyahat Rotası

İpek Yolu Üzerinden Türklerle Temas Kuran Budist Rahipler, Hacılar Doğu Türkistan'da kuzeyde Kuça, güneyde ise Dunhuang ve Hotan üzerinden

yayılan ve Çin’de cemaat toplulukları oluşturan Budist misyonerler, M.S. II. yüzyılın ikinci yarısına doğru Hint dillerindeki eserleri Çince’ye tercüme etmeye başlamışlardır. Bunlardan en bilinenleri *An-shih- kao*, *An Hsüan* ve *Yen Fo-t’iao* olup Hinayana Budizmini yaymışlardır³⁴. Çin’de Mahayana Budizmi’nin ise, M.S. II. yüzyıldan itibaren Toharistan’dan Çin’e giden **sha-men**, **sang-men** (**sramana**) olarak bilinen rahipler tarafından yayıldığı konusunda görüşler bulunmaktadır. Hindistan’dan gelen Budist rahipler de M.S. III. yüzyıldan itibaren Çince tercüme faaliyetlerine başlamışlardır. Bunlardan en bilinenleri, M.S. 286 yılında ilk Mahayana metnini Çince’ye tercüme eden **Dharmaraksa** ve M.S. IV. yüzyılda *Saddharmapundarika Sutra*’yı tercüme eden **Kumarajiva**’dır³⁵. Türklerle temas kuran diğer bir Batı Hindistanlı rahip **Dharmagupta** Afganistan (Kapisa) ve Hinduş Dağları üzerinden Taşkurgan’a, oradan Kaşgar ve Kuça üzerinden Xi’an ve Lo-yang’a ulaşmıştır.

Sonraki Chao Devleti’nin kurucusu **Shih Lo (319-333)**’yu Budizm’e döndüren ve onun himayesinde Hunlar arasında Budizm’i yayan kişi, muhtemelen Hint asıllı olan ve adı Sanskirtçe “Buda’nın kalçası” anlamındaki Budist rahip **Buddhosingha**³⁶, Çin yıllığındaki ismiyle Fo-t’u-teng’dir. Chin Sülalesi (Batı Chin 265-316, Doğu Chin 317-420)’nin resmi kaynağı olan **Chin-Shu**’da yer alan Fo-t’u- teng biyografisinde, bu rahibin Hun hükümdarını yoga ve sihir yöntemleri ile olağanüstü güçler sergileyerek nasıl etkilediği ve hayır işlerini vurgulayarak Budizm’e meylettirdiği detaylı olarak anlatılmaktadır³⁷. Shih Lo’nun sarayında Buddhosingha’nın yetiştirdiği öğrencileriyle birlikte başlayan Sanskirtçe Budist eserlerin Çince’ye tercümesi faaliyetleri, devlet himayesinde gelişen Kuzey Budizmi’nin başlangıcı olarak kabul edilmektedir.

Kuzey Liang sarayına giden **Dharmaksema** ise Jibin’de öğrenim görmüş ve Kuça’ya gitmiştir³⁸. Meng-hsün, himayesine aldığı Hint asıllı olan ve Kuça’dan gelen Mahayana Budizmi’nin önemli isimlerinden rahip **Dharmaksema** (384-433)’nin önderliğinde Liang-Chou’da pek çok sutraların çevirisini yaptırmış³⁹ ve *srmana* ilmi konusunda uzman ve pek çok sihirli güçlere sahip, ama aynı zamanda sahtekâr ve ahlâksız olan Dharmaksema’yı devlet işleri konusunda da başdanışman olarak da atamaktan geri kalmamıştır⁴⁰.

Çinli seyyahlardan Toharistan’ı ziyaret eden **Sung Yün**, burada hâkim olan Akhunlar’ın çoğunun Budizm’e inanmadıklarını ve “yabancı tanrılara” (*wai-shên*)

³⁴ Tezcan, *a.g.m.*, s. 120

³⁵ A.y.

³⁶ T.D. Baykuzu, ismini *Budhachinga* olarak zikrettiği bu rahibin Kuça asıllı ve erken Çin Budizmi’nin büyü ve kehanetleriyle ünlü efsanevi bir rahip olduğu ve arkasında bu dini Çin, Kore ve Japonya’ya yayacak kadar coşkulu ve kalabalık bir Budist cemaat yarattığını bildirmektedir. Baykuzu, *a.g.m.*, s. 201-202.

³⁷ Tezcan, *a.g.m.*, s. 132

³⁸ Neelis, *Overland Shortcuts*, s. 26-27

³⁹ Dharmaksema tarafından çevirilen önemli eserler şunlardır: *Mahaparinirvana Sutra*, *Mahasamnipata Sutra*, *Buddhacharita*, *Boddhisatva Bhumi Sutra*, *Suvarnaprabhasa Sutra*, *Upasakasila Sutra*, *Karuna Pundarika Sutra*, *Mahavaipulya Mahasamnipata Sutra*, *Bhadra Kalpika Sutra*. Baykuzu, *a.g.m.*, s. 203.

⁴⁰ Tezcan, *a.g.m.*, s. 137.

sahip olduklarını, benzer şekilde Gandara’da yaşan Akhunlar’ın da şeytanları (*kui-shên*) yüceltiğini kaydetmiştir⁴¹. Bu yabancı tanrıların; gök tanrısı *T’ien-shên* ve ateş tanrısı *Huo-shên* oldukları ise *Liang Shu*’nun 54. Kitabı bildirmektedir. Göktürk Devleti dönemine geldiğimizde ise Tabgaçlar’ın torunları olan Kuzey Ch’i (550-577) ve Kuzey Chou (556-581) hanedanlarının saraylarındaki Budist rahiplerin Göktürk kağanlarının hizmetine geçirildiği bilinmektedir⁴². Taspar Kağan Kapisa’dan Çin’e giden **Jinagupta** adlı keşişi dönüş yolunda sarayına davet edip Budizm’in akidelerini öğrenmiştir⁴³. Hintli rahiplerden; eski Peşavar’dan gelen Gandaralı bir rahip olan **Jinagupta**, Afganistan (Kapisa) ve Pamir Dağları üzerinden Taşkurgan’a, oradan Güney Tarım Havzası üzerinden Hotan’a ve Kansu koridoru üzerinden Xi’an’a gelmiştir.

Budist rahip **Hsüen-Tsang** (veya **Xuanzang**, Uyg. *Küentso*)’ın 629-645 yılları arasında Çin’den Hindistan’a yaptığı hac gezisi, gezi öncesi ve sonrası yaşamını anlatan yaşamöyküsü, Hsüen-Tsang’ın ölümünden sonra öğrencisi **Rahip Hwei-li** (*Hui-li*) tarafından başlanmış ve **Rahip Y en-ts’ung** (**Y an-cong**) tarafından tamamlanmış olan Çince adı *Ta-ts’ê-en-sê san-tsang fa-shih chuan* (*Datang daciensi sanzang fashizhuan*, “**Büyük Merhamet Manastırında (yazılmış) olan Tripitaka Üstat Biyografisi**”) olan bir eserde ele alınmıştır⁴⁴. Tang döneminde yaşamış olan Hsüen-Tsang’ın Batı Göktürk hakanı Tong Yabgu ve beylerinin hâkimiyetindeki topraklardaki seyahatini konu alan II. bölüm, Kuzey İpek Yolu ve Batı Türkistan Türk yerleşimleri hakkında verdikleri bilgilerle Türk kültürü açısından büyük önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra Türk kağanının Budist üstadı olan olumlu tutumu ve yardımında bulunması, Türkler’in o dönemde Budizm’e karşı tavrı ve dini hoşgörüsü hakkında önemli bilgiler vermektedir. 726 yılında Batı Türk illerini gezen Koreli seyyah **Hyeco**, Keşmir, Gandara, Huttal, Zabulistan gibi yerlerdeki Budist Türkler’den bahsetse de Batı Türkleri’nin asıl kitesinin o dönemde artık “Buda öğretisini bilmedikleri, ne manastırları, ne rahipleri olduğunu” aktarmakta ve onların da Batı Türkistan’ın altı bölgesinde olduğu gibi *Tengri*’ye inandıklarını zikretmektedir⁴⁵.

Sonuç olarak, Türklerin Budizmi tanınmasında ve benimsemesinde ülkelerinin İpek Yolu’nun etkin ticaret merkezlerinin üzerinde yer alması, Budizm’in misyoner bir din olması ve öğretinin yayılmasının hamiliği açısından ticari ve siyasi desteğe ihtiyaç duyması, Budist Soğdu tüccarların ve devlet adamlarının Türkler üzerindeki derin nüfuzu, öğretiyi kaynağından öğrenmek için Hindistan’a seyahat eden Budist hacılar ve hayatını hummalı bir şekilde Hint dillerinde yazılmış kutsal metinleri yerli dillere çevirmeye vakfetmiş rahiplerin Türk hükümdarlar ile temasları önemli yer tutmuştur.

⁴¹ Litvinsky, *a.g.m.*, s. 150

⁴² Günay, Güngör, *a.g.e.*, s. 168.

⁴³ *A.e.*, s. 167

⁴⁴ Bu eser ve bölümleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Zeren, *a.g.t.*, s. 545-561

⁴⁵ Mehmet Tezcan, “Eski İrânlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII / 2 (2007), s. 177

Kaynakça

BAYKUZU, Tilla Deniz, “Hunların Kayıp Kitapları ve Sutralar”, *Bilig*, 44 (2008), s. 195-210, s. 195-210

ESİN, Emel, “Burkan ve Mani Dinleri Çevresinde Türk San’atı (Doğu Türkistan ve Kansu’da)”, *Türk Kültürü El Kitabı Cild II, Kısım Ia, İslâmiyetten Önceki Türk San’atı Hakkında Araştırmalar*, Ed. H. İnalçık, v.d., Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972, s. 311-416

ESİN, Emel, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâma Giriş*, (Türk Kültürü El-Kitabı, II, Cild I/b’den Ayrı Basım), Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978

ESİN, Emel, “Türk Budist Resim Sanatının Tarihçesi”, *I. Milletlerarası Türkoloji Kongresi (İstanbul 15-20 Ekim 1973) Tebliğler 3. Türk Sanatı Tarihi*, İstanbul 1979, s. 696-758

FA-HSIEN, *The Travels of Fa-hsien (399-414 A.D.) or Record of the Buddhist Kingdoms*, Çev. H.A. Giles, Routledge & Kegan Paul, London 1956.

FOLTZ, Richard C, *İpek Yolu Dinleri. Antik Dönemden 15. Yüzyıla kadar Karayolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim*, Çev. Aydın Aslan, Medrese Yayınları, İstanbul, 2006.^[1]_{SEP}

GÜNAY, Ünver, GÜNGÖR, Harun, *Başlangıçtan Günümüze Türklerin Dini Tarihi*, Beşinci Baskı, Rağbet Yayınları, İstanbul 2009.^[1]_{SEP}

HANSEN, Valerie, “The Path of Buddhism into China: The View from Turfan”, *Asia Major*, 3rd ser., 11.2, 1998, s. 37-66

JAVARY, Cyrille J.-D., *Les Trois Sagesses Chinoises Taoïsme, Confucianisme, Bouddhisme*, Albin Michel, 2012

KLIMKEIT, Hans-Joachim, “Buddhism in Turkish Central Asia”, *Numen*, XXXVII/1 (1990), s. 53-69

KUDARA, Kogi, “A Rough Sketch of Central Asian Buddhism”, *Pacific World Journal*, Third Series 4 (2002), s. 93-107.^[1]_{SEP}

KUDARA, Kogi, “The Buddhist Culture of Old Uighur Peoples”, *Pacific World Journal*, Third Series 4 (2002), s. 183-195.

LITVINSKY, B.A., “The Hephthalite Empire”, *History of Civilizations of Central Asia III: The Crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*, Ed. B.A. Litvinsky, UNESCO Publishing, Paris 1996, s. 138-165

LIU, Xinru, *The Silk Road in World History*, Oxford University Press, Oxford 2010.

NEELIS, Jason, “Overland Shortcuts for the Transmission of Buddhism”, *Highways, Byways and Road Systems in the Pre-Modern World*, Ed. S. Alcock, J. Bodel, R. Talbert, Wiley- Blackweel, Mailey 2012, s.12-32

NEELIS, Jason, *Early Buddhist Transmission and Trade Networks. Mobility Exchange within and beyond the Northwestern Borderlands of South Asia*, Brill,

Leiden-Boston 2011

NEELIS, Jason, “La Vieille Route Reconsidered: Alternative Paths for Early Transmission of Buddhism Beyond the Borderlands of South Asia”, *Bulletin of the Asia Institute*, New Series, XVI (2002), s. 143-164

TEKİN, Şinasi, *Kuanşi İm Pusar (Ses İşiten İlâh), Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapundarika-sutra)*. *Uygurca Metinler I*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993

TEZCAN, Mehmet, “Eski İrânlılarda Xvarena Anlayışı ve Bunun Türklerdeki Kut ile Münasebeti”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXII/2 (2007), s. 167-193

TEZCAN, Mehmet, “Eski Türklerde Budizm Örneğine Göre Din-Devlet İlişkileri (IV.-V . yıllarda Kuzey Çin’deki “Yabancılar”)", *XIV. Türk Tarih Kongresi Ankara: 9-13 Eylül 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. I., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2005, s. 113- 173.

ZEREN, Münevver Ebru, “Maniheizm ve Budizm’in Uygurlar’ın Kültür Hayatına Etkileri”, *Basılmamış Doktora Tezi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiyat Araştırmaları Anabilim Dalı, İstanbul 2015.

ZEREN, Münevver Ebru, “Budist Türklerin Bıraktıkları Dünya Mirası Eserler”, *VI. Uluslararası Türk Sanatı, Tarihi ve Folkloru Kongresi/Sanat Etkinlikleri, 12-13-14 Mayıs 2016*, (Ed. Osman Kunduracı, Ahmet Aytaç), Öz Hür Ofset Matbaacılık, Konya 2017, s. 807-812

ZÜRCHER, Erik, “Buddhism Across Boundaries: The Foreign Input”, *Sino-Platonic Papers*, 222 (2012) (Buddhism Across Boundaries, Ed. J.R. McRae, J. Nattier), s. 1-25

20.YY'İN İLK YARISINDA BATI AVRUPA VE ABD'DE FAİZ ORANLARININ GELİŞİMİ

The Development of Interest Rates in the Western Europe and the United States in the First Half of the 20th Century

ALİ BİRVURAL-NEVİN COŞAR*

Özet

20. Yüzyılın ilk yarısında finans piyasaları İki Dünya Savaşı ve Büyük Depresyon'dan etkilenmiştir. Her ülkenin iktisadi, mali ve siyasi yapısına göre şekillenen finans piyasaları büyük değişim geçirmiştir. 20. Yüzyılın ilk yarısında kredi hacimleri olağanüstü biçimde büyümüştür. Savaşta ülkeler ordularını finanse etmek için, savaş sonrası ise savaş yıkıntısını gidermek üzere kredi talep etmişlerdir.

Bu süreçte faiz oranlarındaki değişim çalışmamızın ana noktasıdır. Bildiride İngiltere, Fransa, Almanya ve A.B.D'deki faiz oranları kısa vadeli ve uzun vadeli olarak karşılaştırılarak neden sonuç ilişkileri vurgulanacak ve aralarındaki bağlantı incelenecektir. Burada kullanılacak temel kaynaklar ülkelerin Merkez Bankaları borçlanma ve borç verme oranları ile açık piyasa işlemleri ve diğer kısa vadeli özel kaynaklar olacaktır. Çalışmada incelenecek ülkelerdeki lokal piyasalar ve yerel yönetim bonoları da eklemenecektir. Çalışma kapsamında faiz verileri enflasyon etkisinden arındırılarak veya sabit oranlar kullanılarak standardize edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Faiz, Faiz Oranı, Finansman, Kredi Piyasaları.

Abstract

In the first half of the 20th century, financial markets were influenced by the World War II and the Great Depression. Financial markets, which are shaped according to the economic, financial and political structure of each country, have undergone a great change. In the first half of the twentieth century, credit volumes grew remarkably. The countries in the war demanded a loan to finance their armies, and the war in the post-war period.

In this process, the change in interest rates is the main point of our study. In this paper, the interest rates in the UK, France, Germany and the USA will be compared in the short-term and long-term and the cause-effect relations will be emphasized and the connection between them will be examined. The main resources to be used here will be the Central Bank borrowing and lending rates of the countries, open market operations and other short-term private resources. Local markets and local government bonds will be integrated in the study. Within the scope of the study, the

* Prof. Dr. Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, İstanbul, nevincosar@gmail.com

interest data has been tried to be standardized by using the inflation rate or by using fixed rates.

Key Words: Interest, Interest Rate, Financing, Credit Markets.

Giriş

Yirminci yüzyıla kadar faizin varlığı ve hangi değişkenlerin faiz oranını belirlediği konusu ciddi bir incelemeye konu olmamıştır. Günümüze kadar paranın fiyatı olarak kabul edilen faiz oranı genel anlamda herhangi bir fiyat gibi serbest bırakılmamış ve istisnasız sıkı bir şekilde kontrol edilmiş ve hatta çeşitli faiz kanunları ve diğer düzenleme araçları ile siyasi otoritelerin kontrolü altında tutulmuştur. Ülkelerin siyasi ve iktisadi gelişim süreci, toplumsal yapısı uzun dönemde faiz oranlarının gelişimini etkilerken, kısa dönemde savaşlar, ekonomik krizler, siyasi gelişmeler kısa vadeli faiz oranlarını etkilemiştir. Dolayısıyla, uzun vadeli faiz oranlarının kısa vadeli oranlara göre çok daha az hareketli olduğu görülmüş, çalışmadaki örnek ülkelerde de bu nedenle faiz oranlarının birbirini takip edecek şekilde birbirine yaklaştığı dönemler yaşanmıştır.

20 inci yüzyılın ilk 50 yıllık döneminde yaşanan dünyayı yakıp yıkan dünya savaşları ve evrensel düzeyde yaşanan İktisadi Kriz (Büyük Depresyon) faiz oranlarını etkileyen önemli faktörler arasındadır. Savaşta ülkeler ordularını finanse etmek için, savaş sonrası ise yıkılan ülkelerini yeniden yapılandırmak için krediye ihtiyaç duyması faiz oranlarını etkilemiştir. Ayrıca, ülkelerarası iktisadi işbirliği ve dayanışma ilişkilerinin zayıflaması bu süreçte ülkelerin uyguladığı otarşik iktisat politikaları finans piyasalarını ve faiz oranlarını etkilemiştir. Çalışmada faiz oranlarının gelişimi çeşitli siyasi ve iktisadi gelişmeler çerçevesinde ortaya konacaktır. Bu çerçevede İngiltere, ABD ve Almanya incelenecek ayrıca Türkiye'deki gelişmeler kısaca ele alınacaktır.

1. İngiltere

Büyük imparatorluk açısından 20. yüzyıl 1899-1902 Boer Savaşı¹ ile açılmış ve bu durum ekonomik zorlanma yaratmıştır. Yüzyılın ilk on yılı emeğin gücünün ve sosyal mevzuatın harekete geçirilmesi ile geçerken, yaşlılık aylığı, sağlık ve işsizlik sigortası gibi kavramlar oluşmaya başlamıştır. Fransa ile Entente Cordiale'nin kurulması ve Almanya ile 1904 gerilimi ve donanma rekabetinin getirdiği, borçlanma maliyet artışları olmuştur. Pound ve Sterlin, "altın kadar iyi", gerçek bir uluslararası para birimidir. İngiltere'de bunun için yabancı yatırımlar artmıştır.²

Tablo 1: 1900-1950 Yılları Arası İngiltere'de Faiz Oranlarını Etkileyen Bazı Gelişmeler³

Yıl	Olay Gelişimi	Faiz Oranı
1899-1902	Boer Savaşı	2,5
1904	Almanya Donanma Krizi	2,83

¹ Britanya İmparatorluğu ile Transvaal Cumhuriyeti ve Orange Devleti adlı iki Boer (Afrikaner) cumhuriyeti arasındaki savaş (11 Ekim 1899-31 Mayıs 1902)

² Bogart, Ernest L. Economic History of Europe, 1760–1939. Londra: Longmans, Green & Co., 1942. s. 72-73

³ İngiltere Merkez Bankası Verileri derlenmiştir.

1914-1918	1.Dünya Savaşı	4,58
1929	Büyük Depresyon	4,60
1931	Ekonomik Kriz	4,53
1939-1945	2.Dünya Savaşı	3,14
1947	Hindistan'ın Bağımsızlığı	2,76

1. Dünya Savaşı, 1914-1918, dünya piyasalarını şaşkırtarak bir panik havası yaratmıştır. Mali panik, hazırlıksız yakalanmış olunan 1914 yılında meydana gelmiştir. I. Dünya Savaşı'nda savaşan devletlerin askeri harcamaları ve bütçe açıkları hızla artmıştır. Kaynakların savaş için seferberliği ile ekonomide hükümetin müdahalesi kaynak dağılımını bozmuştur. İngiliz vergi gelirleri üç katına çıkmış olmasına rağmen bütçe açıkları genişlemiş, ulusal borç 11 kat artmış, banka mevduatları ise yaklaşık %450 oranında artmıştır.

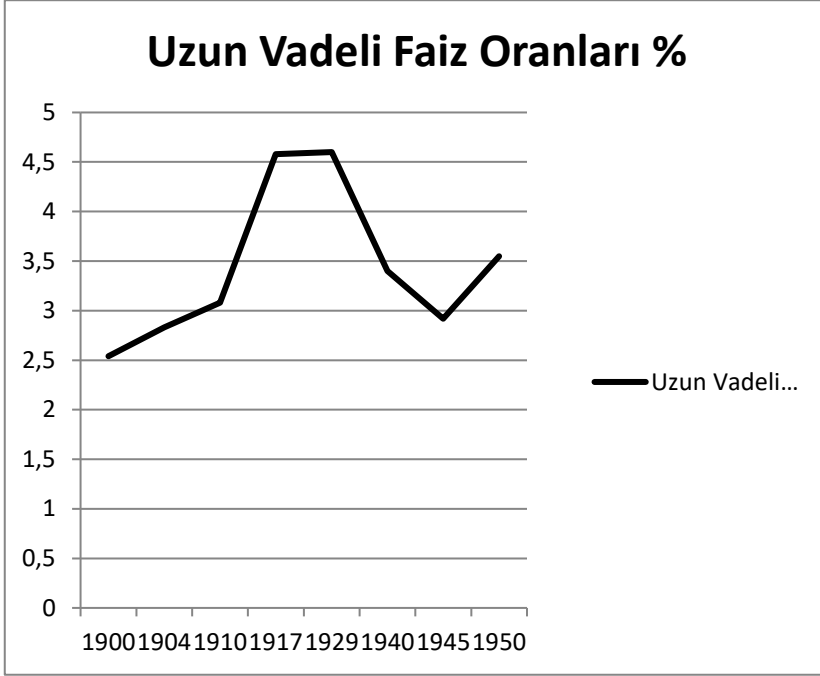
Birinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, İngiliz ekonomisinin seyri Amerika Birleşik Devletleri ekonomisine benzemektedir. 1919–1920 ve 1920-1921 yıllarında keskin bir depresyon yaşanmış ve işsizlik%10'a yükselmiştir. Büyük Buhran'da İngiltere'deki depresyon hem finansal piyasalar hem de reel sonuçlar açısından, ABD'den çok daha hafif ekonomik çöküş yaşatmıştır.⁴ Ancak İngiltere'de sonraki iyileşme, Amerika Birleşik Devletleri kadar hızlı olmamıştır. Dış pazarlar kaybedilmiş ve ihracat, savaş öncesi toplamının%50'sine düşmüştür. Dünya çapında koruyucu tarifeler İngiliz ticaretini engellemiştir. İngiltere 1920'lerde Sterlininin konvertibilitesini geri getirmek için mücadele etmiş, ancak 1931 yılında terk etmiştir. Faiz oranları savaş zamanlarına yakın tutulmuştur.⁵

1929 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde Wall Street borsasındaki çöküş büyük krizi getirmiştir. Kriz tüm dünya ekonomisini ve finans piyasalarını etkilemiştir. Londra Borsasında ve dünya çapında bir kredi tasfiye dalgası başlamıştır. Dünyanın önemli bir kısmını finanse eden Amerikan sermayesi krizle birlikte Avrupa'dan ve piyasalardan çekilmiştir. İngiltere'deki faiz oranları 1929'dan 1931'e kadar %24 düşüş göstermiştir. 1931'de Avusturyalı Creditanstalt'ın iflas etmesi ile Avrupa çapında yeni bir finansal kriz yaşanmıştır. Eylül 1931'de altın standardı İngiltere'de terk edilirken, 1932'de otuz beş ülke altın standardından ayrılmış ve sadece A.B.D, Fransa, İsviçre, Hollanda ve Belçika bu standartta kalmıştır. Gelecek birkaç yıl boyunca devalüasyon olmuş ve bir poundun değeri 5 dolara yükselmiştir.

⁴ Wood, C. Mills, *Monetary and Banking History*, Routledge International Studies in Money and Banking Yayınları s.158

⁵ Bogart, Ernest L. *Economic History of Europe, 1760–1939*. Londra: Longmans, Green & Co., 1942 s. 421

Grafik 1: 1900-1950 Yılları Arası İngiltere’de Uzun Vadeli Faiz Oranları⁶

İngiltere'nin altın standardını terk etmesinden (1931) hemen sonra, İngiliz Para politikası tersine dönerek faiz oranları hızla düşerken, üretim ve tüketimi teşvik etmek için her türlü çaba gösterilmiştir. Ancak, bu politikalar küçük savaşlar ve politik krizlerce gölgelenmiştir.

1934 yılında Versailles Antlaşması'nın Almanya tarafından feshi, İtalyan-Etiyopya çatışması 1935–1936, İspanya'nın 1936–1939 Sivil Savaşı; 1936 yılında Rheinland ve yeni bir dünya savaşı korkusu ile faiz piyasalarında oranlar yükselmiştir. 1930larda uluslararası ticaret, bütçeler ve iktisat politikaları yeniden düzenlense de refah ve istikrar geri dönmemiştir ve dünyanın altın rezervlerinin çok büyük bir kısmı A.B.D'ye kaçmıştır.

1939'da II. Dünya savaşının patlak vermesi sürpriz olmamış, piyasalar ve ülkeler 1930ların ikinci yarısından itibaren bu duruma hazırlanmıştır.

⁶ İngiltere Merkez Bankası-Özel Piyasa ortalaması alınmıştır

Tablo 2: 1900-1950 Yılları Arası İngiltere'de Hükümet Bono Faiz Oranları⁷

Yıl	Faiz Oranı
1900	2,75
1910	5
1920	5
1930	4,50
1940	3
1950	5,5

* Rakamsal veriler Sidney Homer ve Richard Sylla'nın A History of Interest kitabından derlenmiştir.

Grafik 2: 1900-1950 Yılları Arası İngiltere'de Kısa Vadeli Faiz Oranları

II. Dünya Savaşı'ndan sonra, finansal düzeltme ve kazanma mücadelesini ideolojik ve politik farklılıklar belirlemiş ve bazıları İşçi Partisi tarafından incelenmiştir. Parti kendi içinde tutarlı ve barış zamanı ekonomisine uygun politikalar belirlemiştir. Sübvansiyonlar, fiyat kontrolleri, yatırım kontrolleri ve uygun faiz oranları, kamu mülkiyeti kavramları iktisat politikalarına eklenmiş, Keynesyen politikalar siyasete hâkim olmuş, ağır sanayi 1946'da İşçi Partisinin ilgisini çekmiştir.

⁷ Sidney Homer ve Richard Sylla'nın A History of Interest kitabından alınarak tablolaştırılmıştır.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında yükselen kısa vadeli faiz oranları 1930'lardan itibaren düşmüştür. İngiliz faiz oranları, para rejimleri ve enflasyondan arındırıldığında ortalama gerçek oran 1915-1950 arasında yıllık yüzde 1.94'tür.⁸

2. Amerika Birleşik Devletleri

Geniş bir coğrafyaya sahip olan A.B.D'de örneğin Kaliforniya, Pasifik bölümünü temsil eder ve Teksas, Batı Güney Merkez bölümünü temsil etmektedir.⁹ 1914-1917'de Federal Rezerv Sisteminin organizasyonuna izin veren hükümet, Amerikan mali yapısında temel bir değişiklik yapmıştır. Banka rezervleri biriktirilerek ve son kredi verenler oluşturularak tahvil, mevduat ve kısa vade fonlarındaki düzensiz artışlara son verilmiştir. Oranlardaki mevsimsel dalgalanmalar yumuşatılarak, kısa vadeli borçlular açısından panik oranlarına ulaşılması engellenmiştir.¹⁰ Federal Rezerv Sistemi planlandığında, esnek bir para birimi hedeflenmiş ancak bu durumu kısa bir süre sonra Birinci Dünya Savaşı takip etmiş ve devasa bir hükümet borcu oluşmuş, kısa vadeli faiz oranları yükselmiştir. 1920 lerden itibaren faizler inişe geçmiş, ABD Hazine tahvil faiz oranları Mayıs 1931'de yüzde 1'in altına düşmüş ve yüzde 1'in altında kalmıştır.¹¹ Birkaç on yıl boyunca hükümet borçları ticari borçlarla değiştirilerek üye bankaların portföylerinde ve rezerv bankaları ile yeni anlaşma yapılarak, Büyük Depresyonun etkileri azaltılmaya çalışılırken, II. Dünya Savaşı bu trendi bozmuştur. Bu sürecin sonunda bankaların ve hükümetin sunduğu, tanıtım amaçlı çok düşük faiz oranları ve tam istihdam politik bir hedef haline gelmiştir. 1950'lerde ABD de ve yurtdışındaki bankalar, esnek faiz oranı politikalarına geri dönmüştür.

Tablo 3: 1900-1950 Yılları Arası A.B.D.'de Faiz Oranlarını Etkileyen Bazı Gelişmeler¹²

Yıl	Olay Gelişimi	Faiz Oranı
1899-1902	Boer Savaşı	2,5
1904	Almanya Donanma Krizi	2,83
1914-1918	1.Dünya Savaşı	4,58
1929	Büyük Depresyon	4,60
1939-1945	2.Dünya Savaşı	3,14

Dünyada bu dönemde ekonomilerde bankacılık kaynakları arttı. A.B.D açısından bakıldığında dış borç verme faiz oranları da değerlendirilebilir. Doların güçlenmesiyle Cumhurbaşkanı Theodore Roosevelt'in 1904'teki duyurusu bağlamında ABD, Orta Amerika ve Karayiplerin içişlerine müdahale etmeye hazırdı

⁸ Wood, C. Mills *a.g.e* s. 46

⁹ Jeremy Atack, Larry Neal *The Origins and Development of Financial Markets and Institutions* Cambridge University Press, 2009, s. 48

¹⁰ Kontrat oranı ve peşinat, 1920'lerde borç verenlerin tümü için aynı kalmıştır. Kredi oranı ve peşinat için ödenmesi gereken oran, mali kriz sırasında yükseldi. Hayat sigortası şirketleri tarafından yapılan krediler ve ödeme oranları 1930'un geri kalanında düşmüştür. ¹⁰ Keynes, ABD'nin 1930'larda likidite tuzağına düştüğüne inanmıyordu.

¹¹ Wood, C. Mills *a.g.e*, s.159

¹² FED ve Sidney Homer ve Richard Sylla'nın A History of Interest kitabından alınarak tablolştırılmıştır.

ve ABD'nin etki alanındaki ülkelerde borç fiyatları bu 50 yıllık periyotta yaklaşık yüzde 75 artmıştır.¹³

Tablo 4: 1900-1950 Yılları Arası A.B.D 'de Hükümet Bono Faiz Oranları¹⁴

Yıl	Faiz Oranı
1900	3,24
1910	5
1920	5,27
1930	4,50
1946	2,53
1950	5,5

1929 sonbaharında borsa çöküşüyle birlikte para piyasası rahatlamış ve faiz oranları düşerken ve tahvil piyasası yükselmeye başlamıştır. Eylül 1929'da %4.59'dan %3.99'a, 1930 yılının ortalarında ise reeskont oranı %3'e düşmüştür.

1920'ler boyunca, iki kısa vadeli oran "normal" bir şekilde hareket etmektedir. Sıfırın çok üzerindedir ve savaş sonrası parasal krizler sırasında her ikisi de Ocak 1920'den Temmuz 1921'e kadar şiddetli durgunluk yıllarından başlayarak artmaktadır. Federal Rezervin savaş sonrası enflasyonu yavaşlatmak için iskonto oranını artırma kararı ile her iki oran da 1930'ların başlarında artmıştır. Bundan sonra ise, iki oran düşmüştür. 1934'ün sonuna gelindiğinde, kısa vadeli özel sermaye yüzde 1,00'ün altında ve kısa vadeli hükümet fonları neredeyse sıfıra yaklaşmıştır. Genel olarak, kısa vadeli oranlar 1930'ların ikinci yarısında düşük ve sabit kalmıştır.

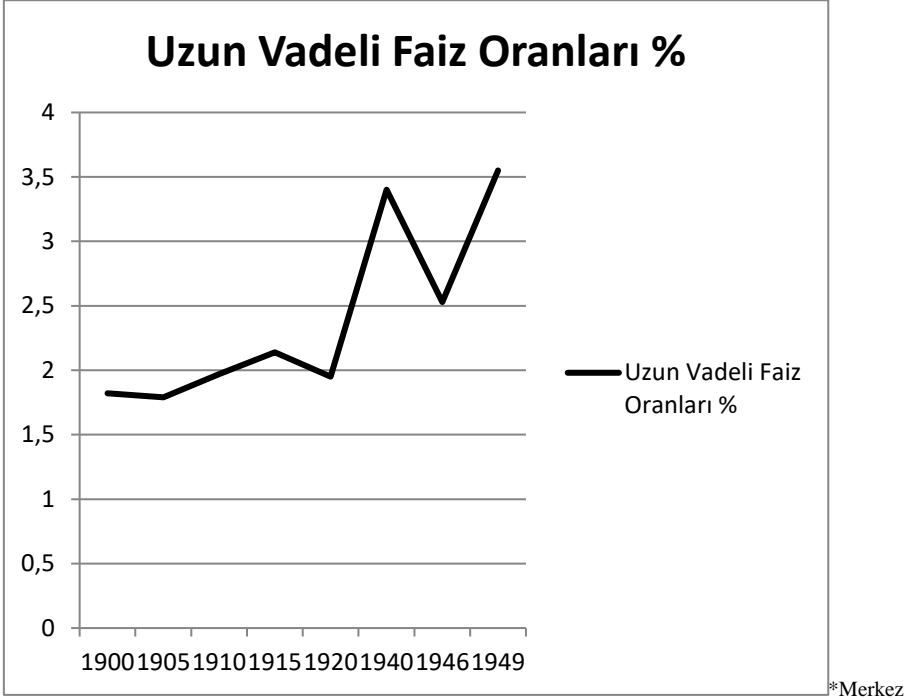
ABD de kısa vadeli faiz oranları New Deal politikasıyla düşerken, uzun vadeli faiz oranları yükselmiştir. Hükümet Doları devalue ederek altın stoklarını artırmış, gevşek bir para politikası izleyerek kredi hacmini genişletmek için düşük faiz politikası uygulamış, kamu harcamalarını artırarak yatırımları canlandırmıştır.¹⁵ Finansal piyasalar ve bankacılık sektörü kontrol altına alınmıştır.

¹³ Wood, C. Mills. S.28

¹⁴ Sidney Homer ve Richard Sylla'nın A History of Interest kitabından alınarak tablolaştırılmıştır.

¹⁵ Üç ayın sonuna kadar doların altın cinsinden değeri 31,36 dolardan 35 dolara kadar yükselmişti. 1934'ün ilk ayında da bu noktada bağlandı. Dolar altına göre %40 devalüe olmuştu. 1934'te dünya altın fiyatını artık ABD belirliyordu; dünyada ekonomik güç el değiştiriyordu. Bilsay Kuruç, Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi, Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2011.

Grafik 3: 1900-1950 Yılları Arası A.B.D’de Uzun Vadeli Faiz Oranları

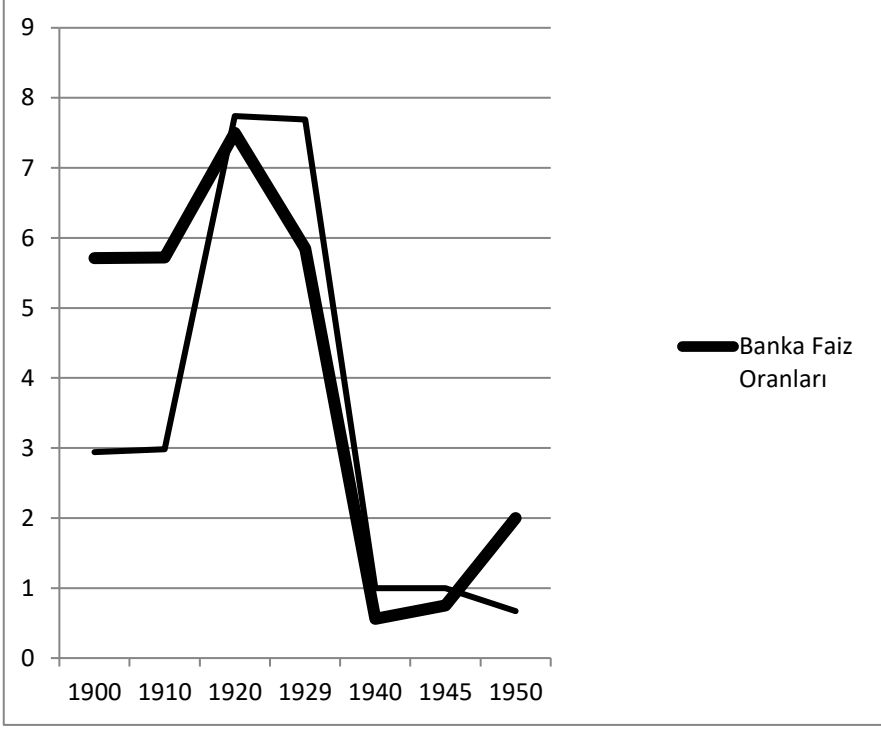

Bankası-Özel Piyasa ortalaması alınmıştır

1930’larda hem ticari kâğıt pazarı hem de kredi piyasası da önemsiz bir şekilde küçülmüştür. Diğer kısa vadeli kredi formları, bazen negatif getiriler getirmiştir. Federal Rezerv Sisteminin kurulmasından önce ticari kâğıt için birkaç gün için %18 veya %36’ya varan oranlar alışılmadık bir şey değildir. Federal Rezerv Sistemi, ticari kâğıt piyasasına daha fazla yardımcı olarak ve diğer kısa vadeli piyasalara da yardım etmiştir.

1930’larda tüm kısa vadeli oranlar keskin bir düşüş göstermiştir. Uzun süren depresyon %1’in altında nominal seviyelerle borçlanmayı getirmiştir. 1940’ların başlarında en düşük oranlı borçlanma kademeli olarak artmaya başlamıştır. Hazine, savaşla ilgili olmayan borçlanmayı sınırlandırmış ve düşük seviyelerde kısa vadeli faiz oranlarını devlet belirlemiştir.

Grafik 4: 1900-1950 Yılları Arası A.B.D'de Kısa Vadeli Faiz Oranları ¹⁶

3. Almanya

Yirminci yüzyılda Almanya'nın, politik ve iktisadi tarihin yanı sıra finansal alanda da önemli etkileri olmuştur. Almanya, 1900 yılına gelindiğinde, Britanya ve Amerika Birleşik Devletleri'ni çelik üretiminde geçmiştir. Alman malları Fransa dışında kıtadaki bütün büyük pazarları ele geçirmiştir. 1913'te gayri safi millî hasılanın yüzde 60'ı sanayiden kaynaklanan Almanya, İngiltere ve Fransa'daki fabrikalardan daha büyük, daha modern yeni teknolojiye fabrikalara sahiptir¹⁷.

Almanya dünya piyasalarını ve hammadde kaynaklarının paylaşımında İngiltere ve Fransa ile rekabete girmiş, iktisadi gücünü artırmış, teknolojisini geliştirmiş, yeni sanayi kollarında üstünlük sağlamış ve iktisadi gücüne dayanarak Birinci Dünya savaşına girmiştir. Ancak, uzun süren savaşı sürdürmeye Alman ekonomisinin gücü yetmemiş, Birinci Dünya Savaşı'nda Almanya mağlup edilmiş ve ağır bir darbe almıştır. Versay Anlaşması ağır savaş tazminatları ve borçlarını kapsıyordu. Hükümet, para basarak büyük çaplı borçlar ve tazminatlarla sarsılmış olan borçlanma açıklarını finanse ederken, ekonomi 1922-23'te hiper enflasyona girmiştir. I. Dünya Savaşından sonraki büyük enflasyonun hikayesi iyi bilinirken çağrı kredilerindeki faiz

¹⁶ Sidney Homer ve Richard Sylla'nın A History of Interest kitabından alınarak tablolaştırılmıştır.

¹⁷ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Eylül 2007. s. 87

oranı yıllık %10,000'in üzerindedir. Ancak reel olarak bakıldığında bu oran aslında %40'lar düzeyindedir. Çalışmamızda da reel faizler incelendiğinden rakamlar bu şekilde gösterilmiştir. Hiperflasyon, mali konsolidasyona dayanan bir istikrar paketi ile sonlandırılmış, Daves komisyonu 1924 de Alman ekonomisini yeniden düzene sokarak işlemini sağlamıştı. Bu noktadan sonra faiz oranlarının düşmeye başladığı görülmektedir (Grafik 5 ve 6). Siyasi ve mali alandaki gelişmelere bir de Büyük Depresyon'un eklenmesi iktisadi ve finansal sorunları artırmıştı.

Tablo 5: 1900-1950 Yılları Arası Almanya'da Faiz Oranlarını Etkileyen Bazı Gelişmeler¹⁸

Yıl	Olay Gelişimi	Faiz Oranı
1914-1918	1.Dünya Savaşı (2.Reich)	5,06
1918	Weimar Cumhuriyeti	5,11
1919	Versailles Anlaşması- Wielkopolska Ayaklanması	6,20
1923-1925	Ruhr İşgali	9,97-8,45
1929	Büyük Depresyon- Young Planı	7,27
1939-1945	2.Dünya Savaşı	4,56-3,56
1946	Bölünme	5,22

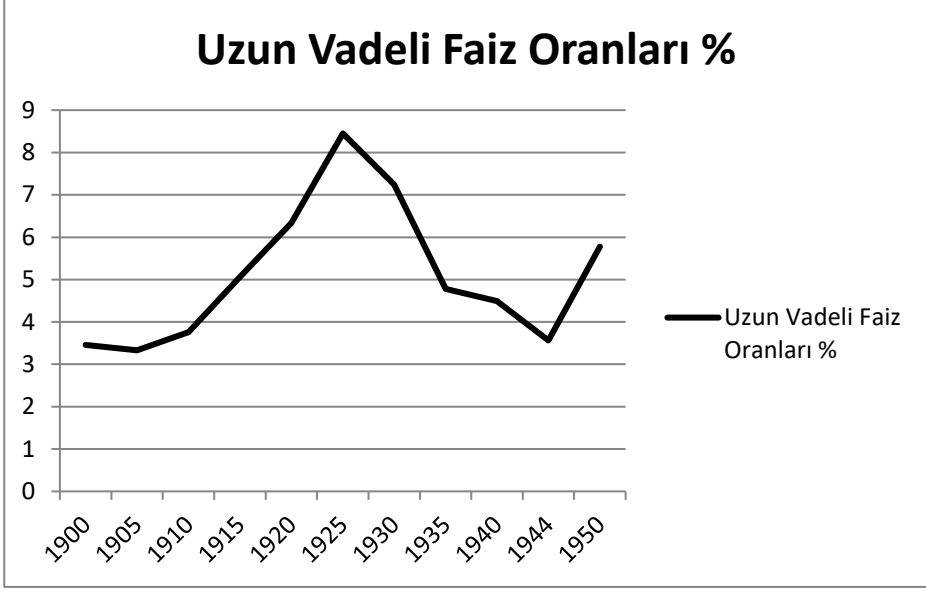
Siyasi ve askeri alandaki gelişmeler ekonomiyi ve faiz oranlarını olumsuz etkilemiştir. İşsizlik çok yüksek iken, Naziler iktidara gelmişti, ancak Reichsbahn, Reichspost ve Reichsautobahn projeleri gibi dev kamu çalışmaları sayesinde daha sonra tam istihdama yakın bir istihdam sağlanmıştır. 1935'te, Versay Antlaşmasına aykırı bir şekilde yeniden silahlanma ile ekonomik büyüme sürdürülmüştür.¹⁹

1924'te bir dipten sonra Alman tahvil getirileri tekrar hızla yükselmiştir. Almanya, 1930-1932 krizini son derece yüksek getirilerle kapatmıştır. %10-12 aralığında bulunan faizler, 1923 yılındaki rapor edilmemiş enflasyon oranlarının altında reel olarak yüksek faizler gerçekleştirmiştir. 1932'den sonra, Alman faiz oranları, tıpkı diğer tüm ülkelerdeki gibi, keskin bir şekilde düşmüştür. Hitler'in diktatörlüğü ılımlı değil, gerçekten düşük bir faiz uygulamıştır. Genellikle %4 ila 3,70 oranında devlet tahvilleri büyük miktarlarda satılmıştır. Yolları, binaları ve silahları finanse etmek için sermayeye zararına da olsa fonlar sağlanmıştır.

1931 sonrası mali krizini takiben genişletici ekonomi politikaları (Almanya'nın altın standardında olduğu gibi) 1933'te merkez bankasının başkanı olan ve Nazi olmayan Ekonomi Bakanı Hjalmar Schacht tarafından önerildi. Hjalmar Schacht daha sonra 1938'de görevden alındı ve yerini Hermann Göring aldı. Bu dönemden sonra Almanya teslim olana kadar tüm ağır savaş şartlarına rağmen oldukça düşük faiz oranları uygulamıştır (% 4,56-3,56). II. Dünya Savaşı'ndan sonra, Batı Almanya'da faiz oranları yükselmeye başlamıştır.

¹⁸ Veriler Coult, Hellen Management in Banking eseri ve Sidney Homer ve Richard Sylla'nın A History of Interest kitabından alınmıştır.

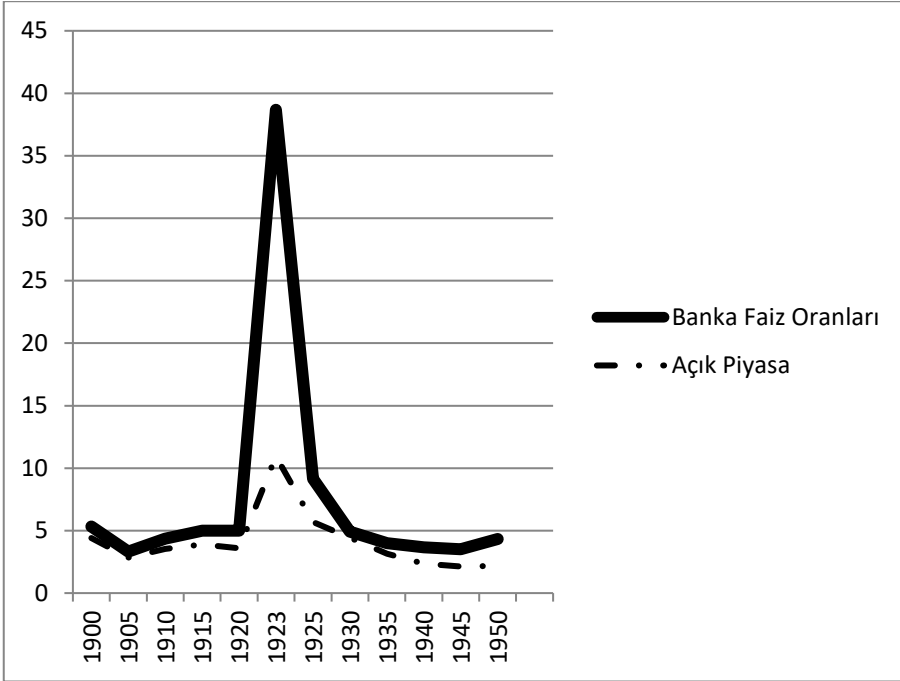
¹⁹ "Economy of Nazi Germany"
http://web.archive.org/web/20120313192445/http://econ161.berkeley.edu/TCEH/Slouch_Purge15.html
Erişim Tarihi: 10.03.2019

Grafik 5: 1900-1950 Yılları Arası Almanya'da Uzun Vadeli Faiz Oranları²⁰

4.Türkiye

Osmanlı Devleti-Türkiye için 1900-1950 aralığını incelendiğinde Trablusgarp savaşı, I ve II.Balkan savaşları, I. Dünya Savaşı, Milli Mücadele, 1923 Türkiye Cumhuriyetinin kurulması, 1929 Büyük Depresyon, Osmanlı Devletinden kalan dış borçların geri ödenmesi, II. Dünya Savaşı, Sovyet tehdidi dönemin siyasi ve ekonomik özeti. Bu dönemde, kronik sermaye yetersizliği ve bütçe açıkları nedeniyle faiz oranlarının diğer ülkelere göre yüksek seyrettiği görülmüştür. Osmanlı devletinde %4-6 aralığında faiz oranları seyrederken (1918 iç borçlanma tahvillerinde faiz oranı %5tir), siyasi ve iktisadi alanda istikrarın sağlandığı 1930'larda Merkez bankası kurulduktan sonra faiz oranları aşağı doğru bir eğilim göstermiştir. Resmi olarak Merkez Bankası'na 1931 yılında kavuşan. Türkiye'de Merkez Bankası İskonto oranı 1932 de %7,75, 1938 de %5,5-4 olmuştur. Sağlam para politikasının burada önemli bir rolü vardır. Osmanlı borçlarını geri ödemek için 1930 larda çıkarılan tahvillerde faiz oranı %7,5, millileştirmelerde 1938 de bazı yabancı şirketler için %5 olmuştur. Ödünç Para Verme Kanunu ile yasal olarak %12'den fazla faiz verme yasaklanmasına rağmen, 1933'te yerel piyasalarda %8-15 aralığında faiz oranları görülmüştür.

²⁰ Alman Merkez Bankası-Özel Piyasa ortalaması alınmıştır

Grafik 6: 1900-1950 Yılları Arası Almanya'da Kısa Vadeli Faiz Oranları²¹

Kredi ve sermaye piyasalarının oluşmamış olması, devletin kredi ihtiyacı faiz oranlarının belirleyicisi olmuştur. Banka tasarruf faiz oranları genelde devlet tahvil faizlerinin altında seyretmiştir. 1932 de İş Bankası tasarruf mevduatı faiz oranı 6,35 tir. 1938 de ticari kredilerin faiz oranı %8,5 tir. 1951 de %7 e inmiştir. Merkez Bankası iskonto oranı %4'e gerilemiştir²². 1930'ların sonuna doğru sağlam para politikası gevşetilmiş, para arzı artmıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında savaş harcamaları Merkez Bankası kaynaklarıyla finanse edilmiştir. Savaş sonrası dönemde hükümet kısa ve uzun vadeli borçlar arasında dengeyi gözetmeye devam etmiştir. Ancak, 1955 sonrası reeskont faizleri yeniden yükselmeye başlamıştır. Bu yükseliş halen devam etmektedir.²³

Sonuç

20. yüzyılın ilk 50 yılında çok sayıda değişken ekonomileri ve mali piyasaları etkilemiştir. Siyasi ve askeri alanda güç savaşları, iktisadi krizler, sosyal gelişmeler faiz oranlarının gelişiminde önemli etkilere sahiptir. Birinci Dünya Savaşı'ndan

²¹ Sidney Homer ve Richard Sylla'nın A History of Interest kitabı ve Alman Merkez Bankası verilerinden alınarak tabloleştirilmiştir.

²² İlker,Parasız, *Konjonktürel Politikalar, Türkiye Ekonomisi İçinde*, ed. Nevin Coşar ve Melike Bildirici, Ekin Yayınevi, Bursa, 2009.

²³ Nevin Coşar, *Kriz, Savaş ve Bütçe Politikası*, Bağlam, İstanbul 1995

yükselen faizler daha sonra düşüşe geçmiş Büyük depresyon yıllarında düşüş devam etmiştir. İkinci Dünya savaşı sonrası yeni bir yükseliş dönemini başlamıştır.

Amerika Birleşik Devletleri ve başka yerlerde pazarlarda eşzamanlı iyileşme, piyasa teknolojisinden kaynaklanan ekonomide daha istikrarlı faiz oranları aralığı beklenirken tam tersi gerçekleşmiştir. Daha büyük, daha verimli kredi piyasaları, serbest dünyanın ekonomilerine iyi hizmet ederken, uzun yıllar boyunca daha önce görülmemiş bir enflasyonun da finanse edilmesine hizmet etmiştir.

Faiz oranı belli bir seviyeye düştükten sonra, likidite-tercihinin, neredeyse herkesin, bir tahvilin elde edilmesinde borç tutmayı tercih etmesi anlamında mutlak hale gelmesi olasılığı vardır. Bu durumda, para otoritesi faiz oranı üzerindeki etkili kontrolünü kaybederdi. Ancak bu sınırlayıcı durum gelecekte pratikte önemli hale gelse de, çoğu parasal zorunluluğun uzun vadeli borçlarla değişme konusundaki isteksizliği nedeniyle, bu test için çok fazla fırsat olmamıştır.

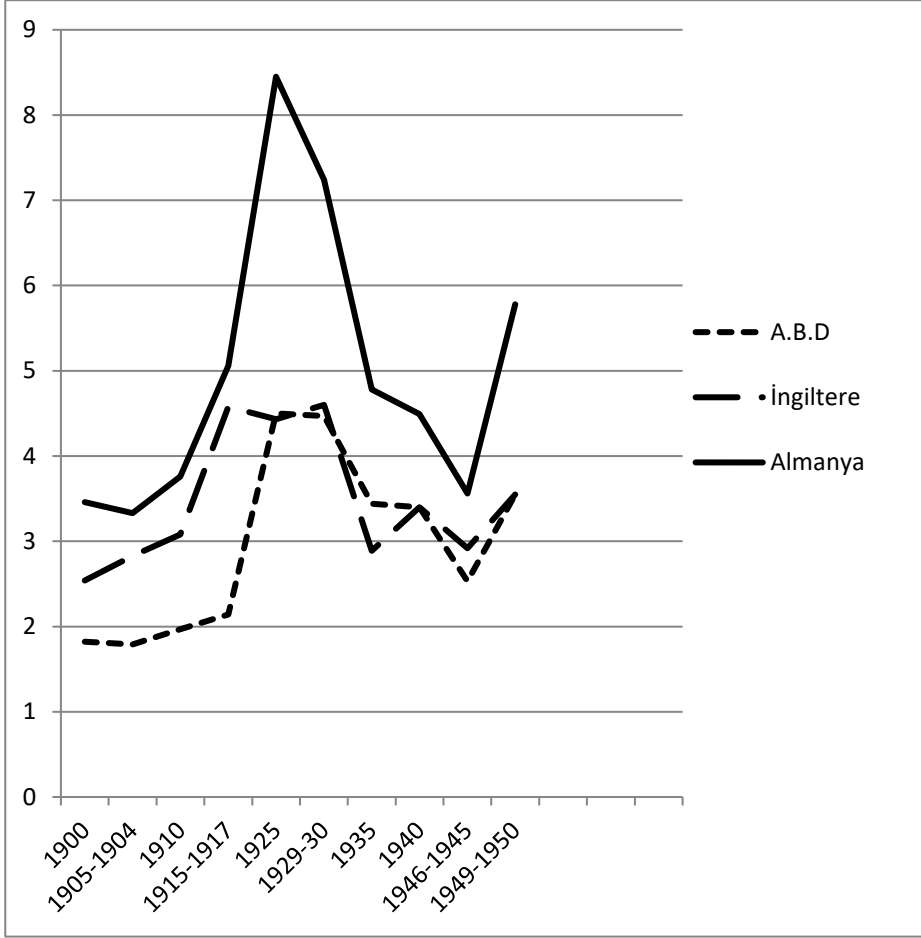
İngiltere'deki uzun ve kısa vadeli hükümet oranları da çok düşük seviyelere gelmiş ancak hazinelerde, "sıfır sınırına" yakın oranlar, Keynes'in tanımına göre bir likidite tuzağı oluşturmak için yeterli olsaydı, ABD ve İngiltere Genel Teoride örnek olarak iddia edilebilirdi.

İkinci Dünya Savaşı yıllarında ise Batı Avrupa'da faiz oranları aşırı olmamakla birlikte yükseliş gösterdi. Savaşın en çok yıktığı ülke olan Almanya'da ise devlet baskısıyla da olsa faiz oranları genel olarak düşüş trendine girmiştir. Çalışma konumuzdan İngiltere'de faiz oranları genel olarak %2,5 ila %4,60 aralığında dalgalanmıştır. En düşük oranlar yüzyıl başında görülürken Büyük Buhran zamanında rakamlar zirve yapmıştır.

Almanya'da ise 5,06 ila 9,97 arasında reel faiz oranları görülmüştür. Yüzyıl başında görülen düşük oranlar Almanya'da Versay Anlaşması sonrası gelen süreçte yükselmiş II. Dünya Savaşı sonrası yeniden düşmüştür.

A.B.D'de en düşük genel faiz oranları yine İngiltere'ye benzer şekilde yüzyıl başında %2,5 oranında iken en yüksek oranlar ise yine Büyük Buhran sonrası görülmektedir. Ancak kısa vadeli fonlarda %1 civarında borçlanma oranlarına rastlanmaktadır.

Uzun vadeli faiz oranları incelendiğinde (Grafik 7), Almanya'da uzun vadeli faiz oranlarının İngiltere ve ABD ye göre daha yüksek olduğu görülmektedir. Bunun nedeni o ülkenin ekonomik, siyasi ve sosyal yapısıdır. Faiz oranları bu yönüyle farklılıklar gösterebilmektedir. Faiz ekonomik sistemin bir ürünü olduğu gibi, siyasi yapılar, kredi sistemleri, bankacılık türleri ve ayrıca alışkanlıklar ve tutumlar tarafından da belirlenmektedir. %2'lerde olan faizler Almanya için ABD ye göre 2 puan İngiltere'ye göre 1 puan yukardadır.

Grafik 7: Uzun Vadeli Faiz Oranları Genel Karşılaştırma²⁴

Sonuç olarak, her ülkenin iktisadi, siyasi ve sosyal gelişiminin yapısı, özelliklerine göre faiz oranlarının kısa ve uzun dönemli faktörlerce belirlendiği söylenebilir. Savaşlar, iktisadi ve siyasi krizler vb., kısa vadeli faiz oranlarını etkilerken, uzun vadede yapısal özellikler, toplum ve ekonominin gereksinimleri faiz oranlarını ve ülkedeki kredi ve finansman piyasalarını etkilemektedir. Bu nedenle faiz oranları her ülkede farklı eğilimler göstermektedir. Türkiye’de sermaye eksikliği ve kredilerin kıt olması çarpık sektörel gelişme eğilimleri (Tarım Sanayi, Hizmetler), etkin ve kapsayıcı bir vergi sistemi kurulamamış olması, sermaye piyasasının gelişmemiş olması, faiz oranlarını etkileyen en önemli faktörlerden olmuştur.

²⁴ Sidney Homer ve Richard Sylla’nın A History of Interest kitabı ve Alman Merkez Bankası verilerinden alınarak tablolaştırılmıştır.

Kaynakça

Bogart, Ernest L. *Economic History of Europe, 1760–1939*. Londra: Longmans, Green & Co., 1942

Cantillon, Richard, *An Essay on Economic Theory* Ludwig von Mises Institute 518 West Magnolia Avenue Auburn. Alabama,2010

Coşar, Nevin, *Kriz Savaş ve Bütçe Politikası*, Bağlam, İstanbul 1995

Coult, Hellen, *Management in Banking*, CIB Association Series, London:51, 1990

Eğilmez, Mahfi. *Örneklerle Kolay Ekonomi*, İstanbul: Remzi Kitabevi. 2014, 10. Basım

Jeremy Atack, Larry Neal, *The Origins and Development of Financial Markets and Institutions*, Cambridge University Press, 2009

Kuruç Bilsay, *Belgelerle Türkiye İktisat Politikası 1. Cilt 1929-1932*, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1988.

Kuruç, Bilsay, *Mustafa Kemal Döneminde Ekonomi*, Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2011.

Küçükcalay Abdullah Mesud, *Dünya İktisat Tarihi*, 2. Basım, Beta Yayınları, İstanbul 2016

Parasız, İlker, “Konjonktürel Politikalar”, *Türkiye Ekonomisi* içinde, (ed. Nevin Coşar ve Melike Bildirici), Ekin Yayınevi, Bursa 2009

Sander, Oral. *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, İmge Kitabevi, Eylül 2007.

Seyrek İsmail, Mızırak Zekeriya, “Faiz Teorileri Üzerine Bir İnceleme: Finansal İstikrarsızlık Hipotezinin Temel Dayanağı”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* • 22 / 2009.

Sidney Homer and Richard Sylla *A History of Interest Rates* John Wiley & Sons, Inc. 4.Baskı, 2005

Snowdon Brian, Vane R.Howard, *Modern Makroekonomi Temelleri, Gelişimi ve Bugünü*, Çev.Bariş Kablamacı, Efil Yayınları, Ankara, 2012

Wood, C. Mills, *Monetary and Banking History*, Routledge International Studies in Money and Banking Yayınları.

Coşar Nevin, Y.Yalçınkaya, *Management of Public Credit:Amortization and Credit Fund Between 1950&1960* Demokrat Parti Döneminde Merkez Bankasının kredi Politikası.

https://www.researchgate.net/publication/281177628_Management_of_Public_Credit_Amortization_and_Credit_Fund_Between_19501960_Demokrat_Parti_Doneminde_Merkez_Bankasinin_kredi_Politikasi (Erişim Tarihi: 30.03. 2019)

“Economy of Nazi Germany”

http://web.archive.org/web/20120313192445/http://econ161.berkeley.edu/TCEH/Sloach_Purge15.html Erişim Tarihi: 10.03.2019

BASINDA I. İZMİR İKTİSAT KONGRESİ

The First İzmir Economic Congress in Press

NURHAN AYDIN*

Özet

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, devletin en önemli ekonomi merkezlerinden biri haline gelmiş olan İzmir, doğal kaynaklar açısından zengin bir bölgenin dışı açılan kapısı konumunda olup, zamanla giderek önem kazanan bir ticaret merkezi haline gelmişti. 20. yüzyılın başlarında, Osmanlı ürünleri bütün liman şehirlerinden ve üretim merkezlerinden İzmir'e akmakta, bunların bir kısmı iç pazarda tüketilirken, çok büyük bir kısmı da yabancı ülkelere ihraç edilmekteydi. Fakat uzun süren savaş yıllarının ardından Osmanlı Devleti, yeni kurulmuş olan Türkiye Cumhuriyeti'ne enkaz haline gelmiş bir tarım ülkesi bıraktı. Bu durumdan İzmir'de nasibini almış olup şehir büyük bir yangına sahne olmuş, bölgedeki bağ ve bahçeler sökülmüş, tarlalar yozlaşmış, ortalık harabeye dönmüştü.

Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde yeni savaştan çıkmış Türkiye Cumhuriyeti'nin, askeri başarılarının anlam kazanabilmesi ve başarılarının sürekli olabilmesi için ekonomik başarılarında gerçekleşmesi gerekiyordu. Daha Kurtuluş Savaşı'nın başlarında ülkenin ekonomi politikasını belirlemek için çalışmalara başlayan Mustafa Kemal Atatürk, Büyük Millet Meclisini topladığı gün olayın önemini bildiğinden mecliste İktisat Bakanlığı'na da yer vermişti. Ülkenin ekonomik politikası ile ilgilenmek üzere ilk olarak Ziya Gökalp'ı görevlendirmiş olup yapılan incelemelerin ardından, Ziya Gökalp karma iktisat modeli teklifinde bulunmuş ve teklif hükümetin politikası haline gelmiştir. Daha sonra ciddi ve esaslı program dönemin İktisat Vekili Mahmut Esat Bozkurt tarafından ortaya konmuş olup, Türkiye İktisat Kongresi'nin toplanacağı karara bağlanmıştı.

Kongre programın detaylarının verildiği 5 Ocak 1923 tarihli Vakit Gazetesinde; memleketteki her ilçeden çiftçi, işçi, tüccar, vs. seçilmiş 8 kişinin kongreye katılacağı bunun yanında kongreye seyirci olarak da katılımların olacağı ve takriben sayının 2000 kişi civarında olacağı açıklanmıştır. Katılacak kişiler seçimle belirlendi. Ulaşım aksaklıklarından dolayı 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihinde toplanan İzmir İktisat Kongresine 1135 delege katılmış olup, kongrede savaştan çıkmış olan yeni Türk Devleti'nin ekonomik sorunları ele alınmış, her sorun için çözüm önerileri oluşturulmuştur. Toprağın üstü ve altı toprağı işleyen ve işleten parayı alan ve parayı yöneten hemen her konu kongrede dile getirilmiştir.

Ele alınan çalışmada dönemin gazeteleri incelenerek İzmir İktisat kongresi öncesi genel durum, kongrede yer alan gruplar, kongrede alınan kararlar ve kongreye

* Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi KARS
z.nurhanaydin@hotmail.com

katılan önemli şahsiyetler açıklanmaya çalışılıp günümüz ekonomisine etkileri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İzmir İktisat Kongresi, Gazeteler, Mustafa Kemal, Ekonomi, Tarım

Abstract

İzmir, which developed into one of the most important centers for economics of the state in the final period of Ottoman Empire was the point of a wealthy region in terms of natural resources opening to foreign countries and became a more important trade center over time. In the early part of twentieth century, Ottoman products were running from all the port cities and production centers to İzmir and while a part of these was being used up in domestic market, a large part of them was being exported to foreign countries. On the other hand, after long lasting years of war, Ottoman Empire left a devastated agricultural country to newly-established Republic of Turkey. İzmir had its share of this circumstance, too. It had witnessed a big fire, vineyards and orchards in the region had been uprooted, the fields had become infertile and surroundings had fallen into ruin.

In order that military successes of Republic of Turkey, which had just gotten out of battle under the leadership of Mustafa Kemal Atatürk became meaningful and its successes became continuous, economic successes had to take place as well.

At the beginning of Turkish War of Independence, Mustafa Kemal Atatürk, who started works in order to determine the economic policy of the country also gave a place to Economy Ministry in assembly on the day when he convened Grand National Assembly of Turkey because he had been aware of its importance. He firstly assigned Ziya Gökalp in order that he dealt with the economic policy of the country. After examinations were made, Ziya Gökalp made a proposal of mixed economy model and it became the policy of the government. Then, a significant and principal program was presented by Mahmut Esat Bozkurt, who was the Economy Deputy of that period, and it was determined that Economy Congress of Turkey would be convened. It was made public in the gazette of Vakit dated 5 January 1923, where the details of congress program were entered that 8 people who were farmer, worker, merchant etc. selected from each district of the country would participate in the congress and some audiences would also take part in the congress and the number of the participants would be approximately 2000. The participants were determined according to an election. Due to inconveniences of transportation, 1135 delegates could participate in İzmir Economy Congress convened between 17 February- 4 March 1923, economic problems of new Turkish State that had gotten out of war were addressed and solution offers for each problem were made. Nearly all topics such as aboveground, underground, the ones cultivating the land, the ones operating and getting money and the ones managing money were raised in the congress.

In this study, the general situation before İzmir Economic Congress, groups taking part in the congress, the decisions taken in the congress and considerable people participating in the congress will be tried to be explained in the sense that gazettes of that period will be gone over and their effects on today's economy will be dealt with.

Key Words: İzmir Economic Congress, Gazettes, Mustafa Kemal, Economy, Agriculture

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu kuruluş ve yükseliş dönemlerinde iktisadî gücünü iyi bir şekilde organize edebilmiş ve böylece Lale Devri'nin sonuna kadar Doğu'nun ve hatta dünya genelinin lideri olmuştur. İmparatorluğun yükselişinde, Türk-İslâm siyasî geleneğinin Roma ve özellikle Bizans siyasî kültürü ile bütünleştirilerek çağının ilerisinde bir iktisadî organizasyona sahip olmasının etkili olduğu iddia edilebilir. İmparatorluğun yükselme dönemleri iktisadî gücün dünya genelinde tarımsal üretimle belirlendiği dönemlerdir ve Tımar sistemine dayalı tarım politikası, devletin gücünü ve halkın refahını dünyanın geri kalanına göre daha üst düzeyde tutmuştur.¹ Osmanlı Devleti'nin Duraklama ve Gerileme dönemlerinde Avrupa'nın ilerleyip Osmanlı Devleti'nin yerinde sayması, Osmanlı Devleti'nin tarım politikasını da etkilemiştir.

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin birçok toprağını kaybetmesinin ardından, kaybedilen topraklardan Anadolu'ya yapılan göçler neticesinde, Osmanlı Devleti'nin nüfusu üç kat artmıştır. İzmir'in, Avrupa ülkeleri ticaretinde ticaret merkezlerinden biri olması hem şehri hızlı şekilde geliştirdi hem de şehrin nüfusunu 3 kat (100 binden-300 bine) arttırmıştır.² Artış incelendiğinde nüfusun büyük çoğunluğunun (% 75-80) kırsal bölgelere yerleştiği görülmüş ve tarımsal üretim üzerinden alınan aşar, ağnam vb. vergiler toplam vergi gelirlerinin önemli bir bölümünü oluşturmuştur.³

1800-1914'lü yıllarda dünya ticaret hacmi bir önceki dönemlere göre yaklaşık elli kat artmıştır.⁴ Aynı dönemlerde İzmir'in dış ticareti yaklaşık on kat artmıştır.⁵ Belirtilen artışlarla birlikte üretim, nakliye ve satış işlemlerinde farklılaşmalar olup, Osmanlı tarım işletmelerinin yapıları, büyüklükleri ve teknik imkânları açısından da çeşitli değişimleri beraberinde getirmiştir.⁶

1914 yılı itibariyle Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içindeki fabrikalarda dışa bağımlılık hat safhadaydı. 1915 tarihinde Osmanlı toprakları içindeki fabrika sayısı 40'ı bulmamaktaydı. Kurtuluş Savaşı'nın ardından 1923 yılında Türk ekonomisinde sanayi sektörünün Gayri Safi Milli Hasılat içindeki payı %10'u biraz

¹ Cüneyt Dumrul-Yasemin Dumrul, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kapitalist Paternde Sanayileşmesinin Önündeki Engeller Üzerine Bir İnceleme", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, S. 23, 2014, s. 147

² Ece Aytekin, *İzmir İktisat Kongresinden Dünya Ekonomik Bunalımına İzmir'de Tarımsal Etkinlik*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009, s. 13

³ Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s. 1556

⁴ Quataert, *a.g.m.*, s. 1559

⁵ Aytekin, *a.g.t.*, s.13

⁶ Ömer Yazan, "19. YY. Sonlarında Osmanlı Tarım İşletmelerinde Yönetim ve Muhasebe Uygulamaları: Çiftlik İdaresi Örneği", *Accounting and Financial History Research Journal*, Sep. 2018, s. 282

geçerken, %43'lük payı ile tarım ve %46'lık payı ile hizmetler ekonominin hâkim sektörleri konumundaydı⁷.

Osmanlı Devleti'nin yaşadığı ekonomik krizin devleti sürüklediği çöküşün ardından kurulan Türkiye Cumhuriyeti de benzer bir şekilde ekonomik problemlerle karşı karşıya kalmıştır. Yeni kurulan devletin ekonomik sorunlarının başında Osmanlı Devleti'nden kalan problemlerin bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Kapitülasyonlar ve Osmanlı Devleti'nin borçlarının ön planda olduğu bu sorunlar yeni devletin bağımsız bir ekonomik model üretmesinin önündeki en büyük engeller olmuştur⁸. Bu engeller Lozan Konferansında görüşülmüş, görüşmeler 4 Şubat 1923 tarihinde kesilmesinin yaklaşık 2 hafta ardından İzmir'de I. İzmir İktisat Kongresi toplanacaktır⁹.

Memleketin o dönemdeki ekonomik durumunu Mustafa Kemal Atatürk'ün, 1923 yılının Ocak ayında Balıkesir'de bir caminin minberinde yapmış olduğu açıklamalardan anlamaktayız. *“Milletimizin ekseriyeti azamisi çiftçi ve çobandır... Hiç kimse büyük araziye malik değildir... Binaenaleyh arazi sahipleri de himaye edilecek insanlardır. Sonra zanaat sahipleriyle kasabalarda ticaret eden küçük tüccaran gelir... Bittabi, menfaatlerini temin ve muhafaza mecburiyetindeyiz. Sonra amele gelir... Bugün memleketimizde fabrika çok mahduttur. Mevcut amelenin miktarı 20 bini geçmez... Halbuki memleketi teali eylemek için çok fabrikaya muhtacız. Kaç milyonerimiz var? Hiç... Yeni milyonerler ve milyarderler yetiştirmeliyiz...”*¹⁰ Mustafa Kemal Atatürk'ün bu konuşmasıyla Birinci İzmir İktisat Kongresinin çatısını oluşturmuştur.

Vakit Gazetesi'nin 5 Ocak'taki *“Türkiye İktisat Kongresi namı altında büyük bir kongre akdedilmesini uygun görmüştür. Kongreye Türkiye çiftçi, tüccar, erbab-ı sanayi ve amelesiyile birlikte şirket, banka, borsa ve diğer iktisadi kuruluşlar davetlidir. Kongre 1923 Şubatı içinde Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin nutku ile açılacaktır”* haberinden sonra İktisat Vekili Mahmut Esat kongre hakkında basın temsilcilerine yaptığı açıklamada, 15 Şubat'ta İzmir'de bir iktisat kongresi toplanması planlandığını ve bu kongrenin Gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerinin bir nutku ile açılacağını belirtmiştir¹¹. Ama İzmir İktisat Kongresi 15 Şubat 1923'de açılmadı. Kötü hava koşulları yüzünden bazı delegeler gelemediğinden kongrenin açılış tarihi iki gün ertelendi.

Türkiye (İzmir) İktisat Kongresinin Toplanması

Dönemin Türkiye yönetici kadrosu Kurtuluş Savaşı ile kazanılan zaferden sonra prensip olarak siyasi ve ekonomik bağımsızlığı öngörmüştü. Kurtuluş Savaşından

⁷ Cüneyt Dumrul, “Atatürk'ün Kalkınma Modelinde Sanayiinin Önemi ve Günümüz Türk Ekonomisi İçin Öneriler”, *Atatürk'ün Kalkınma Modeli İçinde Sanayiinin Yeri*, ESO, Ed., Eskişehir Sanayi Odası Yayınları, Eskişehir 2006, s. 98

⁸ İhsan Ömer Atageç, “İzmir İktisat Kongresi ve 24 Ocak Kararları Sonrası Türkiye'nin Liberal Tecrübesinin Karşılaştırmalı Analizi”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Gazi Akademi Genç Sosyal Bilimciler Sempozyumu Özel Sayısı*, 2017, s. 71-72

⁹ Hüseyin Perviz Pur, “Lozan Antlaşması ve İktisat Kongresi”, *Dünya Gazetesi*, 29.08.2013

¹⁰ Necati Doğru, “Cami Minberi Konuşmasından Bugüne...”, *Milliyet Gazetesi*, 04.06.1992, s. 5

¹¹ Vakit, 14 Kânun-u Sâni 1339 (14 Ocak 1923), s. 3

sonra İstanbullu Türk tüccarlar Milli Türk Ticaret Birliği'ni kurdular. Birliğin kuruluş amacı; yabancı ekonomilerle, dış ekonomik ilişkileri sürdüren azınlıkların tasfiyesiyle meydana gelen boşluğu doldurmaktı. Milli Türk Ticaret Birliği, Ocak 1923'te Ticaret-i Hariciye Kongresini düzenlemeye karar verdi.¹² Bu arada Ankara Hükümeti bir yandan Lozan'da karşılaşılan zorlukları Türk ve dünya kamuoyuna duyurmak, diğer taraftan ekonominin çeşitli sorunlarını tartışmak üzere İzmir İktisat Kongresi hazırlıkları içerisindeydi¹³.

Büyük Millet Meclisi'nde kongreyle ilgili görüşmeler 3 Şubat 1923 tarihinde gerçekleşmiştir. Bu görüşmeler zaman zaman tartışmalarla, zaman zaman da karşılıklı konuşmalarla devam etmiştir. Sorunların belirleyici olduğu bu dönemde Ankara Hükümeti, ülkede yaşanan ekonomik sorunlara bir çözüm bulabilmek ve bağımsız bir devletin kurulacağına olan inanç ile yeni devletin ekonomik programını ortaya çıkarabilmek için bir iktisat kongresi toplama kararı almıştır¹⁴. Trabzon Milletvekili Ali Şükrü kongrenin toplanmasına karşı çıkarken Hüseyin Rauf ise kongrenin toplanmasını desteklemekteydi. Ali Şükrü kongre ile ilgili Meclise soru önergesi sunmuştur. Sunulan önergede “İzmir’de yapılacak iktisat kongresinin İktisat Bakanlığı’nun girişimiyle mi yoksa vekiller heyetince alınan bir kararla mı toplandığı, kongrenin gündeminin ne olacağı, kongreye çağrılan milletvekillerinin Ankara’dan ayrılmasıyla meclisin çoğunluğunun bozulacağı ve meclisin iki üç gün çalışmasına ara vermesinin doğru olup olmayacağı” gibi sorular yer almıştır. İktisat Vekili Mahmut Esat söz hakkı isteyip, kongrenin yalnızca İktisat Bakanlığı’nın girişimi ve isteğiyle toplanacağı, vekiller kurulunun bu konuda bir kararı olmadığı, gündemin katılacak gruplar tarafından belirleneceğini ancak Bakanlık tarafından katılımcılara bir fikir oluşturması açısından ülke sorunlarının belirtildiği bir rapor oluşturulacağı açıklanmıştır¹⁵.

Kongrenin ilk aşamada İstanbul’da toplanması planlanmıştı¹⁶. Ardından İstanbul’un içinde bulunduğu durum ve Batı dünyasına bir mesaj vermek için Ankara Hükümeti kongrenin İzmir’de toplanmasını öngörmüştür¹⁷. Kongreye katılan delegelerin seçiminde doğrudan doğruya çiftçi tüccar, sanayici ve işçi sınıflarının kendi aralarından temsilciler seçme imkânını kullanmışlardır.¹⁸ 16 Şubat tarihli Tanin gazetesinin haberinde de “İktisat Kongresi yarın açılıyor” diyerek Kongrenin açılışı hakkındaki haber yer almakta ve yeni bir döneme işaret edilerek “...bu mühim hadise memleketi iktisadi mücadele ve rekabet sahasını artırıyor...” şeklinde olmuştur.¹⁹

¹² Cihan Duru, Kemal Turan ve A. Öngöçlü, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, Tisa Matbaa, Ankara 1982, s.328

¹³ Murat Koçtürk, Meryem Gölalın, “1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi”, *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik Dergisi*, Cilt 45, S. 2, 2010, s. 50

¹⁴ İhsan Ömer Atagenç, “İzmir İktisat Kongresinin Türk Dış Politikasının İnşasındaki Rolü”, *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, Sayı 5, Kırklareli 2017, s. 93

¹⁵ *Milliyet Gazetesi*, 2. Türkiye İktisat Kongresi Eki, 04 Kasım 1981, s. 3

¹⁶ İlhan Selçuk, “İzmir İktisat Kongresi”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 30 Ekim 1981

¹⁷ Sabri Yetkin, “Osmanlıdan Cumhuriyete Ekonomik Miras”, *Milliyet Gazetesi*, 02 Mayıs 2004

¹⁸ Vakıf, 8 Kanunusani 1923

¹⁹ Nilgün Nurhan Kara, “İzmir İktisat Kongresinin Basındaki Yansımaları”, *II. Ulusal İktisat Kongresi*, İzmir 2010, s. 61

İzmir İktisat Kongresi, Tanin Gazetesinin verdiği tarihte yani 17 Şubat 1923 günü Manisa temsilcisi Kazım Karabekir, Asım ve Fevzi Çakmak Paşalar ile Rus Büyükelçisi Aralof ve Azerbaycan Büyükelçisi İbrahim Abilof'un katılımları²⁰ ile tütün ve incir işletmesi olarak kullanılan 7.000 kişilik Aram Homparsomyan mağazalarında başlamıştır. 31 Ocak 1923 tarihli Ahenk Gazetesi Kongrede bir de sergi açılacağını gündeme getirmiştir²¹. İzmir İktisat Kongresi'nin düzenlenmesinde etkili olan üç isim vardır: Mustafa Kemal, Mahmut Esat Bozkurt ve Kazım Karabekir. Bu üç isme de bakıldığı zaman aralarında bir iktisatçı olmadığı hemen göze çarpacaktır. Kongre sürecinde her ne kadar iktisat alanında uzmanlaşmış kişiler tarafından alınacak kararların ve uygulanacak politikaların denetleneceği ifade edilse de pratikte bu karar uygulamaya konulmamıştır²².

İşçi, sanayici, çiftçi ve tüccar, gruplarını temsilen kongreye katılan 1135 temsilciye, salonda belirli yerler ayrılmıştır. Kongre binasında sağ kısım tüccarlara, sol kısım işçilere, orta kısım çiftçilere ve çiftçilerin sol kısmı da sanayi murahhaslarına ayrılmıştır²³. Belirtilen grupların kendilerine ait armaları²⁴ mevcut olup, Bayındırlık sorunu; bankalar, şirketler, işçinin durumu, gümrük sistemi ve Avrupa'da eğitim sorunları, kongrenin inceleyeceği ana konular olmuştur. Günün ilk oturumunda sadece açılış konuşmaları yapılmış, ikinci oturumda ise kongre başkanlık seçimi yapılmıştır.²⁵ Kongre, çalışmalarına üç açılış konuşmasıyla başladı. İlk konuşmayı bizzat Atatürk yaptı. İkinci konuşma İktisat Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, üçüncü konuşma kongre başkanlığına seçilen Kâzım Karabekir tarafından yapıldı²⁶.

İlk etapta kongrede, Lozan kesintisi hakkında Mustafa Kemal konuşmasında şu cümleleri dile getirmiştir. "Efendiler; Görülüyor ki, bu kadar kesin, yüksek ve başarılı bir askeri zaferden sonra dahi, bizi sulha kavuşmaktan alıkoyan neden, doğrudan doğruya iktisadi sebeplerdir, iktisadi anlayıştır. Çünkü bu Devlet, iktisadi egemenliğini sağlayacak olursa; o kadar kuvvetli bir temel üzerinde yerleşmiş ve yükselmeye başlamış olacaktır ki, artık bunu yerinden kılmıdatmak mümkün olamayacaktır. İşte düşmanlarımızın, hakiki düşmanlarımızın olur diyemedikleri, bir türlü kabul edemedikleri budur"²⁷.

Mustafa Kemal ayrıca açılış konuşmasında "...Bence yeni devletimizin yeni Hükümetimizin bütün esasları, bütün programları İktisat Politikasından çıkmalıdır...

²⁰ İzmir İktisat Kongresi 95 Yaşında, *Hudud Gazetesi*, 17.02.2018

²¹ Milliyet Gazetesi, 26 Ağustos 1997, s. 2

²² İhsan Ömer Atagenc, "İzmir İktisat Kongresi ve 24 Ocak Kararları Sonrası Türkiye'nin Liberal Tecrübesinin Karşılaştırmalı Analizi", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Gazi Akademi Genç Sosyal Bilimciler Sempozyumu*, 2017 Özel Sayısı, s. 74

²³ *Vakit Gazetesi*, 18 Şubat 1923

²⁴ Ahmet Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara 1971. Serdar Şahinkaya, "Türkiye (İzmir) İktisat Kongresi 95 Yaşında", *İzmir Atatürk Organize Sanayi Bölgesi Dergisi*, İzmir, Ocak 2016, s. 22

²⁵ *Milliyet Gazetesi*, 2. Türkiye İktisat Kongresi Eki, 04 Kasım 1981, s. 7

²⁶ Yüksel Ülken, "Atatürk Döneminde İktisadi Arayışlar-Eylemler-Olaylar", *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 42 S. 1-4, 1986, s. 14

²⁷ Serdar Şahinkaya, "Birinci İzmir İktisat Kongresinin Hatırlattıkları", *İzmir Atatürk Organize Sanayi Bölgesi Dergisi*, Ocak 2016, S. 123, s. 23

Bence halk devri, iktisat devri mefhumu ile ifade olunur. Öyle bir iktisat devri ki, memleketimizin mamur milletimizin müreffeh ve zengin olsun...”²⁸ Mustafa Kemal’in açılış konuşması özetle iktisadi zaferlerle sonuçlandırılmayan askeri zaferlerin kalıcı olamayacağını²⁹, Türk insanının fetih uğruna yüzyıllarca Osmanlı Padişahlarının arkasında beyhude gitmiş olduğu, oysa yeni Türk devletinin bir iktisat devleti olacağı, ayrıca maceracı bir dış siyaseti de reddetmek üzerine olduğunu ifade etmişlerdir³⁰.

İktisat Vekili Mahmut Esat ise konuşmasında “Memleketimizin iktisadi mana ve ihtiyacına, iktisat tarihimizin ruhiyatına muvafık başlı başına bir iktisat siyaseti takip etmek zorundayız” diyerek ülke şartlarına uygun bir politikanın takip edileceğini vurgulamıştı³¹.

Kongre Başkanı Kazım Karabekir açılış konuşmasında “İktisattan ben şu üç maddeyi temel biliyorum: Birincisi, insanlarımızı, hayvanlarımızı, istihalatımızı iyi koruyalım. İkincisi üretimimizi çoğaltmak, harice satıp para çekmek gerekir. Üçüncüsü pek mühimdir. Sarfiyat ve tüketimi azaltmak, bu hususta özellikle hanımlara büyük görevler düşüyor. Dügünler nedeniyle mahvolan aileler var, moda yüzünden bedbaht kalan aileler var. Moda ve düğünlerle meydana gelen tahripkâr israflardan kaçınmalıyız”³².

İzmir İktisat Kongresinin, dünya kamuoyuna, bugün de geçerli, tek bir duyurusu olmuştur. Uygur başka uluslar kadar uyguruz. “Milletimiz mazisinden değil, artık istikbalinden mesuldür”³³.

Hâkimiyet-i Milliye Gazetesinde kongrenin açılışa dair haberler ise şu şekilde verilmiştir; “İzmir İktisat Kongresi bugün saat on buçukta Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerinin riyasetleri altında açıldı. Çiftçi tüccar, sanayi erbabı ve amele temsilcileri olmak üzere bini aşkın delege ve beş yüzü kadın olarak üç binden fazla dinleyici, mülki reisler, askeri erkân. Azerbaycan ve Rus sefirleri ve İzmir’de bulunan yabancı temsilcileri ve diğer ileri gelen yabancılar hazırıldılar. Evvela Belediye namına üyelerden Haydar Rüşdü Bey, delegelere kısaca bir nutukla hoş geldiniz dedi. Sonra Gazi Paşa Hazretleri riyaset kürsüsünü teşrifle uzun ve pek mühim bir nutuk söylediler ve nihayetlerinde Kongrenin açıldığını beyan buyurdular”³⁴. Belirtilen üç binden fazla dinleyicinin arasında 40’a yakın basın mensubu da bulunmaktadır³⁵.

²⁸ İsmail Yıldırım, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2001, s. 29

²⁹ Atatürk Söylev ve Demeçler, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, C. 2, Ankara, s. 102

³⁰ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 18. Basım, İstanbul 2014, s. 178

³¹ Yıldırım, *a.g.e.*, s. 30

³² Şahinkaya, *a.g.m.*, s. 27

³³ Ayşe Afet İnan, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 69

³⁴ *Hâkimiyet-i Milliye* 19 Şubat 1923

³⁵ *Milliyet Gazetesi*, 04 Kasım 1981, s. 8.

Kongre’de Görüşülen Konular

17 Şubat 1923 tarihinde açılışı yapılan kongre, 4 Martta, çeşitli kararlar dışında, genel nitelikli bir İktisat Misakını kabul ederek çalışmalarını bitirdi³⁶. Kongre’nin Lozan Barış görüşmelerinin kesintiye uğradığı sırada düzenlenmesi Türk toplumunun tüm kesimlerinin birliğini gösterme amacını taşımaktadır³⁷.

Tüm halk kesimini içine aldığı 12 Maddelik İktisat Misakı gözler önüne sermektedir. Öte yandan İzmir İktisat Kongresinde “imtiyazcı” ve sınıfçı bir toplum düzeni özlemine de rastlanmamaktadır³⁸. Belirtilen Misakın maddeleri şu şekildedir; 1-Türkiye, milli hudutları dahilinde, lekesiz bir istiklal ile dünyanın sulh ve ilerleme unsurlarından biridir. 2-Türkiye halkı milli hâkimiyetini kanı ve canı pahasına elde ettiğinden, hiçbir şeye feda etmez ve milli hâkimiyete dayalı olan meclis ve hükümetine daima yardımcıdır. 3-Türkiye halkı, tahribat yapmaz; imar eder. Bütün mesaisi iktisaden memleketi yükseltmek amacına dönüktür. 4-Türkiye halkı, sarfettiği eşyayı mümkün mertebe kendi oluşturur. Çok çalışır. Vakitte, servette ve ithalatta israftan kaçar. Milli istihsalı temin için icabında geceli gündüzlü çalışmak adetidir. 5-Türkiye halkı, servet itibarıyla bir altın hazinesi üzerinde oturduğuna vakıftır. Ormanlarını evladı gibi sever, bunun için ağaç bayramları yapar; yeniden orman yetiştirir. Madenlerini kendi milli istihsalı için işletir ve servetlerini herkesten fazla tanımaya çalışır. 6-Hırsızlık, yalancılık, riya ve tembellik en büyük düşmanımız, bağınazlıktan uzak dindarâne bir peklik her şeyde esasımızdır. Her zaman faydalı yenilikleri severek alırız. Türkiye halkı mukaddesatına, topraklarına, şahıslarına ve mallarına karşı yapılan düşmanın fesad propagandalarından nefret eder ve daima bunlarla mücadeleyi vazife bilir. 7-Türkler, irfan ve marifet aşkıdır. Türk her yerde hayatını kazanabilecek şekilde yetişir fakat her şeyden evvel memleketin malıdır. Eğitime verdiği kutsallıktan dolayı Kandil Gününü aynı zamanda kitap bayramı olarak kabul eder. 8-Birçok harpler ve zaruretlerden dolayı eksilen nüfusumuzun fazlalaşması ile beraber sıhhatlerimizin, hayatlarımızın korunması en birinci emelimizdir. 9-Türk, dinine, milliyetine, toprağına, hayatına ve müessesatına düşman olmayan milletlere daima dosttur, ecnebi sermayesine aleyhtar değildir. Ancak kendi yurdunda kendi lisanına ve kanununa uymayan müesseselerle münasebette bulunmaz. 10-Türk, açık alın ve serbestçe çalışmayı sever, işlerde inhisar istemez. 11-Türkler, hangi sınıf ve meslekte olursa olsunlar, birbirlerini candan severler. Meslek, zümre itibarıyla el ele vererek birlikler, memleketini ve birbirini tanımak, anlaşmak için seyahatler ve birleşmeler yaparlar. 12-Türk kadını ve kocası, çocukları Misak-ı İktisat’ a göre yetiştirir³⁹.

Kongre, başlıca iki amacı görüşmek için toplanmıştır. Birinci amaç; tüccar, sanayici, çiftçi ve işçi kesimlerinin kendilerine özgü sorun ve isteklerini belirlemek, bu kesimlerin siyasal kadro ile bütünleşmesini sağlamak. İkincisi de yabancı sermaye

³⁶ Ülken, *a.g.m.*, s. 15.

³⁷ Arzu Varlı-Murat Koraltürk, “II. Meşrutiyetten Erken Cumhuriyete Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi”, *ÇTTAD*, IX/20-21, (2010/ Bahar-Güz), s. 132

³⁸ Zeki Hafızoğlu, *İzmir-İktisat Kongresi Görüşler ve Değerlendirmeler*, s. 299

³⁹ İnan, *a.g.e.*, s. 19-20

çevrelerine ekonominin gelecekte alacağı biçimi açıklamak. Kongreye 1.135 temsilci katılmış ve kongrede 4 Mart 1923 tarihinde İktisat Misakı kabul edilmiştir. Tüccar grubunun 134 madde, çiftçi grubunun 96 madde, sanayi grubunun 24 madde, işçi grubunun 34 madde halinde istekleri kongre tarafından kabul edilmiştir⁴⁰.

Kongreye katılan sanayici, çiftçi, tüccar ve işçi grupları tekliflerinin karara dönüşenleri, Kongreye katılan heyetlerce oybirliği ile alınan yabancı sermayeye dair esaslar ve de Misak-ı İktisadi Esaslarının toplamı 291 maddeden oluşmaktadır. Bu maddelerin çoğu ileride kurulacak olan Cumhuriyet Halk Fırkasının (CHF) programını oluşturacaktır⁴¹.

Atatürk, İzmir İktisat Kongresi kararları doğrultusunda, ekonomiye faydalı olabilecek özel sermayenin girmesine ilke olarak izin verileceğini belirtmiştir. Ancak, o dönemde dünyada gelişmiş ülkelerden gelişmekte olan ülkelere yönelik sermaye akımı sınırlı düzeydeydi. Bu nedenle Türkiye'ye yabancı sermaye girişi olmamıştır⁴².

Kongrede Sanayi Grubu Tarafından Alınan Kararlar

1-Koruyucu gümrük vergileri yoluyla sanayinin korunması ve bu sanayi için ithal olunacak mallara muafiyet tanınması. 2-Sanayinin ve sanayicinin teşvik edilmesi. 3-Ulaştırımda ucuz tarifelerin uygulanması ve ulaşım imkanlarının geliştirilmesi. 4-Sanayi alanında kredi imkanlarının artırılması ve çeşitli kolaylıkların sağlanması. 5-Sanayinin ihtiyacı olan teknik elemanların yetiştirilmesi için gerekli eğitim kurumlarının oluşturulması, sanayi odalarının kurulması vs.⁴³ Sanayi Grubu adına Tutanakta ismi bulunan yetkili üyeler, Sezai (İzmir), Ahmet Şerif (İstanbul), Mahir Arif (İstanbul)⁴⁴.

SANAYİ GRUBUNUN İKTİSAD ESASLARI	
Mesele	Toplam Madde
Gümrüklerde Himaye Usulü	4
Teşvikisanayi Kanunu Hakkında	8
Yollar ve Vesaitin Aklıyede Hususi Tarife	2
Sanayi Bankaları	2
Tedrisatı Sınaiye	4
Sanayi Odaları	6

16 Nisan 1925'te TBMM'de Ticaret Sanayi ve Maadin Bankası Kanunu kabul edilerek bir sanayi bankası kurulmuştur. Türkiye'nin ilk sanayi kuruluşları 1926 yılında faaliyete geçen pancar üretiminin 4 yıl içinde 5 katına çıkmasına yol açan Alpullu ve Uşak şeker fabrikaları olmuştur. Teşvik-i Sanayi Kanunu ile bir düzenleme getirilmiş, %10'a kadar daha pahalı olması durumunda bile devlet alımlarında yerli malın tercih edilmesi esası belirlenmiştir⁴⁵.

⁴⁰ Ahmet Yetim, "İzmir İktisat Kongresinin 85. Yılında Geldiği Nokta", *AR-GE Bülten*, 2008, s. 18

⁴¹ Şahinkaya, *a.g.m.*, s. 13

⁴² Koçtürk-Gölalan, *a.g.m.*, s. 50-51

⁴³ Ceyhan Koç, "İzmir İktisat Kongresi'nin Türk Ekonomisi Oluşumuna Etkileri", *Atatürk Üniversitesi Dergisi*, Cilt 3, S. 1, 2000, s. 153

⁴⁴ İnan, *a.g.e.*, s. 55

⁴⁵ Ünlü, *a.g.t.*, s. 100

Kongrede Tüccar Grubu Tarafından Alınan Kararlar

1-Bankaların İpotek karşılığında kredi vermesi 2-Kambiyo ve borsa işlerinin millileştirilmesi 3-Cuma tatilinin herkesi kapsamı 4-Maden meseleleri, özellikle kömürün dış rekabetten korunması 5-Tekel sisteminin kaldırılması 6-Kanunların ıslahı 7-Ticaret odalarının oluşması 8-Dış ticaret kuruluşları ile irtibat 9-Ekonomi eğitiminin düzenlenmesi 10-Ulaşım ve haberleşme sorununun çözümü 11-Temettü (kar) vergisinin düzenlenmesi⁴⁶. Tüccar Grubu adına Tutanakta ismi bulunan yetkili üyeler, Mahmud (Gediz), İbrahim Hakkı (Zonguldak ve Bartın), Hamit Şevket (Ödemiş)⁴⁷.

Tüccar Grubunun İktisad Esasları	
Mesele	Toplam Madde
Bankalar	5
Kambiyo ve borsa işleri	6
Tatil günü	3
Maden meseleleri	9
Orman meseleleri	15
Ticareti bahriye meseleleri	24
35 er madde İnhisarın kaldırılması	1
Kavanin ve ahkâmı ticariyenin ıslah ve tadili	2
İtibar teşkilat ve tehilatı	4
Ticaret odaları	6
Ticareti hariciye müesseseleri	5
Şirketler	5
Ticareti ait mevadı müteferrika	9
Tedrisatı iktisadiye	9
Temettü Vergisi	1
Vesaiti nakliye meselesi	9
Vesaiti muhabere meselesi	8

1924 yılında Atatürk tarafından 250.000 TL sermayesi verilerek İş Bankası kurulmuştur. TBMM’de “Ticaret ve Sanayi Odaları Kanunu” 22 Nisan 1925 yılında kabul edilmiştir. Kongrede hâkim görüş olan milli iktisat oluşturma fikrine ticaret grubu da katılmış, milli iktisat politikaları doğrultusunda ekonomiyi Türkleştirmeye ilişkin ilkeler benimsemiştir. 2 Ocak 1924 yılında TBMM’de “Hafta Tatili Hakkında Kanun” herhangi din ve mezhebe salık olursa olsun Cuma günleri hiçbir dükkân ve müessese açık bulundurulamaz ilkesi ile kabul edilmiştir⁴⁸.

Kongrede Çiftçi Grubu Tarafından Alınan Kararlar

1-Aşar vergisinin kaldırılması 2-Tütün ekimi ve ticaretinin serbest bırakılması 3-Rejinin kaldırılması 4-Tarımsal kredilerin düzene sokulması 5-Yol vergisi gelirinın şose yapımına harcanması 6-Orman köyleri ile ilgilenilmesi 7-Hayvan hastalıkları ile mücadeledenin hızlandırılması 8-Göllerde balık yetiştirilmesi 9-Tamirat atölyelerinin

⁴⁶ Yaşar Aksoy, *Kurtuluş Savaşı Işığında İzmir İktisat Kongresi*, Maya Matbaacılık, İzmir 1991

⁴⁷ İnan, *a.g.e.*, s. 55

⁴⁸ Ünlü, *a.g.t.*, s. 98

kurulması 10-Tarım alet ve makinalarında standartlaşmaya gidilmesi 11-Pratik tarım derslerinin okul programlarına konulması 12-Yükseköğrenim öğrencilerinin belirli süre içinde köylere gönderilmesi⁴⁹. Çiftçi Grubu adına Tutanakta ismi bulunan yetkili üyeler, Kani (Manisa), Lutfi Arif (Akhisar ve Kırkağaç), Mollazade Süleyman (Afyonkarahisar)⁵⁰.

ÇİFTÇİ GRUBUNUN İKTİSAD ESASLARI	
Mesele	Toplam Madde
Reji Meselesi	2
Ziraatte Maarif Meselesi	9
Asayiş Meselesi	14
Aşar Meselesi	2
Ziraat Bankası ve İtibarı Zirai Meseleler	6
Yollar Meselesi	9
Orman Meselesi	9
Ziraatte Hayvanat Meselesi	18
Çiftçiliğe Ait Bazı Maddeler	18
Ziraatte Makine Meselesi	8

Bu grubun ilk uygulaması Osmanlıda verilen imtiyazlara son verip, ekonomik bağımsızlık için Reji İdaresi'nin kaldırılması üzerine olmuştur.⁵¹ Meclis uzun tartışmalardan sonra Reji İdaresine son vermiş onun yerine bugünkü Tekel İdaresi kurulmuştur. Öğrencilere pratik olarak ziraatın öğretilmesi amacıyla köylerdeki ilkokullarda mutlaka beş dönümlük bir bahçe, ahır ve kümes olması öngörülmüştür. Bu durum ilerde Köy Enstitülerin kurulmasında temel teşkil edecektir. Çiftçinin ürettiği her türlü tarım ürününün %12'si çiftçiden ürün veya para olarak alınıyordu ve bu vergi köylü üzerinde ağır bir yük oluşturuyordu. Bunun üzerine Aşar Vergisi 17 Şubat 1925 tarihinde kaldırılmıştır.⁵² Çiftçiliğe ait bazı maddelerde yer alan 16. madde de belirtilen şeker fabrikaları kurulması isteğiyle ilgili olarak 5 Nisan 1925'te Şeker fabrikalarının kurulması ile ilgili kanun TBMM'de kabul edilmiştir. Kongre sonrası çiftçi kesiminde yapılan uygulamalar, yenilikler, çıkarılan kanunlar neticesinde bu grubun ekonomik esaslarının önemli oranda gerçekleştiği söylenilebilir.

Kongrede İşçi Grubu Tarafından Alınan Kararlar

1-Amele yerine işçi denilmesi 2-Çalışma saatlerinin sekiz saate indirilmesi 3-12 yaşından küçüklerin çalıştırılmaması 4-Gece çalışmalarına çift ücret ödenmesi 5-Asgari ücretin belediyelere tespit edilmesi 6-Ücretlerin para olarak ve gününde ödenmesi 7-Hastalık nedeniyle çalışmayan işçilere gündeliklerinin ödenmesi 8-Kaza ve hayat sigortasının kurulması 9-Milletvekili ve belediye seçimlerinde mesleki temsil ilkesinin uygulanması 10-Hammaddelerin işlenmeden ihrac edilmemesi 11-İşçi

⁴⁹ Koç, a.g.m., s. 154

⁵⁰ İnan, a.g.e., s. 55

⁵¹ Ünlü, a.g.t., s. 93

⁵² Alptekin Müderrisoğlu, *Cumhuriyetin Kurulduğu Yıl Türkiye Ekonomisi*, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara 1998, s. 120

çocuklarının yatılı okullarda bedava okutulması, lojman yapımının sağlanması⁵³. Tutanakta ismi bulunan yetkili üyeler, Aka Gündüz (Kütahya), M. Şefik (Afyon Karahisar), Haydar Rüştü (Gümüşhane)⁵⁴.

İşçi kesiminin talepleri ileride çıkacak olan iş kanunlarının temelini oluşturması bakımından önemlidir. Kongrede ilk kez ulusal düzeyde işçilerin sorunları ele alınmıştır, işçiler bu fırsattan yararlanmasını bilmiş, isteklerini gerçekçi bir şekilde ifade etmişlerdir. Kendilerine “amele” sıfatıyla hitap edilen kesim, “işçi” sıfatını ilk kez İzmir İktisat Kongresi ile kazanmıştır. Kongrede, emek değerli kılınmış, işçilere, sendika kurma hakkı tanınmış, asgari ücret esası, sekiz saatten fazla çalıştırılmama yasağı getirilmiş, kadın işçiler ve çocuklar esirgenmiş, fazla mesai yapanlara, ekstra ücret ve tatil hakkı kabul edilmiştir. 1 Mayıs “Türkiye İşçileri Bayramı” ilan edilmiştir.⁵⁵

Her grup kendi aralarında çalışmalar yaparak sorunları tespit edip kongre gündemine sunarlar. Tartışılan meselelerin oy çokluğu ile kabul edilmesi sorunların çözümünde umut olur. Kararlar oylama esasına göre kabul ve reddedilmekteydi. Bazı maddelerde gruplar kendi içinde de kararsızlığa girmiş olup bazen grup, çoğunluk oyla kabul veya maddeyi reddetmekteydi.⁵⁶ Kongre Misakının 10 binlerce nüshasının basılıp memleketin her köşesine gönderilmesi Kongre Divanı tarafından karara bağlanmıştır⁵⁷.

Kongrenin Kapanışı ve Kapanış Konuşmaları

Mustafa Kemal, Kongre'nin açıldığının ertesi günü (18 Şubat) sabahı Ankara'ya dönmüştür ve Kongre sürecinde bulunmadığında kapanış konuşmalarında yer alamamıştır.

İki hafta süren kongre çalışmaları sonucunda ülke sorunları ayrı ayrı görüşülüp karara bağlanmış ve bu esaslar kongreye sunulmuştur. 4 Mart sabahı veda toplantısı yapılmıştır. Belediye başkanı Haydar Rüştü kapanış söylevini yapmış, gruplar adına konuşmalar yapılmış ve Misak-ı İktisadi kararları kabul edilmiştir. Ayrıca sergi katılımcılarına madalyaları verilmiş ve İstiklal Marşı okunarak kongre sona ermiştir. Kongrede kabul edilen esaslar ve ayrıca Atatürk, İktisat Vekili Mahmut Esat ve Kongre Başkanı Kâzım Karabekir tarafında yapılan konuşmalar İzmir'de Anadolu Matbaası'nda basılan İktisat Esaslarımız adı ile bir kitapçıkta toplanmıştır⁵⁸.

Kongrenin kapanışında işçi grubu başkanı Aka Gündüz (Kütahya), sanayi grubu başkanı Selahaddin Bey (Ayvalık), çiftçi grubu başkanı Kani Bey (Manisa) ve tüccar grubu başkanı Alâiyelizade Mahmut Bey (Gediz) birer konuşma yapmışlardır. Bu kongrede dikkati çeken diğer bir konu ise işçi kadın temsilcilerinin bulunmasıdır.

⁵³ Ülken, *a.g.m.*, s. 154; İnan, *a.g.e.*, s. 51-55

⁵⁴ İnan, *a.g.e.*, s. 55

⁵⁵ Ünlü, *a.g.m.*, s. 104

⁵⁶ Mehmet Ö. Alkan, “1923 Türkiye İktisat Kongresi'ne Katkı”, *Birikim Dergisi*, 21 Ocak 1991, s. 57-

⁵⁷ *Hâkimiyet-i Milliye*, 7 Mart 1923, s. 3; *İkdam*, 7 Mart 1923, s. 3

⁵⁸ Deniz Ünlü, *İzmir İktisat Kongresi Kongre Öncesi Ekonomik Görünüm ve Türkiye Ekonomisine Etkileri*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Uşak 2012, s. 65

İzmir'den işçi kadınlar delegesi olan Rukiye Hanım da kapanışta küçük bir konuşma yapmıştır. Bunun önemi henüz yasal haklarını bile kazanamamış olan Türk kadınının üretici ve işçi olarak bu kongrede yer alması ve sesini duyurmasıdır⁵⁹.

İşçi Grubu adına kapanış konuşmasını grup Reisi Aka Gündüz Bey yapmıştır. O gün Türk işçisine yeni bir hedefin gösterildiğini belirtip kongre ile ilgisi olan tüm diğer gruplara teşekkür etmiştir⁶⁰.

Sanayi Grubu Reisi Selahattin Bey kapanış konuşmasında kongre kararlarındaki memnuniyetini belirttikten sonra müzakerenin hararetili zamanlarında grupça kimlere rencide edici sözler kullanmışlarsa aflatırını dilemiştir.⁶¹ (Oysa kongreye katılan gruplar arasında sert tartışmalar yaşanmamış en önemli ayrılık aşar konusunda olmuştur. Çiftçi grubu aşarın kaldırılmasını isterken, ticaret grubu iltizam sisteminin kârlılığında dolayı aşarın devamını istemiştir. Sanayi ve işçi grubunun çiftçileri desteklemesiyle aşarın kaldırılması kararlaştırılmıştır. 22 Şubat tarihli gazete haberi ise çiftçi grubunun Ziraat Encümeni tarafından ihzar olunan aşar usul-ü hazırasını tadil ve ıslahı hakkındaki layihası müzareke etmiştir, denilmekte ve görüşmelerin pek hararetili geçtiği vurgulanmaktadır⁶².)

Çiftçi Grubu Reisi Kani Bey kapanış konuşmasında Kazım Bey'e teşekkürlerini sunarak diğer gruplarla ortak hareket ettiklerini diğer grupların yardımlarından dolayı onlara da teşekkür edip, Misak kararlarından ayrılmayacaklarını bildirmiştir⁶³.

Ticaret Grubu Reisi Alayelizade Mahmud Bey kapanış konuşmasında, burada toplanılıp tanışılıp ortak çareler bulunulduğunu, Türkiye İktisat erbabı arasında ebedi, kuvvetli, temiz bir ittihat ile neticelendiğini açıkladıktan sonra Yaşasın hür ve Müstakil Türkiye sözleriyle konuşmasını bitirmiştir⁶⁴.

Kongre Başkanı Kazım Karabekir Paşa kapanış konuşmasında; ilk Türkiye İktisat Kongresi tam muvaffakiyetle işini bitirdiğini, ardından sırasıyla Millet Meclisine, İzmir Belediyesine, Heyet-i Tertibiyeye, İzmir Matbuatına, kongreyi takip eden hanımlara ve beyefendilere teşekkür etmiştir. Teşekkürün ardından yabancı sermayelerin kabul edilmemesi, ithalat ve ihracatımız arasındaki farka değinmiştir. Ülkedeki hayvan konusu, fabrika ve işçi konusuna değindikten sonra kongreyi "Cenab-ı Hak milletimizi daima muzaffer ve mesut eylesin amin" sözleriyle kapamıştır⁶⁵.

Sonuç

Kongrede alınan kararların dönemin politik ortamından etkilenmiş olduğu aşikardır. 19. yüzyılın ikinci devresinde Osmanlı Devleti'nin yaşadığı iktisadi çöküş, ülkenin siyasal anlamda da çökmeye başlamasının ipuçlarını vermiştir. İktisadi

⁵⁹ Savaş Durmuş, N. Kemal Aydemir, "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923 – 1938)", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt, 7, S. 12, Kars 2016, s. 159

⁶⁰ *Vakit*, 7 Mart 1923, s. 2

⁶¹ İnan, *a.g.e.*, s. 271

⁶² *Tanin*, 22 Şubat 1923

⁶³ İnan, *a.g.e.*, s. 271

⁶⁴ İnan, *a.g.e.*, s. 272

⁶⁵ *Tanin*, 6 Mart 1339, s. 3

çöküşle birlikte yeni kurulan devletin ekonomik sorunlarının başında Osmanlı Devleti'nden kalan kapitülasyonlar ve borçlarının ön planda olduğu bu sorunlar yeni devletin bağımsız bir ekonomik model üretmesinin önündeki en büyük engeller olmuştur.

Bu engelleri aşmak amacıyla 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Barış Antlaşmasında ekonomik hükümlere de yer verilmiştir. Kapitülasyonlar, Osmanlı borçları, savaş zararları, gümrük düzenlemesi vs. bunların sadece birkaçını oluşturmaktadır. Kapitülasyonların kaldırılması, Osmanlı borçları ve gümrük konularındaki düzenlemeler Türkiye ekonomisi için olumlu olmakla birlikte, Osmanlı borçları ile ilgili düzenlemelerde, Türkiye Osmanlı borçlarının yaklaşık 2/3'ünü devralmak zorunda kalmıştır. Ancak bu borçların ödenmesi 1929 yılına kadar dondurulmuştur.

Kurtuluş Savaşının mana kazanması için İktisadi kurtuluşunda önemini bilen Mustafa Kemal Paşa arkadaşlarıyla birlikte iktisat politikaları üretmeye başlamışlardır. Bunların ilk ve en ciddi olan İzmir İktisat Kongresi'nin toplanması kararlaştırılmıştır. Ülkedeki hemen hemen herkese hitap eden ve modern çalışma hakları şeklinde lanse edebileceğim kararlar kongrede ele alınmıştır. Kongre sonucunda Türkiye'nin ekonomik gelişmesi için; üreticilerin korunması, ihracatın özendirilip ithalatın azaltılması, milli Türk endüstrisini oluşturma ve demiryolu inşası ve geliştirilmesi temel prensiplerden sadece birkaçıdır. 12 maddelik bir iktisat anlaşmasının kabulüyle günümüz birçok kurum ve kuruluşun, politikanın ve eğitimin mihenk taşları oluşturulmuştur.

Aksaklıkların minimum yaşandığı Kongre'de yerli-yabancı, kadın-erkek, Müslüman-Hristiyan, köylü-şehirli diye ayırım yapılmadan herkesin katılabileceği dönemin şartları açısından önemlidir. Bu katılımlar ile kararlar tüm toplumun sesi olabilmektedir.

Kongrede yer alan çiftçi, tüccar, sanayi ve işçi grupları ülkenin iktisadı ile ilgili kararları ortaklaşa almışlardır. Örneğin Çiftçi grubunun ortaya attığı bir madde sadece çiftçi grubunda yer alan üyeler tarafından oylanmazdı. Diğer üç grubunda oluru alınırdı. Aynı uygulama diğer gruplarda da mevcuttu.

Kongre'nin kararları Lozan Antlaşması'nın maddelerinden dolayı 1929 yılına kadar istenen derecede uygulama sahası görememiştir. Belirtilen tarihin ardından tarımda, sanayide, ticarete her ne kadar modern çalışmalar yapılmaya çalışılmış ise de II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, ülkede 60 ve 80 darbelerinin yapılmış olması bu çalışmalara sekte vurmuştur. Belirtilen nedenlerden dolayı İzmir İktisat Kongresi'nin maddeleri gereken düzeyde uygulanamamıştır. Belli oranda fabrikalar açılmış, bankalar kurulmuş fakat ticarete yön veren Rum tüccarların etkinliği ekonomi üzerinde azaltılamamıştır. Dünya Ekonomik Krizinin ardından, on yıllık dönem içinde tarımda; sanayi kesimine ham madde sağlayacak pamuk, tütün, üzüm, incir, şeker pancarı, buğday, kendir gibi ürünler yanında orman ürünleri, hayvancılık, ipek, yün ve maden üretiminin artmasıyla olumlu bir aşamaya gelinmiştir. Devlet model ziraat çiftlikleriyle çiftçiye örnek olmaya çalışmıştır. 1950 yılında yeni iktidarın başa gelmesiyle birlikte devletçi yaklaşımın yerini liberal yaklaşım almıştır. 1960-1980

yılları ülkenin darbeler dönemi olduğundan tüm gelişmelerin önü tıkanmıştır. Belirtilen dönemlerde ithalata dönük tarım yapıldığından ülke ekonomisi büyük zararlar görmüştür. Günümüzde ise kamuya ait birçok tarım işletmesi ve araziler özelleştirilerek elden çıkarılmış bu da İzmir İktisat Kongresi'nin belirlediği Milli İktisat Politikasıyla tamamen zıt olduğu görülmektedir. Ancak ülke ekonomisi için çağdaş ekonomik sisteminin uygulanması ile ülke ekonomisi istenilen seviyeye yükselecek, ayrıca halkın ekonomik seviyesi de artacaktır. Bu durumda İzmir İktisat Kongresinde hedeflenen gayeye ulaşıldığını gösterdiği gibi Türkiye'nin de çağdaş ülkelerin ekonomik hedefine ulaştığının kanıtı olacaktır.

Kaynakça

AKSOY Yaşar, *Kurtuluş Savaşı Işığında İzmir İktisat Kongresi*, Maya Matbaacılık, İzmir 1991

AKŞİN Sina, *Kısa Türkiye Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 18. Basım, İstanbul 2014

ALKAN Mehmet Ö., "1923 Türkiye İktisat Kongresi'ne Katkı", *Birikim Dergisi*, 1991

ATAGENÇ İhsan Ömer, "İzmir İktisat Kongresi ve 24 Ocak Kararları Sonrası Türkiye'nin Liberal Tecrübesinin Karşılaştırmalı Analizi", *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, *Gazi Akademi Genç Sosyal Bilimciler Sempozyumu Özel Sayısı*, 2017

ATAGENÇ İhsan Ömer, "İzmir İktisat Kongresinin Türk Dış Politikasının İnşasındaki Rolü", *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 6, S. 5, Kırklareli 2017

Atatürk Söylev ve Demeçler, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, C. 2, Ankara

AYTEKİN Ece, *İzmir İktisat Kongresinden Dünya Ekonomik Bunalımına İzmir'de Tarımsal Etkinlik*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009

DOĞRU Necati, "Cami Minberi Konuşmasından Bugüne...", *Milliyet Gazetesi*, 04.06.1992

DUMRUL Cüneyt-DUMRUL Yasemin, "Osmanlı İmparatorluğunun Kapitalist Paternde Sanayileşmesinin Önündeki Engeller Üzerine Bir İnceleme", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, S. 23, 2014

DUMRUL Cüneyt, "Atatürk'ün Kalkınma Modelinde Sanayiinin Önemi ve Günümüz Türk Ekonomisi İçin Öneriler", *Atatürk'ün Kalkınma Modeli İçinde Sanayiinin Yeri*, ESO, Ed., Eskişehir Sanayi Odası Yayınları, Eskişehir 2006

DURMUŞ Savaş, AYDEMİR N. Kemal, "Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923 – 1938)", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt, 7, Sayı 12, Kars 2016

DURU Cihan, Kemal Turan ve A. Öngeoğlu, *Atatürk Dönemi Maliye Politikası*, Tisa Matbaa, Ankara 1982

HAFIZOĞLU Zeki, *İzmir-İktisat Kongresi Görüşler ve Değerlendirmeler*, İNAN Ayşe Afet, *İzmir İktisat Kongresi 17 Şubat-4 Mart 1923*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989

İzmir İktisat Kongresi 95 Yaşında, *Hudut Gazetesi*, 17.02.2018

KARA Nilgün Nurhan, “İzmir İktisat Kongresinin Basındaki Yansımaları”, *II. Ulusal İktisat Kongresi*, İzmir 2010

KOÇ Ceyhan, “İzmir İktisat Kongresinin Türk Ekonomisi Oluşumuna Etkileri”, *Atatürk Üniversitesi Dergisi*, Cilt 3, S. 1, 2000

KOÇTÜRK Murat, GÖLALAN Meryem, “1923-1950 Türkiye Ekonomisinin Yapısal Analizi”, *Üçüncü Sektör Kooperatifçilik Dergisi*, Cilt 45, S. 2, 2010

MÜDERRİSOĞLU Alptekin, *Cumhuriyetin Kurulduğu Yıl Türkiye Ekonomisi*, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, Ankara 1998

ÖKÇÜN Ahmet Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara 1971. Serdar Şahinkaya, “Türkiye (İzmir) İktisat Kongresi 95 Yaşında”, *İzmir Atatürk Organize Sanayi Bölgesi Dergisi*, İzmir, Ocak 2016

PUR Hüseyin Perviz, “Lozan Antlaşması ve İktisat Kongresi”, *Dünya Gazetesi*, 29.08.2013

QUATAERT Donald, “Osmanlı İmparatorluğunda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C.6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985

SELÇUK İlhan, “İzmir İktisat Kongresi”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 30 Ekim 1981

ŞAHİNKAYA Serdar, “Birinci İzmir İktisat Kongresinin Hatırlattıkları”, *İzmir Atatürk Organize Sanayi Bölgesi Dergisi*, Ocak 2016, S. 123

ÜLKEN Yüksel, Atatürk Döneminde İktisadi Arayışlar-Eylemler-Olaylar, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Cilt 42 S. 1-4, 1986

ÜNLÜ Deniz, *İzmir İktisat Kongresi Kongre Öncesi Ekonomik Görünüm ve Türkiye Ekonomisine Etkileri*, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Uşak 2012

VARLI Arzu-KORALTÜRK Murat, “II. Meşrutiyetten Erken Cumhuriyete Milli İktisadın Sürekliliği ve İzmir İktisat Kongresi”, *ÇTTAD IX/20-21*, (2010/ Bahar-Güz)

YAZAN Ömer, “19. YY. Sonlarında Osmanlı Tarım İşletmelerinde Yönetim ve Muhasebe Uygulamaları: Çiftlik İdaresi Örneği”, *Accounting and Financial History Research Journal*, Sep. 2018

YETİM Ahmet, “İzmir İktisat Kongresinin 85. Yılında Geldiği Nokta”, *AR-GE Bülten*, 2008

YETKİN Sabri, “Osmanlıdan Cumhuriyete Ekonomik Miras”, *Milliyet Gazetesi*, 02 Mayıs 2004

YILDIRIM İsmail, *Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2001

Gazeteler

Cumhuriyet Gazetesi

Dünya Gazetesi

Hâkimiyet-i Milliye

Hudut

İkdam

Milliyet

Tanin

Vakit

ANADOLU BEYLİKLERİ DÖNEMİNDE ANADOLU'NUN TİCARET YOLLARI VE PAZARLARI

The Economic Condition of Anatolia in Anatolian Prin

NURİ YAVUZ*

Özet

Türkiye tarihinde, Beylikler Devri XIV. yüzyılın başlarında, XVI. yüzyılın başlarına kadar olan zamanı içine alır. Bu devirde Türkiye “Beylikler Devri” tabirinin de ifade ettiği üzere, siyasî bakımdan parçalanmış olup, memleketin her bir bölgesi bir beyliğin, yani küçük küçük devletlerin idaresindeydi. Bu dönemin siyasî tarihi pek çoğu birbiriyle çağdaş olmak üzere, yirmiden fazla beyliğe ait olayları içermektedir. Bu devirde memlekette bazı şehirlerin yakılıp yıkıldığı, yağmaya maruz kaldığı görülmüş ise de bu gibi olaylar nadiren veya memleket harici bir istilaya uğradığı zamanlarda tanık olunmuştur. Beyliklerin başında bulunan aileler, genellikle birbirlerinin hak ve hukukuna riayet göstermişler ve kendi idareleri altındaki yerler ile kanat etmişlerdir. Hemen bütün beyliklerin hayatına, bunlardan biri olan Osmanlı Devleti'nin son vermesi bu durumun en güzel bir kanıtıdır

Ticaret faaliyetleri beylikler devrinde de canlıydı. Anadolu, Türkiye Selçuklu devrinde olduğu üzere bu devirde de milletler arası ticarete mübadele merkezi rolünü oynamakta devam ettiği gibi doğrudan doğruya birçok memleketlere mal da ihraç ediliyordu.

Haçlı seferlerine müteakip (1095-1271) yarım asır süren dâhili sükûn, Anadolu'da ziraat ve sanayinin gelişmesiyle ticaret ve servetin artmasına sebep olmuştur. Anadolu yarımadası, evvelden beri doğu ve batı ticaret yolları üzerinde bulunduğundan konumu çok önemliydi. Henüz ticaret yolu kısaltılmamış veya başka bir yol keşfolmamıştı. Memleketin mahsullerini nakledecek olan tüccar kervanları güneyden kuzeye ve doğudan batıya ve bunun mukabili noktalara gidip gelme suretiyle her noktadan Küçük Asya'yı kat ediyordu.

Yolcuların, kervanların güvenliğini sağlamak için her tarafta yollar, köprüler, kervansaraylar ve hanlar yapılmıştı. Bugünkü harabelerinden ve Anadolu'nun dört tarafına giden yolları bize tanıtan ve bu kervansarayların mevki ve isimlerini saymak bile Anadolu Türklerinin ticarete verdikleri önemi göstermektedir.

Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri memlekette ziraat ve muhtelif sanat erbabını himaye ederlerken ticaretinde emniyet içinde cereyanına ve her nevi memleket mahsulatının ihracına bütün gayretlerini sarf ediyorlardı. Hatta 1205 yılında Gıyaseddin Keyhüsrev, Kırım, Kafkas, Rus ve Kıpçak ile ticaret yapan Anadolu, Suriye ve Irak tüccarlarına karşı kara ve deniz yollarını kapayan Trabzon Rum

* Prof. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, nyavuz@artvin.edu.tr.

İmparatoru üzerine yürüyerek Trabzon'u muhasara ile imparator Aleksi'yi yolları açmaya mecbur etmiş ve sırf ticaretin temin ve muhafazası için bunu yapmıştır.

Şehirler, ticaret merkezinin yoğunlaştığı bir merkez olduğundan şehirde görülen bir başka tabakada sayıca çok olmamakla birlikte tacirler zümresidir. Memleket içinde diğer şehirler ve memleket dışına gidecek kervanları tertip, iç ve dış pazarlardan şehrin işesini temin eden, yalnız kendi sermayesini değil yüksek zümrenin parasını da işleten, uzun ve aralıklı Pazar ve panayırılar arasında dolaşan, bu tüccarlardır.

Anadolu eskiden beri gerek işlenmiş ve gerek ham maddelerden başka çok miktarda mal ve eşya sevk etmekteydi. Çünkü Anadolu'da ziraat ve muhtelif sanatların ilerlemesine ve çoğalmasına fevkalade ehemmiyet veriliyordu. XIV. asırda Anadolu'nun her tarafında Ahilerin esnaf cemiyetlerine tesadüf edildiği bilinmektedir. Bunlardan her sanatın kendine gör teşkilatı vardır. Yalnız bütün sanatların Anadolu'da mükemmel surette revaçta olduğunu ve dışardan pek az miktarda eşya ithal edildiğini her nevi dokuma, kumaş, ince yün, ipek, Kastamonu Sahtiyanı, Antalya ve Batı Anadolu limanlarından ihraç edilen sahtiyarı, maden, sairenin mamul ve ham olarak ihtiyaç harici mebzul miktarda dışarıya çıkarılarak yabancı memleketlerine sevk edildiklerini aşağıda göreceğiz. Anadolu halkı buğday ve arpadan başka dışarıya susam, nohut, safran, pirinç ve pamuk ihraç ediyordu.

Anahtar Kelimeler: Anadolu Selçukluları, Anadolu beylikleri, Ticaret Yolları, Kervansaraylar, Ticaret Pazarları.

Abstract

In Turkish history, the Principalities Period covers the term from the beginning of the XIVth century to the beginning of the XVIth century. As the term "the Principalities Period" expresses, Turkey was divided politically during this period and each region was in the control of a principality; that is, under the control of small states. The political history of this period includes events about more than twenty principalities, most of which is tandem with each other. Even if it was witnessed that some cities were destroyed and plundered in this period, these events were rare and mostly occurred when there was a foreign invasion. The families ruling the principalities generally respected the rights and laws of each other and contended themselves with the regions under their own control. The fact that the Ottoman State, which was one of these principalities, ended the presence of almost all states is the best proof of this situation.

The economic activities were lively during the Principalities period as well. As it was during the State of Seljuks, Anatolia was performing the role of exchange center in international commerce and also exporting products directly to many countries.

The internal peace continuing for half a century following the Crusades resulted in the development of agriculture and industry in Anatolia and, hence, the increase of commerce and wealth. The position of the Anatolian peninsula was very important since it took place in the commerce roads between East and West. The commerce road was not shortened or another road was not discovered yet. The commerce caravans

that would transport the products of the country were passing through Small Asia at every point by passing from South to North and East to West.

Roads, bridges and caravansaries were built in order to ensure the security of the passengers and caravans. Even to consider their present remains and to mention the names of the roads going to every corner of Anatolia and of the caravans show the importance which the Anatolian Turks gave to commerce.

Anatolia was dispatching many products and good which were both processed and raw materials since the beginning because great importance was given to the development and increase of agriculture and various arts in Anatolia. It is known that there were Ahi societies of commerce at every part of Anatolia during the XIVth century. Each of these had their own organization. Yet, we will see that all arts were favored in Anatolia and little was imported from foreign countries and that very little was exported and that all kinds of textile, cloth, fine wool, silk, Kastamonu saffian, the saffian exported from Antalya and Western Anatolia ports, metals, and others were transported to foreign countries at a certain amount when they were out of need. The Anatolian people were exporting sesame, chickpea, saffron, rice and cotton apart from wheat and barley.

Key Words: Anatolian Seljuks, Anatolian Principalities, Trade Routes, Caravanserais, Trade Markets.

Giriş

Ticaret yolları, ekonominin aynı zamanda siyasî ve sosyal ilişkilerin de temel kaynağıdır. Uluslararası iktisadî, siyasî, askerî ve sosyal münasebetler bu yollar vasıtasıyla sağlanmaktadır. Bu anlamda bazı coğrafyalardaki yollar, tarihin uzun dönemleri boyunca siyasî ve iktisadî cazibesini ve canlılığını korumuş. Bu sayede dünya medeniyet ve ekonomisine odak noktaları olmuşlardır. Bu kapsamda değerlendirilen yolların başında, Uzak Doğu, Asya ve Orta Doğu olarak isimlendirdiğimiz coğrafyalardaki ticaret yolları gelmektedir. Bu coğrafyalar hem sahip oldukları değerli ticarî emtiaları ile hem de ülkeler arası taşımacılıkta kullanılan önemli ticaret yollarına sahip oluşlarıyla, dünya medeniyeti ve iktisadi hayatındaki rollerini çok iyi oynamışlardır. Söz konusu coğrafyalar önem ve canlılıklarını aynı dönemlerde sürdürdükleri gibi, bazen biri diğerine göre daha öne çıkmıştır. Bu da dönemin siyasî gelişmeleri ile bölgenin dönemin siyasetindeki oynadığı rolü ile doğrudan bağlantılı olmuş siyasî güç ve istikrar bölgedeki, ticarî hayata da güç katmıştır¹.

Akdeniz ve Karadeniz'i besleyen, bu denizlere ulaşan karayolları tarihin her döneminde önemli rol oynamışlardır. Bu karayollarının en önemlileri ise ipek ve baharat yolları ve bunlar da uzanan tali yollar idi. Ticaret yollarını önemli kılan şey, bu yollarda ticareti yapılan ürünlerin çeşitliliği ve dünya piyasalarındaki değerleri idi. Bu yollardaki ticari faaliyetler, bölgedeki siyasî gelişmelerle doğrudan bağlantılıdır. Çünkü ticaret siyaset ile sıkı bağlantısı olan ve siyasî gelişmelerden büyük ölçüde

¹ Sezgin Güçlüay, "Avrupa ile Türk-İslam Dünyası Arasında Hayat Damarı Olan Ticaret Yolları (X.-XIV. yy)", *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmalar Kongresi*, C. III, Ankara 2005, s. 1429-1430

etkilenen bir faaliyettir. IX.-XIV. Yüzyıllardaki Avrupa ve Türk İslam dünyasındaki siyasi gelişmelere genel hatlarıyla bakarak, olayların dönemin ticari hayatını ne kadar etkilediğini ortaya koymak gerekmektedir².

Ortaçağda doğu ile batıyı birleştiren dünya ticareti iki yolla yapılmaktaydı. Bunlardan birincisi baharat yolu, diğeri ipek yolu idi. İpek yolu ise dünya ticaretinin büyük bir kısmını üzerinde taşırdı. Bunun sebebi ise ipek yolunun geçtiği ülkeler döneminin en zengin ülkeleri idi. İpek Yolu, Çin'in Şian kentinden başlar, Doğu Türkistan, Moğolistan, Kazakistan, Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan gibi tüm Türk illerini kat ettikten sonra, İran üzerinden, bir kolu Suriye'nin Lazkiye Limanına ulaşır, diğeri bir büyük kolu ise Anadolu topraklarına ulaşır. Anadolu'da önceki dönemlere ait Kral Yolu ile Roma ve Bizans dönemine ait yolların yanı sıra İpek Yolu da önemli bir rol oynadı. Anadolu'daki ipek yolu Anadolu'ya üç koldan; güneyde Cizre-Hasankeyf, ortada Doğu Beyazıt-Erzurum, Erzincan, Sivas, kuzeyde de Kars-Trabzon yolu ile girerdi. Anadolu Selçuklu döneminin önemli şehirleri olan doğuda Erzurum, Sivas, Kayseri ve Konya' da düğüm oluşturan bu yollar kuzeyde Sinop, güneyde Antalya' ya kadar uzanırdı. Adeta, doğu-batı, kuzey-güney yönünde Anadolu'yu hiçbir ülkede olmadığı kadarıyla bir ağ gibi sarardı. Bu yol şebekesinin yayıldığı güzergâhları takip ederken kervansarayların yanında eski köprüleri de göz önünde bulundurmak gerekir³.

Yolların Anadolu'da bu kadar yayılmasının sebebi yolların güvenliği, merkezi otoritenin kuvvetliliği ve zamanın bazı sultanlarını da misafir edebilecek beş yıldızlı oteller gibi hizmet veren kervansarayların mevcut olması idi. Kervansaraylar yalnız Müslümanlara değil ticaretle uğraşan tüm yabancılara hizmet vermekteydi. Köklerini Asya'daki Karahanlı, Gazneli ve Büyük Selçuklu gibi Türk illerinin ribatlarından alan Kervansaraylar, yollar üzerinde kurulan ve kamu yararına çalışan ticarî yapılarıdır. Kervansaraylar genelde bir deve yürüyüşüyle yedi-sekiz saatlik mesafelere kurulurlardı ki, bu da yaklaşık olarak otuz beş-kırk kilometrelik bir mesafeye tekabül ederdi. Türk devletlerinden başka kültürlerde olmayan bu yapı türü Türk kültürünün, güç ve kuvvetini en iyi yansıtan eserlerdir.

Bütün dünyada ekonomiye hareket getirip yenilikler yapan başlıca unsur ticarettir. Ticaretin yer almadığı ekonomilerin gelişme yaşama şansı olmamıştır. İpek yolu vasıtasıyla eski çağlardan beri ticaretle tanışmış olan Türkler İslam dünyasında ticari hayata yeni bir hareketlilik ve sistem kazandırdı. Bu dönemin ticaret yolları Çin-Türkistan, Harezmi, İran, Azerbaycan, Irak, Suriye Anadolu istikametinde ipek yolu ve Suğdak, Sinop gibi Karadeniz limanlarından Sur, Akka gibi Doğu Akdeniz limanlarına uzanan kuzey-güney ticaret yolu idi ki bu yollar Doğu Akdeniz' de Baharat yoluna kavuşarak büyük bir ticaret havzasına bağlanmış oluyordu. Anadolu ticaretini kesen haçlılar dışında Doğu Akdenizde bir ticari engel bulunmamaktaydı. Bilhassa, haçlıların Suriye ve Filistin'e yerleşmesinden sonra kervan yollarının Anadolu'dan geçmesi, Alanya-Antalya ve Sinop gibi önemli limanların alınması o

² Hakkı Acun, *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Ankara, 2007, s. 41-46

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, T.T.K. 2. Baskı, Ankara 1969, s. 245-246

zamana kadar İç Anadolu’ da bulunan Türklere denizlerde pencereler açmış, Türklerin dışarıyla münasebetlerini kolaylaştırmıştır. Bunu takiben Venedikli ve Kıbrıslı tüccarlarla yeni ticaret antlaşmaları takip edince memlekette büyük bir ferahlık başlamıştır. Böylece yerli malların dış pazarlarda satılması sağlanmış ve Anadolu’nun güneyindeki Alanya ve Antalya önemli ticaret üssü olmuştur. Ayrıca Tarsus ve havalisi de bu amaçla kullanılmıştır. Bu ticaret yolları üzerinde bulunan şehirler çabucak gelişme göstermişler ve bu doğrultu da nüfusları da artmıştır. Bunlardan Erzurum, Erzincan, Kemah, Sivas, Kayseri, Konya ve Ankara gibi şehirler ticaretin ve buna bağlı olarak sosyal ve kültürel yapının geliştiği merkezler olmuşlardır. Bazı şehirler de uluslararası pazarlar olup, Kayseri ve yakınlarındaki Yabanlu Pazarı⁴ bu pazarların başında gelmekteydi. Ticarî hayatın temel direği olan esnaf bilhassa Anadolu’da ahilik adı altında teşkilatlanmıştı ahi teşkilatları esnafın her türlü hukuki meselelerini düzenliyor, onların yetişmesini ve gelişmesini sağlıyor ayrıca bir sosyal yardımlaşma birliği olarak hizmet veriyordu. Bu bakımdan Anadolu’daki Türk kültürünün gelişmesine büyük katkı sağlamıştır⁵.

Anadolu’da hammaddesi hayvancılığa ve tarıma dayalı bir sanayi kurulmuştu. Özellikle koyun yününden elde edilen, yünlü giyim kuşam bir gelenektir. Yün sadece giyecek eşyası değil evin çeşitli yerlerinde kullanılan eşyaların da hammaddesiydi. Kilim, keçe, heybe, aba, torba gibi eşyaların temeli yün idi. Yünün yanı sıra dokumacılıkta pamuk, ipek, deve tüyü ve keçi kılı da kullanılmaktaydı. Türkler Anadolu’ya yerleştikten sonra kısa zamanda Anadolu’nun doğal yapısına ve ekonomik şartlarına ayak uydurarak halı, kilim, ipekli, sof ve yünden kumaşlar yaparak Avrupa pazarlarına ürünlerini yolladılar. Ürünlerini, kuru meyvelerini ve kerestelerini komşu memleketlere ihraç ederek, bu arada demir, tuz, şap ve bakır gibi madenleri işletmek suretiyle, dış ticaretin artmasını ve sanayinin gelişmesini sağladılar. Ordunun ihtiyaçlarını karşılamak için silah, zırh vb. savaş araç ve gereçlerini yaparak, özellikle bu alanda büyük başarı elde ettiler⁶.

Türkiye tarihinde, Beylikler Devri XIV. yüzyılın başlarında, XVI. yüzyılın başlarına kadar olan zamanı içine alır. Bu devirde Türkiye “Beylikler Devri” tabirinin de ifade ettiği üzere, siyasî bakımdan parçalanmış olup, memleketin her bir bölgesi bir beyliğin, yani küçük küçük devletlerin idaresindeydi. Bu dönemin siyasî tarihi pek çoğu birbiriyle çağdaş olmak üzere, yirmiden fazla beyliğe ait olayları içermektedir. Bu devirde memlekette bazı şehirlerin yakılıp yıkıldığı, yağmaya maruz kaldığı görülmüş ise de bu gibi olaylar nadiren veya memleket harici bir istilaya uğradığı zamanlarda tanık olunmuştur. Beyliklerin başında bulunan aileler, genellikle birbirlerinin hak ve hukukuna riayet göstermişler ve kendi idareleri altındaki yerler

⁴ Yabanlu Pazarı hakkında geniş bilgi bkz; Faruk Sümer’in “Yabanlu Pazarı”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1985

⁵ Hakkı Acun, *a.g.e.*, s. 14

⁶ Hakkı Acun, *a.g.e.*, s. 41

ile kanaat etmişlerdir. Hemen bütün beyliklerin hayatına, bunlardan biri olan Osmanlı Devleti'nin son vermesi bu durumun en güzel bir ispatıdır⁷.

Türkiye'nin Beylikler devrindeki iktisadî durumu çok iyiydi. Daha XIV. Yüzyılın birinci yarısının ortalarında bu memleketteki bolluk ve ucuzluk yabancıların hayret ve gıptalarını çekmiştir. Bir asır sonra Türkiye'den geçen batılı bir seyyah da bu memleketin müreffeh ve mesut bir hâlde görmüştü. Bol ve o nispette ucuz olan maddeler; hububat, meyve ve et idi. Başlıca sanayi maddeleri de memlekette imal ediliyordu. Ticaret faaliyetleri beylikler devrinde de canlıydı. Anadolu, Türkiye Selçuklu devrinde olduğu üzere bu devirde de milletler arası ticarete mübadele merkezi rolünü oynamakta devam ettiği gibi buradan doğrudan doğruya birçok memlekete mal da ihraç ediliyordu.

Haçlı seferlerine müteakip (1095-1271) yarım asır süren dâhili sükûn, Anadolu'da ziraat ve sanayinin gelişmesiyle ticaret ve servetin artmasını sağlamıştır. Anadolu yarımadası, evvelden beri doğu ve batı ticaret yolları üzerinde bulunduğundan konumu çok önemliydi. Henüz ticaret yolu kısaltılmamış veya başka bir yol keşfolmamıştı. Memleketin mahsullerini nakledecek olan tüccar kervanları güneyden kuzeye ve doğudan batıya ve bunun mukabilî noktalara gidip gelme suretiyle her noktadan Küçük Asya'yı kat ediyordu⁸.

Yolcuların ve kervanların güvenliğini sağlamak için yollar, köprüler kervansaraylar ve hanlar yapılmıştı. Bu eserlerin mevki ve isimlerini saymak bile Anadolu Türklerinin ticarete önem verdiklerini göstermektedir.

Anadolu Selçukluları ve Anadolu Beylikleri memlekette ziraat ve muhtelif sanat erbabını himaye ederlerken ticaretin de emniyet içinde cereyanına ve her nevi memleket mahsulatının ihracına bütün gayretlerini sarf ediyorlardı. Hatta 1205 yılında Gıyaseddin Keyhüsrev, Kırım, Kafkas, Rus ve Kıpçak ile ticaret yapan Anadolu, Suriye ve Irak tüccarlarına karşı kara ve deniz yollarını kapayan Trabzon Rum İmparatoru üzerine yürüyerek Trabzon'u muhasara ile imparator Aleksi'yi yolları açmaya mecbur etmiş ve sırf ticaretin temin ve muhafazası için bunu yapmıştır.⁹

Sivas hükümdarı Kadı Burhaneddin Ahmed, kendi hükümetini kuvvetlendirmek için sarf ettiği emek kadar memleket dahilinde tüccarların huzur içinde gelip gitmelerini temin yolunda büyük göstermiştir; hatta kendisinin parasız zamanında zengin bir tüccarın malını müsadere edilmesi teklifini şiddetle reddetmiştir. Yine Kadı Burhaneddin; aralarındaki rekabete rağmen bir kısım tüccarların mallarını vuran Dulkadir eşkıyasının yakalanmasını ve malların da derhal iadesini istemek suretiyle Dulkadir hükümdarını tehdit etmiştir. Anadolu, Avrupa-İran transit ticareti için çok uygun bir hal almıştı. Örneğin, Sivas coğrafi durumu itibarıyla muhtelif ticaret yollarının birleştiği bir ticaret merkeziydi. Suriye, El-Cezire ve Konya'dan gelen zengin Müslüman tacirleri ve Ceneviz tacirleri Sivas'a yerleşmişlerdi. Oradan

⁷ Faruk Sümer, "Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış", *DTCF Dergisi* C. XX, Ankara 1962, S. 3-4

⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, TTK, Ankara 1988, s. 245-246

⁹ Nuri Yavuz, *Anadolu Beylikleri Devri Türk Kültürü ve Medeniyeti*, Ankara 2010, s. 123

Karadeniz limanlarıyla, Trabzon'a özellikle Samsun ve Sinop'a kervanlar gönderiliyordu.

Tebriz'e Anadolu merkezine, Akdeniz ve Karadeniz limanlarına, Anadolu'nun muhtelif yönlerinden giden yollar üzerinde olan beldeler bu dönemde oldukça gelişmişlerdi. Şehirler, ticaret merkezinin yoğunlaştığı bir merkez olduğundan şehirde görülen bir başka tabakada sayıca çok olmamakla birlikte tacirler zümresidir. Memleket içinde diğer şehirler ve memleket dışına gidecek kervanları tertip, iç ve dış pazarlardan şehrin iâşesini temin eden, yalnız kendi sermayesini değil yüksek zümrenin parasını da işleten, uzun ve aralıklı pazar ve panayırılar arasında dolaşan, bu tüccarlardır¹⁰.

Büyük ticaretle uğraşan kimselerin zenginlikleri, devlete vergilerin toplanmasında ve çeşitli ihtiyaçlarının temininde, reyanın sıkıntıya düşmesinin önemszenmesinde oynadıkları rol dolayısıyla gördükleri itibarın yanında toplum katında da söz sahibi oldukları, şehrin ileri gelenleri arasında yer aldıkları anlaşılıyor. Şehir toplumunda devlet ve reaya arasında hem devletin emirlerinin reaya ulaşmasında ve uygulanmasında resmi devlet görevlilerinin yardımcısı hem de ahalinin temsilcisi olarak ikili bir fonksiyon yüklenmiş görünen şehrin ileri gelenleri arasında bu büyük tüccarlarla esnafın güngörmüşleri ve yöneticileri yer almaktadır¹¹.

Şehirlinin devlete karşı en büyük yükümlülüğü üretim ve ticarete dayalı vergileri ödemesi şeklinde kendini gösteriyordu. Pazarlardan alınan vergilerden başka şehre giren ve çıkan muayyen eşyadan, muayyen bir resim alınırdı ki bu şehir vergisinin en önemli kısmını teşkil ederdi.

Anadolu eskiden beri gerek işlenmiş ve gerek ham maddelerden başka çok miktarda mal ve eşya sevk etmekteydi. Çünkü Anadolu'da ziraat ve muhtelif sanatların ilerlemesine ve çoğalmasına fevkalade ehemmiyet veriliyordu. XIV. asırda Anadolu'nun her tarafında Ahilerin esnaf cemiyetlerine tesadüf edildiği bilinmektedir. Bunlardan her sanatın kendine göre teşkilatı vardır. Yalnız bütün sanatların Anadolu'da mükemmel surette revaçta olduğunu ve dışardan pek az miktarda eşya ithal edildiğini her nevi dokuma, kumaş, ince yün, ipek, Kastamonu sahtiyanı, Antalya ve Batı Anadolu limanlarından ihraç edilen sahtiyarı, maden, sairenin mamul ve ham olarak ihtiyaç harici mebzul miktarda dışarıya çıkarılarak yabancı memleketlerine sevk edildiklerini aşağıda göreceğiz. Anadolu halkı buğday ve arpadan başka dışarıya susam, nohut, safran, pirinç ve pamuk ihraç ediyordu¹².

Beylikler döneminde Anadolu ticaret pazarlarıyla ticaret yolları ve Anadolu'nun ihraç ettiği emtia hakkında bilgi verebiliriz. Bu yüzyıllarda Anadolu piyasaları, Karadeniz kenarındaki Trabzon ve Sinop'la, Samsun ile Sinop arasında farya

¹⁰ Yaşar Yücel, *Candaroğulları Beyliği*, TTK, Ankara 1970, s. 137

¹¹ Yaşar Yücel, *a.g.e.*, s. 141-142

¹² M. Ali Bozkuş, "Ortaçağ Alanya'sında Ticaret ve Ticaret yolları" *PHASELİS II*, Sinop 2016, 209-

iskeleleri ve ikinci derece Fatsa kasabası, Marmara havzasında Bursa iskelesi ve Batı Foça, İzmir, Selçuk, Milet, güneyde Antalya, Alaiye ve Ayas kasabası limanları idi¹³.

İç Anadolu'da ise kara ticaret yollarının kavşak noktasını teşkil eden Sivas, Kayseri ve Konya'dır. Bilhassa beylikler döneminde Anadolu içerisinde en büyük pazar yeri Sivas idi. Mısır, Suriye, Mezopotamya Müslüman tüccarlarıyla Ceneviz ve Venedik tüccarlarının büyük kabileleri; her taraftan buraya gelirler ve burada da mallarını satarlar veya gerekli yerlere giderlerdi. Sivas-Dörtüol kavşak noktasında olmasından dolayı her geçen eşyadan resim alınırdı. Sivas'tan geçen kervanların yolun Doğu Anadolu ve İran, güneyde Suriye, Mezopotamya ve İskenderun, batıda Kayseri, Kuzeyde ise Trabzon, Forya ve Sinop idi¹⁴.

Karadeniz sahilindeki meşhur ticaret iskelelerinin Trabzon, Forya ve Fatsa oluşuna göre, Trabzon kervanı ticaret merkezi olan Sivas'tan sonra; Koçhisar, Erzincan, Bayburt anayolu üzerinden geçmek zorundaydı. Keza Forya ve Sinop'a giden kervanların uğradığı Tokat ve Amasya idi. Amasya'dan sonra Forya kervanı, gümüş madeniyle meşhur ve XIV. Yüzyılda Irak ve Şam tüccarlarının daimi suretle gelip geçtikleri Gümüş (Gümüşhane) kasabasına uğrayıp geçerlerdi. İran yolcu ve tüccarları Erzincan'dan sonra Erzurum yolunu takip ediyorlardı¹⁵.

Karadeniz yolu bu sırada pek mühim olup Anadolu ve Suriye, Mezopotamya, İran ve Kilikya, Mısır malları veya ora antrepolarına gelmiş olan Hindistan ve Yemen eşyası bu deniz vasıtalarıyla Kırım, Rus, Kafkas taraflarına sevk olunuyordu¹⁶.

Batı Anadolu'da Foça, İzmir, Ayasoluğ, Balat ve güneyde Akdeniz sahillerinde de Antalya ve Alaiyye idi. Anadolu ticaret nehirlerinden de istifade ediliyordu. Bunlardan Büyük Menderes Nehri üzerinde XIV. asrın ilk yarısında nehir gemileriyle yolcu ve eşya nakledildiğini Şehabü'ttin Ömeri'nin yazdığı gibi, Heyd'in "Orta Zamanlarda Şark Ticaret Tarihi" adlı eserinden öğrenmekteyiz¹⁷.

Anadolu'nun ihraç ettiği başlıca ürünler kumaş, ipek, halı, ehli hayvanlar, av kuşları, çapı halı, kilim, pamuk, zambak, reçine, bakır, gümüş, mazı, kereste, susam, bal, bal mumu, Kastamonu sahtiyaniyla Batı sahtiyani, nohut, safran vs. dir.

Germiyan, Denizli ve Alaşehir'in kırmızı kumaşları ve beyaz renkteki sarık tülbentleri pek makbuldü. Bu kumaş ve tülbentler bütün civar hükümetlere sevk olunmaktaydı. Hatta Germiyanlı Süleyman Şah kızını, Osmanlı şehzadelerine vermek istediği zaman gönderdiği heyetle beraber hediye olarak bu kumaşlardan yollamıştır. Germiyan kumaşlarından ve Denizli'nin ak alemlerinden hılat yapıldığını ve keza Alaşehir kızıl efladisinin de hem sancak bezi hem de hılat olarak

¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 249

¹⁴ Nuri Yavuz, *a.g.e.*, 124

¹⁵ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), TTK, (2. Baskı), Ankara 2000, s. 462

¹⁶ Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta et-Tancı, *İbn-i Batuta Seyehatnâmesi*, (Çev. Mümin Çevik), Bilge Kültür Sanat, I, İstanbul 2000, s. 328

¹⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 250

kullanıldığını çağdaş kaynaklar yazmaktadır¹⁸. Osmanlı padişahı Sultan Murat'ın başına Germiyan bezlerinden beyaz renkte ince tülbent sardığını, kaftan ve cübbesinin de kırmızı renkli Germiyan kumaşından olduğu bilinmektedir¹⁹. Şehabettin Ömer-i, Germiyan askerinin kırmızı atlaslı elbise giydiğini kaydetmektedir. XIV. asrın sonlarına doğru bu kıymetli kumaşların azaldığını yine tarihî kaynaklardan anlamaktayız²⁰.

Anadolu'dan İstanbul'a ve Avrupa pazarlarına sevk edilen ipeğe pek önemlidir. Diyarbakir ve Siirt bölgesinde üretilen ipektan başka Anadolu'daki ipek üretimi en çok Alaşehir ve Balıkesir taraflarında elde edilmekteydi. Buradan çıkan ipekler Rum ve Frenk memleketlerine sevk ediliyordu. Balıkesir ipekleri Bizans ipek dokumacıları tarafından tercihen satın alınmaktaydı. Bu ipeğin Rum ipeği ile rekabet etmekte olduğunu doğu batı kaynakları zikretmektedir.

Aşıkpaşazade Germiyan kumaşları için şöyle diyor: “Denizli'nin ak alemli bezlerinden hilat yapıldığını ve keza Alaşehir'in kızıl efladisinin de hem sancak bezi hem de Hilat olarak kullanıldığını yazmaktadır”²¹.

Kastamonu ve çevresinde yetişen iğdiş atlarıyla, katırlar ve Arap atlarına denk olabilecek şekilde terbiye edilen Germiyan atları, Anadolu'nun her tarafına yabancı memleketlerle Bizans İmparatorluğu'na diğer civar beyliklere de sevk edilmekteydi. Bu Germiyan atları içerisinde bin altına kadar satılan kıymetli atlar olduğu gibi hepsi de seçereli idiler. Latin tüccarlarının pek ziyade kıymet verdikleri bu Küçük Asya at ve iğdişleriyle vesaire hayvanlarından çok miktarda alarak Avrupa'ya sevk ettikleri bilinmektedir²².

XIV. yüzyılın sonlarında da Germiyan atlarının şöhretlerini muhafaza ettiğini, Germiyanogullarının Osmanlı hükümdarı I. Murat'a hediye olarak gönderdiği atlardan anlamaktayız.

Bundan başka birinci derecede Suriye, Irak, İran, Diyarbakir taraflarına ihraç edilen koyun ve keçi epey bir yekûn tutuyordu. Latin Tüccarlarının attan başka, Anadolu'da çok miktarda satın aldıkları hayvanlar arasında keçi ve Türk kültürünün temelini oluşturan koyun da vardı. Türkiye'de bilhassa Doğu Anadolu'da ve Çukurova'da Türk göçebe unsuru tarafından yetiştirilen atlar İslam memleketlerinde çok meşhurdu²³. Avrupa'ya ihraç edilen bu atlar çeşitli sebeplerle son asırlarda nesli bozularak kıymetten düşmüştür.

Şehabettin Ömeri, av için alınıp satılan doğan ve şahinlerin en iyi cinsinin Kastamonu'da bulunduğunu ve kendi emsalleri içinde en güzelleri olduğunu ve bunların buradan alınarak başka memleketlere götürülüp satıldıklarını yazmaktadır ki

¹⁸ Aşıkpaşazâde Tarihi (Osmanlı Tarihi 1285-1502), (Haz. Necdet Öztürk), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013, s. 56; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osmanogulları Zamanında Kütahya Şehri*, İstanbul 1932, s. 69-70

¹⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *a.g.e.*, s. 251

²⁰ Nuri Yavuz, *a.g.e.*, 126-127

²¹ *Aşıkpaşazâde Tarihi*, s. 60

²² Heyd, *a.g.e.*, s. 565-567

²³ İbn-i Batuta, *I.*, s. 324; Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 230

av için beslenen bu kuşların İç Anadolu, Suriye, Mısır, Irak, İran ve Orta Asya'ya götürüldükleri anlaşılmaktadır. Bu doğanların Trabzon Rum İmparatorluğu'nun merkezinde de satıldığını ve yabancı seyyahlar tarafından alındığını zamanın kaynakları beyan etmektedir.

Anadolu'daki şap madenleri de önemli gelir getiren kaynaklardandı. Ortaçağda Avrupalılar tarafından en fazla alınan eşya şaptı. Anadolu'da en zengin şap madenleri birinci derecede Foça ile Doğu Karahisar, ikinci derecede ise Ulubat, Kütahya şapları idi. Şap madenini en fazla Ceneviz ve Floransalılar alıyorlardı.

Foça sahilde olduğundan Foça şapları 1421 yılında da Cenevizliler tarafından işletiliyor ve Osmanlı hükümeti bundan büyük miktarda vergi alıyordu. Bu madenler Saruhanoğulları zamanında da Cenevizliler tarafından işletiliyor ve vergisini Saruhan Beyliği alıyordu. Bunlardan başka XII. Yüzyılda Frenkler tarafından büyük bir teşkilatla işletilen Konya şaplarını kaydetmek lazımdır. Bunun pazar merkezi Antalya'ydı. Avrupa'ya sevk edilen Anadolu şaplarının bir piyasası da İstanbul olup, ayrıca burada çok miktar da şap depoları bulunmaktaydı²⁴.

Anadolu'dan dışarıya satılan eşyalardan halı ve kilim gibi dokumalar ilk zamanlarda meşhurdu. Bunlar dayanıklılığının yanında, zevk ve zarafetçe de emsallerinden üstün olduğundan, Avrupa piyasasında deniz aşırı halılar diye anılır ve kıymetleri takdir edildiği için başka bir marka ismi aranmazdı²⁵.

Aksaray kilimleri çok güzel olup Suriye, Mısır, Irak, Hint ve hatta Çin'e bile ihraç edilirdi. XIV. yüzyılın ortalarına yakın bir zamanda Anadolu'yu gezen Seyyah İbni Batuta Seyahatnamesinde, Anadolu dokumalarının batıdan başka doğuda da kıymetli olduğunu kaydetmektedir. Türkler keçeyi en iyi imal eden kavim olarak tarihe geçmişlerdir. Halktan bir kısmının elbiseleri, yaygılar keçeden olduğu gibi, yuvarlak çadırlarını da bundan yapıyorlardı. Türk çadırları İslam ülkelerinde çok meşhur olup Peygamberin bile Türk çadırı olduğu söylenmektedir.²⁶ Adı geçen bu çadırlarda on beş-yirmi kişi rahatça oturabilmekteydi. XIII. yüzyılda Anadolu'nun halı ve kilimleri çok meşhur olup, XIV. yüzyılda Mısır'da çok aranan ve kıymetli olan bir kumaş türü vardı ki buna Türk kumaşı deniliyordu²⁷.

Anadolu'dan çok miktarda çeşitli memleketlere gönderilen zengin mahsullerden biri de pamuk olup, birinci derecede mevki tutmaktaydı. Doğudan Avrupa'ya ihraç edilen Mısır, Suriye ve Kıbrıs pamuklarına karşı başarıyla rekabet eden, ancak Anadolu pamukları idi. Bursa ile Konya arasında yetiştirilen en önemli gelir kaynaklarından biri idi. Bursa ile Konya arasındaki pamukların pazar yeri XIV. yüzyılın ilk bölümünde ticaret bakımından önemli bir piyasa yeri olan Bursa ile Ayasoluğ olup, Kilikya (Çukurova) pamuklarının da pazar yeri İskenderun körfezi kenarındaki Ayas limanı idi²⁸.

²⁴ İbni-i Batuta, *a.g.e.*, s. 311

²⁵ Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I, (Selçuklular'dan Bizans'ın Sona Ermesine)*, İstanbul 1990, s. 97-98

²⁶ Nuri Yavuz, *a.g.e.*, s. 129-130

²⁷ Osman Turan, "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten*, C. 10, Sayı 39, Ankara 1946, s. 471-496

²⁸ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s. 96

Anadolu zamkı da Avrupa piyasalarında makbuldü. Eski Hamideli yani Isparta ve etrafındaki arazide bulunan ağaçlardan elde edilen ve adragan zamkı denilen bu zamk, Yunanistan'da çıkan zamktan kat kat üstündü.

Antalya pazarı vasıtasıyla Avrupa piyasalarına sevk edilen Adragan Zamkı sanayide gök mavisi boyanın imalatında, yaldızlama işlemlerinde kullanılıyordu Bunun etkili bir ilaç ve serinletici bir mayi olarak da üretildiği mevcut kaynaklardan öğrenilmektedir. Balıkesir taraflarında çıkarak Avrupa piyasalarına sevk olunan reçine de ilave edilebilir. Avrupa piyasalarında birinci derecede mevki işgal eden ve en mühim ihraç iskeleleri Balat, Antalya ve Alaiyye olan mazı ile bal, bal mumu, ince yün ile Kastamonu'nun sahtiyani, kırmızı sahtiyani, tiftik, safran, susam, nohut ve keresteyi ve Kastamonu, Diyarbekir (Ergani), Erzincan, bakırlarıyla Anadolu'da dört yerden çıkarılan gümüş madenlerini zikredebiliriz. Ibn-i Batuta Alaiye'yi ziyaret ettiği zaman, Mısır, Şam, İskenderiye tüccarlarının mübayaa ettikleri kerestelerin İskenderiyye ve Dimyat taraflarına sevk olduğunu kaydetmektedir²⁹.

Anadolu'da çıkarılan kıymetli madenlerden gümüş beylikler döneminde başlıca dört merkezde elde dilmekteydi. Bunlardan Kütahya'nın Gümüş Köyü ile Ulukışla'daki Lolova ve Gümüş köyleri, Amasya'nın Gümüş Hacı Köyü bir de ortaçağlarda Bayburt gümüş madenlerinden ismini alan şimdiki Gümüşhane ili idi. Bunlardan Kütahya'daki gümüş madeninin hasılatın cinsi iyi ve çıkarılması daha kolay olduğunu zamanın kaynakları yazmaktadır. Bu gümüş madenlerinin hepsi de XIV. yüzyılın ilk yarısında faaliyette iseler de sonradan bu faaliyet terk edilmiştir. Gerek Anadolu Selçuklarının ve gerek Anadolu Beyliklerinin bastırdıkları paraların imal edildiği gümüşler bu madenlerden çıkarılmakta ve fazlası dışarıya ihraç edilmekteydi³⁰.

Karamanoğlu Beyliği kurulduğu bölgede yer alan geçitler sayesinde Konya'ya ulaşan ticaret yollarını kontrol etmeleri ayrıca hem Ceneviz hem de Venedikli tüccarların aldıkları vergilerle önemli bir gelir elde ediyorlardı. Silifke, Anamur, Manavgat gibi limanlarda gümrük vergisi alıyorlardı.

Saruhanogulları zamanında vakıf kuruluşlarının çokluğuyla karşılaşırız. Ayrıca Jiglyati (Giglyati) isimli sikkeler de mevcuttu. Özellikle Hızırşah, İshak Bey ve Orhan Beylerin kendilerine ait İslami sikkeleri de mevcuttu. Donanması sayesinde iktisadi yönden oldukça gelişen Beyliğin batılı devletlerle bilhassa Cenevizlilerle ticari münasebetleri vardı. Latinlerle ve Bizanslılarla ticari anlaşmalar yapmışlardır.

Ramazanoğulları Beyliği de Çukurova'da hac yolu ve aynı zamanda bir ticaret yolu üzerine kurulmuştu. Bu bölge iktisadi yönden oldukça gelişmişti.

Menteşeoğulları özellikle denizcilik faaliyetleri sayesinde iktisadi yönden gelişmiş bir beylikti. Venedik ile ticari anlaşma yapmışlar, ayrıca Grek memleketleri, çevre adalar ve İskenderiyye ile ticari münasebetlerde bulunmuşlardı. Menteşe Beyliği'nin Balat şubesi iki ticaret merkezinden biri olarak çok önemliydi. Balat, o dönemlerde Avrupa için bir numaralı pazar durumundaydı. Avrupa ile yapılan ticari

²⁹ Osman Turan, *a.g.e.*, s. 471-496

³⁰ Osman Turan; "Selçuklu Kervansarayları", *Belleten*, TTK. Cilt. X, Sayı 39, Ankara 1946, s.495

münasebetlerde Jiglyati sikkeleri kullanılmıştır. Milas şubesi de Anadolu mallarının Avrupa da önem kazanmasına neden olmuştur.

Candaroğulları Beyliği de demir ve bakır sayesinde önemli bir gelir sağlamıştır. Beyliğin diğer bir avantajı da ihracatta ve ithalatta Sinop gibi önemli bir ticaret merkezine sahip olmasıdır.

Anadolu, Müslüman ve Hristiyan topluluklar arasında bir köprü vazifesi görmüş olup, Dünya ticareti bakımından büyük bir önem kazanmış, bu ise Türklerin Anadolu'ya hâkim olmalarının bir sonucudur. Türkiye Bizans idaresinde iken dünya ticaretinin aldığı istikamet ve içerisinde bulunduğu şartlar bu topraklar için hiç de müsait değildi. İslam ve Hristiyan âleminin çarpışma sahası olan Anadolu bundan dolayı geniş ticari münasebetlere elverişli olmadığı gibi, savaşların verdiği tahribat ticaretin gelişmesine de engel olmuştur. Bundan dolayı yüzyıllarca medeni İslam ülkelerinde çok aranan kuzey kürkleri, bütün İslam devletlerinin ordularını besleyen ve yüksek sınıfların saraylarını dolduran köle ve cariyeleri, en yakın ve tabii bir yol olan Anadolu'dan değil, ancak Harezm ve İran coğrafyası üzerinden İslam ülkelerine ulaşıyordu.

Selçuklu hâkimiyeti Anadolu'yu İslam dünyasının geniş ekonomik ve ticari faaliyetleri çerçevesine sokmakla bu ülkenin tarihinde yeni bir devir açılmış oldu. Artık güneydeki medeni İslam memleketleri ile kuzey kavimleri arasında cereyan eden ticari mübadeleler için siyasi engeller ortadan kalkarak Anadolu yolu büyük bir önem kazanmıştır. Fakat bu olay birdenbire gerçekleşmedi. Bunun için önce Bizans ve Haçlı taarruzlarını kırmak ve rakip hanedanları ortadan kaldırarak Anadolu'da milli birliği sağlamak gerekiyordu³¹. Bu şartları sağlandığı XII. Yüzyıl sonlarına doğrudur ki Türkiye'de ticari faaliyetler geniş ölçüde başlamış ve memleket her türlü medeni gelişmeler için imkânlar bulmuştur.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmeleri sırasında Akdeniz ticaretinde meydana gelen köklü değişiklikte, Anadolu'da kuzey-güney yönünde gelişen ticari faaliyete paralel olarak doğu-batı yönünde ikinci bir faaliyetin doğmasına sebep olmuş, o zamanki medeni dünyanın merkezinde bulunan Anadolu'nun uluslararası bir köprü hâline gelmesi yukarıdaki genel şartların bir sonucudur. Anadolu'da ticaret ve ticaret yollarının gelişmesinin birinci sebebi genel şartların Türkiye'nin lehine gelişmesi, ikinci ise Selçuklu Devletinin takip ettiği ekonomik ve ticari siyaseti sonucu olmuştur. Selçuklu Sultanları bu genel şartların önemini kavrayarak, ekonomik ve ticari faaliyetleri geliştirmek için çeşitli vasıtalarla, birçok koruyucu ve teşvik edici tedbirlere başvurmuşlardır. Onlar fetihlerini ticaret yollarını emniyet altına almak, ekonomik ihtiyaçları ilk plana almak suretiyle yapmış ve ona göre politikalarını belirlemişlerdir. Sinop ve Antalya gibi Anadolu'nun giriş ve çıkış limanlarında ticari mübadeleleri kolaylaştırmak ve geliştirmek için bu şehirlere büyük sermayeli tüccarlar yerleştirmişler ve onlara her türlü yardım ve destekte bulunmuşlardır. Türkiye'ye gelen yabancı tüccarlara imtiyazlar vererek, çok az bir gümrük tarifesi tatbik etmişlerdir. Yollarda herhangi bir şekilde zarar gören, soyguna uğrayan veya

³¹ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969, s. 281; Claude Cahen, "13. Yüzyılın Başlarında Anadolu'da Ticaret", *Cogito*, S. 29

emtiyası denizde batan tüccarların malları devlet hazinesinden karşılanıyordu. Bu sistem bir nevi devlet sigortasının uygulandığını göstermektedir. Bu sistem dünya ticaret tarihi içinde son derece önemli gelişmelere sebep olmuştur. Çünkü ticaret tarihi ile ilgilenenler sigorta müessesesinin ortaya çıkışını ancak XIV. yüzyıla Ceneviz ve Venediklilere kadar çıkarmaktadırlar³².

Diğer taraftan kara ve deniz yolları da Anadolu'yu tamamıyla, (XI. Yüzyıla kadar) bunların yarattığı ticaretlerin dışında bırakıyordu. Akdeniz'in doğu-batı ve güney kıyıları İslam kavimlerinin eline geçtikten ve geçit yerleri, onlar tarafından fethedildikten sonra bu deniz bir İslam gölü haline gelmiştir³³. XIV. ve XV. Yüzyıllarda, Anadolu'daki ticaret yolları, doğu-batı, kuzey-güney, istikametinde iki büyük uluslararası iki büyük ticaret yolu arasında bulunmaktadır. Bu yollardan doğu-batı yönünde olanı Antalya ve Alaiye'den başlayarak Konya, Aksaray, Kayseri, Sivas, Erzincan ve Erzurum gibi büyük merkezlerden geçerek İran ve Türkistan'a ulaşmaktadır. Moğollar zamanında Küçük Ermenistan'ın önem kazanması neticesinde orada Ceyhan nehrinin biraz doğusunda bulunan Yumurtalık limanı gelişerek Antalya'ya rakip olmuştur. Buradan Türkiye'ye giren Batı emtiyası Küçük Ermenistan'dan geçerek Konya veya Kayseri istikametinden Anadolu'ya ulaşır ve anayolla birleşirdi. Konya-Akşehir yönünde giden ikinci derecedeki bir yol İstanbul'a ve Batı Anadolu bölgelerine ulaşmakta idi. Kuzey-güney yönündeki yol Türkiye'ye Mısır-Suriye veya Avrupa limanlarından deniz vasıtasıyla geldiğine göre Antalya-Alaiye veya Yumurtalık limanları vasıtasıyla dâhil olur, Kayseri'den Sivas'a kadar olan birinci yolla birleşir ve yahut Suriye, Irak kara yolu, Elbistan-Kayseri istikametinde devam ederek Sivas'tan Tokat vasıtasıyla Sinop Samsun limanlarına oradan da deniz yolu ile Karadeniz'in kuzeydeki Kırım sahilinde en önemli liman olan Suğdak limanına ulaşır idi. Bu yol Elbistan'dan Malatya, Diyarbakir vasıtası ile Doğu Anadolu ve Irak'a ikinci bir yol verirdi.³⁴ Yalnız şu hususu da göz ardı etmemek gerekir. Türkiye'nin gerçek çöküşü bu ticaret yollarının uluslararası önemini kaybetmesiyle başlar. Bu da doğu-batı ticaretini Akdeniz'den okyanuslara intikali, Anadolu'yu çeviren İslam memleketlerinin siyasi ve medeni gerilemeleri ile XV. yüzyıl başları nitekim XVI. yüzyılda yalnız milletlerarası ticaret bakımından değil, Osmanlı Devleti'nin kurulmasının ticaret yolları üzerinde meydana getirdiği neticeler dolayısıyla da, bu ticaret yolları tamamıyla ticari önemini kaybetmiştir.

Türklerin Anadolu'ya yerleşmelerinden ve Selçuklu devletinin kuruluşundan çok kısa bir süre sonra başlayan Haçlı seferlerinin tüm Doğu Akdeniz bölgesinde sebep olduğu karışıklıklar, yıkımlar ve bunlara eklenen papalığın Müslüman ülkelerle ticari alışverişi yasaklayan buyrukları, ister istemez Anadolu'da ticaretin duraklamasına yol açmıştı. Ancak Selçuklu Sultanları aldıkları değişik destekleyici tedbirlerle Anadolu'yu Doğu-Batı ticaretinde önemli bir transit bölgesi haline getirmeyi başarmışlardı.

XIII. yüzyılda Anadolu'ya gelen gezginlerin kendi çaplarına göre bu ülkede büyük bir bolluk gördüklerini batı kroniklerinden öğreniyoruz. Anadolu'nun Asya ve

³² Şerafettin Turan, *a.g.e.* s. 98-99

³³ İbn-i Haldun; "Artık Hristiyan Kavimler Akdeniz'de Bir Tahta Parçası Yüzdüremiyorlar" diyordu.

³⁴ Osman Turan, "Selçuklu Kervansarayları", s. 471-496

Avrupa ürünlerinin alınıp satıldığı bir ülke haline gelmesi yabancı gözlemcilerinde dikkatini çekmiştir. Bunlardan Teodoro Lamenti, Anadolu'ya ilişkin burasını “Zorunlu ihtiyaç mallarından hatta lüks maddelerden hiçbir şeyin eksik olmadığı bir ülke” diye tanımlıyor³⁵. El-Ömerî'nin Anadolu hakkında verdiği bilgiler de bu görüşü doğrulamaktadır El-Ömerî “gümüş sabahlar ile altun gruplar arasında Germiyan Beyliğindeki günlerinden bu şekilde söz etmektedir.

Bu gelişme ve zenginleşmede Anadolu'nun doğal zenginliğine dayanan ticari ürünlerinin, buradan gelen tarihi ticaret yollarının büyük payı olduğu şüphesizdir. Haçlı seferlerine son veren Mısır'daki Eyyubi-Memluk Sultanlıklarının, Latinlere karşı sürdürdüğü savaş ve onlardan alınan limanların tahrip edilmesi, bu bölgede ticaret yapan Avrupalıları da Asya içlerine giden yollar üzerinde başka ülkelere yönelmek zorunda bırakmış ve böylece gözler Anadolu'ya çevrilmişti.

Eskiçağlardan beri Anadolu, Yakın Doğu'nun doğal zenginliklere sahip ve her türlü tarım ürünlerinin elde edildiği, aynı zamanda hayvancılığın da geliştiği bir ülke olarak tanınmıştı. Coğrafyadan kaynaklanan bu özellik XIV. yüzyıl ve XV. yüzyılda da devam etmiştir.

XIV. yüzyıl ve XV. yüzyıl Türkiye'sinin tarımsal ürünleri arasında, sebze ve meyvelerin dışında, öncelikle hububatı ve pamuğu hatırlamak gerekir. Çünkü hububat, beslenme gibi her türlü kullanımın gelen iç tüketim, ihtiyacını karşılamının dışında, dış ticaret te de gelir getiren ve aynı zamanda “stratejik” olarak kullanılabilen bir madde özelliğini de taşıyordu. Yerel üretimleriyle ülkelerin halkını besleyemeyen İtalya, Fransa ve İspanya gibi güney Avrupa devletleri buğday ihtiyaçlarını “hububat deposu” diye tanımlanan Rusya-Romanya-Anadolu üçgenine giren bölgelerden karşılamak zorunda idiler. Böylece hububatın Avrupa devletlerinin ve Avrupalı tüccarların aradıkları en önemli ürün olduğunu gören üretici ülkeler, kendi siyasal ilişkilerinin akışına ve amacına göre buğday satımını yasaklamak ya da özel izne bağlamak gibi kısıtlamalar koymak suretiyle bunu bir “koz” olarak ellerinde tutmak yoluna gitmişlerdi.

Pamuğa gelince o da günlük ihtiyaçlarda kullanılan bir ürün olduğu kadar yerli dokuma endüstrisinin hammaddesi olarak da önem taşıyordu. Dolayısıyla gerek hammadde gerekse çeşitli dokumaların ana maddesi olarak ticaret ürünleri içerisinde büyük bir yer tutuyordu. Nitekim 1330'lu yıllarda Anadolu'yu bir baştan bir başa gezen İbn-i Batuta yer yer burada üretilen pamuktan söz etmekte, özellikle Lâdik yöresinde elde edilen pamukların güzel ve dayanıklı olduğunu belirtmektedir³⁶.

Bu dönemde Anadolu'daki tarımsal ürünler söz konusu olduğunda hububat ve pamuktan sonra sebze ve meyveler dikkati çekiyordu. Özellikle ülkenin üzüm, fıstık ve Kamereddin adı verilen kayısı türünün de çok meşhur olduğu çağdaş kaynaklarda zikredilmektedir. İbn-i Batuta 1332-1333 de Antalya'dan başlayarak gezdiği Anadolu'da gördüğü bostanları ve lezzetli meyveleri imrenerek anlatmakta, Konya

³⁵ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s. 96-97, C. Cohen, *a.g.e.*, s.167

³⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul, 1969, s. 281

yöresinde üretilen Kamereddin kayısının Mısır ve Suriye'ye ihraç edildiğini söylemektedir³⁷.

Tarım ürünlerinin yanı başında hayvancılık da Anadolu'nun süregelen ekonomik etkinliklerin en büyük dallarından birini oluşturduğunu zamanın kaynaklarından olan Marco Polo, El-Ömeri ve İbn-i Batuta'dan öğreniyoruz. Doğu Anadolu halkının tarım ve hayvancılıkla uğraştığını, Türkmen atlarının çok güzel, katırlarının da çok değerli olduklarını bu atların çok ünlü olup av armağanı olarak verildiğini kaydetmektedirler.

Hayvancılığın beslenme dışında, taşıma işlerinde araç, dericilik ve dokuma sanayisinde hammadde sağladığı göz önüne alınır ve ordu da süvari birliklerinin ata dayandığı düşünülürse, Anadolu'daki hayvancılığın nasıl zengin bir ekonomik kaynak olduğu kolayca anlaşılır. Ayrıca Anadolu'nun at ve katır dışında, kesimlik et ihtiyacı için bütün Orta Doğu ülkelerine ihraç edilen öteki büyük ve küçükbaş hayvanlar yönünden de zengin bir ülke olduğunun belirtilmesi gerekir.³⁸ 1226 yılında bir tüccarın Erzurum'dan Tebriz'e 20.000 (yirmi bin) baş hayvan göndermesi³⁹ bu zenginliğin ve hayvan ticaretinin hangi boyutta olduğunu göstermektedir.

Tarım ve hayvancılığı desteklemeye yönelik önlemlerin bir başka türü de, halka hayvan ve tohumluk dağıtmak ya da onları ödemekle yükümlü oldukları vergilerden birkaç yıl muaf tutmaktır.

Bu dönemde birer ticaret emtiası olan kereste ve şap başta gelmektedir. Özellikle gemicilikte kullanılan kereste belli türdeki ağaçlardan elde edilmesi yüzünden Toroslardaki ormanlardan toplanan keresteler, çok eski zamanlardan beri başta Mısır olmak üzere Doğu Akdeniz ülkelerinde aranır kıymetli bir ürün olmuştur.⁴⁰ XIV. yüzyılın ilk yarısında Alaiye'den başlayarak Anadolu'yu gezen İbn-i Batuta, Alaiye ve Antalya limanlarından Mısır'a ve Suriye'ye pek çok kereste ihraç edildiğini belirtmektedir.⁴¹

Eski çağlardan beri bilinen şap ise Ortaçağda boya sanayisinde kullanılmaya başlayınca çok önem kazanmıştır. Anadolu'da söz konusu sanayii de daha çok kök boyalar kullanıldığı için şap özellikle Avrupa endüstrisinin aradığı bir nesne olmuştur. Avrupalıların kullandıkları şapın X. yüzyıldan XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar olan dönemde büyük bir kısmını Anadolu'dan sağladığı bilinmektedir. Anadolu'daki şap ocakları, Foça, Afyon Karahisar ve Kütahya yöresinde bulunuyordu.

Anadolu'da ticarete konu olan madenler arasına da şaptan sonra gümüş ve bakır gelmektedir. Bayburt yöresinde çok zengin gümüş madeninin bulunduğu zamanın kaynaklarında zikredilmektedir. El-Ömerî Anadolu'nun zenginlikleri üzerinde durmuş, Gümüşhacıköy, Ulukışla ve Bayburt yöresinde (Gümüşhane) işletilen 3 (üç) büyük gümüş ocağı bulunduğunu kaydetmektedir. Bunlardan başka küre

³⁷ İbn-i Batuta, *a.g.e.*, s.328, İstanbul 2000

³⁸ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s. 98-103

³⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Methal*, Ankara 1970, s. 117

⁴⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osmanoğulları Zamanında Kütahya Şehri*, s. 70-75

⁴¹ İbn-i Batuta, *a.g.e.*, s. 400-444

(Kastamonu) ve Erzincan olmak üzere Anadolu'nun çeşitli yörelerinde zengin bakır yataklarının işletildiğini ve bunlardan çok güzel eşyalar yapıldığını öğreniyoruz. O dönemde Anadolu'da elde edilen ve dışarıya satılan madenler içerisinde kaya tuzu da önemli bir yer tutmaktaydı.

Bu çağdaki endüstrinin tarıma ve hayvancılığa dayalı olduğu bir gerçektir. Endüstrinin belli başlı ürünleri de pamuklu ya da yünlü dokumalar ile halı ve deri mamuller idi. Ortadoğu ile Avrupa ülkelerinde aranan ve böylece önemli ticaret emtiası olan Anadolu, halı ve deri sanayii şu şehirler yöresinde toplanmıştı.

- 1-Aksaray (Konya): Halı, kilim,
- 2-Karaman (Larande): Renkli kumaşlar, hamam takımları,
- 3-Ankara, Sivas, Malatya, Maraş: Yünlü kumaşlar,
- 4-Antalya: İpekli kumaşlar,
- 5-Denizli: Altın işlemeli (Ak alemlı) pamuklular,
- 6-Birgi: Altın işlemeli kumaşlar (nah)
- 7-Muş, Mardin: Çeşitli pamuklu kumaşlar ve bezler,
- 8-Erzincan: Pamuklu dokumalar (bukasi)
- 9- Kastamonu, Diyarbakir, Kırşehir: Deri Ürünleri, Sahtiyan

XIII. ve XV. yüzyıl Anadolu'nun Dünya ticaretinde yeri ve önemi, Batı-Doğu ya da Avrupa-Asya ticareti ile Kuzey-Güney yani Karadeniz bölgesi ülkeleri Doğu Akdeniz'in doğusundaki ve güneyindeki memleketler arasında ticarete köprü görevi görmesinden ileri geliyordu. Coğrafi keşifler sonucunda Asya ile Avrupa arasındaki ticaret yollarının Akdeniz dışına kaydığını görmekteyiz. Bununla birlikte Selçuklular Karadeniz'de İtalyanlarla Trabzon Rum İmparatorluğu arasındaki rekabete ancak 1214'te Sinop'u ele geçirdikten sonra üçüncü bir taraf ya da güç olarak katılabilmişlerdir. Türkler için Karadeniz kuzeyindeki ülkelerle, yani Altınordu hanlığı ve Rusya ile ticaret ilişkileri kurmak ve iki yönden önem arz ediyordu:

a-İhtiyaçları olan iki önemli pahalı malı doğrudan doğruya ilk elden satın almak; kürk, köle

b-Diğer Ortadoğu ülkelerine gönderilecek malların transit olarak kendi topraklarından geçmesini sağlamak.

Bundan dolayı Selçuklular döneminde Kuzey-Güney transit ticaretinde ana malların kürkler ve köleler olduğu da bir gerçektir. Anadolu'da köle ticaretinin en önemli pazarlarından biri Sivas, ikincisi de Yabanlu pazarı idi. Buradan satın alınıp ta Mısır'a gönderilen köleler arasında, Kölemen tahtına yükselen Sultanlar bile görülmüştür. Memluk Sultanı I. Baybars (1260-1277) bunlardan biri idi.

Kurt Erdmann'ın XIII. yüzyıl Anadolu'sundaki kervansarayların incelemesinin yanı sıra M. Kemal Özerin Selçuklular döneminde şehirlerarası yollar üzerinde yapılan kervansaray (Han)ların sayısı 132'yi bulduğunu belirtmektedir⁴². Anadolu'yu

⁴² Osman Turan, Anadolu'da Selçuklu kervansarayları, *İÜEF Tarih Dergisi*, 1965, s. 140-170, İstanbul

Doğu-Batı, Kuzey-Güney yönünde kesen uluslararası karayolları üzerinde bulunan bu kervansarayların, belli başlıları şunlardır:

	Adet
Konya-Aksaray	8
Aksaray-Kayseri	9
Kayseri-Sivas	6
Sivas-Erzincan	3
Erzincan-Erzurum	2
Kayseri-Malatya	4
Sivas-Tokat	5
Tokat-Amasya	3
Amasya-Samsun	1
Aksaray-Kırşehir	1
Kırşehir-Turhal	5
Kırşehir-Ankara	1
Konya-Akşehir	7
Akşehir-Afyon-Kütahya	4
Konya-Beyşehir	4
Konya-Eğridir	6
Eğridir-Antalya	5
Konya-Seydişehir-Antalya	10
Antalya-Alanya	3
Kayseri-Elbistan-Besni	8
Sivas-Malatya	2 ⁴³

Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı gibi kervansarayların başkent Konya çevresinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Karayolları üzerindeki bu kervansaraylar konaklama, depo ve satış yeri olarak üç yönlü bir hizmet veriyorlardı. Ayrıca karayolları üzerindeki şehir ve kasabalarda yolcuların ve tüccarların faydalandıkları büyük yapılar, yani hanlar da buluyordu.

XIII. ve XV. yüzyıllarda gerek iç gerekse dış yani uluslararası ticaret yönünden çok önemli olan bir etkinlik alanı da pazar ve panayırlardı. Bu tür pazarlar genellikle şehirlerin dışına kurulurdu. Yerleşme yerlerinden uzakta ancak önemli yol kavşaklarında kurulan ve yabancılara da açık olan bu tür pazarlar YABANLU pazarı diye anılıyorlardı. Bunların içerisinde en ünlüsü Kayseri'nin doğusunda, Pınarbaşı'na giden yol üzerinde bugünkü Pazarören kasabasının bulunduğu yerde kurulan Yabanlu pazarı idi. Söz konusu Pazar her yıl baharda açılıyor ve 40 (kırk) gün sürüyordu. Yabanlu pazarının önemi yerli tüccarlar dışında Arap, Acem, Tatar, Yahudi ve Avrupalı Hıristiyan tüccarların da buraya devam etmelerinden geliyordu. Kuzey-Güney, Doğu-Batı tüccarlarının buluştukları Fuar niteliğindeki bu pazarda çeşitli ülkelerden getirilen mallar kolaylıkla alıcı buluyordu. En çok alışveriş yapılan mallar arasında Türk ve Rum köle ve Cariyelerle, Türkmen atları ve katırları, atlas sokarlat denem kumaşlarla samur ve kunduz kürkleri büyük bir yekûn tutuyordu. Bu pazarın

⁴³ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s. 108

bir özelliği de satılan malların geri alınmaması idi. Özellikle XIII. yüzyılda büyük bir etkinliği görülen Yabanlu pazarı, 1277'den sonra Moğol genel Valilerinin yaylağı haline dönüştürüldüğünden önemini kısa sürede yitirmiştir.⁴⁴

Mardin'in güneyindeki Kızıltepe pazarı da uluslararası bir nitelik taşıyordu. Buraya özellikle Suriyeli tüccarlar geliyordu. Kırşehir ile Kayseri arasında kurulan Ziyaret Pazarı ise, Orta Anadolu ürünlerinin satıldığı bölgesel bir öneme sahipti. Bu pazar yeri giderek sürekli bir yerleşme alanına, bir kasabaya dönüşmüştü. O dönemdeki pazar yerlerinden önemli olan bir başkası da Germiyan'daki Alemüddin pazarı idi.

Düzenli olan bu pazarlar dışında, büyük çaptaki alışverişler için gerektiğinde geçici pazarlarda kurulmaktaydı. Osmanlı döneminde sefere çıkan ordunun geçtiği yollar üzerinde merkezden verilen emirle kurulan ve Sürsat adı verilen pazarları andıran uygulamalara, Selçukluların yalnız kendi kuvvetleri için değil yabancılar için de uygulamalara başvurduklarını görüyoruz.

XIII. ve XV. yüzyıllarda Levante ticaretinde kullanılmakta olan Bizans ve İtalyan paralarının ve ölçülerinin bu ülkelerde de geçerli olduğunu görmekteyiz. Para (sikke) İslam-Türk devlet anlayışında hutbe, Nevbet ve Sancak gibi uygulamaların yanı sıra başında bir bağımsızlık simgesi olduğu için, Menteşe ve Aydınöğulları beylerinin de kendi adlarına bastırarak özel paralar vardı. Bu yerli paraların dışında bazı yabancı paraların da ülkede geçerli olması, şüphesiz ki Menteşe ve Aydınöğullarının da dışa açılmasını ve dış ticarete önem vermelerinin bir göstergesidir.

Venediklilere ve Cenevizlilere verilen ahitnamelerde, onlarla imzalanan anlaşmalarda Bizans parasının ya da Florin gibi bir Floransa yani İtalyan parasının açıkça anılması, bunların beyliklere ait yerlerdeki alışverişlerde de kullanıldığını ispatlamaktadır. Florin dışında gümüş ve altın, Venedik Dukasının ve Gigliati denilen Napoli kralı II. Charles tarafından bastırılan gümüş Gigliate (Jigliati) Menteşe ve Aydın Beylerinin damgaları da vurularak ülkede geçerlilik kazandırılıyordu. Diğer yandan madeni paralar gibi, kimi Bizans ve İtalyan ölçülerinin de Batı Anadolu'daki beyliklerde kullanıldığı görülmektedir. Uluslararası ticarete kapılarını açan Menteşe ve Aydınöğulları Beyliklerinde Levante'de kullanılan ve değer taşıyan paralar ve ölçüler de kullanılırdı⁴⁵.

Anadolu ile en çok münasebette bulunan Avrupalılar birinci derecede Venedik ve Ceneviz, sonra da Floransa, Napoli, Anjou gibi küçük hükümetlerdi. Bunlardan Selçuklu devrinde de Anadolu ile ticaret yapan Venedikliler, Akdeniz ve Ege denizi sahilleri ile Karaman ve Menteşeöğulları ile ticari münasebetlerde bulunmuşlar ve Osmanlılar tarafından sekteye uğradığını gördükleri zaman Anadolu beylerini ve Akkoyunluları, Osmanlılar aleyhine kışkırtmışlardır.⁴⁶

⁴⁴ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s. 109

⁴⁵ Şerafettin Turan, *a.g.e.*, s. 187-188; Himmet Akın, *Aydınöğulları; Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1947

⁴⁶ Nuri Yavuz, *a.g.e.*, s. 129-130; Paul-Witteck, *Menteşe Beyliği (Çev. Orhan Şahik Gökyay)*, TTK, Ankara 1994, s. 112.

Karadeniz tarafından Anadolu yolu ile ticaret yapan Cenevizliler, Sivas ve Bursa'ya kadar Suriye kervanları vasıtasıyla gelen Şark eşyası baharat, Sivas, Forya ve Fatsa arasında ve Bursa ile İstanbul arasında nakletmek suretiyle piyasayı ellerinde tutmaktadırlar. Anadolu ile Kırım ve Kafkas sahilleri arasında en kârlı ticareti yapan Ceneviz Cumhuriyeti idi. Bunlardan sonra Floransa, Napoli ve Anjou küçük hükümetlerinin Bursa'da ve ticaret yaptıkları Batı Anadolu'daki şehirlerde de eşya depoları vardı.

Müslüman devletler içerisinde, Anadolu ile en çok bağlantısı olan Suriye'deki Mısır Kölemen Devletiydi. Şam, Halep, İskenderiye şehirleri Anadolu ihracat eşyasının dışındaki önemli depoları bulunduruyorlardı. Gerek Suriye ve Mısır, gerekse Mezopotamya, Hind ve Güney Arabistan ile İran, Orta Asya ile Anadolu arasında ticarete vasıta olan memleketlerdi. XIV. ve XV. Yüzyıllarda Anadolu halkının oldukça bolluk içerisinde rahat bir hayat geçirdiği anlaşılmaktadır. Bu yüzyıllarda Anadolu'yu gezenlerin veya burası hakkında bilgi alarak ekonomik duruma dair eser yazarların yorumları bu şekildedir⁴⁷.

XV. yüzyılın ilk yarısından sonra Osmanlıların Anadolu'da Türk birliğini kurmaları üzerine ekonomik merkezlerde normal olarak değişiklik olmuştur. Buna da sebep Anadolu Beyliklerinin ortadan kalkması ve onların zamanlarında ilim, sanat ve ticaret merkezi olan şehirlerin önemini kaybederek ağırlık merkezinin başka taraflara kaymasıdır.

Nitekim bundan sonra Osmanlılar zamanında İzmir şehri, daha önce önemli ticaret merkezi olan Selçuk ve Balat şehirleri yerine kaim olmuştur. Karadeniz sahilindeki Ünye'de Sinop ve Fatsa'nın yerini almıştır. Ünye'nin XVII. Yüzyılın ilk yarısında Eflak, Boğdan ve Karadeniz'in kuzeyindeki memleketlerle, Suriye ve Anadolu'nun Karadenizde ticari ilişkileri temin eden bir alış veriş pazarı olduğunu zamanın seyyahları yazmaktadırlar.

Kaynakça

Aşıkpaşazâde Tarihi (Osmanlı Tarihi 1285-1502), (Haz. Necdet Öztürk), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2013

Claude Cahen, "13. Yüzyılın Başlarında Anadolu'da Ticaret", *Cogito*, S. 29

Ebu Abdullah Muhammed İbn Battuta et-Tanci, *İbn-i Batuta Seyehatnâmesi I*, (Çev. Mümin Çevik), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2000

Faruk Sümer, "Türkiye Kültür Tarihine Umumi Bir Bakış", *DTCF Dergisi C. XX*, Ankara 1962

Faruk Sümer, "Yabanlı Pazarı", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, İstanbul 1985

Hakkı Acun, *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Ankara 2007

Himmet Akın, *Aydınöğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma*, Ankara 1947

İbn-i Haldun, *Mukaddime I*, (çev. Zakir Kadiri Ugan), Ankara 1956

⁴⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, 254-255.

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, T.T.K. 2. Baskı, Ankara 1969

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Bizans ve Selçukiyelerle Germiyan ve Osmanoğulları Zamanında Kütahta Şehri*, İstanbul 1932

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devlet Teşkilatında Methal*, Ankara 1970

M. Ali Bozkuş, “Ortaçağ Alanya’ında Ticaret ve Ticaret yolları” *PHASELİS II*, Sinop 2016

Nuri Yavuz, *Anadolu Beylikleri Devri Türk Kültürü ve Medeniyeti*, Ankara 2010

Osman Turan, “Selçuklu Kervansarayları”, *Belleten*, C. 10, S. 39, Ankara 1946

Osman Turan, Anadolu’da Selçuklu Kervansarayları, *İÜEF Tarih Dergisi*, 1965

Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1969

Paul-Witteck, *Menteşe Beyliği*, (Çev. Orhan Şaik Gökyay), TTK, Ankara 1994.

Sezgin Güçlüay, “Avrupa ile Türk-İslam Dünyası Arasında Hayat Damarı Olan Ticaret Yolları (X.-XIV. yy)”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmalar Kongresi*, C. III, Ankara 2005

Şerafettin Turan, *Türkiye-İtalya İlişkileri I, (Selçuklular’dan Bizans’ın Sona Ermesine)*, İstanbul 1990

W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (Çev. Enver Ziya Karal), TTK, (2. Baskı), Ankara 2000

Yaşar Yücel, *Candaroğulları Beyliği*, TTK, Ankara 1970

OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİNE GÖRE MISIR'DA TÛTÛN TİCARETİ: İTHALAT, GELİR, REKABET

Tobacco Trade in Egypt According to the Ottoman Archive
Documents: Import, Income, Competition

SEVDA ÖZKAYA SOFU*

Özet

Toprak insan hayatının vazgeçilmez bir parçasıdır. Tarih boyunca, bu sebeple devletlerin ve milletlerin siyasi, iktisadi ve sosyal serüveninde stratejik öneme haiz olmuştur. Coğrafi keşiflerin ardından yeni ürünlerin tanınması, tarım tekniklerinin gelişmesi, büyüyen ticaret sebebiyle ziraat sanayiden geri kalmayacak biçimde değer kazanmış, sanayi için hammadde üreten bir kaynak olarak önemi daha iyi anlaşılmıştır. Böylece insanın sadece karnını doyurmasına yetecek ürünlerin dışında yüksek kâr getiren ürünler de iktisadi hayat içerisinde yerini almıştır. Pamuk, baharat, tütün vb. ürünler devletler arasında iktisadi rekabetin kaynağı haline gelmiştir. Söz konusu ürünler arasında tütünün diğerlerinden farklı olarak sosyal birtakım hadiselerle sebebiyet vermesi, dinin bir meselesi haline gelmesi nedeniyle dikkat çekici bir konumu bulunmaktadır. Tütün, 1492'de Amerika'dan Avrupa'ya getirilmiş ve XVI. yüzyılda dünyaya yayılarak Akdeniz üzerinden Osmanlı topraklarına girmiştir. Resmî dilde duhan olarak adlandırılan tütünün Osmanlı topraklarına girişi konusunda farklı kaynaklar değişik bilgiler vermektedir. Hezârfen Hüseyin Efendi 1598, Peçuylu İbrâhim 1600, Kâtib Çelebi 1601, Naîmâ ise bu tarihi 1606 olarak ifade etmektedir. 1609-1649 tarihlerinde tütün yasağına rağmen Osmanlı topraklarında kontrolü nadir olan yerlerde tütün üretimine devam edilmiştir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti çok geniş bir coğrafyaya hükmetmiştir. Mısır ise bu topraklar içerisinde siyasi bakımdan oldukça sorunlu olmakla birlikte iktisadi bakımdan gerek verimli toprakları gerekse kanal ticareti nedeniyle yüksek gelir elde edilen bir bölge olmuştur. Çalışmanın ilk elden kaynağını oluşturan Osmanlı Arşivi belgeleri arasında Mısır'da tütün üretimi konusundan ziyade tütün ithalatı ve bundan elde edilen gelir hakkında bilgiler yer almaktadır. Buraya tütün ithali konusunda başı Yunanistan çekmektedir. Yunanistan'dan ve Memâlik-i Şâhâne'den ithal edilen tütünden alınan vergi bir anlaşmazlık konusu haline gelmiş, yine bu dönemde İngilizler tarafından Mısır'da başlatılan reji idaresinin politikaları, anlaşmazlıkları çözmekle birlikte bu ithalattan elde edilen gelirin düşmemesini sağlamaya odaklı olmuştur. Tütünün iktisadi hayattaki yerini almasıyla birlikte tütün ticareti yapan tüccar sınıfı meydana gelmiştir. XVII. Yüzyılın sonlarında Fransız ve Venedikli tüccarlar özellikle Selânik ve Makedonya bölgesinde üretilen tütünleri Avrupa'ya satmaktaydılar. 1793'ten itibaren Avusturyalı tüccarlarla Rus tüccarları Karadeniz'de, İngiliz tüccarları Bağdat-Halep-Şam güzergâhında tömbeki ticaretine girişmişler ayrıca Amerikan tütününü Mısır'a

* Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

ithal etmeye başlamışlardır. Mısır'a yabancı tütün ithalinin kabulü ve nereden gelirse gelsin resm-i duhul ile ithali konusu reji idaresinin üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Çünkü bu noktada duyun-u umumiyenin de şikayetleri söz konusudur. Bilhassa 1873-1886 yılları arasında, yani İngiliz işgalinin öncesi ve hemen sonrasında bu konuda yapılan düzenlemeler, elde edilen gelirler, Mısır'a giren tütün miktarına dair kayıtlar durumu gözler önüne sermektedir. Yine bu konuda Mısır ile Yunanistan arasında yapılan ticaret sözleşmesi ve Yunanistan'ın elde ettiği ticari ayrıcalık sebebiyle rekabet ortamının zarar görmesi de ayrı bir sorun olarak ortaya çıkmıştır. Çalışmada tütün üretimi ve ticaretinin tarihi ele alınıp Osmanlı topraklarına girişi ve Mısır'da tütün üretimi, ithalatı, alınan vergi, reji idaresinin düzenlemeleri arşiv belgeleri ile ortaya konulmaya çalışılacak böylece XIX. yüzyılın stratejik ürünlerinden biri olan tütünün, rekabet sahası olan Mısır'da iktisadi hayata tesirleri tespit edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Mısır, Tütün, İthalat, İhracat, Vergi.

Abstract

Tobacco Trade in Egypt: Importation, Income, Competition (according to the Ottoman archive) Land is a necessary part of the human life and it has an important role over the politic, economic and social adventures of states and nations, during the history. After the geographic expeditions, because of knowing new products, developing agricultur techniques, increasing importance of trade, agriculture gained importance like industry. Agricultu's importance was understood better, as a source of raw material for industry. Thus, it took its place in the economy with high profitable products; not only with the nutrition. Cotton, spice, tobacco, etc. were the source of economic competition between the states. As a cause of some social events and an issue of discussion in religion, tobacco has a different remarkable place above the other products. Tobacco was brought from America to Europe in 1492. It was spread to the World in XVI. Century and entered to the Ottoman land via Mediterranean Sea. Its name in official Ottoman language was "duhan". Different sources give various data about the entrance of tobacco to the Ottoman land. The year of entrance is 1598, according to Hezârfeñ Hüseyin Efendi; 1600, according to Peçuylu İbrâhim; 1601, according to Kâtib Çelebi, 1606, according to Naîmâ. In spite of the tobacco ban between years 1609-1649, tobacco production continued on the areas those were rare to control. As known, Ottoman State had a very large land and Egypt was a politically problematic part of it. Also it was economically high profitable area because of productive lands and the canal trade. The main source of the Study is the Ottoman Archive documents. These documents are about mostly tobacco importation and its profit in Egypt; rather then tobacco production. Greece comes first about importing tobacco here. Taxes taken from the tobacco of Greece and Ottoman lands, were an issue of discussion. In this period, policies of the English Regie were solving the conflicts and focusing to profit maximization. With tobacco trade, a merchant class arose. At the end of XVII. Century, French and Venedian merchants were selling the tobaccos, especially produced in Salonica and Macedonia, to the Europe. From 1793 on, Australian and Russian merchants began tumbeki trade in Black Sea; English

Merchants, in Bagdat-Aleppo-Damascus route. Also they started to import American tobacco to Egypt. Accept of foreign tobacco importation to Egypt and wherever it comes from, importation with the entrance taxes (resm-i duhul) were the issues the Regie administration focused on. Because the Public Dept Administration (Duyun-u Umumiye) had the same complaints. Especially between the years 1873-1886 -before and just after the English occupation- regulations made about that issue, profits gained, records of ammount of tobacco that entered to Egypt, makes the situation clear. About the same issue, the commercial contract between Egypt and Greece and damaged competition because of the privileges that Greece obtained, were occured as other problems. In the study, history of the tobacco production and trade will be handled and its entrance to the Ottoman land, tobacco production, impotation, taxes taken and regulations of the Regie administration in Egypt are tried to set forth with the Archive documents. Thus, as a strategic product of XIX. Century, Tobacco's effects to the economic life in Egypt-its competition area- will be determined.

Key Words: Ottoman State, Tobacco, Egypt, Import, Export, Tax.

Giriş

Toprak insan hayatının vazgeçilmez bir parçasıdır. Tarih boyunca, bu sebeple devletlerin ve milletlerin siyasi, iktisadi ve sosyal serüveninde stratejik öneme haiz olmuştur. Coğrafi keşiflerin ardından yeni ürünlerin tanınması, tarım tekniklerinin gelişmesi, büyüyen ticaret sebebiyle ziraat sanayiden geri kalmayacak biçimde değer kazanmış, sanayi için hammadde üreten bir kaynak olarak önemi daha iyi anlaşılmıştır. Böylece insanın sadece karnını doyurmasına yetecek ürünlerin dışında yüksek kâr getiren ürünler de iktisadi hayat içerisinde yerini almıştır.

Pamuk, baharat, tütün vb. ürünler, devletler için gelir, iktisadi hareketlilik anlamı taşıırken diğer devletler ile de iktisadi rekabetin kaynağı haline gelmiştir. Söz konusu ürünler arasında tütünün diğerlerinden farklı olarak sosyal birtakım hadiselere sebebiyet vermesi, dinin bir meselesi haline gelmesi nedeniyle dikkat çekici bir konumu bulunmaktadır.

Tütün, 1492'de Amerika'dan Avrupa'ya getirilmiş ve XVI. yüzyılda dünyaya yayılarak Akdeniz üzerinden Osmanlı topraklarına girmiştir. Resmi dilde duhan olarak adlandırılan tütünün Osmanlı topraklarına girişi konusunda farklı kaynaklar değişik bilgiler vermektedir. Hezârfen Hüseyin Efendi 1598, Peçuylu İbrâhim 1600, Kâtib Çelebi 1601, Naîmâ ise bu tarihi 1606 olarak ifade etmektedir. 1609-1649 tarihlerinde tütün yasağına rağmen Osmanlı topraklarında kontrolü nadir olan yerlerde tütün üretimine devam edilmiştir¹.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti çok geniş bir coğrafyaya hükmetmiştir. Mısır ise bu topraklar içerisinde siyasi bakımdan oldukça sorunlu olmakla birlikte iktisadi bakımdan gerek verimli toprakları gerekse Kanal ticareti nedeniyle yüksek gelir elde edilen bir bölge olmuştur. Çalışmanın ilk elden kaynağını oluşturan Osmanlı Arşivi belgeleri arasında Mısır'da tütün üretimi, tütün ithalatı, sigara üretimi, tütün ithal eden

¹ Tütünün Osmanlı topraklarına girişi, iktisadi hayat içerisinde yer alışı ve tarihi süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Fehmi Yılmaz, "Tütün", TDV *İA*, C. 42, s. 1-4, 2012

devletler, bu devletler arasında rekabet, tütün ve ürünlerinden alınan reftiye, duhuliye vergileri, söz konusu vergilerden elde edilen gelir ile bu konuda Memâlik-i Şâhâne, Yunanistan, Reji idaresi ve Duyûn-u Umûmiye arasında ihtilafli meseleler, tütün kaçakçılığı gibi konulara dair ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla başlangıçta Mısır'da tütün ziraatı kayda değer bulunmamış daha çok Mısır gümrüğü ile reji idaresi arasında tütünden alınan vergi üzerinde durulmuştur. Tütünün reftiye ve duhuliye vergilerinden elde edilen gelir dışında üretiminin ve sigara yapımının da gelir getiren bir kaynak olduğu ahali tarafından anlaşıldıktan sonra tütün ekimi yaygınlaşmış ve belgelerde buna dair bilgiler de yer almıştır.

Mısır'da Tütün Meselesi

Mısır ticaretini etkileyen ürünler arasında elbette en başta Mısır pamuğu yüksek kâr getirmesi sebebiyle etraflıca çalışılmış bir konu olmakla birlikte Mısır'da tütün, üzerinde durulmamış bir konudur. Oysa 19. Yüzyılda tütün artık bütün önemli devletlerin ticaret metaları arasında yer almıştır. Ancak belgeler göstermektedir ki, Mısır'ın bereketli topraklarında, üretilmesinden ziyade vergilendirilmesinden elde edilen kâr gözetilmiştir. Bu noktada söz konusu yüzyılda özellikle dış borçlardan kaynaklanan sıkıntıları sebebiyle gerek Osmanlı Devleti'nin izlediği iktisat politikaları gerekse Mısır Hidivliğinin ve elbette İngiliz işgali sonrası Mısır'da iktisadi hayatı kontrol altında tutan İngiltere ile Fransa'nın politikaları etkili olmuştur. Mısır hanedanının Osmanlı Devleti'ne karşı bir türlü son bulmayan daha fazla bağımsızlık mücadelesi, iktisadi bir sömürü düzeniyle neticelenmiş olsa da Hidivlik; Reji İdaresi, Duyûn-u Umumiye İdaresi, Osmanlı Devleti'ne rağmen Mısır gümrüklerinde tütün meselesinde dahi tamamen kendi kararıyla vergilendirme yapmak yoluna gitmiş bu sebeple Reji İdaresi'nin uğradığı zarar konusunda çözüm üretmek yine Osmanlı Devleti'ne düşmüştür. Zira Hidivliğin bilhassa Yunanistan'dan ek vergi alması bir sorun olmuştur.

Mısır'a da en fazla tütün ithal eden ülke Yunanistan'dır. Bu sebeple Mısır idaresi bu yoğun tütün girişinden olabildiğince kâr elde etmeye çalışmış fakat bu tutum beraberinde birçok sıkıntıyı doğurmuştur. Bilindiği üzere tütün üretimi ve ticareti konusunda başı çeken devletlerden birisi Yunanistan'dır. Mısır'a ithal edilen veyahut buradan geçirilen tütünden reji idaresi dışında alınan vergi konusunda Reji İdaresi'nin zarara uğradığı iddiası gündeme gelmiş ve tetkik edilmiştir.

Anlaşılabacağı üzere bölgede tütün konusunda başlıca problem Yunanistan ile Memalik-i Şâhâne ve diğer ithalatçı devletler arasında geçenlerdir. Mısır yönetiminin daha önceki tarihlerde elde etmiş olduğu ayrıcalıklar, özerklik kapsamında birtakım devletlerle yaptığı sözleşmeler, ticari uygulamalar olduğu bilinmektedir. İşte Yunanistan ile de bir ticaret sözleşmesi yapılmış ve buna göre Yunanistan tütünlerinin Mısır'a girmesinden ve Osmanlı'nın farklı bölgelerinden Mısır'a giden tütünlerden Mısır gümrüklerince tekrar resim alınmasından dolayı ortaya çıkacak zayıtın telafisi konusunda Reji idaresi bir araştırma yapılmasını istemiş ve ayrıca yine zarara yol açan tütün kaçakçılığı konusunda da önlemler alınması gerektiğini ifade etmiştir. Aslında Mısır'a yabancı devletlerden tütün girişi yasak olmakla birlikte az evvel ifade edildiği üzere Hidiviyet-i Mısıriye Yunanistan ile yaptığı ticaret mukavelesi hükümüne bu

yasak ortadan kalkmış ve bu sebeple reji şirketinin uğradığı zarar var ise bunun Hükümet-i Seniyye'den tazmine selâhiyeti olduğu ifade edilmiştir. Ancak şirket böyle bir talepte bulunmamıştır. Sadece konunun araştırılmasını istemiştir. Ancak bu mesele daha bir süre yöneticileri meşgul etmiştir.

Tütün kaçağının önlenmesi konusunda ise ahalinin ve kaçakçıların Reji kolcularına hükümet memuru nazarıyla bakmadıklarından bahsedilmekte, dolayısıyla Rejinin tayin ettiği görevlilerin yeterince caydırıcı olmadıklarından bahsedilmektedir. Elbette bu, Reji İdaresi'nin iddiasıdır. Zira ahalinin bu konudaki ifadesi ise reji görevlilerinin ve yönetiminin çok acımasız olduğu, halkın bunları işgalci gözüyle gördüğüdür. Nitekim Mısır'ın, işgali izleyen yıllarda ağır bir sömürü düzenine maruz kaldığı göz önünde bulundurularak konu düşünülmelidir. Yine bu konuda reji idaresi, kaçakçıların kimi zaman 30-40 kişiden oluşan gerillâ gurupları ile bu işe cesaret ettiklerini ve reji kolcularının bunlarla baş edemediğini ifade etmiştir. Reji idaresinin hafiyeler görevlendirerek bu konuda hükümeti bilgilendireceği ve bunun üzerine hükümetin kaçakçıları takip etmesi istenmiş hatta ortaya çıkacak masraf için de maddi yardım vaadinde bulunulmuştur. Buna mukabil hükümeti seniye bu tarz bir yardıma gerek olmadığı, her türlü imkâna sahip olduğunu ifade etmiş ayrıca üretici ve tüccarın reji idaresine karşı olan vazifesini yerine getirmesi gerektiği, bunların çığnenmesi durumunda ise en şiddetli biçimde cezalandırılacakları ifade edilmiştir

Mısır'a yabancı tütün ithalinin kabulü ve nereden gelirse gelsin resm-i duhul ile ithali konusu Reji İdaresi'nin üzerinde durduğu bir başka konu olmuştur. Çünkü bu noktada Dûyûn-u Umûmiye idaresinin de şikayetleri söz konusudur. Bilhassa 1873-1886 yılları arasında, yani İngiliz işgalinin öncesi ve hemen sonrasında bu konuda yapılan düzenlemeler, elde edilen gelirler, Mısır'a giren tütün miktarına dair kayıtlar durumu gözler önüne sermektedir².

Konuyla ilgili belgede Hitta-i Mısriye'ye Memâlik-i Sâire-i Şâhâne tütünlerinden başka tütün idhâline müsaade olunmadığı halde bundan 7-8 sene evvel Avusturya ve Yunan devletlerine ve bu kere de mukavelesi olmayan diğer hükümetlere müsaade edildiği ve tütünlerden ne kadar rüsûm ahz edileceği Hükümet-i Mısriye tarafından ilân olunmuş ancak bu durumun Memâlik-i Şâhâne'nin farklı bölgelerinden Mısır'a tütün ihrâcâtına bir zarar verebileceği endişesinin duyulduğunu belgelerden anlamaktayız. Buna ek olarak, bütün giren mahsûlün bir resm-i duhûl itâsıyla Mısır'a idhâlinin serbest olacağı hakkında da Mısır ceride-i resmîyesiyle bir kararnâme neşredildiği bilgisi yer almaktadır. Bu gelişmelerin yanı sıra Dûyûn-u Umûmiye Komiserliği ise bu kararın Osmanlı tütünleri ile ecnebi tütünleri arasında ortaya çıkacak rekabetten refiye resminin ciddi ölçüde düşeceği dile getirmiştir. Bu konuyu dile getirmekle birlikte öncelikle sonuçları bekleyip görmeyi daha uygun bulan idare, gerektiğinde uygun tedbirleri alma yoluna gitmeye karar vermiştir.

² BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir), A. *MKT.MHM. 488-11 H-21-04-1303*

Bu tarihlerde Osmanlı Devleti'ni meşgul eden meselelerden biri de tütün kaçağının önlenmesidir. Bu konuda yabancılar tarafından yapılan izahata göre aynı künyeli belgeye yer alan bilgiler şu şekildedir:

“...ahâli ve kaçakçılar reji kolcularına hükümet memuru nazarıyla bakmadıklarından bunlar vazifelerini hüsn-ü ifâdan âciz olub bundan kat'ı nazar bazı kere kaçakçılar 70 -80 kişiden mürekkebe bir çete ile bu işe mütecâsir olduklarından reji kolcuları bi't-tabii bunların men'ine muktedir olmadıkları cihetle kaçakçılar hakkında Reji İdaresi'nin istihzâm edeceği hafiyeye ve sâir memurlarının vereceği ma'lûmât üzerine hükümet tarafından kaçakçılar takib ve men' olunması ve bu hâlde ihtiyâr edilecek masrafa mukâbil şirket nakden mu'âvenet edeceği ve bu cihet tensib edilmezse kaçağın men'i zımında idâre-i mezkûre cânibinden tertib ve ta'yin olunan memurlar yanlarına derece-i kifâyede jandarmalar terfik ve teşrik kılınması merkezinde bulunmuşdur. Şartnâmenin üçüncü maddesi iktizâsınca kaçağın men'i vukûu için her dürlü muâvenet mevcut ise de yine kaçağın men'i için iktizâ eden memurların Reji tarafından tâyin edilmesi lüzümü muharrer bulunmuş ve mamefih Hükümet-i Seniye'nin edeceği muâvenetin sür-i icrâyesi hakkında Reji İdaresince bir lâyiha tanzimi ve daire-i âzâsında tedkik olunmak üzere Bâb-ı Âlice arz olunması tensib kılınmış olduğu gibi şartnamenin 25. maddesinde muharrer olduğu üzere zirâ'a ile tütüncülerin Reji'ye karşı olan hukûk ve vezâifi ve hilâfında hareket edenlerin müstehak olacakları mucâzâtı mübeyyin Reji tarafından tanzim olunan Nizâmât Lâyihası el-yevm Mâlîye Nezâretinde bulunduğu haber verildiğinden mezkûr lâyihanın bir an evvel icâbına bakılması hususunun dahi taraf-ı âli-i vekâlet penâhilerinden Nezâret-i müşârileyhe emr ve tavsiye buyurulması tezkir olunmuş ve evrâk-ı mersûk îâdeten takdim ve tisyâr kılınmış olmağla ol bâbda emr-u fermân Hazret-i veliyyü'l-emrindir...”

İfadelerinden anlaşıldığı üzere Osmanlı Hükümeti tütün konusunda ortaya çıkan anlaşmazlıklarda Reji İdaresi ve Mısır Hükümeti'nin birlikte menfaatlerini korumaya gayret etmiştir. Ortaya çıkan sorunlardan birisi tütün kaçakçılığıdır ki Reji İdaresi bununla ilgili olarak Osmanlı Hükümeti'nden yardım talep etmiş ve gerek halk gerekse üreticiler ve tüccarlara Reji İdaresine karşı hakları ve vazifeleri hatırlatılmak yoluna gidilmiştir. Yine Yunanistan ile Mısır Hidivliğinin yaptığı ticaret sözleşmesi neticesinde hem Osmanlı Devleti hem de Reji İdaresi zarara uğramıştır bu konuda da şartname hükümlerine göre idarenin zararlarının karşılanması için yollar aranmıştır.

Tütünün iktisadi hayattaki yerini almasıyla birlikte tütün ticareti yapan tüccar sınıfı meydana gelmiştir. XVII. Yüzyılın sonlarında Fransız ve Venedikli tüccarlar özellikle Selânik ve Makedonya bölgesinde üretilen tütünleri Avrupa'ya satmaktaydılar. 1793'ten itibaren Avusturyalı tüccarlarla Rus tüccarları Karadeniz'de, İngiliz tüccarları Bağdat-Halep-Şam güzergâhında tömbeki ticaretine girişmişler ayrıca Amerikan tütününü Mısır'a ithal etmeye başlamışlardır. Mısır'a yabancı tütün ithalinin kabulü ve nereden gelirse gelsin resm-i duhûl ile ithali konusu Reji İdaresi'nin üzerinde durduğu bir konu olmuştur. Çünkü bu noktada Düyûn-u Umûmiye idaresinin de şikayetleri söz konusudur. Bilhassa 1873-1886 yılları arasında, yani İngiliz işgalinin öncesi ve hemen sonrasında bu konuda yapılan düzenlemeler, elde edilen gelirler, Mısır'a giren tütün miktarına dair kayıtlar durumu gözler önüne sermektedir. Yine bu konuda 1903-1904 tarihleri arasında ortaya çıkan

mesele Mısır ile Yunanistan arasında yapılan ticaret sözleşmesi neticesinde Mısır'a daha önceden Osmanlı ülkeleri dışında bir yerden tütün ithali yasaklanmışken Yunanistan lehine gelişmelerin yaşanması ve Yunanistan'ın elde ettiği ticari ayrıcalıklar ardından başka devletlerin de tütünlerinin girişi sebebiyle ortaya çıkan tartışmalar olmuştur³. Her nereden gelirse gelsin tütün mahsûlâtının Mısır'a resm-i duhûl ile idhâli kararı verilmiştir. Burada hem Osmanlı Devleti'nin uğrayacağı zarar giderilmeye çalışılmış hem de diğer devletlerle bu konuda ortaya çıkan ihtilaf ve gerginlikler giderilmeye çalışılmıştır. Bu kararın alınmasının sebepleri ve uygulanışı konusunda gerekçeler sıralanmış açıklamalar şöyle yapılmıştır;

“... Hatt-ı Mısriye'ye Memâlik-i Sâire-i Şâhâne tütünlerinden başka tütün idhâline müsaade olunmadığı halde bundan 7-8 sene evvel Avusturya ve Yunan devletlerine ve bu kere de mukâvelesi olmayan diğer hükûmetlere müsaade edildiği ve tütünlerden ne kadar rüsûm 'ahz edileceği Hükümet-i Mısriye tarafından ilân olunub Mısır Fevkalade Komiserliği'nden gönderilen kararnâmeden anlaşılmasıyla karar-ı vâkı'anın Memâlik-i Şâhâne'nin cihât-ı sâiresinden Mısır'a tütün ihrâcâtına sekte ârâz edip etmeyeceğinin velhâsıl tütün ticaretince ve gümrük resmince noksan tertib edip etmeyeceğinin izbârı hakkında sıbk eden emr ve iş'âr-ı âliyi Sâdâret penâhilerine cevâben ol bâbda bazı ifâde ve istidlaati hâvi rüsûmat emâneti celilesinden takdim kılınan tezkirenin leffiyeye mealine nazaran Reji İdaresiyle bi'l-muhâbere alınacak mâlûmâtın 'arz ve iş'ârını şeref vârid olan 318 tarihli ve 2263 numarolu tezkire-i sâmiye-i cenâb-ı sadâret penâhileri Meclis-i Mâlîye'ye lede'l-husûs ale'l-umûm mütevakıf mahsûlünün bir resm-i duhûl itâsıyla Mısır'a idhâlinin serbest olacağı hakkında Mısır ceride-i resmîyesiyle bir kararnâme neşr olunmuş ise de buna karşı ittihaz olunacak tedâbirin şimdiden tayiniyle mahalli tayinine mahal olmayub karar-ı mezkûrun netâyic-i tatbikiyesi tecrübe olunduktan sonra lüzûm görünecek olursa ol bâbda arz-ı ma'lûmât ve mütâlâât olunacağı Reji İdaresi'nden cânib-i hazineye bildirilmiş olduğu gibi bu sırada Düyûn-u Umûmiye komiserliğinden alınan bir tezkire dahi karar-ı mezkûr münâsebetiyle Osmanlı tütünleri ile ecnebi tütünleri beyninde hatt-ı Mısriye'de bu sûretle bir rekabet hâsıl olarak bundan reftiye resminin hiss olunacak derecede düçâr-ı tedenni olması melhûz bulunduğu ve şimdilik meselenin Hükümet-i Seniye'nin tedkikine bir şey denilmeyüb etbâ-ı tebeyyin edecek hâle göre tedkiki madde edilmek üzere kuyûd-u ihtirâziye dermeyân olduğu Reji Şirketi'nden Meclis-i İdâre'ye iş'âr olunmasına mebnî reftiye resminin düçâr olacağı tedenniye nazaran bu bâbda iktizâ eden tedâbirin intihâzı zımnında keyfiyetin hazineye tebliği Meclis-i mezkûrdan ifade kılındığı izbâr olunmuş ve işbu emr-u iş'âr sâmi-i cenâb-ı fehâmet penâhileri üzerine sıbk eden istizâha cevâben Tütün Rejisi Komiserliği'nden tevdi'i olunub sûreti leffen 'arz ve takdim kılınan müdürîyet-i umûmiye tezkiresi meâlinde de kaçakçılığın men'i zımnında mukaddema Hidiviyet-i Mısriye gümrükleri ile idare arasında bir sûret-i itilâfiye 'akd edilmiş ise de hükmü geçen Temmuzda münkayız olarak teccid olunmadığı ve bir zamandan beri hidiviyet-i müşârileyhümaca gümrük mu'âhedesi mevcûd olan hükümetler tütün mahsûlâtının kiloda yirmi guruşdan ibâret bir resm-i duhûl mukâbilinde Mısır'a idhâline müsaade edileğeldiği ve

³ 15-124, H-25-08-1320 A.}MTZ.(05)

Osmanlı tütünleri hakkında da o yolda muamele olunmakta bulunduğu halde âhiren hükümet-i mezkûrece ittihaz olunan karar ve tedbir cümlesinden olmak üzere geçen Ağustos ibtidâsından itibaren gümrük mu'âhede-i 'akd edilememiş devletler tütün mahsul-âtının dahi Mısır akçesiyle 22 guruş resim mukabilinde -Mısır'a idhâli taht-ı cevâza alındığı ve işbu iki guruş fazla rüsüm buraca istifâ olunmakta olan resm-i reftiye mikdârında olup binâenaleyh her iki taraf tütünlerinin rüsümü bir raddede bulunmuş olacağı cihetle tedâbir-i cedide-i mezkûrenin Osmanlı tütünleri ihrâcâtına tesiri ciddi olamayacağı me'mul ise de netâyic-i tatbikiyesi tecrübe edildikten sonra lüzüm görülür ise ileride tekrar mütâlâa olunacağı keyfiyetin cevâben Sadâret penâhilerine 'arz ve 'ilâmı leffen takdim ve îade kılınmıştır".

Buraya kadar çeşitli sorunlara ve tartışmalara sebep olduğu anlaşılan tütün ticaretinden elde edilen gelirin 1872 senesinden 1886 senesine değin miktarı hakkında edinilen bilgiler şöyledir⁴;

<i>Yekûn Lira-i Mısri</i>	<i>Sigarada Lira-i Mısri</i>	<i>Duhân ve tönbe-kiden Lira-i Mısri</i>	<i>Sene</i>	
53.991	0	0	1873	<i>Eylülün ibtidâsından 1874 Ağustos gâyesine değin Memâlik-i Şahane'den Mısır'a gelen duhân bu tarihe kadar ma' reftiye gelüb bilâ-resm Mısır'a girerken bu tarihten 18 gün evvel yani 2 Receb 1290'da mezkur duhânlardan kıyye başına 20 Guruş-u Mısri (Mısır lirası 100, Osmanlı lirası 87,5 guruşdur) resm-i duhûliye alınmağa başlanmış ve tönbeki dahi resme tabi edilmiş ve diyâr-ı ecnebiyeden gelen sigaralar kemâkân mu'ahedât mücebince yüzde yetmiş beş gümrük vermekte bulunmuş imiş</i>
189.470			1874	<i>Eylül ibtidâsından 1875 Ağustos gâyesine değin (1875 martında 'adi tütünün resm-i duhûliyesi kıyye başına beş guruş tenzil olunmuş... tütünlerin resm-i duhûliyesi kıyye başına (25) guruşa çıkarılmış ve Havana sigarasının beher kıyyesinden (50) ve sairlerinin beher kıyyesinden (10) guruş alınmağa karar verilüb devam olunmuşdur)</i>
45.097			1875	<i>Eylül ibtidâsından sene-i mezbûre Kanûn-ı Evveli gâyesine değin 4 ayda (bu vakte değin Mısır mâliyesince sene-i kıbtî müste'mil iken bu tarihte tarihi frenki isti'maline karar verilmişdir)</i>
147.237	21.912	125.325	1876	<i>Sene-i frengisi zarfında</i>
128.973	29.965	99.008	1877	"
99.809	42.890	56.919	1878	"

⁴ Y. PRK. ML. 6-40 1303

96.592	30.261	66.331	1879	“
85.178	22.216	62.961	1880	“
115.217	17.072	98.144	1881	“
108.420	13.747	94.672	1882	“
106.162	14.113	91.948	1883	“
147.130	11.895	135.234	1884	“(… 1884 tarihiyle her nevi duhân ve sigara ve tönbekiden kilogram başına ale'-s-seviye 5 guruş alınması karargir olmuş ve icra edilmiş)
212.267	13.845	198.421	1885	“(… 1885 tarihli Mısır Hidivi ile evvela mütefikan Amerika ve İngiltere ve Yunan ve İtalya ve sâniyen Felemenk ve Portekiz ve İsveç ... memâlikinden Mısır'a duhân kabul olunmasına karar verilmiş ve gerek Memâlik-i Şâhâne'den ve gerek bunlardan Mısır'a gelecek duhândan kilogram başına (10) ve Avrupa sigaralarının kilogram başına (16) guruş gümrük resmi konulmuştur. Velhasıl Mısır kıt'ası Memâlik-i Devlet-i Âliye'den bir cüz' add ve itibâriyle Bâb-ı Âli ile devletler beyninde mün'akid ticaret muahedeleri Mısır'da da câriü'l- hüküm olacak ve mezkûr mu'âhedât mucibince Düvel-i ecnebiyenin Memâlik-i Devlet-i Âliye'ye ve ânın zımında Mısır'a duhân idhâl etmeğe hakları olmayacak iken 1884 Martından beru maru'z-zikr Memâlik-i ecnebiyeden Mısır'a gelen duhânlar kabul olunmağa başlanmış olduğu gibi herhangi devlet Mısır gümrük nizâmât müessesesini kabul ederse onların tütünleri dahi kabul olunacağı anlaşılmıştır. 1884 ve 1885 seneleri zarfında Mısır'a nerelerden ne kadar tütün geldiği zirde gösterilmiştir.

Mısır'a ithal edilen duhân ve tönbeği ve her nevi sigaraların toptan miktarıyla geldikleri mahallerin beyânı;

1885	1884	
614.982	146.356	İngiltere'den
224.529	114.181	Bahri Sefid'deki İngiltere müstemlekâtından
99.233	27.104	Aksâ-i şarkdaki İngiltere müstemlekâtından
28.346	36.355	Fransa'dan
180	39	Bahr-i Sefid'de Fransa müstemlekâtından
12.217	5939	Avusturya'dan
37.956	2984	İtalya'dan
677.442	144.486	Memâlik-i Şahane'den
820.477	861.649	Yunanistan'dan
792	495	Almanya'dan
57	162	Belçika'dan
1557	1342	Flemenk'den

220	84	İspanya'dan
1158	661	İsviçre'den
5184	0	Rusya'dan
1175	0	Romanya'dan
361	43	Fas'dan
19.152	1643	Sevâhil-i Bahr-i Ahmer'den
41.981	14.138	İran'dan
310	543	Çin ve aksâ-i şarkiyeden
1870	21.644	Memâlik-i sâireden
2.589.182	2.675.878	Yekûn

“1885 Kanûn-ı Sâni başından 11 Nisana değin 3 ay on bir gün zarfında Mısır'a gelen duhânın beher kilogramından beş kuruş alınırken senenin sekiz ayı ondokuz gün zarfında tahminen kıyye başına 12 buçuk kuruş demek olan kilogram başına 10 kuruş alınmış olduğu halde mezkûr 1885 senesinin iki veçhile istihsâl kılınan bütün vâridatı 212.267 Lira-i Mısri olduğuna nazaran sinîn-i atiyenin bu nevi vâridatı iki yüz elliden iki yüz altmış bin liraya doğru tahmin olunmaktadır”.

Burada görüldüğü üzere belli bir zaman diliminde sadece tütün ticareti ile ilgili bilgiler yer alırken daha sonra buna sigara da dahil olmuş ve ürün çeşitliliği arttıkça gelir miktarları da farklılaşmıştır.

Devam eden tarihlerde Mısır'a ithal olunan duhânın miktar ve kıymeti hakkında ise şu bilgiler önemlidir;

Yekûn	Memâlik-i ecnebiye-i sâire	İngiltere	Yunanistan	Memâlik-i Mahrûsa	
Kıymeti Mısri lira kilogram	Kıymeti Mısri lira kilogram	Kıymeti Mısri lira kilogram	Kıymeti Mısri lira kilogram	Kıymeti Mısri lira kilogram	
233.766 2.487.198	3230-30.373	39.254 337.915	60859 969.225	130.423 1.149.655	1887
126.426- 1.403.089	34-336	14377- 136.960	35.385- 586.989	76.630- 678.804	1888
110.913- 1.329.675	2671-26.509	12.683- 120.803	38.099- 635.015	57.460- 547.348	1888

“Bu bilgiler Hatt-ı Mısıriye'ye idhâl ile gümrük anbarlarından çıkarılan tütündür. Gümrüklerde der anbar bulunan duhân hariç tutulmuştur. Beyân olunan kıymet ise tamamen tahminidir. 1887-1888 senesinin ilk altı ayı için Yunanistan ve İngiltere ve memâlik-i sâireden olarak gösterilen duhânın bir kısmı an-asıl Memâlik-i Mahrûsâ'nın mahsülü olduğu şüphesizdir. Bu veçhile idhâl olunan duhânın mikdârının beyân edilmediği anlaşılmaktadır”.

Burada tabii alınacak vergiler sebebiyle ithal edilen ürünün menşeinin farklı gösterilmesinin bir yolsuzluk yöntemi olarak yahut Mısır gümrüğündeki boşluktan kaynaklandığı sonucuna varılabilmektedir. Nitekim Reji İdaresi, Devlet-i Âliye,

Yunanistan, İngiltere, Duyûn-u Umûmiye idaresi arasında bu vergi konusu bir anlaşmazlık halinde bir süre kalmıştır. Reji idaresinin zarara uğradığı yolundaki iddialar hakkında araştırmalar yapılmış ve zararının karşılanması yönünde bir görüş ortaya çıktığı konusuna değinilmişti bu konuda net olarak alınan karar ise daha sonra ödeme planının yeniden düzenlenmesi olmuştur⁵. Böylece bu konu hakkında bilgi veren belgeden anlaşıldığı kadarıyla Reji idaresince reftiye resminin tahsilinde her sene ortaya çıkan eksiklerin bir dereceye kadar karşılanması için 21.023.378 kuruş peyder pey verilmiş ancak her iki idarenin de zararına sebep olan durumun ortadan kalkması için Reji İdaresi reftiye resminin tahsilini “...*Mart ibtidâsından itibaren ta'dil ve tebdili mümkün olmayacak şekilde yıllık 80.000 liraya mukâbil Duyûn-u Umûmiye Meclis-i İdaresine red ve terk etmeği...*” teklif etmiştir. Ancak Duyûn-u Umûmiye idaresi bunu kabul etmek için iki şart ileri sürmüştür; birisi tüccarın çoğunlukla ödememek için yol bulduğu reftiye resminin tahsilini 80.000 liraya mukâbil deruhte eylemek gibi bir tehlikeye Duyûn-u Umûmiye Meclisince razı olunamayacağı bu sebeple bir şekilde reftiye resminden kaçırılan Osmanlı tütünlerinin kaçırılmasına engel olmak üzere Duyûn-u Umûmiye memurlarına yardım edilmesi, bir diğer şart ise reji sermayesinin tenzili hususunun ise hissedârâna kabul ettirilmesidir. Böylece hem Hükümet-i Seniyye'nin hukuk ve menâfii ihlal olunmayacak hem de Reji ve Duyûn-u Umûmiye idaresinin ıslah olunması mümkün olacak mealinde görüş ortaya konulmuştur.

“...*Müşterekü'l-menfaa Reji İdaresi tarafından verilen varakamın tercümesidir;*

Dört yüz kırk bin Osmanlı altunluk res'ül-mal tenzil olunduğu halde üç yüz altmış dört bin beş yüz kırk sekiz Osmanlı altunuyla 76 guruşa bâliğ olan ilk üç senelik zarar kapadıldıktan Sonra geride kalan yetmiş beş bin lira kar ve zarar hesabının iradı cihetine idhal edilip buna dördüncü sene-i idare zarfında vukuu bulan yüz beş bin liralık temettuat ile beşinci sene-i idare zarfında husulü tahmin olunan lâ akl iki yüz bin liralık temettuat dahi ilave olunduğu halde ... mecmuu elde üç yüz seksen bin liralık bir meblağ kalacaktır ki ber vech-i zir mevkii istifâdeye vaz' olunmasını teklif ederim.”

<i>Lira-i Osmani</i>	
140800	<i>Tenzil olunan bir milyon yedi yüz altmış bin lira sermaye üzerine senevi yüzde sekiz heâabıyla 1888 senesi ibtidâsından 1889 senesi ibtidâsına kadar bir senelik faiz kuponunun tediyesine</i>
11960	<i>Yüzde beş hesabıyla müessislere</i>
47860	<i>Yüzde yirmi hesabıyla Duyûn-u Umûmiye idâresine</i>
23920	<i>Yüzde on hesabıyla tesisât-ı ibtidâiye mesârif-i hesâbına</i>
23920	<i>Yüzde on hesabıyla tütünlerin müceddeden tasnif ve taksimi hesâbına</i>
23920	<i>Yüzde on hesabıyla edevâtın mesârif-i tamiriye ve tecdidîyesine</i>

⁵27-1374 H-13-09-1306 İ.MTZ.(05)

272360 107640	Şarhnâmenin yedinci maddesinde gösterilen nisbete göre Hükümet-i Seniye ile Duyûn-u Umûmiye ve Reji İdaresi beyninde taksim lâzım gelen
380.000	Bâlâda gösterilen meblâğa müsâvi yekündür
Lira-i Osmani	
107.640	32.292 yüzde otuz hesabıyla Hükümet-i Seniye 'ye
	37.674 yüzde otuz beş hesabıyla Duyûn-u Umûmiye-i Osmaniye idâresine
	37.674 yüzde otuz beş hesabıyla Reji Şirketine

Nizâmiye-i esâsiye mücebince icâb eden yüzde altı 'ifâ olunduktan sonra şirketin temettuatı **yetmiş iki bin sekiz yüz yetmiş dört Osmanlı altununa bâliğ olub** bundan gizlik nizâmât-ı esâsiyenin otuz dokuzuncu maddesi mücebince yüzde beş hesabıyla ihtiyat sermâyesine mahsus olan **üç bin altı yüz kırk üç lira yetmiş guruş** tenzil olduğu halde baki **altmış dokuz bin iki yüz lira 30 guruş** kalur ki bu dahi ber veçhi âti taksim olunmak iktiza eder.

Guruş	Lira-i Osmani	Guruş	Lira-i Osmani	
30	69230	51	3461	Yüzde beş hesabıyla idare meclisi âzâsına âid olan
		79	65768	Yüzde doksan beş hesabıyla hissedârâna âid olan

Mısır'a ihraç olunan tütünlerden istifa kılınan rüsum

1884-85	1300	649947 kg.	Beher kıyye-i atıkada onar guruşdan	5067742
1885-86	1301	610924	“ “	4765209
1886-87	1302	734539	Beher kıyye atıkada üç mah zarfında onar ve dokuz mah zarfında beşer guruşdan	2880754
1887-88	1303	1457696	Beher kıyye-ı atıkada beşer guruşdan	5685016

1300 senesinden akdem hesabı mutavassıt üzere senevi istifa olunan rüsumun mikdarı 154.000.000

İngiltere'nin işgal sürecinde başlayan iktisadi sömürü düzeni işgalin sonrasında daha uzun süre devam etmiştir. Tütün ve benzeri zirai ve stratejik ürünler ile ilgili olarak belirlenen politikalar Mısır'ın bütün gelir kaynaklarını halkın refahını sağlamak için değil tamamen İngiltere'nin hazinesine ve menfaatlerine hasretmek üzere düzenlenmiştir. Tütün konusunda yaşanan gelişmeler ve neticeleri de bunu belgeler niteliktedir.

Süveyş Kanalı'nın açılışı ile daha yoğun bir rekabetin sahası haline gelen bu bölge üzerinden Kanal vasıtasıyla yapılan ticaretten aslında Mısır'ın kâr elde edeceği aşîkârdır. Ancak İngiltere Kanal'dan geçirilen ürünler üzerinden alınan vergileri hem kurmuş olduğu reji idaresi hem de Duyûn-ı Umûmiye vasıtasıyla kontrol ve tespit edebilmiştir. Ancak bu durum Kanal'dan faydalanan devletlerin tepkilerine yol açmıştır.

Yine bu tarihlerde Mısır'a gelen tütünlerden alınan Duhuliyeye vergisi konusunda ortaya çıkan bir diğer önemli sorun ise Mısır'da üretilen tütünün dışarıdan gelen sigaraya karıştırılması böylece hem rekabeti sekteye uğratması hem de duhuliyeye vergisinden alınacak verginin miktarının düşmesi dolayısıyla tütün üretiminin kontrol altına alınmaya çalışılmasıdır.

“...Kilogram başına 10 guruş alınmakta olan yıllık resmi duhuliyeye 300 bin liraya ulaşmıştır. Bu gelirin iki üç senedir artış göstermesinin sebebi olarak “şu bir iki sene zarfında Mısır'da yapılarak Avrupa'ya ve ale'l-husus İngiltere'ye külli miktar sigara ihrâcâtının artmasından” kaynaklandığı ve hatta bu sebeple “Mısır'da tahminen 16 bin feddan kadar araziye cânib ahâleden ziraat ... edilen beş milyon kıyye kadar duhân-ı mezkûr sigaralara karıştırılarak haricden gelen tütünlerin terakki mikdârına sed çekilmiş olduğundan bir yandan hükümet vâridât-ı mezkûrenin terakkiden kalacağını görmesinden ve diğer taraftan tütün tacirleri tütünün rekabetinden şikayet etmesinden dolayı dahili hatta ekilen tütünlerin beher feddanı için gayri az öşür kadimen alınmakta olan iki buçuk Lira-i Mısri ile şehre idhâlinde alınan yüzde dokuz duhuliyeye resminin yekûnu ancak **elli** ve nihayet **altmış bin** lira raddesinde olub ... ba'dema duhânın beher feddanı için mevzuu bulunan **iki buçuk Lira-i Mısri'nin on liraya** iblağıyla duhuliyeye resmi dahi ref olunmak üzere Meclis-i Nüzzar-ı Mısriyeye kararlaştırılan kanun layihasının ... sûretine konularak neşrinin der dest idüğü ve arâzi-i mezkûrenin mikdârına nazaran vâridât-ı seneviye-i mahalliyeye bu sûretle **yüz bin lira** kadar fazla bir mebâliğin inzımam edeceği ve diğer cihetden de hâricden gelen tütünün mikdârı sene be sene artması ümid edilmekte bulunduğu cihetle mücerred-i ma'lûmat olmak üzere arz-ı keyfiyet olunur”⁶.

Söz konusu tarihlerde bölgede görevli bulunan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın verdiği bilgilere göre Mısır'da tütün ve tönbeki ziraati ise şu durumdadır⁷;

Zuhûra Gelen Tezâyid Fi sene 86-87			Ziraat sene 87			Ziraat sene 86			Müdüri yat	Melhûz at
20	8	997	4	23	2335	8	14	1338	Cezire	
20	10	1707	4	7	2192	8	20	484	Beni Suveyf	
22	3	2	22	3	2	0	0	00	Feyyum	
4	23	713	20	2	1768	16	3	1054	Minya	
16	17	1268	20	14	2275	4	21	1006	Asyut	
	14	440	12	11	1319	12	21	878	Cerca	
8	13	706	16	10	2247	8	21	1540	Kana	
16	9	74	16	22	491		13	417	İsna	
22	21	538	6	7	1399	8	9	860	Kalyubiye	
20	16	60	12	3	476	16	10	415	Şarkıye	
20	12	31	20	4	152		16	120	Dakhaliye	

⁶ 3-77 H-29-02-1305 1888 -1889 Y..PRK.MK.

⁷ 209-55 H-25-04-130YA.HUS.

12	2	177	12	16	565		14	388	Garbiye
	12	522	12	6	1149	12	18	626	Menufiye
4	7	147		23	393	20	15	246	Bahire
16	6	7389	8	14	13739	16	7	9380	

Âtîde isimleri muharrer devletlerin duhândan iradlarının mikdârı

Devletlerin Esâmisi	Aded-i sükkân	Mecmû'ü irâd Lira	Duhândan irad Lira	Mecmû'ü vâridâta nazaran yüzde nisbetle duhânın mikdârı iradı	Duhân üzerine beher neşere isâbet eden mikdâr
Fransa	38 000 000	125 000 000	15200 000	12 - 16/100	39
Amerika	39 000 000	82 000 000	11500 000	14 - 2/100	28 - 75/100
İtalya	30 000 000	67 000 000	1440 000	11 - 11/100	24 - 20 /100
İngiltere	36 000 000	92 000 000	9300 000	10 - 11/100	25 - 20 /100
İspanya	16 500 000	34 500 000	5500 000	15 - 90/100	32 - 50 /100
Kıtai mısri	6 800 000	9500 000	335 000	3 - 52 / 100	4 - 80 /100

“... 86 sene- i milâdiyesinde kıta-i Mısrıde 9380 feddan araziye duhân zir'a olunduğu halde 87 senesinde 16 bin 700 69 feddana varmış ve bu terakkinin sebebi Mısır'dan Avrupa'ya külliye tli mamûl sigara çıkarılmış bulunmuş olmasıdır. Duhâncılar Memâlik-i Mahrûsa'dan memalik-i ecnebiye vasıtasıyla veya doğrudan gelen tütünlerin içine Mısır'ın yerli mahsulü tütün yaprağını dahi katmakta ve bu cihetle yerli mahsulü olarak ziyâdece tütün hazır olmaktadır. Bu suret ahâlice müstelzim-i menâfi is e de ahâlinin fâidesi nisbetinde hükümet istifâde edememekte olub çünkü duhân merzâu olan arazinin beher feddandan hükümet ikişer buçuk lira almakda ise de indel habb bir kıyye mahsul otuz kırk pare kadar vergi vermekle beraber şehirlere girdikçe dahi evkatı vürud namıyla yüzde dokuz nisbetinde bir meblağ alınmaktadır lâkin kaçakçılığın önü alınamaması hükümetin zararını intâç etmekte ve bütçenin açığını kapamak ve daha doğrusu faizler te'diyâtınca bir durgunluk hasil olup da ikinci kere bir Avrupa tahkik komisyonu Mısır'a girmemek üzere dahili tütün zirâ'ı zımnen men' olunmuş olmak için bâdemâ beher feddandan 30 lira alınmak lâzım geleceğine Şûrâ-yı Nüvvâb'ın geçen gün Mısır'a celbiyle karar verdirilmiş ve iktizâ eden nizâmât ilân kılınmıştır. Şimdi bu işden zirâ'ın gözü büyüyerek ba'demâ Mısır'da tütün zira'a etmeyecekleri ve şu halde sigara yapmakda olan fabrikaların muhtâç oldukları tütün hâricden geleceği ve hâricden geldikçe beher kıyyesinden mukâvele-i mu'âmele iktizâsınca 12'şer buçuk gurusu alınıb bu cihetle Mısır'ın tütün vâridâtı bir haylice terakki edeceği derkâr bulunmuştur. Şûrâ-yı Nüvvâb'ın müzâkeresine vaz' olunan esbâb-ı mücibe içinde Düvel-i Muazzama'nın tütün vâridâtı, mikdâr-ı nüfus-u 'umûmiyesi nisbetiyle Mısır'ın duhân vâridâtı ve nüfus-u 'umûmisi nisbetleri dahi Reis-i Nüzzâr tarafından Şûrâ-yı mezkûra beyân olunmuş olmasına mebni...”

Sonuç

Buraya kadar verilen bilgiler neticesinde ortaya çıkmaktadır ki Mısır'da tütün üretimi, getirdiği kâr nispetinde önem kazanmıştır. Başta sadece tütün ticareti, tütünden alınan vergiler sebebiyle bir gelir kaynağı olarak düşünülmüştür. Bu sırada ise bölgeye nerelerden tütün gireceği konu tartışmalara sebep olmuş, Osmanlı Devleti ile Avrupalı devletler ve Reji İdaresi, Duyunu Umumiye İdaresi arasındaki sorunları her ne kadar Mısır Hıdivliğinin bağımsız tutumlarından kaynaklansa da yine Osmanlı Devleti tarafından çözüme kavuşturulmaya çalışılmıştır. Devam eden tarihlerde ise tütün üretimi Mısır topraklarında sınırlı jale getirilmiştir. İngiltere işgali altındaki bu topraklarda hangi ürünün ne kadar üretileceği ve ticaretinin sınırları İngiltere tarafından belirlenmiştir. İngiltere'nin Mısır yönetimini borçlandırarak başladığı bölgeyi işgal girişimi neticede yine iktisadi yollarla devam ettirilmiştir. İktisadın önemli bir işgal aracı olduğunun bir başka örneği de Mısır'da tütün ticareti, üretimi, vergilendirilmesi, denetlenmesi konularında Avrupalı devletlerin tutumudur.

Kaynakça

T.C. Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (O.A.)

A. Y. PRK. ML. 6-40 1303

İ.MTZ.(05)27-1374 H-13-09-1306

MKT.MHM. 488-11H-21-04-1303A

MTZ.(05)15-124, H-25-08-1320A

Y.A.HUS.209-55 H-25-04-130

Y.PRK.MK.3-77 H-29-02-1305 (1888 -1889)

Tetkik Eserler

Yılmaz, Fehmi; *Osmanlı İmparatorluğunda Tütün: Sosyal, Siyasî ve Ekonomik Tahlili (1600-1883)*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Doktora Tezi), İstanbul 2005

Fehmi Yılmaz, "Tütün", TDV *İA.*, C. 42, s. 1-4, 2012

HİCAZ'IN YILLIK BÜTÇESİ HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER

Some Thoughts About Hicaz's Annual Budget

SÜHEYL SAPAN*

Özet

Mekke ve Medine, Hicaz'ın en önemli kentleri olması ve tüm Müslümanlar nezdinde kutsal şehirler olması itibariyle devletin hiçbir fedakârlıktan kaçınmamasından dolayı, Osmanlı devletine ekonomik açıdan önemli yükümlülükler getirmiştir. Bir açıdan devlet tarafından buraya ayrılan yıllık bütçe, diğer taraftan bölgenin hassasiyetinden dolayı Mekke emirlerinin sürekli para talebinde bulunması, beri taraftan bu iki mukaddes şehirde ikamet etmekte olanlardan ve özellikle ticaret erbabından vergi alınmaması, askerlik yaşına gelen gençlerin bu mecburi hizmetten muaf tutulmaları, ayrıca bölgenin en önemli limanı olan Cidde liman gelirlerinin yarısının Mekke emirlerine tahsis edilmesi, diğer yarısının ise bu iki şehre gönderilen kadınlara maaş olarak verilmesi ve geri kalan meblağın da yine buralardaki fakir fukaraya dağıtılması sonucu, sürekli servet tüketen bir vilayet olmuştur. Bunlara çeşitli zamanlarda başkaldıran kabile isyanlarının bastırılması için yapılan masraflar ve iki mübarek harem-i şeriflerin onarım ve inşaat masrafları da eklendiğinde, devlete önemli mali yükler yüklemiştir.

Her sene hac kafilesiyle Sürre ismi altında çeşitli vakıflardan Hicaz'a ve Hicaz yolundaki kabilelere gönderilen paralar, devletin bütçesinden çıkmasa bile, finansal bir kaynak olarak başkentten tefrik edilmesinden dolayı, çeşitli dönemlerde devleti zor bir durumda bırakmasına karşın, Hicaz'ın kurak bir bölge olmasından dolayı burada yaşayanlara geçimlerini sağlayan ve hayatlarını idame ettiren en önemli gelir kaynağı olmuştur.

Tebliğimi, Hicaz Salnamesi ile Başkanlık arşivinden derlediğim belgeler ışığında sunacağım.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Hicaz, bütçe.

Abstract

Since Mecca and Medina are the most important cities of the Hejaz and the holy cities among all Muslims, the state did not abstain from any sacrifice and imposed important economic obligations on the Ottoman state.

One the other hand, the annual budget allocated by the state here, on the other hand, constantly demanded money rom the Mecca orders due to the sensitivity of the region. On the other hand, young people who came to military age were exempted from this compulsory service due to the fact that no tax was levied from those living in these two sacred cities, and especially from the trade connoisseurs. In addition, half

* Prof. Dr. Kral Suud Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Riyad/SUUDİ ARABİSTAN (e-posta: dr_sapan@hotmail.com)

of Jeddah's port revenue, the most important port of the region, was allocated to Mecca orders, the other half was given to the women sent to these two cities as a salary and the remaining amount was distributed to the poor but again the province was a province that consumed wealth. When they were added to the costs of suppressing the uprising tribal rebellions at various times and the repair and construction costs of the two blessed Harem-i Sheriffs, they imposed significant financial burdens on the state. The money sent to the Hijaz and the tribes on the way to Hijaz under the name of Surrah with the pilgrimage party each year caused the state to leave the state in a difficult situation in various periods due to its separation from the capital as a financial source, even if it did not come out of the budget of the state. Since Hijaz is an arid region, the most important source of income for the people living here and maintaining their lives has been the aid coming from the center. I will present my communiqué in the light of the documents I have collected from the Hijaz Yearbook and the Presidential Archive.

Key Words: Ottoman, Hijaz, budget.

Hicaz'ın Osmanlı Devleti Nezdinde Önemi

Müslümanların günde beş defa yöneldikleri Kâbe'yi barındıran Mekke ile Peygamber efendimizin mescitlerinin bulunduğu Medine'yi içine alan Hicaz vilayeti, 1517 yılında Osmanlı devletinin burayı ilhakından beri, çok önem gösterdiği en önemli yerlerden birisi olmuştur. Hatta padişahın özgün lakâblarından olan "*Hami el-Haremeyn*" (iki haremın yani mescidin hamisi vasfı) bu önemden ileri gelmektedir. Padişah devletin başı olması hasebiyle tüm Osmanlı vatandaşlarının da reisidir, fakat Osmanlı topraklarının dışında kalan Müslümanların da reisi olması, Mekke ve Medine'nin de yönetiminde olmasını gerektirir. İşte bu vasıftan dolayı Hicaz Osmanlı topraklarına katıldıktan sonra padişah, tüm Müslümanların başı sayılmıştır. Bunun için de buralara gerekli ilgiyi göstermesi gerekmiştir. Hatta ta Fatih zamanında Memlukların, Hac yolu üzerinde bulunan kuyu ve havuzlara gerekli ihtimamı göstermemesi, Hicazın Osmanlı topraklarına katılmasının nedenlerinden birisi olarak gösterilmiştir¹.

Osmanlı devleti Hacıların Hac mevsimlerinde yol üzerinde gerekli su ve gıda ihtiyaçlarını karşılamalarının yanında, bu güzergâhtaki güvenliği sağlamak için de epey çaba sarfetmiştir. Yol üzerinde bulunan kabile şeyhlerine tahsisat ayırmış, çeşitli münasebetlerde kendilerine hediyeler gönderip, hacıların yol güvenliğini sağlamak için elinden geleni takdim etmekten geri kalmamıştır. Diğer taraftan Mekke ve Medine'nin güvenliğini sağlamak, etrafta bulunan bedevi kabile saldırılarından korumak için, bir dizi tedbir almıştır. Bu iki mübarek şehirde bulunan ahalinin ve gerekse hacıların su ve gıda ihtiyaçlarını karşılamak, özellikle Hac mevsimlerinde yaygın hastalıkların yayılmaması ve Haccın güven ve huzur içinde yapılması için

¹ Dayil el-Halidi, *Imaret Dulkadir et-Turkmaniyye ve Devruha fi's-Sira'a el-Osmani el-Memluki*. Riyad: Kral Suud Üniv.Edebiyat Fak.Tarih Bölümü (Yüksek Lisans Tezi), 2003, s. 61, 64

önemli gayretler sarfetmiştir. Bu iki şehirde bulunan ticaret erbabını vergilerden, askerlik çağına gelen gençlerini de mecburi hizmetten muaf tutmuştur².

Aynı zamanda Osmanlı yönetimi boyunca, kurak bir bölge olmasından dolayı Mekke ve Medine ahalisine Mısır'dan sürekli buğday aktarılmış, iâşe ihtiyaçları karşılanmıştır. Hatta 1.Dünya Savaşında Mısır ve Kızıldeniz İngilizlerin hâkimiyet alanlarına geçince, Hicaz'ın sıkıntı görmemesi ve kıtlık yaşamaması için, Irak ve Suriye vilayetlerinden gerekli zahirenin gönderilmesi için büyük çabalar harcanmıştır³. Mekke ve Medine'de bulunan su yolları sürekli temizlenmiş, suyun şehir içine ulaşması sağlanmıştır. Bu hizmetlerin aksamaması için bunlara özel vakıflar kurulmuştur.

Mekke ve Medine'de gerekli dini tedrisatın yapılması için medreseler, daha sonra bugünkü kavramıyla okullar kurmuş, buradaki ilim adamlarının ihtiyaç duyacakları eserleri barındıran önemli kütüphaneler kurmuşlardır. Her ne kadar bunların çoğu vakıflar tarafından tesis edilmiş olsa bile, en önemlileri yine devletin başı olan padişah ve devlet erkânı tarafından kurulmuştur. Medine'deki *Mahmudiye Medresesi* ve *Kütüphanesi*, buradaki *Şeyhulislam Arif Hikmet Kütüphanesi* bunların başında gelir. Bu kütüphanelerin ne denli önemli ilim ve kültür hizmetini takdim ettiklerini anlamak için, 1889 senesinde Medine'deki 18 kütüphanede bulunan kitapların sayısının 22.914 kitap⁴ olduğunu öğrenince, verdikleri hizmet anlaşılır olur.

Hicaz'ın Yıllık Bütçesi

Hicaz'ın yıllık bütçesi, devletin diğer vilayetleri gibi buraya ayrılan yıllık bütçeden ibaret olmayıp, daha başka masrafların da yer aldığı bir bütçedir. Hicaz salnamesinin 4.sayısında yer alan 1889 senesine⁵ ait detaylı bir şekilde yayımlanan bütçesine baktığımızda, bu bütçenin iki bölümden oluştuğunu görmekteyiz. Birinci bölümü gelirlere, ikinci bölümü ise giderlere ayrılmıştır. Aslında Hicazın tüm vergilerden muaf tutulduğunu biliyoruz. Fakat bu bütçenin bu birinci bölümünde verilen vâridât bilgimizin tam tersine, orada yaşayan vatandaşlardan çeşitli vergilerin alındığını bildirmektedir. Bu vergiler sırasıyla: İhtisabiye, Kantariyye, Balık rüsumu, Tahriciyye, Zekât yani öşür, çeşitli vâridât ile Hammaliye ve İskele rüsumundan oluşmaktadır. Bu vergilerin toplamı 1.559.815 kuruş 30 paradır. En yüksek vergi ise Tahriciyye rüsumu olup, 986.639 kuruş 30 paraya ulaşmıştır. Yani toplam vergilerin %63,25'ini oluşturmaktadır.

Giderler ise, Dâhiliye, Maliye, Adliye, Maarif, Sıhhiye 6, Posta ve Telgraf, Nizamiye ve Topçu, Zabtiye ve Bahriyeden oluşmaktadır. Bu bütçenin miktarı

² BOA (sonraki dipnotlarda BOA kısaltması kullanılmayacak; Osmanlı Arşivi belgelerinin sadece tasnif kodu ve numarası verilecektir), *DH.İD.UM-EK.4/17*.

³ *SFR.47/200, 49/197. MV.198/22*

⁴ *Hicaz Vilayeti Salnamesi*, Def'a 4, (1306/1889), s. 294-296

⁵ *Hicaz Vilayeti Salnamesi*, (1306/1889), s. 297-304

⁶ Hicaz Sıhhiye İdaresinin daha sonraki dönemdeki işleyiş ve bütçesini detaylı bir şekilde ele alan düzenlemeyi ve Mekke, Cidde ve Medine Sıhhiye Müdürlükleri olarak üçe ayrılması ile ilgili bkz: *Hicaz Sıhhiye Bütçesi* (1327 Senesi Muvazene Umumiye Layihası: Mülhak Bütçeler). İstanbul, Matbaa-i Amire, 1327

23.508.333 kuruş 20 paradır⁷. En büyük kalemler Nizamiye ve Topçu bütçesi: 6,963,450 kuruşla başı çekmektedir. Buna yakın bir meblağla: 5.717.422 kuruşla Dâhiliye bütçesi gelmektedir.

Bunların haricinde Mekke-i Mükerrreme Müdiriyyet bütçesi de bulunmaktadır. Bunun muhtevasına baktığımızda Maliye ve vakıfların gelir ve giderlerinden oluştuğunu görürüz. Yani devletin yıllık bütçesi ile vakıfların bütçesinden oluşmaktadır. Bu bütçenin Hicaz'daki gelirleri sırasıyla: Haseki Sultan imaretine bağlı 34 dükkânın yıllık kiralari, Harem-i Şerif evkafına bağlı Umre kapısının yanındaki hamamın yıllık kirasi, Cidde'de yine Harem-i Şerif evkafına bağlı yerlerin yıllık hasilati, Taif'te Emine Hanım vakfının yıllık geliri ile bazı müteferrik vâridât yer almaktadır. Bunlara ek olarak ve asıl önemli olanı, Merkezi hükümetin Maliye bütçesi ile Evkaf bütçesinden gönderilen paraların oluştuğunu görmekteyiz. Hicaz'daki vakıf gelirlerinin toplamı 91.983 kuruş olmasına karşın, Maliye hazinesinden gönderilen paranın miktarı 1.674.278 kuruş 25 para, vakıflardan gönderilen para ise 1.688.490 kuruş 23 paradır. Bütün bu gelirlerin bir yıllık toplam vâridâtı ise 3.454.753 kuruş 28 paradır. Aslına bakılırsa Maliye bütçesinden Mekke Müdiriyyet hazinesine gönderilen paranın da yine devlet bütçesinden çıktığını görürüz.

Yukarıdaki bilgilere bakılırsa Hicaz'ın bir yıllık giderlerinin miktarı 23.508.333 kuruş 20 para, buna karşı gelirlerinin, alınan vergilerle (1.559.815 kuruş 30 para) beraber, Maliye ve evkaftan (3.454.753 kuruş 28 para) gönderilen paranın toplamı 5.014.569 kuruş 10 paradır. Buna göre Hicaz'daki gelirler, giderlerin ancak %21,33'ünü oluşturmaktadır. Ancak Maliye ve evkaftan gönderilen vâridât, -ki yine bir nevi devletin bütçesinden çıkmaktadır- çıkarılırsa, Hicaz vilayeti gelirlerinin, giderlerin %7'sini bile bulmamaktadır. Zira Hicaz'a nispeten yakın olan Basra vilayetinin hemen hemen aynı dönemdeki gelirlerine baktığımızda, gümrük, reji ve duyun-i umumiye dâhil olmadığı halde 16.947.271 kuruş 36 para⁸ olduğunu görürüz. Bu durumda Hicaz vilayeti, maddi açıdan devlete bir yük olsa da, bu yükü seve seve taşıdığını söyleyebiliriz. Hatta devletin hiçbir fedakârlıktan kaçınmayarak bölgeyi düzenli biçimde imar etmeye çalıştığını ve halkın ihtiyaçlarını karşılamakta olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz⁹.

Hicaz bütçesinin önem arzeden başka bir boyutu, buradaki Şeriflere ayrılan tahsisatlarıdır. Yani Mekke-i Mükerrreme Emiri ve çeşitli tarihlerde bu aileden olan, peygamber efendimizin neslinden gelenlere verilen maaşlardır. Bunların toplamı Hicaz salnamesinin 1889 tarihli 4.sayısına göre 1.169.435 kuruş 10 paradır¹⁰. Taksim Belediye Kütüphanesinde bulunan ve 1326/1909 tarihinde yayınlanan '*Şerafet Maaşatı*' adlı eserde ise bunlara ayrılan maaşın toplamı 1.566.111 kuruştur¹¹. Ancak

⁷ Hicaz'da masrafların yıldan yıla artarak çoğalması gerekir. 23 RA 1283 (5 Ağustos 1866) tarihli bir yazışmada, Hicaz bütçesinin 42 bin kese olduğu bildirilmiştir. Normalde her kese 500 kuruş olduğundan bu bütçenin kuruş cinsinden toplamı 21 milyon kuruştur. Yani üzerinden 23 yıl geçtiği halde bu bütçeye yalnızca ikibuçuk milyon kuruş eklenmiştir. *BEÖAYN.d.871*, s. 5

⁸ *Basra Vilayeti Salnamesi*, Def'a 1, (1308/1891), s.152

⁹ Zekeriyâ Kurşun, "Hicaz", Türkiye Diyanet Vakfı, *İslam Ansiklopedisi*. Cilt: 17, s. 437-439

¹⁰ *Hicaz Vilayeti Salnamesi*, Def'a 4, (1306/1889), s. 302

¹¹ *Şerafet Maaşatı*, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1326, s. 15

bu toplama Mekke imaretinde bulunan zatın maaşı dâhil değildir. Aylık 25.000 kuruş olduğunu bildiğimiz¹² Mekke Şerifinin maaşı, devlet tarafından ödendiği halde neden bu denkleme girmediğini arşivden aldığımız bir belge açıklamaktadır. Buna göre bu maaş Cidde'den tahsil edilen vergilerden ödendiği¹³ gibi, devlet tarafından askerlerin ihtiyaçlarının taşınması için kiralanan deve ücreti de yine Cidde'deki vergi dairesi tarafından karşılanmaktaydı¹⁴. Hatta başka bir belgede belirtildiği gibi, gelirleri yılda 7-8 bin akçeyi (kuruşu) bulan bu dairenin gelirleri, olduğu gibi Mekke'ye tahsis edilmişti¹⁵.

Aynı şekilde vilayetin başı olan Hicaz valisinin maaşının da bu bütçeye dâhil edilmediğini görüyoruz. Bazen eski bir Sadrazam ve tüm dönemlerde Vezir rütbesiyle tayin edilen bu valinin, çok önemli bir konumda olduğunu biliyoruz. Bu konum ve Hicaz'ın önemine binaen kendisine bağlı hane halkının, yani maiyetinde bulunan görevlilerin, bazen 200 kişiyi¹⁶ geçen bir kitleyi beslediği göz önüne alınırsa, önemli miktarda maaş alması gerekmektedir. Ancak yıllık aldığı bu maaşa dair adı geçen Hicaz bütçesinde herhangi bir işaret göremedik. Fakat az sonra görüleceği gibi bu maaşın Cidde gümrük gelirlerinden karşılandığına dair bazı bilgiler verilecektir.

Bunlara ek olarak İstanbul Üniversite Kütüphanesinde bulunan bir yazmada, Ayn-ı Zübeyde su yolunun tamiri için, az da olsa devlet bütçesinden bir paranın ödenmiş olduğu belirtilmiştir¹⁷.

Gelirlerinin iyi bir meblağ tuttuğunu düşündüğümüz Cidde Gümrüğünün de Hicaz'ın yıllık bütçesine dâhil edilmediğini mülahaza ettik. Yalnızca İskele vergisinin alındığını görüyoruz. Bu vergi yılda 36.300 kuruş¹⁸ gibi cüzi bir para olsa da Cidde gümrük gelirlerinin toplu bir yekün oluşturduğunu görmekteyiz. Yalnızca Hindistan tüccarlarının Cidde gümrüğüne ödedikleri vergi, bu gümrük gelirlerinin yarısından fazlasına tekabül etmektedir¹⁹ ki, 1872 yılında bunların verdikleri vergi 12.900 keseyi bulmaktadır²⁰. Buna ek olarak inci tüccarlarının da Cidde gümrüğüne vergi ödediklerini, bu verginin fazla olmasından dolayı, (zira %8'i bulmaktaydı, bunların %2'lik bir harc talep eden) Habeşistan'ın Sevakin ve Musavva limanına yöneldiklerini Cidde'de görev yapan bir devlet memuru dile getirmiş, bu gümrüğün eski canlılığına kavuşması için bu inci vergisinin düşürülmesini talep etmiştir²¹.

Yukarıda değinildiği gibi bölgenin masraflarının Cidde gümrük gelirlerinden karşılandığı tezinin²² tam tersine, bu gümrüğün yıllık vâridâtının ikiye bölündüğünü

¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Mekke-i Mükerrerre Emirleri*, (Arapçaya çev. Halil Ali Murat), ed-Dar el-Arabiyye li'l-Mevsuat, Beyrut 2003, s. 55

¹³ *AYNİYAT d.no.873*, s. 241

¹⁴ *AYNİYAT d.no.873*, s. 250

¹⁵ *AYNİYAT d.no.876*, s. 22

¹⁶ Zekeriya Kurşun, *agm*, s. 437-439

¹⁷ Seyyid Sadık Muhammed Mustafa, *Ayn-ı Zübeyde Hatıratı*. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 4659

¹⁸ *Hicaz Vilayeti Salnamesi*, Def'a 4 (1306/1889), s. 297

¹⁹ *İ.DH.11196*

²⁰ *AYNİYAT d.no.871*, s. 230

²¹ *Y.PRK.AZJ.33/7*

²² Kurşun, *agm*, s. 437-439

görüyoruz. Birinci bölümü -ki gelirlerin yüzde ellisini oluşturuyor-, Mekke Şerifine ayrılmıştır. Zira 1542 yılında Cidde Portekiz saldırısına uğrayınca, Mekke Emiri ve maiyetindeki kabileler tarafından can-siperâne bir savunmayla bu saldırı püskürtülmüş olduğundan dolayı, Kanuni Sultan Süleyman tarafından bir hediye ve takdir nişanesi olarak Cidde gümrük vâridâtının yarısı Mekke Emirine tahsis edilmiştir²³. Diğer yarısı ise İstanbul'dan Mekke ve Medine Kadılığına tayin edilen zevat ile²⁴, çeşitli tarihlerde Mekke'de ikamet eden mücavir fakir fukaraya tahsis edilen maaş²⁵ ve bazen Harem-i Şerif'in tamiratına ödenen para ile Hicaz valisinin maaşı ve bu vilayetin çeşitli kalemlerine tahsis edilen masraflar²⁶ oluşturmuştur²⁷.

Mekke'nin güneyinde yer alan Bişe şehrine nispetle anılıp, bunlardan oluşan²⁸ ve Mekke'nin etrafında yer alan yolların güvenliğinden sorumlu askeri birlik ile Medine'de yine ahaliden oluşan ve Akil adıyla bilinen askeri birliğin masrafları da yine devlet bütçesinden ödenmekteydi. Ama bunların yıllık masraflarına dair bir bilgiyi, Hicaz'ın yıllık bütçesinde göremedik.

Hicaz gelirlerinin çoğalması için daha sonraki yıllarda hacılardan alınması öngörülen 10 kuruşluk vergi²⁹ ile beraber, Hicaz'daki sıhhiye hizmetlerini iyileştirmek için yabancı teb'alı Müslüman hacılardan alınmak üzere ikinci bir vergi ile ilgili olarak, *Masarif-i Sıhhiye-i Hicaziye*'ye mukabil, hacılardan alınacak vergi hakkında teşkili mukarrer komisyona yapılacak tayinler ve teferruatına dair³⁰ detaylı bilgi vardır³¹.

Bu verginin haricinde Mekke Emirlerinin kendi namlarına hacılardan her sene vergi aldıklarını biliyoruz. Bazen Bâb-ı Âli'ye danışmadan bu vergiyi yükseltiyorlardı, hatta İran hükümetinin Mekke'de İran hacılarından alınan verginin³² eskiden olduğu gibi kalmasını istemesi, bu verginin o döneme göre aşırı derecede yükseltildiğini göstermektedir ki, Bâb-ı Âli Mekke Emirine gönderdiği yazıda bunun eskisi gibi kalmasını ve yükseltilmemesini istemişti³³.

²³ Uzunçarşılı, *age*, s. 55, 136

²⁴ Mekke ve Medineye tayin edilen kadılara Cidde gümrük vâridâtından yılda bir defa olmak üzere 4.090 altın, daha sonra (1864) rayiç parayla: 11.250 kuruş ve Mısır'dan 366 Erdep buğday tahsis edilmiştir. *C.ADL.85/5129. A.DVN.MSR.MHM.d.14*. Sapan, Süheyl, "Kudatu'l-Hicaz". Kasım Üniv. *Mecelletu'l-Ulumu'l-Arabiyye ve'l-İnsaniyye*, cilt.5, S. 2 (Mayıs 2012), s. 657-706

²⁵ *HAT.204/10582*

²⁶ Uzunçarşılı, *age*, s. 62

²⁷ Aslında önemli bir meblağ tuttuğunu bildiğimiz Cidde gümrük vâridâtı ile masrafları hakkında, 1212-1213H/1797-1798 yıllarına dönük bile olsa, elimizde önemli bir belge bulunmaktadır. Buna göre bir yıllık gümrük vâridâtı: 249.936 kuruştur. Fakat çeşitli kalemlere ayrılan giderler ise yalnızca 73.083 kuruştur. *HAT.157/6544-A*

²⁸ Christiaan Snouck Hurgronje, *Safahatun Min Tarih-i Mekke el-Mukerreme*, (Arapçaya Çeviren. Muhammed Mahmud Siryani ve Mirac Mirza), 2.baskı. Riyad: Dareh, 1999: 1/300

²⁹ *Hicaz Sıhhiye Bütçesi* (1327 Senesi Muvazene Umumiye Layihası: Mülhak Bütçeler). İstanbul: Matbaa-i Amire, 1327, s. 4

³⁰ *BEO.3778/283284*

³¹ *HR.İD.1669/38, 1669/39, 1669/40, 1669/41, 1669/42, 1669/43, 1669/44*

³² *HAT.345/19690*

³³ *HAT.94/3833, 544/26906*

Bunlara ek olarak bu dönemde kararlaştırılan başka bir verginin ahaliden tahsil edilmesine gidilmiştir³⁴. Meslek sahiplerinden ve özellikle kasap ve dükkânlardan alınması kararlaştırılan bu vergiye karşı, ahalinin Medine muhafızına karşı ayaklandıkları görülmüş olduğundan³⁵ bu verginin iptal edildiğini düşünüyoruz. Aynı şekilde evcil hayvanları besleyenlerden de bir vergi alınması için Hicaz valiliğinin girişimi, yine Bâb-i Âli tarafından akamete uğramış, Hicaz'ın özgün durumunun devamı devlet tarafından benimsenmiştir³⁶.

Mekke-i Mükerreme Emiri Şerif Avnürrefik Paşa ile Hicaz eski valisi Osman Paşa arasındaki anlaşmazlıklardan birisinin de, Hac sonrası Yanbu'ya dönecek hacıların her birinden *belediye resmi* ve *sandal ücreti* adıyla alınan sekiz kuruşluk verginin 1304 mali yılından itibaren kalkmasının kararlaştırılması olduğu belirtilerek, söz konusu verginin kalması konusunda Sadaret'ten emir ve görüş istenildiği³⁷, aynı zamanda Cidde ve Mekke arasında resmi nakliyat için kiralanan develerden de iki kuruşluk bir vergi alınması için Bâb-i Âli'den izin isteyen Hicaz vilayetine, ahalinin işlerini zorlaştırır diye onay çıkmadı³⁸. Bunun gibi Cidde tüccarlarından zengin olan Hadramutlulardan ve İngilizlere vergi ödememek için ticaretlerini Cidde'ye taşıyan Müslüman Hintlilerden, vergi alınmasını talep eden Hicaz Valisi Osman Paşa'nın bu isteğinin³⁹ kabul görmediğini düşünüyoruz.

Sonuç

Osmanlı devleti, ülkenin diğer vilayetlerinde olduğu gibi Hicaz vilayet bütçe gelir ve giderlerinin titizlikle hazırlandığını görüyoruz. Yıllık bütçesinin yetmediği durumlarda, civar vilayetlerden gerekli desteğin sağlandığını biliyoruz. Hicaz vilayetinin dini konumundan dolayı, özgün bir durumda olduğunu ve Bâb-i Âlinin buraya çok ilgi gösterdiğini, vilayetle yapılan yazışmalardan rahatlıkla anlayabiliriz. Gerek ahalinin gerekse Hac dönemlerinde burayı ziyaret eden hacıların sıkıntı çekmemesi için büyük bir gayret içinde olduğunu, bazen Hac dönemlerinde ortaya çıkan yaygın hastalıkların yayılmaması için masraflardan kaçınmadığını vurgulamak mümkündür. Ancak bütün bu çabalarla beraber, Hicazda yaşayan ahalinin birçok vergiden muaf tutulduğunu kabul etmekle birlikte, bazı vergilerin varlığını belirtmek gerekir. Diğer vilayetlerle kıyaslandığında cüzi bir meblağ bile olsa, ahalinin vergilerden büsbütün muafiyeti söz konusu değildir. Hicaz'dan alınan vergilerin, masrafların çok küçük bir kısmını teşkil ettiği, geriye kalan masrafların ya doğrudan merkez bütçesinden veya bölgedeki devlet gelirlerinden karşılandığı görülmektedir.

34 Y.PRK.UM.4/68

35 Y.PRK.UM.1/107

36 İ.ML.57/59

37 DH.MKT.1441/70

38 AYNİYAT d. no. 876.s. 36

39 Y.PRK.UM.6/59

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları (BOA)

AYNİYAT d. no. 876.s. 36

AYNİYAT d.no.871, s. 230

AYNİYAT d.no.873.s. 241

AYNİYAT d.no.873.s. 250

AYNİYAT d.no.876.sy.22

BEO.3778/283284

BEOAYN.d.871

C.ADL.85/5129. A.DVN.MSR.MHM.d.14.

DH.İD.UM-EK.4/17

DH.İD.UM-EK.4/17

DH.MKT.1441/70

HAT.157/6544-A

HAT.204/10582

HAT.345/19690

HAT.94/3833, 544/26906

HR.İD.1669/38, 1669/39, 1669/40, 1669/41, 1669/42, 1669/43, 1669/44

İ.DH.11196

İ.ML.57/59

ŞFR.47/200, 49/197. MV.198/22

ŞFR.47/200, 49/197. MV.198/22

Y.PRK.AZJ.33/7

Y.PRK.UM.1/107

Y.PRK.UM.4/68

Y.PRK.UM.6/59

2. Resmi Yayınlar

Basra Vilayeti Salnamesi, Def'a 1, (1308/1891)

Hicaz Sıhhiye Bütçesi (1327 Senesi Muvazene Umumiye Layihası: Mülhak Bütçeler). İstanbul: Matbaa-i Amire, 1327

Hicaz Vilayeti Salnamesi, Def'a 4, (1306/1889)

Şerafet Maaşatı, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, İstanbul 1326

3. Tetkikler

Dayil el-Halidi, *İmaret Dulkadir et-Turkmaniyye ve Devruha fi 's-Sira'a el-Osmani el-Memluki*, (Kral Suud Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Riyad 2003

Hurgronje Christiaan Snouck, *Safahatun Min Tarih-i Mekke el-Mukerreme*, (Arapçaya Çev. Muhammed Mahmud Siryani ve Mirac Mirza), 2.baskı. Riyad, Dareh, 1999

Kurşun Zekeriya, “Hicaz”, *İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı: Cilt: 17, s. 437-439

Sapan, Süheyl, “Kudatu'l-Hicaz”, Kasım Üniversitesi, *Mecelletu'l-Ulumu'l-Arabiyye ve'l-İnsaniyye*, cilt.5, S. 2 (Mayıs 2012), s. 657-706

Seyyid Sadık Muhammed Mustafa, *Ayn-ı Zübeyde Hatıratı*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, TY 4659

Uzunçarşılı İsmail Hakkı, *Mekke-i Mukerreme Emirleri*, (Arapçaya çev. Halil Ali Murat), ed-Dar el-Arabiyye li'l-Mevsuat, Beyrut 2003

تجارة اللؤلؤ في مياه الخليج العربي بالعهد العثماني

Osmanlı Döneminde Arap Körfezinde İnci Ticareti

أطلال سعد الرميضي*

Özet**

Osmanlı devleti 16. asırdan 1.Cihan Harbine kadar yönetimini Arap aleminde yaymıştır. Bu yönetim dağları, karaları, nehirleri kapsadığı gibi, denizleri de buyruğunda tutmuştur. Yeni vilayetler ve yerleşim merkezleri kurmuş, buraları idari, iktisadi ve dini açıdan düzenlemelere tabi tutmuştur. Gümrük işlemlerini düzenlemiş, malların girişinden vergiler aldığı gibi, meslek sahiplerinden de vergi tahsiline gitmiştir. Osmanlı padişahları da yönetimleri altında bulunan yerlerin ahalisi ile iyi ilişkiler içerisinde olmuş ve İslam'a büyük hizmetler takdim ettiklerinden dolayı, kendilerine büyük saygınlık kazandırmışlardır.

Arap körfez sahilleri de Osmanlı yönetimine girmiştir. Buralarda gerek yerleşik durumda olan gerekse de göçebe hayat tarzı sürenlerden oluşan bölgeler bulunduğu gibi, daha sonra önem kazanan Katif, Katar ve Kuveyt gibi kazalar da vardı. Aynı zamanda bu bölgede Basra, Bağdat ve Ahsa gibi vilayetler kurulmuştur. İşte bu bölgede yaşayan yerlilerin eskiden beri varolan meslekleri idame ettikleri görülmüştür. Bu mesleklerin en önemlileri, ziraat, deniz avcılığı veya balıkçılık, ticaret ve küçük sanayiden oluşmuştur. Ama Arap körfezinde en önemlisi, hiç şüphesiz çok eski bir meslek olan inci avcılığı oluşturmuştur. Hatta Batlamiyus'un *Tabiat Tarihi* adlı eserinde, Mes'udi'nin *Murucu'z-Zeheb*'inde, İdrisi'nin *Tuhfetu'l-Enzar*'da belirttikleri gibi bu inci avcılığının İslamiyet'ten önce, bölgede bilinen bir meslek olduğu belirtilmiştir. Bu inci avcılığı gelirlerinden yerlilerin yüzde doksana varan yüksek bir kesiminin yararlandıkları görülmüştür. Özellikle Kuveyt, Bahreyn, Katar ve Katif gibi sahil kentlerde.

İnci avcılığı çok zor ve tehlikelerle dolu bir meslek olarak bilinir. Zira bu mesleği icra edenler, kızgın güneş ve öldüren balıklar ve buna benzer tehlikelerle karşı karşıya kalarak, her an hayatlarını kaybetme riskini taşımışlardır. Aynı zamanda bu mesleğin bir düzen, adet ve gelenekleri de olmuş, avcılarının ve gemi kaptanlarının kesinlikle uymaları gereken ve çok eskiden bilinen katı kuralları vardır. Bu kuralların yanında av mevsimi ve bu meslek ile ilgili çeşitli kavramların kullanıldığı geniş bir literatür bulunmaktadır. Bunlara ek olarak bu alanda çalışanların da herkesin mesleğine göre, bir sınıflandırma söz konusudur.

İşte bu çalışmamızda elverdiğince gerek Osmanlı arşivinden gerekse mahalli kaynaklardan derlediğimiz bilgiler ışığında, Arap Körfezinde inci avcılığı hakkında derli toplu bilgiler vermeye çalışacağız.

* رئيس اتحاد الأدباء الكويتيين Kuvayt Edebiyatçılar Cemiyeti Başkanı

** Özet-Tercüme: Prof. Dr. Süheyl Sapan, Kral Suud Üniversitesi- Suudi Arabistan

Anahtar Kelimeler: Arap Körfezi, Osmanlı, İnci Avcılığı.

بسطت الدولة العثمانية حكمها على المنطقة العربية منذ قرون عديدة وحتى الحرب العالمية الأولى ، وكانت لها السيطرة على البحار والوديان والجبال والأنهار فيها ، وأسست ولايات وأقضية جديدة ، ونظمت الشؤون الإدارية والاقتصادية والدينية فيها ، ونظمت إدارة الجمارك فيها ، وفرضت الضرائب على البضائع والمهن المتداولة فيها آنذاك ، وأرتبط الخلفاء العثمانيين بعلاقات وطيدة مع سكان هذه الأقاليم الذين كانوا يكتنون لهم الاحترام الكبير والتقدير العظيم للدور الذي يبذلونه في خدمة الأمة الإسلامية والدفاع عنها .

وعلى سواحل منطقة الخليج العربي كانت هناك العديد من المناطق المشهورة التي يسكنها العرب سواء من أهل الحاضرة أو البدو الرحل ، وبرزت العديد من الأقضية المعروفة منها قضاء القطيف وقضاء قطر وقضاء الكويت ، وتأسست عدة ولايات عثمانية وهي ولاية البصرة وولاية بغداد وولاية الأحساء ، وعرف أهالي هذه المناطق بعدة حرف ومهن قديمة أبرزها الزراعة وصيد الأسماك والتجارة والصناعة ، وكذلك حرفة معروفة بين أهالي الخليج العربي وهي مهنة الغوص على اللؤلؤ داخل المغاصات الموجودة في مياه الخليج العربي ، وهي مهنة قديمة جدا بين أهالي الخليج العربي ، وقد تناول الأرشيف العثماني في وثائقه القديمة جوانب من هذه الحرفة الهامة في حياة شعوب منطقة الخليج العربي والتي توارثها عن الأجداد منذ قرون عديدة

تاريخ الغوص على اللؤلؤ بمنطقة الخليج العربي :

مهنة الغوص على اللؤلؤ مهنة قديمة في مياه الخليج العربي قديمة قبل ظهور الإسلام وقد تغنى العديد من شعراء الجاهلية فيها ، و ذكر في بعض المراجع القديمة ومنها كتاب “ تاريخ الطبيعة “ للقائد الروماني بنطليوس وعلي بن الحسين المسعودي في “مروج الذهب “ ومحمد الإدريسي في “ نزهة المشتاق في اختراق الافاق “ التي تؤكد بأنها موجودة في الخليج العربي قبل ظهور الإسلام فيها ، ويعيش على دخل هذه المهنة العريقة الكثير من الأسر بنسبة قد تصل إلى تسعين بالمئة في عدة مناطق منها خاصة المناطق الساحلية كالكويت وقطر والبحرين والقطيف ، و تتصف حياة العاملين بمهنة الغوص على اللؤلؤ بأنها شاقة وصعبة ، إلا أن الأجداد تحملوا هذه المشقة والعناء لكونها المدخل الرئيسي لغالبية الأسر في المجتمع ومصدر رزق شريف لهم، كما لمهنة الغوص قوانين وعادات وأعراف متأصلة بين العاملين على ظهر السفن الشراعية تلزمهم وتحدد العلاقات بين الريان والبحارة ، وهذه الأعراف سائدة لا يستطيع أحد تجاوزها وتستوجب العقاب والجزاء لكل من يخالفها ، وهي متوارثة تعرف بين العاملين وإن لم تدون في نصوص مكتوبة إلا في متأخرا وذلك في عام 1939م بصدر قانون الغوص من المجلس التشريعي بالكويت ، وتخضع أحكام الغوص وتقاليده منذ القدم لرقابة لجنة أهل العرف بينهم التي تتكون عادة من كبار تجار اللؤلؤ أو ما يعرف بالطواوئش ، وتصل للقاضي الشرعي الذي يطابق الحكم مع الأعراف الموروثة في حالة عدم وجود تراضي بين المتنازعين كالنوخذة والبحار ويؤكد تنفيذ الحكم ومن ثم يرسله للشيخ الذي يشرف على التنفيذ بين المتنازعين .

هذه المهنة العريقة لها مقادير وحسابات مالية دقيقة متعارف عليها بين العاملين فيها ، حيث تبدأ عملية الغوص بأن يقوم النوخذة بإعطاء كل بحار مبلغ من المال يسمى سلفة قبل ركوبه البحر معه ، ليقوم البحار بشراء حاجات عائلته من السوق خلال فترة غيابه عن البلد ، وتسجل قيمة السلفة المالية بواسطة كاتب الحسابات الذي يتقن عملية حساب نصيب كل بحار في السفينة من مجموع أرباح السفينة التي عمل بها بعد رجوعه وإجراء خصم من السلفة المالية التي استلمها البحار قبل ركوبه مع السفينة والابحار لمغاصات اللؤلؤ ، وتعرف هذه الحسابات المالية بنظام الأسهم ، حيث يكون لكل شخص فيها سهم أو أكثر من محصول السفينة حسب وظيفته ، فمثلا النوخذة له ثلاثة أسهم من محصول السفينة ويختلف ذلك عما إذا كان مالك السفينة ، وكذلك الجعدي له ثلاثة أسهم من محصول السفينة ، والغيص له أيضا ثلاثة أسهم ، بينما السيب له سهمان فقط ، والرضيف له سهم واحد ، ويدفع للبحار مبلغ مالي حسب أهميته ، ويلتزم البحار بالدخول مع سفينة الغوص في العام القادم إذا لم يستطع سداد مبلغ السلفة التي استلمها خلال هذا الموسم الذي غاص فيه ، ويمكنا القول بأن الأنظمة المالية المعمول فيها يتشدد الجميع في تطبيقها رغم قساوتها وذلك لضمان العدل في المجتمع ، ويكون الجزاء لمن لم يستطع سداد الدين المالي الذي عليه بأن يتم مصادرة بيته وكل ما يملك من دواب أو ممتلكات مادية ، وقد تسببت في حدوث الكثير من المعاناة للأسر والعوائل في المجتمعات وكانت سببا لهروب

بعض البدو إلى الصحراء مرة أخرى خشية سداد الدين أو إلزامه بالركوب مرة ثانية مع هذا النوخذة الجشع ، وفي حالات نادرة يعفي النوخذة عن دينه المالي على البحار .

وحيث أن مهنة الغوص هي المهنة الرئيسية في إمارات الخليج العربي ، لذا وجب علينا أن نتعرف على العاملين فيها ومحصلهم منها وحسابات المالية فيها وفقا لما يلي :

النوخذة :

نواخذة الغوص هم من تعول عليهم مهنة الغوص على اللؤلؤ وتنهض بنهوضهم بأعمالهم البحرية على أكمل وجه ، حيث يعد النوخذة بمثابة رب العمل ومديره فهو الشخص الذي يدير عملية الغوص ويهemin على جميع أفراد طاقم السفينة أثناء موسم الغوص فله السلطة العليا والكلمة الأخيرة في إدارة أمور كل ما على سفينة الغوص ، وقد يكون مالكا للسفينة أو تم استئجارها من ملاك السفن بطريقة معروفة قديما وهي إعطاء المالك ربع أو خمس أو سدس الربح الذي يجنيه بعد انتهاء موسم الغوص ويسمى النوخذة رباح أو خماس أو سداس بحسب نوع الاتفاق المبرم بينهم .

الجعدي :

هو الرجل الذي يضعه النوخذة في مكانه على السفينة أثناء غيابه ليقوم مقامه في الإشراف على أعمال الغوص ويكون بمثابة وكيل النوخذة ، وغالبا لا يضع النوخذة أحدا كجعدي في السفينة إلا إذا كان جديرا بالثقة والأمانة والخبرة في شؤون الغوص ويكون للجعدي ثلاثة أسهم من محصول السفينة .

الغيص :

هم فرسان هذه المهنة الشاقة وهم من يعول النوخذة عليهم في البحث عن كنوز البحر ، والغيص هو من يقوم بعملية الغوص على اللؤلؤ بحثا عن المحار في المغاصات الواقعة تحت المياه ، ويكون للغيص ثلاثة أسهم من محصول الدانات التي يجمعها البحارة أثناء رحلة الغوص ، ويتميز الغييص الماهر بعدة مميزات تفضله عن غيره ومنها ما يكون نفسية ومنها ما يكون خلقية ، بحيث يكون الغييص المميز ذا نفس شامخة جريئة لا تهاب المخاطر والأهوال التي قد تصادفه أثناء نزوله إلى داخل البحر ، ويتحمل أيضا المشقات بكل قوة ليقوم بملاء ديبينه الذي يحمله ، ويكون فطنا خلال عمله في الهير حتى يجمع أكبر قدر من المحار وبأسرع وقت .

ومن المميزات أيضا التي قد تكون المعيار في التميز بين الغاصّة هي مميزات خلقية ، كأن يكون الغييص ذا نفس طويل بحيث يستطيع المكوث داخل المياه لمدة طويلة تتجاوز الثلاث دقائق حتى يتمكن من جمع حصيلة وافرة من المحار من الهير الذي غطس فيه ، بالإضافة إلى القوة البدنية التي تلعب دورا مهما في السباحة والغوص بسرعة أسرع .

والملاحظ أن أكثر أبناء البادية يفضلون العمل غاصّة على سفن الغوص وذلك لعدة أسباب كما ورد في كتاب تاريخ الغوص على اللؤلؤ وهي كالآتي:

نصيب الغييص أكثر من نصيب السيب ، فالغييص يأخذ ثلاثة أسهم من حاصل الرياح ، والسيب يأخذ سهمين وأحيانا يكون البدوي مضطرا بأن يكون غييصا للربح فقط لأنه بحاجة ملحة للعمل وخاصة في موسم الصيف فتراه يقدم على العمل غييصا .

مركز الغييص أعلى من مركز السيب سواء في السفينة أثناء الغوص أم على اليابسة وفي المدينة ، وترى الغييص مقبدا لدى الجميع وينظرون إليه نظرة إعجاب واحترام فطبعاً البدوي يريد أن ينظروا إليه هذه النظرة الخاصة .

الغييص لا يعمل ولا يخدم في السفينة وعلى عكس السيب الذي يقوم بخدمة السفينة في البر والبحر ، والغييص عمله أن يغوص وأن يساعد السيوب في فتح المحار على ظهر السفينة كل يوم طيلة موسم الغوص ، والبدو يفتقون المحار فلما ممتازا ويساعدهم على ذلك قوة بصرهم ، كما أن الغييص له مكانه المفضل في مؤخرة السفينة للجلوس والنوم .

السيب :

هي كلمة مفردة وجمعها سيوب وهو الرجل الذي يتولى سحب الغيص من قاع البحر بعد أن ينبر له الحبل ، ويكون نصيبه من محصول السفينة بواقع سهمين ، وغالبا ما تكون بين الغيص وسببه علاقة وطيدة متبادلة حيث للسبب أهمية كبيرة في مهنة الغوص ، خاصة إذا علمنا بأن حياة الغيص مرهونة بالسبب ، فلو أن السبب غفل عن الإشارة التي يعملها الغيص ولم يسحبه بوقته لربما يموت الغيص من جراء إهمال السبب وعدم انتباهه .

ويقول أحد الغاصّة وهو حولي أبو حقه العازمي يوصي سببه فرج الصابري بأن لا يغفل عنه وهو تحت المياه بقوله :

يا فرج بالقوع بالك تخليني لا يشير جدي عندك وتنساني
تري لي ناس من الناس ترجيني لا تخيب حررة اللي ترجاني
النهام :

وهو المطرب البحري على ظهر السفينة ، وللنهمة تأثير كبير على البحارة فتراهم يقومون بأعمالهم الشاقة بقوة ونشاط ناسين التعب والمشقة لا سيما إذا كان النهام حسن الصوت ، ويتنافس بعض النواخذة على النهامة الممتازين فتراهم يكرمونهم ويكون للنهام في السفينة سهم وربيع السهم .

الرضيف والتباب :

الرضيف يقصد به الصبي الذي يقوم بالأعمال الخفيفة على متن السفينة كمساعده السيوب في أعمالهم بقصد التدريب على العمل بالغوص ويذكر كلمة رضيف هي تحريف لكلمة رديف ، وحصة الرضيف من الغوص سهم واحد .

أما التباب وجمعه تبابه فهو الصبي الذي يلتحق بالخدمة في سفينة الغوص للتدريب على ركوب البحر والتعود على خشونته وأحواله ويقوم بعمل الشاي والقهوة والطهي والتنظيف وغير ذلك من الأعمال في السفينة ،

والفرق بين التباب والرضيف أن التباب ليس له سهم من محصول الغوص إنما يعطى إكرامية من النواخذة بعض البحارة بخلاف الرضيف الذي يكون له سهم من محصول السفينة ، وغالبا ما يكون والد الرضيف أو التباب غيبصا أو سيبيا في ذات السفينة ، وعندما يكبر هذا الصبي يتجه للعمل في سفن الغوص وفي مهنة الرجال بعد أن اكتسب خبرة وتجربة ذاتية .

العزال :

من أفراد طاقم سفن الغوص شخص يطلق عليه العزال وهو الشخص الذي يعمل في الغوص لحسابه الخاص وله سببه الذي يجره من قاع البحر ويقوم العزال بدفع خمس حصيلته من اللؤلؤ للسفينة التي يعمل عليها ، كما يقوم بدفع السبب ومصروف الأكل لنواخذة السفينة ، وقد أطلق عليه هذا اللقب لأنه اعتزل من في السفينة ، وليس بالضرورة أن يكون في كل سفينة عزالا أو أكثر ، ففي بعض السفن لا يوجد فيها أحد من العزال الطواش :

الطواش هو اسم يطلق على الشخص الذي يمتن تجارة بيع وشراء اللؤلؤ في الماضي بحيث يتعقب سفن الغوص لهذا الغرض ، و طواش جمعه طواویش وكلمة طواش مشتقة من طش أي انتشر حيث كان الطواویش ينتشرون في عرض البحر بحثا عن أصحاب سفن الغوص ، وكانت مهنة الطواشة تجارة رائجة في منطقة الخليج العربي قبل ظهور النفط وتعتبر إحدى الأقطاب الهامة في تاريخ الغوص على اللؤلؤ ، ويقوم بشراء اللؤلؤ الذي يحصلون عليه سفن الغوص ومن ثم يبيعه على الطواویش الأكبر مكانة والذين يتعاملون مع تجار اللؤلؤ في الهند أو في أوروبا .

مواسم الغوص على اللؤلؤ :

كان للعاملين بمهنة الغوص على اللؤلؤ مواسم معروفة يمارسون خلالها نشاطهم بالبحر ، وتكون مألوفة عند الكويتيين ويعرفون بداية كل موسم ونهايته وتقدر فترة الغوص بحوالي ستة أشهر في السنة الواحدة ،

وتتنوع مواسم الغوص إلى عدة مواسم مختلفة بعضها رسمي والبعض الآخر غير رسمي وكل موسم له نظامه وأعرافه الخاصة ، وهي كالآتي :

أولا : موسم الغوص الرسمي وعرف باسم الغوص الكبير ويحدد الحاكم وقت بدئه وانتهائه ويبدأ عادة في شهر مايو حتى أواخر شهر سبتمبر من كل عام ويلتزم به كافة العاملين بالغوص حتى غلب عليه الصبغة الرسمية حيث يعرف اليوم الذي يعلن فيه الحاكم نهاية موسم الغوص الكبير بالقفال وهو بمثابة عيد لأهالي البحارة يعبرون فيه عن فرحتهم بعودة عائلهم وكان للغوص أمير يختاره الحاكم وهو من نواخذة الغوص وآخر أمراء الغوص بالكويت هو المرحوم راشد بن أحمد الرومي .

ويذكر أن السفن العاملة خلال الغوص الكبير لا تعود إلى موطنها ، أما في حالة النقص بالمواد الغذائية أو لإصلاح السفينة فإن السفن تتوجه غالبا إلى بعض الموانئ القريبة من المغاصات لمدة يوم أو يومين ويطلق على استراحتهم اسم الجداف .

ثانيا : كما توجد مواسم غوص غير رسمية وتختلف مواعيدها سواء قبل موسم الغوص الرسمي أو بعد وهي ثلاثة مواسم كما يلي :

موسم الخانجية ويكون قبل الغوص الكبير وتحديدا في أواخر فصل الربيع أي في شهر أبريل من كل عام ، ويختلف نظامه عن النظام المتبع في موسم الغوص الرسمي بحيث من ينوي الذهاب إلى الغوص خلاله يذهب على حسابه الخاص أو على حساب من يؤمن له غذاءه اليومي ودون ارتباط بنواخذة معين أو سفينة معينة وغالبا ما تقوم السفن بالتوجه إلى المغاصات القريبة من السواحل للغوص فيها ، وذلك خلال فترة شروق الشمس إلى غروبها ثم تتوجه السفن للمبيت في أحد الموانئ القريبة خوفا من رياح السرايات القوية ويكون فلق المحار عادة في كل يوم .

موسم الردة يأتي بعد الموسم الرسمي الكبير والاسم مشتق من العودة والرجوع إلى الغوص بعد القفال ، حيث تتوجه السفن مرة أخرى للغوص ويستمررون مدة لا تتجاوز الشهر وهو مشابه لنظام موسم الخانجية في تعامل النواخذة مع الغاصصة والسيوب الذين يركبون معه .

موسم الرديدة وهو تصغير اسم الردة ويبدأ هذا الموسم بعد انتهاء موسم غوص الردة وعادة ما تكون فترته أقصر من موسم الردة وعدد السفن التي تدخل الغوص خلاله تقل ولا تغوص في المغاصات البعيدة عن الساحل وله ذات نظام الخانجية .

وتختلف أنواع السفن الشراعية التي يستخدمها البحارة في مزاولة مهنة الغوص على اللؤلؤ في مغاصات مياه الخليج العربي ، وله أشكالها المتنوعة وأسمائها المتعددة ومنها الشوعي واليوم والسنيوك والجالبوت والبلم .

ولممارسة هذه الحرفة القديمة لا بد من أن يقوم الغيصة بتجهيز نفسه من أدوات مهمة تعينه في العمل وهي (الفطام - الحجر - الزبيل - الجدا - الشمشول - الخطب - الدين) .

ومهنة الغوص على اللؤلؤ تحفوها الأخطار والمتاعب كالأسمك القاتلة وحرارة الشمس الحارقة والماء الباردة وتعرف بالعاف وغيرها والتي تجعل أرواح العاملين فيها معرضة للضياع ، بالإضافة إلى الغربة وسط أمواج البحر لعدة أشهر طويلة في فصل الصيف الحار ، ورغم هذه العوامل الصعبة إلا أن أهالي الخليج العربي عملوا بهذه المهنة قرون عديدة ونجحوا في كسب لقمة العيش الشريفة من وراء البحث على اللؤلؤ في أعماق مياه الخليج العربي .

الغوص على اللؤلؤ في الوثائق والمطبوعات العثمانية :

ضم الأرشيف العثماني الكثير من الوثائق القديمة والنادرة والمطبوعات القيمة التي تناولت تفاصيل مهمة حول حرفة الغوص على اللؤلؤ وشرحت لنا بيانات عن أسماء العاملين فيها وعدد السفن العاملة فيها وأرقام المبالغ التي جبتها السفن خلال مواسم الغوص ، لتبين لنا اهتمام الدولة العثمانية بهذا الجانب المضيء من تاريخ أمتنا الإسلامية ، ويذكر أن هذه الوثائق العثمانية ضلت سنوات طويلة مغيبة عن القارئ العربي الذي يكتفي بالأرشيفات الأوروبية التي تعمل على تصدير أفكارها ومعلوماتها التي تحوفا الخطأ والصواب في جوانب كثيرة ولكن بفضل من الله عز وجل ثم بجهود الباحثين المخلصين لأمتنا الإسلامية ظهرت لنا في

عالمنا العربي ولعل المقام يستوجب تقديم الثناء والشكر للباحث الكبير أ.د.سهيل صابان الذي قدم الكثير من المؤلفات القيمة للمكتبة العربية عبر سنوات طويلة وكان مشجعاً لكل قلم عربي أصيل لمواصلة عناء البحث والتقيب في الأرشيفات العثمانية الهامة له مني ومن جميع المتقنين العرب جزيل الشكر والامتنان .
أولا : الغوص في الوثائق العثمانية :

سيكون حديثنا من خلال استعراض بعض النماذج من الوثائق القديمة مستندا إلى بحث قيم نشره أ.د.سهيل صابان تحت عنوان (اللؤلؤ في وثائق الأرشيف العثماني) في كتاب (أبوظبي واللؤلؤ قصة لها تاريخ) تحرير د.فاطمة المهيري وصدر عن مركز الحصن للدراسات والبحوث في أبوظبي عام 2011م ، وكذلك ما ورد في كتابه القيم (الجزيرة العربية بحوث ودراسات من وثائق الأرشيف العثماني والمصادر التركية) والصادر عن مكتبة الملك فهد الوطنية عام 2005م.

ولا شك أن الوثائق العثمانية التي تناولت مهنة الغوص في حثيئاتها كثيرة و تنتوع حول مواضيعها المتعلقة باللؤلؤ أو بمهنة الغوص بشكل عام ، ولا يوجد سجل عام لها يضم تفاصيلها ولم يلقث لها الباحثين في تأريخ الغوص على اللؤلؤ بمنطقة الخليج العربي ، وهذه دعوة عبر هذا المنبر بضرورة البحث في الأرشيف العثماني وجمعها والعناية بها لتكون في متناول القراء ليتعرفوا على ما سجلته في طبائرها .

ونجد أن أغلب الوثائق العثمانية التي بين أيدينا تناولت الغوص خلال النصف الثاني من القرن العشرين ، وكشفت لنا الوثائق الجهود التي بذلتها الدولة العثمانية نحو محاولة وضع تنظيم لعملية تحصيل الرسوم على الطوايش (تجار اللؤلؤ) دون تكليف على البحارة العاملين في الغوص في هيرات الواقعة على سواحل الخليج العربي (وثيقة رقم 1) ، ووضع بعض الإجراءات لعملية استصدار التراخيص اللازمة لذلك (وثيقة رقم 2) ، حيث وردت في وثائق أخرى طلبات قدمت من بعض التجار الأوربيين لمنح امتياز البحث عن اللؤلؤ في سواحل الخليج العربي ومنها شخص يدعى الكساندر (وثيقة رقم 3 و 4) .

كما تناولت بعض الوثائق العثمانية بيانات خاصة حول عدد السفن والبحارة العاملين بمهنة الغوص ومنها الوثيقة التي تحدثت عن نفوذ الشيخ زايد بن خليفة حاكم أبوظبي على سفن الغوص وأنهم يملكون أكثر من ألفي سفينة صيد وأن الشيخ زايد لا يسمح لأحد بالخروج إلى الساحل لممارسة مهنة الغوص إلا بعد تحصيل رسوم عليه ما بين عشرين إلى أربعين ريال حسب أحجام السفن وعدد البحرية فيها (وثيقة رقم 5) .

وذكر وثيقة أخرى بعض المعلومات الإحصائية عن السفن العاملة بمهنة الغوص على اللؤلؤ في قضاء قطر في عام 1309 هـ (1892م) حيث قسمت السفن لثلاثة أنواع حسب أحجامها فالسفن الكبيرة اجمالي حاصلات اللؤلؤ التي جنته هو مليوناً وأربعين ألف قيراط ومحصول اللؤلؤ لكل سفينة كان 16,357 قيراط ومجموع الرسوم التي استوفيت من بحارة كل سفينة هو 780,16 قيراط ومجموع العاملين على تلك السفن الكبيرة هو 1950 شخص وعدد السفن الكبيرة العاملة في الغوص هو 65 سفينة شراعية ،

أما حاصلات السفن المتوسطة وعددها 75 فقد بلغ سبعمئة ألف قيراط ومحصول كل سفينة بلغ عشرة آلاف قيراط وعدد العاملين في تلك السفن المتوسطة هو 1400 شخص ،

أما السفن الصغيرة فقد بلغت حاصلاتها لكل سنة هو ثمانية آلاف قيراط وعدد العاملين على السفن الصغيرة هو 2000 شخص ، وعدد السفن هو 200.

وبلغ اجمالي محصول الغوص على اللؤلؤ لقطر مليونين وخمسمئة ألف وأربعين قيراطاً لعام 1309 هـ (1892م) . (وثيقة رقم 6)

كما تناولت بعض الوثائق موضوع الأمن أثناء ممارسة مهنة الغوص وحماية البحارة من السرقات ، حيث ذكر في وثيقة عثمانية مؤرخة 4 جادي الأولى 1320 هـ (8 أغسطس 1902م) بأن شخص يدعى أحمد بن سلمان قام بسرقة اللؤلؤ والأموال من سفينة بحرينية وهرب إلى القطيف وطلب من الباب العالي ضرورة القبض عليه واسترداد المسروقات وتسليمها لأصحابها (وثيقة رقم 7) .

وحول العلاقة مع بريطانيا والدولة العثمانية كان الانجليز يحاولون بسط سيطرتهم في مواقع عديدة في مياه الخليج العربي ومضايقة السفن العاملة في الغوص ، ومنها وما ورد في المحضر الذي قدمه بعض البحارة

من قضاء قطر للسلطات العثمانية حول المضايقات الصادرة من الانجليز أثناء ممارستهم للغوص وذلك في 19 محرم 1314 هـ (30 حزيران 1896م) (وثيقة رقم 8) .

هذه نماذج بسيطة لوثائق عثمانية قديمة تكشف لنا بيانات نادرة عن مهنة الغوص على اللؤلؤ بالخليج العربي لا تستطيع الوثائق الأوروبية توفيرها بهذه الدقة الكبيرة والمصادقية العالية ، لذا نشدد على ضرورة العمل على التنقيب في الأرشيف العثماني عن وثائق الغوص وجمعها في مجلدات كبيرة .
كتب الغوص في السالنامات العثمانية :

السالنامات تعتبر من المطبوعات القيمة التي صدرت عن الدولة العثمانية أبان سيطرتها على الأقاليم العربية بمنتصف القرن التاسع عشر وتعتبر مصدرا مهما في أخبار أهالي الخليج العربي في تلك الحقبة من الزمن ، وسجلا تاريخيا يستحق الدراسة والتحقيق لاحتوائه على إحصائيات وبيانات هامة عن مهنة الغوص على اللؤلؤ .

و السالنامة هي الكتاب السنوي وصدر العدد الأول منها في عام 1263 هـ (1847م) واستمر بالصدور لمدة سبعين سنة حتى سنة 1334 هـ (1916م) ، وتتنوع أنواعها إلى تسعة أنواع وهي (سالنامة الدولة العثمانية العليا – السالنامة العسكرية – السالنامة البحرية - سالنامة وزارة الخارجية – سالنامة الهيئة العلمية – سالنامة وزارة المعارف - سالنامة دار الأرصاد – سالنامة الرسوم الجمركية – سالنامة الولايات العثمانية) والذي يهمننا في هذا الموضوع هو سالنامة ولاية البصرة التي حوت على بعض المعلومات الهامة حول مهنة الغوص على اللؤلؤ .

ومن مؤسسو السالنامة العثمانية المؤرخ سفير الدولة في طهران خير الله أفندي المتوفى عام 1866م ، والأديب أحمد و فيق أفندي الصدر الأعظم المتوفى عام 1890م ، والمؤرخ العثماني المشهور أحمد جودت باشا المتوفى 1895م ، وأميين مجلس المعارف الأستاذ بهجت أفندي والوزير مصطفى رشيد باشا المتوفى 1858م .

ولا أطيل عليكم وقد سبق أن ألفت كتاب بعنوان (الكويت والخليج العربي في السالنامة العثمانية) في عام 2009م وحصلت على جائزة الدولة التشجيعية للأثار والتاريخ وهذا أعلى جائزة تمنح بدولة الكويت للمؤلفين.

وقد وردت عدة إشارات حول مهنة الغوص في الخليج العربي في صفحات سالنامة ولاية البصرة عند الحديث عن بعض الولايات والأفضية والمهن التي يعمل بها ، وقد نشر تقرير عثمانى مهم في الصفحتان 221 ، 222 من العدد السادس من سالنامة ولاية البصرة والصادر عام 1318 هـ (1900م) يتناول مهنة الغوص على اللؤلؤ على وجه الخصوص تحت عنوان (معلومات إجمالية عن الغوص على اللؤلؤ) ، وترجع أهمية هذه التقرير العثماني إلى أنه يعد من أول الدراسات التي كتبت عن مهنة الغوص على اللؤلؤ في مغاصات مياه الخليج العربي وتم نشره في المجلات وذلك قبل أكثر من مئة عام وكتب بأسلوب جميل ومبسط ، كما يحتوي على معلومات مهمة ودقيقة عن مهنة الغوص ، وعند مقارنة المعلومات الواردة فيه بالمراجع المحلية وكتابات المستشرقين الأوروبية وجدنا تطابقا كبيرا وإضافات مهمة في التقرير العثماني .

و عدد أسطر هذا التقرير هي اثنان وثلاثون سطرا بمتوسط تسع كلمات في السطر الواحد ، وأعيد نشره في العدد السابع من سالنامة ولاية البصرة والصادر عام 1320 هـ ، وهذا نص التقرير كاملا :

صيد اللؤلؤ في مغاصات غرب الخليج يكون في سواحل البحرين والقطيف وقطر وعمان ، ويقدر عدد العاملين في الغوص على اللؤلؤ بالألاف ويستخدمون الكثير من السفن الشراعية ، وتحتل جزيرة البحرين المركز الأول في عدد العاملين في مهنة الغوص على اللؤلؤ وفي المرتبة الثانية تقبع كل من عمان وقطر ، بينما القطيف في المركز الثالث وبعد ذلك تأتي الكويت في ممارسة المهنة.

يبدأ موسم الغوص على اللؤلؤ في منتصف شهر نيسان (أبريل) من كل عام ويستمر حتى نهاية أيلول (سبتمبر) ويختلف عدد العاملين على طهر كل سفينة حسب حجمها بحيث يتراوح عدد الغاصصة معها من ثلاثين إلى مئة نفر ويذكر أن ثلث الغاصصة يذهبون إلى أعماق البحر للغوص فيها .

ويتكون البحارة من مختلف العشائر والقبائل ومن أهل السواحل ، ويقوم النوخدة بإعطاء بحارته سلفة من المال تكون كافية لشراء الزاد لأهلهم خلال فترة غيابهم طوال موسم الغوص على اللؤلؤ وتخضم هذه السلفة

من أرباح السفينة ، ثم يقوم النوخذة بعد ذلك بتوزيع الأرباح على الغاصة ، وباقي البحارة العاملين في السفينة حسب العرف المتبع لدى أهل الغوص .

وتتفاوت أرباح سفن الغوص حسب مواسم الغوص فقد تكون جيدة أحيانا ويستفيد منها النوخذة ، وفي أحيان أخرى قد تكون قليلة أو قد لا يربح نهائيا من الغوص .

والشائع انه عندما لا يربح النوخذة في موسم الغوص لهذه السنة يعطي بحارته سلفة للموسم المقبل ، وفي السنة القادمة يقوم البحارة بتسديد ديونهم السابقة والحالية .

ويتوقف الأمر على رغبة النوخذة في قبول البحارة لديه في الموسم الجديد حيث يستطيع النوخذة رفض عمل أي غيص لديه ، فحينئذ يتوجب على الغيص الركون مع سفينة غوص أخرى لكي يستطيع تسديد دينه السابق لنوخذاه القديم ، بالإضافة إلى تسديد السلفة الأخيرة التي أخذها من النوخذة الجديد لهذا الموسم .

ويأتي الطواويز (تجار اللؤلؤ) في كل موسم إلى سفن الغوص لشراء اللؤلؤ الذي يجنونه ويقومون بإرسال للهند والبلاد الأخرى لبيعه هناك بقصد التجارة .

وكما أسلفنا أن الغاصة ستكونون من عشائر البدو وأهالي السواحل فلذلك هم لا يمتلكون الأدوات الجيدة لممارسة مهنة الغوص ، فالبعض عند ممارسة الغوص يقوم بربط الحبل بظهره وقدمه ويلبس الكيس المصنوع من الحصير أو سعف النخل على رقبته ، كما يضع في قدمه حجرا ثقيلًا مصنوعا من الرصاص لكي يساعده على النزول بسرعة تحت المياه ويضع أيضا على أنفه الغطاء المصنوع من عظام السلحفاة لسد الأنف داخل المياه ويمسك بيده الحبل أثناء ممارسته الغوص داخل البحر بحثا عن اللؤلؤ والمحار الذي يلتقطه ويضعه في الكيس ثم ينبر الحبل بإشارة لكي يقوم السيب بسحبه من أعماق البحر.

الخاتمة

لا شك أن الأرشيف العثماني به الكثير من الوثائق الهامة حول مهنة الغوص على اللؤلؤ والتي تشكل المهنة الرئيسية لدى أهالي المدن والقرى الواقعة على سواحل الخليج العربي ، وتعتبر صفحة مضيئة من تاريخنا الإسلامي حيث الكفاح والبذل في سبيل تحصيل لقمة عيش شريفة ، وكان للدولة العثمانية اهتمام كبير في سبيل توفير بيئة مناسبة لممارسة هذه المهنة العريقة عبر بسط الأمن والأمان بين العاملين في السفن الشراعية وسط مغاصات اللؤلؤ ، ونكرر دعوتنا للباحثين بضرورة الالتفات بأهمية هذا الأرشيف العريق والعمل على البحث فيه واستخراج أخبار الأجداد وترجمتها وطباعتها في مؤلفات لتكف لنا الحقائق حول العلاقة الوطيدة بين الدولة العثمانية والبلاد العربية في الزمن السابق والتي حاولت القوى الاستعمارية تشويهها بأساليب ملتوية ولا زالت تعمل على ذلك والله المستعان .

SEKA 'NIN ALMAN USTALARI

German Masters Of Seka

YÜCEL YİĞİT*

Özet

İzmit'te 14 Ağustos 1934 tarihinde temeli atılan ve 6 Kasım 1936'da üretime geçen -aynı gün *ikinci fabrikanın* temeli atılmıştır- Sümerbank Kâğıt ve Karton Fabrikası şüphesiz Erken Cumhuriyet Dönemi'nin en önemli sanayi yatırımlarından biridir. Endüstriyel kâğıt ve karton gereksinimi, büyük ölçüde buradan karşılanmıştır. Türkiye'nin ilk kâğıt mühendisi Mehmet Ali Kâğıtçı'nın yoğun çabalarıyla tedrici büyüyen işletme, 1944'te *ikinci*, 1954'te de *üçüncü* fabrikaların da devreye girmesiyle büyük bir entegre tesise dönüşmüştür. Ayriyeten 1955 yılında Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları İşletmesi Kanununun yürürlüğe girmesiyle işletme, hem *SEKA* ismini ilk defa kullanmaya başlamış hem de özerkliğe kavuşmuştur.

Bu bildirinin temel amacı, Kocaeli SEKA fabrikasına Almanya'dan gelen usta ve mütehassısların fabrikanın kuruluşuna ne düzeyde katkı sağladıklarıyla; bunların özelliklerini ve çalışma eğilimlerinin tartışması amaçlamaktadır. Ayrıca ustaların, Emniyet Genel Müdürlüğü ile olan münasebetleri de konumuz içerisinde yer alacaktır. Bildirimizin kronolojik çerçevesini 1936-1942 yılları arasını kapsamaktadır.

Tebliğdeki belgeler, Emniyet Genel Müdürlüğü (*EGM*) ve *SEKA* Arşivleri'nden alınmıştır. Yine ikinci dereceden bazı kaynaklar da kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: SEKA, Kocaeli, Almanya.

Abstract

The foundation was laid on August 14, 1934 in Izmit and started production on November 6, 1936 - the same day the foundation of the second factory - the Sümerbank Paper and Cardboard Factory is undoubtedly one of the most important industrial investments of the Early Republican Period. The need for industrial paper and cardboard is largely met here. Turkey's first paper engineer Mehmet Ali Scavengers intense efforts of gradually growing business, in 1944, second in 1954 also became a major facility with the addition of an integrated circuit of a third factory. Cellulose and Paper Factory nephropathy in Turkey in 1955 with the enactment of the Property Law in business, as well as SEKA started to use the name for the first time have autonomy.

The main purpose of this paper is to inform the Kocaeli SEKA factory about the contribution of the experts and experts from Germany to the establishment of the factory; The aim of the course is to discuss their characteristics and study trends. In addition, the relations with the General Directorate of Security will be included in our subject. The chronological framework of our paper covers the years 1936-1942.

* Doç. Dr., Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü Öğretim Üyesi, yigit21@hotmail.com

The documents in the communique were obtained from the General Directorate of Security (EGM) and the SEKA Archives. Some sources of second degree were also be used.

Key Words: SEKA, Kocaeli, Germany

Giriş

Medeniyet hamuru, kâğıt, meşakkatli bir süreçten sonra insanoğlunun hizmetine sunulur. Kâğıttan önce duvar, kemik, deri, papirüs ve parşömen yazıya mekân olmuştur. Lakin hiçbiri kâğıdın yerini tutmamıştır. Bu sektördeki evrensel gelişmeleri geriden takip eden Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'si, endüstriyel kâğıt üretimine ancak 1934'te adım atabilmiştir. Zira aynı yıl uygulamaya konulan *Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı (BBYSP)* gereğince kâğıt ve selüloz sektörüne ciddi yatırım kararı alınmıştır. Fabrikanın inşası için ivedilikle hazineden ödenek ayırt edilmiş, akabinde de temeli atılmıştır. Hızla yapımı tamamlanan işletme, yaklaşık iki yıl gibi rekor bir sürede bitirilerek 1936'da seri üretime geçilebilmiştir¹.

Tesis, zamanla peyderpey büyümüş ve XX. Yüzyılın ikinci yarısında bir kâğıt üretim merkezine dönüşmüştür. Şüphesiz yaşananlarda Türkiye'nin ilk kâğıt mühendisi, Mehmet Ali Kâğıtçı'nın emeği büyüktür. Lakin endüstriyel ilk kâğıdı üretmek hiç de kolay olmamıştır. Zira yerli ustalar, kâğıt üretiminde tecrübesiz, fabrikanın montajında yetersiz kalmışlardır. Bunun üzerine *SEKA*'nın personel ihtiyacı, teknik bilgileri ve iş disiplinleriyle ön plana çıkan 39 Alman ile Avrupa'nın bazı ülkelerinden getirilen ustalarla giderilmiştir.

Bu araştırmanın temel amacı, Alman ustaların *SEKA*'ya nasıl katkı sağladığını gözler önüne sermektir. Ayrıca onların seçiminde hangi ölçütler alınmaktadır? Süreç nasıl gelişmektedir? II. Dünya Savaşı yıllarında casusluk yapma ihtimalleri var mıdır? Mesleki dağılımları nasıldı? gibi sorulara da cevap aranmıştır. İnceleme, 1936-1942 yılları arasındaki dönemi kapsamaktadır. Araştırmadaki belgeler, Emniyet Genel Müdürlüğü (*EGM*) Arşivi'nden alınmıştır. Yine ikinci dereceden bazı kaynaklar da kullanılmıştır.

SEKA üzerindeki bu üçüncü çalışma, daha önce yayımladığımız “*SEKA'nın Yabancı Montörleri*” ve “*Casus mu Montör mü? Güstav Hoppe SEKA'da İş Başında*” isimli araştırmaların tamamlayıcısı niteliğindedir². Birinci araştırmada: *SEKA*'nın kuruluş serüvenini, yabancı montörlerin nitel ve nicel özellikleri ele alındı. İkinci yayın: Sonradan Türk vatandaşlığına kabul edilen Alman vatandaşı Güstav Hoppe, casusluk yapma ihtimali bağlamında incelendi. Son çalışmamızsa: *SEKA*'nın Alman ustaları özelindedir. Ayrıca onlarla ilgili kapsayıcı genel bir tablo da yazının sonuna eklenmiştir.

¹ *Sünerbank Kâğıt ve Karton Fabrikasının* temeli İzmit'te 14 Ağustos 1934 tarihinde temeli atılmış ve 6 Kasım 1936'da üretime geçmiştir.

² *SEKA* ve montörler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Yücel Yiğit, “*SEKA'nın Yabancı Montörleri*”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu Kitabı V*, c. II, İzmit, 2019, s. 1221-1235; Yücel Yiğit, “*Casus mu Montör mü? Güstav Hoppe SEKA'da İş Başında*”, *Uluslararası Milli Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu VI*, (Basılmamış bildiri metni), Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, İzmit 2019

Araştırmada kullanılan belgeleri, sistematik bir tasnife dayanmayan *EGM* Arşivi'ndeki on dosyadan temin ettik. Veriler bu dosyalar içerisindeki beş yüzün üzerindeki belgelerden derlenmiştir. Sayfa altı notta, dosyaların aidiyet ve dijital poz numaralarını vermekle iktifa ettik. Ne yazık ki *SEKA* Arşivi'nden konuyla ilgili bir kaynağa/belgeye ulaşamadık. Ayriyeten araştırmanın Almanya ayağı eksik kalmıştır. Şayet bu özgün ve ön çalışmaya, Alman kaynakların ilave edilebilseydi zenginleşeceği aşikârdır. Yeni belgelerle varılan sonuçların değişmesi kuvvetle muhtemeldir. Zira 1942'den sonra Alman ustaların İzmit'e gelip gelmediklerini bilmiyoruz. Yeterli veri oluşmadığı için ustaların Türkiye'de bulunma süreleri ve cinsiyet bilgileriyle ilgili grafiği oluşturmak mümkün olmamıştır. *SEKA*'yla ilgili her üç çalışmada, zamanını ve emeğini bizden esirgemeyen Sayın Eyüp Şahin'e çok teşekkür ederiz.

1-Başvuru Süreci ve Aranılan Nitelikler

Cumhuriyet Türkiye'si, mücbir sebeplerden dolayı karma bir ekonomik modeli benimsemiştir. 1929'de başlayan Dünya Ekonomik Buhranı, ekonomik modeli tek düzeye indirgemıştır. Devletçilik, belirleyici faktör olmuştur. Özel müteşebbisin yetersiz kaldığı ağır sanayi sektörüne yatırım, devlet eliyle yapılması kaçınılmaz hal almıştır. Beş Yıllık Kalkınma Planlarıyla somutlaştırılmış ve yatırım safhasına geçilmiştir³. Planlanan yatırım alanlarından biri de kâğıt ve selülozdur. Dolayısıyla 1934'te *SEKA*'nın inşasına başlanmıştır. İşletme için vasıflı elemanların yurt dışından getirilmesi gerekmiştir. Nitekim fabrika, en çok Alman ustalara eklemek kapısı olmuştur. Bu çerçevede, *SEKA*'nın ihtiyaç duyduğu Alman ustaların belirlenmesinde genellikle şöyle bir yol izlenmiştir:

- 1- Yerli ustaların yapamayacağı işler için kadro tespiti,
- 2- İlan aşaması,
- 3- Şartlara haiz ustaların, Almanya'daki Türk elçiliği ile konsolosluklara başvuru yapmaları ya da doğrudan Sümerbank veya *SEKA*'yla temasa geçmeleri,
- 4- Teknik şartnamede (çalışma şartları ve maaş) mutabık kalınması,
- 5- Geçici kontrat akdinin imzalanması,
- 6- Sümerbank veya *SEKA* yönetiminin başvuru evrakını, Dâhiliye ve İktisat Vekâletlerine göndermesi,
- 7- Emniyet Umûm Müdürlüğü'nce (*EUM*) Alman ustaların arşiv ve güvenlik soruşturmalarının yapılması,
- 8- Sicili olumlu olanlar için Genelkurmay Başkanlığının görüşünün alınması,
- 9- Genelkurmay Başkanlığı'nın sakınca görmemesi üzerine Alman ustaların dosyalarının, İcra Vekilleri Heyeti'ne sevk,
- 10- İcra Vekilleri Heyeti'nin onayı,

³ Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planlarının ayrıntıları için bkz.: Yalın Alpay-Emre Alkın, *Olaylarla Türkiye Ekonomisi (Yirminci Yüzyıl Türkiye Ekonomi Tarihi)*, İstanbul 2019, s. 61-65

- 11- İş sözleşmesinin imzalanması,
- 12- Üç veya altı aylık geçici ikamet ve çalışma tezkeresinin verilmesi,
- 13- Müsaade verilenlerin durumlarının mülki birimlere ve kolluk kuvvetlerine bildirilmesiyle süreç tamamlanmaktadır.

Güvenlik ve arşiv soruşturmasında Alman ustaların, Yahudi olmamasına dikkat edilmiştir. Hatta Yahudi kökenli Alman vatandaşları reddedilmiştir. Ari ırktan olmak tercih sebebidir⁴. Burada şöyle bir soru zihni kurcalamaktadır: İstihbarat birimleri Alman ustaların, ırkı durumunu nasıl tespit ediyorlardı? Zira o günün teknik donanımı köken bilgisine ulaşmaya imkân vermemektedir. Bu durumda Sümerbank'tan yardım talep edilmektedir. Bankanın yöneticileri, ya elçilik/konsolosluklar ya da kendi imkânlarıyla bir alan araştırması yapmışlardır⁵. Ancak alan araştırmasının safahatına net bilemiyoruz. Neticede toplanan veri, resmi bir yazıyla *EUM*'la paylaşılarak tıkanıklık aşılmaya çalışılmıştır.

Türk yetkililer, Yahudiler hususunda özelde Almanya'nın genelde de Avrupalı devletlerin tepkisini çekmek istememişlerdir. Zira Orta Çağ'dan beri beyaz adam, bütün kötülüklerin ve uğursuzlukların müsebbibi gördükleri Yahudileri karşı ırkçı bir yaklaşım sergilemiştir. Bu anti-semitik tavrı, II. Dünya Savaşı yıllarında zirveye çıkmıştır. Bilhassa Hitler Almanya'sının Yahudilere karşı tutumu aşikârdır. İnsanoğlunun gördüğü en büyük savaşta Mihver ve Müttefik devletlerin kısıkcındaki Türkiye, tarafsız bir dengeleme politikasıyla ayakta kalmaya çalışmıştır. Savaş iklimine uygun politikalar geliştirmiştir. Dolayısıyla Yahudilerin ve Ari ırktan olmayanların *SEKA*'da istihdam edilmemelerini bu pencereden bakmakta fayda vardır.

Temelinin atılması, üretime geçmesi ve palazlanması II. Dünya Savaşı günlerine denk gelen *SEKA*'da mesaiye başlayan Germenlerin casus olmaları muhtemeldir. Sıkı bir soruşturmada geçen ustalar, Türkiye'ye ayak bastıkları andan itibaren izlenmiştir. Potansiyel şüpheli zanıyla emniyet birimleri tedbirler almışlardır. Şüphe-kuvvetli bulgu arasındaki ilişki doğru orantılıysa takip çemberi daraltılmıştır. Şüphesiz Alman ustalar, rahatsız edilmeden uzaktan takip edilmiştir. Bunun tek istisnası, II. Dünya Savaşı'nın son yılında Almanya'yla ilişkiler gerginleşince 15 Aralık 1945 tarihinde Kırşehir'de eşiyile gözaltına alınan İnşaat Başmühendisi *Gustav Hoppe*'tur⁶. Zira onun dışında enterne edilen bir başka yabancı ustaya şimdiye kadar kayıtlarda rastlanılmamıştır. Şayet muhbirlik yaptıklarına dair somut veriler ortaya çıkarsa Alman ustaların, çalışma ve oturma tezkereleri iptal edilmiş ya da uzatılmamıştır. Zaten ustaların İzmit'e geldiklerinin ilk yılında kısa süreli kontratlarla hem verimlilikleri hem de güvenilirlikleri test edilmiştir.

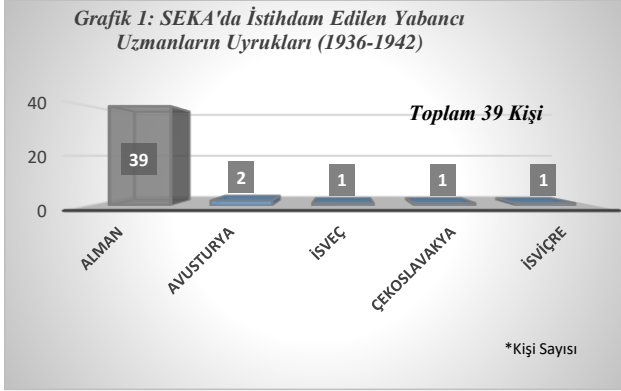
2- Alman Ustalar Mesaiye Başlıyorlar/Nicel Özellikleri

⁴ EGM Arşivi, 41262-417 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 12-14

⁵ EGM Arşivi, 41262-417 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 16

⁶ EGM Arşivi, 41262-416 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 144

“Grafik 1.’de belirtildiği üzere 1936-1942 yılları arasında beş farklı ülkeden: 39 Alman, 2 Avusturyalı, 1’er de İsveç, Çek ve İsviçreli olmak üzere toplamda 44 yabancı mütahhas SEKA’da görev yapmıştır. Bunlardan sadece 5’i, 4 farklı ülkedendir. Geri kalanların hepsi iş disiplinleriyle bilinen

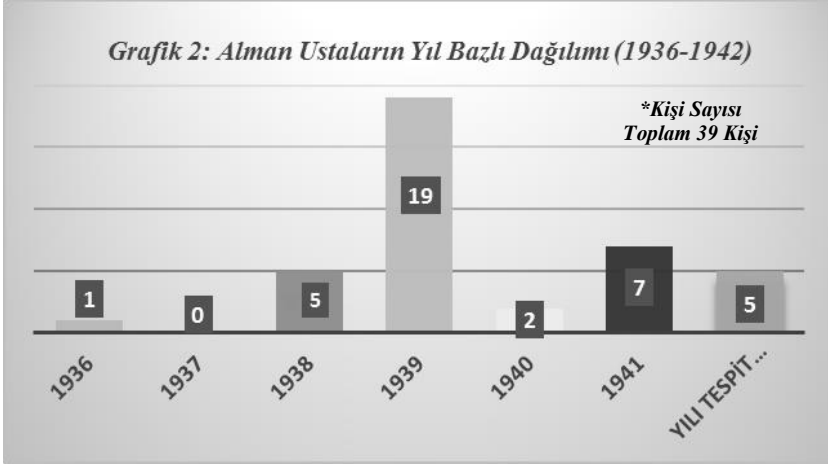

Germenlerden seçilmiştir. Altı yıllık süreçte, hatta daha sonraki zaman diliminde hiçbir yabancı kadının istihdam edilmemesi gayet ilginçtir. Şüphesiz hiç bayan bulunmamasında fabrika işlerinin bayanlara ağır gelmesi de etkilidir. Yine temel atma ve üretim aşamasının herhangi bir noktasında 11 Alman usta işe başlamıştır. Uzmanlık alanları tespit edilemeyen, ne zaman gelip gittikleri bilinmeyen ve haklarında kısıtlı bilgi bulunan bu 11 Alman ustaların isimleri şöyledir: “Krebs Mangaret, Wagner Oyge, Josef Graener, Paul Höhner, Leder Bauer, Eugen Rimmel, Kurt Wiebelite, Erwin Korbitz, Hans Lenster, Wilhelm Weinberger ve Karl Weitbrecht”⁷. Grafik 1.’de de görüleceği üzere tercihler Kıta Avrupa’sındandır.

Grafik 2’ye göz attığımızda Alman ustalarının sayıları yıllara göre dalgalı bir seyir göstermektedir. 5 Alman ustanın Türkiye’ye ne zaman geldikleri ve ayrıldıkları meçhuldür. Geriye kalan 34 ustadan 5’i Atatürk, 29’u İnönü döneminde istihdam edilmişlerdir. Atatürk Dönemi’nde SEKA’ya davet edilen ustaların sayısı bir elin parmakları kadardır. Bunlar: *Karl Harather, Frank Heinrich, Hermann Boche, Baptist Lechner ve Otto Vetter*’dir. 3 Haziran 1936’da İzmit’e gelen ilk Alman usta, *Karl Harather*’dir⁸. Lakin *Karl Harather*’in çalışma izinleri uzun sürmüş ancak 15 Ekim 1937’de fabrikadaki mesaisine başlayabilmiştir. Atatürk’ün vefatından bir yıl önce hiç kimse çağrılmamıştır. 1938 Kasımına kadar diğer 4 Alman usta, SEKA’ya emek vermeye başlamıştır.

⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz.: Yücel Yiğit, “SEKA’nın Yabancı Montörleri”, *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaali Tarihi-Kültürü Sempozyumu Kitabı V*, c. II, İzmit, 2019, s. 1225-1226

⁸EGM Arşivi, 41262-405 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No:18

1938'in son Alman ustası *Krebs Mangaret*'dir. Her ne kadar işlemleri Atatürk Dönemi'nde başlamışsa da izni İsmet İnönü Dönemi'nde -6 Aralık 1938-onaylanmıştır. *Krebs Mangaret*'i de hesaba kattığımızda 1942'ye kadar İsmet Paşa'nın Cumhurbaşkanlığında toplamda 29 usta istihdam edilmiştir. Bunlar arasında 19 kişiyle, 1939 yılı en fazla yabancı mütehasssın iş başı yaptığı yıl olmuştur. Bu 19 kişinin yıl içerisinde dağılımına baktığımızda Ocak-Şubat ayları arasında 11, yılın Güz aylarındaysa 8 usta İzmit'e gelmiştir. 1939 yılında SEKA'da göreve başlayan Alman ustalar şunlardır: "*Hermann Glade, Güstav Hoppe, Johannes Buchele, Johannes Ranger, Julius Voegtler, Georg Loderer, Ernst Maier, Emil Flaig, Hermann Flaig, Otto Lettenmeyer, Franz Haas, Wagner Oyge, Josef Graener, Paul Höhner, Josef Chasseur, Otto Franz, Leder Bauer, Bernhard Appel ve Otto Prochnow*"dur. 1939'un Güz döneminde SEKA'da işe başlayan Alman ustaların 1'i enspektör (kontrolör), 7'i montördür. Ustaların tamamı *J. M. Voith* fabrikasının adına Türkiye'ye gelmişlerdir.

İnönü Dönemi'nin ikinci, 1939'un ilk iş başı yapan mütehasssı, Alman J.M. Voith** firmasının temsilcisi *Hermann Glade*'tir. Aslında *Hermann Glade*, ilk başvurusunu 28 Nisan 1938 tarihinde yapmıştır. Ancak evrakları kaybolduğundan süreç uzamış ve 6 Ocak 1939'da İcra Vekilleri Heyeti'nden onay alabilmiştir⁹. Yukarıdaki Alman ustalardan *Franz Haas*'ın, yasal işlemleri uzayınca 21 Aralık 1938'de ülkesine dönmüştür. 1939'da yeniden Türkiye'ye gelmiştir¹⁰. 1939 grubunun tek enspektörü *Johannes Buchele*'dir. Diğer 8 montör, fabrikadaki işlerini tamamlayınca 12 Temmuz 1939'da İzmit'ten ayrılmışlardır. Zaten kontratları iş

** 1908'de Heideheim'de kâğıt teknoloji merkezi olarak kuruldu. İleriki yıllarda yetenekli mühendisleri, geleceğin kâğıt makineleri parçalarını tasarladılar ve ürettiler. Teknoloji üreten firmanın mühendisleri, farklı ülkelerde birçok kâğıt fabrikasının kurulmasına nezaret ettiler. Alman *J.M. Voith* Firması, fabrika kuran fabrikadır.

⁹EGM Arşivi, 41262-371 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 3-4. O dönemde yabancılar 2007 sayılı kanununun 2. maddesinin b fıkrasına göre istihdam olunuyorlardı.

¹⁰EGM Arşivi, 41262-451 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 2

süresincedir. Bir süre daha İzmit'te kalacağı anlaşılan *Johannes Buchele* bunun üzerine eşi *Marha Buchele*'yi Türkiye'ye davet etmiştir¹¹.

Yine evraklarda ismi sık sık *Yohannes Ranger* şeklinde yazılan *Johannes Ranger* bir incelemenin öznesi olmuştur¹². Zira polis farklı bir kişi olmasından endişe duymuştur. Tahkikat neticesinde isminde bir tashih olduğu anlaşılmıştır¹³. 1939 yılının bir başka ilginç özelliği de abi kardeş *Emil Flaig* ile *Hermann Flaig*'in göreve başlamalarıdır. Abi hüviyetindeki baş montör *Emil*, kardeşinden 13 yaş büyüktür. Abisinin izlerinden giden *Hermann* ise henüz montördür¹⁴.

1940 İsmet Paşa Dönemi'nde 2 kişiyle -*Eugen Rimmel*, *Kurt Wiebelite*- en az uzmanın istihdam edildiği yıl olmuştur. 12 Eylül 1941 tarihindeki İcra Vekilleri Heyeti 7 Alman ustaya müsaade etmiştir. Bunlar: *Eugen Hof*, *Karl Paul Dietze*, *Friedrich Müller*, *Max Unseld*, *Jakop Benz*, *Georg Mack* ve *Otto Mack*'tır¹⁵. Ancak Genelkurmay Başkanı *Fevzi Çakmak*, aynı anda 7 ustanın göreve başlamasını güvenlik açısından münasip görmemiştir. Fevzi Paşa: “*Dokuz montörün hepsinin birden getirmesinin sakıncalı olduğu ve ihtiyaç hâsıl oldukça peyderpey celp edilmesi ve durumlarının daima sıkı kontrol altında bulunması, işleri biter bitmez ülkelerine dönmeleri*” şartıyla imza etmiştir¹⁶. İktisadi kalkınmayı önceleyen İcra Vekilleri Heyeti, Genelkurmay Başkanlığı'nın uyarısına kulak asmamış ve 15 Eylül 1941'de 7 Alman ustaya izin vermiştir¹⁷. Daha önceki yıllarda olduğu gibi bu ustalar da *J.M. Voith* firmasındandır¹⁸. Hepsi montör olan ve aynı gün izin alan 7 kişi arasında *Georg Mack* ve *Otto Mack* kardeşler.

1941 yılında işe başlayan *J.M. Voith* firmasının temsilcisi *Jakop Benz* hakkında Yahudi olup olmadığına dair şüphe hâsıl olmuştur¹⁹. İstanbul Emniyet Müdürlüğü'nün araştırmaları bir netice vermemiştir²⁰. Polis, Sümerbank yönetiminden *J. Benz*'in durumunu yerinde incelenmesi talebinde bulunmuştur²¹. Sümerbank, gerekli incelemelerden sonra *J. Benz*'in Yahudi olmadığına dair resmi bir yazıyı İstanbul Emniyet Müdürlüğü'ne göndermiştir²². Ön incelemede sicilî temiz çıkan *J. Benz*, mesaisine devam etmiştir.

¹¹EGM Arşivi, 41262-451 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 9

¹²EGM Arşivi, 41262-445 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 33

¹³EGM Arşivi, 41262-445 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No:34. Ayrıca *Johannes Ranger*, Alman ustalar gibi Sümerbank'ın birçok fabrikasına emek vermiştir. *J. Ranger* hem SEKA'da hem de *Kırıkkale*'deki barut fabrikasının montajında çalışmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: EGM Arşivi, 41262-445 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 38

¹⁴EGM Arşivi, 41262-451 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No:10-11

¹⁵ EGM Arşivi, 41262-445 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 25

¹⁶EGM Arşivi, 41262-445 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 30

¹⁷EGM Arşivi, 41262-445 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 60

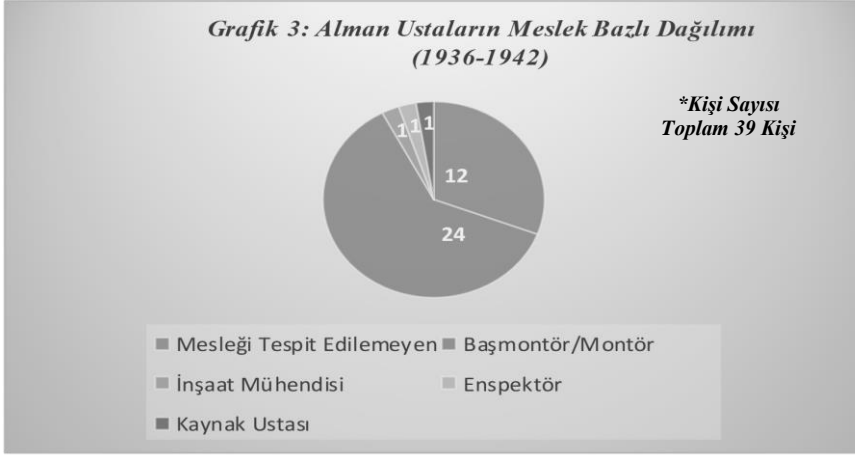
¹⁸EGM Arşivi, 41262-445 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 27-29

¹⁹EGM Arşivi, 41262-417 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 24

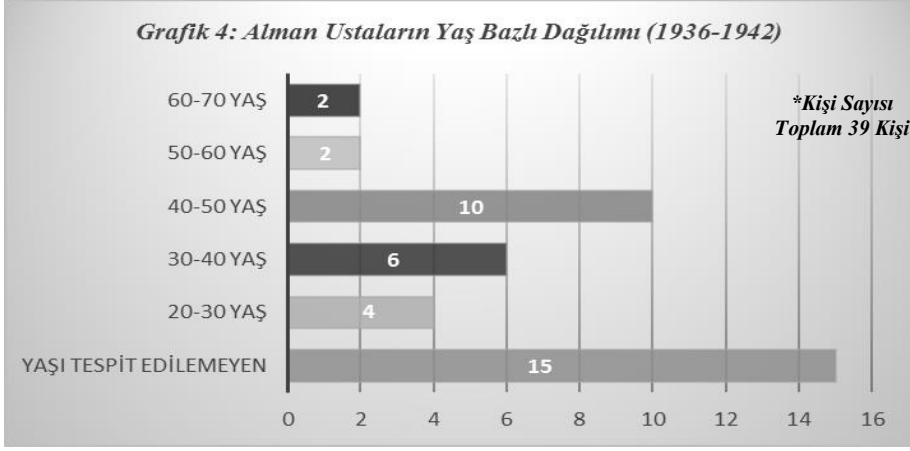
²⁰EGM Arşivi, 41262-417 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 26-30

²¹EGM Arşivi, 41262-417 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 33

²²EGM Arşivi, 41262-417 Aidiyet Numaralı Dosya, Belge No: 32

Grafik 3.'te küçük bir kafiye halinde Türkiye'ye gelen ve farklı zamanlarda *SEKA*'ya emek veren Alman ustaların mesleki dağılımı şöyledir: 24 baş montör/montör, birer kaynak ustası, enspektör ve inşaat başmühendisidir. Gelen ustaların yaklaşık %61,5'u montörlerden oluşmaktadır. *Grafik 3.*'te montör sayısının tam yarısı -12- kadar ustanın uzmanlık alanları tespit edilememiştir. Sayı azımsanamayacak düzeydedir ve %30,7'ye tekabül etmektedir. Zira belgelerde, çalışma ve oturum tezkeresi alınırken isimlerine ve uyruklarına denk geldik. Henüz emekleme aşamasındaki işletmenin tercihini montörlerden yana kullandığını tahmin etmekteyiz. Fabrikanın teknik düzeyde ihtiyaç duyduğu diğer meslekler, yerli ustalarca ifa edilmiştir. Lakin fabrikanın soğuk kaynak işleri *Otto Prochno*'a havale edilmiştir. Bu iş neden yerli bir kaynak ustası tarafından giderilemedi? sorusunun cevabı şimdilik bir muammadır.

Grafik 4. Alman ustaların Türkiye'ye geldikleri sıralardaki yaşları temeli üzerine inşa edilmiştir. 39 Alman ustadan 15'inin yaşını tespit edemedik. Zira İcra Vekilleri Heyeti tutanağında isimlerinden başka ayrıştırıcı bir bilgi bulunmamaktadır. Yaşı bilinmeyen 15 usta müstesna grafik değerlendirildiğinde, 14 kişinin 40 yaş üstü olduğu gözükmektedir. 10 usta da 40 yaş altıdır. Emekliliği hak etmiş 2, emeklilik arifesinde de 2 usta bulunmaktadır. Şüphesiz fabrikanın birçok işi mühendislik bilgisi gerektirdiğinden 39 kişilik grubun yaş ortalaması fazla gözünebilir. Nitekim tecrübeye dayanan işlerde ileri yaşlılık daha makbuldür. O dönemde bedensel işler için yabancıların çağrılması ülke gerçeklerine aykırıdır.

Farklı meslek mensubu 39 Alman usta hakkında derleyebildiğimiz bilgiler, *Tablo 1.*'de yer almaktadır. *Tablo 1.* kronolojiktir ve İcra Vekilleri Heyeti'nin onayı baz alınmıştır.

Tablo 1. SEKA'nın Alman Usta ve Mühendisleri (1936-1942)

SN	ADI SOYADI	ANA VE BABA ADI	DOĞUM YERİ VE TARİHİ	UYRUĞU	MESLEĞİ ve YAŞI	İCRA VEKİLLER İ HEYETİ ONAYI
1	Karl Harather			Alman/Ari		3 Haziran 1936
2	Frank Heinrich	Helene, Geb. Bast / Frank	Breitenan 6.8.1897	Alman	Montör/41	11 Ekim 1938
3	Hermann Boche	Minna, Geb. Dreeke/ Paul	Becksdorf Kr. Blumenthal 12.04.1890	Alman	Montör/48	11 Ekim 1938
4	Baptist Lechner	Christine, Geb. Herbst/Johann	Breitensn 29.07.1911	Alman	Montör/27	11 Ekim 1938

5	Otto Vetter	İda /Heinrich	Kalkberg /1874	Alman/Ari	Montör/64	17 Ekim 1938
6	Krebs Mangaret			Alman/Ari		6 Aralık 1938
7	Hermann Glade	Maria/Bernhard	Papenburg, 2 Eylül 1898	Alman/Ari	Montör/41	6 Ocak 1939
8	Güstav Hoppe	Rosalie/Güstav	Branderburg Havel 1886	Alman/Ari	İnşaat Başmühendisi/5 3	21 Ocak 1939
9	Johannes Buchele	Margarete/ Johannes	Herbrechtingen 1879	Alman/Ari	Enspektör (Kontroler)/60	24 Şubat 1939
10	Johannes Ranger	Elisabeth Geb. Hermann /Johannes	Natheim 29 Mayıs 1903	Alman/Ari	Montör/36	24 Şubat 1939
11	Julius Voegtle	Babette/ Otto	Heidenheim 30 Ağustos 1902	Alman/Ari	Montör/37	24 Şubat 1939
12	Georg Loderer	Lina/Magnus	Heidenheim 17 Eylül 1912	Alman/Ari	Montör/27	24 Şubat 1939
13	Ernst Maier	Marie/ Gottfried	Heidenheim 12 Aralık 1896	Alman/Ari	Montör/43	24 Şubat 1939
14	Emil Flaig	Margarete/ Emil	Heidenheim/Bre nz 1898	Alman/Ari	Başmontör/41	24 Şubat 1939
15	Hermann Flaig	Margarete / Emil	Heidenheim 1911	Alman/Ari	Montör/28	24 Şubat 1939
16	Otto Lettenmeyer	Barbara/Kaspar	Augsburg 1899	Alman/Ari	Montör/40	24 Şubat 1939
17	Franz Haas	Viktoria/ Franz	Heidenheim 1913	Alman/Ari	Montör/26	24 Şubat 1939
18	Wagner Oyge			Alman/Ari		19 Eylül 1939
19	Josef Graener			Alman/Ari		23 Ekim 1939
20	Paul Höhner			Alman/Ari		1 Kasım 1939
21	Josef Chasseur			Alman/Ari	Montör	7 Kasım 1939
22	Otto Franz			Alman/Ari	Montör	7 Kasım 1939
23	Leder Bauer			Alman/Ari		11 Kasım 1939
24	Bernhard Appel	Maria/Andreas	Wilster Krs Steinburg 15 Nisan 1907	Alman/Ari	Vorarbeiter (Başmontör/ Ustabaşı)/32	1939
25	Otto Prochnow	Anna/ Hermann	Plagnow Krsaruswalde, 1 Aralık 1907	Alman/Ari	Kaynak Ustası/32	1939
26	Eugen Rommel			Alman/Ari		21 Haziran 1940
27	Kurt Wiebelite			Alman/Ari		7 Aralık 1940

28	Eugen Hof	Margarete Geb. Spahr/ Gotlebhof	Heidenheim Sehneinheim 1906	Alman/Ari	Montör/35	12 Eylül 1941
29	Karl Paul Dietze	Martha/Emil	Saud- Halsbrücke 3 Ekim 1908	Alman/Ari	Montör/33	12 Eylül 1941
30	Friedrich Müller	Magdalena Geb. Fahule/ Friedrich	Heidenheim Breus 1901	Alman/Ari	Montör/40	12 Eylül 1941
31	Max Unseld	Rau/Balthaser	Kesselbronn Kresis Ulm. 3 Ekim 1884	Alman/Ari	Montör/57	12 Eylül 1941
32	Jakop Benz	Friederike Geb. Hagstotz	Heidenheim 9 Aralık 1898	Alman/Ari	Montör/43	12 Eylül 1941
33	Georg Mack	Rosine Geb. Theinlacker/ Johann	Heidenheim Breuz 1899	Alman/Ari	Montör/42	12 Eylül 1941
34	Otto Mack	Rosine Geb. Theilacker/Johann	Heidenheim Breuz 1 Mart 1901	Alman/Ari	Montör/40	12 Eylül 1941
35	Erwin Korbitz			Alman/Ari		
36	Hans Lenster			Alman/Ari		
37	Josef Franz Wend			Alman/Ari	Montör	
38	Wilhelm Weinberger			Alman/Ari		
39	Karl Weitbrecht			Alman/Ari		

Kaynak: EGM Arşivi, 41262- 13/371/399/404/405/416/417/429/445/451 Aidiyet Numaralı Dosyalardan Derlenmiştir.

Sonuç

1936'da hizmet vermeye başlayan SEKA'nın aynı gün ikinci fabrikasının da temeli atılmış ve 1944'te üretime başlamıştır. 1936-1942 yılları arasında başvuru sürecinden sonra 39 Alman usta, SEKA'nın birinci ve ikinci fabrikalarında emek vermeye başlamışlardır. Belgelerden üçüncü ve dördünü fabrikalarında kaç Almanın istihdam edildiğini henüz tespit edemedik. Bu tespit, belki de bir başka çalışmanın konusu olacaktır. Ancak çalışmaya yön verecek belgelerin olmaması bu arzuyu imkânsız kılmaktadır. SEKA'nın yabancı çalışanlarının, Yahudi olmamaları ve Ari ırktan gelmeleri ön şarttır. Bu niteliğe sahip olmayanlar kabul görmemiştir. Güvenlik soruşturması ve arşiv taramasında sicilleri temiz çıkanlar dahi her ihtimale karşı kolluk birimlerince izlenmiştir. Hatta şüphe vurgusu koyulunca Alman ustalar, adım adım takip edilmiştir. Böylece güven bunalımı aşılmaya kadar tüm iletişim ağı gözler önüne serilmeye çalışılmıştır.

Bazı teknik hizmetler açısından kifayetsiz kalan yerli ustalar yerine, 1936-1942 yılları arasında inşaat mühendisi, kaynak ustaları, montörler ve enspektörler oluşan dört farklı meslekten 39 Alman uzman, işletmeye alın teri dökmüştür. Bunlardan 5'i Atatürk, 34'ü İnönü Dönemlerinde mesaiye başlamıştır. 1939'da İnönü Dönemi'nde

katı iş prensipleriyle tanınan Alman ustalardan 19'u İzmit'e gelmiştir. Ertesi yıl yoğunluk azalmış ve sadece 2 Alman göreve başlamıştır. 1941'de göreceli bir artış yaşanmıştır. Kayıtlarda isimleri, geliş tarihleri ve uyrukları belli olan 11 Alman ustanın ise uzmanlık alanı meçhuldür. Öte yandan 5'inin ne zaman Türkiye'ye ayak bastıkları bilinmemektedir. Dolayısıyla 39 Alman ustanın Türkiye'de kalma süreleriyle ilgili bir grafik yapılamamıştır.

SEKA insan kaynağını, bir nevi fabrikalar kuran *J.M. Voith ve Lorenz* firmalarından karşılamıştır. Almanya'dan transfer edilen ustaların neredeyse tamamı bu iki firmanın temsilcileridir. Kabiliyetli ustalardan bazıları Sümerbank'ın birden çok işletmesine emek vermişlerdir. Gelenlerin tamamı erkektir. Dolayısıyla cinsiyet ayrımına veri oluşturulacak bir grafik de oluşturulamamıştır. Alman ustalar, iş sözleşmelerinin uzaması durumunda yalnız kalmamak için ailelerini yanlarına almışlardır. Bazıları da Türk vatandaşlığını seçmiştir. Örneğin 12 yıl Türkiye'de ikamet eden, casusluk şüphesinden aklanan *Güstav Hoppe* da 1950'de Türk vatandaşlığına kabul edilmiştir. Yine 39 kişilik küçük kafileden 4 kişi akrabadır. *Georg/Otto Mack* ile *Emil/Hermann Flaig* kardeşlerdir. Netice itibariye Germen ustalar, teknik donanımlarıyla SEKA'nın kurulma aşamasında ve sağlıklı kâğıt üretmesine ciddi katkı sağlamışlardır. Ayrıca yerli ustalara da deneyimlerini aktararak öğretici olmuşlardır.

Kaynakça

1-Arşiv Kaynakları

Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi (EGM)

41262-13 *Aidiyet Numaralı Dosya*, Belge Numarası: 1-18

41262-371 *Aidiyet Numaralı Dosya*, Belge Numarası: 1-16

41262-399 *Aidiyet Numaralı Dosya*, Belge Numarası: 1-12

41262-404 *Aidiyet Numaralı Dosya*, Belge Numarası: 1-8

41262-405 *Aidiyet Numaralı Dosya*, Belge Numarası: 1-10

41262-416 *Aidiyet Numaralı Dosya*, Belge Numarası: 1-314

41262-417 *Aidiyet Numaralı Dosya*, Belge Numarası: 1-48

41262-429 *Aidiyet Numaralı Dosya*, Belge Numarası: 1-23

41262-445 *Aidiyet Numaralı Dosya*, Belge Numarası: 1-60

41262-451 *Aidiyet Numaralı Dosya*, Belge Numarası: 1-43

2- Yayımlanmış Eser ve Makaleler

Alpay, Yalın-Alkın, Emre, *Olaylarla Türkiye Ekonomisi (Yirminci Yüzyıl Türkiye Ekonomi Tarihi)*, Hümanist Kitap Yayıncılık, İstanbul, 2019.

Yiğit, Yücel, "SEKA'nın Yabancı Montörleri", *Uluslararası Orhan Gazi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu Kitabı V*, Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayınları, c. II, İzmit, 2019, s. 1221-1235.

_____, "Casus mu Montör mü? Güstav Hoppe SEKA'da İş Başında", *Uluslararası Millî Mücadelede Servetiye Cephesi ve Kocaeli Tarihi-Kültürü Sempozyumu VI*, (Basılmamış bildiri metni), Kocaeli Büyükşehir Belediyesi, İzmit, 2019

KAPANIŞ OTURUMU

Prof. Dr. Özer Ergenç (Kapanış Oturumu Başkanı)

İyi akşamlar iki günlük çok yoğun tempolu bir çalışmayı sonlandırmak üzereyiz. Şimdi biz bu sempozyumun bir değerlendirmesini yapacağız. Ama Konuşmaya başlamadan önce ben neden buradayım, bunu açıklamak zorundayım. Bir insanın başına ne gelirse dilinden gelir. Mustafa'ya sürekli takılırdım. Ben ömrümde hiç ahalinin arasından çıkıp bir yerde başkan olmadım diye söylediğim için beni buraya oturttu. Ben şimdi başkanlık yapacağım.

Şimdi ben şöyle düşünüyorum önce Vera Hanım'a sözü vereceğim, o Kongre üzerine düşüncelerini, değerlendirmelerini bize sunacak, sonra Yusuf konuşsun diyorum, başkan eğer arzu buyurlurlarsa en sona kalsın ondan sonra da ben konuşayım ve böylece tamamlansın.

Buyurun...

Dr. Vera Konstantin

Özer Hocam çok teşekkür ederim. İlk olarak bir şey demek istiyorum. Bu sabah İtalyan iktisat tarihçilerinin müdürü ile telefonla konuştum. Profesör Mario Dakkolini, aynı zamanda Brescia Üniversitesinin Rektör Yardımcısıdır, hepinize selamlarını iletmemi istedi. Büyük bir zevkle selamlarını iletiyorum size.

İkinci olarak hepinize teşekkür etmek istiyorum. Çünkü 3 salonda her anda olamama rağmen bu son iki günde çok şey öğrendim ve İtalya'ya dönüp büyük bir zevkle bu yeni öğrendiğim şeyleri Türkçe ve Osmanlıca öğrencilerime anlatacağım. Türk entelektüeller olarak yalnız değilsiniz. Türkiye dışında da Osmanlı ve Türk kültür, dil, edebiyat ve tarihini okuyan ve çalışanlar da var, haberiniz olsun. Ben de Venedik arşivinde oturup Osmanlıca ve İtalyanca belgeleri okuyunca sizin sayenizde kendimi yalnız hissetmeyeceğim. Fakat biz herhangi tarihçiler değiliz. İktisat tarihçileri olarak daha uluslararası tarih, coğrafya ve iktisat disiplinleri arası bir hissimiz var. Geçmişte sınırlı bir bölge yerine biz ekonomik bir dünyayı anlamaya çalışıyoruz. Ekonomik bir dünya derken daha sınırsız bir araştırmadan bahsediyorum tabii ki... Bizim ve öğrencilerimizin çalışabileceğimiz ortak konular bulup farklı kaynakları okumamız lazım. Osmanlı arşivlerinin çok zengin olduğunu biliyorum, zaten bu iki günde de çok bahsettik Osmanlı arşivlerinden. Fakat yurtdışında da Osmanlıca olan ve Osmanlıca olmamasına rağmen Osmanlı dünyasını anlatan belgeler de var. Karşılaştırmadan iktisat tarihi zaten olmuyor bu yüzden teklifim şu, bence gelecek kongrede belki tematik oturumlar organize edebiliriz ve bir oturum "comparative economic history" olsun yani ekip olarak birkaç ortak konu seçip farklı yönden tartışabiliriz. Lonca mesela bir örnek, ticaret başka bir örnek. Her dili bilmek imkânsız biliyorum, bu yüzden ekip olarak birkaç seçilmiş konular üzerinde belgeler toparlayabiliriz. Nazik dikkatiniz için çok teşekkür ederim. Hepinize çok teşekkür ederim. İyi çalışmalar diliyorum.

Prof. Dr. Özer Ergenç;

Teşekkür ederim Vera Hanım. Şimdi Yusuf Hoca'nın değerlendirmelerini alalım, buyurun.

Prof. Dr. Yusuf Oğuzoğlu

Efendim hepinize saygılar, önce sayın başkana bu güzel toplantıyı tertiplediği için yeniden teşekkür ederim. Yine onunla bağlantılı olarak toplantının bir özelliği var, uluslararası iktisat tarihi kongresi... Tabii uluslararası olma niteliği Profesör Mustafa Öztürk'ün ilişkilerinden de kaynaklanıyor. O yıllar önce Fırat Üniversitesinde Orta Doğu Araştırmaları Merkezinin kurucusu ve Müdür idi. Orta Doğu ile ilgili pek çok eser yayımladı, dergi çıkardı. Hatta Suriye ile iyi ilişkiler varken Şam'dan bile bilim insanları gelmişti. Tabii bu ilişkiler sadece Şam'la sınırlı olmadı, Tunus'tan gelenler vardı. Hatırlıyorum ben konuğumuz geldi buraya, Lübnan'dan ve diğer yerlerden gelenler vardı. Ve şimdi de uluslararası olma özelliği bir bakıma Sayın Öztürk'ün bu ilişkilerinden de kaynaklanıyor. Ama bu bize şöyle bir katkı sağladı, yani buraya Tunus'tan, Lübnan'dan, Kuveyt'ten gelenler meslektaşlarımız var. Öbür taraftan Ukrayna'dan gelenler var. Sayın Yücel Hoca'nın da yıllardır o bölge ile ilgili çalışmaları ve alana yayılması, bu bölge ile de ilişkilerin geliştirilmesine katkı sağlamaktadır. Bir de değerli rahmetli hocamız Pedani vasıtasıyla da yine İtalya'dan konuklarımız var. Onunla da ilişkiler oldu, Mustafa Bey oraya arşive gitti. Tabii şöyle baktığımızda İtalya'dan konuklar gelmesi önemli, çünkü hem Osmanlı için hem daha önceki Bizans dönemi için İtalyan arşivleri çok önem taşıyor. Osmanlı arşivlerinde çalışan Osmanlıyı bilen İtalyan tarihçileri de var. Bu yüzden yani o katkıyı da sağlamak durumundayız. Osmanlı iktisat tarihinde o boyutu yani Akdeniz ticareti ve Venedik ile Ceneviz'in ticaretini de işin içine sokmak durumundayız, bu bağlamda bildirilerin olması dikkate değer. Öte yandan işte Ortadoğu yıllarca Osmanlı alanı olmuş, Yavuz zamanında Suriye ve Mısır Osmanlı'nın eline geçmiş, sonra Kanuni zamanında Bağdat ve Basra alınmış ve sonra da Kuzey Afrika denetim altına girmiş ve 20 yüzyıl başlarına kadar neredeyse Cezayir'i bu tarafta tutacak olursak buralar Osmanlı egemenliğinde kalmıştır. Hem İstanbul ekonomisi için hem Anadolu için Ortadoğu son derece önemli bu yüzden buradaki kaynakları değerlendirmek, o bölgelerin araştırmacıları ile iletişim içinde birlikte çalışmalarda bulunmak da önemlidir.

Yine bunun uluslararası düzeyde sürmesi ve değerli dostlarımızın, araştırmacıların, tarihçilerin bu toplantılara davet edilmesi son derece önem arz etmektedir. Öte yandan bu toplantının bir özelliği de sadece Osmanlı ağırlıklı olmamış olmasıdır. Bu kongrenin sadece Osmanlı iktisat tarihi gibi anlaşılmıştır. Oysa kongrede Osmanlı, öncesi Anadolu uygarlıkları, Selçuklu, Anadolu dışındaki bölgelerin, meselâ, Hazar, Hun gibi Türk devletlerinin iktisadi hayatına dair tebliğlerin sunulması, kongreye zenginlik katmıştır. Şunu itiraf etmeliyim ki, Bizans araştırmalarının eksikliği hissedilmiştir, bu alana da ağırlık verilse bilimsel olarak faydalı olacağı kanaatindeyim. Sayın Mehmet Genç hoca da açılış konuşmasında buna da değinmişti. Keza Vera hocanın dediği gibi bir iki oturumu da hem metod meselelerine hem de seçilmiş konulara ayırırsak sanırım yararlı olur.

Öte yandan bir çok konular var, izlenen kimi bildirimler spesifik özel, sanki tezden çıkarılmış gibi böyle hazırlanmış konular, kimileri tarihin başka konularıyla ilişki kuran konulardı. Meselâ, Yücel Hoca'nın Doğu ve Batı Avrupa arasındaki iktisadi yapıyı analiz etmesi son derece önemli. O Karadeniz ve Rusya alanının uzmanı ve Batıyla da ilişki kurarak bunu değerlendirmeye çalışıyor. Ya da Selçuklu çağında İlhanlılar ile ilgili burada Kemal Haykıran'ın güzel bir denemesi var. İlhanlı vergi yöntemi, onun kökenleri ve Selçukluyla ilişkileri analiz edilmiştir. Birkaç belgeye dayanarak yapılan çalışmaların iktisat tarihi olarak takdim edilmesi yerine benzeri analizlere ihtiyaç vardır. Onların sonuçlarını çıkarma durumundayız katkı sağlama durumundayız. Yöntemi o şekilde ortaya koyarsak sanırım yararlı olur. Öbür yandan Cumhuriyet Tarihi üzerine de bildirimlerimiz var. Son derece değerli bildirimler bunlar. Yani Osmanlıdan günümüze kadar bunu getirmek bütüncül olarak tarihimizi ele almak iktisadi sorunlarımızı ele almak çok önemlidir. Günümüzün ekonomik sorunlarını Türkiye'deki sorunları anlayabilmek için Cumhuriyetin felsefesine kimi kurumların nasıl ortaya çıktığına değinmemiz gerekiyor. Bu kurumların hem gerekliliğine, Osmanlı sonrasındaki bu dışa bağımlı ekonominin iktisadın ardından gelen Cumhuriyet yapılaşmasının önemini vurgulama durumundayız.

Öbür yandan çalışmalarım da bireysel olarak birçok farklı iktisat ile konulara değindim, mesleki yaşamım süresince ve Özer Bey Hocam bilir daha çok kadı sicilleri üzerinde çalıştık. Yani bir yüz yılın Konya sicillerini tek tek Mevlâna müzesinde okuduğumu değerlendirdiğimi biliyorum. Tabii onlarla bağlantılı İstanbul arşivinden mühimmeleri, evkaf defteri vs. onlara da bakarak arasında ilişkileri sağlamaya çalıştık. Bu yüzden siciller iktisat tarihi için çok önemli onun bir bakımı yani mutfağı diyebiliriz. Meselâ, bir arkadaşımız ev fiyatları üzerine karşılaştırmalı bildiri verdi, bunun gibi ama bunu sonuçlandırarak sağlam verilere sağlam zeminlere dayandırarak bunları yapma durumundayız. Bu mukayeseyi yapmak için alanın hocalarını eserlerini çok iyi tahlil etmek gerekir. Barkan'ın yaptıkları bugün aşılmamıştır. O'nun zirai ekonominin esasları ilk kanunnameler, bütçeler, kolonizasyon gibi muazzam çalışmalar yapmıştır. Bir Halil İnalçık'ın bir Hindistan ticaretinden tutun, Balkanlardaki gelişmelerden, Stefan Duşan'dan Osmanlı İmparatorluğuna nasıl oluşmuş, bu konuda önemli karşılaştırmalar yapmıştır. Balkanlardaki yapılaşma ile Hoca'nın çift hane sistemini tahlil etmek gerekir. Hoca 85 yaşında Bursa ve yöresinde araştırmaya gelmişti, bizi de sağ olsun yanında götürdü, orda köylere giderek hala eski ekonomiyi anlamaya çalışıyordu.

Evet yani demek istediğim bu hocaları okuma durumundayız, bu işe yeniden başlayabiliriz durumundayız, yerli-yabancı literatürü takip etmeni önemini burada vurgulamak istiyorum.

Teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Özer Ergenç

Bu işi beceremememin ilk örneği bu. Şimdi Mustafa Bey'e en son söz vereceğim, ancak ondan dolayı ben de bir iki düşüncemi size bildirmek istiyorum.

Ben değerlendirmeyi üç noktada yapmak istiyorum. Birincisi bu Türk iktisat tarihi toplantılarının hem geçmişi hem geleceği ile ilgili. İkincisi bu toplantıdaki

çalışma düzenimiz sunulan bildirimler hakkında benim kişisel görüşlerim, üçüncüsü de öneri niteliği olabilecek düşüncelerim.

Şimdi birincisi, açılış konuşmasında Mehmet Hoca da belirtti ama o çok matematiksel izah yaptı. Dedi ki 2007’de birinci kongre toplanmış, 2010’da da ikincisi, arada 3 yıl var. Sonra 2007 ile 2010 arasında üç yıl olduğuna göre on ile on dokuz arasında üçün karesi bir süre geçmiş, böyle bu katlanırsa üçün küpü falan 2027 diye gidecek. Ben bunu biraz daha matematikten anlamadığım için kendime göre değerlendirmek istiyorum. Aslında Türk iktisat tarihinin 2019’a kadarki geçmişi bence Türkiye’deki tarihçiliğin, Türkiye’deki tarihçilerin konu seçimleri ve ilgi duydukları konulardaki değişimle ilgilidir. Benim tarih araştırmalarına başladığım yıllarda, hem dünyada hem Türkiye’de genellikle gelişmişlik konuları tartışılıyordu. Toplumların gelişmiş olanları, gelişmekte olanları, az gelişmiş olanları ya da gelişmemiş olanları, doğal olarak da tabii iktisadi analizleri iktisadi açıklamaları gerektiriyordu. Bir inisiyatif olan Türkiye İktisat Tarihi Araştırmaları Platformunun örgütlediği bu toplantının ilk çalışmasından önce Türkiye’de genel olarak Osmanlı Tarihi hatta Türkiye Ekonomik ve Sosyal Tarihi Araştırmaları Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Tarihi araştırmaları gibi kurumsallaşmış, sürekli yönetim kurulları olan, belirli sürelerle Osmanlı Tarihçiliğinin ve Osmanlı öncesi tarihçiliğin gelişmiş olduğu ülkelerde değişerek yapılan toplantılar da var. O toplantılarda da 60’lı yıllardan 90’lı yıllara gelinceye kadar iktisadi meseleler hep önem taşıyan meselelerdi. Bunlara ilişkin bildirimler sıklıkla sunuluyordu. Ama 90’lı yıllardan sonra yine dünyada bir takım değişiklikler oldu. İktisadi meseleler yerine kapitalizmin geldiği aşama, ulus devletlerle ilişkileri, küreselleşme, yerelleşme gibi kimlik meseleleri gibi konular öne çıktı. Ve tarihçilerimiz bunlara yöneldiğinden dolayı benim kanaatime göre iktisadi meseleler ikinci plana atıldı. Nitekim ben bunu artık çok uzun sayılabilecek mesleki hayatımda da gözledim. Ama o kadar uzun uzun açıklama yapmama gerek yok. Sadece Türk iktisat tarihi kongresinin geçmişi ile ilgili bu salondaki anılardan başlayarak bunu kanıtlayabilirim. Birinci toplantıda ve ikinci toplantıda bulunan ve bu platformun önde gelen üyeleri arasında bulunan kimseler şimdi yok. Hem o fotoğraflarda yer alanların bir kısmı iktisat tarihi çalışmalarını da bıraktılar. Artık iktisadi meseleler üzerinde uğraşmıyorlar, onların ilgi alanları biraz önce söylediğim gibi başka alanlara kaydı. Şimdi bu sebeple ikinin üçün karesi üçün küpü gibi gider mi bilmem ama iktisadi meseleleri önemseyen, her ne kadar yeni konular öne çıksa da yeni konular önem kazansa da iktisadi meseleleri tartışmaya değer bulan bu platform, gündemi izlemekle beraber gündemin dışında ve gerisinde kalmamakla beraber bu toplantıları sürdürmelidir ve bana göre de sürdürmek zorundadır. Mehmet Hoca açılış konuşmasında dernekleşmenin öneminde bahsetti, onu vurgulamak için çok geniş açıklamalar yaptı ama bence bu Türk İktisat Tarihi Araştırmaları Platformu üniversitelerin herhangi biriyle organik bağı olmayan, her ne kadar üyeleri herhangi bir üniversitenin veya başka bir araştırma kurumunun üyesi bulursa da o platform, onlardan ayrı olarak bunu örgütlediği için bence çok önemsenecek bir özelliğe niteliğe sahiptir ve bu sebeple bu iktisat tarihi toplantıları Türk İktisat Tarihi Araştırmaları Platformunun öncülüğünde aynı diğer o iki büyük kongre gibi kurumsallaşmalı belki bu platform sürekli yönetim kuruluna çevrilerek daha düzenli daha bağlayıcı kararlar

olarak varlığını sürdürmelidir veyahut da sürdürülebilir. Ben birinci olarak Türk İktisat Tarihi Kongresinin bu durumuna dikkat çekmek istedim ve bunu bir şahsi düşüncem olarak söylüyorum, tartışılabilir. Belki bu konuda doğru olmayabilir benim söylediklerim, ama ben karşıdan böyle gözlemliyorum. Böyle gözlemliyorum bu gözlemlerimi de böyle birkaç yıllık tecrübeme dayandırmıyorum. Yani çok büyük bir araştırmacı sayılmam, çok işler yapmadım ama tarih alanında uzun sayılabilecek bir geçmişim var, en azından mesleki bağlantım olarak geçmişim var. Birinci olarak bunu söylemek istedim.

İkinci olarak bu toplantının sunulan bildiri üzerine gözlemlerimi size nakletmek istiyorum. Öyle göstermelik bir iki söz söylememek için haklı bir takım değinmeleri gerçekleştirebilmek için Kongreyi olabildiği kadarıyla izlemeye çalıştım. Ama bu tür kongreler çok geniş katılımlı olduğu için ve aynı anda birden fazla salonlarda sunumlar gerçekleştirildiğinden dolayı hepsini izlediğimi söyleyemem. Hepsini hakkında çok münferit teke inen değerlendirmeler yapamam zaten, izleseydim de öyle tek tek değerlendirecek kadar ne bilgim var ne de deneyimim. Ama genel olarak bu toplantıda şunları gözlemledim. Ben daha önceki toplantılarda sunulan bildirilere baktığım zaman iki şey dikkatimi çekiyordu. Bunlardan bir tanesi bildirilerin bir bölümü dayandıkları analizleri çözümlenmeleri yapabilmeleri için adına paradigma denen, hakim görüş denen bir takım genel çerçeveli teorik örneklerle dayanarak, onlar ışığında daha çok teorik analizler yapan, öyle özellikler taşıyan bildiriler vardı. Bir de ampirik araştırmaya dayalı elde edilmiş belgesel bir takım verileri kullanarak yapılmış olan çalışmalar, ama onlar içinde de nasıl birinciler çok teorik düzlemde kalıyorsa, ötekilerde de herhangi bir argümantasyon herhangi bir temel soru olmadan, daha çok descriptif, daha çok bilgi vermeye yönelik yani lecture yani bir ders anlatıyormuş izlenimi veren bildiriler gördük. Bu iki farklı sunumun yanında tabii çok imrendiğim çok dört dörtlük bulduğum çok yararlandığım bildiriler de oldu. Şimdi burada benim bu toplantı için beni sevindiren şeylerden birisi, diğer toplantılarda diğer kongrelerde görmediğim kadar genç katılımcının olmasıdır. Ben şimdi burada bildiri sunanların yaşındayken, değil bildiri sunmak, salona girmekten korkardım, en arkalarda bir yerlerde oturdum. Zaman zaman çok anlatırım, ben yeni sayılabilecek bir yaştaiken ilk bildirimini sundum. Sunduğum bildirinin oturum başkanı Ömer Lütfü Barkan'dı. Onun adını gördüğüm zaman bir gece uyuyamadım. Kendi kendime düşündüm, ben yatılı okullarda okudum. Yatılı okullarda okuyanlar bilirler, böyle hileler yaratırlar, ateşim çıktı falan diye tebeşir yalarlar filan, çok düşündüm tebeşir yalasam da hastalandı diye gitmesem filan diye...Ve ileri yaşımıdaydım onun için o benimki çok geç kalmış bir sunumdu, çok korkakça bir sunumdu onun için katılımcıların büyük bir bölümünün gençlerden oluşmasını, kendi açımdan çok sevindirici buluyorum. Ama burada ikinci gözlemim, daha önceki toplantılarda olduğu gibi veyahut olduğundan daha fazla bence öyle çok büyük değil, çok az dar çerçeveli araştırma konuları seçmiş olmaları ve bu dar çerçeveli araştırma konularına ampirik veri derleyen ampirik veri kazandıran araştırma, arşiv araştırması veya bir başka alan araştırmasına dayalı olmuş olmalarına rağmen bazen böyle çok bilgi verici, tasvirî kaldığını belirtebilirim. Halbuki bunların böyle bir argüman belirlenerek birtakım temel sorular çerçevesinde verilmesi halinde, çok daha büyük değer kazanacağını kendi kendime düşündüm. Ve

bu konuda büyük hocalar -bu büyük hocayı da pek anlamam, onun için pek söylemek de istemem ama- biraz daha deneyimli olanlarla teşrik-i mesai etmelerinden ve tartışarak oluşturmalarından çok büyük faydalar çıkacağını düşünüyorum. Bunun önemi benim için şurada bu genç arkadaşlarımızın büyük bir kısmı, benim böyle hiç aklıma gelmeyecek bir takım meseleleri kendilerine dert edinip, bunun için arşive girdiklerini ve önemli bilgiler derlediklerini ama bu derledikleri bilgiyi, bir tarih bilgisine çevirecek olan ameliyeyi, belki biraz zaman darlığından, belki başka bir nedenden dolayı tam işleyemediklerini düşünüyorum. Böyle olması halinde bu kongrenin çok büyük atılımlara basamak teşkil edeceğine inanıyorum.

Üçüncü olarak benim söylediklerimi hem Vera Hanım hem Yusuf Hoca belirttiler. Böyle büyük kongrelerin hem çok büyük faydası var, hem de çalışma açısından yarattığı bir takım sıkıntılar var. Eğer konuyu çok genel tutarsak yani iktisat tarihini ilgilendirsin, zaman mekan önemli değil, Adem babadan günümüze kadar herhangi bir alanı konu edinen şeyler seçilebilir dendiği andan itibaren, bir kere çok konu çeşitliliği oluyor. Bazı salonlara girdiğim zaman nasıl izleyeceğimi biraz şaşırdım. Bir eski dönemlerden eskiçağdan bir bildiri, onun arkasından son dönemden bir bildiri, bir Osmanlı'dan bir İlhanlı'dan, bir bilmem nereden falan... Yani ben üniversiteye ilk başladığım zaman bize böyle bir ders vermişlerdi. Tarih bölümüne girdiğim ilk iki sene genel tarih öğreteceğiz diye hocalar gelirdi. Ben zannedirdim ki, böyle bir plan dahilinde bize bir şey anlatacaklar. Biri geldi eskiçağ tarihi, çok muhteşem bir hocaydı, teatral bir şekilde Roma tarihini anlattı bize ve çıktı. Roma tarihini düşünürken öyleymiş falan diye arkasından bir hoca geldi Oğuzları anlattı. Oğuzların arkasından birisi geldi Fransız İhtilalinden söz etti. Ben onları bir zaman dilimine sokuncaya kadar canım çıktı, ne olduğunu anlamak için günlerim geçti. Şimdi bu kongrelerde de biraz böyle oluyor. Bunun için belki tematik toplantılar yapmak, bu bakımdan çok daha faydalı olur. Hem belirli alanların araştırmacılarını ve uzmanlarını bir araya getirir ve daha derli toplu ve daha çok sonuç alıcı tartışmalar yapılabilir. Şimdi böyle bir geniş toplantıda dört konuşmacı on beşer dakika konuşuyor, oturumu yöneten diyor ki, şimdi 3 dakikanız var, iki tane soru sorun. Yani 3 dakikanız var iki tane soru sorun ile eğer o mesele anlaşılabilir olsa mesele değil ama böyle bir tartışma ortamı doğmuyor. Böyle bir tartışma ortamı yapılmıyor. Belki tematik toplantılar yapmak, bu bakımdan en azından üzerinde düşünülmesi gereken bir öneridir sanıyorum.

Çok vaktinizi almayayım. Kısaca ben bu düşüncelerimi size aktarmak istedim. Ama bu vesile ile önce Türk İktisat Tarihi Araştırmaları Platformu'nun Rahmi, Mustafa başta olmak üzere görevlilerine, yöneticilerine, Demokrasi Üniversitesine, Demokrasi Üniversitesinin Dekanına ve tabii ki her yönüyle destekleyen bu Kongreyi destekleyen Türk Tarih Kurumuna teşekkürlerimi sunuyorum. Bu benim için gerçekten hem çok eski arkadaşlarımı, dostlarımı, öğrencilerimi görmek, onlarla uzun yıllar sonra görüşmek fırsatı yarattı hem bu ileri yaşıma rağmen çok önemli şeyler öğrendim. Hem de beni son derece memnun eden ve benim önemsendiğimi gösteren bir konukseverlikle karşılaştım. Bu yüzden tekrar tekrar teşekkür ediyorum. Son teşekkürüm size beni sabırla dinlediğiniz için...

Şimdi söz sırası Mustafa Bey’de

Prof. Dr. Mustafa Öztürk

Çok teşekkür ediyorum Sayın Başkan.

Pek kıymetli meslektaşlarım, muhterem misafirler, iki gün boyunca yoğun bir çalışmanın sonunda ben de sizi fazla yormamak için kısa bazı değerlendirmeler yapıp teşekkür ile bitirmek istiyorum.

Öncelikle bizleri kırmayıp Kongremize teşrif ettiniz, teveccüh gösterdiniz. Yoruldunuz, tebliğler hazırladınız, çalıştınız, önemsediniz, Katılımlarınızdan dolayı hepimize çok teşekkür ediyorum. Üniversitem adına şahsım adına çok teşekkür ediyorum. Dünkü açılış konuşmasında da söylediğim gibi mütevazî bir kongre olacağını söylemiştik. Türk Tarih Kurumu ve Sayın Başkanı Refik Turan Hoca sağ olsun, bizi kırmadı desteğini esirgemedi, bu sayede böyle nezih bir ortamda bu kongremizi icra etmiş olduk. Gıyabında tekrar huzurlarınızda teşekkür ediyorum.

Gerçekten bu üçüncü kongremiz çok yönlü bir kongre oldu. Birincisi duyuruda yüz altmış civarında müracaat oldu. Fakat hakem sürecinden geçtikten 92 tebliğ kabul edildi. İnsani mazeretlerden ve son anda çıkan bir takım mazeretlerden dolayı gelemeyen bazı arkadaşlar olmuştur. Bu kongrede üç salonda 80 tebliğ sunulmuştur. Evet zaman kısıtlı, süre dar üç salonda olması bir mecburiyet artık büyük kongreler böyle oluyor. Tek salonda yapılması mümkün değil. Keşke imkân olsa da tek salonda hepimiz aynı şeyleri dinleyebilsek, uzun uzun tartışabilsek ama bu mümkün değildir. Bunun örneğini hocalarım da bilir. Askeri tarih Seminerlerinde hatırlarım tek salonda yapılır, yapılan konuşmaların hepsi mikrofona kayda geçer, o kayda geçen bütün konuşmalar da yayınlanır. Yanlış eğri cümleler hepsi olduğu gibi harfi harfine yayınlanır. Bizim bu kongrelerdeki en büyük eksikliklerimiz gerek Türk Tarih Kongresinde gerek başka sempozyumlarda gerekse bu kongrede yapılan tartışmaların yayınlanmaması kanaatimce büyük bir eksikliktir. Birinci ve ikinci kongrelerde hatta bu üçüncü kongrede de artık sanıyorum genel çerçeve tamamlanmış görünüyor. Hocalarıma tabii ki katılıyorum, aynı kanaatheyim, artık bundan sonra belli konular üzerinde yoğunlaşarak tematik konu diyoruz buna belli alanlar üzerinde bir iktisat tarihini yapabiliriz İstenirse üç yılda bir değil de imkânlarımız ölçüsünde sene de bir, bir sene kaynakları tartışırız bir sene ilkçağdan alırız coğrafi olarak da yapılabilir Akdeniz, Ortadoğu, Kafkaslar, Anadolu, Avrupa gibi farklı alanlarda da yapılabilir. Tarım, ziraat, ticaret, para, iş, emek, güç vs. uluslararası iktisat özellikle iktisatçılarla birlikte bu işlerin çok daha ileri götürülmesi anlamlı olacaktır.

Tebliğlere baktığımda iktisatçı meslektaşlarımızın çok az olduğunu gördüm. Daha çok ağırlıklı olarak tarihçiler katılmıştır. Oysa bizim en büyük eksikliğimiz iktisatçı meslektaşlarımızla interdisipliner çalışma yapamamamızdır. Yapamıyoruz, bir araya gelemiyoruz. İtiraf edelim biz iktisadi analizleri iktisatçılar kadar tabii ki yapamayız. Çoğu iktisatçımız da çoğu diyorum bilen biliyor tabii, tahrir defterini, tapuyu, sicili okuyacak, değerlendirebilecek durumda da değil, bu da normaldir. Dolayısıyla birlikte çalışırsak birlikte yaparsak sanıyorum, herhalde çok daha verimli neticelere ulaşabilir. Hatta coğrafyacılar keşke olsa birlikte çalışsak, dolayısıyla bu üç kongrede benim edindiğim tecrübe odur ki interdisipliner çalışmayı yürütmemiz

gerekir. Ona dönmemiz gerekir diye düşünüyorum. Bu çalışmalar iktisat tarihi çalışmaları tarihçiliğimize de yeni bir boyut kazandırmıştır. Hocam da bilir, hemen Özer Hocamdan sonraki kuşağım Dil Tarih Coğrafya Fakültesinde o dönemde 1960'lı 70'li yıllarda daha çok siyasi tarih ve Anadolu ile sınırlı iken, daha sonraki zamanlarda yavaş yavaş hocamlardan başlayarak, Akdağ ve İnalçık'tan başlayarak iktisat tarihine, sosyo iktisat tarihine bir yöneliş oldu. Ve Türkiye'de tarihçilikte de çok farklı bir boyut kazandı, yeni bir mesafe aldık. Ve böylece çok genç arkadaşlarımız var, bu sevindiricidir. Tarihçiliğimize de hakikaten büyük boyutlar kazandırmıştır. Türkiye'de yapılan ister siyasi ister iktisadi tarih çalışmaları olsun, Türkiye'nin bakiyesi olduğu Osmanlı Devletinin yayıldığı alanlardaki ülkeleri de ilgilendiriyor.

Bu kongrede yaklaşık on ülkeden 15-18 meslektaşımız müracaat etti. Misafirlerimiz var şu an aramızda, dolayısıyla uluslararası ilişkilerin de gelişmesine vesile olacak bundan sonraki çalışmalarımızı bu alanda da daha geliştirmeyi düşünülüyor, hedefliyoruz. Yani inancımız budur. Daha geniş coğrafyalardaki meslektaşlarımızda irtibat sağlayarak daha geniş ülkelere belki Körfez'e, İran'a, belki Hindistan'a, Asya ülkelerine bütün dünya çağında bir genişlemeyi arzu ediyoruz. Bu aynı zamanda iktisatçılar için de yeni bir ufuk açmıştır. Fakat Türkiye'de gördüğümüz kadarıyla iktisat tarihi alanında da fazla arkadaşlarımız merak etmiyor desem mübalağa mı etmiş olurum? Bilmiyorum ama iktisat fakültelerimizdeki arkadaşlarımız da bu yöne fazla yönelmediler veya biz bu alanda çalışan meslektaşlarımızla yeterince irtibat halinde değiliz. Kabahati kusuru yine kendimizde bulmalıyız.

Netice olarak, sözlerimi bitirmeden şu tekliflerde bulunmak istiyorum. 2007 yılında Marmara Üniversitesinde arkadaşlarımız bu kongrenin her iki yılda farklı üniversitelerde yapılması için umuma teklif sundular. Fırat üniversitesinde aldığım yetki ile 2010 yılında yapmak üzere teklif sundum ve bu İkinci Kongreyi düzenledik. Şimdi ben yine aynı şeyi tekrarlıyorum. Burada bulunan meslektaşlarıma iletiyorum, teklif ediyorum. Biz yapabiliriz, biz üstlenebiliriz, Rektörümüzle biz görüşebiliriz, bunun bizim üniversitemizde yapılmasını arzu ediyoruz diye teklif getirecek arkadaşlar varsa ister bize, ister Rahmi Hocama ulaşsınlar. Bu teklifi de burada bu şekilde yapmış oluyoruz.

Dernekleşme hususundaki çalışmaların da devam ettiğini Rahmi Hoca'dan öğrendim. Fakat Özer Hocamın dediğini de bir kenara atmamak lazım. Ben de aynı şeyi düşünüyorum. Dernek bizi bağlar mı? Bizi resmiyete sokar mı? Belli bir şeyi var mıdır? Mesela başka bir platformumuz var gayet rahatız gayet serbestiz. Bu platform ile üç tane kongre yaptık, yani bir zararını görmedik. Dolayısıyla dernek olursa defterdi, kayıttı, adrestti, her sene kongre yapılması hükümet komiseri gelecek kongreye yapılması gibi bürokratik işlerle uğraşmak, bizi asıl hedefimizden uzaklaştıracaktır. Sonra hepimiz biliyoruz ki, eğri oturalım doğru konuşalım itiraf etmekte de bir beis yoktur, derneği ele geçirmekte birbirimizle yarışacağız. Derneği ele geçirelim bizim olsun, sizin olsun. Bunlarla uğraşmak bizi yorar. O yüzden bilmiyorum Rahmi Hocam bunları görüşürüz, belki arkadaşlarla bu şekilde gitmesinde sanki fayda vardır.

Son olarak tebliğler için 1 Nisan'a kadar tam metinleri istedik. Her kongrede her sunuşta mutlaka eksik olmasa bile burada tartışmalardan arkadaşlarımızın aklına gelen bir ilave olabilir. Bir tashih icap eder, matbaaya vermeden önce gramatik olarak gözden geçirmek icap eder, eksiklerini tamamlamak icap eder. Dolayısıyla tebliğlerin basıma verilecek son hali için bir aylık bir süre daha tanıyoruz. Tebliğlerini 31 Mayıs'a kadar yani 1 Haziran diyelim biz. 1 Hazirana kadar tebliğlerini basılabilir son halini bize göndermelerini rica ediyoruz.

Arap dostlarımızdan, Arap ülkelerinden gelen arkadaşlarımızdan da tebliğlerini aynı şekilde -zaten çoğu tam metin olarak teslim ettiler- de onlardan bir ricamız, onlardan bir sayfa kadar geniş bir Türkçe özet istiyoruz. Fas'tan Tunus'tan Lübnan'dan gelen Arapça tebliğlerini veren arkadaşlarımız da bir sayfa Türkçe veya İngilizce özet versinler. Nitekim bu ülkelerden gelen İslam-Arap ülkelerinden gelen arkadaşlarımız bize müracaat ettiklerinde Arapça sunmalarını kabul ettik, ama lütfen Türkçe özetlerini de bize göndersinler.

Netice itibarıyla bir duyurumuz daha var, yarın istirahat günüdür saat 08.30 itibarıyla otobüslerimiz hareket edecek. Bir kültür gezimiz var. Selçuk, Efes, Kuşadası ve oradan İzmir'e döneceğiz. Dekan Yardımcımız Sayın Erim Konakçı Hoca ve diğer arkeolog arkadaşlar bize rehberlik edecekler. Son olarak, bu uzun yorucu çalışmanın sonunda katılımlınızdan dolayı tekrar tekrar sizlere teşekkür ediyorum. Bize böyle nezih bir ortamda Kongremizi yapma imkânı sunan Türk Tarih Kurumuna, İzmir Demokrasi Üniversitesi Rektörlüğüne, TİTAP'a, Tarih Bölümü ile Kongrede görev alan bütün meslektaşlarıma, kongrenin hazırlık aşamasında bugüne kadar büyük gayretlerle çalışan Tarih Bölümü öğrencilerine çok teşekkür ediyorum, saygılar sunuyorum.

Prof. Dr. Özer Ergenç

Teşekkürler, biz düşüncelerimizi size aktardık. Salona soruyorum düşüncesini aktarmak, soru somak isteyen var mı? Peki çok teşekkür ediyorum. Bir sonraki toplantıda görüşmek üzere.

KATILIMCI LİSTESİ

(Alfabetik Sıraya Göre)

1. Ahmet Aksın, Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, Elâzığ/TÜRKİYE
2. Ahmet Şimşek, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE
3. Ali Birvural, Öğr. Gör., Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi,
Hatay/TÜRKİYE
4. Ali Onur Peker, Ege Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE
5. Alp Yücel Kaya, Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE
6. Arzu Varlı Binagul, Öğr. Gör. Dr., Marmara Üniversitesi,
İstanbul/TÜRKİYE
7. Asuman Uzun, Fırat Üniversitesi, Elâzığ/TÜRKİYE
8. Ayla Efe, Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Eskişehir/TÜRKİYE
9. Ayşe Değerli, Doç. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE
10. Ayşe Nühket Adıyeyeke, Prof. Dr. Emekli Öğr. Üyesi İzmir/TÜRKİYE
11. Ayşegül Hüseyinlioğlu, Dr. Öğr. Üyesi, Fırat Üniversitesi,
Elâzığ/TÜRKİYE
12. Aysen Sina, Doç. Dr., Ankara Üniversitesi, Ankara/TÜRKİYE
13. Bedriye Tunçsiper, Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi,
İzmir/TÜRKİYE
14. Beral Alacı, Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi,
İzmir/TÜRKİYE
15. Borys Cherkas, Dr., The National Academy of Sciences of Ukraine,
Institute of
16. Büşra Karataşer, Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
17. Cihan Özgün, Doç. Dr., Ege Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE
18. Ekrem Memiş, Prof. Dr., Sinop Üniversitesi, Sinop/TÜRKİYE
19. Elif C. Nelson, Arş. Gör., Ege Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE
20. Engin Aras, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat/TÜRKİYE
21. Engin Çağman, Dr. Öğr. Üyesi, Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi,
22. Ensar Köse, Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE
23. Ergül Ballı, Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gedik Üniversitesi,
İstanbul/TÜRKİYE
24. Fahri Solak, Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE
25. Faruk Bal, Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE
26. Fatma Aysel Dıngıl Ilgın, Dr. Arş. Gör., İstanbul Üniversitesi,
İstanbul/TÜRKİYE
27. Fatma Şimşek, Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Üniversitesi, Antalya/TÜRKİYE
28. Fatmagül Demirel, Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi,
İstanbul/TÜRKİYE
29. Fehmi Yılmaz, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE
30. Fırat Yaşa, Dr. Öğr. Üyesi, Düzce Üniversitesi, Düzce/TÜRKİYE
31. Fulya Düvenci Karakoç, Doç. Dr., Uludağ Üniversitesi, Bursa/TÜRKİYE

32. Funda Adıtatar, Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Demokrasi Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE
33. Füsun Çoban Döşkaya, Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE
34. Ghine Semih Mrad, Dr, Trablus Üniversitesi, Trablus/LÜBNAN
35. Gülfettin Çelik, Prof. Dr., Medeniyet Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE
36. Günay Korkmaz Samıkıran, Arş. Gör., Mustafa Kemal Üniversitesi, Hatay/TÜRKİYE
37. Günver Güneş, Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın/TÜRKİYE
38. Halid Abdulkadir el-Cuneydi, Dr., Beyrut Üniversitesi, Beyrut/LÜBNAN
39. İbrahim Muhammed Saadaoui, Prof. Dr., Tunus Üniversitesi, TUNUS
40. İbrahim Solak, Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Kahramanmaraş/TÜRKİYE
41. İhsan Seddar Kaynar, Dr. Öğr. Üyesi, Hakkâri Üniversitesi, Hakkâri/TÜRKİYE
42. İsmet Türkmen, Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat/TÜRKİYE
43. Kadir Kasalak, Doç. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta/TÜRKİYE
44. Kemal Ramazan Haykıran, Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Aydın/TÜRKİYE
45. Kemal Yakut, Prof. Dr., Anadolu Üniversitesi, Eskişehir/TÜRKİYE
46. Khawla Saadaoui, Prof. Dr., Tunus Üniversitesi, TUNUS
47. Mahmoud Yazbak, Prof. Dr., Hayfa Üniversitesi, Hayfa/İSRAİL
48. Masoumeh Daei, Doç. Dr, Payame Nür Üniversitesi, Tebriz/İRAN
49. Mehmet Akif Erdoğan, Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE
50. Mehmet Çetin, Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE
51. Mehmet Demiryürek, Prof. Dr., Hitit Üniversitesi, Çorum/TÜRKİYE
52. Mehmet Genç, Öğr. Gör., İstanbul Şehir Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE
53. Mikail Acıpınar, Doç. Dr., İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE
54. Mualla Uydu Yücel, Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE
55. Muhammed Emin, Dr., Sidi Muhammed bin Abdullah Üniversitesi, FAS
56. Muhammet Beşir Aşan, Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, Elâzığ/TÜRKİYE
57. Muharrem Öztel, Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE
58. Murat Fidan, Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu/TÜRKİYE
59. Murat Koraltürk, Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE
60. Murat Öztürk, Dr. Öğr. Üyesi, İnönü Üniversitesi, Malatya/TÜRKİYE
61. Mustafa Erhan Bilman, Dr. Öğr. Üyesi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE

62. Mustafa Öztürk, Prof. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE
63. Muzaffer Demir, Prof. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla/TÜRKİYE
64. Münevver Ebru Zeren, Dr. Öğr. Üyesi, Haliç Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE
65. Nasuh Oğuzhan Altay, Prof. Dr., Ege Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE
66. Necmi Ülker, Prof. Dr. Emekli Öğr. Üyesi, İzmir/TÜRKİYE
67. Nevin Coşar, Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE
68. Nil Tekgül, Dr., Bilkent Üniversitesi, Ankara/TÜRKİYE
69. Nuray Öksüz, Fırat Üniversitesi, Elâzığ/TÜRKİYE
70. Nurhan Aydın, Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Kars/TÜRKİYE
71. Nuri Adıyeke, Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE
72. Nuri Yavuz, Prof. Dr., Artvin Çoruh Üniversitesi, Artvin/TÜRKİYE
73. Olesia Zhdanovych, Dr., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukrayna
74. Orhan Kılıç, Prof. Dr., Fırat Üniversitesi, Elâzığ/TÜRKİYE
75. Özden Ürkmez, Doç. Dr., İzmir Demokrasi Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE
76. Özer Ergenç, Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, Ankara/TÜRKİYE
77. Rahmi Deniz Özbay, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE
78. Refik Turan, Prof. Dr., Türk Tarih Kurumu Başkanı, Ankara/TÜRKİYE
79. Selim Parlaz, Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi, Denizli/TÜRKİYE
80. Serap Mumcu, Dr., Padova Üniversitesi, Padova/İTALYA
81. Serkan Yazıcı, Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi, Sakarya/TÜRKİYE
82. Sevda Özkaya Sofu, Dr. Öğr. Üyesi, Kastamonu Üniversitesi, Kastamonu/TÜRKİYE
83. Sevim Erdem, Doç. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, Bitlis/TÜRKİYE
84. Sinan Marifoğlu, Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Manisa/TÜRKİYE
85. Süheyl Sapan, Prof. Dr., Kral Suud Üniversitesi, Riyad/SUUDİ ARABİSTAN
86. Şefik Memiş, Dr., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İstanbul/TÜRKİYE
87. Şenol Çelik, Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Balıkesir/TÜRKİYE
88. Talal al-Rumaydi, Dr., Kuveyt Üniversitesi, KUVEYT
89. Tufan Turan Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya/TÜRKİYE
90. Ümit Ekin, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Sakarya/TÜRKİYE
91. Vera Konstantin, Dr., Venedik Üniversitesi, Venedik/İTALYA
92. Viacheslav Stanislavskyi, Dr., The National Academy of Sciences of Ukraine, Ukrayna
93. Yusuf Oğuzoğlu, Prof. Dr., Düzce Üniversitesi, Düzce/TÜRKİYE
94. Yücel Öztürk, Prof. Dr., Sakarya Üniversitesi, Sakarya/TÜRKİYE
95. Yücel Yiğit, Doç. Dr., Polis Akademisi, Ankara/TÜRKİYE
96. Yüksel Babanoğlu Bayıl, Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep/TÜRKİYE
97. Zeynel Dinler, Prof. Dr. Emekli Öğr. Üyesi, Bursa/TÜRKİYE

ISBN: 978-605-84503-1-8 (Tk)

9 786058 450318